

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

GEOGRAPHICAL BULLETIN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

LV. ÉVFOLYAM

2006.

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

TISZTELETBELI FŐSZERKESZTŐ:

MAROSI SÁNDOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

TINER TIBOR (FŐSZERKESZTŐ)
BASSA LÁSZLÓ (SZERKESZTŐ)
CSUTÁK MÁTÉ (SZERKESZTŐ)
DÖVÉNYI ZOLTÁN
KERESZTESI ZOLTÁN
KERTÉSZ ÁDÁM
KOCSIS KÁROLY
SCHWEITZER FERENC

Szerkesztőség:

1112 Budapest Budaörsi út 45. Telefon: 309-2600/1456 vagy 319-3119/1456

A FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ ÍRÓI 2006-ban

Aubert Antal	Hegedüs Veronika	M. Császár Zsuzsa	Szebényi Anita
Babák Krisztina	Herczeg Edina	Németh Júlia	Szilassi Péter
Bassa László	Horváth Friderika	Palekha, Yuriy (Ukrajna)	Tánczos-Szabó László
Berki Mónika	Karácsonyi Dávid	Panyik Emese	Tátrai Patrik
Berkics Erika	Kisgyörgy Péter	Pap Norbert	Tiner Tibor
Bornemisza Imre	Kiss Éva	Perczel György	Tóth Judit
Borsos Árpád	Kolutáczi Andrea	Pete József	Trócsányi András
Bugya Titusz	Komarek Levente	Pirisi Gábor	Ulcz Gyula
Csuták Máté	Kondor Attila Csaba	Pomogyi Pirooska	Végh Andor
Dezső József	Kopári László	Reményi Péter	Viczián István
Dömötörfy Zsol	Kovács András	Schweitzer Ferenc	Wilhelm Zoltán
Fülöp Sándor	Kovács Anikó	Sebe Krisztina	
Gonda Tibor	Lakotár Katalin	Szabó András	
Hajnal Klára	Lampért Kirill	Szabó Szabolcs	

TARTALOM

Értekezések

<i>Aubert Antal</i> : A turizmusföldrajz rendszertani helye és főbb kérdései a földrajztudományban.....	333
<i>Berki Mónika–Gonda Tibor</i> : A kulturális turizmus magyarországi városi helyszíneinek pozícionálása	127
<i>Berkics Erika</i> : Spanyol működőtőke-befektetések Latin-Amerikában, 1993–2003	239
<i>Bornemisza Imre–Kopári László</i> : A magyarországi erdei iskolák térszerkezetének vizsgálata.....	179
<i>Borsos Árpád</i> : Magyarország moztérképe 2004-ben, és ami mögötte van.....	159
<i>Dezső József–Tóth Judit</i> : Gömbfülkék és kitöltési viszonyaik a Villányi-hegységben.....	25
<i>Fülöp Sándor–Dömötörfy Zsolt–Pomogyi Piroska</i> : A mocsári növényzet állapotának GIS alapú térképezése a Kis-Balaton Védőrendszer Ingói-berkében	37
<i>Hajnal Klára–Bugya Titusz</i> : Vizsgálatok a magyarországi városhálózat 1949–2001 közötti népeességváltozásairól.....	65
<i>Hegedűs Veronika</i> : Az egészségturizmus fogalmi rendszerének és keresletének változása Magyarországon	355
<i>Herczeg Edina–Pap Norbert</i> : A kistérségi területfejlesztési tervek készítésének tapasztalatai	53
<i>Karácsonyi Dávid</i> : A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában.....	375
<i>Kiss Éva</i> : Relokáció a magyar iparban.....	287
<i>Komarek Levente</i> : Gondolatok a hazai cukorvertikum változásának alakulásáról	305
<i>M. Császár Zsuzsa–Németh Júlia</i> : A Pécsi Tudományegyetem szerepe a Dél-Dunántúli régió felsőoktatásában.....	141
<i>Pirisi Gábor–Trócsányi András</i> : Átalakuló kisvárosok a Dél-Dunántúlon.....	87
<i>Reményi Péter–Végh Andor</i> : Az ezredforduló határkérdései, határváltozásai a Nyugat-Balkánon.....	195
<i>Sebe Krisztina</i> : Domborzatmodell alkalmazhatósága a geomorfológiai elemzésben a Nyugat-Mecsek példáján	5
<i>Szabó Szabolcs</i> : A helyközi autóbusz-közlekedés aktuális problémái.....	321
<i>Tánczos-Szabó László–Ulcz Gyula</i> : A városok központi szerepének tükröződése Bács-Kiskun megye telekáraiban.....	109
<i>Tátrai Patrik</i> : Adalékok a települések belső etnikai térszerkezetének kutatásához.....	273
<i>Viczián István–Horváth Friderika</i> : A tatai mocsarak a római korban és Mikoviny Sámuel lecsapoló munkája	257
<i>Wilhelm Zoltán–Pete József–Kisgyörgy Péter</i> : Adatok a kasmíri konfliktus politikai földrajzi elemzéséhez	213

Kisebb közlemények

<i>Babák Krisztina</i> : A Hármás-Körös hullámterének feltöltődése a folyószabályozások óta.....	393
<i>Palekha, Yuriy</i> : Földrajzi tényezők hatása a városi földértékre (<i>angolul</i>).....	401

Szemle

<i>Schweitzer Ferenc–Tiner Tibor</i> : A földrajztudomány szerepe a paksi atomerőmű életében.....	405
<i>Kovács Anikó</i> : Digitális kartográfia a földrajztudomány szolgálatában.....	411

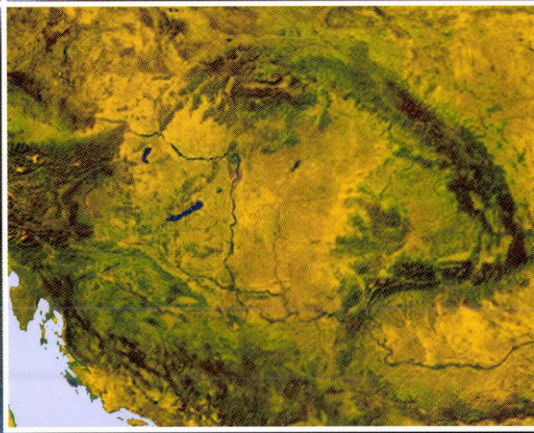
Krónika

A 80 éves Somogyi Sándort köszöntöttük (<i>Tiner Tibor</i>)	417
Beszámoló a Földrajzi Stratégiai Fórumról (<i>Szabó András–Trócsányi András</i>)	249

Irodalom

<i>Bódis G. (főszerk.)</i> : Magyarország wellness térképe (<i>Kovács Anikó</i>)	158
<i>Dezső József–Sebe Krisztina–Horváth Gábor</i> : Villányi-hegység útikalauz (<i>Lampért Kirill</i>).....	63
<i>Izsák, É –Schulz, M. (Hrsg)</i> : Cityfunktionen im Wandel: Berlin–Budapest (<i>Kondor Attila Csaba</i>).....	417
<i>Katona András (főszerk.)</i> : Közlekedés a Kárpát-medencében (<i>Tiner Tibor</i>)	391
<i>Kertész Ádám</i> : Tájökológia (<i>Szilassi Péter</i>)	373
<i>Kocsis Károly (ed.)</i> : South Eastern Europe in Maps. 2 nd , Revised and Expanded Edition (<i>Bassa László</i>).....	410
<i>Lóczy Dénes–Veress Márton</i> : Geomorfológia I. (<i>Csuták Máté</i>)	237
<i>M. Császár Zsuzsa</i> : Magyarország oktatásföldrajza (<i>Lakotár Katalin</i>)	24
<i>Mánfai György–Pap Norbert</i> : Az Atlantikum világa (<i>Panyik Emese</i>)	193
<i>Pap Norbert–Tóth József (szerk.)</i> : Terület- és településfejlesztés I. (<i>Szebényi Anita</i>)	126
<i>Pap Norbert–Végh Andor (szerk.)</i> : A Kárpát-medence politikai földrajza (<i>Kolutác Andrea</i>).....	51
<i>Probáld Ferenc</i> : Amerika regionális földrajza (<i>Perczel György</i>)	399
Új szaktudományi kiadványsorozat a Selye János Egyetem Kutatóintézetétől (<i>Kovács András</i>)	212

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

Geographical Bulletin

2006. LV. ÉVFOLYAM * 1–2. FÜZET

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

TISZTELETBELI FŐSZERKESZTŐ:

MAROSI SÁNDOR

VENDÉGSZERKESZTŐK:

REMÉNYI PÉTER és TRÓCSÁNYI ANDRÁS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

TINER TIBOR (FŐSZERKESZTŐ)

BASSA LÁSZLÓ (SZERKESZTŐ)

CSUTÁK MÁTÉ (SZERKESZTŐ)

DÖVÉNYI ZOLTÁN

KERESZTESI ZOLTÁN

KERTÉSZ ÁDÁM

KOCSIS KÁROLY

SCHWEITZER FERENC

Szerkesztőség:

(1112 Budapest Budaörsi út 45. Telefon: 309-2600/1456 vagy 319-3119/1456

A Földrajzi Értesítő e füzetének megjelenését a Pécsi Tudományegyetem
Földrajzi Intézete támogatta.

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

2006.

LV. ÉVFOLYAM

1–2. FÜZET

TARTALOM

Tanulmányok a Pécsi Tudományegyetem Doktoriskolájából

<i>Sebe Krisztina</i> : Domborzatmodell alkalmazhatósága a geomorfológiai elemzésben a Nyugat-Mecsek példáján	5
<i>Dezső József–Tóth Judit</i> : Gömbfülkék és kitöltési viszonyaik a Villányi-hegységben	25
<i>Fülöp Sándor–Dömötörfy Zsolt–Pomogyi Piroska</i> : A mocsári növényzet állapotának GIS alapú térképezése a Kis-Balaton Védőrendszer Ingói-berkében	37
<i>Herczeg Edina–Pap Norbert</i> : A kistérségi területfejlesztési tervek készítésének tapasztalatai	53
<i>Hajnal Klára–Bugya Titusz</i> : Vizsgálatok a magyarországi városhálózat 1949–2001 közötti népességváltozásairól	65
<i>Pirisi Gábor–Trócsányi András</i> : Átalakuló kisvárosok a Dél-Dunántúlon	87
<i>Tánczos-Szabó László–Ulcz Gyula</i> : A városok központi szerepének tükröződése Bács-Kiskun megye telekáraiban	109
<i>Berki Mónika–Gonda Tibor</i> : A kulturális turizmus magyarországi városi helyszíneinek pozicionálása	127
<i>M. Császár Zsuzsa–Németh Júlia</i> : A Pécsi Tudományegyetem szerepe a Dél-Dunántúli régjő felsőoktatásában	141
<i>Borsos Árpád</i> : Magyarország moztérképe 2004-ben, és ami mögötte van	159
<i>Bornemisza Imre–Kopári László</i> : A magyarországi erdei iskolák térszerkezetének vizsgálata ..	179
<i>Reményi Péter–Végh Andor</i> : Az ezredforduló határkérdései, határváltozásai a Nyugat-Balkánon	195
<i>Wilhelm Zoltán–Pete József–Kisgyörgy Péter</i> : Adatok a kasmíri konfliktus politikai földrajzi elemzéséhez	213
<i>Berkics Erika</i> : Spanyol működőtöke-befektetések Latin-Amerikában, 1993–2003	239

Krónika

Beszámoló a Földrajzi Stratégiai Fórumról (<i>Szabó András–Trócsányi András</i>)	249
--	-----

Irodalom

<i>M. Császár Zsuzsa: Magyarország oktatásföldrajza (Lakotár Katalin)</i>	24
<i>Pap Norbert–Végh Andor (szerk.): A Kárpát-medence politikai földrajza (Kolutác Andrea)</i>	51
<i>Dezső József–Sebe Krisztina–Horváth Gábor: Villányi-hegység útikalauz (Lampért Kirill)</i>	63
<i>Pap Norbert–Tóth József (szerk.): Terület- és településfejlesztés I. (Szebényi Anita)</i>	126
<i>Bódis G. (főszerk.): Magyarország wellness térképe (Kovács Anikó)</i>	158
<i>Mánfai György–Pap Norbert: Az Atlantikum világa (Panyik Emese)</i>	193
Új szaktudományi kiadványsorozat a Selye János Egyetem Kutatóintézetétől (Kovács András)	212
<i>Lóczy Dénes–Veress Márton: Geomorfológia I. (Csuták Máté)</i>	237

C O N T E N T

Studies from Doctorate School of Pécs University

<i>Sebe, K.: Applicability of digital elevation models in geomorphological analysis: the case of Western Mecsek Mountains, Hungary</i>	5
<i>Dezső, J.–Tóth, J.: Spherical cavities and their fill conditions in the Villány Mountains, south-west Hungary</i>	25
<i>Fülöp, S.–Dömötörfy, Zs.–Pomogyi, P.: GIS-based status-mapping of the wetland macrovegetation in the Ingói Copse of the Kis-Balaton Water Protection System</i>	37
<i>Herczeg, E.–Pap, N.: Experience of territorial planning for microregions</i>	53
<i>Hajnal, K.–Bugya, T.: Population change within the urban network of Hungary between 1949 and 2001</i>	65
<i>Pirisi, G.–Trócsányi, A.: Transformation of small towns in the South Transdanubian Region</i>	87
<i>Tánczos-Szabó, L.–Ulcz, Gy.: Real estate prices as a reflection of central place function of urban settlements in Bács-Kiskun County</i>	109
<i>Berki, M.–Gonda, T.: Positioning of urban scenes of cultural tourism in Hungary</i>	127
<i>M. Császár Zs.–Németh J.: The role of University of Pécs in the higher education in South Transdanubia</i>	141
<i>Borsos, Á.: Map of cinemas in Hungary in 2004 and what is in the background</i>	159
<i>Bornemisza, I.–Kopári, L.: Spatial pattern of forest schools in Hungary</i>	179
<i>Reményi, P.–Végh, A.: Problems and changes of borders in the Western Balkans at the turn of the millennium</i>	195
<i>Wilhelm, Z.–Pete, J.–Kisgyörgy, P.: Contribution to political geographical analysis of Kashmir conflict</i>	213
<i>Berkics, E.: Spanish direct investments in Latin America, 1993–2003</i>	239
 Chronicle	 249
 Literature	 24, 51, 63, 126, 158, 193, 212, 237

I N H A L T

Studien aus der Doktorschule der Universität von Pécs

<i>Sebe, K.</i> : Anwendungsmöglichkeiten eines Reliefmodelles in der geomorphologischen Analyse am Beispiel des West-Mecseks	5
<i>Dezső, J.–Tóth, J.</i> : Laugungskolke und deren Ausfüllungsverhältnisse im Villányer Gebirge	25
<i>Fülöp, S.–Dömötörfy, Zs.–Pomogyi, P.</i> : GIS-basierte Kartierung der Sumpfvvegetation des Ingo-Hains im Schutzsystem des Klein-Balatons	37
<i>Herczeg, E.–Pap, N.</i> : Erfahrungen der Fertigstellung von Raumentwicklungsplänen für Kleinregionen	53
<i>Hajnal, K.–Bugya, T.</i> : Untersuchungen zur Bevölkerungsentwicklung des ungarischen Städtesystems zwischen 1949 und 2001	65
<i>Pirisi, G.–Trócsányi, A.</i> : Südtransdanubische Kleinstädte in Wandlung	87
<i>Tánczos-Szabó, L.–Ulez, Gy.</i> : Städtische Auswirkungen auf die Bodenpreise im Komitat Bács-Kiskun	109
<i>Berki, M.–Gonda, T.</i> : Positionierung der ungarischen Städte im kulturellen Tourismus	127
<i>M. Császár, Zs.–Németh, J.</i> : Universität und Region. Die Rolle der Universität von Pécs in der Hochschul- und Universitätsbildung von Südtransdanubien	141
<i>Borsos, Á.</i> : Ungarns Kinokarte im Jahre 2004 und was dahinter steckt	159
<i>Bornemisza, I.–Kopári, L.</i> : Raumstruktur der ungarischen Ökoschulen	179
<i>Reményi, P.–Végh, A.</i> : Grenzenfragen und Grenzenänderungen im Westbalkan zur Zeit der Jahrtausendswende	195
<i>Wilhelm, Z.–Pete, J.–Kisgyörgy, P.</i> : Daten zur politisch-geographischen Analyse des Konflikts von Kashmir	213
<i>Berkics, E.</i> : Spanische Kapitalinvestitionen in Lateinamerika zwischen 1993 und 2003	239
Chronik	249
Literatur	24, 51, 63, 126, 158, 193, 212, 237

S O M M A I R E

Études de l'École Doctorale de l'Université de Pécs

<i>Sebe, K.</i> : Potentiel d'application du modèle de relief dans les analyses géomorphologiques: l'exemple de Mecsek de l'Ouest	5
<i>Dezső, J.–Tóth, J.</i> : Les taffonis et les conditions de leur comblement dans les massif du Villány	25
<i>Fülöp, S.–Dömötörfy, Zs.–Pomogyi, P.</i> : Evaluation par les SIG de l'état de végétation dans les marais du bocage Ingo (Système de Protection du Petit-Balaton)	37

<i>Herczeg, E.–Pap, N.</i> : Experiences dans l'élaboration de projets de développement local	53
<i>Hajnal, K.–Bugya, T.</i> : Etudes des changements dans l'urbanisation hongroise entre 1949–2001	65
<i>Pirisi, G.–Trócsányi, A.</i> : Les petites villes en mutation de Transdanubie du Sud	87
<i>Tánczos-Szabó, L.–Ulcz, Gy.</i> : Le rôle central des villes dans les prix du foncier: l'exemple du département Bács-Kiskun en Hongrie	109
<i>Berki, M.–Gonda, T.</i> : Le marketing territorial des sites touristiques et culturelles des villes hongroises	127
<i>M. Császár, Zs.–Németh, J.</i> : Le rôle de l'Université de Pécs dans l'enseignement supérieur de Transdanubie du Sud	141
<i>Borsos, Á.</i> : La carte cinématographique de la Hongrie en 2004 et ce qu'elle révèle	159
<i>Bornemisza, I.–Kopári, L.</i> : Examen de la distribution géographique des „classe vertes” en Hongrie	179
<i>Reményi, P.–Végh, A.</i> : Les questions frontalières dans les Balkans occidentaux au tournant du millénaire	195
<i>Wilhelm, Z.–Pete, J.–Kisgyörgy, P.</i> : Elements géopolitiques dans le conflit du Kashmir	213
<i>Berkics, E.</i> : Les investissements espagnols d'IDE en Amérique Latine, 1993–2003	239
Chronique	249
Littérature	24, 51, 63, 126, 158, 193, 212, 237

Domborzatmodell alkalmazhatósága a geomorfológiai elemzésben a Nyugat-Mecsek példáján

SEBE KRISZTINA¹

Abstract

Applicability of digital elevation models in geomorphological analysis: the case of Western Mecsek Mountains, Hungary

Digital elevation models (DEMs) provide a new means for geomorphological studies and are also spreading in Hungary. This article examines the example of Western Mecsek Mountains and Eastern Zselic Hills (SW Hungary) in order to find out to what extent and under what circumstances is the DEM able to support morphological analysis. Primary scope of investigation was neotectonical phenomena and young landscape evolution.

Analysis of DEM was carried out with the software ArcGIS (ArcView, 3D Analyst, Spatial Analyst). Through calculations on the model, 3D view of the area was created, maps of aspect, slope and curvature were drawn, drainage characteristics were studied and statistical investigations were performed. Relief data were conferred with existing geological knowledge and actual field conditions.

The study area of varied buildup, relatively well investigated geologically and tectonically, proved to be an adequate experimental field. Through the DEM, it was possible to identify geomorphic features linked to structural movements (fault lines, benches uplifted along these, flatirons, former valleys of the basin area etc.). Valleys of different form could be distinguished easily, automatic delineation of alluvial fans raised difficulties though. Between rock formations and morphology only partial connection was found, which was influenced by several factors (primarily rock quality, lithostratigraphical and structural position). The work also yielded data about the young evolution history of the Pécs Basin.

Results lead us to the statement that the DEM helps identify tectonic elements and areas affected by young structural movements, analyse the relationship between geology and geomorphology, and it supports investigations into landscape evolution as well.

Bevezetés

A pécsi székhelyű MECSEKÉRC Rt. irányítja a nagy aktivitású radioaktív hulladékok egyik potenciális befogadó kőzetének, a Bodai Aleurolit Formációának (BAF), és környezetének ku-

¹ MECSEKÉRC Rt., 7633 Pécs, Esztergár L. u. 19., e-mail: sebekrisztina@mecsekerc.hu

tatását. A formáció megismerését célzó munka több évtizedre nyúlik vissza: először 1982-ben merült föl, hogy a képződmény (kis és közepes aktivitású) radioaktív hulladékok tárolására alkalmas lehet (HÁMOS G. 1997). 1995 és 1998 között egy elsősorban földtani, ún. Rövidtávú Kutatási Program (RTP) zajlott le, amelynek feladata a BAF felszíni és felszín alatti vizsgálata volt. A Paksi Atomerőmű bezárási határidejének közeledtével néhány év múlva ismét előtérbe került a kérdés. 2003 őszén a Radioaktív Hulladékokat Kezelő Kht. mint a Nukleáris Pénzügyi Alap állami kezelő szerve, elfogadta a MECSEKÉRC Rt. öt évre (2003–2008) szóló, a BAF kutatását célzó Középtávú Kutatási Programra (KTP) készített pályázatát.

A KTP az előzőnél jóval szélesebb körű program, amely a földtan mellett számos más témakört tartalmaz, a társadalmi vonatkozásoktól a környezeti állapotfelmérésig. A domborzatelemzés ebbe a programba illeszkedik, elsősorban a vízföldtan, ill. a geomorfológia és a neotektonika (hosszú távú stabilitás) kapcsán foglalkozunk a témával. Mivel a munkának még csak a kezdeti szakaszánál tartunk, egyelőre arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a domborzatmodell alkalmas-e, és ha igen, milyen feltételekkel, az említett témakörök vizsgálatára.

A kutatás előzményei és módszere

Vizsgálati területünk, a Nyugat-Mecsek geomorfológiáját átfogóan először SZABÓ P.Z. (1931, 1955, 1957), majd LOVÁSZ GY. (1970, 1974, 1998) tanulmányozta. Mind SZABÓ P.Z., mind később KOCH L. (1988) munkájában kiemelt szerepet kap a szerkezeti mozgások nyomainak vizsgálata. Újabban CSILLAG G. (in: KONRÁD GY. 1998) foglalkozott még a témával. A digitális domborzatmodellt KONRÁD GY. (1998, 2001a,b) és SEBE K. et al. (2004) alkalmazta először, elsősorban a földtani összefüggések vizsgálatára. Az előtérmedencék fejlődéstörténetével más módszerek felhasználásával KONRÁD GY. (2004) foglalkozott.

A munka kiindulási alapját a Magyar Honvédség Térképészeti Kht.-tól megvásárolt 50 m-es vízszintes felbontású domborzatmodell (DDM-50), ill. az ehhez tartozó Digitális Térképészeti Adatbázis (DTA-50) topográfiai fedvényei képezték. A földtani kapcsolatok vizsgálatához többféle térképet (CHIKÁN G. et al. 1984; MÁFI 2004; MAJOROS GY. 2003 stb.) dolgoztunk fel. Az értelmezéshez irodalmi forrásokból, ill. saját megfigyelésekből származó földtani adatokat is felhasználtunk.

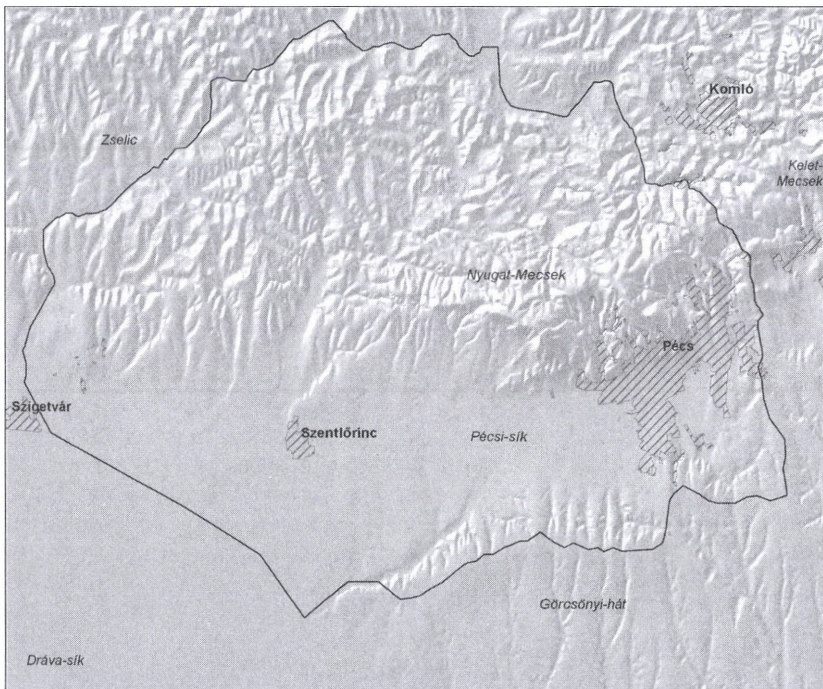
A munkát alapvetően ArcGIS szoftverkörnyezetben (8 és 9 verziók) végeztük, az ArcView mellett annak 3D Analyst és Spatial Analyst elnevezésű kiterjesztéseit is használtuk. A statisztikai elemzések elvégzéséhez és az eredmények megjelenítéséhez Grapher 5 és MS Excel programokat alkalmaztunk.

A domborzatmodellen végzett számításokkal előállítottuk a terület háromdimenziós képét, kitétségi, lejtés- és felszingörbület-térképét, vizsgáltuk a lefolyásviszonyokat. A kizárólag a modell elemzéséből származó adatokat közös térinformatikai rendszerbe illesztettük a földtani és topográfiai térképekkel, és elvégeztük ezek együttes vizsgálatát. A megjelenítéshez kihasználtuk a 3D-t kezelő szoftverek adta lehetőségeket (árnyékolt domborzat, 3D megjelenítés, kép ráfeszítése 3D felületre, szelvények, magassági torzítás stb.). Az eredményeket vizuálisan és statisztikai módszerekkel értékeltük.

A kutatási terület jellemzői

A vízföldtani modellezés, a környezeti állapotfelmérés és részben a szerkezetföldtani kutatások az 1. ábrán bemutatott területen zajlanak. Ennek kiterjedése 1470 km² (35x42 km), a Nyugat-Mecseket, a Zselic K-i részét és ezek D-i előtereit foglalja magában. A konkrét vízföldtani modellezés szintere ezen belül egy közel 800 km²-es, szabálytalan alakú terület, amelynek határait lehetőség szerint vízválasztókon és völgytalpakon húzták meg. Domborzatelemzéseink nagy részét az előbbi, nagyobb területen végeztük a széleken előforduló számítási hibák kiküszöbölése végett.

A vizsgált tájegységek földtanilag a Kárpát-medence DK-i részének aljzatát alkotó Tiszai nagyszerkezeti egységhez tartoznak. A harmadidőszak előtti aljzatot a Mecseki egységben főleg paleozóos gránitok és paleo-mezozóos törmelékes és karbonátos üledékek alkotják, míg a Mecsek és a Villányi-hegység között húzódó, ún. Máriakémedi-vonulatban a kristályos aljzat főleg csillámpalából és gneiszből áll, amit részben mezozóos üledékek fednek. Az alaphegység jelentékeny kiterjedésben csak a Mecsekben bukkan a felszínre, annak közvetlen környezetében miocén, a fennmaradó részekben pannon és főleg pleisztocén üledék (nagyreszt lösz) fedi.

1. ábra. A vizsgált terület elhelyezkedése

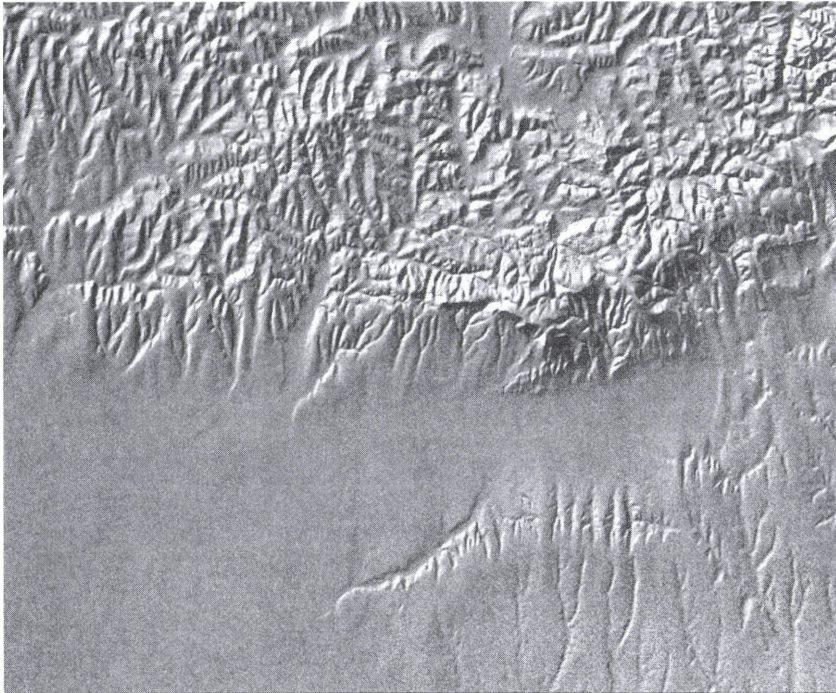
Location of study area

Vizsgálati eredmények

Domborzat

Az árnyékolt, túlmagasítás nélküli domborzatmodellen (2. ábra) láthatjuk, hogy a legkiemelkedőbb morfológiai egység a Nyugat-Mecsek, amelynek antiklinális-szerkezete szépen jelentkezik a felszínformákban is. A KÉK felé dőlő tengelyű boltozatot két kiemelkedő vonulat, a köztük húzódó mély völgyek, valamint a DNy-i részen egy nagy kiterjedésű, enyhe lejtésű, közel sík hegyláb felszín alkotják. Mind a gerinc, mind a völgyek sávja bizonyos helyeken megszakad. Az É-i részen jól látszanak a karsztvidék töbrei. A K-i részt alkotó Pécsbányai-szinklinális is éles formákkal jelentkezik, és feltűnőek ezen a vidéken az antropogén formák (külfejtések). Az antiklinális D felé éles határral végződik, D-i peremén ezzel a határvonallal hegyesszöget bezáró, párhuzamos lineamensek figyelhetők meg. A Kelet-Mecseknek csak a Ny-i, alacsonyabb szegélye érinti a vizsgálati területet.

A Nyugat-Mecseket Ny-on széles, egyenes völgy (Bükkösdi-völgy) választja el a földrajzi értelemben vett Zselictől, amelynek K-i részét föltanilag még a Nyugat-

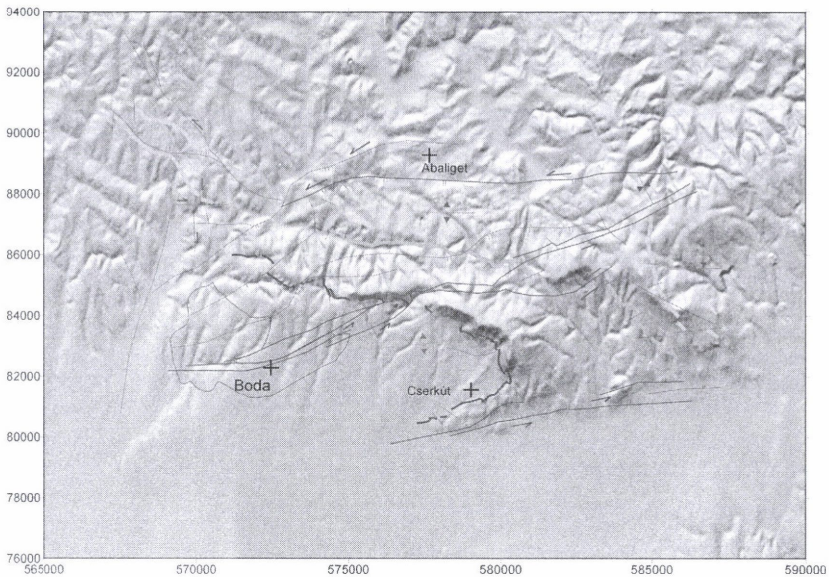

2. ábra. A vizsgált terület árnyékolt domborzati képe
Shaded relief model of study area

Mecsekhez szokás sorolni. A viszonylag szabályos ágas vízhalózat a Nyugat-Mecsek-kénél jóval egységesebb földtani felépítést sejtet. D-i peremén a Nyugat-Mecsekhez hasonlóan párhuzamos, É–D-i csapású völgyekkel szabdalts hegylábfelszín látható, bár a mecsekinél kevésbé látványos formában. A Mecsek D-i előterében az éles határokkal megjelenő Pécsi-sík húzódik, amely DNy felé kinyílvá olvad bele a Dráva-síkba.

A vizsgált terület DK-i részét alkotó Görcsönyi-hát É-i lejtője rövid, meredek, mélyen bevágódó völgyek tagolják, míg D felé lassan, hosszan ereszkedik le. Ezen a felszínen É–D, a K-ebbi részeken ÉÉNy–DDK lefutású párhuzamos völgyek sorozata látható. A Nyugat-Mecsek D-i lejtőjét tagoló völgyek esetében megfigyelhető, hogy míg azok felső szakasza a folyóvizek által kialakított elágazó, helyenként jellegzetesen dendrites vízhalózatípust mutatja, addig az alsó részük az említett É–D-i egyenes völgyesorozathoz illeszkedik.

A domborzati képen néhány fontosabb földtani elemet jelölve láthatóvá válik a földtani felépítés és a morfológia kapcsolata (3. ábra). A nyugat-mecseki boltozat leghatározottabb ívét az alsótriász Jakabhegyi Homokkő alsó szakasza, a legfeljebb 30 m vastag, kovás kötőanyagú, igen kemény, ún. főkonglomerátum felszíni kibúvása jelöli ki. A másik ív a középsőtriász mészkövek (Misinai Formációcsoport) öve. A mély völgyek az igen mállékony középsőtriász evaporitösszlet (Hetvehelyi Formáció) mentén alakultak ki. A völgyek íve középen megszakad: a hegység pereméről in-

3. ábra. A fő szerkezeti elemek és vezetősínek a Nyugat-Mecsek domborzatmodelljén (szerk. KONRÁD GY. 2001)

Main structural elements and geological horizons on the DEM of Western Mecsek Mountains. (ed. by KONRÁD, GY. 2001)

duló hátravágódó erózió még nem érte el az antiklinális legfelső részét, ez is a viszonylag fiatal morfológiára utalhat. A gerincet a Nyugat-Mecsek legfontosabb szerkezeti öve, a Boda-büdöskúti-zóna töri meg, amelynek mentén a kőzetek mind függőleges, mind vízszintes elmozdulást szenvedtek. A Bükkösdi-völgy szintén tektonikai sík mentén kialakult árok. A hegység É-i határát jelentő Hetvehely–Magyarszék-eltolódás a morfológiában csak igen gyengén jelentkezik. Az antiklinálist D-ről nagy regionális diszlokációs zóna, a Mecsekalja-öv határolja, a vele hegycsúcsot bezáró lineamentek annak segédtörései mentén alakulhattak ki.

Ezt a domborzatban is szépen megjelenő törésrendszert korábbi vizsgálatok már értelmezték, mégpedig nyírási feszültségtérhez kapcsolódó Riedel-rendszerként (KONRÁD GY. 2001). A Pécsi-medence a Mecsekalja oldaleltolódásos övhöz kapcsolódó, ún. széthúzásos (*pull-apart*) medence (BALLA Z. 1980; TARI, G. et al. 1992).

A tágabb környezet domborzatmodelljén (4. ábra) láthatjuk, hogy a Mecsekalja-öv valóban regionális léptékű, a morfológiában is jól követhető ÉK felé. A hozzá kapcsolódó nyírási medencék sorozata ugyancsak folytatódik ebben az irányban, ezek azonban még korábbi, fejletlenebb stádiumot képviselnek.

A szélcsatornák közel párhuzamos rendszere az egész Dél-Dunántúltra jellemző, amelyben törést a hegységi területek jelentenek, elsősorban a Mecsek. Ha elfogadjuk, hogy a völgyrendszer kialakulása a pleisztocénben történt, akkor a hegyláb felszín már említett, kettős morfológiájú völgyeinek meglétére adható egy lehetséges magyarázat. Ekkor ugyanis a Mecsek már kiemelt helyzetben volt, viszont a Pécsi-medence a felszínmorfológiában még nem jelentkezett (l. később). Ilyen helyzetben könnyen elképzelhető, hogy az uralkodó É-i–ÉNy-i szelek a viszonylag sík vidékek laza alapkövetén ki tudták alakítani a völgyeket, míg ez a kiemelt, jóval élénkebb domborzatú, ellenállóbb összletekből felépülő alaphegységi területeken nem történt meg. A D-i lejtő felső részének a meredeken fölé emelkedő gerinc bizonyos szélvédettséget biztosított, itt a lineáris erózió alakította a völgyeket; a defláció csak a szélárnyékos résztől D-re, az akkor még összefüggő hegyláb felszínén juthatott meghatározó szerephez. Ez természetesen csak feltevés; más vélemény (CSILLAG G. in: KONRÁD GY. 1998) szerint az említett völgyek felső szakasza korábbi (felsőpannon-pliocén) hegyláb felszínhez kapcsolódva alakult ki.

Magassági eloszlás

Egy terület magassági eloszlása fontos adatokkal szolgálhat a felszínfejlődés vonatkozásában, ezért elkészítettük a teljes terület hisztogramját. Ezen minden kerek 10 m-es szintvonalnál kiugró értéket látunk. A domborzatmodellt a Magyar Honvédség Térképészeti Kht. a topográfiai térképek szintvonalainak digitalizálásával, majd a bevitt vonalak értékének interpolálásával állította elő. Bár az alkalmazott interpolálási mód (*spline*) megfelelőnek tűnik, a hisztogramon látható kiugrások egyértelműen az interpolációból származó hibák. Ugyanez okozza a domborzatmodell kisebb lejtésű részein látható „tereplépcsőket” is.

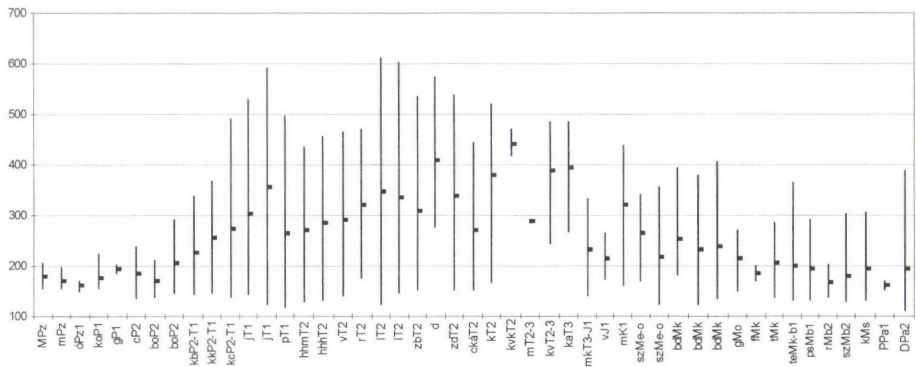

4. ábra. A tágabb környék árnyékolt és magasság szerint színezett domborzatmodellje (Forrás: KARÁTSZON D. 2002)

Regional shaded and elevation-coloured relief model (Source: KARÁTSZON, D. 2002)

Mivel a geomorfológiában fontos az egységes, megközelítőleg egy magasságban fekvő felszínek azonosítása, ez a hiba a további elemzéseket jelentősen megnehezíti. A domborzatmodell magasságot tekintve m-es felbontású. A keresett felszínek természetesen nem e felbontás alatti szintkülönbséggel rendelkeznek, hanem néhány m-es – esetenként néhány 10 m-es – magassági tartományt fognak át, ám ezek miatt a kiugrások miatt nem kapunk valós képet a terület magassági eloszlásáról.

Próbáltunk számszerű összefüggéseket keresni a domborzati adatok és a földtani tényezők között. A nyugat-mecseki antiklinális területére kiszámoltuk, hogy az egyes képződmények milyen átlagos tszf-i magasságban fordulnak elő (5. ábra). Feltételezé-

5. ábra. Az egyes képződmények tszf.-i magassága (átlag, ill. szélsőértékek m-ben) a Nyugat-Mecsekben. – MPz = Mórágai Komplexum, réteges migmatit; mPz = Mórágai Gránit F.; óPz1 = Ófalui Fillit F.; koP1 = Korpádi Homokkő F.; gP1 = Gyűrűfői Riolit F.; cP2 = Cserdi F.; boP2 = Bodai Aleurolit F., átmeneti homokkő rétegek; kbP2 = Bodai Aleurolit F., aleurolit; kbP2-T1 = Kővágószőlősi Homokkő F., Bakonyai Homokkő T.; kkP2-T1 = Kővágószőlősi Homokkő F., Kővágóóttősi Homokkő T.; kcP2-T1 = Kővágószőlősi Homokkő F., Cserkúti Homokkő T.; jT1 = Jakabhegyi Homokkő F., főkonglomerátum; jT1 = Jakabhegyi Homokkő F., homokkő; pT1 = Patácsi Aleurolit F.; hhmT2 = Hetvehelyi F., Magyarürögi Evaporit T.; hhhT2 = Hetvehelyi F., Hetvehelyi Dolomit T.; vT2 = Viganvári Mészke F.; rT2 = Rókahegyi Dolomit F.; IT2 = Lapsi Mészke F.; IT2 = Lapsi Mészke F., Tubesi T.; zbtT2 = Zuhányai Mészke F., Bertalanhegyi T.; d = cukorszövetű másodlagos dolomit a Misinai Formációcsoportban (MT2); zdT2 = Zuhányai Mészke F., Dömörkapui T.; ckáT2 = Csukmai Dolomit F., Káni Dolomit F.; kT2 = Kozári Mészke F.; kvkT2 = Kantavári F., Kistréti T.; mT2-3 = Mánfai Sziderit F.; kvT2-3 = Kantavári F.; kaT3 = Karolinavölgy Homokkő F.; mkT3-J1 = Mecseki Kőszén F.; vJ1 = Vasasi Marga F.; mK1 = Mecsekjánosi Bazalt F.; szMe-o = Szászvári F., Mázai T.; szMe-o = Szászvári F., Mecseknádasdi T.; gMo = Gyulakeszi Riolituff F.; bdMk = Budafai F., Pécsváradi T.; bdMk = Budafai F., Komlói T.; bdMk = Budafai F., Mánfai T.; fMk = Fóti F.; tMk = Tari Dácittufa F.; teMk-b1 = Tekerési Slír F.; psMb1 = Pécsszabolcsi Mészke F.; rMb2 = Rákosi Mészke F.; szMb2 = Szilágyi Agyagmarga F.; kMs = Kozárdi F.; PPa1 = Peremartoni Formációcsoport; DPa2 = Dunántúli Formációcsoport

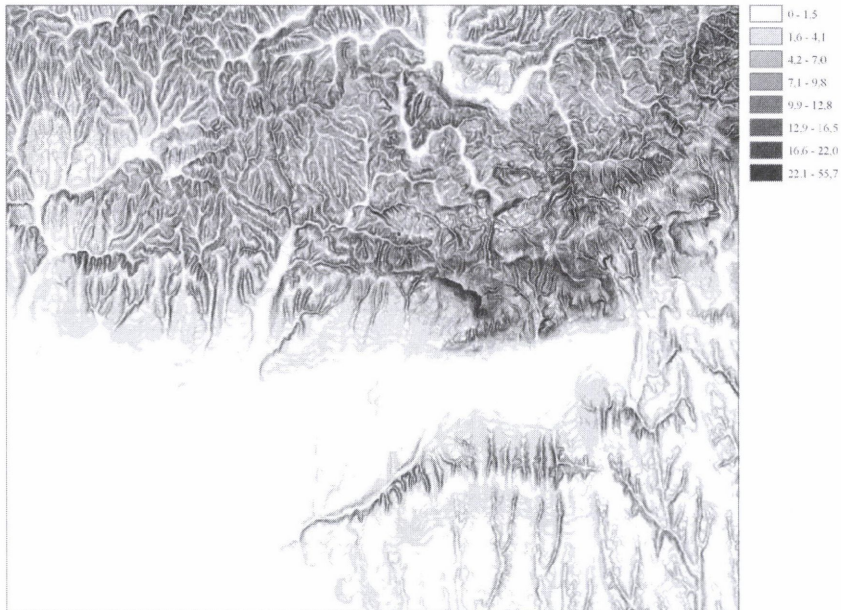
Elevation (mean and extremes, in meters) of geological formations a.s.l. in Western Mecsek Mts. – MPz = Mórágai Complex, layered migmatite; mPz = Mórágai Granite Fm.; óPz1 = Ófalui Fillit Fm.; koP1 = Korpád Sandstone Fm.; gP1 = Gyűrűfői Rhyolite Fm.; cP2 = Cserdi Fm.; boP2 = Boda Claystone Fm., transitional sandstones; kbP2 = Boda Claystone Fm., siltstone; kbP2-T1 = Kővágószőlős Sandstone Fm., Bakonya Sandstone Member; kkP2-T1 = Kővágószőlős Sandstone Fm., Kővágóóttős Sandstone Member; kcP2-T1 = Kővágószőlős Sandstone Fm., Cserkút Sandstone Member; jT1 = Jakabhegy Sandstone Fm., conglomerate; jT1 = Jakabhegy Sandstone Fm., sandstone; pT1 = Patács Siltstone Fm.; hhmT2 = Hetvehely Fm., Magyarürög Evaporite Member; hhhT2 = Hetvehely Fm., Hetvehely Dolomite Member; vT2 = Viganvár Limestone Fm.; rT2 = Rókahegy Dolomite Fm.; IT2 = Lapis Limestone Fm.; IT2 = Lapis Limestone Fm., Tubes Member; zbtT2 = Zuhánya Limestone Fm., Bertalanhegy Member; d = secondary dolomite in Misina Fm. Group (MT2); zdT2 = Zuhánya Limestone Fm., Dömörkapu Member; ckáT2 = Csukma Dolomite Fm., Kán Dolomite Member; kT2 = Kozár Limestone Fm.; kvkT2 = Kantavár Fm., Kistrét Member; mT2-3 = Mánfa Siderite Fm.; kvT2-3 = Kantavár F.; kaT3 = Karolinavölgy Sandstone Fm.; mkT3-J1 = Mecsek Coal Fm.; vJ1 = Vasas Marl Fm.; mK1 = Mecsekjánosi Basalt Fm.; szMe-o = Szászvár Fm., Maza Member; szMe-o = Szászvár Fm., Mecseknádasd Member; gMo = Gyulakeszi Rhyolite Tuff Fm.; bdMk = Budafa Fm., Pécsvárád Member; bdMk = Budafa Fm., Komló Member; bdMk = Budafa Fm., Mánfa Member; fMk = Fót Fm.; tMk = Tar Dacite Tuff Fm.; teMk-b1 = Tekerés Schlieren Fm.; psMb1 = Pécsszabolcs Limestone Fm.; rMb2 = Rákos Limestone Fm.; szMb2 = Szilágy Claymarl Fm.; kMs = Kozárd Fm.; PPa1 = Peremarton Fm. Group; DPa2 = Dunántúl Fm. Group

sünk az volt, hogy ilyen kibillent, réteglépcsős szerkezet esetében az átlagmagasságnak tükröznie kellene a kőzet keménységét. Ezt az eredmények csak részben igazolták.

Az antiklinális területén egészen jó a korreláció, de ez inkább a maximális, mintsem az átlagértékekre igaz: pl. a legkevésbé ellenálló összletnek ismert Magyarürögi Evaporit átlagmagassága a fekvő Patacsi Aleurolitét fölött van, de a csúcsértékekben már alá szorul. A két legmagasabb tartományt a már említett alsótriász homokkövek és középsőtriász mészkövek adják, amelyek az antiklinális két gerincvonulatát alkotják. A puhább jura összletek után kiugrik az alsókréta Mecsekjános Bazalt, amelynek kemény, kipreparálódó telérei „tanúhegyek” létrejöttében is szerepet játszottak. Az antiklinalist övező fedőhegységi képződmények jóval alacsonyabb tartományban helyezkednek el. A felső-perm előtti kőzeteket kis kiterjedésük miatt kihagytuk az értékelésből.

Lejtés

A magassági adatokból elkészítettük a vizsgálati terület lejtőszögtérképét (6. ábra), amin a legfeltűnőbb a süllyedő medencerészek elkülönülése a hegységi területektől. A legnagyobb lejtőszögeket a Mecsek mutatja, itt sokkal kevésbé válik el a K-i és a Ny-i rész, mint a domborzati térképen. A hegységen belül két folt mutat

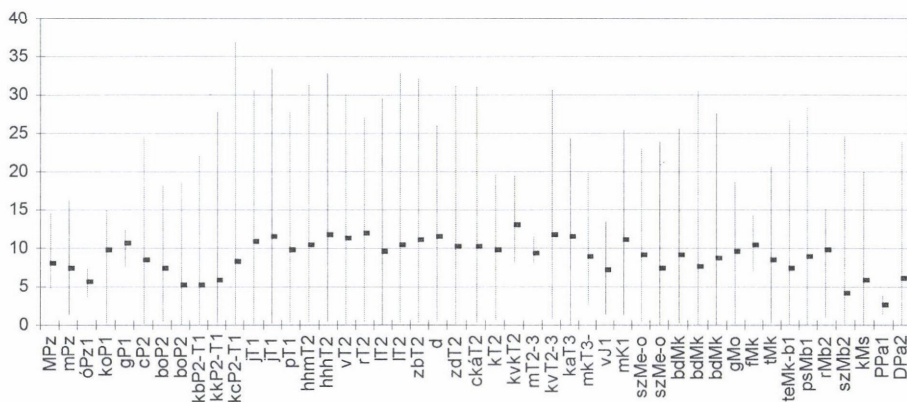

6. ábra. A terület lejtőszögtérképe (lejtés fokban, csoportbontás természetes határok szerint)
Slope angle map of study area (slope in degrees, classification based on natural breaks)

általában kisebb lejtést: a karszt – amit viszont néhány igen mély völgy tagol –, valamint a Jakab-hegy hegylábfelszíne. A D-i, kisebb törések hatása látványosan jelentkezik, az általuk sávosan/lépcsősen elvetett felszínek magasabb darabjaiba erősen bevágódnak a völgyek, ami a mozgás viszonylag fiatal voltára utal. Itt láthatunk még néhány kisebb kúpot is, amelyek tulajdonképpen tanúhegyek, a felső részüket alkotó ellenállóbb kőzetek (pl. bazalt) miatt maradhattak meg kiemelkedésként. A völgytorkoknál a lejtőszög ilyen felbontásánál a hordalékkúpok nem jelentkeznek. A szélesebb völgyek talpán több lépcső is megfigyelhető, amelyek helyzetét a szintvonalakkal összevetve megállapítható, hogy ezek nem szakaszonként eltérő szerkezeti mozgást jeleznek, hanem a domborzatmodell már említett interpolálási hibáját.

Nagy lejtőszögek jellemzik még a Görcsönyi-hát É-i részét, ami szintén a medence és peremterületei szintkülönbségének gyors növekedését támasztja alá. Az enyhébb lejtők sávos mintázata itt is az interpoláció eredménye. A Zselicben is több, meredek É-i és enyhe D-i lejtőkkel rendelkező felszint található, aminek magyarázatát egyelőre nem ismerjük.

A Nyugat-Mecsekben az egyes képződményekre jellemző lejtőszögek középértékei viszonylag egyenletes mintázatot adnak (7. ábra). Az alaphegység kibúvási területén 10° fok körüli az átlag, a fedőhegységben nagyobb ingások mutatkoznak. Alacsony átlagértékek jellemzik a felsőperm homokköveket, amelyek leginkább a nagy felületű, igen enyhe lejtésű hegyláb felszínre bukkannak felszínre. A maximális lejtőszögek szintén az alaphegységben a legegyszerűsebbek (30° körüliek), a fedőhegységben alacsonyabbak és változatosabbak. A csúcst a felsőperm–alsótriász Kővágószőlősi Homokkő felső része adja, amelynek a már említett alsótriász konglomerátum által védett részén igen meredek lejtők alakultak ki.

7. ábra. Az egyes képződményekhez tartozó lejtőszög (átlag, ill. szélsőértékek, fokban) a Nyugat-Mecsekben (A jelmagyarázatot l. az 5. ábránál)

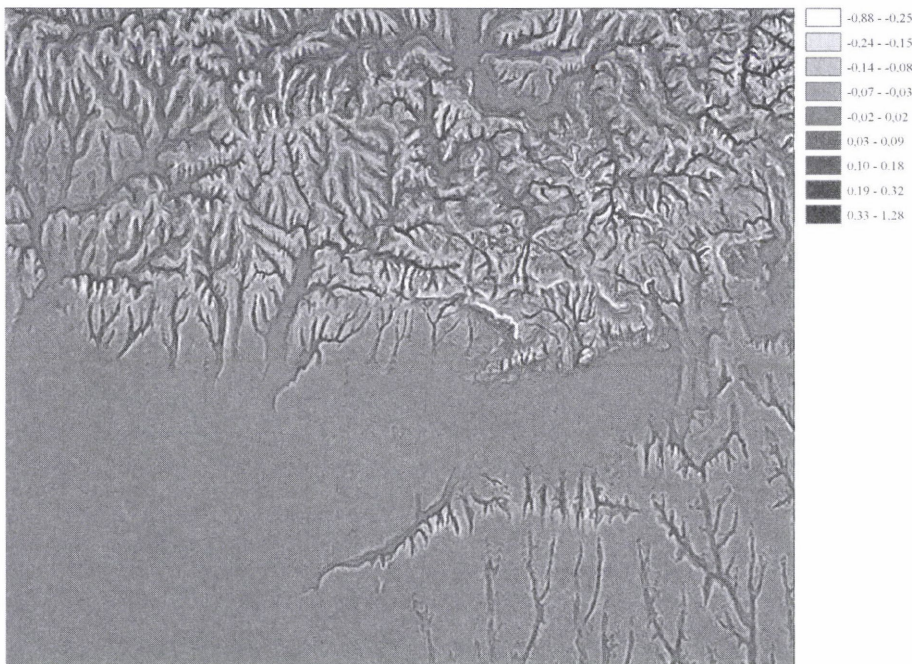
Slope angle (mean and extremes, in degrees) on given geological formations in Western Mecsek Mts. (For explanation see Fig. 5.)

Felszín görbülete

A magassági értékekből kiszámítható a felszín görbülete is. A lejtőirányú felszín görbület (*profile curvature*) eredeti térképét 3 x 3 cellás mozgó maszkkal simítottuk, hogy a tendenciák jobban érzékelhetők legyenek (8. ábra). A negatív értékek domború, a pozitív értékek homorú formát jelölnek.

A térkép igen jól alkalmazható a völgyformák jellemzésére: az éles, bevágódó völgyek a homorú tartományban jelentkeznek, míg a feltöltődők sík talpúak. Szépen megfigyelhető a völgyek hosszirányú szakaszjelleg-változása is (pl. a Zselicben). A Cserkúti-dombokat és ÉK-i folytatásukat átvágó völgyek jól kijelölik a Mecsek-alja-öv segédtrései között kiemelkedett, már említett sávokat.

Érdekes módon a felszín görbületben sokkal erősebben jelentkeznek a völgyek, a gerincek kevésbé élesek. Ez már a DAVIS-féle eróziós ciklusban is a domborzat megfiatalodása, a régebbi tönkfelszínnek újbóli kiemelkedése esetén jellemző, ami nem ellenkezik a korábbi, jelentős pannon negyedidőszaki kiemelkedéssel számoló mecseki felszínfejlődési elméletekkel (LOVÁSZ GY.–WEIN GY. 1974; KOCH L. 1988; KONRÁD GY. 1988, 2004 stb.).

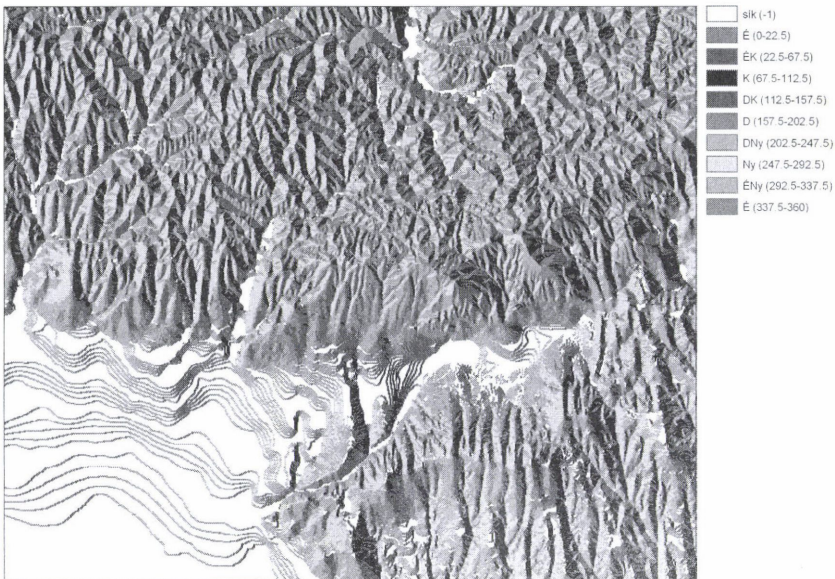

8. ábra. A lejtőirányú felszín görbület térképe
Profile curvature map

Lejtőkiettség

A lejtőkiettséget ábrázolva (9. ábra) feltűnő az ÉK–DNy csapású általános szerkezet megjelenése. A nagyjából egyenletesen tagolt hegy- és dombvidéki részekkel ellentétben a Pécsi-medence D-i, de főleg az É-i oldala jelenti a legnagyobb, viszonylag egybefüggő felszíneket. A Nyugat-Mecsek D-i peremén a segédtörések mentén háromszög alakú felszínek (ún. vasalótlapok, angolul *flatirons*) sorozata látható, ami jellemző pl. kiemelt hegységek hegységperemeire vagy általában fiatal kiemelkedésekre.

Kiugró még a Pécsi-medencét Ny-ról lezáró Bicsérdi-hát (vagy Bicsérdi-nyereg), ami egyébként alacsony lejtőszöge miatt az egyszerű domborzati térképen alig látszik. Valószínűleg ez a valamikor magasabb hát lehetett az oka, hogy a Pécsi-víz nem a mai medenceterületen keresett lefolyást, hanem a Görcsönyi-hát ÉNy-i részén, amelynek emelkedése során abba erősen bevágódott, mély antecedens völgyet alakítva ki. Szintén jól látszik a mai Pécsi-medence legmélyebb, sík része (Pellérdi-tavak és környékük), a Mecsekből lefutó vizek jelentős hordalékkúpjai, valamint hogy a medence, bár nem egyenletesen, de DNy felé lejt. Fontos kiemelni, hogy a Bükkösdi-völgy előtt nem halmozódott fel hordalékkúp, ami az előtér erős süllyedésének tulajdonítható. A süllyedés igen régóta tart, hiszen a Szentlőrinci-medence a környék egyik legmélyebb kainozós medencéje, ahol több, mint 1000 m mélyen paleogén üledék található (tehát a süllyedés már a paleogénben is létezett) (KONRÁD GY. 2004). A kiettségi adatok segítségével az igen e domborzatú medenceterületen is követhetők az É–D lefutású völgyek.

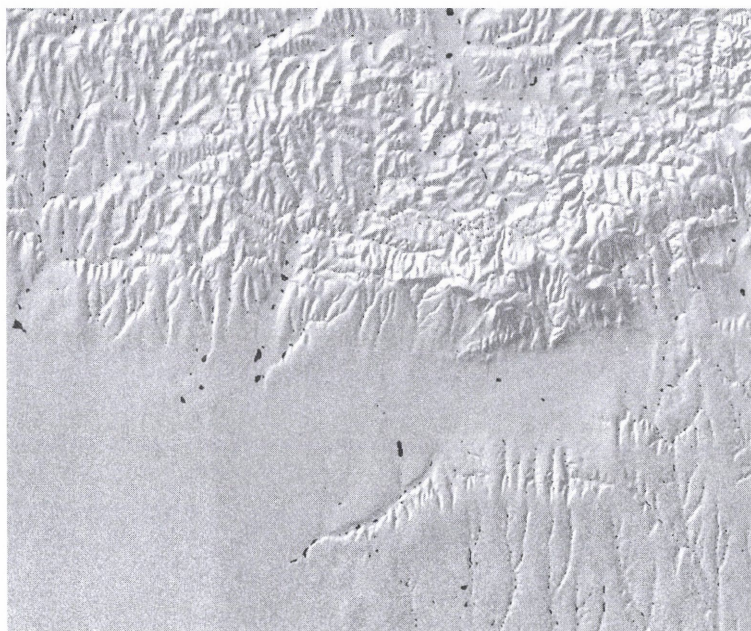

9. ábra. Lejtőkiettségi térkép
Aspect map

a) Lefolyástalan területek

A domborzatmodellek gyakori hibája az – általában kis kiterjedésű – lefolyástalan területek megjelenése. Ez 10 m-nél nagyobb cellaméret esetében sokszor a magassági adatok pontszerű hibáiból adódik, de – mint jelen esetben – lehet az interpolálás következménye is. A lefolyásviszonyok vizsgálatához, a kutatási területhez hasonló, egyébként normális lefolyású területen (tehát ahol a valóságban nem vagy igen ritkán jelennek meg belső lefolyású részek) szükséges ezen hibák kijavítása, egy ún. „depressziómentes” DDM előállítás. Amennyiben a DDM-en megjelenő mélyedések a valóságban is léteznek, úgy ezeket a konkrét területeket vagy nem javítjuk, vagy a javítást az értékeléskor figyelembe kell venni. Így pl. a földtörténeti léptékben nézve elhanyagolható idő óta létező kőbányákat „fel kell tölteni” a természetes lejtőviszonyok megközelítéséhez, míg a medencékben fekvő süllyedékek elfogadhatók, mint belső lefolyású régiók.

A 10. ábra a domborzatmodellben található lefolyástalan területek elhelyezkedését mutatja. Feltűnő, hogy a mélyedések a legtöbb esetben a völgytalpakat követik, még a szűk, mélyen bevágódó völgyekkel tagolt (tehát biztosan normális lefolyással rendelkező) tájegységeken is; az egyenes, széles talpú völgyekben (pl. Bükkösd-völgy, Baranya-csatorna völgye) különösen kitérnének a nagy foltok. Két helyszín mé-

10. ábra. A lefolyástalan területek elhelyezkedése

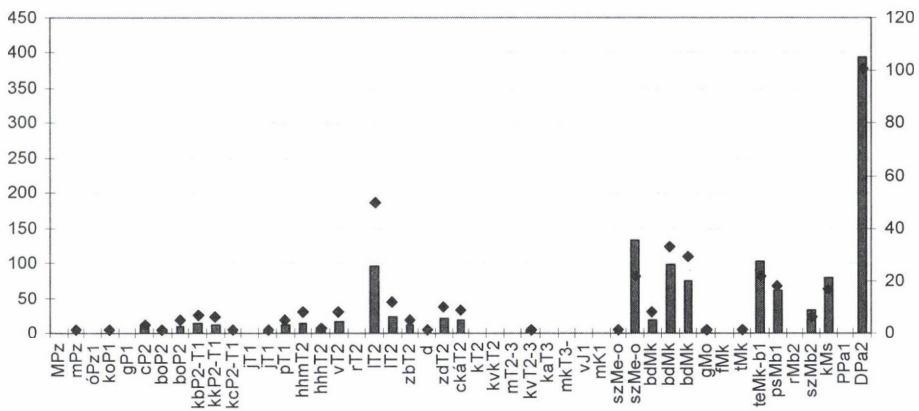
Location of drainless areas

lyedései nem kötődnek völgytalpakhoz: a Pécsi-sík közepén elhelyezkedő folt, valamint a nyugat-mecseki karszt töbrei.

Bár a völgyekben (pl. a Bükkösd-völgy alsó részén) vannak nádas, vizenyős foltok, általában nem jellemző lefolyástalan részek előfordulása. A lefolyástalan területek hisztogramján a domborzatmodellhez hasonlóan 10 m-enkénti csúcsokat kapunk, a 10 m-es szakaszokon belül ugyanúgy felfelé növekvő területű magassági osztályokkal. A szintvonalak fedvényével összevetve megfigyelhető, hogy a legtöbb esetben a lefolyástalan foltok a szintvonalak erős görbületeinél, közvetlenül a szintvonal alatt fordulnak elő (ez igaz a fent említett Bükkösd-völgy esetében is), így a völgytalpi foltok interpolálási hibának minősíthetők.

A lefolyástalan területek szétválogatása rétegtani egységenként segíthet a modellhibák és a valós felszínformák elkülönítésében, ezt a műveletet mind a Nyugat-Mecsek szűkebb területére, mind a teljes vizsgálati területre elvégeztük.

A Nyugat-Mecsek negyedidőszaktól fedetlen földtani térképét (11. ábra) vizsgálva láthatjuk, hogy a tárgyalt foltok az alaphegységi területeken viszonylag kis számban fordulnak elő. Ez alól kivételt a középsőtriász mészkövek jelentenek, amelyek a térség egyedüli karsztosodó összletét alkotják. A számos töbörrel tagolt területre jellemző, hogy a viszonylag kis összterület igen nagy számú folt között oszlik meg. A mélyedések nagyobbik része a neogén és főleg a pannon képződményeken helyezkedik el, amelyek a vizsgált terület alacsonyabban fekvő részeit fedik, a hibának minősített völgytalpi foltok nagyrészt ezeken találhatóak.

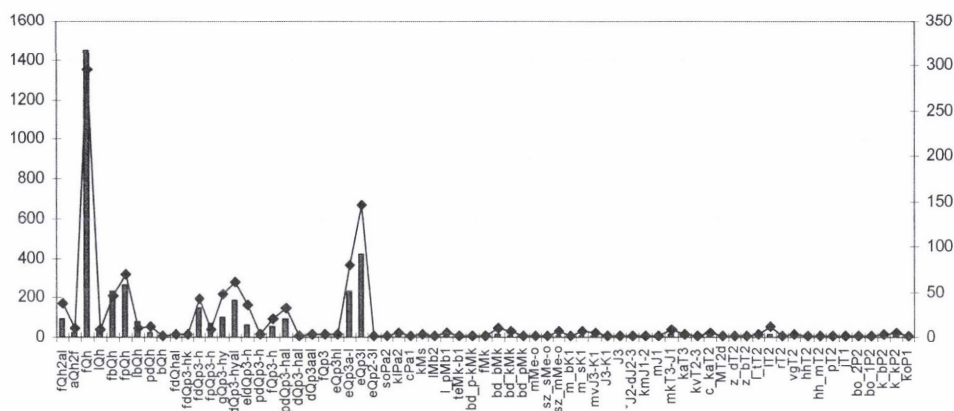

11. ábra. A lefolyástalan területek képződményenkénti megoszlása a Nyugat-Mecsek területén a prekvarter földtani térkép alapján. Bal oldali tengely és oszlopok = pixelszám (terület); jobb oldali tengely és pontok = foltok száma. (A jelmagyarázatot l. az 5. ábránál)

Distribution of drainless areas among geological formations in Western Mecsek Mts. based on pre-Quaternary geological map. Left axis and bars = number of pixels (area); right axis and point markers = number of patches. (For explanation see Fig. 5.)

A teljes terület fedett földtani térképén (12. ábra), amely jóval nagyobb arányban tartalmaz fiatal képződményeket, a középsőtériás csúcs már alig jelent kiugrást. A magas értékeket a pleisztocén lösz, a felsőpleisztocén folyóvízi és lejtőüledékek, valamint a völgyek legtöbbjét kitöltő holocén folyóvízi, ill. a tavi-mocsári összletek adják. Ez utóbbi csoport az, amelyen megalapozottan fordulhatnak elő lefolyástalan területek.

A DDM javításakor először megkerestük a bizonytalan lefolyású cellákat, majd azokat a vízválasztójuk legmélyebb pontjának szintjére töltöttük föl. Ez a művelet a módosított cellák szomszédságában újabb lefolyástalan részek megjelenését eredményezheti, így a javítási ciklust ezek eltűnéséig kell ismételni. A feltöltés a 15. lépés után eredményezett teljes lefolyással rendelkező DDM-et; a legnagyobb területet a Pécsi-medence alján kellett feltölteni.

12. ábra. A lefolyástalan területek képződményenkénti megoszlása a teljes vizsgálati területen a fedett földtani térkép alapján. Bal oldali tengely és oszlopok: pixelszám (terület); jobb oldali tengely és pontok: foltok száma. – aQh2f = antropogén feltöltés; fbQh, fdQhal, fdQp3-h, fdQp3-hk, fpQh, fpQp3-h, fQh, fQh2al, fQp3, fQp3-h, bQh = negyedidőszaki folyóvízi és mocsári üledékek; lQh, lbQh = negyedidőszaki tavi-mocsári képződmények; dQp3aal, dQp3-hal, dQp3-hyal, eldQp3-h, gQp3-hy, pdQh, pdQp3-h, pdQp3-hal = negyedidőszaki lejtőüledékek; eQp2-3l, eQp3a-l, eQp3h1, eQp3l = lösz; klPa2, soPa2, cPa1 = pannóniai laza üledékek; kMs, lpMb1, lMb2, mMe-o = miocén karbonátok és andezit; mJ1, kmJ1-2, óJ2-dJ2-3, mvJ3-K1, J3, J3-K1 felső-jura – alsó-kréta képződmények; a többi képződményt l. az 5. ábránál

Distribution of drainless areas in the whole study area based on Quaternary geological map. Left axis and bars: number of pixels (area); right axis and point markers: number of patches. – aQh2f = artificial filling; fbQh, fdQhal, fdQp3-h, fdQp3-hk, fpQh, fpQp3-h, fQh, fQh2al, fQp3, fQp3-h, bQh = Quaternary fluvial and paludal sediments; lQh, lbQh = Quaternary limnic-paludal sediments; dQp3aal, dQp3-hal, dQp3-hyal, eldQp3-h, gQp3-hy, pdQh, pdQp3-h, pdQp3-hal = Quaternary slope sediments; eQp2-3l, eQp3a-l, eQp3h1, eQp3l = loess; klPa2, soPa2, cPa1 = Upper Miocene unconsolidated sediments; kMs, l_pMb1, lMb2, mMe-o = Miocene carbonates and andesite; mJ1, kmJ1-2, óJ2-dJ2-3, mvJ3-K1, J3, J3-K1 Upper Jurassic – Lower Cretaceous formations; for other rocks see Fig. 5

b) Vízrajz

A javított felszínen számoltuk tovább a lefolyást (*flow accumulation*). (Ennek értékei azt mutatják, hogy az adott cellára lefutó víz hány másik cellán gyűlik össze). A kutatási területre elkészített térkép a közel sík DNy-i rész felé egyre bizonytalanabb lefolyásviszonyokat jelzett, ezért szélesebb területre is elvégeztük a számítást, és ebből vágtuk ki a minket érdeklő részt (13. ábra).

A térkép kirajzolja a legjelentősebb vízfolyásokat: Pécsi-víz, Bükkösi-víz, Széki-víz (ma: Baranya-csatorna), Almás-patak. Ez utóbbi kivételével az összes többinek a lefutása erős földtani-szerkezeti meghatározottságot mutat, amelynek okaira itt nem térünk ki.

Ha a lefolyási térképet összevetjük a vízfolyások fedvényével, megállapíthatjuk, hogy a patakok lefutása több helyen nem egyezik a domborzatmodell által kijelölt nyomvonalakkal. Ez részben a modell feltöltésének, részben pedig a főbb vízfolyások vízrendezési, csatornázási munkáinak a következménye. A síksági terület vízviszonyaira jellemző a nagyszámú csatorna, ami mögött állhatnak valóban bizonytalan lefolyási irányok.

A Bicsérdi-küszöbre, amelynek anyagát mecseki törmelék alkotja, ma is jelentős vízmennyiség érkezik az antiklinálisból. A Pécsi-medence K-i részén több vízfolyás kaptúrája is látható (Pécsszabolcsi-patak, Basamalom környékén), amelyek je-

13. ábra. Lefolyási adatok térképe, a számok az egyes cellákhoz tartozó vízgyűjtő területet jelzik (db/cella); osztályozás természetes határok szerint

Flow accumulation map; the numbers refer to catchment belonging to the individual cells (number of cells); classification based on natural breaks

lentős vízgyűjtő területtel rendelkeznek. Ezek kialakulása a Pécsi-medence besüllyedésének köszönhető, amikor az É–D-i patakok felső szakaszát a Pécsi-víz hódította el a Karasica vízgyűjtőjéből.

Értékelés

A DDM morfológiai elemzése számos helyen támasztja alá, hogy a (tágabb értelemben vett) Nyugat-Mecsek és a Görcsönyi-hát, valamint a medenceterület egymással ellentétes függőleges mozgást végzett a földtani közelmúltban és vélhetően végez ma is (a geológiai adatok alapján mind a hegység emelkedése, mind a medence süllyedése folyik):

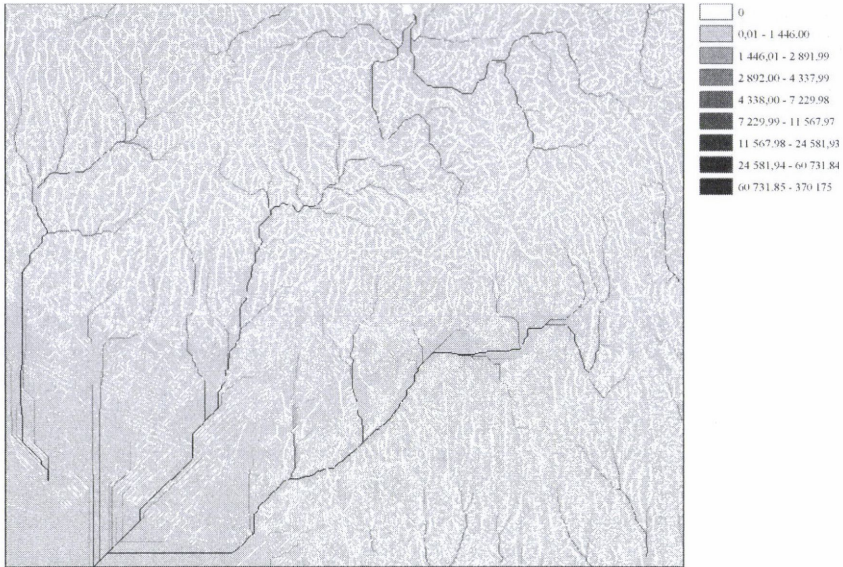
A Görcsönyi-hát viszonylagos emelkedését mutatják a Pécsi-medence felé erősen bevágódó völgyek, a meredek É-i lejtők, a Pécsi-víz mély antecedens völgye.

A Mecsekben a könnyen pusztuló evaporiton kialakult völgyek folyamatban lévő hátravágódása, a jelentős előtéri hordalékkúpok, általában a magas lejtőszög-értékek, a laposabb gerincekkel szemben nagy homorú görbülettel rendelkező völgyek jelzik a fiatal emelkedést. Az antiklinális éles D-i határa a Mecsekalja-öv mentén, a segédtörések lineamensei és a köztük kiemelt háta, az ezeket frissen átvágó vízfolyások, a vasalótalpak egyes – a földtani térképeken ilyen formában esetleg nem is szereplő – szerkezeti vonalak közelmúltbeli aktivitására utalnak.

A Pécsi-medencében a medencét É-ről és D-ről határoló lejtők viszonylag egységes kitétsége, a legnagyobb lefolyástalan terület, a környező vízfolyások kaptúrái, a Szentlőrinci-medencében a hordalékkúp hiánya (az evaporitos völgy ellenére) a ma is zajló medencemélyülés következményei. A korábbi É–D-i völgyek le-süllyedt szakaszai még láthatók a peremi részen.

A morfológiai eredmények és a földtani adatok összevetésével fejlődéstörténeti következtetésekre is lehetőség nyílik.

A vízhálózatot az árnyékolt domborzatmodellre vetítve (14. ábra) még jobban látható az a folyamat, ahogy a K felé terjeszkedő Pécsi-medence kettévágja, lefejezi a D-re futó vízfolyásokat. Mivel a völgyek löszbe vágódnak, a pleisztocén során kellett kialakulniuk. A medence ekkor morfológiailag még nem létezett (szerkezetileg már sokkal hosszabb ideje kialakult, ld. KONRÁD GY. 2004), mert D-i peremén a löszben számos helyen találjuk meg a Mecseket fölépítő kőzetek törmelékanyagát (LOVÁSZ GY. 1998; KONRÁD GY. 2001b. stb.), azaz ekkor a hegyekben eredő vizek akadálytalanul haladhattak D felé. A würm löszben, majd annak tetejébe vágódva jelennek meg a Pécsi-víz mai, DNy-i irányával megegyező csapású medrek, tehát a medence a felső-pleisztocén során kezdett mélyülni. A levezető vízfolyás bevágódása nem mindig tudott lépést tartani a – valószínűleg szakaszos – mélyüléssel: SZABÓ P.Z. (1955) szerint régészeti leletek alapján a bronzkorban a medencét tó töltötte ki. A Görcsönyi-hátba vágódó antecedens völgy ma 30 m mélyen bevágódva húzódik, ha ezt a felső-pleisztocénra és a holocénra osztjuk el, akkor 0,15–0,3 mm/év nagyságrendű bevágódási ütem adódik.

13. ábra. Lefolyási adatok térképe, a számok az egyes cellákhoz tartozó vízgyűjtő területet jelzik (db/cella); osztályozás természetes határok szerint

Flow accumulation map; the numbers refer to catchment belonging to the individual cells (number of cells); classification based on natural breaks

A nyugat-mecseki előtérmedencék fejlődéstörténetének vizsgálata során más módszerek felhasználásával KONRÁD GY. (2004) ezek mozgási sebességére ezekhez a számokhoz képest egy nagyságrenddel kisebb értékeket kapott; ez a kérdés mindenképpen további tanulmányozást igényel. Jelenleg a medence süllyedése erősebb az antecedens völgy mélyülésénél, hiszen legmélyebb része, a Pellérdi-tavak környéke ma valóban részben lefolyástalan terület.

Összefoglalás

A domborzatmodell elemzése jó kezdeti eredményeket hozott mind a morfológiában, mind a hidrológiai témakörben. Megállapíthatjuk, hogy a DTM segítségével:

- azonosíthatók fiatal tektonikával érintett területek,
- meghatározhatók a tektonikai elemek,
- elemezhető a földtani felépítés és a morfológia kapcsolata, és
- a DTM támogatja a fejlődéstörténeti vizsgálatokat is.

A munka során használt katonai DDM-50 geomorfológiai és hidrológiai elemzésekhez csak korlátozottan alkalmazható, a szintvonalak interpolálásából származó hibák miatt. Ilyen célokra egy fotogrammetriai úton nyert domborzatmodell felelne meg.

IRODALOM

- BALLA Z. 1980. Fáciesváltozások és magmás jelenségek kapcsolata mélytörésekkel a geoszinklinálisok tana és lemeztektonikai elmélete szemszögéből. – MÉV Adattár, Pécs. Kézirat.
- CHIKÁN G.–CHIKÁN G.-NÉ-KÓKAI A. (szerk.) 1984. A Nyugati-Mecsek földtani térképe. 1:25 000. – MÁFI kiadv., Budapest.
- HÁMOS G. 1997. Földtani és bányászati kutatás a Nyugat-Mecseki Antiklinális területén, a Bodai Formációnak, mint radioaktív hulladékbefogadó közetösszetlenek az alkalmassága vizsgálatára. – Földtani Kutatás, 34. 3. pp. 46–52.
- KARÁTSÓN D. (szerk.) 2002. Magyarország földje. – Pannon Enciklopédia sorozat. Magyar Könyvklub, Budapest, 555 p.
- KOCH L. 1988. Geomorfológiai vizsgálatok a Nyugat-Mecsekben. – J-1309. sz. dok., MÉV adattár, Pécs. Kézirat.
- KONRÁD GY. 1998. A Nyugat-Mecsek késő-kainozóos fejlődéstörténete. Jelentés a Bodai Aleurolit formáció 1995–1998. évi kutatásáról. – MECSEKÉRC Rt. adattár, Pécs. Kézirat.
- KONRÁD GY. 2001a. A Bodai Aleurolit szerkezeti helyzetének kulcskérdései a földtani térképezés tükrében. –: „A Dél-Dunántúl neotektonikája a Bodai Aleurolit Formáció, mint a nagyaktivitású radioaktív hulladékok potenciális befogadó képződménye szempontjából”, MTA Pécsi Akadémiai Bizottság előadói nap (2001. máj. 31.) előadása, Pécs.
- KONRÁD GY. 2001b. A Dél-Dunántúl átfogó neotektonikai elemzése, különös tekintettel a hosszú távú stabilitás, ill. a szeizmológiai kockázatok kérdéseire című tanulmányhoz kapcsolódó BAF-2000/12. sz. szerződés szerint készülő részmunkák eredményei. – MECSEKÉRC Rt. adattár. Pécs, Kézirat.
- KONRÁD GY. 2004. Jelentés a Mecsek déli előtere neogén medenceüledékeinek tektonikai értékeléséről. – MECSEKÉRC Rt. adattár, Pécs. Kézirat, 51 p.
- LOVÁSZ, GY. 1970. Surfaces of Planation in the Mecsek Mountains. – In: Pécsi, M. (ed.): Problem of relief planation. Studies in Hungarian Geography 8., Akad. Kiadó, Budapest, pp. 65–72.
- LOVÁSZ GY. 1998. A Nyugat-Mecsek késő-kainozóos felszínfejlődése. – Jelentés. MÉV adattár, Pécs. Kézirat.
- LOVÁSZ GY.–WEIN GY. 1974. Délkelet-Dunántúl geológiája és felszínfejlődése. – Baranya monográfia sorozat, Pécs, 215 p.
- MÁFI 2004. Fedett földtani térkép a 2. kutatási területre. – MECSEKÉRC Rt. adattár, Pécs. Kézirat.
- MAJOROS GY. 2003. A 2. jelű kutatási terület földtani tervezési térképe a kainozoikum elhagyásával. – In: KOVÁCS L. (szerk.): Kutatási terv a BAF minősítését célzó Középtávú Program I. kutatási fázisához (2004–2006). 8. sz. mell., MECSEKÉRC Rt. adattár, Pécs.
- SEBE K.–KONRÁD GY.–HÁMOS G. 2004. A Nyugat-Mecsek digitális terepmodelljének földtani értelmezése. – In: TÓTH J.–BABÁK K. (szerk.): Földrajzi tanulmányok a pécsi doktoriskolából 4. PTE Földrajzi Intézete, Pécs, pp. 61–70.
- SZABÓ P.Z. 1931. A Mecsek hegység formáinak ismerete. – Földr. Közl. 49. 9–10. pp. 165–180.
- SZABÓ P.Z. 1955. A fiatal kéregmozgások geomorfológiája és népgazdasági jelentősége Dél-Dunántúlon. – Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 4., Pécs, 11 p.
- SZABÓ P.Z. 1957. A Délkelet-Dunántúl felszínfejlődési kérdései. – Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 13., Pécs, pp. 397–413.
- TARI, G.–HORVÁTH, F.–RUMPLER, I. 1992. Style of extension in the Pannonian Basin. – Tectonophysics 208. 1–3. pp. 203–219.

A Pro Pannónia Kiadó Pannónia Tankönyvek sorozatában megjelent könyv közoktatásunk területi jellemzőit tárja fel széles adatkörre, a szerző felméréseire, KSH és OM-adatokra támaszkodva. A 6 fejezetre tagoló földrajzi munka az 1990-es években átalakult gazdasági-társadalmi környezetbe illetve vizsgálja a közoktatást, mint jelentős térségformáló tényezőt. Az oktatási állapot feltárásával a térségi oktatás- és humán erőforrás-fejlesztéshez nyújt segítséget, ezúton is bizonyítva a földrajztudomány jelentőségét, a társadalmi-gazdasági tervezésben. Az oktatás területi szempontú kutatásai közel 3 évtizedes múltra tekintenek vissza hazánkban, azonban olyan aspektusból, ahol az oktatásföldrajz mint tértudományi diszciplína jelenik meg, a kutatás, s a nyomában megjelenő könyv újszerű. Az oktatásföldrajz, mint terminus technikus használatának kidolgozására (a szerző közreműködésével) a pécsi doktori iskolában került sor az évtized elején.

A könyv bevezető és a korábbi kutatásokat áttekintő fejezete után a harmadikban bemutatja a szerző az előző évszázad utolsó évtizede hazai közoktatásának társadalmi-gazdasági környezetét, pl. az egy főre jutó GDP-alakulást, a munkaerőpiaci, a demográfiai helyzetet, a települési struktúrát. A már korábban is ismert területi differenciálódás ezúttal is kirajzolódik, a nyugat-keleti lejtő a térségeken, településtípusokon belül is tapasztalható.

A közoktatás területi különbségei fejezet az 1990-es évek változásait tárja fel széleskörűen, a feltételrendszer, az óvodai, az alapfokú, a középfokú oktatás, intézményhálózat elemzésével. A fejezetben olvasható számos elgondolkoztató, továbbgondolkozásra, cselekvésre inspiráló megállapításból csak egy-kettő: az általános iskolai osztatlan oktatást a települések mérete határozza meg; az alapfokú intézményhálózat számbeli változása a vizsgált évtized során minimális, az érintett tanulói korosztály azonos időszakban viszont 26%-kal csökkent; a tanulók iskolai teljesítményét a településtípus és mellette a szülők iskolai végzettsége jelentősen befolyásolják. A területi gazdasági-társadalmi differenciálódás oktatási vonzataként megfigyelhető, hogy pl. a fejletlenebb térségekben a középiskolai korosztályúak nagyobb arányban vesznek részt szakközép- és szakiskolai oktatásban a fejlettebb térségekhez képest. A szerző vizsgálatai eredményeként tértípusokat rajzol meg a középfokú oktatásban, felvázolja annak hatását az oktatás további alakulására, a munkaerőpiacra, azon keresztül a gazdaságra. A fejlett régiókban az érettségi adó képzésben résztvevők számának növekedésével nő az iskolázottsági szint, sokoldalú a képzési kínálat. E térségeken túl néhány regionális centrum kiemelkedik iskolázottsági mutatóival, azonban a humán tőke egyedül nem képes térségformáló szerepet betölteni. Az alacsonyabb iskolázottságú térségekben a vizsgálat szerint nem sikerült az oktatási kínálat valódi korszerűsítése, a középfokú képzés igazodik az alacsonyabb iskolai végzettséghez, az oktatás a hátrányos helyzet újratermelésében vesz részt.

A szerző saját kérdőíves felméréseinek eredményeit mutatja be. A dél-dunántúli régió közoktatási képe fejezetben. A régióban a településföldrajzi és a demográfiai adottságoknak köszönhetően a kis méretű iskolák jellemzőek az alapfokú oktatásban. Másik sajátosság a nemzetiségek viszonylag magas aránya, ez egyediséget is kölcsönöz a közoktatásnak, jelentős a nemzetiségi képzés, a kéttannyelvű oktatás. A felmérés alapján a községi iskolák taneszköz, könyvtár, számítógép ellátottsága hiányos, a 2000 fő alatti települések iskoláinak infrastruktúrája a legrosszabb.

A "Magyarország oktatásföldrajza" élvezetes olvasmány egyrészt tartalma, másrészt gördülékeny stílus, jó tagolása, szerkezete miatt. Számos ábra könnyíti az adatok értelmezését, áttekintését, néhánynak a grafikai megoldása azonban nem megfelelő, nehézkes a használatuk.

M. CSÁSZÁR ZSUZSA munkája hasznos könyvként szolgálhat az oktatással, a területfejlesztéssel foglalkozóknak, a közigazgatásban dolgozóknak, valamint a geográfusi, a pedagógiai tanulmányukat folytató hallgatónak.

LAKOTÁR KATALIN

Gömbfülkék és kitöltési viszonyaik a Villányi-hegységben

DEZSŐ JÓZSEF–TÓTH JUDIT¹

Abstract

Spherical cavities and their fill conditions in the Villány Mountains, south-west Hungary

The genesis of spherical cavities and their transitional types is still only partly clear. However, those with known formation environment may give important clues to the evolution of a given karst region, as they can act as sediment and fossil traps or indicate the closeness of former karst water tables. Their appearance shows numerous transitional forms. Caves with true or transitional spherical cavities can form as a result of increased corrosivity created by mixing waters of different temperatures and chemical character. Some morphological properties refer to open-air (not subaqueous) evolution in case of a few cavity types. This contribution reports about the studies on the location, morphology and fill conditions of some recently explored spherical cavities in dolomite in different places and elevations throughout the Villány Mountains, where attempts have been made to reveal their way of formation. Cave fills of different age and vertical distribution of the cavities have made it obvious that these features could form in any geological period in the mixed-water zone of mountain fronts or foreland horsts, if the circumstances – still are known insufficiently – needed for their formation were favourable.

An overlying infiltration area is always attached to the zone of formation, since the driving factor of rising currents – along with the differences in water temperature – is variations in hydrostatic pressure originating from elevation. Relic geomorphic features at the altitude of 135 m a.s.l. near Palkonya could form when the area was part of the mixed-water zone of the hydrogeological system, where cold and rising warm waters met and were discharged.

At Beremend the formation of these features has been promoted by the fact that the horst has long acted as the discharge zone of the Villány Mountains karst water system (a mixed-water mountain foreland horst), supposedly since the Upper Pannonian (Pliocene).

The Váralja Cave in Siklós represents the ongoing, subaerial (subsurface but not subaqueous) process of cavity formation near the warm karst water table. The composition of its black coating could not be determined exactly. In conclusion, spherical cavities that have small entrance openings and contain the weathered material of their parent rock can be considered geomorphic features of the warm, mixed-water zone and they as a rule form near the karst water table. Observations of future dives or caves to be explored can modify our present-day knowledge thoroughly.

¹ Doktoranduszok, PTE Földtudományok Doktori Iskola, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

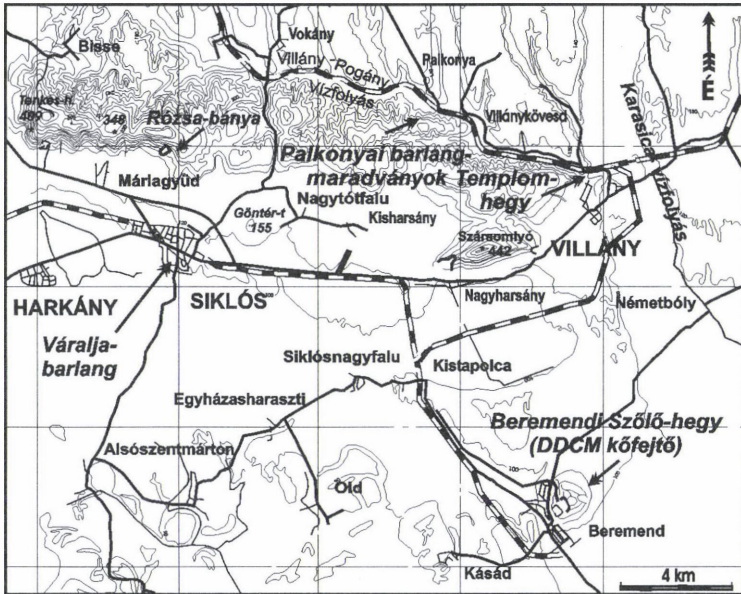
Bevezetés

A gömbfülkék és átmeneti típusainak genetikája csak részben tisztázott, egységes magyar, vagy nemzetközi definíciójuk nincs. Keletkezési körülményeiket ismerve fontos támpontot adhatnak egy-egy karszterület fejlődéstörténetére vonatkozólag, mivel üledék- és fosszília-csapdaként szolgálhatnak, vagy egykori karsztvízszint-közelséget jelezhetnek. Megjelenési formáik sokféle átmenet képeznek. A hegységperemeken keveredő eltérő hőmérsékletű és kémiai jellegű víztípusok többlet-oldóhatása révén jöhetnek létre a gömbfülkéket, ill. az átmeneti formáit rejtő barlangok. Bizonyos morfológiai jegyek alapján egyes gömbfülke-típusok szabad légtérben képződnek.

E munka célja az utóbbi néhány évben felfedezett, a Villányi-hegység eltérő területein és magassági szintjein található, dolomitban keletkezett gömbfülkék elhelyezkedésének, morfológiai jegyeinek és kitöltéseinek vizsgálata, aminek segítségével azok keletkezési módjára próbáltunk fényt deríteni (1. ábra).

A gömbfülkékben megtalálható eltérő keletkezési idejű kitöltések, valamint a formák vertikális elterjedése alapján nyilvánvaló, hogy bármelyik földtörténeti időszakban keletkezettek, a hegységperemek, vagy hegységelőteri sasbércek kevertvizes zónája közelében, amennyiben teljesülnek a forma kialakulásához szükséges, ma még csak részben tisztázott feltételek.

Az egykori keletkezési zónához mindig egy magasabb beszivárgási térszín is tartozik, mivel a vízhőfok-különbség mellett a magasságkülönbségből fakadó hidrosztatikai nyomáskülönbség a mélységi feláramlások egyik mozgatórugója. A Palkonya mellett 135 m-es magasságban található reliktum formák akkor keletkezettek, mikor a hidrogeológiai rendszer kevertvizes zónájához, a hideg és a felszálló meleg vizek keveredési és megcsapolási pontjához tartozott a terület.

1. ábra. A Villányi-hegység K-i területe. A vizsgálati helyszínek nyíllal jelölve
The eastern sector of the Villány Mountains. Sites are marked with arrow

Beremenden e formák létrejöttét az is segítette, hogy a rög a villányi karsztvízrendszer megcsapolási pontjaként (kevertvízes hegységelőtéri sasbérc) valószínűleg már régóta, a felsőpannontól (pliocéntól) kezdve funkcionált.

A Váraljai-barlang a napjainkban történő, szabadlégterű, langyos karsztvízszint-közeli gömbfülke-képződést reprezentálja. Fekete bevonatának összetételét nem lehetett egyértelműen meghatározni.

Végeredményben a kis bejárati nyílással rendelkező, saját befoglaló kőzetük málladékát tartalmazó gömbfülkék a meleg-langyos, kevertvízes zóna karsztvízszint-közeli formakincsének tekinthetők. A későbbi bűvármerülések megfigyelései, vagy az újonnan feltáródó, még ismeretlen barlangok a jelenlegi ismereteinket nagymértékben módosíthatják.

A gömbfülkék kutatástörténetének rövid áttekintése

A gömbfülkékkel és hasonló formákkal Magyarországon az utóbbi évtizedekben több kutató is foglalkozott, mivel több újonnan felfedezett barlang formakincse közt megtalálható, ill. e barlangok elsősorban e formával jellemezhetők. A gömbfülke-formák, hasonlóan az édesvízi mészkövekhez, travertinó-szintekhez (SCHEUER G.Y.–SCHWEITZER F. 1988), a karszthegységek kiemelkedési periódusainak rekonstruálásánál fontos támpontként szolgálhatnak majd. Mindezért szükséges elhelyezkedésüket feltérképezni, genetikájukat tisztázni.

A gömbfülkék, bár nem definiáltak, a kutatók egységes álláspontot képviselnek a tekintetben, hogy genetikailag, morfológiailag különböznek az áramló (turbulens) víz által létrehozott evorziós üstöktől. A gömbalakzatok osztályozása során informálisan bevezetésre került gömbsüveg is. Ez az alakzat létrejöhet hideg- és melegvízes barlangok mennyezetén és számos átmenettel rendelkezhet (KRAUS S. 2001).

MÜLLER P. (1974) a kőzet (hasadékfal) és a szabad karsztvízszint közt kialakuló szabadlégteres képződési környezetet vázolja fel, amelynek mozgatórugója a hőmérsékletkülönbségből eredő kondenzvíz-korrózió, bár később ezt a folyamatot nem tartja valószínűnek. ERNST L. (1974) véleménye szerint így nem alakulhat ki gömbforma, mivel a korróziósebesség (különböző elméleti megfontolások alapján) nem lehet minden irányban azonos.

KRAUS S. (1993) szerint a kialakuló gömbfülke falán a kondenzvíz az esetenként több cm vastagságú, puha málladékban szivárog el, vagy kerül ismét a légtérbe. A gömbfülkék falából kiálló rétegfejek és kalcittelérek a víz alatti oldódásnál lemaródnak. Megállapítja, hogy egyaránt keletkezhetnek víz alatt, és vízfelszín felett e formák, a különbség az említett kiszögellések megléte, vagy hiánya különbözteti meg.

A gömbformák keletkezésének értelmezésekor tehát a nehézséget a freatikus keletkezési módtól való elkülönítés jelenti. Elméletileg mindkettő lehetséges (SZUNYOGH G. 1984; DUBLANSZKIJ, J.V. 1987). A mélységi, lassan áramló, gázt is tartalmazó vizek szintén hasonló formákat hoznak létre. A melegvízes eredetű barlangok (vízfelszín alatti) kialakításában szerepet játszott még a keveredési korrózió, ami a forrásközeli zónában lép fel. A feláramló vizek széndioxidban túltelítettek (MÜLLER P. 1971),

ami segíti az üregek kialakulását a víztükör felett is; más karszterületen kutatók szintén erre a megállapításra jutottak (AUDRA, P.–BIGOT, J.Y.–MOCOCHAIN, L. 2005).

Gömbfülkék a Villányi-hegység területén, a karszterület jellemzése

Hazánk legdélibb karszterületéhez, a hét pikkelyből felépülő Villányi-hegység központi vonulatához még annak D-i előterében a neogén fedőüledékek alól a kisebb-nagyobb mértékben előbukkanó sasbércek is hozzátartoznak.

A felszínen megtalálható képződmények közül a legidősebb a Rókahegyi Dolomit. A hegység pásztaít felépítő formációk közül a karsztosodás szempontjából jelentősek a középső triász (Zuhányai és Lapsi Mészkö, Csukmai Dolomit) a felső júra (Szársomlyói Mészkö) és az alsó kréta (Nagyharsányi Mészkö) karbonátok. Az utolsó posztorogén üledék, ami a hosszantartó harmadidőszaki szárazulati periódus előtt keletkezett, a középső kréta Bissei Márga Formáció.

A neogén tengerelőntések valószínűleg csak részben fedték be a hegység vonulatát. A hegység területén számos teraszterület között képződött üledéket írtak le a karszthatadékokból.

E fossziliákat tartalmazó vörösayagok, vöröses agyagok pliocén (felsőpannoniai) és pleisztocén határán élt kisemlősök szukcessziójáról tanúskodnak; mindezek kutatástörténete jelentősen hozzájárult a kárpát-medencei teraszterület kronológiájának felállításához.

Az alsó- és középső-pleisztocén idején fokozatos kiemelkedés történt a Villányi-hegységben, mindez a felső-pleisztocénben is folytatódott, ekkor a hegység már egységes tömbként emelkedett ki (WEIN GY.–LOVÁSZ GY. 1974). A hosszantartó szárazulati periódus mindvégig kedvezett a karsztosodási folyamatoknak, de a dokumentálható legidősebb karsztformák lehetséges minimális keletkezési korát a bennük lévő üledékek kora (amennyiben ismert) határozza meg.

A hegységelőtéri karsztos rögök szerkezetileg kapcsolatban állnak a központi vonulattal, amelytől a távolságuk 2–9 km, a köztük mélyülő neogén üledékekkel kitöltött medencék becsült mélysége 400–600 m körüli.

A változatos karsztosodási folyamatokat és periódusokat a központi részen a juvenilis, a hegységelőtéri, félig, vagy egészen eltemetett sasbérceken a vadózus vizek is segítették.

A központi nyílt karszt területe mintegy 26 km² (LIEBE P. szerk. 2002). A beszivárgó csapadék a mélyben a közztanilag, tektonikailag meghatározott áramlási pályákon folytatja útját, hőt vesz fel és felszálló áramlási irányban, főleg a források közelében keveredik a réteg és talajvizekkel, a keveredő víztípusok a hegység, ill. a kis kiterjedésű sasbércek peremén lépnek a felszínre. A keveredő mélységi, ill. felszíni eredetű víztípusok többletoldásra képesek, ami az egykori források közelében kedvezett a tágasabb barlangok kialakulásához.

A beremendi Szőlő-hegy gömbfülkéi

TAKÁCSNÉ BOLNER K. (1984) szerint a ma is fejlődő gömbfülkék a Beremendi-kristálybarlangban a langyos (19,5–24,7 °C-os) karsztvízzel való kapcsolatnak köszönhetőek. Hasonló megállapításra jutott DEZSŐ J. (2001) is a siklósi Váraljai-barlang esetében, ahol a barlangi tó vize 20 °C hőmérsékletű. A köfejtő területén a bányászati állapotoktól függően számos gömbfülke-sorozat tanulmányozható. A köfejtőben található karszthasadék-kitöltések, vöröses agyagok akkumulációja 3,3–2,4 millió év között történt (MARSÍ I.–KOLOSZÁR L. 2004).

Beremenden számos helyen találkozunk undulált, hullámzó felületű hasadékokkal, amelyek felfelé egyre szűkülnek és némelyikük meg is nyílt a földtörténet folyamán. Az ívelt, harmad-, ill. félgömb-fülkévé fejlődő karszthasadékok felületét később kivált kalcitképződmények – sőt, néhány esetben kalcitba cementált kismélys-fossziliák – borítják. Egy helyütt sikerült dokumentálni kismélys-csontokat (többek közt *Desmana nehringit*²) tartalmazó gömbfülkesorozatot (1. kép). A gömbfülkék alsóbb falrészein jó megtartású kismélys-fossziliák cementálódtak a borsókövekre és kalcitlemezekre. A borsókövek képződése a kismélys-fossziliák behullásával egy időben történt. A bánya területén megfigyelhető volt egy vörösayaggal kitöltött hasadék, amelyben a hasadékfal és a vörösayag kitöltés közé később gömbfülke fejlődött, mutatva a folyamatok időrendiségét (DEZSŐ J. 1998, 2001).

Minden valószínűség szerint a szabad légtérben történő, karbonátra nézve agresszív aeroszol előidézte oldás intenzitásának egyenletes csökkenése alakítja ki azokat a felfelé összeszűkülő, hullámzó felületű hasadékokat, amelyek vakkürtőben végződnek, vagy legalábbis ez látszik igazolódni a beremendi köfejtőben megfigyelt formákon (DEZSŐ J. 2001).

A villányi Templom-hegy Borpince-barlangja

A villányi Templom-hegy leghosszabb pincéje, a Csányi Pincészet Fehér-ágából nyíló Borpince-barlang falán harmad- és félgömbfülkék képződtek. A barlang közepén mintegy 12 m magasra felnyúló vakkürtő morfológiai megjelenésében a beremendi köfejtőben dokumentáltakkal azonos (2. ábra).

A terem alján kalcitlemezekből, barlangi tutajokból összeállt kőgombák találhatók, közüket sárga és vöröses illites agyag töltötte ki, ami az alsópleisztocén idején keletkezhetett³. Az agyagot a feltárás során a PTE Barlangkutató Egyesület tagjai jórészt kitermelték. A sárga agyag, amely eróziós diszkordanciával képezi a vöröses agyag fekvését, rendkívül keményre cementálódott össze. Az agyagtípusok 40–70 cm-es kőgombákat rejtettek. A képződményeket felépítő kalcitlemezek az egykori meleg (vagy langyos) sza-

² GASPARIK M. (Magyar Természettudományi Múzeum Föld- és Őslénytára) szíves meghatározása.

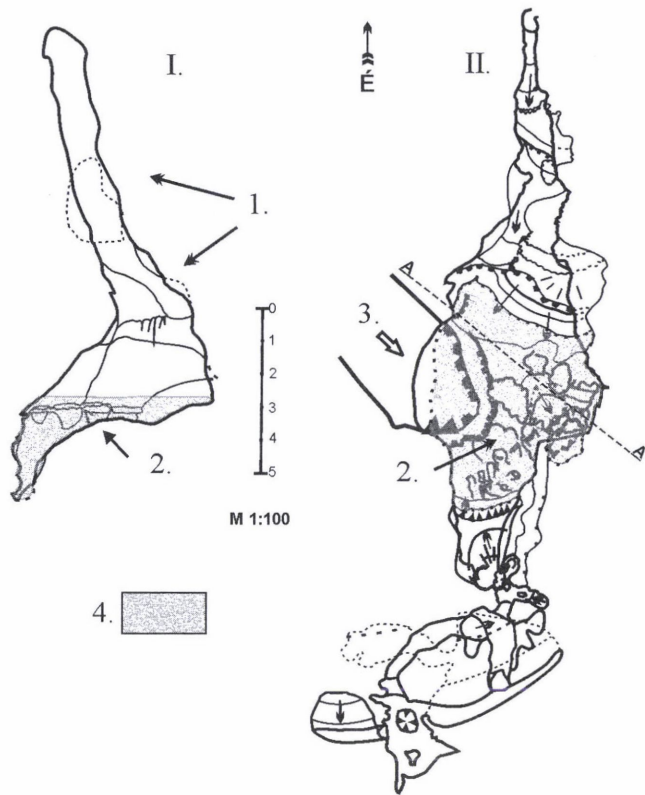
³ VICZIÁN I. (Magyar Állami Földtani Intézet) kiértékelése szerint.

1. kép. Kőbányászat által feltárt gömbfülke, benne kisemlős (*Desmana nehringi*) állkapoccsal
Spherical cavity exposed by quarrying, with *Desmana nehringi* jaw

bad karsztvízszint felületén, túltelített vízből váltak ki és süllyedtek a barlangi tó fenekére. Valószínűleg e barlangi térben is megindult a hőmérsékletkülönbségből eredő konvekciós áramlás, így a másodlagos üregformáló folyamatoknak köszönhetik létüket a gömbfülke-kezdemények.

Az egykori karsztvízszintet jelző kőgombák gallérja jelenleg 113 m tszf-i magasságban található. A jelenlegi erózióbázis a Villány–Pogányi-vízfolyás medre, mintegy 95-97 m tszf-i magasságban. Az ártéri szint ugyanitt 100 m tszf-i magasságban húzódik Ny–K-i irányban.

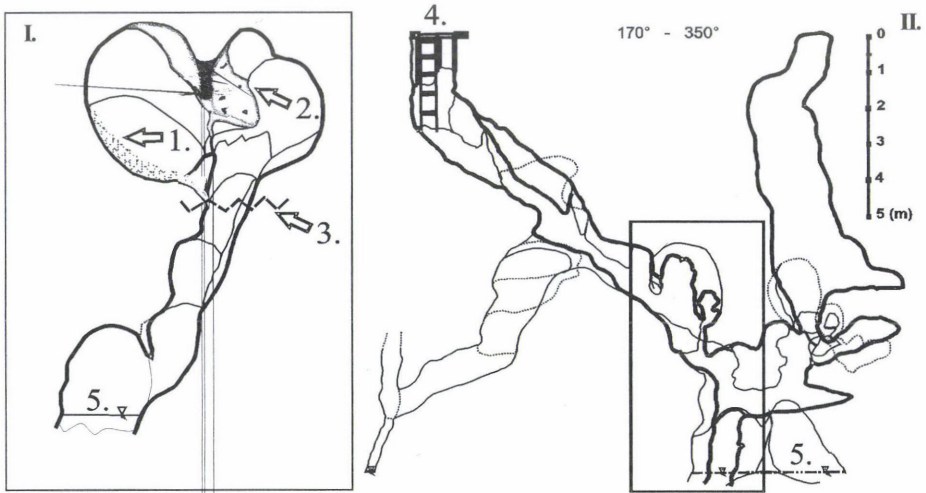
2. ábra. A Borpince-barlang a villányi Templom-hegyen (Felmérte: DEZSŐ J.–MANGULT I. 2004).
 – I = gömbfülke; II = oldalnézet; 1 = dolomit por, mintavétel helye; 2 = fekete kiválás felső határa;
 3 = bejáratú akna; 4 = kartvízszint

The Wine Cellar Cave on the Templom Hill of Villány (Surveyed by DEZSŐ, J.–MANGULT, I. 2004). –
 I = spherical cavity; II = side view; 1 = dolomite powder, sampling site; 2 = upper limit of the black
 coating; 3 = shaft entrance; 4 = karst water table

A siklósi Váraljai-barlang

Megfigyeléseink legfontosabb helyszíneként a siklósi Váraljai-barlangot említjük. A barlang egy felszakadás révén lett ismert 2000-ben. Az idegen üledékektől mentes tere jelzi, hogy a barlang nem volt kapcsolatban a felszínnel. A mintegy 60 m járáthosszúságú üreg tulajdonképpen egy hasadékra felfűződött gömbfülkesor (3. ábra).

A barlang gömbfülkéi közül a legnagyobb átmérője mintegy 3 m. A gömbfülkék és a gömbsüvegek egymás mellett fordulnak elő. A gömbfülkéket az különbözteti meg a gömbsüvegtől, hogy a „bejáratuk”, azaz a nyiladékok felülete a gömb palástjához képest lényegesen kisebb. A gömbsüvegek a járatok mennyezetén nyílnak, jobba-

3. ábra. A siklósi Váraljai-barlang gömbfülkéje, metszete és alaprajza (Felmérte: DEZSÓ J.–MANGULT I. 2004). – I = gömbfülke; II = oldalnézet. 1 = dolomit por, mintavétel helye; 2 = a fekete kiválás felső határa; 4 = bejárati akna; 5 = karsztvízszint

The Váralja Cave in Siklós, its spherical cavity, side and plan view (Surveyed by DEZSÓ, J.–MANGULT, I. 2004). – I = spherical cavity; II = side view. 1 = dolomit powder, sampling site; 2 = upper limit of the black concretion; 4 = shaft entrance; 5 = karst water table

ra csak az alsó vetületi részük nyitott, de az teljes szelvényben. A gömbfülkék fejlődésük során azonos intenzitással oldották a barlang befoglaló kőzetét, a középső triász Czukmai Dolomitot és a nála lényegesen puhább és kevésbé ellenálló kalcitlemezeket.

A kalcit megjelenési formái közt szerepelnek az egykori hasadék-kitöltő kalcitrétegződések és a közel vízszintes, ún. „barlangi tutajok”. A gömbalak fejlődésére nézve az oldás folyamán a kőzetminőség változása nem okozott semmiféle torzulást. A gömbfülkék alsó részeit vastagon lepi a dolomit mállásából származó púderfinom-ságú por. A gömbfülke alsó részén összegyűlt dolomitporból két helyről vettünk mintát szemcseösszetétel meghatározásához.

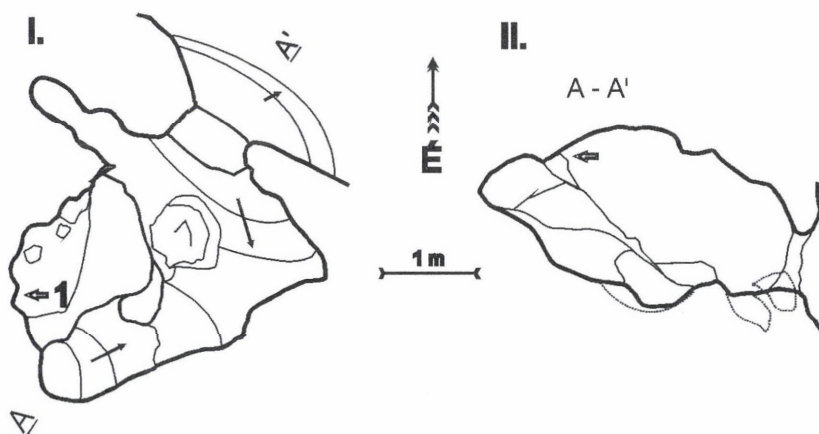
A barlang falain a jelenlegi karsztvízszinttől számítva 3–4 m magasságig, így a tó feletti gömbfülkén is földes hintések formájában jelentkező, fekete színű bevonat található. E rendkívül vékony, porszerű bevonatból a vízhez közel eső gömbsüvegből mintát gyűjtöttünk, amelyeket röntgen-fluoreszcens és röntgen-pordiffraktométeres vizsgálatok vetettünk alá. A röntgen-fluoreszcens vizsgálat a bevonatokban Mn mellett Fe jelenlétét mutatta ki. Az elemzés alapján a röntgen-pordiffrakciós vizsgálatról Mn-tartalmú ásvány (elsősorban Mn-oxid) igazolását vártuk. Az ásványos összetételben dolomit, muszkovit, odinit és helyenként plagioklászok vesznek részt, ugyanakkor a várt Mn-tartalmú ásványt nem tudtuk meghatározni. Ezért a mintákon további, elsősorban együttes röntgen-pordiffrakciós és transzmissziós elektronmikroszkópos vizsgálatokat tervezünk.

A víz szintjéhez legközelebb eső gömbsüveg-forma felső záródásánál, a beszoruló légbuborék miatt nem történt meg e szóban forgó fekete bevonat kiválása. Ez egyben azt is jelenti, hogy a karsztvíz szintje geológiai értelemben gyorsan képes több méteres vízszintváltozásra, e ciklusok hosszát azonban nem ismerjük. Az is elképzelhető, hogy antropogén hatásra, esetleg a közeli sík területek vízrendezésének kialakításakor történt mindez.

Siklóstól É-ra, az úgynevezett Rózsa-bánya területén, amelynek fő bányaművelési szintje mintegy 210 m tszf-i magasságban található, SZUNYOGH G. (1995) dokumentálta a mára már lefejtett gömbfülke-, vagy gömbüst-alakzatokat, amelyeknek befoglaló kőzete a Szársomlyói Mészke volt. Jelenlegi ismereteink szerint az ilyen jellegű formakincsekből ezek (voltak) a legmagasabb morfológiai helyzetben észlelhetők. Másodlagos kérdés, hogy a formák pontos genetikájára már nem következtethetünk.

A palkonyai melegvizes eredetű barlang és barlangmaradványok

Az üregeket feltáró elhagyott, kis bányaterület a Villányi-hegység É-i oldalának középső részén, Palkonya falu határától 1 km-re D-re található, a K–Ny-i irányban húzódó heggyerinc közelében, a hegy É-i oldalán, 135 m tszf-i becsült magasságban (korrigált GPS magasság az 1:25 000 ma. topográfiai térkép alapján), 30–40 m-rel magasabban a Villány–Pogányi-vízfolyás ártéri szintjétől (MANGULT I. 2003). Befoglaló kőzete szintén a Csukmai Dolomit Formáció, a Váraljai-barlanghoz hasonlóan. A nagyobbik barlangocska a bányafal tetején, a kisebbik három m-rel alatta helyezkedik el (4. ábra).

4. ábra. A Palkonyai-barlang (Felmérte: DEZSÓ J. 2005). – I = alaprajz; II = oldalnézet (A–A' metszet).
1 = mintavétel helye

The Palkonya Cave (Surveyed by DEZSÓ, J. 2005). – I = plan view; II = side view (A–A' cut).
1 = sampling site

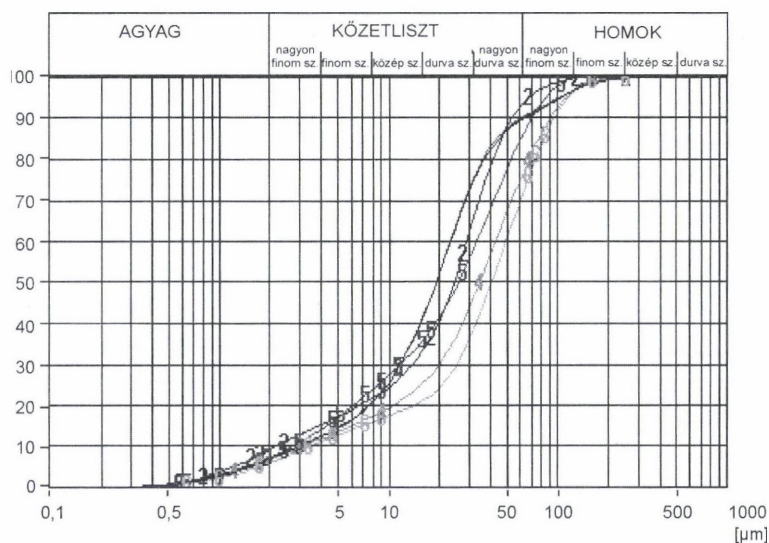
A bányászat következtében feltárt gömbfülke-roncsok (amelyek a bánya egykori művelési szintjén találhatók), de leginkább a kis barlang morfológiailag teljesen azonos a Váraljai-barlangban tapasztaltakkal. Az üregek a felszínnel nem kommunikáltak, a bányaművelés a fosszilis formákat tárta fel, a barlangban idegen üledék nem található (DEZSŐ J. 2001).

Mintavételek

A Váraljai-barlang gömbfülkéjéből származó dolomitpor és a palkonyai helyszínekről származó, hasonló mintákat szemcseméret-eloszlás alapján hasonlítottuk össze. Az egyezőséget az 5. ábra mutatja. A szemcseeloszlási görbék felvétele Fritsch Analysette 22–32 típusú lézeres szemcseméret-meghatározóval történt. A minták nagyfokú hasonlóságot mutatnak.

Következtetések

A gömbfülkék bármelyik földtörténeti időszakban keletkezhetnek, amennyiben teljesülnek a forma kialakulásához szükséges, ma még csak részben tisztázott feltételek. Beremenden e formák létrejöttét az is segítette, hogy a rög a villányi karszt-

5. ábra. A Váraljai-barlangból (1, 2) és a palkonyai barlangroncsokból (3, 4, 5) származó mállási maradékok (dolomit por) szemcseeloszlási görbéje (300 µm-ig)

Particle size distribution of dolomite powder as weathering product from the Váralja Cave (1, 2) and from the quarried caves of Palkonya (3, 4, 5) (to 300 µm)

vízrendszer megcsapolási pontjaként (kevertvízes hegységelőtéri sasbérc) valószínűleg már régóta, a felsőpannontól (pliocéntól) kezdve funkcionált.

A hegységperemi, vagy sasbércnek szélén keveredő víztípusok többlet-oldóhatása révén létrejöhetnek, ill. a földtörténeti múltban létrejöttek a gömbfülkét, ill. az átmeneti formáit rejtő barlangok.

Az egykori keletkezési zónához mindig egy magasabb térszín is tartozik, ahol a beszivárgás történik. Mindez a hidrogeológia azon törvényszerűségéből származtatható, hogy a geodéziai magasságkülönbségből fakadó hidrosztatikai nyomáskülönbség (a vízhőfok-különbség mellett) a mélységi feláramlások egyik mozgatórugója, ami a keveredési zóna felé szállítja a melegebb komponensű és eltérő kémiai jellegű víztípust. A Palkonya mellett 135 m magasságban található reliktum formák akkor keletkezettek, mikor a hidrogeológiai rendszer kevertvízes zónájához, a hideg és a felszálló meleg vizek keveredési és megcsapolási pontjához tartozott a terület.

A Váraljai-barlang a napjainkban, szabad légtérben lezajló, langyos karsztvízszint-közeli gömbfülke-képződést reprezentálja. A barlang fekete bevonatának összetételét nem lehetett egyértelműen meghatározni.

Végeredményben a kis bejárati nyílással rendelkező, saját befoglaló kőzetük málladékat tartalmazó gömbfülkék a meleg-langyos, kevertvízes zóna karsztvízszint-közeli formakincsének tekinthetők. A későbbi bűvármerülések megfigyelései, vagy az újonnan feltáródó, még ismeretlen barlangok a jelenlegi ismereteinket nagymértékben módosíthatják.

*

A műszeres vizsgálatok elvégzéséért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani MARGITICSNÉ SIPÓTZ Évának (MOL Rt. Kutatás-Termelés Divízió, Koordináció, Bányászati Laboratórium, Budapest) és BERTALAN Ákosnak (SZTE, Ásványtani, Geokémiai és Közöttani Tanszék, Szeged). A kisémlős-fossziliák meghatározásáért köszönet GASPARIK Mihálynak, a Természettudományi Múzeum Föld- és Őslénytára munkatársának. Köszönetünket fejezzük ki VICZIAN Istvánnak (MÁFI) az agyagtípusok geokémiai vizsgálatáért és a műszeres eredmények kiértékeléséért, valamint SEBE Krisztinának és LÓCZY Dénesnek az angol nyelvű fordítás elkészítéséért.

IRODALOM

- AUDRA, P.–BIGOT, J. Y.–MOCOCHAIN, L. 2005. Hypogenic caves in Provence (France). Specific features and sediments. www.kartsologie.com [on-line] 2005. jan. 22. <<http://www.kartsologie.com>>
- DEZSŐ J. 1998. A JPTE Barlangkutató Egyesület 1997. évi jelentése. – Kézirat, Pécs, 18 p.
- DEZSŐ J. 2001. A PTE Barlangkutató Egyesület, 2001. évkönyv. – Kézirat, Pécs, 67 p.
- DUBLANSZKIJ, J.V. 1987. A hévizes eredetű gömbfülkék víztükör alatti oldódásának elméleti vizsgálata. – Karszt és Barlang, I–II. Budapest, pp. 29–31.
- ERNST L. 1974. Kritikai megjegyzés a hidrotermális gömbfülkék keletkezésének egy hipotéziséhez. – Karszt és Barlang, I–III. Budapest, 49 p.

- KRAUS S. 1993. A Szemlőhegyi-barlang vízszintváltozásai. – Karszt és Barlang, I–II. Budapest, pp. 47–53.
- KRAUS S. 2001. Barlangföldtan. – Budapest.
- LIEBE P. szerk. 2002. Karsztvízkutatás Magyarországon. – A karsztvízkutatás Magyarországon – a bükk karsztvízkutatás legújabb eredményei c. konferencia. (Miskolc, 2002. jan. 24–26.) tanulmánykötete. Felszín alatti Vizekért Alapítvány, Bp. I. kötet, I. táblázat.
- LOVÁSZ GY.–WEIN GY. 1974. Délkelet-Dunántúl geológiája és felszínfejlődése. – Baranya Megyei Tanács–Baranya Megyei Levéltár kiadványa, Pécs, 205 p.
- MANGULT I. 2003. A palkonyai hidrotermális barlangmaradványok. – Kézirat, JPTE Barlangkutató Egyesület adattára, Pécs. 5 p.
- MARSI I.–KOLOSZÁR L. 2004. A beremendi Szőlő-hegy pliocén és kvarter képződményei. – Földtani Közlöny 134. 1. Bp. pp. 75–94.
- MÜLLER P. 1971. A metamorf eredetű széndioxid karsztkorróziós hatása. – Karszt és Barlang, II. Budapest, pp. 53–65.
- MÜLLER P. 1974. A melegforrás-barlangok és gömbfülkék keletkezéséről. – Karszt és Barlang, I. Budapest. pp. 7–10.
- MÜLLER P. 1983. Válasz Ernst Lajos kritikai megjegyzésére. – Karszt és Barlang, I–III. Budapest p. 49.
- SZUNYOGH G. 1984. A gömbfülkék kondenzvíz-korróziós kialakulásának elméleti fizikai leírása. – Karszt és Barlang I, Budapest, pp. 19–24.
- SZUNYOGH G. 1995. A Siklósi-barlang állékonysági vizsgálata. – Kézirat, KTM Barlangtani Osztály, Budapest, 12 p.
- SCHEUER GY.–SCHWEITZER F. 1988. A Gerecse és a Budai-hegység édesvízi mészkőösszletei. – Földr. Tanulmányok 20. Akadémiai Kiadó. Budapest. 129 p.
- TAKÁCSNÉ BOLNER K. 1984. A Beremendi-kristálybarlang. – Karszt és Barlang, I–II. Budapest pp. 3–12.

A mocsári növényzet állapotának GIS alapú térképezése a Kis-Balaton Védőrendszer Ingói-berkében

FÜLÖP SÁNDOR¹–DÖMÖTÖRFY ZSOLT²–POMOGYI PIROSKA³

Abstract

GIS-based status-mapping of the wetland macrovegetation in the Ingói Cope of the Kis-Balaton Water Protection System

Lake Balaton, the largest shallow lake in East Central Europe, is very sensitive to eutrophication. To reverse eutrophication processes in the lake, nutrient loads entering Keszthely Bay are reduced by passage through the reconstructed wetland of Kis-Balaton Water Protection System (KBWPS), where the aquatic and wetland macrophytes trap the nutrients – primarily phosphorus – coming from the Zala catchment area.

Although the main function of the KBWPS (which consists of two main parts, the Hídvégi and Fenéki Ponds) is water quality management, the area is a natural reserve of international importance, providing habitats for many species of waterfowl. The Ingói Cope (16 sq km), which is part of the Fenéki Pond, was partially flooded in 1992 and the higher water level has resulted in quick and significant changes in the structure of macrovegetation.

This study links archival data and the recent vegetation mapping program of the KBWPS. We have measured the status of wetland macrophytes in the year 2000 and compared the results with the basic status of 1988, in order to define the spatial-temporal structural changes on the second water body of the Ingói Cope, where changes of the macrovegetation are the most conspicuous.

This study is based on infra-red aerial photographs entered into a GIS, creating special categories and establishing vector- and raster-based GIS databases.

The extension of coenological measurements is made possible by the GIS-based status-mapping of the wetland macrophytes: this method provides facilities to measure, status, coverage and structural changes of the wetland macrophytes, at specific locations and represent them on a practice-oriented thematic map.

The results currently displayed in the GIS databases and thematic maps indicate that further measurements are essential.

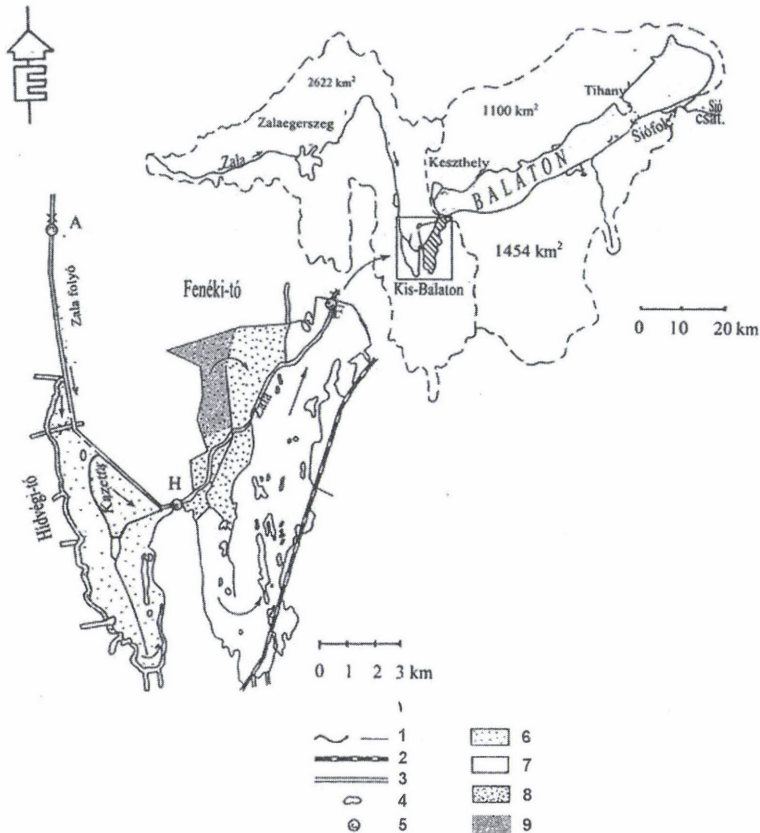
¹ Doktorandusz PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Pécs. Témavezető: GERESDI I. PTE TTK Földrajzi Intézet Környezetföldrajzi és Meteorológiai Tanszék.

² Digi Science Kft.

³ NYUDU-KÖVIZIG, Keszthely.

Bevezetés

A Balaton hazánk természetvédelmileg és turisztikailag legjelentősebb szabad felszíni vízkészlete, amelynél a víz minőségének javítása és megőrzése elsőrendű feladattá vált. A Balaton vízminőség-védelmét, vízminőség-javítását célzó intézkedési program egyik lényeges eleme a Kis-Balaton Védőrendszer (KBVR) kialakítása, üzemeltetése (1. ábra). Az egykori Kis-Balaton mocsárrekonstrukciójának tekinthető KBVR fő célja a Zala vízgyűjtőről származó – jó részt diffúz eredetű – szervesanyagok lehető legnagyobb mértékű visszatartása, Balatonba jutásának megakadályozása.

1. ábra. A Balaton és vízgyűjtője a Kis-Balaton Védőrendszerrel és a 2. víztájjal (szerk. a szerzők, 2005). – 1 = vízszél, töltés; 2 = vasút; 3 = befolyó; 4 = sziget; 5 = Zala-szelvény; 6 = üzemelő I. ütem; 7 = épülő II. ütem; 8 = Ingói-berek; 9 = 2. víztáj. Forrás: Nyugat-dunántúli Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság térképe

Lake Balaton and the Balaton catchment area with the KBWPS and the second water body. (compiled by the authors, 2005). – 1 = water's edge, embankment; 2 = railway; 3 = inflow; 4 = island; 5 = Zala cross-section; 6 = operating Upper Reservoir; 7 = Lower Reservoir, under construction; 8 = Ingói Cope; 9 = second water body. Source: Thematic map of West Transdanubian Environmental and Water Authority

A KBVR ugyanakkor Európában is egyedülálló értéket képviselő – a Ramsari egyezmény hatálya alá tartozó – vizes élőhely, természetvédelmi terület, része a Balaton-felvidéki Nemzeti Parknak. Ebből következően – mint természetes környezetbe illesztett műszaki létesítmény – üzemeltetését a nemzetközi jelentőségű természeti értékek védelmét szem előtt tartva kell megvalósítani.

A KBVR területén folyó vizsgálatok egyik sarkalatos pontja a mocsári- és vízi növényzet lehetőleg minél pontosabb feltérképezése. A mikro- és makrovegetáció végzi a víztisztítás szempontjából meghatározó szervesen növényi tápanyag, a foszfor csapódását, teremti meg az életfeltételeket a terület nemzetközi jelentőségű állatvilága számára. A magasabbrendű növényzet összetétele, állapota, tér-idő szerkezeti változásainak ismerete mind vízminőség-védelmi, mind természetvédelmi szempontból alapvető fontosságú, az erre vonatkozó információk nélkül lehetetlen lenne a szakszerű üzemeltetés, elárasztási, üzembe helyezési stratégiák kidolgozása.

A két ütemben megvalósuló KBVR – az I. ütemet 1985-ben helyezték üzembe – fokozatos kialakítás alatt álló II. ütemének (Fenekéi-tó) Ingói-berek részét 1992 novemberében (POMOGYI P. et al. 1996) részlegesen elárasztották, amelynek következtében a víz szintje a területen átlagosan 30 cm-rel megemelkedett. Az állandó vízborítás, a korábban pangó vizes terület átfolyásos rendszerré válása, továbbá a korábbi berekvízitől lényegesen eltérő összetételű, a Hídvégi-tóból származó befolyó víz együttes hatására a magasabbrendű növényzet összetételében gyors, látványos átalakulások zajlottak le (SZILÁGYI F. 2000).

A KBVR vegetáció-térképezési programjához kapcsolódva az Ingói-berek „legváltozatosabb” térszínének, a degradációs, átrendeződéses folyamatokkal áthatott 2. víztáj mocsári növényzetének 2000. évi állapotát térképeztük fel, majd vetettük össze az 1988. évi „alapállapot”-tal. Az összehasonlító állapot-térképezést GIS felhasználásával, vektoros és raszteres adatállományok kialakításával végeztük

A KBVR vegetáció-térképezésének előzményei

A Kis-Balaton vegetációjáról a 18. sz. közepe óta vannak szórvány adataink térképek és kéziratok formájában, amelyek az első időkben szinte kizárólag a térség nádas viszonyaival foglalkoztak, lévén a nád akkoriban fontos haszonnövény volt.

Ilyen pl. KRIEGER Sámuel 1766-ban készült Balaton térképe (ekkoriban a Kis-Balaton még nem létezett önálló egységként), amelyen jól láthatók a nádas területek határvonalai. Nagy vonalakban azonban több útleírás, majd a Zala-völgy lecsapolási munkálatainak megkezdése után műszaki leírás (SZALÓS M. 1894) megemlíti a makrovegetáció más típusait is azok helyével és kiterjedtségével együtt, így körülbelüli képet kaphatunk a Kis-Balaton és az alsó Zala-völgy akkori növényzetéről.

A Balatonnak és partmellékének – beleértve a Kis-Balaton – tervszerű tudományos kutatása a 19–20. sz. fordulóján indult meg. Id. LÓCZY Lajos és CHOLNOKY Jenő földrajztudósok az általuk felkért szakemberekkel közösen ezidőtájt adták közre „A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei” című, 32 kötetre terjedő, csaknem 7000 oldalas sorozatot, amely a világon elsőként dolgozta fel a teljesség igényével, és természettudományos szemlélettel egy nagy tóval kapcsolatos sokrétű jelenségeket.

E sorozat részeként 1900-ban BORBÁS Vince közölt a Zala folyó és a Kis-Balaton növényzetéről florisztikai jellegű leírást, előtte és utána tudományos igényű köz-

lemény hosszú ideig nem jelent meg. A mellőzöttség egyértelmű oka, hogy ebben az időben még a Balaton térképén is jócskán találunk fehér foltokat, ami a kutatói kapacitásokat hosszú évtizedekre elvonta (VIRÁG Á. 1995).

Élénkület csak az 1960-as és 70-es évek hoztak, amikor mindenki számára nyilvánvalóvá vált a Balaton egyre gyorsuló ütemű eutrofizációja és az ebből származó idegenforgalmi katasztrófa veszélye.

A figyelem hamarosan a Zalára és vízgyűjtőjére terelődött, mivel a vízminőségromlás legerőteljesebben a Keszthelyi-öbölben mutatkozott. Élénk kutatási tevékenység bontakozott ki, amelynek keretében vegetációtérképezésre is sor került (KÁRPÁTI I. 1975; KÁRPÁTI I. et al. 1980; KÁRPÁTI I. szerk. 1980; KÁRPÁTI V. 1977; LANTOS T. 1981).

Hamarosan feltárták a Zalának az eutrofizációs folyamatban betöltött szerepét (JOÓ O.–LOTZ GY. 1980), aminek eredményeképpen minisztertanácsi határozat (3476/1976), majd kormányhatározat született a KBVR létesítéséről (MTH sz. 2003/1983).

A KBVR vegetáció-térképezési programja már a kiviteli munkák korai szakaszában (1982) még a Hídvegi-tó medrének elárasztása (I. ütem) előtt elkezdődött, akkor még kizárólag földi, geodéziai módszerekkel. Ezzel megindultak a KBVR rendszeres hidrobiológiai, ökológiai vizsgálatai, amelyek azóta is folynak, időközben kiterjesztve a Fenéki-tó területére is (POMOGYI P.–CSATÓ É. 1998). A térképezés 1985 óta hamisszínes infravörös (IR) légifotók földi interpretációjával, az egyes növényállományok helyszíni, cönotaxonómiai kategóriák szerinti beazonosításával víztájanként történik.

1995 előtt a növényzet lehatárolását, a térképek elkészítését kézi módszerrel végezték (POMOGYI P. et al. 1996), majd ezt követően a fejlett technológián alapuló, a cönotaxonómiai egységek lehatárolását, területük kiszámítását jelentős mértékben megkönnyítő térinformációs rendszerek alkalmazására tértek át (DÖMÖTÖRFY Zs. 1998).

A GIS rendszerre való áttérés elsődleges célja mindazonáltal az éves gyakorisággal készülő, hamis színes infravörös légifotókon alapuló növényterképek egységes rendszerré történő integrálása volt, amely lehetővé teszi a magasabbrendű növényzet változásainak nyomon követését (DÖMÖTÖRFY Zs.–POMOGYI P. 1997).

A KBVR vegetáció-térképezésre használt, az interneten keresztüli adatszolgáltatást is lehetővé tévő ArcView-ArcInfo rendszere hosszabb távon – az ökológiai kutatások több területére kiterjeszhető széleskörű adatbázisa révén – akár fő kutatásszervezési platformmá is előléphet (DÖMÖTÖRFY Zs. 1998).

A mocsári növényzet GIS alapú összehasonlító állapot-térképezése a vegetáció-térképezés egy új szempontú megközelítése, amely éppen a KBVR területén áll kidolgozás alatt.

A KBVR recens és archív vegetáció-térképezéséhez kapcsolódva – a cönológiai felméréseket kiegészítendő – hiánypótló jelleggel végezzük állapot felvételezéseinket, s alakítjuk ki a mocsári növényzet GIS alapú összehasonlító állapot-térképezésének módszereit.

A vizsgálatok adatbázisa és módszerei

Kiindulási alapok

A mocsári növényzet állapotának összehasonlító vizsgálatát az ArcView 3.1 térinformációs rendszer felhasználásával végeztük. A részleges elárasztást megelőző és követő állapotok felvételezésére a Földmérési és Távérzékelési Intézet által, a Nyugat-dunántúli Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság megbízásából az 1988. évi és a 2000. évi repülések során készített légifelvételek, ill. az ezekből az 1988. évre előállított kvázi-ortofotók, valamint a 2000. évre létrehozott ortofotók szolgáltak rasteres kiindulási alapul. A körülbelül 2700 m-es repülési magasságban készített légifelvételek, amelyek az infravörös tartományban készültek hamisszínes megjelenítéssel, a maximális biomasszát produkáló nyári időszakban, augusztusban láttatják a mocsári növényzet részleges elárasztás előtti és utáni állapotát.

Az 1988. évi légifelvétel kontaktjainak méretaránya kb. 1: 35 000, és mivel az eredeti negatív nem áll rendelkezésre, ezért egy színes kontakt került szkennelésre. A szkennelés 900 dpi-s felbontással történt, így a szkennelés után a légifelvétel felbontása közelítően 2 m-re adódott, ami 2 x 2 m-es pixelméretet jelent. A szkenneléssel a légifotó digitális formába került, amelynek eredménye egy ún. *bitmap* lett, ahol az egyes pixelek színe és pozíciója van eltárolva.

Ezt követően a digitális alapanyagból síkba fektetett digitális fotótérkép készült, amelynek előállítása, az EOVB-ba transzformálása PCI Orthoengine AE szoftver igénybevételevel, GPS-szel bemért illesztőpontok alapján történt.

A 2000. évi légifelvétel diapozitívjának méretaránya kb. 1: 20 000. A szkennelés a diapozitívról készült 21 m felbontással, filmszkennerrel, ami már lényegesen nagyobb részletgazdagságot eredményez, és így kevesebb információvesztéssel jár. Ennek megfelelően a digitalizált légifelvétel felbontása ~0,5 m-nek adódott. A további feldolgozást a FÖMI végezte ERDAS IMAGINE szoftver igénybevételevel, amelynek eredményeként ortofotó készült. Az ortofotó illesztéséhez az 1: 10 000 ma. digitális topográfiai térképből előállított digitális terepmodellt (1: 10 000 DTM). használtunk.

Vektoros kiindulási alapként az 1988. évi kvázi ortofotók felhasználásával készült, cönotaxonomiai kategóriák szerinti digitális növényzettérkép szolgált, amely a Nyugat-Dunántúli Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság tulajdonát képezi. E növényzettérkép kategóriáinak összevonásával hoztuk létre a 2000-es állapot térkép általunk kialakított kategóriáival összevethető, a célnak jelen esetben megfelelő kategóriákat, amelyek a következők voltak: szabadnak látszó vízfelület, nádas, gyékényes, magassásos egyéb.

A 2000. évi állapot térképezéséhez kialakított kategóriák

A mocsári növényzet állapotának GIS alapú feltérképezése sajátos kategóriák és kódrendszer létrehozását tette szükségessé. Az előzetesen megtervezett kategóriák, avagy

a térinformatika szaknyelvén attribútumok – amelyek alapján a digitalizálás munkafázisa, a vektoros adatállomány kialakítása végre lett hajtva – a következők: „A”, valamint „B” típusú szabadnak látszó vízfelület, homogén nádas, elegyes nádas, gyékény dominanciájú nádas, iszapsziget, „A”, valamint „B” típusú kezdődő felritkulás, „A”, valamint „B” típusú előrehaladott felritkulás („babásodás”), úszóláp, egyéb.

Az állapot-térképezési kategóriák felállításánál a mocsári növényzet átrendeződéses, degradációs folyamatainak feltárása, a 2000. évi állapot bemutatása voltak a fő célkitűzések. Ennek megfelelően főként gyakorlatias szempontok alapján, a légifelvételből a lehető legtöbb információ kinyerését szem előtt tartva került sor a kategóriák megtervezésére. Ugyanakkor az is fontos szerepet játszott, hogy a tematikus térképek könnyű áttekinthetősége érdekében, ne legyen túl sok kategória, de a túl kevés kategória is kerülendő volt az óhatatlanul fellépő információvesztés miatt.

Mínthogy a vizsgált területről a légifelvételek tanúsága szerint a magassásosok gyakorlatilag kipusztultak, nem állítottunk fel külön kategóriát e növénytársulásnak, holott a részleges elárasztás előtt e víztájon jellemzőek voltak. Hangsúlyt helyeztünk a tér-idő szerkezeti változások fázisainak bemutatására (kezdődő, ill. előrehaladott felritkulás, szabadnak látszó vízfelület).

A kvantitatív szempont mellett a kvalitatív jellemzők figyelembe vétele is nagy jelentőségű az átrendeződéses folyamatok feltárásához, bár ennek határt szabnak a légifelvétel adta felbontási, felismerhetőségi korlátok.

A kvalitatív jellemzők feltárása céljából a nádasokat 3 kategóriába soroltuk be. Külön kezeltük a gyékény dominanciájú nádasokat, mivel az infravörös légifelvételen jól elkülöníthetőek, és a megváltozott ökológiai körülményekre a nádasoktól eltérően reagálnak, jóllehet botanikai, cönotaxonómiai kritériumok alapján a nádasok társuláscsoportjához (*Phragmition*) tartoznak, mint a nádas asszociációk (*Scirpo-Phragmitetum*) függetlenül attól, hogy mi a karakterfajuk. A gyékény dominanciájú területek további asszociációkra, szubasszociációkra bontása a vizsgáldások szempontjából nem volt célszerű, egyúttal az elegyes nádasok összetevőinek cönotaxonómiai meghatározása is érdektelen, a légifotó alapján kivitelezhetetlen is volt.

A homogén nádas kategória cönológiaiailag inkább a nádas asszociációnak feleltethető meg, mintsem a homogén nádas szubasszociációnak, de a légifelvétel alapján lehetetlen és felesleges is lett volna az általában 10% alatti egyéb összetevők beazonosítása.

Az úszóláp és iszapsziget nem cönotaxonómiai egységek, de a légifotón jól elkülöníthetőek és a vegetáció szerkezeti változásait illetően értékes információkat hordoznak, ezért indokoltnak tűnt a külön kategóriába sorolásuk.

A szabadnak látszó vízfelületek, továbbá a kezdődő és előrehaladott felritkulás által érintett területek a mocsári növényzet degradációs folyamatairól tudósítanak, a légifotó alapján lehetséges, ugyanakkor a célkitűzéseknek megfelelően elengedhetetlen volt a részletekbe menő vizsgálatuk. Megjegyzendő, hogy a szabadnak látszó vízfelületek a terepvizsgálatok tanúsága szerint gyakorta lebegő hínár (*Hydrocharition*) és/vagy a gyökerező hínár (*Potamion*) társuláscsoportozható vízi növényzet által

borítottak, azaz nem növényzetmentesek. Ez indokolta a kategória nevének létrehozásakor, az egyébként széles szakmai körben elterjedt „nyílt víz” megnevezés helyett, az árnyaltabb „szabadnak látszó vízfelület” megnevezés bevezetését.

A degradációs folyamatokat feltáró kategóriákat elkülöníthetőségi és morfogenetikus szempontok figyelembevételével célszerű volt további „A” és „B” típusú alkategóriákra osztani. Ezen alkategóriák bevezetésével lehetővé válik a Seiga típusú nádaratógépek taposási csiknyomainak elkülönítése, amely lehetővé teszi a nagygépes nádaratás által okozott mechanikai kártétel vizsgálatát. Minthogy a taposási „csapákban”, kihordóutakban a növényzet szukcessziója más irányt vesz, ugyanakkor ezek a sávok a degradatív folyamatok kiindulási magterületeiként funkcionálnak – főleg, ha vízborítást kaptak –, ezért indokolt beható tanulmányozásuk.

Alkalmazott vizsgálati módszerek

A 2000. évi állapotterkép kialakításához a kategorizálást követően a digitalizálás munkafázisa következett, amely műveletet az Arc View jobb megismerése érdekében, a szoftver beépített eszközeinek felhasználásával a számítógép képernyőjén, egér használatával végeztük. Megjegyzendő, hogy a digitalizálás nem csak egyszerűen technikai kérdés, hanem interpretációs is, mivel az objektumok felismerése, lehatárolása bizonyos fokú szakértelmet, terepi tapasztalatot igényel.

A mocsári növényzet tér-idő szerkezeti változásait feltárandó, metszettük egymással a kialakított 1988. évi és 2000. évi vektoros adatállományokat tartalmazó témákat, majd az összevont témán már tetszőleges SQL lekérdezéseket végezhetünk.

A GIS adta lehetőségeket kihasználva a mocsári növényzet borítottság vizsgálatát is elvégeztük a KBVR vegetáció-térképezésében újszerű módszerrel, a vizsgált terület négyzethálójával történő lefedésével, raszteres adatállomány kialakításával. Az eljárás, minthogy a raszterháló egyes elemei geokódoltak, tehát mindig azonos területet fednek le, idősor vizsgálatoknál lehetővé teszi tetszőlegesen megválasztott lokális területegységek változásainak nyomon követését is. A teljes víztájat egy 44 767 db 10x10m-es területet átfogó cellából álló négyzetrácsal fedtük le. Az egyes cellák borítottsági értékeinek meghatározásához egy borítási skála került felállításra, amely skála 20%-os beosztással 0–100%-ig reprezentálja a magasabbrendű növényzet borítását.

A négyzetháló celláinak vizuális interpretációval adtunk borítási értékeket, mivel a KBVR vegetáció térképezésénél a szoftveres alapon történő automatikus interpretáció egyelőre megoldatlan. Ez főként arra vezethető vissza, hogy a légifelvételek színinformációi e mocsári környezetben rendkívül sokféle biológiai és egyéb (termőhelyi viszonyok, bizonyos fizikai körülmények pl. árnyék hatások, a levegő páratartalma stb.) részinformáció aggregált értékei.

A vizsgált két év viszonylatában a mocsári növényzet borítottságában bekövetkezett változásokat az egyes cellákra vonatkozó borítottság értékek különbségeiként határoztuk meg.

A létrehozott adatállományokból az adatok statisztikai kiértékelésén, opcionális lekérdezésén túl azok tematikus térképi megjelenítésére, és ezáltal – minthogy az emberi agy vizuális adatfeldolgozási képessége lényegesen meghaladja az algebrait – rejtett mintázatok és összefüggések feltárására is lehetőség nyílik, elősegítendő a magasabbrendű vízi- és mocsári növényzet átrendeződéseinek lehető legpontosabb feltárását.

Eredmények

Az 1988. évi „alapállapot” jellemzői

Az 1992. évi részleges elárasztást megelőző, null-állapotnak tekinthető 1988. évben a légifelvételek tanúsága szerint az Ingói-berek, és így a 2. víztáj is, csaknem teljes egészében összefüggő mocsári növénytakaró által borított terület volt. A mocsári növényzet raszteres borítottság-vizsgálatát az 1988. évre (szintúgy a 2000. évre) elvégeztük, a víztáj átlagos borítottsága kb. 95%-os.

A cönotaxonómiai kategóriák szerinti digitális növényzettérkép alapján a kotus láptalajokra jellemző nád domináns nádasok tették ki a 2. víztáj mocsári növényzetének zömét, mintegy 80%-át, míg az elsősorban réti talajokon kialakult magassásosok alkották az összefüggő növénytakaró mintegy 1/6-át (SZILÁGYI F. 2000). A gyékényesek és a szabadnak látszó vízfelületek területe gyakorlatilag elhanyagolható volt.

Az ökológiai feltételek megváltozásának következményei

A részleges üzembhelyezés az ökológiai körülmények megváltozását idézte elő. Egyrészt azok a magasabban fekvő területek, amelyek az üzembe helyezés megkezdése előtt csak időszakosan voltak vízborítottak (belvizes, csapadékos időben), állandó vízborítás alá kerültek (POMOGYI P. et al. 1996), másrészt a részleges elárasztást megelőzően is állandó vízborítású területek a mintegy 130 év óta pangóvízes rendszerből hirtelen átfolyásos rendszerre változtak (SZILÁGYI F. 2000). Ennek következtében és ezzel együtt a víz minősége és kémhatása is megváltozott (POMOGYI P. et al. 1996). A Hídvégi-tóból befolyó magas alkatartalmú víz pH-ja lényegesen magasabb, mint a Berek semleges vagy inkább savanyú pH-jú vize, és az ezzel szorosan összefüggő alacsony pH-jú talajai.

Hangsúlyozandó ökológiai körülmény, hogy az átfolyásos rendszerre válás alapvetően megváltoztatta a redox viszonyokat egy olyan területen, ahol mindig is anaerob körülmények uralkodtak, különben nem alakulhatott volna ki tőzeg.

Ennek hatására a mineralizációs, szervesanyag-bontási, feltárási folyamatok intenzívebbé válhattak, ami a belső tápanyagterhelés átmeneti növekedésével járt (SZILÁGYI F. 2000).

A mocsári növényzetben tapasztalt változások 1988 és 2000 között

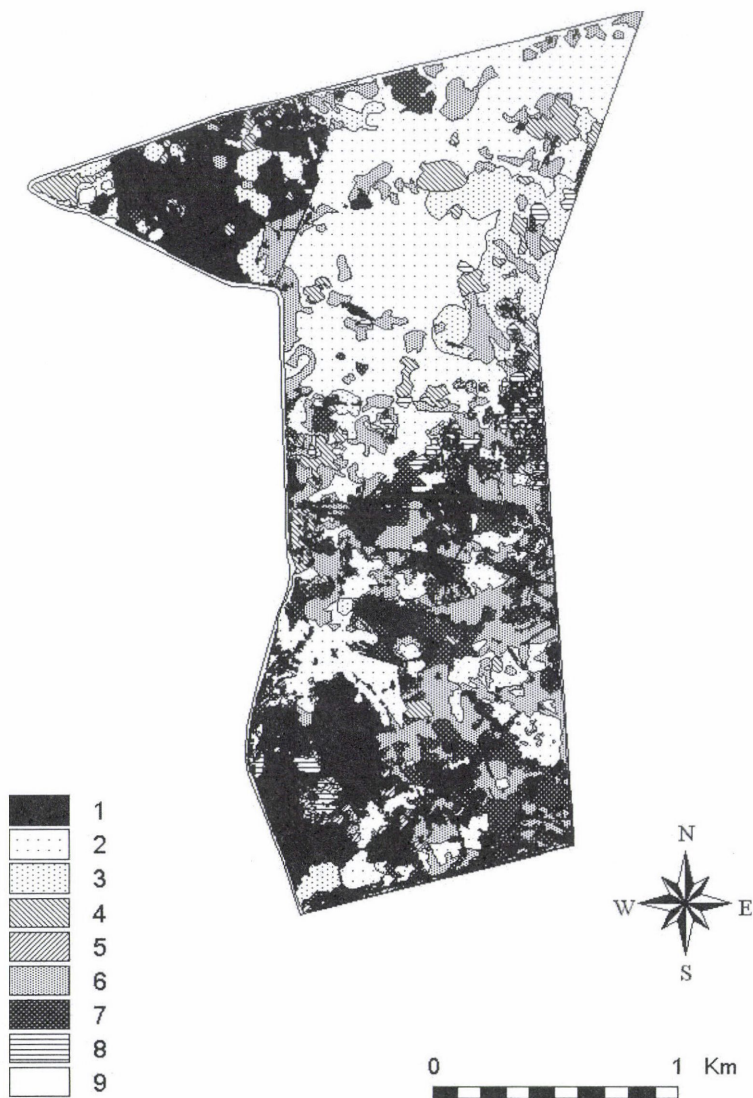
A megváltozott ökológiai körülményekre a növénytársulás-típusok eltérően reagálnak. A két vizsgált év összevetésével kiderült, hogy 2000-re az 1988-ban még magassásos növényzettel borított térszín 80%-a vízborítás alá került. Más megközelítésből kitűnik, hogy a 2000. évi szabadnak látszó vízfelületek jókora része (mintegy 60%-a) volt 1988-ban még magassásos uralta térszín. E szám adatok arra utalnak, hogy a degradáció mindenekelőtt a sásos növényzetet érintette. A sásosok, nedves rétek számára a sekély vízborítás és a pangóvízes rendszer nyújt kedvező feltételeket (ARADI Cs. 1997). A magasabb vízborítást és főként az újonnan kialakult átfolyásos rendszert, az ezzel együtt járó megváltozott vízkémiai viszonyokat egyik társulásuk és karakter fajuk sem tudja tolerálni (SZABÓ I. et al. 1997). A magassásos állomány fokozatosan, de igen gyors ütemben, a részleges elárasztást követő néhány éven belül, gyakorlatilag eltűnt a víztáj területéről. Sásos növényzet a 2000. évi légifelvételen azonosíthatatlanul, csak szórvány foltokban, néhol a nádas közé elvegyülten, mint kísérfaj volt jelen.

A nád ezzel szemben már jobban tűri a magasabb vízborítást, a megváltozott ökológiai feltételeket. A 2000. év adataiból (1. táblázat) kitűnik, hogy a homogén nádas 145 ha kiterjedéssel a víztáj közelítőleg 1/3-át teszi ki, míg elegyes nádas jóval kisebb részarányal, a víztáj összterületéből alig több, mint 8%-kal részesedik (2. ábra). A gyékény dominanciájú nádas részaránya még kisebb, 4,6%, azonban ez a szám adat a részleges elárasztást követő helyenkénti besűrűsödésükről, terjeszkedésükről ad tanúságot, minthogy az 1988-as részarányuk még a víztáj 1%-át sem érte el.

Ha a 3. ábrára tekintünk, megállapíthatjuk, hogy a degradációs folyamatok végső stádiumának tekinthető szabadnak látszó vízfelületek térszíne a vízszintemelés megelőzően ugyan a magassásosnál jóval kisebb részarányban, de nem elhanyagolható mértékben, 37%-ban nádas (nád domináns nádas) borítású volt. Ez a szám adat és a 2000. évben kezdődő, ill. előrehaladott felritkulással érintett területek vi-

1. táblázat. A 2000-es vegetációs állapotterkép területi statisztikája

Kategória	Terület (ha)	Eloszlás (%)
„A” típusú szabadnak látszó vízfelület	88,88	20,2
„B” típusú szabadnak látszó vízfelület	8,90	2,0
Homogén nádas	144,56	32,8
Elegyes nádas	36,27	8,2
Gyékény dominanciájú nádas	20,22	4,6
Iszapsziget	5,02	1,1
„A” típusú kezdődő felritkulás	50,98	11,6
„B” típusú kezdődő felritkulás	27,73	6,3
„A” típusú előrehaladott felritkulás	36,58	8,3
„B” típusú előrehaladott felritkulás	3,73	0,8
Úszóláp	8,70	2,0
Egyéb	9,05	2,1
<i>Összesen:</i>	<i>440,63</i>	<i>100,0</i>

2. ábra. A mocsári növényzet állapotterképe a KBVR II. 2. víztáj (Fenéki-tó) területére 2000-ben. Összevont kategóriák jelkulcsa – 1 = szabadnak látszó vízfelület A, B; 2 = homogén nádas; 3 = elegyes nádas; 4 = gyékény dominanciájú nádas; 5 = iszapsziget; 6 = kezdődő felritkulás A, B; 7 = előrehaladott felritkulás A, B; 8 = úszóláp; 9 = egyéb

The status-map of the wetland macrovegetation on KBWPS 2nd water body (Fenéki Pond) in 2000. Legend of the simplified categories – 1 = open water surface with occasional aquatic vegetation A, B; 2 = homogeneous reed-beds; 3 = mixed reed-beds, reed-dominant; 4 = reedmace-dominant reed-beds; 5 = mud island; 6 = commencing attenuation (thinning) of reed A, B; 7 = advanced attenuation A, B; 8 = floating vegetation; 9 = other

szonylagos nagysága (a víztáj 18, ill. 9%-a) arra utal, hogy a degradációs folyamatok vélhetően a domináns, valamint a szubdomináns helyzetben lévő sásos növényzet kipusztulását követően a nádas állományokra is áterjedtek. E regresszív, degradatív folyamatok üteme ugyan 2000-re jelentősen lelassult, de a degradációs jelenségek, mégha kezdeti stádiumban is, megjelentek a víztáj ÉK-i, az átfolyásos rendszer kimenő oldalánál is.

Jellegetések a 3. ábrán is jól kivehető, a nádas területeken is megfigyelhető vonalak, sávok (nagygépes nádaratás nyomvonalai), amelyek a nádas kiritkulását jelentős mértékben előmozdíthatják.

A víztáj mocsári növényzetének átlagos borítottsága 2000-re az 1988. évi érték 2/3-ára, 64%-ra csökkent. A 4. ábrán a mocsári növényzet borítottságában bekövetkezett változásokat mutatjuk be, amely raszteres különbség-térképen a lokális változások jól nyomon követhetők. A térképen alig észrevehetően jelennek meg – jó részt csak pontszerűen – olyan foltok, ahol a mocsári növényzet valamelyest besűrűsödött a két év viszonylatában. A 71%-tól 100%-ig terjedő borítottság-növekedés tartományba azonban egyetlen cella sem került.

A mocsári növényzet állapot-változásai kapcsán érdemes még szót ejteni egy örvendetes tényről, miszerint a Kis-Balaton botanikailag és természetvédelmi szempontból is legnagyobb értéket képviselő területei (SZILÁGYI F. 2000), az úszólápok kiterjedése növekedett a részleges elárasztást követően, 2000-ben a víztáj 2%-án voltak megfigyelhetők (1. táblázat). A megemelkedett vízszint hatására az aljzatról felszakadt sziget jellegű úszólápok a vízminőség-védelem szempontjából is jelentős, kiváló természetes tisztító rendszerként funkcionáló képződmények (CSUPOR T. 1983).

A megemelt vízszint hatása a biodiverzitásra

Az Ingói-berek részleges elárasztása következtében a természetvédelmi érték átrendeződése van folyamatban, így az élőhelyek biodiverzitása is változik. Mindazonáltal a mocsári növényzet degradációja még nem jár feltétlenül a biodiverzitás csökkenésével. A köztes diszturbancia elmélet szerint a természetes ökológiai folyamataiban megzavart (perturbált) rendszerek (mérsékelt) zavaró hatásokra a biológiai változatosság átmeneti növekedésével válaszolhatnak, ha – esetünkben a (fokozatos) elárasztás következtében – új élőhelyek alakulnak ki, de a régiyek még nem károsodnak végzetesen (SZABÓ I. 1997).

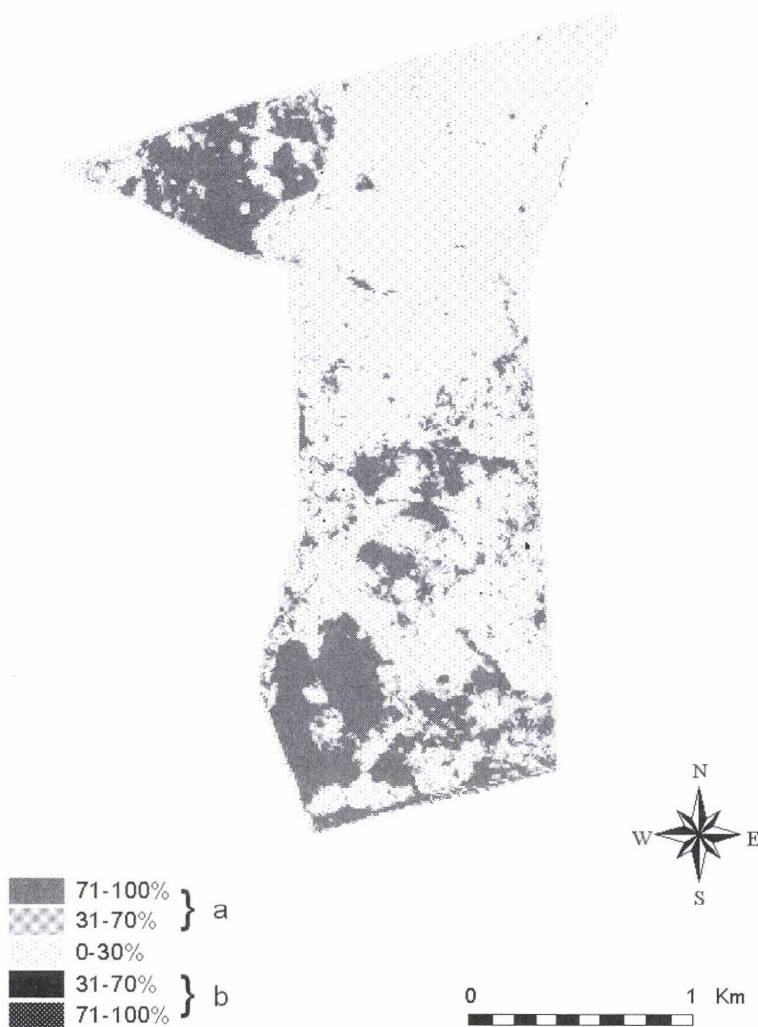
A megemelt vízborítás hatására az úszó- és lebegőhínárral táplálkozó madarak teret nyerhetnek, a nádon fészkelő madárfajok viszont visszaszorulhatnak, mivel a nádasok nagy része úgy alakul át, hogy közüle a sás, amin e madarak táplálkoznak, kipusztul. Példának okáért teret nyerhet a Kis-Balatonban endemikus ponty, vagy a bennszülött piócafaj. A lápi viszonyokat kedvelő védett lápi póc és réti csík viszont feltehetőleg veszít élőhelyéből, de a terület remélt mozaikossága miatt várhatóan megmarad élőhelye, ahogyan a védett gerinctelenek is remélhetőleg megtalálják a nekik megfelelő élőhelyfoltokat (SZILÁGYI F. 2001).

3. ábra. A 2000. évben szabadnak látszó vízfelületek növényzete 1988-ban. – 1 = magassásos; 2 = nádas; 3 = szabadnak látszó vízfelület; 4 = gyékényes; 5 = egyéb; 6 = 2000-ben nem szabadnak látszó vízfelület

The original vegetation cover in the year 1988 in the place of open water surfaces (with occasional aquatic vegetation) in the year 2000. – 1 = large sedge areas; 2 = reed-beds; 3 = open water surface with occasional aquatic vegetation; 4 = reedmace areas; 5 = miscellaneous; 6 = surface coverage of wetland macrophytes in the year 2000

Azonban, ha a degradatív folyamatok az újrastrukturált, mozaikos élőhelyen továbbhaladnak, akkor a diverzitás csökkenni kezd, a természetvédelmi értékek számottevően sérülhetnek (SZABÓ I. 1997).

4. ábra. A mocsári növényzet borítottságának változása a KBVR II. 2. víztáj (Fenéki-tó) területén 1988 és 2000. között. – a = borítottság csökkenés; b = borítottság növekedés

Changes in the coverage of the wetland macrovegetation on KBWPS 2nd water body (Fenéki Pond) between 1988 and 2000. – a = shrinking coverage; b = extending coverage

Összefoglaló következtetések

Összességében elmondható, hogy a nevezett víztájat 1988-ban a víz- és talajviszonyok függvényében elhelyezkedő nagyrészt nádas, kisebb részt magassásos

állomány alkotta, amelyek egymástól területileg jól elkülöníthetőek voltak, de egymással elegyedve is előfordultak. Szabadnak látszó vízfelületek csak elvétve fordultak elő.

Az egykori összefüggő mocsári növénytakaró az 1992. évi részleges elárasztás hatására 2000-re felritkulási foltokkal, a „babásodás” nyomaival, szabadnak látszó vízfelületekkel erősen tagolt térszinné vált, ezzel egyidejűleg a növényzet összetétele is megváltozott. A magassásos társulások visszaszorultak a területről, felritkulással járó degradációs folyamatok a nádas állományokban is megjelentek. Ez a folyamat a későbbiekben folytatódhat – kiterjedhet a víz áramlási irányára nézve következő, 3. víztájra is (ahol ma még nem jellemző) – különösen akkor, ha az Ingói-berek leválasztása, a teljes II. ütem területétől független vízszintszabályozása, üzemeltetése, belátható időn belül nem valósul meg (SZILÁGYI F. 2001).

A mocsári növényzet állapot-térképezéséhez használt GIS lehetőséget ad a földrajzi és leíró adatok gyors, együttes, integrált áttekintésére, opcionális lekérdezésekre, területi statisztikai elemzések végrehajtására, a tematikus térképi megjelenítés révén pedig az eredmények szemléletes bemutatására. GIS-módszerek alkalmazásával, az újonnan felállított állapot-térképezési kategóriák révén létrehozott vektoros adatállománynak, valamint a borítottság vizsgálati rendszeres adatállományának felhasználása mellett, lehetővé válik a mocsári növényzet mindenkori állapotjának komplex, beható vizsgálata akár lokális területegységek viszonylatában is.

A mocsári növényzet tér-idő szerkezeti változásainak feltárása, valamint a várható változásokra vonatkozó prognózisok felállítása érdekében megalapozott és indokolt a funkcionális egységet alkotó Ingói-berek mind a négy víztájának monitorozása, archív és recens légifelvételek alapján történő rendszeres (négyévenkénti) GIS alapú feldolgozása, az előállított adatok egységes adatbázisba szervezése. Idősor-analízissel, a különböző évek állapotainak egybevetése révén átfogó és szabatos képet kaphatunk a terület mocsári növényzetének dinamikájáról, amely eredményekkel hozzájárulhatunk a végleges üzembehelyezéssel kapcsolatos döntések szakmai megalapozásához.

IRODALOM

- ARADI Cs. 1997. A Kis-Balaton Alsó Tározó Felülvizsgálata. – A Kis-Balaton tározó természetvédelmi elemzése. 9. Háttérjelentés. Budapest, 9 p.
- CSUPOR T. 1983. Kis-Balaton. – Gondolat Kiadó. Budapest, 39 p.
- DÖMÖTÖRFY Zs. 1998. Térinformatikai rendszerek alkalmazása a Kis-Balaton Védőrendszeren. – In: POMOGYI P.–DÖMÖTÖRFY Zs. (szerk.): A Kis-Balaton térségének magasabbrendű növényzetével kapcsolatos kutatási eredmények. A Magyar Hidrológiai Társaság Nyugat-Dunántúli Területi Szervezete és a Nyugat-Dunántúli Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság előadósülés. Keszthely, pp. 78–79.
- DÖMÖTÖRFY Zs.–POMOGYI P. 1997. A KBVR vegetáció-térképezés módszerei. – Hidrológiai Közlemény, 77. 1–2. pp. 48–49.
- JOÓ O.–LOTZ Gy. 1980. A Zala folyó szerepe a Balaton eutrofizálódásában. – Vízügyi Közlemények, 2. pp. 225–256.

- KÁRPÁTI I. (szerk.) 1980. A Balaton kutatásának újabb eredményei. – MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Monográfia 6. 1. Veszprém
- KÁRPÁTI I. 1975. A Balaton alga- és hínárvegetációjának kapcsolata az eutrofizálódással. – In: KOVÁCS M. (szerk.): A környezetvédelem biológiai alapjai. Budapest, pp. 133–145.
- KÁRPÁTI I.–KÁRPÁTI V.–POMOGYI P. 1980. Tanulmány a KBVR üzemeltetésének technológiai és üzemszervezési koncepcióinak biológiai megalapozásához. – ATE Term. Fejl. Int., Keszthely, 151 p.
- KÁRPÁTI V. 1977. A Kis-Balaton vízi vegetációja és a jellemző fajok tápanyagakkumulációs képessége. – A Biológiai és Orvosi Szakbizottság Ökológiai Munkabizottságának ülése (1977. febr. 19. Zirc), pp. 131–140.
- LANTOS T. 1981. A vízi makrofitonok termőhely-jelző szerepe a Balatonban. – Diplomadolgozat, ATE Keszthely, 54 p.
- POMOGYI P.–CSATÓ É. 1998. A KBVR vegetáció-térképezésének eredményei. – In: POMOGYI P.–DOMOTORFY Zs. (szerk.): A Kis-Balaton térségének magasabbrendű növényzetével kapcsolatos kutatási eredmények. A Magyar Hidrológiai Társaság Nyugat-Dunántúli Területi Szervezete és a Nyugat-Dunántúli Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság előadói ülése. Keszthely, 51 p.
- POMOGYI P.–SZEGLET P.–CSATÓ É. 1996. A Kis-Balaton Védőrendszer Fenéki-tó nádas társulásainak változásai a vegetáció-térképezés eredményei alapján. – In: POMOGYI P. (szerk.): 2. Kis-Balaton Ankét. Összefoglaló értékelés a Kis-Balaton Védőrendszer 1991–1995 közötti kutatási eredményeiről. NYUDUVIZIG–PATE–FÖMI, Keszthely, pp. 205–206.
- SZABÓ I. 1997. A természetvédelmi biomonitoringgal kapcsolatos 1997. évi eredmények szintetizálása, összefoglaló értékelése. A Kis-Balaton Védőrendszer természetvédelmi célú biomonitoringhoz szükséges tárgyévi szakértői tanulmány. – Keszthely, pp. 20–21.
- SZABÓ I.–BOTTA DUKÁT Z.–SZEGLET P. 1997. A Kis-Balaton (Kis-Balaton Vízinővédelmi Rendszer II. ütem) természetvédelmi célú biológiai monitorozása. Botanikai kutatások. – Jelentés az 1997. évi munkákról. PATE, Keszthely, 16 p.
- SZILÁGYI F. 2000. A Kis-Balaton 1999. évi vizsgálati és kutatási eredményeinek szintézise. – Munka-beszámoló. ÖkoTech Kft., Budapest, 80 p.
- SZILÁGYI F. 2001. A Kis-Balaton 2000. évi vizsgálati és kutatási eredményeinek szintézise. – Munka-beszámoló. ÖkoTech Kft., Budapest, 142 p.
- VIRÁG Á. 1995. A balatoni és a kis-balatoni nádasok. – Kutatási jelentés. Budapest, 95 p.

PAP NORBERT–VÉGH ANDOR (szerk.): A Kárpát-medence politikai földrajza. IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. – PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 2005. 261. oldal

Magyarországon a két világháború közötti időszakban működött egy, a kor viszonyai között a politikai földrajzot magas színvonalon művelő iskola, amely elsősorban Teleki Pál nevéhez köthető. Ennek egyik jelentős központja Pécs volt. A II. világháborút követően az ilyen jellegű kutatások – mindenekelőtt a kutatók politikai elkötelezettsége miatt – ellehetetlenültek, és csak lassan kerültek vissza a tudományos életbe, valamint az oktatásba. Az 1990-es években megindult a diszciplína újra intézményesülése, egyre többen foglalkoztak ismét a politikai földrajz különböző részterületeivel, témáival. A JPTE TTK Földrajzi Intézetének keretében megalakult az első – és hazánkban a mai napig egyetlen – Politikai Földrajzi Tanszék is.

A pécsi kutatóműhely a magyar politikai földrajzi vizsgálatokat modern alapokra helyezve kívánta újjáteremteni. A témával foglalkozó kutatók sokáig egymástól elszigetelten, egymás működését nem ismerve tevékenykedtek. A probléma leküzdésének érdekében rendezte meg hagyomány-

teremtő szándékkal a JPTE TTK Földrajzi Intézete az Első Magyar Politikai Földrajzi Konferenciát 1998-ban. A szervezőket az a cél vezérelte (és vezérli a mai napig), hogy a politikai földrajzzal foglalkozó kutatóknak lehetőséget teremtsenek arra, hogy vizsgálati eredményeiket rendszeres időközönként megtartandó konferenciákon a szakma és az érdeklődők elé tárhassák. A rendezők a konferencián elhangzottakat nyomtatott formában is közzé tették, teszik.¹

A IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia a *Kárpát-medence politikai földrajza* címmel 2004. októberében került megrendezésre Pécsset, amelynek anyagát 2005. októberében adták ki. A kiadvány választott témakörével – az egykori és mai magyar szállásterület problematikájának vizsgálata – a pécsi geográfus iskola a TELEKI PÁL nevével fémjelzett magyar politikai földrajzi örökség gondozásában vállalt jelentős szerepet. A kötetben szereplő 29 tanulmány témái: a Kárpát-medence és államföldrajza, határon átnyúló kapcsolatrendszer; ill. nagyterek strukturálódása, regionális politikák, nacionalizmusok, etnikai szerveződések és problémák a medencében. E rövid ismertető keretében nincs mód a publikációkról tartalmi összeggést adni, de elmondható, hogy a színvonalas írások a legújabb kutatási irányzatokat reprezentálják. Több tanulmány is foglalkozik biztonságföldrajzi kérdésekkel, stratégiautatókkal, kistérségek helyzetének elemzésével, a leszakadó régiók problémájával, a Kárpát-medence térszerkezetével és kommunikációs hálózatával, a szuburbanizáció hatásaival, határmenti együttműködésekkel, etnikai kérdésekkel.

A mai magyar politikai földrajzi vizsgálatokat – és így az eddig megjelent pécsi konferenciakötetek mindegyikét – az interdiszciplinaritás jellemzi, hiszen a földrajztudósokon kívül az utóbbi időkben a különböző társtudományok képviselői is foglalkoznak ilyen jellegű témákkal. Erre jó példaként szolgál az itt bemutatott kiadvány, mert nem csak geográfusokat találhatunk a szerzők között, hanem más diszciplínák képviselőit is – történet-, politika-, hadtudomány –, akik saját szakterületük módszereit és megközelítését alkalmazva készítették el írásaikat, így a kötetben leíró, történeti és komplex munkák is szerepelnek.

A szövegek jobb megértését és az egyes kutatási eredmények alátámasztását számos térkép, ábra, diagram, táblázat segíti. Kritikaként említhető viszont a fekete-fehér térképek rossz minősége, továbbá néhány kisebb szövegbeli hiba. A jobb átláthatóság érdekében szerencsésebb lett volna a tanulmányokat témájuk szerint csoportosítani, valamint érdemes lett volna a szerzőkről is többet közölni, mert a kötetben publikálók közül többen nem geográfusok. Mindezt leszámítva a könyv alapos munka eredménye, értékét aktualitása, naprakészsége, változatos tartalma adja. A közölt kutatási eredmények stratégiai jelentőségű kérdésekre válaszolnak és az oktatásban is hasznosíthatóak.

A következő V. konferencia (2006. október) a *nagy terek politikai földrajzával* foglalkozik, folytatva a 8 éve megkezdett hagyományokat. Figyelmébe ajánlható a kötetet mindazoknak, akiket a Kárpát-medence problematikája, ill. a politikai földrajz legfrissebb kutatásai érdekelnek.

KOLUTÁ CZ ANDREA

¹ Az első kiadvány a *Változó világ, átalakuló politikai földrajz* címet viselte. A kötetben szereplő sokszínű anyag alapján az olvasók képet kaphattak arról, hogy a diszciplína hazai művelői számára mely kérdések voltak a legizgalmasabbak az 1990-es években. A második kötet 2001-ben jelent meg *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései* címmel. Ezek az írások részben a délszláv konfliktussal foglalkoznak, de találhatunk kutatástörténeti, politikatörténeti, etnikai, katonaföldrajzi, geostratégiai, nemzetállami stb. elemzéseket is a kiadványban. A 21. sz. elején felgyorsuló integrációs folyamatok, Magyarország európai uniós csatlakozása körül kialakult viták ösztönözték a szervezőket arra, hogy a harmadik konferenciának *Az integrálódó Európa politikai földrajza* címet adják. Az itt elhangzott előadások írott anyaga 2004-ben jelent meg.

A kistérségi területfejlesztési tervek készítésének tapasztalatai

HERCZEG EDINA¹–PAP NORBERT²

Abstract

Experience of territorial planning for microregions

The study shows the approach of the Hungarian societies to the territorial planning throughout the history. There is a traditional thinking about planning, and a „new” methodology as well. An overview of the legal background of the territorial planning is presented pointing out some critical moments. The aspects of the broad interest why associations make territorial plans are emphasized. An other important question is how these documents can be used. Next part of the article is about the planners. There is a practical approach about the inner structure. Finally we give an outline of the territorial framework is given, that is the question of „where”.

Bevezetés

A magyar társadalom, és azon belül a magyar szakmai kultúra hozzáállása a tervezéshez, területi tervezéshez meglehetősen ambivalens. A tervgazdálkodás magunk mögött hagyott évtizedei sajátos, késői visszacsapásaként a tervezést azon jövőbeli, remélt cselekvéssorozat ideájaként tekintjük, ami úgysem fog bekövetkezni. Minthogy kiindulópontunk a nagyfokú szkepszis, így a tervezést nem komolyan venni szinte kötelező. Nem is vesszük túl komolyan. Nem gerjeszt igazán komoly társadalmi vitákat, hiszen ha a leírtak jelentősebb érdekeket sértenek is, akkor kikényszerítjük a terv megváltoztatását, mielőtt igazán széleskörű és mély társadalmi vita kialakulhatna, ami pedig a tervezési folyamat egyik legfontosabb eszköze, részben eredménye lehetne.

Ugyanakkor a tervezés mégis jelen van, de legitimitációjában nem a megelőző évtizedek tervezési tapasztalata, mint valamiféle „tervezési hungarikum” a meghatározó, hanem az európai uniós tervezési elmélet és gyakorlat egyes elemeinek felszínes átvétele. A jelenkori területi tervezés létjogosultságát nem a tervezési gondolkodásban megbúvó racionalitás adja, hanem az a megfontolás, hogy az uniós támogatások megszerzésében a tervezés (programozás) egyfajta kötelező tiszteletkör. Ennek meg kell lennie, különben nem lesz pénz.

¹ PhD-hallgató, PTE TTK Földtudományok Doktoriskola

² PhD, tanszékvezető egyetemi docens, PTE TTK Földrajzi Intézet

A területi tervezést befolyásoló fontosabb jogi normák

Az 1996. évi 21. törvény feladatként határozza meg a területfejlesztési önkormányzati társulások számára a területfejlesztési koncepciók, programok készítését. Az Európai Unió regionális politikájával nagymértékben konform törvény a programozás EU-s követelményét jelenítette meg ebben a rendelkezésben. A törvény három dokumentumot nevesít:

- területfejlesztési koncepció,
- területfejlesztési program,
- területrendezési terv.

A törvény valamennyi térségi szint számára ajánlja, a kötelezően létrehozandó térségi egységek számára előírja a megalkotásukat. A tervek struktúrájára csak általánosságban utal. Nem ír elő egymásutániségot, egymásraépülést, vertikális és horizontális összehangoltságot vagy tartalmi követelményeket.

A törvény a területfejlesztés rendszerében az önkormányzatok kistérségi fejlesztési társulásait úgy nevezte meg, mint amelyek kompetenciájába tartozik a kistérségi fejlesztési koncepciók elkészítése, elfogadása. A NUTS 4 szintű területi egységek számára a fejlesztési tervek készítésének igénye így törvényi szinten fogalmazódott meg.

Ahogy azonban a kistérség korábban született jelenség, mint a nevezett törvény, úgy a kistérségfejlesztési koncepció is korábban megjelent már. Az 1990-es évek elejétől megjelent ún. *önszerveződő kistérségek* egy része részben saját megfontolásból, részben pályázati célból készítettett már kistérség-fejlesztési koncepciót, programot.

Ezek a dokumentumok nagyon heterogén képet mutattak, igen különböző struktúrájú, módszertanú, műfajú, kidolgozottságú tervek voltak. 1996-ra már mintegy 120 területfejlesztési koncepció jött létre, részben kistérségi, részben megyei és a Dél-Dunántúl esetében régiós szinten is.

A törvényhez kapcsolódóan alkották meg a 184/1996. sz. kormányrendeletet a területfejlesztési koncepciók és programok, továbbá a területrendezési tervek egyeztetéséről és elfogadási rendjéről, hogy ezt a fontos kérdést rendezzék. A 18/1998. sz. KTM rendelet a területfejlesztési koncepciók és programok és területrendezési tervek tartalmi követelményeiről pedig a fejlesztési tervek egységességéért tett sokat.

A nevezett jogszabályokat sok kritika érte az elmúlt években, nem is alaptalanul, mint arra az alábbiakban magunk is rámutatunk. A szabályozás jelentős mozgásteret biztosít ma is a területi tervezők számára, ugyanakkor meghatároz olyan normákat, követelményeket, amelyek pozitív elmozdulást jelentettek a korábbi eklektikus állapotokhoz képest.

Az összehangolás szabályait a 184/1996. sz. kormányrendeletet a területfejlesztési koncepciók és programok, továbbá a területrendezési tervek egyeztetéséről és elfogadási rendjéről szabályozza. Az összehangolást a magasabb szintű területi tervvel meg kell valósítani. Az egyeztetést a különböző országos, regionális és megyei tervvel kell megvalósítani.

Az Országos Területfejlesztési Konceptió 1998-ban került az Országgyűlés elé. A régiók is általában később hozták létre terveiket, mint a kistérségek és megyék. Ezért a korai tervek esetében a tervegyeztetéseket a felülvizsgálatok során kellett biztosítani. A jogszabályok szerint a fejlesztési koncepciók és programok a rendezési tervekkel nem lehetnek ellentétben. Ugyanakkor pedig a rendezési terveknek figyelembe kell venniük a fejlesztési koncepciókat. A 184/1996. sz. rendelet meghatározza az egyeztetések szereplőit, amelyek a következők:

- területfejlesztési tanácsok,
- a kormányzati oldal képviselői (minisztériumok, dekoncentrált államigazgatási szervek),

- az önkormányzati oldal (megyei közgyűlés stb.),

- szakmai oldal (kamarák, szakmai társadalmi szervezetek, tervezők, mérnökök).

Az 1999-es törvénymódosítás után az egyeztetési eljárás az egyetlen lehetőség, hogy a kormányzati és az önkormányzati oldalon kívüli partnerek megjelenjenek a stratégia alakításában. Szükséges az ágazati szempontokkal való összehangolás. Ugyanakkor pedig hiányzik az ágazati partnerek egyeztetési kötelezettsége a területi, kistérségi szempontok megjelenítésére.

További problémát jelent, hogy a rendelet csak a törvényben említett kategóriákat említi (konceptió és program), és nem különíti el a stratégiát és az operatív programot. Ez azért probléma, mert az operatív programok nagy konkrétsági fokú tervdokumentumok, amelyeket érdemben csak a szakmai partnerek tudnak megítélni.

Egy másik probléma az, hogy a törvény nincs összhangban az EU-s tervezési gyakorlattal. Ott csupán két tervtípus létezik: a Terv (stratégia jellegű anyag: helyzetelemzés, fő kitérésirányok, célok, az azt szolgáló stratégia és a programstruktúra).

A másik az Operatív Program: ez konkrétan tartalmazza a programok, alprogramok, azon belül projektek rendszerét, a megvalósítás forrásait, a végrehajtás intézményeit, a monitoring és az ellenőrzés mechanizmusait, valamint a programok megvalósításának hatásvizsgálatát, annak mérési lehetőségeit. Ezek szerint:

- Terv = koncepció + stratégia keveréke,

- Operatív Program = stratégia + operatív program.

Utóbbtól a különbség az, hogy a hazai gyakorlatnál jóval pontosabban kifejti a források, a végrehajtó, a monitoring, ellenőrző intézmények rendszerét. Az időtávok szintén eltérőek: Az Európai Unióban Terv hosszú távra, Operatív Program általában 7 évre készül. Az egyeztetés csak a már elkészült tervre vonatkozik, ez sem a valódi partnerség megvalósítása. Hatékonyabb lenne, ha a tervezés közben is kötelezettséget írna elő az egyeztetésre.

A tervezők számára másik fontos jogi norma a 18/1998. sz. KTM rendelet a területfejlesztési koncepciók és programok valamint a területrendezési tervek tartalmi követelményeiről. A rendelet elkülönít rendezési tervet, koncepciót és programot (nevesíti a stratégiát és az operatív programot).

A tervezés időtávjai: rövid táv (2 év), közép táv (3–6 év), hosszú táv (7–15 év), valamint nagy távlat (15 évnél hosszabb idő).

A jogszabály előírása szerint a tartalmi követelmények azonosak az országos, kiemelt térségi, regionális, megyei, kistérségi koncepciók és programok esetén is, ami meglehetősen abszurd rendelkezés.

A jogszabállyal kapcsolatban számos kritika fogalmazódott meg az elmúlt években. Zavaros az időtáv. Hogyan készülhet koncepció két évre, hogyan lehet hét év hosszú táv? Az Európai Unióban a hét év pl. középtáv. Miért kell a tartalmi követelményeknek egységeseknek lenni országos és kistérségi szinten? Az ellentmondások és az EU-s tervezéshez kapcsolódó inkompatibilitás miatt szükséges lenne a területi tervezés szabályozásának újragondolása.

A területfejlesztési célú dokumentumok készítésének indokai

Vajon miért készített a kistérség (a területfejlesztési önkormányzati társulás) területfejlesztési koncepciót, programot? Mi a haszna ennek, mire használják, mire lehet használni? A területfejlesztési koncepció, ill. program (röviden terv) készítésének számos oka lehet, többek között:

- a *józan ész*, miszerint a tervszerűség, az adottságok átgondolása, az erőforrások felmérése, a szakmai megfontolások érvényesítése biztosíthatja leginkább a hatékony fejlesztő munkát,

- *innovatív elképzelések, projekt ötletek*, szakértői inputok bevonása a fejlesztést illető gondolkodásba,

- *pályázati alapanyag*, azaz olyan igény, miszerint az elkészített program – kis átalakítással – alkalmas legyen pályázatok elkészítésére,

- az *önismeret, térségismeret* biztosítása, hiszen a társulások tagjai legtöbbször nem is ismerik egymást, gyakran még saját magukat sem kellő mélységben az ilyen típusú dokumentumok elkészítése előtt,

- a *helyi közös politika*, azaz konszenzus kialakítása a térség önkormányzatai között a közös fejlesztési stratégiát illetően,

- a *térségmenedzsment működési feltételrendszere*, konszenzus kialakítása a társuláson belül, a menedzsmenttel szemben támasztott követelmények tartós rögzítése révén, ill. a menedzsment legitimitásának biztosítását szolgálja,

- a *települési rendezési tervek* elkészítésének megalapozása,

- az *európai integrációs követelmények* teljesítése, egyben pedig a területfejlesztési partnerscsoportok képzésének egy lehetősége,

- a *helyi politika* és a *menedzsment marketing eszköze*, az egyeztetések a résztvevők számára jelentős ismertséget biztosíthatnak,

- a helyi *tanácsadói szféra* megfizetésének, ösztönzésének egy eszköze/ürügye lehet,

- a *helyi társadalommal való kommunikáció* eszköze, a lakossági, vállalkozói fórumokon keresztül a térség megszólítható a valóban stratégiai problémák felvetésével,

- egy *olcsón teljesíthető fejlesztési projekt*, amely könnyű sikert kínál.

A tervek jelentős, talán nagyobb része nem élő terv, vagyis nem használják, az írásztalálókban marad. A fejlesztéssel kapcsolatos döntések többnyire nem programszerűen születnek, hanem a pillanatnyi konszenzust, a résztvevők egy részének alkuját tükrözik. A helyi érdekcsoportok (erős emberek) a döntések kapcsán többnyire befolyásolni próbálják azokat, ill. nyomás alá helyezik a polgármestereket, a társulási tanácsot. Mégis, a fejlesztési tervekkel általában nem kerülnek ellentétbe ezek a projektek. A dokumentumok szélsőséges esetben úgy oldják meg a térségi konszenzus kérdését, hogy megfogalmazásai általánosak (kiüresedettek), és egyrészt nem váltanak ki politikai vitát, konfliktust, másrészt gyakorlatilag majdnem minden fejlesztési projekt a keretek közé fér. Így nyugodtan lehet ezeket hivatkozási alapnak használni. Természetesen ezeket a prioritásokat nem tükröző, koncentrációt és addicionalitást elő nem irányzó terveket aligha nevezhetjük területfejlesztési koncepcióknak, ill. programoknak.

A területfejlesztési koncepciót, ill. programot aszerint is többféle módon használják a társulások, hogy az milyen módszer szerint készült.

Hogyan csináljuk?

Az adott ország területfejlesztési rendszerének sajátosságai döntik el, hogy milyen tervezési rendszer kialakítása a célravezető. Az önerős fejlesztésekre alapozó fejlesztési modell esetén az alulról felfelé történő tervezési mód a célravezető. Egy, az állami redistribúciót preferáló modellben a felülről lefelé történő tervezési folyamat biztosíthatja az állami források hatékony felhasználását. Magyarországon a kialakult gyakorlat és a tervezési szemlélet, valamint az állami paternalizmus hagyományai a felülről lefelé történő tervezésnek kedveznek. Ugyanakkor találhatók atipikus esetek is, a jogszabályok megadják a lehetőséget kistérségi szinten a bottom up tervezési módszerre is.

Mindkét tervezési modell alkalmazható a kistérségek számára is, de ebben a közegben az alulról felfelé építkező modell a kedvezőbb. Ez az a módszer, amely a nagyobb legitimitációt, társadalmi támogatottságot biztosíthat a kistérség-fejlesztési munkának.

A kistérségi szintű területi tervek készítésénél a léptékből, a társadalmi háttérből következően néhány tervezési elvet, körülményt figyelembe kell venni:

– Világos és reális célokat kell kitűzni, a célok tekintetében a konszenzusteremtés elkerülhetetlen.

– A tervezés nem szakítható ki a fejlesztési folyamatból, a partnerscsoportok bevonása a tervezési folyamatba a terv megvalósulásának legfőbb garanciája.

A területi lépték (a kistérség mérete) meghatározza a kidolgozás részletességével kapcsolatos elvárásokat. Egy kistérség esetében a helyi társadalom – megfelelő lebonyolítás, valós társadalmi párbeszéd esetén – a térségi tervet személyes problémaként éli, élheti meg. Ebből adódóan a kidolgozásnak igen részletesnek kell len-

nie. A gyakorlatban ez úgy jelenik meg, hogy az önkormányzatok, a vállalkozók, stb. „keresik magukat” a területi tervben. Minthogy (többnyire) a saját falujuk viszonyait ismerik, az információkat, a megállapításokat kritikusan kezelik, ha úgy gondolják kimaradt valami fontos dolog, azt szóvá teszik.

A helyi kultúrával, értékrenddel ellentétes fejlesztési elképzelést, programot a helyiek nem teszik a magukévá, így az megvalósíthatatlan. A szakértőnek nagy empátiával kell kezelnie a helyi viszonyokat.

A területfejlesztés kedvezményezett kistérségei esetében elmaradott, strukturális problémáktól szenvedő, vagy vidékfejlesztési problémákkal jellemezhető területekről van szó. Ez azt jelenti, hogy szinte minden esetben elégtelen anyagi erőforrásokkal rendelkeznek, a segítséget kívülről várják, állami beavatkozás, külföldi tőke megjelenése útján. A saját erő fejlesztés elvének érvényesítését Magyarországon részben a saját erőforrások hiánya, másrészt a mindent átfogó paternalista szemlélet akadályozza leginkább.

Az anyagi erőforrások szűkösségéből következően a legjelentősebb erőforrás az ember. Az emberi erőforrások fejlesztése nem csupán egy – egyébként kiemelten fontos – alprogram kérdése. A humán erőforrás menedzsmennek minden fejlesztési területen kiemelt szerepet kell biztosítani.

A fejlesztések helyi szereplőkre, helyi erőforrásokra épülve, helyi akciók során keresztül valósulnak meg, ezért a fejlesztésben döntő szerepet játszó gazdasági szereplőket, a civil szervezeteket be kell vonni a tervezési folyamatba. Erre nem formálisan, a térséggel történő kommunikáció, a tájékoztatás keretében kell sort keríteni. Kiemelt jelentőséget kell tulajdonítani ezen csoportoknak, egyéneknek, és fejlesztési elképzeléseiket a térségi fejlesztési tervbe integrálni kell.

A helyi partnerek képzettségétől, tájékozottságától, motiváltságától nagymértékben függ, hogy a külső szakértők milyen szerepet töltenek be a tervezésben. A tapasztalat az, hogy a tervezési normáknak megfelelő fejlesztési tervek elkészítésénél a külső szakértő aktív közreműködése nem nélkülözhető.

A területi tervezők

A területi tervek készítői az 1990-es évek elején gyakran az akadémiai szférából, felsőoktatásból kerültek ki. Jelen voltak még nyugat-európai tanácsadó cégek is ezen a tevékenységi területen. Előfordult, hogy könyvelő cégek vállaltak területi terv készítést, minthogy hasonló feladatnak fogták fel, mint az üzleti tervek készítését.

Ezek a nagyon különböző műfajú, szerkezetű és minőségű dokumentumok magukon hordozták készítőik sajátos szakmai hátterét. Kevés kivételtől eltekintve nem készült olyan „terv”, amely napjaink szakmai mércéje szerint megütötte volna a mértéket.

A helyzet napjainkra sokat javult, és ami a kistérségi szintű tervdokumentumokat illeti, a tervezés fentebb említett szabályozása, a kistérségi SAPARD terveknek az egész országban az elkészítése sokat segített a helyzeten. Ezeknek a tervek-

nek a jelentősége utóbb, a SAPARD program ellehetetlenülésével mindössze annyira maradt, hogy szinte társadalmi méretekben megtanult a magyar önkormányzati szféra tervekstruktúrában gondolkodni. Az egységes szerkezet, az alapos, gazdag mutatórendszerre támaszkodó elemzés, a szakmai kontroll, a projekt szintig nyúló tervezési folyamat, a tevékenység meddősége ellenére is remek tanulási lehetőséget nyújtott. A tanulási eredményességen az sem rontott, hogy a rendszerben voltak hibák, és a területfejlesztési programozás akkorra már kialakult rendszerével egyáltalán nem volt kompatibilis a vidékfejlesztési tervezés.

Probléma, hogy a tervezés mögött nincs megfelelő oktatási tevékenység, (M. CSÁSZÁR Zs. 2004) és semmiféle biztosítékra nincs szükség a tervezők kiválasztásakor. Ez eredményezte azt, hogy bárki lehet „tervező”. Részben ennek a számlájára írható az is, hogy a tervezés társadalmi legitimitációja ma alacsony.

Szükséges volna egy világos kompetenciakör meghatározása, amivel felelősen lehet térségi terveket készíteni. Ennek oktatási, továbbképzési feltételrendszere megteremtésre vár. A minőség biztosítására, a pénzen vett jogosultságok kialakulásának megakadályozására pedig valamilyen kamarai rendszer kialakítására volna szükség.

A kistérségi tervek szerkezete és a tervezés földrajzi keretei

Az elmúlt években a tervezési praxisban a 18/1998. sz. KTM rendelet nyomán kialakultak különböző tervekstruktúrák, ill. az egyes programoknak is kialakult egy belső szerkezete. Az alábbiakban (1–2. táblázat) egy szerkezeti megoldást javasolunk.

A „Mi a kistérség?” kérdésre a választ megadni nem is olyan egyszerű. A KSH által kialakított, különböző politikai, közjogi kompromisszumok által terhelt területi kereteket tekintjük ideálisnak, ill. használandónak? Hogyan viszonyuljunk – tervezési szempontból – az önkéntesen kialakított önkormányzati társulásokhoz? A kérdést a tervezett tevékenység hatékonysága felől érdemes megközelíteni.

A területfejlesztés vonatkozásában sok szó esik problematikus térségekről mint a beavatkozás célterületeiről. Statisztikai mutatók alkalmazásával meghatározunk „társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott térségeket”, „az ipari szerkezetváltás térségeit”, rurális, vagy „agrár-vidékfejlesztési térségeket”, ill. „magas munkanélküliség sújtotta térségeket”. Speciális kategória lehet még a „határmenti térség”, az „alacsony népsűrűségű térség”, „innovációs”, vagy „vállalkozásfejlesztési központ” stb. Természetesen ezek a területi minőségek rámutathatnak bizonyos problémákra, problémacsoportokra, de nem oldják meg azt a problémát, ami a *hatékony*, mivel *szerves* beavatkozás igényéből adódik. A térség társadalmi, gazdasági, kulturális életébe, infrastruktúrális rendszereibe való beavatkozást nem lehet csupán egy, vagy több jellemző alapján kialakított absztrakt terekben végezni. Figyelembe kell venni a földrajzi tervek mélystruktúráit, az abban zajló folyamatokat is.

A területfejlesztés komplex, gyakorlatias szempontjai számára mind a négy gondolatrendszer fontos megközelítési módokat kínál (3. táblázat). A gazdasági kör-

1. táblázat. Kistérségfejlesztési koncepció és program struktúrája

A. Helyzetfeltárás	
1.	külső erők, külső tényezők áttekintése
2.	humán erőforrások
3.	gazdasági bázis
4.	környezet adottságai
5.	infrastruktúra
6.	településhálózat
7.	társadalmi környezet
8.	a térséget érintő fejlesztési tervdokumentumok áttekintése
9.	a területfejlesztés eszköz- és intézményrendszere
B. SWOT-analízis	
C. Stratégiai program	
Lehetséges alprogramok:	
	– gazdaságfejlesztés
	– turizmus
	– térségmarketing
	– térségi és települési infrastruktúra
	– humánerőforrás fejlesztés
	– térségfejlesztési szervezetrendszer
	– hálózatos együttműködések
	– örökségvédelem
	– természet- és környezetvédelem
	– stb.

Forrás: PAP N. 2002.

2. táblázat. Stratégiai alprogram javasolt belső struktúrája

Stratégiai alprogram (pl.): A humán erőforrások fejlesztése
Kiindulási állapot
rövid összefoglalás a helyzetfeltárás nyomán
Célrendszer
<i>stratégiai cél</i> – a legfontosabb célkitűzés
<i>másodlagos célok</i> – több partikuláris cél felsorolható
Az alprogram tartalma
a tervezett tevékenység leírása, módszerei, a kiemelt projektek. Utalás az operatív programokra
Területi érvényesség
a fejlesztés egyes településeken, a kistérség egy részén, vagy egészén jelentkezhet
Közreműködők köre
<i>felelős</i> – többnyire a kistérségi társulás, esetleg egyes önkormányzatok, vagy egy fejlesztési céllal létrehozott non-profit szervezet
<i>kedvezményezettek</i> – a társulás, önkormányzatok, a végső kedvezményezettek általában a térség lakosai, gazdasági szervezetek, stb.
<i>végrehajtók</i> – általában gazdasági szervezetek, önkormányzatok, civil szervezetek stb.
Várható eredmények
milyen eredményekkel lehet számolni, főként pedig milyen számszerűsíthető fejlesztések történnek
Költségek és források
a költségek a legjobb esetben is közelítő becslések csupán. A forrásokat a rendelkezésre álló sajáterő, hitel felvételi lehetőség mellett, állami, EU-s támogatási források lehetnek
Monitoring
a program monitorozását ki és hogyan végezze
Kitekintés a megyére és a régióra
a program hogyan illeszkedik már megfogalmazott, vagy folyamatban lévő fejlesztésekhez

Forrás: PAP N. 2002.

3. táblázat. A különböző szervezőési elvű térrendszerek szerepe, jelentősége a területfejlesztésben

Gazdasági körzetek	
Makrokörzet Mezokörzet Alkörzet Mikrokörzet	A gazdaságfejlesztés minden szinten jelentkező tervezés keretei. Hatásuk jelentős a nemzeti infrastruktúra- rendszerek kialakítására.
Központi helyek	
Országos vonzáskörzet Regionális vonzáskörzet Kisvárosi vonzáskörzet Település	Elsődleges szempontrendszert kínálnak a komplex területi tervezés, a közigazgatási reformok, a szolgáltatások szervezése, a térségi iparfejlesztés és a térségi infrastruktúra- fejlesztés számára.
Tájelmélet	
Nagytaj Középtaj Kistaj	Megjelenik a térségi identitásban, szempont az infrastruktúra rendszerek kialakításában, a természet- és környezet- védelmi aktivitás alakításában, az idegenforgalom szervezésében.
Tradicionális terek	
Országos Nagyterségi (megyei) Kistérségi (járás) Települési Lakókörzeti (kerületi, városrészi) Háztartási	A társadalomszervezés, partnerség, érdekartikuláció, a közigazgatás szervezésének fontos szempontrendszere. A térségi kohézió biztosításának kiemelkedően jelentős alapja lehet.

Forrás: PAP N. 2003.

zetelmélet és a központi hely teória egyaránt a társadalmi-gazdasági tér önálló immans szerveződésének a folyamatára utal. Ezek a területi tervezés, a térségi szolgáltatások, a térségi infrastruktúra alakítása, a projekt szervezés szempontjából kiemelkedő jelentőségű tényezők. A területfejlesztés szempontjából ezen térségi folyamatok figyelembevétele, vagy figyelmen kívül hagyása, mint a fejlesztési tevékenység hatékonysága, ill. hatástalansága jelenik meg.

A tradíciók szerinti, a társadalmilag elfogadott, leképeződött terek a fejlesztési politika legitimitása, elfogadottsága szempontjából jelentősek. A társadalom/helyi társadalom jóléte, mint a területfejlesztés legfontosabb célkitűzése jelenik meg. A strukturált társadalom az, amely a területfejlesztési folyamatban, mint partner, fogyasztó, ügyfél, munkavállaló, munkanélküli, vállalkozó, helyi politikus megjelenik. Ha a társadalom nem fogad el egy tércategóriát, a rendszer nem lehet hatékony, ui. a legitimitás is hatékonysági elem.

A természet által kialakított természeti egységek, a tájak (bár láttuk tartalmuk bizonytalan határait) számos együttműködési területben megjelennek. Egyrészt tradicionális tércategóriaként a térségi kohézió fontos alapjai, tehát mint tradicionális térelemek is megjelennek és a térségi identitás fontos összetevői (pl. Sárköz, Ormánság, Zselic, Völgység). Másrészt a természet- és környezetvédelem területén nem lehet eltekinteni azon természeti tényezőktől, amelyek létrejöttüket generálták (pl. vízgyűjtők).

A területfejlesztés szempontrendszere szerint a különböző, térben részben átfedő kategóriákat egymás mellett, az egyes aktivitások, projektek, a területfejlesztés alkalmi (tér)szerveződéseinek megfelelően kell figyelembe venni.

A területfejlesztés terei olyan *alkalmi terek*, amelyek kialakításakor figyelembe kell venni a térszerveződés immanens folyamatait, a természeti környezetet, a pillanatnyi közjogi, politikai földrajzi helyzetet és a területiség tradícióit is. Így olyan térstruktúrában kell gondolkodnunk, amely dinamikus, az egyes térszintek meghatározó térképző folyamatait az egyes aktivitásoknál különböző intenzitással jelentkező és természetesen számos szakmailag szerencsésebb, vagy kevésbé szerencsés kompromisszum terheli azt.

Egy újabb problematika, amelyet földrajzi keretekben is végig lehet, és végig kell gondolni az egyes térszinteken jelentkező problémák, valamint az ezekhez kapcsolódó tevékenységek köre.

A 4. táblázat megkísérli összefoglalni az egyes térszinteken jelentkező sajátos kihívásokat és a területfejlesztési aktivitásokat.

4. táblázat. A területfejlesztési tevékenység jellemző szintjei magyar szemszögből

Térszintek	Területfejlesztési aktivitások, dominánsan jelentkező problémák
Kontinentális terek és a globalitás tere	nagy infrastruktúra rendszerek migráció működőtöke -mozgás nagy hálózatos együttműködések a multinacionális vállalatok, régiók, nemzeti terek versenyének terepe
Nemzeti terek	egyre inkább a fogyasztás domináns keretei az Internet terei (mint nyelvi, kulturális tér) a globális érdekvédelem terei kulturális együttműködés, kulturális ipar a nemzeti infrastruktúra-hálózatok kialakítása a települési együttműködések hatékony keretei
Regionális terek (szubnacionális terek)	a gazdaságszervezés tere a társadalomszervezés tere az üzleti szolgáltatások kialakításának terei (meghatározzák a régió versenyképességét) a megyei, települési, kistérségi együttműködések terepe
Vonzáskörzeti terek	a térségi szolgáltatások kialakításának terei munkahely, lakóhely, rekreációs tér problematikája az önkormányzati együttműködések kiemelkedő terepe a területfejlesztési/kistérségi projektek megvalósításának kiemelkedő jelentőségű terei
Települési terek	helyi infrastruktúra helyi szolgáltatások közszolgáltatások lakókörnyezet a civil társadalom szerveződésének terepe kulturális örökségvédelem környezetvédelmi problematika
Lokális terek	építészeti, környezetvédelmi problematika az egyéni kooperációk terepe

Szerk.: PAP N. 2003.

A kistérségek helye a helyi infrastruktúra, a helyi szolgáltatások, térségi szolgáltatások, a lakóköznyezet, a civil társadalom szerveződése, a kulturális örökségvédelem terén lehet meghatározó.

Hivatkozás nélkül felhasznált forrásanyagok

- BELUSZKI P.–KOVÁCS Z.–OLESSÁK D. 2001. A terület- és településfejlesztés kézikönyve. – CEBA Kiadó, Budapest.
- CSEFKÓ F. (szerk.) 1995. Kistérségeknek kistérségekről. – Dunaholding City Menedzser KFT, Bp.
- FORMAN B. 2003. Regionális politika az Európai Unióban. – VÁTI, Budapest.
- HAJDÚ Z. 2001. Magyarország közigazgatási földrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 224 p.
- KORPONAI É.–PAP N.–WILHELM Z. 1997. A területi tervezés néhány fontos sajátossága az Egyesült Királyságban. – In: Közlemények a Janus Pannonius Tudományegyetem Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékéről, Pécs, 34 p.
- KOVÁCS T. 2003. Vidékfejlesztési politika. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- M. CSÁSZÁR ZS. 2004. Magyarország oktatásföldrajza. – Pro Pannonia, Pécs, 189 p.
- PAP N. 1998. A régió fogalom politikai manipulációjának lehetőségei. – In: Szuverenitás – Európai Unió – Regionalizmus IV. Országos Politológus Vándorgyűlés, Székesfehérvár, pp. 114–121.
- PAP N. 2001. Régió és rajonelméletek. – In: Általános Társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Pécs,
- PAP, N. 2003. Geographic Aspects of Regional Development Policy. – Development and Finance 3. pp. 81–87
- PAP N. 2004. A kistérségek helye, szerepe Magyarországon a 21. század első évtizedében. – Tér és Társadalom 18. 2. pp. 23–36.
- PAP N.–TÓTH J. 1999. A regionális fejlődés elméleti kérdései a Kárpát-medencében. – Limes, 99. 3–4, pp. 131–153.
- SÜLI-ZAKAR I. (szerk.) 2003. A terület- és településfejlesztés alapjai. – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 364 p.

DEZSŐ JÓZSEF–SEBE KRISZTINA–HORVÁTH GÁBOR: Villányi-hegység útikalauz. – JPTE Barlangkutató Egyesület, Pécs, 2004. 159. old.

A Pécsi Tudományegyetem Barlangkutató Egyesületének kiadásában jelent meg a Villányi-hegységről szóló tartalmú, formai kivitelében igényes könyv, amely összefoglalja a táj természeti, kulturális értékeit, túraútvonalakat ajánl, értékes információkkal szolgál az odalátogató turisták számára. Közvetíti a tájegység egyedülállóságát, sajátosságait, ezáltal szolgálja annak turizmusát. Amint azt az olvasókhöz írt „Köszöntő”-ben TÓTH József intézetigazgató egyetemi tanár megjegyzi, „bízunk benne, hogy ők vagy mások kedvet kapnak a régió más tájegységeinek hasonló jellegű, mindmáig hiányzó feldolgozására.”

A könyv komplex szemléletet tükröz, a részletek mellett a kölcsönhatások rendszerére helyezi a hangsúlyt. Rávilágít több természet- és történettudományi problémára, közérthetően, egyszerűen megfogalmazott formában. A fiatal szerzők sok színvonalas képpel és illusztrációs anyagokkal gazdagították a könyv értékét, a hagyományos elemzések mellett modern eszközöket is használtak, pl. légi felvételeken jelölték az egyes túraútvonalakat.

Az útikalauz nyolc, különböző terjedelmű fejezetből áll, amelyek komplex módon mutatják be a hegységet: 1. A Villányi-hegység elhelyezkedése, és megközelítése, 2. Földtan, 3. Talajok, 4. Éghajlat, 5. Élővilág, 6. Történelmi bevezető, 7. A hegység szőlő- és borkultúrájának története, 8. Ajánlott túraútvonalak. Az egyes fejezetek végén német és angol nyelvű összefoglalók találhatók.

Az első fejezetben méltán szerepel az ország első borútjának (Villány-Siklósi Borút) leírása, aminek jelentőségét jól mutatja, hogy a borvidék valamennyi turisztikai szolgáltatója a tagjává vált. A második fejezetben a hegység kialakulásának és geológiai felépítésének leírása után a szerzők a területen jellemző karsztformákra, főként a barlangok jelentőségére hívják fel a figyelmet, mert egy részük híres őslénytani lelőhely és formagazdagságuk miatt is fokozottan védet, ezért turisztikai célra nem alkalmasak. A Hidrogeológia c. alfejezetben a másik jelentős természeti értékről, a karsztvizekről olvashatunk, ezt azért kell kihangsúlyozni, mivel gyógyvíz teremtette meg a fürdőkultúra kialakulását.

A harmadik és negyedik fejezet a terület éghajlatának és talajainak rövid ismertetését foglalja össze, ezeknél jóval hosszabb az élővilág leírása, érthető módon, hiszen a hegység „felét természetes vagy ahhoz közeli állapotban levő növénytakaró borítja”.

A Történelmi bevezető c. fejezet több részre tagolódik: a kezdetektől a török kiűzéseig, a kései feudalizmus, a dualizmus időszaka és a 20. század, amelyeken belül az egyes történelmi korokról szerezhetünk értékes információkat. A hegység környezetében jelentős római emlékek találhatóak, erről a korszakról SZABÓ Tibor ír. A fejezetben több érdekes történelmi probléma, kérdés kerül előtérbe.

A könyv talán legerdekesebb része a hegység szőlő- és borkultúrájával foglalkozik, amelyben érdekes részletekkel – pl. Caesar katonáinak kötelező borfogyasztásáról –, idézetekkel mutatják be a szőlőművelés történetét, feltéve azt a kérdést is, hogy „volt-e a rómaiak óta folyamatos szőlőművelés a területen?”. Sokan azonosítják a hegység szőlő- és borkultúráját Villánnal, az ajánlott túrák azonban lehetőséget adnak arra, hogy a látogatók számos helyen találkozzanak a környék borkultúrájának és vendéglátásának összekapcsolódásával. Az olvasó megismerkedhet a helyi építészettel, a hegység jellemző szőlőfajtaival, napjaink szőlőművelésével és borászataival, a gazdálkodási módokkal és borászati módszerekkel. Figyelmet érdemlő SCHUTH Gyula toxikológus, szakgyógyász írása a bor és az egészség kapcsolatáról. Értékes táblázatot közöl a különböző borfajták rizikófaktor csökkentő hatásairól, ám az idegen nyelvű összefoglalót olvasó külföldi turisták ezekről már nem tudhatnak.

Az ajánlott túraútvonalak magukba foglalják a látnivalók részletes leírását, emellett újabb érdekes adatokat tartalmaznak, megemlítik az évente megrendezett jelentősebb programokat és eseményeket. Az útvonalak a légifotók alapján jól követhetők, a mellékelt térképen azonban kevésbé elkülöníthetők – szerencsésebb lett volna más színnel, vagy vastagabb vonallal jelölni azokat.

A Tudnivalók és a Tárgymutató sok hasznos információt foglalnak magukba a Villányi-hegység és környékének szolgáltatásairól, önkormányzatokról, pincészetekről és arról, hogy a túrák során előforduló szakkifejezések, neves borászok stb. a kötetben hol található meg. A térképmelléklet 4 szakszerű térképet tartalmaz: a Villányi-hegység és déli előtere, földtani térképe, a hegység felszínén és a mélyben húzódó karbonátos kőzetek hőmérséklete és a villányi borvidék településeihez tartozó hegyközségi területek és fontosabb szőlőfajták.

A kötet, kisebb hibái ellenére, jól szerkesztett. Hiányolható vbszint, hogy a könyvnek nincs tartalomjegyzéke, ami egy útikalauz elengedhetetlen része (a szerzők ezt később pótolták). A képalírások csak magyarul olvashatók. Ha egy útikalauz idegen nyelvű összefoglalókat is tartalmaz, akkor célszerű lett volna a képmagyarzatokat is így elkészíteni (bár szövegközi utalások vannak)! Az irodalomjegyzék részletes, de a szövegközi hivatkozások hiányoznak. A gazdagon illusztrált, sok szép képet tartalmazó könyvet figyelmébe ajánlom mindazoknak, akik érdeklődnek a Villányi-hegység természeti értékei, történelme és kultúrája iránt, akik régóta ismerik és szeretik ezt a tájat, és azoknak is akik „csak” látogatóba érkeznek, de megfogja őket a táj szépsége, sajátos hangulata és kiváló borai.

LAMPÉRT KIRILL

Vizsgálatok a magyarországi városhálózat 1949–2001 közötti népességváltozásairól

HAJNAL KLÁRA¹–BUGYA TITUSZ²

Abstract

Population change within the urban network of Hungary between 1949 and 2001

Investigations into population change between 1949 and 2001 targeted settlements with urban status in Hungary as to 1st January, 2002. Population number of these towns were taken into consideration according to the 1949, 1960, 1970, 1980, 1990 and 2001 censuses, but effects of settlement contraction and detachment were not taken into account. Population change of these settlements were analysed not merely *per se*, but compared with their wider and closer environment. It was studied how population of the given urban settlement developed compared to the total population change of the accommodating county and also relative to change in the rural population of the county within the studied period. Based on these analyses the “winner” and “loser” urban settlements were determined for both cases, characteristic features of the given towns phased out and the data illustrated on cartograms. The final conclusions are as follows:

– Urban settlements were grouped into five categories differing from the earlier ones based on the town size and proved *raison d'être* of such an approach;

– It was determined that while before 1990 the cities definitely belonged to the group of winners, the trend has somewhat changed during the period after 1990 with small size and smallest towns having developed into prosperous settlements;

– It was demonstrated that after 1990, acknowledging the success of the cities, new centres of spatial structure were formed in Hungary; also a growing population attraction of the rural settlements is anticipated for the perspective.

As an ultimate conclusion of the paper it is suggested that the studied processes are closely related to recent and profound changes in social values. Hopefully these changes, if being supported, will contribute to the creation of a more decentralised, personal, democratic and increasingly re-located state administration and polity. By this Hungary can move to the realisation of the local-regional decision making and interest representation also promoted by the EU.

¹ Egyetemi docens, PTE TTK Földrajzi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

² Doktorandusz, PTE Földtudományok Doktoriskola, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

Kiinduló megállapítások

E dolgozat témája annak áttekintése, hogy miként változott Magyarország városállományának lakossága az 1949 és 2001 közötti népszámlálások adatai szerint. A változás követésére a városok lakosságának abszolút változásait és két viszonyszámot is alkalmaztunk. Ezek egyike megmutatja, hogyan változott egy adott város lakossága a megyéjében azonos időtartam alatt bekövetkezett népességváltozáshoz viszonyítva, másik pedig azt, hogy miként változott a megye városok nélküli lakosságához viszonyítva.

Magyarország településhálózatában számos kisebb-nagyobb jelentőségű, különböző hierarchiaszintű, központi funkciót ellátó település van. Ezek tulajdonképpen mindegyike városi jogállású lett az utóbbi évtizedben. A települések döntő többsége már várossá nyilvánításuk előtt is rendelkezett központi szerepkörrel (járási székhely, középiskola, nagyobb munkáltató stb.) (RUDL J. 1998).

A központi szerepkörű települések a szélesebb spektrumú és magasabb színvonalú ellátó funkciójuk miatt kiemelkednek környezetükből, ezért onnan kisebb mértékű a lakosság elvándorlása, mint a környező településekből, sőt népességük még növekedhet is.

A települések „sikeressége” vizsgálható népességük nagysága alapján (TÓTH J. 1986). E szerint az a település, amely az esetleges negatívumok mellett elegendő mennyiségű és megfelelő minőségű szolgáltatást, vonzerőt képes felmutatni, népességnövekményre tesz szert, ha pedig nem képes a megfelelő életkörülményeket biztosítani, népességvesztéssel kénytelen számolni.

A fenti tétel megfordítva is igaz. Ha valamely település népessége jelentős, folytonos csökkenést mutat, ez arra utal, hogy a település nem képes az adott időben és adott társadalmi-gazdasági térben elvárható feltételeket biztosítani, vagy csak kisebb népesség számára tudja azt megadni. Az a település, amely népességnövekedést könyvelhet el, az adott időben és társadalmi-gazdasági környezetben az átlagosnál jobb körülményeket képes biztosítani. Ha vonzó hatást gyakorol, akkor csökken vagy megszűnik az elvándorlás, csökkenhet a halandóság, növekedhet a várható élettartam. Ezek együttesen is megjelenhetnek.

A városok népességváltozását környezetük demográfiai folyamatainak tükrében kell vizsgálni. Ha egy területre a népesség csökkenése jellemző, akkor – az előzőekben foglaltak szerint – *már sikeres az a város, ahol kisebb a népességcsökkenés, mint a környezetben.* Növekvő népességű terület városa viszont *csak akkor tekinthető sikeresnek, ha lakosságának száma legalább ugyanakkora, vagy nagyobb arányban nőtt, mint környezetéé.*

Lehetséges tehát, hogy egy csökkenő népességű város sikeresnek tekinthető, mert kisebb a népességvesztése, mint a környezetében tapasztalható, egy növekvő népességű pedig nem sikeres, mert környezetének népességnövekedése még jelentősebb.

A felhasznált adatok kizárólag teljes körű népszámlálásokból származnak, a korrekt összevethetőség érdekében sem a mikrocenzusok, sem a továbbvezetések eredményei nem szerepelnek.

A vizsgált időszakban jelentősen nőtt a városi jogállású települések száma. Elemzésünkben a 2002. jan. 1-jei állapotot vettük alapul, ezért ebben az akkor városi jogállású települések adatai szerepelnek. Nem vettük figyelembe az esetleges település-összevonásokat és településrész-elcsatolásokat, így a belőlük származó népességváltozás sem. Budapest sajátos fejlődése, nagysága, szerepe miatt nem szerepel az elemzésben.

Vizsgálati módszerek

A tanulmány az 1949 és 2001 közötti népszámlálások adatait dolgozza fel, és a 2002. jan. 1-jén városi jogállású valamennyi településünket, továbbá a megyék mindekori lakosságszámát is. Az egyes dekádokra vonatkozóan népességváltozási arányokat állapítottunk meg (dekád végi népesség/dekád eleji népesség), amelyek alapján az alábbi, különböző népesedési jellemzőkkel rendelkező város csoportok elkülönítésére nyílt lehetőség:

A1 csoport („sikeresek”)

– városok, amelyek lakossága nagyobb mértékben nőtt, mint megyéjük lakosságszáma;

– városok, amelyek lakossága kisebb mértékben csökkent, mint megyéjük lakosságszáma;

B1 csoport („sikertelenek”)

– városok, amelyek népességnövekedése nem érte el a megyéjük népességnövekedését;

– városok, amelyek népességcsökkenése meghaladta megyéjük népességnövekedését;

A2 csoport („sikeresek”)

– városok, amelyek lakossága nagyobb mértékben nőtt, mint megyéjüknek az adott megye városai nélkül vett, azaz községi lakosságszáma;

– városok, amelyek lakossága kisebb mértékben csökkent, mint megyéjüknek az adott megye városai nélkül vett lakosságszáma;

B2 csoport („sikertelenek”)

– városok, amelyek népességnövekedése nem érte el megyéjüknek az adott megye városai nélkül vett népességnövekedését;

– városok, amelyek népességcsökkenése meghaladta megyéjüknek az adott megye városai nélkül vett népességnövekedését.

Ezen túl megvizsgáltuk, hogy 1949–2001 között melyik város melyik népszámláláskor rendelkezett a legkisebb, ill. a legnagyobb népességgel.

Az eredményeket egy-egy kartogram ábrázolja. Minden várost kör jelöl, míg a megyeszékhelyeket – ha az adott csoportban szerepelnek – nagyobb kör jelöli. Ennek szerepe nem csupán az, hogy a tájékozódást megkönnyítse, hanem az is, hogy városhálózatként e kiemelt tagjainak népességváltozása jobban követhető legyen.

Ezen kívül besoroltuk az egyes településnagyság-kategóriákhoz tartozó népességet is, minden egyes népszámláláskor, 1000 lakosként haladva (1. táblázat, 2a, 2b. táblázat), 1000-tól 100 000-ig, másrészt az alábbi beosztás szerint:

- 0–10 000 lakos,
- 10 001–20 000 lakos,
- 20 001–40 000 lakos,
- 40 000–100 000 lakos,
- 100 000 lakos fölött.

Az egyes kategóriák fontosabb statisztikai mutatóit is elkészítettük, ezek a későbbiekben kerülnek elemzésre. Mivel a fentiekben bemutatott csoportosítás több ponton eltér a társadalomföldrajzban, urbanisztikában megszokott kategóriáktól, indokoltnak tűnt külön elnevezéssel is illetni őket. Figyelembe véve nagyságukat, szerepüket, az alábbi elnevezések látszanak szerencsésnek:

- 10 000 lakosig kisvárosok,
- 10 001–20 000 lakos alsó középvárosok,
- 20 001–40 000 lakos középvárosok,
- 40 001–100 000 lakos alsó nagyvárosok,
- 100 000 lakos fölött nagyvárosok.

Ez a kissé talán szokatlan felosztás mindenképpen indoklást kíván, amelyet dolgozatunk további részében meg is teszünk.

1. táblázat. Városok száma népességekategóriánként összesen

Kategória, fő	1949	1960	1970	1980	1990	2001
0–10 000	141	129	127	114	116	116
10 001–20 000	68	74	71	75	75	73
20 001–30 000	18	19	19	23	23	24
30 001–40 000	12	14	12	15	14	16
40 001–50 000	5	3	8	4	3	2
50 001–60 000	1	5	2	5	4	5
60 001–70 000	2	1	4	3	4	4
70 001–80 000	0	1	1	3	3	2
80 001–90 000	1	1	2	1	1	1
90 001–100 000	0	0	0	1	0	0
100 001–	3	4	5	7	8	8

2a. táblázat. Városok lakossága népességekategóriánként összesen, fő

Kategória, fő	1949	1960	1970	1980	1990	2001
0–10 000	783 500	773 500	778 500	689 000	696 000	711 000
10 001–20 000	892 000	1000 000	974 500	1 044 500	1 059 500	1 027 500
20 001–30 000	425 000	456 500	460 500	549 500	559 500	574 000
30 001–40 000	406 000	477 000	389 000	512 500	483 000	539 000
40 001–50 000	224 500	137 500	353 000	178 000	132 500	94 000
50 001–60 000	56 500	269 500	112 000	275 500	221 000	279 500
60 001–70 000	131 000	65 500	256 000	190 500	255 000	260 000
70 001–80 000	0	71 500	79 500	223 500	224 500	150 000
80 001–90 000	89 500	84 500	166 000	82 500	85 500	81 500
90 001–100 000	0	0	0	96 500	0	0
100 001–	330 107	513 228	747 949	1 075 805	1 203 603	1 188 232

2b. táblázat. Városok lakossága az egyes népességekategóriákban, az ország összlakosságának arányában, %

Kategória, fő	1949	1960	1970	1980	1990	2001
0–10 000	8,3	7,5	7,5	6,4	6,8	7,0
10 001–20 000	9,4	10,0	9,4	9,8	10,3	10,1
20 001–30 000	4,5	4,6	4,4	5,1	5,4	5,6
30 001–40 000	4,3	4,8	3,7	4,8	4,7	5,3
40 001–50 000	2,4	1,4	3,4	1,7	1,3	0,9
50 001–60 000	0,6	2,7	1,1	2,6	2,2	2,7
60 001–70 000	1,4	0,7	2,5	1,8	2,5	2,6
70 001–80 000	0,0	0,7	0,8	2,1	2,2	1,5
80 001–90 000	0,9	0,9	1,6	0,8	0,8	0,8
90 001–100 000	0,0	0,0	0,0	0,9	0,0	0,0
100 001–	3,5	5,1	7,2	10,1	11,7	11,7
Összesen:	35,1	38,3	41,5	46,0	47,8	48,1

Eredmények

A feldolgozások adatainak kartogramokon való ábrázolása önmagáért beszél, célszerű tehát ezzel kezdeni az eredmények ismertetését.

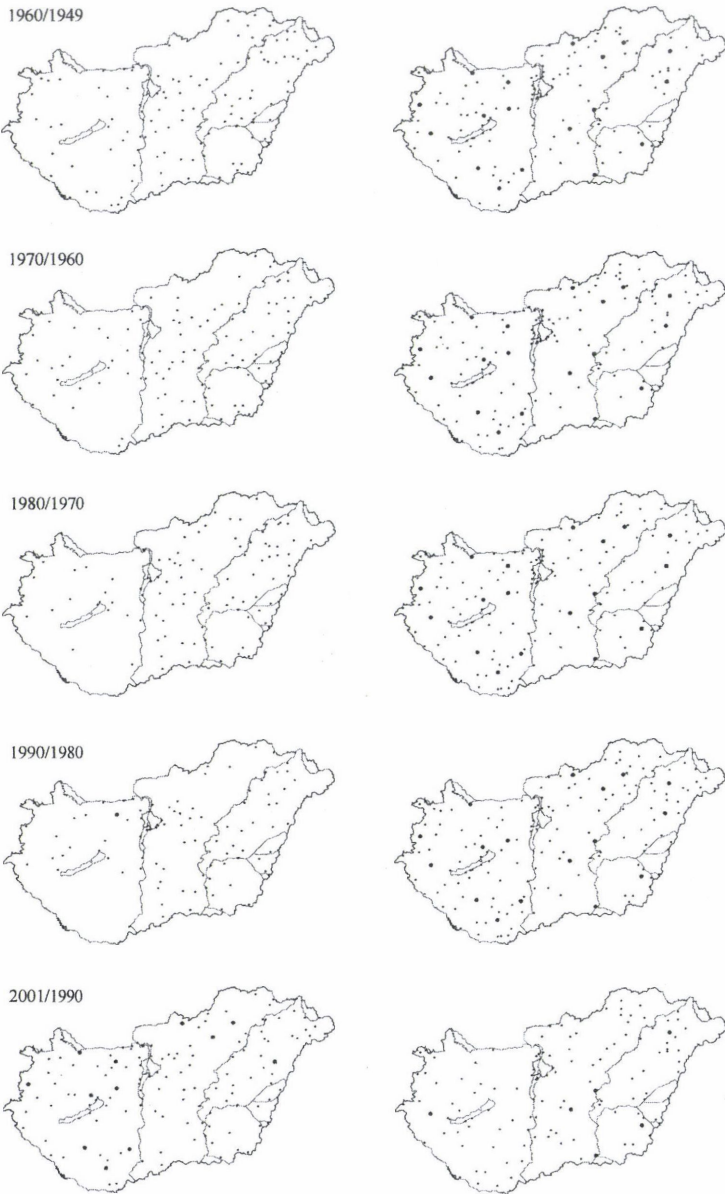
Az 1. ábra két oszlopba sorolva tartalmaz kartogramokat, soronként az egyes dekádok szerint. A baloldalon a B1 csoport tagjait, a jobb oldalon az A1 csoport városait tartalmazza. Roppant hasonló a 2. ábra: bal oldalán a B2 csoport, jobb oldalt pedig az A2 csoport tagjai láthatók.

A 3. ábrán azt tanulmányozhatjuk, hogy amelyik városunk mikor érte el a vizsgált időszakban – kizárólag a teljes körű népszámlálásokat figyelembe véve – a legkisebb, ill. a legnagyobb népességét. Bal oldalon a legkisebb népességüket az adott időben elérő városaink láthatók, jobb oldalon pedig a legnagyobb népességüket elérők.

Ez a három ábra – összesen 32 kartogram – a városhálózat népesség szerinti nagyságának területi változásait mutatja be. Anélkül, hogy minden részletre mélyen kitérnénk, érdemes néhány jelenséget alaposabban is szemügyre venni.

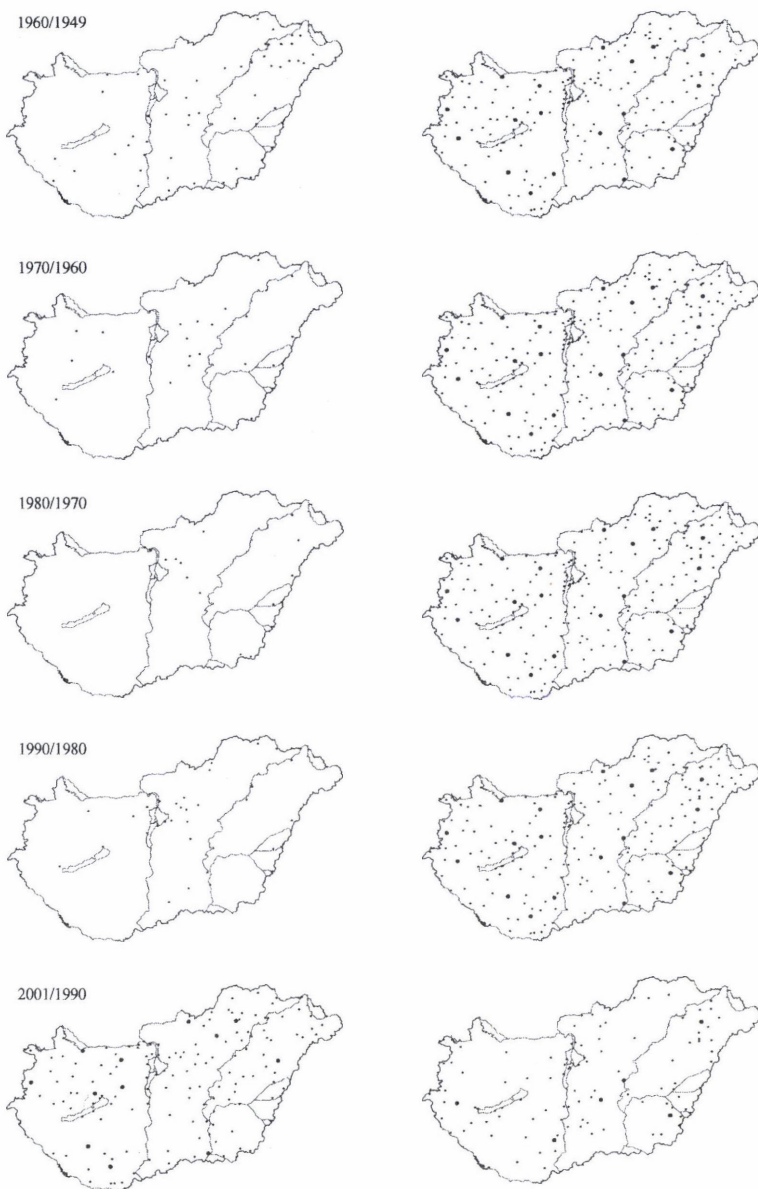
Az 1. ábrán kezdve megfigyelhető, hogy 1949 és 1990 között nagyjából változatlan a „sikeres” és a „sikertelen” városok területi megoszlása, 1990 és 2001 között azonban jóformán 180°-os a fordulat. Míg az időszak első részében a „sikertelen” városok zöme az Alföldön volt, addig a rendszerváltás után nagyjából egyenletesen oszlanak el az ország területén.

A „sikeres” városok többségét az időszak elő részében főképp a Dunántúlon, az É-i országrészben, valamint a budapesti agglomerációban találjuk, az Alföldön kevés volt belőlük. A rendszerváltás után ezek számának csökkenésével területi eloszlásuk is egyenletessé válik, de a budapesti agglomeráció ekkor is markánsan kiemelkedik (3. táblázat). Látható, hogy az Alföldön 1949 és 1990 között a sikeres városok részesedése csupán egyszer haladta meg az 50%-ot, akkor is csak kevéssel, míg ugyanebben az időszakban a Dunántúlon, de az É-i országrészben is sokkal magasabb az arányuk.

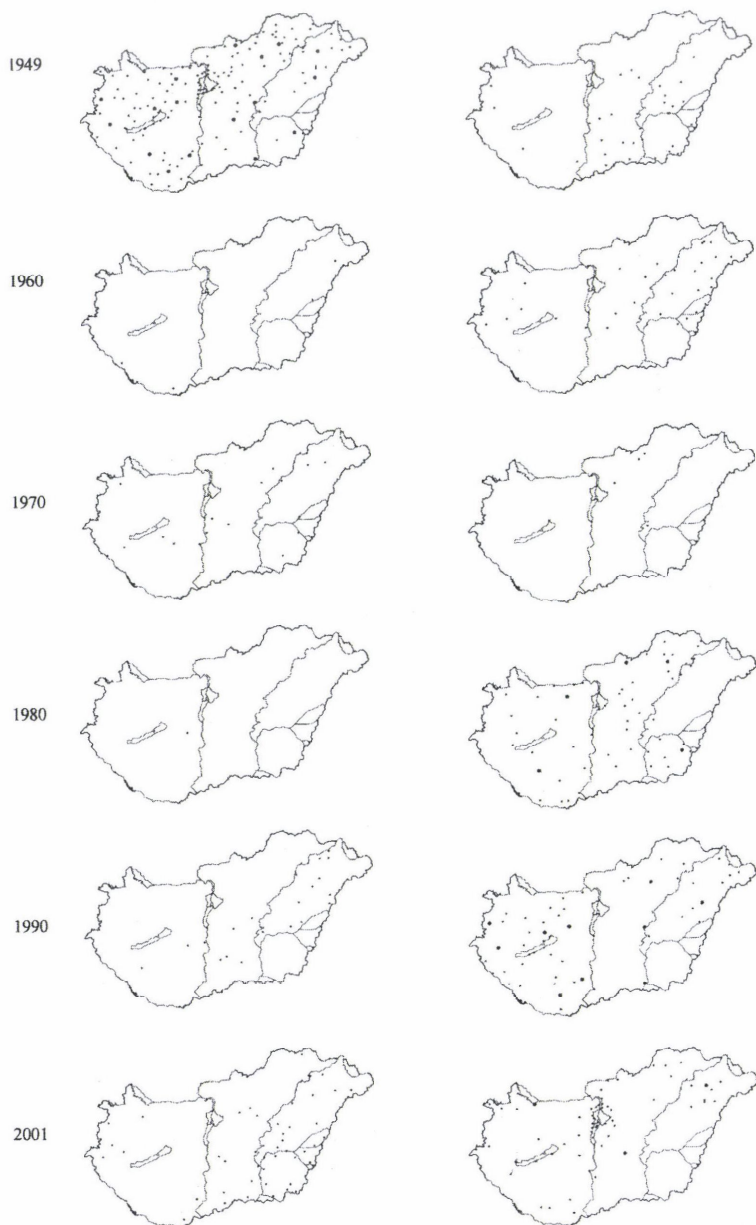
1. ábra. A városok népességének változása a megye teljes népességének változásához képest. Bal oldalon a B1 csoport városai, jobb oldalon az A1 csoportba tartozók. Mindkettő a feltüntetett időszakokra vonatkozóan. (Bővebben lásd a szövegben)

Population change of urban settlements related to population change of the counties. Left side: cities of B1 group in the given period. Right side: cities of A1 group in the given period. (For more information see the text)

2. ábra. A városok népességének változása a megye városok nélkül vett népességének változásához képest. Bal oldalon a B2 csoport városai, jobb oldalon az A2 csoportba tartozók. Mindkettő a feltüntetett időszakra vonatkozóan. (Bővebben lásd a szövegben)

Population change of urban settlements related to the change of rural population of the counties. Left side: cities of B2 group in the given period. Right side: cities of A2 group in the given period. (For more information see the text)

3. ábra. A városok legmagasabb és legalacsonyabb népességének beállási ideje (csak a népszámlálásokat figyelembe véve). Bal oldalon az adott időszak legkisebb népességszámának beállási ideje, jobb oldalon a legnagyobb

The year of maximum- and minimum population of urban settlements (according to the census years). Left side: minimum population in the given period. Right side: maximum population in the given period

3. táblázat. Sikeres városok száma és aránya országrészenként

Mutatók	1960–1949	1970–1960	1980–1970	1990–1980	2001–1990
Alföld (98 város)					
A1 („sikeres”) városok száma	42	39	44	51	47
A1 („sikeres”) városok aránya a régió összes városához képest (%)	43	40	45	52	48
Dunántúl (89 város)					
A1 („sikeres”) városok száma	54	63	72	67	41
A1 („sikeres”) városok aránya a régió összes városához képest (%)	61	71	81	75	46
Észak-Magyarország (33 város)					
A1 („sikeres”) városok száma	21	21	22	27	18
A1 („sikeres”) városok aránya a régió összes városához képest (%)	63	64	67	82	55
Pest megye (31 város)					
A1 („sikeres”) városok száma	17	22	16	13	11
A1 („sikeres”) városok aránya a régió összes városához képest (%)	55	71	52	42	35

A rendszerváltás utáni évek kiegyenlítődést hoztak, abban az értelemben, hogy a sikeres városok aránya mindenütt jelentősen csökkent, egyedül É-on maradt 50% fölött. Ennek oka a különböző térszerkezetben, a városhálózat eltérő fejlődésében keresendő. Az alföldi mutatók alakulását azzal magyarázhatjuk, hogy a városhálózat fejlődése roppant egyenetlen volt, a növekmények elsősorban a legnagyobb városokban csapódtak le. Ez utóbbi jelenséget már az 1970-es években leírták Szeged környékének vizsgálatakor (KRAJKÓ GY.–TÓTH J. et al.). A Dunántúl és Észak-Magyarország városhálózata lényegesen kiegyensúlyozottabban fejlődött, itt a növekmény a különböző nagyságú városok között jóval arányosabban oszlott meg.

Mindkét időszakban feltűnő Pest megye városállományának viselkedése, hiszen általában igen alacsony volt a sikeres városok aránya, 1990 és 2001 között pedig mindössze 35%-ra csökkent. Itt a magyarázat hasonló az Alföld esetében elmondottakhoz. A megye lakosságnövekménye igen szélsőségesen oszlott meg az egyes települések között. Így fordulhatott elő az, hogy a 2001/1990-es mutató szerint a városállományából mindössze 11 település sikeres, vagyis nagyobb arányban növelte lakosságát, mint a megye, ugyanakkor a megye összesen 31 városából ebben az időszakban 18-nak nőtt a lakossága. Itt egyértelműen arról van tehát szó, hogy a megye városainak népességvonzó képessége általában pozitív, de igen nagy különbségek vannak e vonzóképeségben.

A vizsgált időszakban a városhálózat meglepően sok tagja (általában ugyanazok a városok) képtelen volt lépést tartani a megye teljes lakosságának növekedésével, ill. a csökkenő népességű megyék népességcsökkenését meghaladó mértékben veszített lakosságából (4. táblázat).

4. táblázat. A1 és a B1 minősítésű városok száma a megyei lakosságszám változás alapján

Mutató	1960–1949	1970–1960	1980–1970	1990–1980	2001–1990
A1 („sikeres”)	134	145	154	158	117
B1 („sikertelen”)	117	106	97	93	134

Tegyük ehhez hozzá, hogy összesen 26 olyan város van, amely a vizsgált időszakban sosem tudott – a megye teljes népességével összehasonlítva – kilépni a B1 csoportból, és ezek közül 22 az Alföldön található (4. ábra). Ilyen a nagyobbak

4. ábra. Városok, amelyek 1949 és 2001 között – a megye teljes népességével összevetve – mindig sikeresek voltak

Urban settlements always gaining population between 1949 and 2001 in comparison with the total population of the county

közül Makó, a kisebbek közül pedig Kunmadaras vagy Komádi. Hasonló mennyiségű, összesen 34 olyan városunk van, amely mindenkor a „sikeresek” közé tartott. Jellemző a területi megoszlásra, hogy ezek közül 10 alföldi, 17 dunántúli, 3 észak-magyarországi, 4 pedig a központi területhez sorolható (5. ábra).

5. ábra. Városok, amelyek 1949 és 2001 között – a megye teljes népességével összevetve – mindig sikertelenek voltak

Urban settlements always losing population between 1949 and 2001 in comparison with the total population of the county

A megyeszékhelyek kiemelt státusuknak köszönhetően (KÖSZEGFALVI GY. 2001) 1949 és 1990 között folyamatosan népességkoncentráció központok voltak, népességük jobban nőtt, mint megyéjüké, vagy kevésbé csökkent. Az első kivétel Tatbánya, amely már 1980 és 1990 között lefékeződik, átkerül a „sikertelen” városok mezőnyébe. Az 1990-es években már a legtöbb megyeszékhely, szám szerint 12, a „sikertelenek” közé kerül (Budapest népessége pedig csökken). Jól mutatja a fordulat nagyságát, hogy a megmaradó 6 „sikeres” megyeközpontból – szemben az addigi tendenciákkal – 5 alföldi.

Ha a 2. ábra alapján folytatjuk az elemzést, azt tapasztalhatjuk, hogy az 1949–1990 közötti, és az azt követő folyamatok között a különbség még élesebben jelenik meg. Ez az ábraszorosítást a városoknak a megyéjüknek a városok nélkül vett lakosságához viszonyított népességnövekedését reprezentálja. Mint az várható is, a városok, ill. központi szerepkört betöltő települések, az időszak első részében látványosan nagyobb népességnövekedést tudtak produkálni, mint a nem városi, ill. központi funkciókat el nem látó települések. Esetleges népességcsökkenésük is sokkal kisebb mértékű volt, mint a megye egyéb településeié. Elmondható tehát, hogy 1949–1990 között, a földrajzi értelemben vett városok, függetlenül valódi közigazgatási rangjuktól, nagyon erős népességkoncentráció erőt testesítettek meg. Ehhez persze nyilván az is kellett, hogy a falusi térségek ugyanakkor jelentős „népességaszító erőt” mutassanak fel.

1990 után gyökeres fordulat következik be: az eddigi relatív népességkoncentráció központok nagyobb része relatív, sőt gyakran abszolút népességvesztéssel kénytelen számolni. Még a legerősebb központok is, a megyeszékhelyek és a kiemelt felsőfokú központok, népesség-kibocsátókká lesznek, mondhatni megfordul a falu–város viszony, legalábbis ami a népességvándorlást illeti. Összesen 6 megyeszékhely tud „sikeres” maradni, 4 az Alföldön, 2 a Dunántúlon. Az 5. táblázat mutatja a változást; a „sikeresek” száma megfeleződik, a „sikerteleneké” megháromszorozódik:

5. táblázat. A2 és B2 minősítésű városok száma a megyék községi lakosságának változása alapján

Mutató	1960–1949	1970–1960	1980–1970	1990–1980	2001–1990
A2 („sikeres”)	199	228	236	220	102
B2 („sikertelen”)	52	23	15	31	149

Ebben a relációban vizsgálva, vagyis a megye nem városi (nem központi helyen lakó) lakosságával összehasonlítva a város (központi hely) népességváltozását, azt kapjuk, hogy összesen 71 város volt mindig „sikeres” (6. ábra), míg egyetlen egy (Nagykátanya) mindig „sikertelen”.

Az 1. és a 2. ábrát összehasonlítva arra következtethetünk, hogy a míg a magyarországi városhálózatban folyamatosan igen nagy különbségek voltak és vannak. Azonban a városok népességkoncentráció szerepe 1949 és 1990 között, e különbségek-től függetlenül, meghatározó volt. 1990 után a városhálózaton belüli különbségek megmaradtak – sőt nem egy esetben fokozódtak –, mindezekon felül a városok nagyobb részének csökkent a relatív népességkoncentráció képessége a falvakkal szemben.

6. ábra. Városok, amelyek 1949 és 2001 között – a megye nem városi népességével összevetve – mindig sikeresek voltak

Urban settlements always gaining population between 1949 and 2001, in comparison with the rural population of the county

A 3. ábra különösebben újat nem mutat, de jól reprezentálja az Alföld és az ország többi része között tapasztalható különbséget, jelen esetben a városok népességének időbeli alakulásán keresztül. Az alföldi városok zöme 1949-ben érte el maximális népességét, egy másik nagyobb csoport pedig 1980-ban. Az ország többi részére igaz, hogy 1949-ben volt a városok népessége a legkisebb a vizsgált időszakban, majd – területenként változóan – 1980 és 2001 között tetőzött. Határozott pályát jártak be a Budapest környéki városok: 1949-óta népességük folyamatosan emelkedik és napjainkban a legmagasabb. Az urbanizáció csúcsideje – legalábbis a városok népességnövekedését alapul véve – az 1960-as, de még inkább az 1970-es évek, napjainkban pedig a lefékeződését éljük meg.

Figyelemre méltó, hogy az Észak-Alföld népesedése az Alföld többi részétől elüt, az Alföld népesedési súlypontja fokozatosan É-ra tolódik (hasonló megállapításra jutott 1987-ben TÓTH J., amihez annyit lehet hozzátenni, hogy az akkori tendenciák erősödtek) (TÓTH J. 1987).

A népességkategóriák elemzése

A Budapesten kívüli városi lakosság Magyarországon 1949 és 1990 között folyamatosan növekedett, utána azonban – bár igen kis mértékben – csökkenni kezdett (6. táblázat). Ám ez a visszaesés kisebb arányú volt, mint ugyanezen időszak alatt az ország lakosságának csökkenése, ezért a városi lakosság össznépességen belüli

6. táblázat: A városi lakosság száma és aránya a teljes lakosságon belül*

Mutató	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Városi lakosság száma, fő	3 341 666	3 846 456	4 325 626	4 918 523	4 920 650	4 901 387
Városi lakosság aránya, %	35,00	38,00	42,00	46,00	47,00	48,00
Vidéki városi lakosság/Budapest	2,10	2,13	2,16	2,39	2,44	2,76

* Budapest nélkül

aránya változatlan maradt. Ez önmagában is arra utal, hogy a népességkoncentráció korábbi üteme lefékeződött, a jelenlegi tendencia a koncentráció leállása, helyenként pedig a városokból való kiáramlás a jellemző (KÖSZEGFALVI GY. 1999a,b).

Tanulságos Budapest és a többi város lakosságszámának összevetése. E szerint az elmúlt több mint 50 esztendő során Budapest túlsúlya folyamatosan csökkent, mi több, a csökkenés üteme egyre gyorsuló. Ez azonban önmagában még nem jelenti a főváros relatív súlyának valódi csökkenését, hiszen az onnan kiköltözők a fővárostól nem szakadnak el, hanem csupán az agglomerációba települnek ki, vagyis relatív dekoncentrációról beszélhetünk. Mivel a Budapesti agglomeráció számos várost foglal magába, ezért azoknak a lakossága átlagon felüli ütemben növekszik. Különösen jelentős változás történt a rendszerváltozás utáni időszakban. Ekkor ugyanis a főváros lakossága tíz év alatt több mint 10%-kal (220 ezer fővel) csökkent, Pest megye lakossága ugyanakkor több mint százezer fővel gyarapodott. Ez a jelenség is hozzájárul annak a látszatnak a kialakulásához, hogy Budapest túlsúlya a népességkoncentrációban csökken. A valóság azonban az, hogy a teljes Budapesti agglomeráció lakosságával összevetve a vidéki városoknak az agglomeráció városai nélküli összlakosságát, az arányok Budapest javára alakulnak.

A 251 vizsgált város a népességkategóriák szerint a vizsgált időszakban mindig úgy oszlott meg, hogy a 10 000 főnél kisebb kisvárosokból volt a legtöbb, közepes mennyiségű 20 000–40 000 lakosú város volt, kevés 40 000–100 000 lakosú, végül pedig a nagyvárosok kevesen vannak, de számuk folyamatosan nőtt. Ha a városok lakossága szerint is megnézzük a kategóriákat, a felvázolt kép csak erősödik. Még jobban kidomborítja a városállomány e tagolódását, ha meghatározzuk, hogy az egyes városnagyság-kategóriák az ország népességének hány %-át tömörítették. E vizsgálatok szerint egyértelműen elkülöníthetők egymástól a fenti csoportok. Erről az öt csoportról elmondható, hogy viszonylag nagy számuk, és népességük mérete okán a többitől külön állók. Alátámasztja e kijelentést, hogy funkciójukban is és fejlődésükben is eltérő csoportokról van szó.

A 10 000 alatti lakosú városok legtöbbször az elmúlt egy-két évtizedben lett város, kiemelkedő központi szerepkört nem lát el. A már működése idején is sokat kritizált (BARTKE I. 1982; DÖVÉNYI Z. 1984; TÓTH J. 1978, 1980) Országos Településfejlesztési Koncepció ezeknek a településeknek a zömét alsó, esetleg részleges középfokú központként határozta meg. Jól jellemzi a kisvárosok szerepének erősödését, hogy ez a csoport nem csupán a legnagyobb számú, hanem az egyik legnépesebb is: 2001-ben az ország lakosságának 7%-a élt bennük. Fontos észrevétel, hogy 1980 óta, az ország népesség-

csökkenése ellenére, arányuk az ország lakosságában növekedik, vagyis ismét relatív népességgel koncentráció központokká lettek (BOROS F.–LACZKÓ L. 1986). Az ebbe a kategóriába tartozó városok száma folyamatosan csökken, nyilván azért, mert népességük növekedésével tagjai már az eggyel fentebbi csoportba lépnek át.

A *10 000–20 000 lakosú városok* száma a vizsgált időszakban folyamatosan növekedett, abszolút, és az ország lakosságához viszonyított népességük egyaránt hullámzott. E hullámozás azonban kicsi, az ország népességének mintegy 10%-a lakott bennük a vizsgált időszak egészében. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy 1980-ig a legnépesebb csoport volt, 1980 után pedig a második legnépesebb. Az előző csoporttól való különválasztását az ország népességéből való stabil részesedése és a növekvő településszám indokolja.

20 000–40 000 lakosú város mindig körülbelül feleannyi volt, mint az előző kategóriában, lakosságuk és az ország népességéből való arányuk pedig nagyjából megegyezett azzal. Vagyis tisztán csak a népesség nagyságát tekintve azt mondhatjuk, hogy a *20 000–40 000 lakosú városok* összesen körülbelül ugyanakkora súlyt képviseltek, mint a *10 000–20 000 fősek* együtt. Nem hagyható ugyanakkor figyelmen kívül, hogy ezek a városok már jelentősebb középfokú, esetenként felsőfokú funkciókat is elláthatnak. Ez utóbbi megállapítást igen jól alátámasztja az a tény, hogy 1949-ben hét megyeszékhely népessége is 40 000 fő alatt maradt, Szekszárd pedig még 2001-ben sem haladta ezt meg. Napjainkban a kategória városai általában jelentős középvárosok, különösen a Dunántúlon bírnak kiemelkedő térszervező erővel.

E városok egy csoportba helyezését indokolta az, hogy számuk, népességük és az ország teljes népességéből való részesedésük alapján mind az eggyel kisebb, mind az eggyel nagyobb kategóriáktól egyértelműen elkülöníthetők. Indokolta továbbá az, hogy ezekben a városokban már jelentős, általában középfokú intézmények működnek, esetleg már felsőfokú ellátást is nyújtanak.

A *40 000–100 000 lakosú települések* mindegyike – már csak mérete miatt is – jelentős településnek számít. E csoport tagjai zömmel megyeszékhelyek, ill. megyei jogú városok, jelentős térszervező központok. Kivételek ezek alól csak néhány van:

Érd, az óriásfalú az egyik, mert nagysága ellenére is funkciószegény, tulajdonképpen csak lakófunkciója van. Ennek oka egyértelműen a Budapesttől való függés. Dunaújváros, 40 km-re Székesfehérvártól, a környék domináns központjától, nem rendelkezik méretével arányban álló, kiemelkedő térszervező funkcióval (nem úgy, mint a nála kisebb Nagykanizsa, vagy Sopron). Igaz ugyan, hogy kiemelkedő ipara van, de ezt leszámítva nagyon gyenge központi szerepkörrel bír. Sem hagyományai, sem elhelyezkedése nem összemérhető más, természetes fejlődés révén ekkorára nőtt városunk hasonló adottságaival. Hódmezővásárhelynek Szeged árnyékában nem sok szerepe van, 49 000 lakosa révén ugyanakkor a megye meghatározó települése, ha már nem lehet az egyik meghatározó központja.

A kategóriába a vizsgált időszak alatt mindvégig kevés – általában tízegynéhány – település tartozott (2001-ben pl. 14). Mivel azonban ezen városok legtöbbször a kategória alján, vagy közepén helyezkedik el (90 000–100 000 fős város pl. összesen

egy volt a teljes időszakban: Kecskemét, 1980-ban, ezért az össznéességük meglepően alacsony. E kategória összlakossága sosem érte el az ország lakosságának 10%-át. Jellemző továbbá, hogy 1949-től 1980-ig a népessége folyamatosan növekedik, utána viszont mindkét népszámlálás között csökkent. Jelenleg már a 8,5%-ot sem éri el az ország népességéhez viszonyítva.

A magyarországi *nagyvárosok* kategóriája a következő, 100 000 feletti népességszámú településekkel. Ezek mindegyike regionális központ, vagy regionális funkciókkal is rendelkező, az átlagosnál jelentősebb megyeszékhely. 1949-ben még csupán 3 város tartozott ide, ma már 8. Össznéességük az összes kategória közül abszolút értékben és arányaiban is a legnagyobb növekedést mutatja a vizsgált időszakban. 1949-ben az ország népességének csupán 3,5%-a élt ekkora településen, manapság viszont már 11% fölé nőtt az arányuk, ezen kívül pedig 1980 óta a legnagyobb népességet tömörítő városkategória is lett. Ezek a városok népességük nagysága, központi funkcióik sokasága és minősége révén toronymagasan emelkednek a magyarországi településhálózat fölé, amiben a korábbi időkben igen jelentős központi szándék és támogatás is segített. Jól mutatja súlyukat, hogy 1990 után is növelni tudták részesedésüket, bár némelyikük már népességvesztéssel volt kénytelen számolni.

Nagyon tanulságos, ha megvizsgáljuk, hogy az egyes népességkategóriákból több vagy éppen kevesebb város került be a sikeresek csoportjába, mint azt az adott kategória városállományon belüli részaránya indokolná (az egyes kategóriákban levő városok száma szerint). Ezt a vizsgálatot az 1980–1990-es és az 1990–2001-es időszakra vonatkozóan végeztük el (7a. és 7b. táblázat). Az adatok feldolgozása utáni eredmények szerint a két időszak – az eddigiekben tárgyaltakhoz hasonlóan – homlokegyenest ellentétes folyamatokkal jellemezhető.

Az 1980 és 1990 közötti időszakban a legrosszabb mutatókkal a *kisvárosok* rendelkeztek. Az 1980-ban 10000 főnél kisebb lakosú városok 1990-ig mind a megyéjük teljes népességéhez, mind a megyéjük nem városi népességéhez képest lassabban nőttek, vagy nagyobb mértékben fogytak. Ebben a kategóriában 1980-ban

7a. táblázat. A sikeres városok mutatói 2001/1990, 1990-es adatok alapján

Kategória, fő	A	B	C	D	E	F
0–10 000	53	54	53	47	46	116
10 001–20 000	32	29	49	40	31	75
20 001–40 000	9	10	27	27	15	37
40 001–100 000	4	5	33	33	6	15
100 001–	3	2	38	25	3	8

1990-ben az A1 osztály városainak száma: 117, a teljes városállomány 47%-a.

1990-ben az A2 osztály városainak száma: 102, a teljes városállomány 41%-a.

A = Az A1 osztály teljes létszámából az adott kategóriába esők aránya (%);

B = Az A2 osztály teljes létszámából az adott kategóriába esők aránya (%);

C = Az adott kategóriából az A1 osztályba tartozók aránya, a kategória összes városának %-ban;

D = Az adott kategóriából az A2 osztályba tartozók aránya, a kategória összes városának %-ban;

E = Az adott kategóriába tartozók aránya a teljes városállomány %-ban;

F = Városok száma az egyes kategóriákban.

7b. táblázat. A sikeres városok mutatói 1990/1980, 1980-as adatok

Kategória, fő	A	B	C	D	E	F
0–10 000	42	44	58	84	45	114
10 001–20 000	32	30	68	89	30	75
20 001–40 000	14	16	58	92	15	38
40 001–100 000	8	7	71	88	7	17
100 001–	4	3	100	100	3	7

1980-ban az A1 osztály városainak száma: 158, a teljes városállomány 63%-a.

1980-ban az A2 osztály városainak száma: 220, a teljes városállomány 88%-a.

A = Az A1 osztály teljes létszámából az adott kategóriába esők aránya (%);

B = Az A2 osztály teljes létszámából az adott kategóriába esők aránya (%);

C = Az adott kategóriából az A1 osztályba tartozók aránya, a kategória összes városának %-ban;

D = Az adott kategóriából az A2 osztályba tartozók aránya, a kategória összes városának %-ban;

E = Az adott kategóriába tartozók aránya a teljes városállomány %-ban;

F = Városok száma az egyes kategóriákban.

egyik szempont szerint sem érte el a sikeres városok aránya a sikeres városok országos arányát (63%, ill. 88%). Az eggyel feljebbi kategória ugyanebben az időintervallumban minden szempont szerint sikeres volt, városai a mind a megyéjük teljes, mind a megye nem városi népességével összevetve kedvezőbb képet mutattak, ráadásul körükben mindkét szempont szerint országos átlag feletti volt a sikeres városok aránya (68%, valamint 89%). Ez a jelentős különbség is indokolja ennek a csoportnak a 10 000 lakosúnál kisebbektől való elkülönítését.

A 20 000–40 000 fős települések vegyes képet mutatnak: a megye teljes népességéhez képest kedvezőtlenebbek a népesedési mutatók, ugyanakkor a megye nem városi népességénél jobbak. Ez arra utal, hogy e csoport városait az eggyel kisebb, valamint az eggyel nagyobb kategória megelőzi. A falusi, tanyai népesség is náluknál gyorsabban nő, vagy kevésbé csökken.

A 40 000 főnél népesebb mindkét kategória jellemzője, hogy a megyei és országos átlagot mindegyik itt tárgyalt mutató szerint meghaladják, népesedési helyzetük kedvező.

Az 1990 és 2001 közötti időszakra a korábbi folyamatokkal való szinte teljes szembefordulás a jellemző. A 10 000 főnél kisebb népességű városok körében minden szempontból kedvezőek a mutatók, mind a megye teljes népességénél, mind a nem városi népességénél gyorsabban nőttek, vagy kevésbé fogytak, valamint az összes város átlagánál nagyobb itt a sikeres városok aránya, mindkét mutató szerint.

A többi városkategória általában sikertelen lett. A 10 000–20 000-es népességű csoport most már csak a megye teljes népességénél (tehát a városokat is figyelembe véve) van jobb helyzetben, a megye nem városi népességétől elmaradnak a mutatói, a 20 000–40 000 és a 40 000–100 000-es csoport mindegyik vizsgált szempont szerint elmarad a megyéjétől, és körükben mindegyik szempont szerint országos átlag alatti a sikeres városok aránya. A 8 legnagyobb város közül mindössze 3 olyan van, amely az A1 csoportba sorolható (Kecskemét, Nyíregyháza, Szeged), ill. csak 2, amely az A2-be (Kecskemét, Nyíregyháza). Így csupán a megye teljes né-

pességével összehasonlítva őrizte meg a kategória egésze a kedvezőbb pozícióját, egyébként minden szempontból rosszabb helyzetben van.

A fentiekben bemutatottak alapján indokoltnak és bizonyítottnak látjuk a városok népességszám szerinti csoportosításában a már ismertetett tagolásunkat. A kisvárosok, alsó középvárosok, középvárosok, alsó nagyvárosok és nagyvárosok ugyanis nem csupán méretükben, de funkcióikban is nagyon jól elkülöníthető egységeit jelentik a magyarországi városhálózatnak.

Összefoglalás

Ha a tanulmány bevezetőjében leírt módon definiáljuk a városok sikerességét, ill. sikertelenségét, akkor az alábbi megállapításokat tehetjük:

– Az 1949 és 2001 közötti időszakot az 1990-es adatok mentén két, markánsan elkülönülő részre bonthatjuk. Az első időszakban a ország városainak döntő többsége nagyobb arányú népességnövekedést, vagy kisebb arányú népességvesztést könyvelhetett el, mint a *megyéje nem városi települései*. A kivételek zömét azok a Pest megyei városok adják, amelyek valamilyen okból kevésbé voltak vonzóak a Budapest környékén leteleplők számára. Népességük ennek ellenére akár növekedő is lehet, csak éppen az aránya marad el a megye többi településétől.

– Ugyancsak az első időszak jellemzője, hogy *a megye teljes lakosságával összevetve* a városok népességének alakulását, élesen elkülönül az Alföld az ország többi részétől. Míg az Alföld városainak többsége a sikertelenek csoportját növeli, addig a többi országrészben éppen fordított a helyzet (Pest megye különös helyzetéről fentebb volt már szó). A megyeszékhelyek az időszak első részében – egyetlen kivétellel – folyamatosan gyorsabban növelték népességüket, mint megyéjük összesen, vagy megyéjük nem városi települései összesen.

– Homlokegyenest megváltoznak a folyamatok 1990 és 2001 között. A teljes városállomány nagyobb része lesz sikertelen, mint sikeres, bármelyik mutatót is nézzük. Fontos észrevétel, hogy a sikeres városok zöme az Alföldre esik. Ennek egyik magyarázata vélhetően az, hogy a rendszerváltás után az alföldi falvak továbbra is kevesebb munkalehetőséget, egyáltalán kisebb perspektívát tudtak nyújtani, mint a városok.

– Fontos lehet, hogy az alföldi városok körül általában nincs, vagy alig van „agglomeráció”, a városi lakosság nem tud úgy kiáramlani, mint Pécs, Miskolc, vagy akár Szeged esetében (KÖSZEGFALVI GY. 1999a,b). Végül nem elhanyagolható az a tény, hogy a korábbi átrendeződések éppen a Dél-Alföldről vonzották el a legnagyobb népességet, így ott a korszerkezet kedvezőtlené vált, erősen elöregedő a népesség korszerkezete. Ez egyrészt generálhatja a tanyákról a városokba költözést, másrészt pedig csökkenti a városokból való kiáramlást.

A népességmaximumok és minimumok idejének vizsgálata tovább erősíti a kialakult képet: a Dunántúl, az Alföld és a Budapest körüli városok népesedési folyamatai a vizsgált időszakban folyamatosan eltérően alakultak.

Vizsgálva a városok népességszám szerinti kategóriáit, megállapíthatjuk, hogy a városállomány öt, egymástól eltérően fejlődő, azonban hasonló népességű, ezáltal hasonló súlyú csoportra bontható. E csoportokon belül a funkciók megoszlása is meglehetősen homogénnek vehető, abban az értelemben, hogy az egyes kategóriák városai hasonló szerepköröket, intézményeket, funkciókat láthatnak el, ha a vizsgált időszak teljességét tekintjük. E csoportok a kisvárosok, az alsó középvárosok, a középvárosok, az alsó nagyvárosok és a nagyvárosok csoportja.

(Megjegyzendő, hogy e vizsgálatok érzékenysége fokozható lenne azáltal, ha nem csupán a megyei adatokkal hasonlítanánk össze a városok népességének alakulását, hanem kistérségükkel, ill. annak – ha van egyáltalán – többi városával is. Részletes vizsgálatra lenne érdemes a szuburbanizációnak a városhálózat bemutatott népességváltására gyakorolt hatása, ill. a népesség öregedésének a hatása is.)

A népességkategóriák szerinti vizsgálat feltárta, hogy a rendszerváltozás során az ország urbanizációs folyamataiban gyökeres fordulat történt. Míg előtte a nagyobb városokat jellemezte a kedvező népesedési mutató, a kicsiket pedig nagyon kedvezőtlen, addig a rendszerváltás után a „minél kisebb város, annál sikerebb” elv érvényesül. A legsikeresebbek a legkisebbek, a nagyobb és a legnagyobb városok pedig sikertelenné váltak.

Bár Magyarország népességének nagyobb része városlakó, a képet árnyalja, hogy a Budapest nélkül számított lakosságnak 2001-ben csak kevesebb mint fele, 48,1%-a él városban. Ez egyrészt mutatja a fővárosi népességtömörülés jelentőségét, másrészt arra is utal, hogy napjainkban a falvak még mindig az ország népességének meghatározó részét képezik, hiszen a Budapest–városok–többi település csoportosításnak éppen a legnagyobb össznépességű részét adják.

E települések felé – és így a modern térszervezés kihívásai felé is – a kapcsolódási pontot a városhálózat kisebb tagjai jelentik, egyrészt a földrajzi közelség okán, másrészt a részben hasonló – pl. kistérségi – sajátosságok miatt. A dolgozatban tárgyaltak alapján kijelenthető, hogy éppen ezek a kisebb városok a mai magyarországi városhálózat meghatározó, bár kétségkívül nem különösebben látványos részét képezik. A 10 000 főnél kisebb, városi jogállású települések önmagukban is – nagy számuk miatt – az ország lakosságának 7%-át tömörítik, ráadásul a tendencia 1980 óta növekedő. A 20 000 főnél kisebb városokban már a teljes népesség 17%-a él, vagyis annyi mint Budapesten.

Ezek a városok, vagyis a 20 000 lakosnál kisebbek, de különösen a 10 000-nél kisebb népességűek, a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények között sikeresnek bizonyultak, legalábbis a bevezetőben definiáltak szerint használva e fogalmat. Adjuk hozzá ehhez azt a tényt, hogy napjainkban a városokból való kiköltözés meghaladja a városokba tömörülés mértékét – főképpen, ha a nagyvárosok körüli agglomerációk kisebb városaiba való kiáramlást is ide soroljuk –, valamint azt, hogy mára egyre könnyebben megvalósítható a központi, irányítási és adminisztratív jellegű tevékenységek területi decentralizálása. Mindezekkel párhuzamosan ható tényező az önkormányzatiság erősödése, a megyénél kisebb és a megyénél nagyobb szer-

kezeti egységek kialakulása, megerősödése a magyar közigazgatásban, már csak az EU-hoz való csatlakozásunk miatt is.

A rendszerváltozás során tehát az ország urbanizációs folyamataiban alapvető változás történt. A korábbi koncentrációs folyamatokat felváltotta a dekoncentráció. Az intenzív iparosodásra jellemző területi és települési koncentráció után a városfejlődés újabb szakaszba lépett és úgy lépett át a dekoncentrációs szakaszba, hogy magas falusi népességszám jellemzi. ENYEDI GY. (1988) szerint ez nem az elmaradottság jele, hanem arról van szó, hogy a 20. sz. második felében az iparosodás és a vele járó népesség- és településfejlődés aránylag gyorsan ment végbe és a rendszerváltás is felgyorsította a folyamatokat.

A városok változásaiban a növekedés helyett a minőségi változások, átalakulások váltak dominánssá. Közben fel kell tenni azt a kérdést is, hogy a népességcsökkenés csak sikertelenséget jelent? – általában igen.

A folyamat másik oldalát is érdemes röviden elemezni: népesség növekedésének, mint a siker megnyilvánulásának első számú feltételét a *lakóhelyváltogatás személyes döntése* adja. Ez a jelenség személyes értékek alapján a szabad választás, a kényszerfeltételek közötti döntés eredménye (DARÓCZI E. 2003). Az elemi szükségletek biztosítása meghatározó: munkahely és megfelelő jövedelem, valamint megfelelő lakás. Ennek alapját a személyes adottságok jelentik: szakképzettség és személyes tőke az ingatlanvásárlásra. A munkaerőpiac és az ingatlanpiac tehát egyszerre jelent lehetőséget, vagy a korlátot.

A lakóhely-változtatás személyes döntése nagyrészt egy sikertelen település nem megfelelő feltételeinek a következménye és annak elhagyása. Az agrárgazdaság válsága és a falvak munkahelyi lehetőségének csökkenése, az alapszükségletek hiánya kényszerként jelenik meg a városba költözés során, viszont a beköltözés ténye már a város sikereként van elkönyvelve.

A sikertelen városok csökkenő népességmegtartó képessége nagyrészt azzal magyarázható, hogy ezek a városok kevésbé „élhető”, és az igényesebb, gazdaságilag mobilabb népesség az élhetőbb kisvárosok és falvak irányába mozdul el. A másik ok, a nagy- és középvárosi munkahelyek megszűnése miatti elköltözés. Ebben az esetben a városok működésképtelensége a kiváltó ok. A rendszerváltás társadalmi-gazdasági változásai után a legkisebb városok a legsikeresebbek, a nagyobbak pedig sikertelenné váltak.

Záró gondolatok a működő és az élhető városról

Az elemzés során a városok népességszámának növekedését vettük alapul. A népességnövekedés mennyiségi folyamatát ugyanakkor a város minőségi jellemzői, vonzereje váltják ki, amelyet a városi funkciók komplexitása és a városi környezet minősége jelent. Végső soron a *minőség sikere* jelenti a városok népességnövekedését, életképességét, fejlődőképességét.

A városok vonzerejét, legfontosabb jellemzőit az urbanisztikai irodalom legújabbban a „működő” (*capable*) és az „élhető” (*livable*) jelzőkkel fejezi ki (pl. az ICSC, a Visegrádi Országokat is magába foglaló International Centre for Sustainable Cities, 2005). Nehéz definíciószerűen meghatározni, inkább csak körbeírni lehet a két fogalom jelentését.

A „működő” város lényege, hogy képes-e megtanulni az együttműködést az önkormányzat és a város gazdasági szférája, és képesek-e a városi közösség érdekeit szem előtt tartva, konszenzust kialakítva működtetni és harmonikusan fejleszteni a várost. A működő város a szükségletek és az igények biztosítását jelenti, míg a városok élhetősége az emberi igények minőségi oldalát fogalmazza meg. Egészséges és esztétikus, teljes emberi élet megélésére és az emberi kreativitás kibontakoztatására megfelelő környezetet.

Az elemzés nem tesz különbséget a csupán „működő” és az „élhető” városok között és az is csak feltételezés, hogy a sikeres városok az „élhető” városok közül kerülnek ki. Ebben nyilvánul meg az a vonzerő, amely képes népeiséget bevonítani.

Mitől lesz egy város vonzó, azaz „élhető” és fejlődőképes?

A város működőképessége, fejlett infrastruktúra jelenléte és általános elérhetősége, harmonikus és környezetkímélő gazdaság, munkahelyek és szolgáltatások léte mellett a környezet egészséges állapota, a helyi társadalom ereje és kapcsolatai, a kellemes közérzet és az otthonosság, biztonság érzete együttesen eredményezik. Mindennek feltétele, hogy komplexitásban gondolkodó önkormányzat határozott és következetes politikát folytasson a város érdekében.

Az európai települési politika rendezőelveit az Európai Unió Ötödik Akcióprogramja (1992), az Aalborgi Charta (1994) és az Új Athéni Charta (1998) fogalmazzák meg, amelyek a riói Agenda 21 (1992) és az isztambuli Habitat (1996) ENSZ dokumentumainak deklarációira épülnek. Az Aalborgi Charta eszmeiségének fő gondolata a fenntarthatóság, amelyet az egyensúlykeresés köré rendez: teljeskörű együttműködés a városi élet szereplőivel és a globális folyamatok meghatározóival, harmonikus és változatos helyi gazdaság, amely környezetkímélő és a lokalitás, ciklusosság elveit alapértékként kezeli és célja a település és lakói „ökológiai lábnyomának” csökkentése.

Az önkormányzatok felelőssége körébe tartozik a társadalmi igazságosság, méltányosság megvalósítása is a központi kormány segítségével. A komplexitás része, hogy mindezeket az elveket egy hatékony és sokrétű földhasználat szolgálja, mind horizontális és vertikális kiterjedésben. A fenntarthatóság lényeges eleme a közlekedés átállítása hatékony és környezetkímélő struktúrává, amely felszabadítja az intézményes autó-függést és optimális városi mobilitást biztosít.

A globalizációs folyamatokba egyre szorosabban integrálódó városok függése és felelőssége is egyre nagyobb. Ennek kockázata van, ezért fontos a települések önellátásra, önfenntartásra törekvése is. Ez a politika a „glokális” politikája.

Azért a kicsi városok a sikeresek és fejlődőképesek, mivel a rendkívül gyorsan változó globális és országon belüli folyamatokra rugalmasabban és gyorsabban képesek hatékony választ adni. A kisvárosok társadalma egységesebb, átláthatóbb, és a

személyes felelősség is erősebb. A szubszidiaritás elvét hatékonyabban lehet megvalósítani, és mint közösség is egységesebb, ezért könnyebben mozgósítható a települési célokért. Az élhetőség, a siker a városlakók jó közérzetében, egészségében és alkotó munkájában nyilvánul meg. A település minden individualizációs jelenség és minden gazdasági tevékenység ellenére elsősorban emberi közösség.

A kisvárosok sikere nyilvánvaló. „A kicsi szép” gondolata SCHUMACHER szerint érdekes következtetéseket enged meg. A világhírű alternatív közgazdász szerint az emberi mértékek és léptékek azért szépek, mivel természetesek, egészségesek, átláthatóak és áthathatja őket a személyes létezés köre. Tudatosan, vagy ösztönösen ebbe az irányba mozdul el a magyar népesség? Nyilvánvalóan nem, hanem a közvetlenül megélhetés és a siker irányába, amely viszont közvetetten szoros kapcsolatban van a kis léptékek elvével. Az urbanizációs ciklusai a történelmileg változó értékek irányába történő változó irányú mozgások, amelyek végső soron az egyensúlykeresés irányába tartanak.

Kérdés lehet, hogy mennyire lehetnek kicsik a városok és vonzáskörzetük? Erre ugyanúgy nincs válasz, mint a városok legfelső határára. Ha az önkormányzatiság erősödése mentén haladunk, akkor vélhetően a megyénél kisebb területi egységekre kell bontanunk a közigazgatási rendszert, netán egész kicsikre, valódi városkörnyékekre. A globalizációs folyamatok hatására elméletileg elképzelhető egy olyan településhálózat, amely leginkább a „globális polisz” kettős fogalmi tartalmával jellemezhető. A szubszidiaritás és demokrácia kiteljesített formája alapján az önkormányzatok feladatai és felelőssége nagymértékben megnő és nyitottsága, kapcsolatai alapján a hazai és globális térhez egyaránt kapcsolódik. A település fizikai javakkal való ellátása alapvetően a lokális és regionális tér erőforrásaiból történik, globális nyitottsága elsősorban a szellemi javakra terjed ki.

Kérdés, hogy a kisebb egységek hogyan szerveződjenek? A fenntartható fejlődés rendezőelvei szerint a lokalitás és ciklusosság, diverzitás és kooperáció alapján, és kiterjedését a táj határozza meg a legbiztonságosabban. A terület-és településfejlésnek számolnia kell azzal a ténnyel, amit az Athéni Charta fogalmaz meg, hogy a települések „nem spontán fejlődnek, de nem is engedelmessé válnak a fejlesztési terveknek”. Egy olyan szerves fejlődés megy végbe, amely az önszerveződés és a tudatos beavatkozás játéka fel. A végeredmény?

Önálló és sokszínű, de egymással kooperációban álló települések organikus mintázata, amely harmonikus, azaz kompatibilis kapcsolatban áll azzal a természeti környezettel, amely létrehozta.

E fentebb vázolt folyamatok összességükben valószínűleg erősíteni fogják a magyarországi városhálózat, a hazai urbanizálódási folyamatok rendszerváltást követően kialakult átalakulását. Akárhogyan is lesz, a korábbi területszervezési stratégiák át gondolása elkerülhetetlenné válik, melyben – legalábbis a jelenlegi folyamatok elemzése szerint – egyre nagyobb szerepet kell kapniuk a városhálózat kisebb tagjainak. Alkalmassá teszi őket erre növekvő súlyuk, a városkörnyékekkel való közvetlen kapcsolatuk, valamint az, hogy a területi szervezés intézményi hátterének infrastruktúrája napjainkban jelentősen fejlődik, egyre inkább lehetővé téve annak decentralizálását.

Elemzéseink eredményeképpen javasolható a hazai településpolitika rendezőelveinek újragondolása, amelyet nemcsak a rendszerváltozás indokol, hanem a globalizációs folyamatok és a globális urbanizációs jelenségek teljesen új megnyilvánulásai, valamint a fenntarthatóság követelményrendszere.

IRODALOM

- A fenntarthatóság felé. – Egy környezettel és fenntartható fejlődéssel kapcsolatos politika és cselekvés Európai Közösségi programja 1997 KTM. Budapest, 157 p.
- Athéni Charta' 98. – In: *ÖN KOR KÉP* 1998. 8. pp. 3–14
- Az Európai Városok Chartája – Aalborgi Charta, 1994, www.nyf.hu/others/html/kornyezttud/mm/fenntarthatofejlodes/aalborg.htm.
- BARTKE I. 1982. Az 1970-es évtized területfejlesztésének értékelése. – *Földr. Közl.* 105. 1–2. pp. 109–119.
- BOROS F.–LACKÓ L. 1986. A településfejlesztés új szakasza Magyarországon. – *Földr. Közl.* 109. 3–4. pp. 205–221.
- Cselekvési program 1996. A települések fenntartható fejlődését segítő cselekvési program (Habitat Agenda). Az emberi települések jövőjével és a szükséges beavatkozásokkal foglalkozó II. ENSZ Konferencia, Isztambul. – ENSZ Habitat Iroda, Budapest, 191 p.
- CSONTOS J.–LUKOVICH T. (szerk.) 1999. *Urbanisztika 2000.* – Akadémia Kiadó, Budapest, 266 p.
- DARÓCZI E. 2003. Az állandó vándorlások regionális és hierarchikus szerkezete Magyarországon és az Alföldön. – *Alföldi Tanulmányok*, 19. Békéscsaba, pp. 66–82.
- DÖVÉNYI Z. 1984. Kisvárosok az Alföld településhálózatában. – *Alföldi Tanulmányok*, 8. Békéscsaba, pp. 143–161.
- ENYEDI GY. 1988. A városnövekedés szakaszai. – Akadémia Kiadó, Budapest, 115 p.
- International Centre for Sustainable cities 2005. www.icsc.ca/projekt
- KÖSZEGFALVI Gy. 1999a. A magyarországi község-hálózat. – *Területi Statisztika*, 39. pp. 398–410.
- KÖSZEGFALVI Gy. 1999b. Nagyvárosaink. – *Területi Statisztika*, 39. pp. 24–42.
- KÖSZEGFALVI Gy. 2001. Hazánk kisvárosai. – *Területi Statisztika*, 41. pp. 269–281.
- RUDL J. 1998. Az új kisváros és a városi funkciók. – *Földr. Ért.* 47. 1. pp. 31–41.
- TÓTH J. 1978. Az alföldi városfejlesztés elmúlt évszázada és az országos településhálózat-fejlesztési koncepció. – *Alföldi Tanulmányok*, 2. Békéscsaba, pp. 125–149.
- TÓTH J. 1980. A területfejlesztés eredményei és feladatai az Alföldön. – *Alföldi Tanulmányok*, 4. Békéscsaba, pp. 147–162.
- TÓTH J. 1986. A rangkoefficiens alkalmazása a városfejlesztés regionális ütemkülönbségeinek kimutatására, különös tekintettel az Alföldre. – *Alföldi Tanulmányok*, 10. Békéscsaba, pp. 115–136.
- TÓTH J. 1987. Az alföldi urbanizációs folyamat kutatásából adódó fontosabb megállapítások és következtetések. – *Alföldi Tanulmányok*, 11. Békéscsaba, pp. 99–112.

Átalakuló kisvárosok a Dél-Dunántúlon

PIRISI GÁBOR¹–TRÓCSÁNYI ANDRÁS²

Abstract

Transformation of small towns in the South Transdanubian Region

The present study is intended to analyse a specific group of settlements, the small towns and their diverse transformation in the South Transdanubian Region. The group of small towns could be an obvious and representative sample for different spatial investigations as the elements of that almost totally cover the investigated area, it is numerous enough, but still easy to handle. After analysing different interpretations, settlements having a maximum of 30,000 inhabitants and possessing urban status seemed to be reasonable to be defined as small towns. The post-socialist transformation reached, shaped and converted these settlements in various ways and to different extent, thus small towns act differently among circumstances of the new spatial development processes. On the basis of the above mentioned behaviour of small towns the authors classified them assuming that some of the categories can be applied nationwide.

Kutatási előzmények

A *kisváros* mint településföldrajzi probléma vizsgálata nem tartozik a magyar geográfia fő áramlataiba. Noha a városiasodás, az urbanizáció komplex folyamata, a városhálózat hierarchikus tagolódása kényegében az 1960-as évek közepe óta a tudományos érdeklődés homlokterében áll (LETTRICH E. 1965; BELUSZKY P. 1967; TÓTH J. 1981), ám ezek a kutatások nem emelték ki a kisvárost mint speciális kérdést. Erre először az 1980-as években történnek kezdeményezések (KÖSZEGFALVI GY. 1987; BÁNLAKY P. 1987), amikor az urbanizációs folyamat előrehaladta indokoltá tette (volna) az önálló kérdésfeltevést, már csak azért is, mert a szerepkörök rendjét meghatározó Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) a legtöbb változást talán éppen ezen a hierarchikus szinten indukálta.

¹ Egyetemi tanársegéd, PTE TTK Földrajzi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

² Tanszékvezető egyetemi docens PTE TTK Földrajzi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

Az 1990-es évektől a településföldrajz fő áramába – bár ez a megállapítás szükségképp szubjektív – elsősorban a nagyvárosokkal, azok belső szerkezetével, a fizikai és virtuális urbánus terek fejlődésével, ill. a nagyvárosok – s közülük is különösen a globális központok – földrajzi teret formáló szerepével kapcsolatos kutatások tartoznak. A korábban szinte egyeduralkodó funkcionális megközelítések némiképp háttérbe szorultak, bár ebben az időszakban készült el a magyar településhálózat fejlődésének és jelenlegi tagozódásának egyik legátfogóbb szintézise (BELUSZKY P. 1999).

A kisvárosok leginkább az által, és akkor kerültek a földrajzi érdeklődés látóterébe, amikor a településtudomány hazai képviselői felfigyeltek a várossá nyilvánítások hihetetlen mértékben felgyorsuló folyamatára, ebből kiindulva több tanulmány is született az új városoknak a magyar településhálózatba való illeszkedéséről (ZOLTÁN Z. 2002, 2003; RUDL J. 1998; CSAPÓ T. 1998; KISS É. 1998). Más szerzők mélyebb vizsgálatok alá vettek egy-egy várost, ill. városok jól elkülönülő kisebb csoportját. (LENNER T. 1996, 2000; GYÖNGYÖSI L. 1996; BAKTI M. 2002; TRÓCSÁNYI A. 1995). megítélésünk szerint azonban az átfogó vizsgálatok mindeddig hiányoznak.

A kisváros fogalmának értelmezése

Amennyiben a fenti állításokkal egyetértünk, természetesen adódik a kérdés, mi indokolja a *kisváros* mint *településkategória* önálló vizsgálatát? A város fogalma önmagában is rendkívül komplex, az egyes földrajzi, műszaki, szociológiai vagy jogi megközelítésmódok alapján eltérő és időben is folyamatosan változik. A különböző korok eltérő funkciókat betöltő városai azonban minden esetben a civilizáció központjai, a társadalmi-gazdasági fejlődés motorjai voltak. Ilyen értelemben az urbanizáció folyamata nagyjából párhuzamos mindazzal, amit az elmúlt évszázadokban haladásnak tekintünk.

A kiemelkedő jelentőségű paradigmaváltások nem csak a fejlődés irányait és feltételrendszerét változtatják meg, hanem a társadalom térbeliségének kereteit jelentő településekre, egyenként és azok rendszerében is alapvető hatással vannak. A megváltozó keretfeltételek új szempontok szerint differenciálják a településrendszer elemeit, annak függvényében, hogy az egyes települések miképpen képesek megfelelni az új kihívásoknak. Ilyen differenciálódási folyamat játszódott le az ipari korszak beköszöntésével, amelynek révén az iparosodottság vált a települések közötti különbségek egyik legfőbb tényezőjévé.

Egy múltbéli átalakulás megítélése és elemzése jóval egyszerűbb feladat, mint egy olyan változás kereteinek megfogalmazása, amelyben éppen benne élünk. Megmutatkozik ez az elnevezések bizonytalanságában, hiszen a „posztindusztriális”, vagy a más tudományok által szívesebben használt „posztmodern” jelzők ugyanúgy élnek, mint az „információs forradalom” vagy az „információs társadalom” megnevezések. A fizikai és virtuális hálózatokba történő bekapcsolódás, az információk birtoklása és a vezetési-döntéshozatali szerepkörök koncentrációja jellemzik az új korszakhoz történő alkalmazkodás sikerességét.

A *globalizáció* folyamata világszerte átértékeli a nemzeti keretek között kialakult településhierarchiákat. A nemzetek feletti szint(ek) megjelenésével a hagyományos központok szerepe szükségképpen leértékelődik. A településhálózat differenci-

álódásának új hatótényezői immár alapvetően a nemzeti szint felett gyökereznek. A globális és regionális hálózatok által szervezett tér azonban messze nem fedi le az ország egészét (ENYEDI GY. 2000, 2004), közöttük és körülöttük a globalizációból jórészt kimaradó, vagy abban csak passzív, „elszenvedő” szerepet játszó térségek, azaz a *lokalitás* kiterjedt terei húzódnak. Más megfogalmazásban: a kiemelkedő jelentőségű térszerkezeti tengelyek által nem érintett területek a földrajzi tér ritkább textúrájával tűnnek ki (TÓTH J. 1996).

A globalitás tereivel szemben így kijelölhetők a *lokalitás terei* is, éppen ott, ahol a horizont alig-alig terjed túl a környező kistérség vagy megye határain. Ezek a körzetek kívül esnek a világvárossá válással küzdő Budapest vagy a fejlődésben élen járó, posztmodern funkciókat lassan, de növekvő ütemben koncentráló regionális növekedési pólusok közvetlen vonzáskörzetén, ezáltal többnyire a fizikai és a virtuális hálózatok egymásba fonódó rendszerein is. *A lokális terek központjai a kisvárosok*, amelyek további fejlődési iránya nem csak saját, hanem vonzásukban élő községek lakosságának életét is meghatározza. A lokális terek jelentősége kétség kívül növekvő, amint ezt a szintén lokális szinten érvényesülő és az elmúlt években fokozatosan megerősödő kistérségek gyarapodó funkciói is jelzik (PAP N. 2004).

A kisvárosok vizsgálatával tehát elsősorban a lokális terek centrumaiként funkcionáló települések átalakulásának folyamatait elemezzük, feltárva az alkalmazkodás különböző módozatait, meghatározva a kisvárosok funkcionális-fejlődési típusait.

A kisváros értelmezésünk szerint nem kizárólag, ill. nem is elsősorban méretbeli kategóriaként meghatározható településtípus. Már csak azért sem, mert a településhálózat sajátos történeti fejlődése miatt azonos méretű településekhez gyakran igen eltérő kiépítettségű központi szerepkörök párosulnak. (Így pl. más központ-típusokat találunk az Alföldön, mint a Dunántúlon.) BELUSZKY P. (1999) a kisvárosok körét funkcionális alapon különíti el, „leltározó módszert” alkalmazva, meghatározva a kisvárosi intézmények körét. TÓTH J. (1996) alapvetően a 25 000 főt tekinti választóvonalnak, KÖSZEGFALVI GY. (2004) a 30 000 fős népességszámnál vonja meg a felső határt, de ezt az elvet követi a korábbi tervezési-statisztikai (pl.: OTK) felfogás is.

Az elhatárolás már csak azért is problémás, mert a középvárosi szint bizonytalan, kevés az ehhez a szinthez egyértelműen köthető funkció. CSAPÓ T. (2002) vizsgálataiból kiderül, hogy nem csak a regionális szintű funkciók mutatnak erőteljes koncentrációt, hanem a megyei szintű szerepkörök is alig-alig találhatók meg a megyeszékhelyeken kívül. Így a középvárosok elsősorban olyan, 30–50 ezer fő közötti települések lehetnek, amelyek történeti és térszerkezeti okokból egyes megyék társközpontjaivá váltak, ezáltal vonzáskörzetük több kistérségre és kisvárosra is kiterjed. A középvárosok és a kisvárosok közötti valódi határt tehát elsősorban az általuk szervezett tér kiterjedtsége és a benne foglalt vertikális és horizontális kapcsolatok összetettsége alapján vonhatjuk meg. Éppen az ilyen értelemben vett középvárosok alacsony száma indokolja, hogy a kisvárosok fogalmát viszonylag magas népességszámhoz társítsuk.

Mivel jelen tanulmánynak alapvetően nem célja a településhálózat hierarchikus szintjeinek vizsgálata, ezért elemzéseinkben a 30 000 fős népességhatárt tekin-

tettük irányadóknak. Alsó küszöbként elfogadtuk a városi cím birtoklásának pusztá tényét, noha ennek értéke az utóbbi évtizedben erőteljesen erodálódott.

Ebben a megközelítésben a kisvárosi szint az ország 289 jelenlegi városából 250-et foglal magába. Ez közvetlenül is az ország népességének egynegyede, mintegy 2,5 millió fő, a fentebb vázolt térségi hatásokon túl tehát önmagában is igen jelentős részesedést tesz ki. A vizsgált kör elég népes sokaság a reprezentativitáshoz, térfoglalása pedig kiterjed az ország egészére, annak ellenére, hogy mutatkoznak benne jelentős sűrűség-különbségek. Az 1990-es években még feltárt városhiányos területek mára jórészt eltűntek az ország térképéről (TÓTH J. 1996), így a jelenlegi térstruktúra lehetőséget teremt az ország egészére kiterjedő regionális folyamatok kistérségi szintű érvényesülésének átfogó vizsgálatára is.

A kisvárosi problematika történeti gyökerei a Dél-Dunántúlon

A jelen tanulmányban vizsgált Dél-Dunántúl esetében a kisvárosi szint jelentősége még az országost is meghaladja. A fentiek szerint a településhálózatban a megyeszékhelyek alatti szint már a kisvárosoké, amelyek a három megye népességének közel 30%-át tömörítik. Jelentőségük már csak annyiban is meghaladja az országban általánosan jellemzőt, hogy a megyeszékhelyeken kívül minden városi település ebbe a kategóriába tartozik, és pusztán méretei alapján Szekszárd is alig haladja meg ezt a szintet. Noha Pécs általában a funkcióiban legfejlettebbnek tekintett magyar regionális központ (CSAPÓ T. 2002), a két másik megyeszékhely térszervező hatásának érvényesülése már saját megyéik perifériái esetében is kérdéses. Ez a helyzet sajátos történeti fejlődés eredményeként alakult ki (TÓTH J. 2004).

A Dél-Dunántúl a török hódoltság előtti időkben sem volt kimondottan urbanizált térség, a három megye egyértelműen legnagyobb, funkcióiban legsokoldalúbb települése, Pécs is megmaradt jogi értelemben vett mezővárosnak. A többi település mind méretében, mind szerepkörében szerényebb, ugyanakkor az összességében kedvezőnek mondható agráradottságokra támaszkodva, a kommunikációs tengelyek által biztosított impulzusok segítségével viszonylag fejlett mezővárosi-kisvárosi hálózat jött létre a Balaton és a Dráva között. A török éra azonban igen mély nyomokat hagyott, a terület 1526 és 1566 között rendszeresen hadszíntér, helyezet Szigetvár eleste után ugyan jó időre a török oldalon stabilizálódik, de állandó felvonulási terep, portyázások és időnként (pl. 15 éves háború Kanizsa környéki harcai során, vagy 1664-ben, Zrínyi Miklós téli hadjárata idején) jelentősebb csaták színhelye, majd a felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc miatt a béke csak 1711 után köszönt be ezen a tájon.

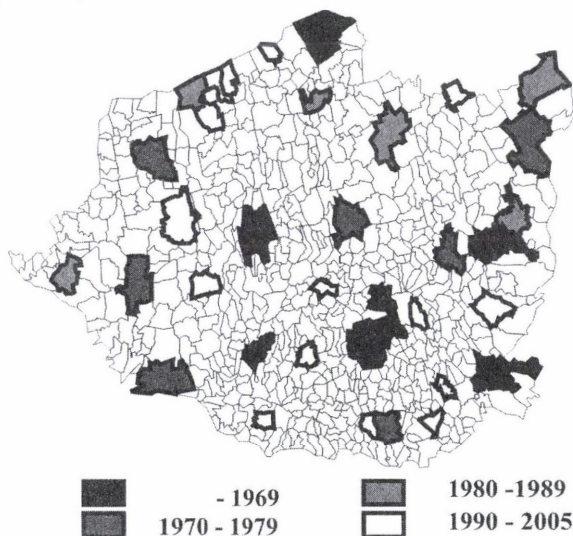
A bizonytalan katonai-politikai helyzet egyértelműen akadályozója az urbanizációs folyamat előrehaladásának, így ebben a helyzetben még az alföldi típusú, a nagy határu mezővárosokat életre hívó fejlődési pálya sem volt bejárható e térség számára. A 18. sz. hajnalán a Dél-Dunántúlon lényegében nem találunk jelentős várost: a korábban legintenzívebben fejlődő Duna-menti térségben volt a legsúlyosabb a felszabadító háborúk pusztítása, Pécsett több ostrom és dúlás után csak romok maradtak vissza. Somogy megye területén számos, középkorban jelentősnek mondható mezőváros hanyatlása vagy pusztulása (Segesd, Somogyvár, Babócsa, Lábod, Törökkoppány) után, és Kaposvár felemelkedése előtt, még a török idők alatt igazgatási szerepkört betöltő Szigetvár volt

e leginkább városiasodott központ. Nem kímélik a hadjáratok a fő felvonulási útvonalon fekvő, egykoron virágzó tolnai mezővárosokat sem (KERESE T. 2004).

A következő mintegy kétszáz év számos új impulzust hozott: megszilárdulnak és funkcióikban megerősödnek a megyeszékhelyek (HAJDÚ Z. 1994), megélnék a dunai kereskedelem (Tolna, Paks, Dunaföldvár Bába) (WILHELM Z. 2001), megindulnak a vasútépítések (Dombóvár, Bátaszék, Kaposvár, Szentlőrinc), intenzívebbé és sokrétűbbé válnak a D-i irányú társadalmi-gazdasági kapcsolatok (Barcs), kiépül az alsó-, ill. középfokú intézményhálózat. Az iparosodás ekkoriban azonban meglehetősen szórványosan fejti még ki hatásait a településekre, amelyből leginkább Pécs körvonalazódó kettős (bányászati és könnyűipari) funkciója, ill. Kaposvár élelmiszeripari szerepe emelhető ki. Mindezen hatások ellenére a 20. sz. elején mindössze 3 városi jogállású települést találunk a régióban: a törvényhatósági jogú Pécsét, a rendezett tanácsú Kaposvárt, valamint az utóbbi címet 1905-ben elnyerő Szekszárdot. A mai kisvárosok népessége ekkor átlagosan mintegy 5100 fő, és közülük csak 5 (Paks, Mohács, Tolna, Dunaföldvár, Tamási) lélekszáma haladta meg a 10 000 főt.

A városhálózat bővülése a 20. sz. elejétől napjainkig

A vizsgált települések közül az ekkor legnagyobb Mohács nyerte el elsőként a nem megyeszékhely települések közül a városi címet 1924-ben, amit egészen az 1960-as évek végéig meglehetősen szórványosan követnek majd más települések: 1951-ben a korszellemnek megfelelő Komló, 1966-ban a Zrínyi emlékévé alkalmából Szigetvár, 1968-ban a tízezres határt éppen átlépő Siófok léphet feljebb a közigazgatási ranglétrán. (1. ábra).

1. ábra. A Dél-Dunántúl városállományának kialakulása (a városi cím elérésének évével). (szerk. PIRISI G. 2005)

The evolution of the urban network in South Transdanubia (date of acquiring urban status). (by PIRISI, G. 2005)

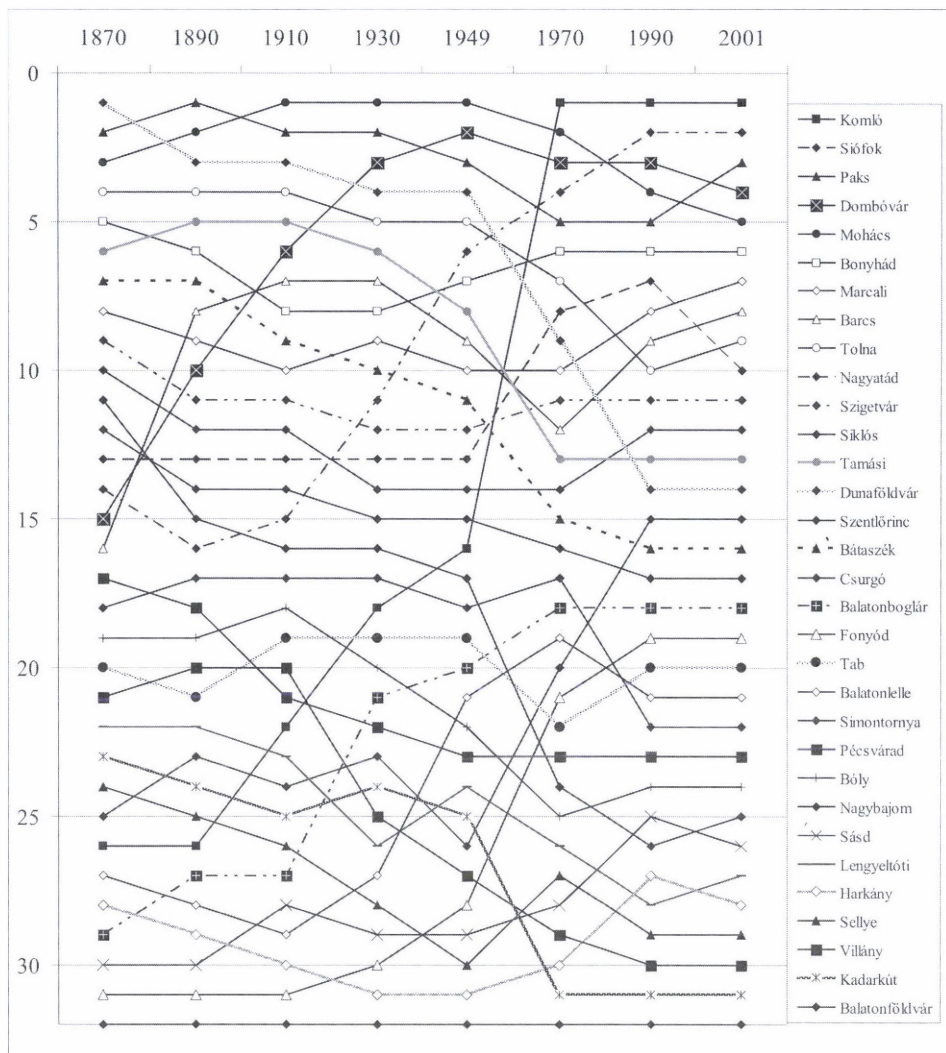
A folyamat az 1970-es években némileg felgyorsul, sorra kerülnek a járási székhelyek, a cím mellé többnyire kiépülő intézményeket is nyerve. Ebben az időben a városi címet elnyert nagyközségek átlagos népessége az 1980-as népszámlálás adatai szerint 14 600 fő volt, és átlagosan 3000 fős népességtöbbslettel zárták ezt az évtizedet. A városi címhez jutó települések átlagos lélekszáma – az évtized végi népszámlálások adatait figyelembe véve – a későbbiekben fokozatosan csökken: az 1980-as években ez még 7800 fő, az 1990-esekben már csak 4600 fő körül alakul, 2000 után pedig már átlagosan 3000 fős népesség is „elég volt” a cím elnyeréséhez. A megváltozó országos demográfiai trendeket, de az urbanizációs folyamat lassulását is jelzi, hogy az új városok már nem voltak képesek lendületes növekedésre az elmúlt 25 évben.

A *városhálózat bővülése* természetesen koránt sem tekinthető lezárt folyamatnak. A politika nem tüzte napirendre a várossá nyilvánítás feltételrendszerének átgondolását, a közelmúlt gyakorlatának folytatódása esetén újabb jelöltek feltűnése várható. A régióban 15 nagyközség található, közülük kerülhetnek ki a lehetséges pályázók. E csoportból a baranyiaiak (Vajszló, Szászvár, Mágocs, Hosszúhetény) 1800 és 2800 fős népesség között szóródnak, a tolnaiak mezőnyében (Decs, Fadd, Gyöng, Hőgyész, Nagydorog, Nagymányok, Pincehely) találunk 4000 fő felettieket is, míg a somogyi (Balatonszárszó, Igal, Berzence, Zamárdi) nagyközségek szintén a kisebb kategóriába tartoznak. Mivel ez utóbbi csoportból három más városok közvetlen közelében fekszik, térszerkezeti jelentősége csak Berzencének lehet. Baranyában Szászvár és Beremend is rendelkezik – ezen a szinten jelentős – térségi szereppel. Van olyan kutató, aki egyértelműen ki is áll várossá nyilvánításuk mellett (ZOLTÁN Z. 2002, 2003).

A legnagyobb megmaradt városhiányos térség napjainkban a Tolnai-Hegyhát, ezen az alapon tehát Gyöng vagy Hőgyész lehet esélyes a városi címre. Az 1990-es évek közepén a pécsi földrajzi műhelyben végzett átfogó felmérés 2010-ig várossá nyilvánítandónak jelölte meg (sorrendben) Szentlőrinc, Harkány, Sellye, Gyöng, Bóly, Villány, Hőgyész, Nagybjom, Vajszló, Böhönye, Kadarkút, Iregszemcse és Pincehely településeket (TÓTH J.–TRÓCSÁNYI A. 1996). E javaslatnak akadtak ugyan bírálói (BELUSZKY P. 1999), mindazonáltal az abban megfogalmazottak megvalósulása a kutatásban közreműködőket igazolták. Összevetve a potenciális városként megjelöltek listáját a régió mai kisvárosi állományával, egyértelmű, hogy a javaslatához képest elsősorban Tolnában vannak még lemaradások.

A demográfiai átalakulás alapvető jellemzői

A 2001. évi lakónépesség alapján méretkategóriákba sorolt kisvárosok *népességszám-változásának* hosszú távú (1870–) tendenciáit vizsgálva, némely kategóriákban figyelemreméltó jelenségekre bukkanhatunk (2. ábra). Az 5000 főnél kisebbek esetében a tendenciák bizonytalanok. Van olyan városunk (Nagybjom), amely viszonylag jelentős (17%-os) csökkenést könyvelhetett el, igazán dinamikus növekedés csak a Balatonparti, a majdhogynem „nulláról” induló településekre jellemző. Az 5000 és 10 000 fő kö-

2. ábra. A dél-dunántúli kisvárosok népességszám-sorrendjének változása, 1871–2001

Changes in rank order of small towns by population number in South-Transdanubia, 1871–2001

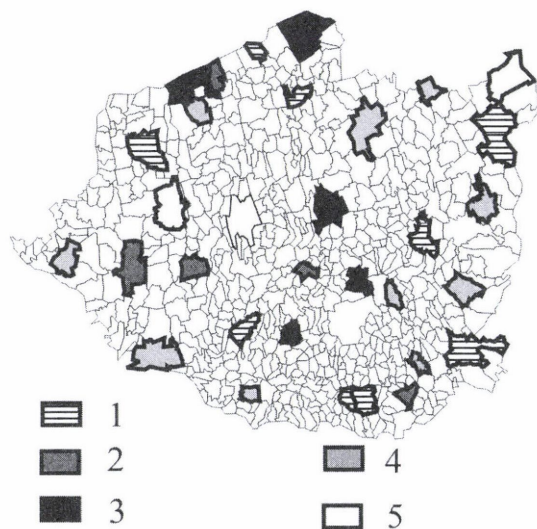
zötti mérettartományban hasonló a helyzet annyiból, hogy egyaránt találunk példát gyors városodásra (Szentlőrinc, Fonyód), és stagnálás közeli állapotokra (Bátaszék, Csurgó). Külön figyelmet érdemel a 130 év alatt népességének 25%-át elvesztő Dunaföldvár, és a „hullámzó” Tamási, ahol a lélekszám csúcspontját 1931-ben regisztrálták.

Ennél sokkal egyvetetőbb a kép a „tízezresek” között: a növekedés mindenhol kimutatható, és lényegében minden esetben 1960 és 1980 között vesz lendületet. Különbségek persze vannak, a 2,5-szeres feletti növekedést elérő Barcs, és a skála

másik végén az egyharmados gyarapodást mutató Tolna között. A 20 000 fő feletti városok esetében – a visszafogottabb Mohács kivételével – általában meglehetősen gyors fejlődést tapasztalhatunk (Komló, Paks, Dombóvár és Siófok), ugyanakkor az okok természetesen egymástól igen különbözőek.

A városok lélekszáma alapján elért helyezéseinek változása tanúskodik az eltérő fejlődési ütemekről. Az első helyet időben sorra Dunaföldvár, Paks, Mohács majd Komló birtokolta, majd 2001-ben az első 5-be már két „alulról jövő” (Siófok és Dombóvár) is befért. A mezőny vége sem mentes az átrendeződésektől. Balatonföldvár huzamosabb ideje tartja ugyan 32. helyét, de – elsősorban a gyorsan fejlődő üdülőtelepülések előretörésének köszönhetően – a mai legkisebbek között többségében vannak a relatív értelemben hanyatló kisvárosok (Villány, Kadarkút, Sellye, Lengyeltóti).

A dél-dunántúli *kisvárosok pozícióváltozását* bemutató 3. ábrán egyértelműen kirajzolódni látszik két, viszonylagos értelemben hanyatló településcsoport: több Duna menti város, közülük különösen Dunaföldvár és Tolna, de ebben az összevetésben még az atomerőmű révén új lendületet nyerő Paks is csak tartani tudja korábbi előkelő helyezését. Ebben a tekintetben úgy látszik, még a régió egyik legfontosabb térszerkezeti tengelyének, ill. a Dunán átívelő hidaknak (Bátaszék, Dunaföldvár) sincs dinamizáló hatása, ami akár a nemrégiben elkészült szekszárdi Duna-híd területi hatásai tekintetében is némi borúlátásra adhat okot.

3. ábra. A dél-dunántúli kisvárosok 1871–2001 közötti pozícióváltozásának területi képe. (L. a 2. ábrát is!) – 1 = lényegében nem változott (2-nél kisebb pozitív vagy negatív irányú változás); 2 = 3–9 hely közötti javulás; 3 = 9 helynél több javulás; 4 = 3–9 hely közötti visszaesés; 5 = 9 hely feletti visszaesés

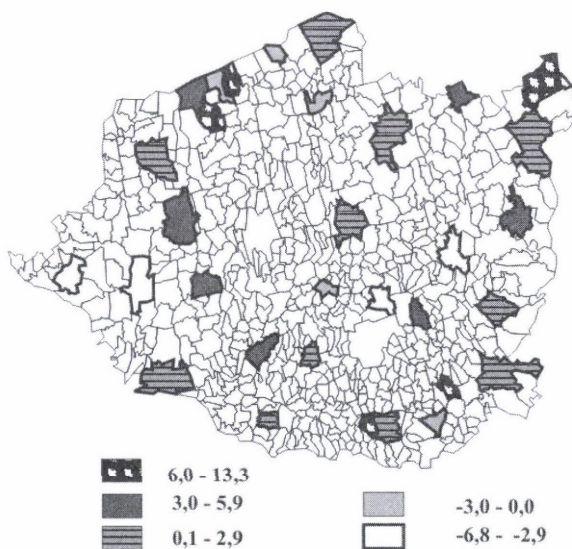
The spatial pattern of changes in rank order (See also Fig. 2.) – 1 = no significant change (less than 2 position in any direction); 2 = advance with 3–9 positions; 3 = advance with more than 9 positions; 4 = drop with 3–9 positions; 5 = drop with more than 9 positions

Nem meglepő módon a *pozícióvesztést* elszenvedő városok másik viszonylag egybefüggő csoportját az országhatár mentén találjuk, ahol Barcs időszakosan nagyon gyors fejlődésének megtorpanása, Selye hanyatlása vagy Siklós „helyben járása” mindenképpen az egykori magyar-jugoszláv államhatár mentén kialakult politikai, gazdasági és infrastrukturális árnyékhelyzet számlájára írható.

Egyértelmű *nyertesek* természetesen a Balaton-parti települések, amelyek lélekszám-gyarapodását nem minden esetben követte a funkcionális megerősödés. A régió belső területein már nem ennyire egyértelmű a helyzet. Komló különleges státusa nem szorul bővebb magyarázatra, az agglomerálódás elvileg egyaránt érinti Szentlőrincet és Pécsváradot is, mégis, az előző helyzetét a közlekedési szerepkör és az uránbányászat egyik alvótelepüléseként központi döntések is segítik. Pécsvárad visszafogottabb fejlődésén egyebek mellett – Bólyhoz és Bonyhádroz hasonlóan – a kitelepítések hosszú távú következményei is érzékelhetők.

A fentiekén kívül körvonalazódní látszik még néhány, egymáshoz közel fekvő város közötti átrendeződés hatása: Nagyatád előretörése Nagybjom, ill. Dombóváré Tamási kárára. Összességében elmondható, hogy a vizsgált időszakban a Tolna megyei városok vesztesége (összesen –29 hely) elsősorban Somogyban jelentkezett nyereségként (21 hely). Ez a területi súlypont-áthelyeződés szinte teljesen egybecseng a hazai szektorális, ill. települési-funkcionális átrendeződéssel, annak egyik mutatójaként is értelmezhető.

A *rövidebb távú tendenciák* pontosabb feltárása érdekében érdemes a tényleges szaporodás helyett a *vándorlási különbszet* értékeit figyelembe venni (4. ábra). A legutóbbi három népszámlálás között eltelt dekádok éves átlagos vándorlási külön-

4. ábra. A vándorlási különbszet évi átlaga, 1990–2001, %

Net migration rate, annual average, 1990–2001, %

bözei alapján elmondható, hogy 1980–1990 között 12 városnak, 1990–2001 között pedig 9-nek volt negatív a mérlege. Azóta viszont romlott a helyzet: a 2001. évi vándorlási adatok 16, a 2003. évié pedig már 18 településen jeleznek elvándorlást, igaz ebből hosszú távú következtetést valószínűleg még nem szabad levonni. A területi megoszlásban még ebben a viszonylag korlátozott időtávban is jelentős átrendeződés mutatható ki. Az 1980-as évek vesztesei a Duna menti városok – beleértve az eróművi építkezések befejezésével a kivitelezők egy részének távozását megtapasztaló Paksot is –, ugyan súlyosnak nem mondható, évi átlagos 1,8–3,0%-os veszteséggel. A negatív csúcstartó Simontornya (–6,8%/év), de nem sokkal marad el mögötte a depresszióba már ekkor belekóstoló Komló sem. A másik oldalon egyértelmű nyertes a Siófoktól Fonyódig húzódó városlánc, rajtuk kívül az 1%-os átlagot csak Harkány és a legmagasabb értéket (2,28%) magáénak tudó Szentlőrinc képes felülmúlni.

A korábbi tendenciák látványos megfordulását jelzi az 1990. évi népességszámát 13%-os vándorlási nyereséggel gyarapító Dunaföldvár, amely ezzel a lista élén áll. Szintén határozottan pozitív a mérlege a Balaton-parti kisvárosok közül Fonyódnak, Balatonlellének, az ezekhez rendre hasonló utakat bejáró Harkánynak, és nem okoz meglepetést Pécsvárad vagy Bóly pozitív, ill. Komló, Csurgó vagy a leépülő iparú Bonyhád negatív előjele sem. Az már inkább magyarázatra szorul, hogy a rendre (Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió, 1971) – és legfrissebben is (Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió, 2005) – elmaradottnak, ill. hátrányos helyzetűnek minősített térségek városai (Sellye, Szigetvár, Kadarkút, Nagybjom, Lengyeltóti, Simontornya) viszonylag jelentős vándorlási nyereségre tehetek szert. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy természetes szaporodást csak két városban, az eltérő háttérű, de az 1980-as években egyaránt – ipari alapon – lendületesen felfutó Paks (évi átlagban 1,9%) és Szentlőrincen (1,5%) rögzíthetünk.

A többi várost egyöntetűen természetes fogyás jellemzi, amelynek ütemében értelemszerűen jelentős különbségek tapasztalhatók. Gyógyhely jellegéből is adódik Harkány évi –6,8%-e és nem sokkal marad el tőle Balatonlelle, ill. Fonyód sem. Érdekes Dunaföldvár esete, ahol a pozitív vándorlási mérleg mind a mai napig nem volt elegendő a demográfiai megújuláshoz, a természetes fogyás felemészti a vándorlási nyereség felét.

A viszonylag kedvező demográfiai adottságú városok közé sorolható még Barcs, Csurgó, Komló és Nagybjom is, ami ismételten jelzi, hogy az összefüggés a társadalmi-gazdasági fejlettség és a természetes szaporodás mutatói között ebben a térségben inkább negatív előjellel írható le. Ez utóbbi esetekben a megfelelő kistérségek demográfiai mutatói jellemzően 1–4%-el rosszabbak a városokénál, ami az aktívabb korosztályok mozgásának irányát is jelezheti. Adott körülmények között a kisváros még mindig lényegesen jobb lehetőségeket kínál a vidékénél.

A demográfiai folyamatok elemzése alapján összességében egy meglehetősen heterogén kép bontakozik ki. A vándorlási és a természetes szaporodási értékeket összevetve, a két ellentétes póluson a mindkét szempontból pozitív értékeket produkáló Paks és Szentlőrinc, ill. a természetes fogyás és elvándorlás által egyaránt súj-

tott Balatonboglár, Bonyhád, Csurgó, Harkány, Komló, Sásd, valamint Villány állnak. Különösen feltűnő ez utóbbi csoport méret- és térbeli szórtsága.

A központi szerepkörök átalakulásának kérdésköre

A tervgazdálkodás időszakában az erőteljes állami újraelosztás és a szűkös források ideológia mentén nivellált elosztása nyomán az azonos hierarchiaszintű települések ellátottsága – *funkció-összetétele* – lényegében azonosnak volt tekinthető. A kisvárosi szint jogi értelemben vett kiteljesedése – vagy ha úgy tetszik felhígulása – természetesen erőteljesen rányomja bélyegét az általuk átlagosan betöltött központi funkciók mennyiségi és minőségi mutatóira. A kisvárosi szerepkörök jellegzetes hatóköre a kistérség, így a tipikusnak tekinthető szolgáltatási kör értelemszerűen permanensen átalakul, az innovációk térbeli terjedésével, vagy ha úgy tetszik, a városiasodás folyamata révén az adott funkciók jellegzetes módon a településhierarchia egyre alacsonyabb szintjein válnak elérhetővé (BELUSZKY P.–GYÖRI R. 2004).

A népi demokratikus rendszertől merőben eltérő sajátosságokkal jellemezhető társadalmi és gazdasági átalakulás új dimenziók mentén fejt ki differenciáló hatását. A korábbi döntési kompetenciákat birtokló települések (pl. a megye- vagy járási székhelyek) jelentős pótlólagos erőforrások bevonására voltak képesek. Az alanyi jogon járó juttatások lecsökkenésével, az elosztható források elapadásával, ill. a területi igazgatási rendszer szétforgácsolódásával a kisvárosok mozgásteret markáns változáson ment keresztül. Új főszereplővé a gazdasági hatékonyság, valamint a településgazdálkodás sikeressége vált: a fejlődés lehetőségét és irányát, ill. az ott élő emberek életminőségét alapvetően a helyi gazdaság (településmenedzsment) határozza meg. Már csak azért is, mert a fejlesztési gyakorlat jelenlegi rendszerében elengedhetetlen az önkormányzatok saját forrásainak bevonása, ebben a tekintetben az egyes önkormányzatok lehetőségei között igen nagy szélsőségek mutatkoznak. Ezek a különbségek pedig – egy Tolna megyei vizsgálat tanulságai szerint – elsősorban a saját bevételek feltárásának sikerességében gyökereznek, hiszen az ebben a tekintetben sikertelen önkormányzatok pályázati forrásokhoz sem igen jutnak (LÁSZLÓ M.–PIRISI G. 2005).

Közszolgáltatási funkciók

A központi funkciók tekintetében a hangsúly tehát a közszolgáltatások területéről a *gazdasági szerepkörökre* tolódik át. A kisvárosi hálózat differenciálódása napjainkban nem a lakossági infrastruktúra bizonyos intézményeinek megléte vagy hiánya, hanem sokkal inkább a foglalkoztatási, kereskedelmi és piaci szolgáltatási funkciók fejlettsége mentén megy végbe. Ezt látszik alátámasztani az intézményhálózat áttekintésének tapasztalata, miszerint nagyon kevés elmozdulás következett be ezen a téren az elmúlt időszakban.

A legfejlettebbeknek tekinthető városok, ahol többek között kórház, városi bíróság és differenciált kínálatot nyújtó középfokú oktatási intézmények jellemzik a szolgáltatások körét, kivétel nélkül járási központok, ill. az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK) központjai voltak (Mohács, Komló, Siklós, Szigetvár, Bonyhád, Marcali, Nagyatád, Siófok). Átrendeződés csak annyiban tapasztalható, hogy a funkcióhiányos, kisméretű, az elmúlt másfél évtizedben városi rangot szerzett települések is igyekeznek megfelelni a címnek a kisvárosinak értelmezett intézmények és funkciók kiépítésével. Kettő kivételével mindenhol működik okmányiroda, az önkormányzatok igyekeznek megfelelni a helyi elvárásoknak a szociális intézmények vagy az oktatási kínálat alakítása terén is (M. CSÁSZÁR Zs. 2004). A közszolgáltatási funkciók tekintetében legkevésbé fejlett települések Somogy megyében összpontosulnak: Balatonföldvár, Balatonlelle, Lengyeltóti Nagybjajom vagy Kadarkút esetében alig-alig találunk hagyományos értelemben vett (kis)városi funkciókat.

Az *intézmények* tekintetében nem zárható ki, hogy ismét átrendeződési folyamatok indulnak el, hiszen a fenntartás demográfiai, jogi és pénzügyi keretfeltételei sokszor megkérdőjelezzik a jelenlegi rendszer továbbélését. Kérdésként vetődhet fel az is, hogy vajon a megszilárdulóban lévő kistérségi rendszer játszhat-e a járásokhoz hasonló szerepet a közelebbi vagy távolabbi jövőben. Egy ilyen jellegű átalakulásnak nyertese lehet pl. Szentlőrinc, Pécsvárad vagy Sellye, amelyek időben korlátozottan voltak csak járási központok, viszont jelenleg egy-egy kistérség szerveződik körülöttük. Azt, hogy az önkormányzatok számítanak egy ilyen jellegű fordulat beköszönőre, jelzi pl. Kadarkút törekvése egy „saját” kistérség létrehozására.

Gazdasági funkciók

A kisvárosok *gazdasági funkciói* természetesen éppúgy átalakulnak, mint az ország ágazati és területi szerkezete, méretüknél, rugalmasságuknál fogva e folyamatot és annak komplexitását jól illusztrálják. A posztindusztriális fejlődés azonban elsősorban a településhierarchia magasabb pozícióihoz kötődik, a kisvárosi szint elsősorban csak abban az esetben képes bekapcsolódni és a megfelelő innovációkat adaptálni, amennyiben kedvező regionális/térségi pozíciója ezt elősegíti.

Viszonylag kedvezőbb helyzetben inkább az agglomerációs folyamatok által érintett települések vannak, míg a hagyományosabb kisvárosok innovációs potenciálja jóval alacsonyabb (RECHNITZER J.–GROSZ A.–CSIZMADIA Z. 2003). Különösen így van ez a Pécshez és a Balatonhoz köthetően dinamikusabb térségekkel is rendelkező, de régióként összességében véve elmaradottnak, leszakadónak minősíthető Dél-Dunántúlon. A gazdaság szerkezetében még mindig sok a korszerűtlen elem, közismert a tőkeszegénység, a külföldi beruházások visszafogott volta nem gyorsítja az átalakulást.

Összességében véve a gazdaság jövedelemtermelő képessége alacsony, amelynek gyökerei valószínűleg sok térségben a történelmi múltig visszanyúlnak, de mindenhol szembeszökő az agrárgazdaság, és a hagyományosan kisvárosi ágazatnak te-

kinthető élelmiszeripar válsága, a szocialista vidéki iparosítás mindmáig kiható, felemás eredményei.

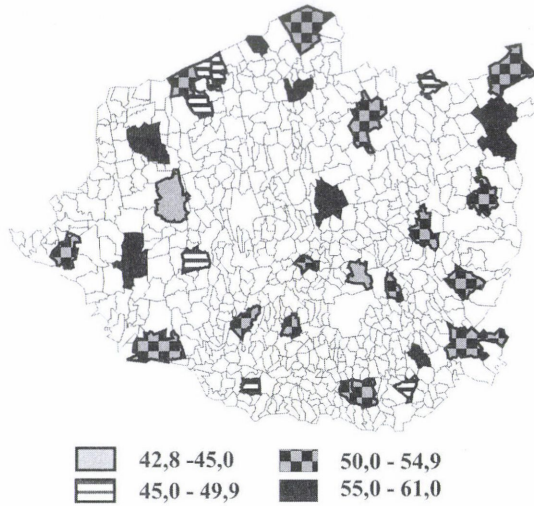
Nehéz optimistának lenni a régió vidéki térségeinek felzárkózását illetően, amelyben azonban a kisvárosok szerepe nyilvánvalóan kulcsfontosságú lesz. Még abban az egyébként jelenleg nem túl valószínűnek tűnő esetben is, ha a mezőgazdaság jelenlegi trendjei megfordulnának, és növekvő számú népességnek lenne képes megélhetést biztosítani, a kisvárosok feldolgozó, elosztó és üzleti-szolgáltató szerepkörének megerősödése szükséges következmény, ill. feltétel lenne. Egyelőre azonban kiútnak elsősorban inkább a feldolgozóipar fejlesztése tűnik, ami a központi szerepkör további erősítésével jár együtt. Ennek számos oka van: a kisvárosok elérhetősége jobb, az üzleti tevékenységet elősegítő néhány alapvető szolgáltatás megjelenik, több helyen ipari parkok kiépítésével is igyekeznek ezt a folyamatot katalizálni. Összességében tehát az e városkategóriába esők növekvő mértékben válhatnak foglalkoztatási központtá.

A kisvárosok *foglalkoztatási szerepkörének* erősödése egyértelműen a mezőgazdaság munkaerő-igényének csökkenésével párhuzamosan jelentkezik. Ez nem csak az urbanizációs folyamat – ezen a szinten a 20. sz. utolsó évtizedéig elhúzódó – első szakaszához kötődő, a falvakból a városok felé történő vándorlással áll összefüggésben, hanem előidézője volt egy igen jelentős ingázás kibontakozásának. A kisvárosok iparosodása magán viselte a vidéki szocialista iparfejlesztés hátulütőit, amely 1990 után oda vezetett, hogy a megváltozott piaci feltételek között a gazdasági szereplőknek csak egy része maradt versenyképes. A probléma sajnos az agrárium elhúzódó válságával egy időben jelentkezett, amely a termőföld reprivatizáció révén ugyan több embernek teremtett elvi megélhetési lehetőséget, azonban a szétaprózódó birtokstruktúra, az élelmiszeripar válsága és az értékesítési nehézségek nyomán ez a lehetőség többnyire valóban elméleti maradt.

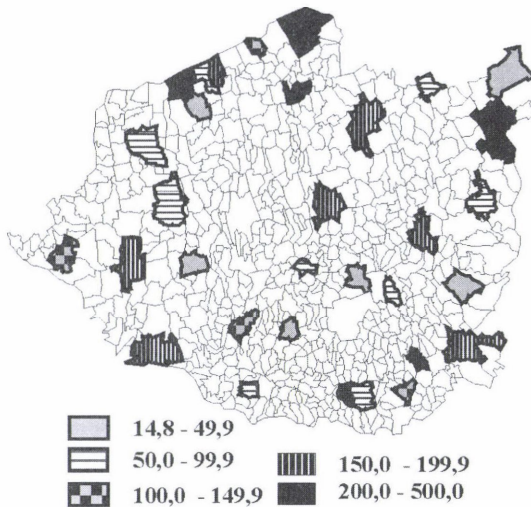
A *foglalkoztatottság* különbségei mutatnak ugyan némi régióon belüli K–Ny-i dichotómiát: a Duna menti tengely helyzete érezhetően jobb, az igazán súlyos problémák ismét a belső perifériákon jelentkeznek (5. ábra).

Mind a legalsó, mind a legmagasabb kategóriák meglehetősen heterogének: a pozitív oldalon a „nagyok” közül Paks, Dombóvár, Marcali és Nagyatád, a „kicsik” közül Tab, Balatonföldvár és Bóly fért be. A negatív oldalon viszont a 10 000 lakos feletti városok közül csak a szerkezetváltó Komló került az alsó két kategória valamelyikébe. Feltűnő néhány Balaton-parti település visszafogott teljesítménye is, ami valószínűleg a helyi munkalehetőségek esetleges és szezonális jellegére vezethető vissza. Mivel a falusi települések döntő többségében sem az ipar, sem a terciér ágazatok áttérés jellegű fejlődése nem várható, így felerősödik a központi települések foglalkoztatási szerepkörének kérdése. Az, hogy ennek a kihívásnak a kisvárosok mennyire eltérő módon voltak képesek eleget tenni, az az alábbi ábrán is megmutatkozik (6. ábra).

A várokozásoknak megfelelően negatív (az ábrán 100% alatti kategóriákba tartozó) a mérleg az agglomerációs övezetben, vagy annak peremén fekvő városok esetében. Ebbe a típusba tartozik Komló (abszolút értékben negatív rekorder), Szentlőrinc, Pécsvárad, Bátaszék, Tolna. Szerényebb mértékű, de hasonló hatást ké-

5. ábra. A foglalkoztatottak %-os aránya a 15–64 éves korosztályhoz viszonyítva, 2001
 The rate of employed within the age group between 15 and 64 years, 2001

6. ábra. A településre bejáró foglalkoztatottak %-os aránya az eljárókhöz viszonyítva, 2001
 The rate of received commuters related to leaving commuters, 2001

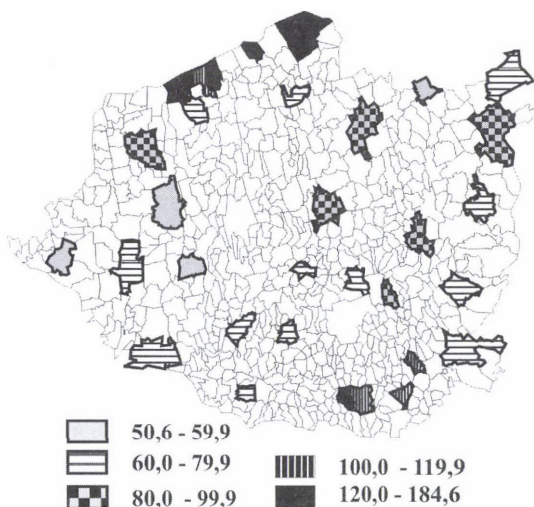
pesek kifejteti a jelentős idegenforgalmi központok, ami negatívba fordítja Lengyel-tóti, Balatonboglár vagy Siklós mérlegét. Feltehetően Paks és Dunaújváros hatása mutatható ki Tolna megye K-i részein. A belső perifériák kiszolgáltatott helyzetének ékes bizonyítéka, hogy éppen a nem kis részben „területfejlesztési okokból”, a tér-

szerkezetben tátongó városhiányos térségek kitöltésére a közelmúltban városi rangot nyert települések (Sásd, Sellye, Nagybjom, Kadarkút – ez utóbbi arányait tekintve negatív rekorder) nem képesek ezt a szerepkört a munkahelyek oldaláról betölteni.

A *munkahelytöbblettel* rendelkező települések között ott találjuk a tradicionális, térszerkezetben kulcsszerepet betöltő, viszonylag nagy méretű és jelentősebb iparral rendelkező településeket (Mohács, Bonyhád, Dombóvár, Tamási, Barcs). 200% feletti értékkel azonban Pakson és Siófokon kívül inkább csak néhány kisebb települést találunk (Harkány, Tab, Fonyód, Bóly), amelyeknél többnyire egy-egy jól behatárolható ágazat vagy éppen üzem jelenti a kiugró foglalkoztatási adat háttérét.

A kisvárosok egyesített munkaerő mérlege 7000 fős többletet mutat, ami azonban az összes kisvárosban lakó foglalkoztatottnak mindössze csak 6,5%-a. Árnyaltabb képet kapunk, ha a mérleg helyett pusztán az arányokat nézzük. Az adott településsel ingázás révén kapcsolatba kerülők száma (vagyis a településről el-, ill. oda bejáró foglalkoztatottak száma) olykor meghaladja vagy megközelíti a település összes helyben lakó foglalkoztatottjának számát (ilyen pl. Barcs, Tab, Harkány, Fonyód). Ez a jelenség, amely feltehetően a munkaerő-kereslet és -kínálat közötti szerkezeti különbségekre vezethető vissza, ha az előbbiektől eltérő módon is, de szintén jelzi a térségi szerepkör jelentőségét.

A gazdasági szerepkör másik fontos tényezője a *vállalkozói aktivitás* (7. ábra). A magasan az átlag felett álló csoport az idegenforgalmi funkció jelentős súlyával jellemezhető településeké: a Balaton-partiak mellett csak Harkány kerül ebbe a kategóriába. Jól körülírható az e tekintetben elmaradottabb kisvárosok csoportja is, amely elsősorban

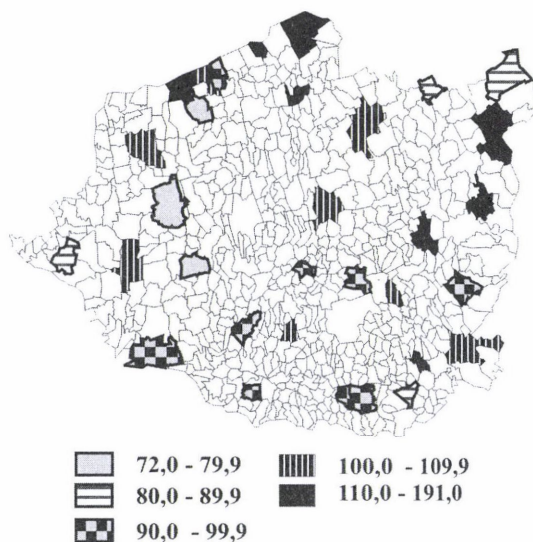
7. ábra. A településen működő vállalkozások 1000 lakosra jutó száma, 2001

Number of enterprises operating in small towns per 1000 inhabitants, 2001

a belső perifériák képviselőiből áll (Simontornya, Kadarkút, Nagybajom, Lengyeltóti, Tab). Ez utóbbi eset mutatja, hogy milyen bizonytalan a foglalkoztatásban betöltött szerep. A határ mentéről Sellye és Curgó, valamint Szentlőrinc és Bátaszék, háttérüket tekintve némiképp kilógva a csoportból. Érdekes, hogy hozzájuk képest a hasonló mérettartományban jól teljesítő Villány, Bóly és Pécsvárad a régió belül német kulturális hagyományokat leginkább ápoló városai közé tartoznak, és egy méretkategóriával följebb, de besorolható közéjük Bonyhád is. Általában a közepes méretű, 8–15 ezer fős városok csoportja viszonylag homogén, legjelentősebb pozitív, ill. negatív eltérést egy-egy határ közeli város (Siklós, ill. Barcs) adatai mutatják. A kapufunkció szerepe erőteljesen differenciált módon érvényesül.

Érdemes összevetni a fenti két elemzés adatait az *egy főre jutó személyi jövedelemadó* értékeivel (8. ábra). Az összevetést ebben az esetben a régió átlagával tettük meg – amit a kisvárosi középérték átlaga némiképp felülmúl –, hangsúlyozva némely település gyenge teljesítményét. A régiós átlag alatt ugyanis 16 várost találunk, többek között meglepő módon Harkányt vagy Balatonlelét is. Ennek okai között a szürke gazdaság jelenlétét, így a legális jövedelmek visszafogottabb mértékét feltételezhetjük. Paks természetesen kiemelkedik a mezőnyből (191%-os értékkel), a „maradék” régió pedig egy Bóly–Pécsvárad–Dombóvár–Marcali vonal mentén divergál, amit csak az eredményesebb K-i területekbe beékelődő Simontornya és Dunaföldvár visszafogottabb teljesítménye bont meg.

Ebben az összevetésben egyértelműnek látszik, hogy a jövedelmi különbségek távolról sem kapcsolódnak immár a méret- vagy település-hierarchikus kategó-

8. ábra. A személyi jövedelemadó egy lakosra eső értékei, a régió átlagának %-os arányában, 2001

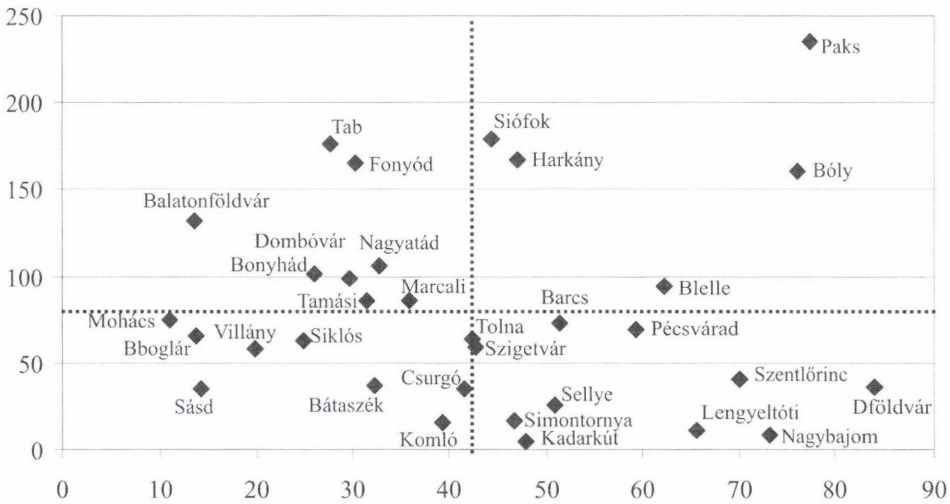
Income tax per capita in per cent of the region's average, 2001

riákhoz, az egykori járási központok közül igazán jól csak Bonyhád teljesít, a többiek alulról vagy felülről súrolják az átlagot. A legrosszabb eredményt immár nem először a somogyi belső perifériák funkcióhiányos központjai esetében találjuk, amelyeknél még Sellye helyzete is biztatóbbnak tűnik.

Az átalakuló kisvárosok típusai

A fentiekben végrehajtott elemzésünk szerint a kisvárosok átalakulása, dinamizmusa és térségi szerepköre nehezen szorítható be az eddigi kategóriákba. A különbségeket önmagunkban egyik tényező sem magyarázza kielégítően: sem a méret-, sem a részben ebből fakadó funkcióbeli különbségek, sem pedig régió belüli földrajzi elhelyezkedés, vagy a régi (1989 előtti) és új városok közötti kettősség nem magyarázat önmagában.

Az eredmények összegezhetsége érdekében az egyes mutatókat megkíséreltük közös nevezőre hozni. A cél a kisvárosok egymással való összehasonlítása volt. Az egyes mutatóknál a városokat sorba rendeztük, a helyezési számokat fordítva osztottuk ki: az utolsó helyezett település kapott egy pontot, és így tovább, egészen 32-ig. A helyezéseken belüli különbségek érvényre juttatása érdekében, ezeket a számokat korrigáltuk a településre vonatkozó érték és az adott mutató átlagának arányával. Az így kapott érték-számokat összegeztük külön-külön a demográfiai (természetes szaporodás, vándorlási különbözet) és gazdasági (foglalkoztatottság, településen kívüli foglalkoztatási hatás, vállalkozások száma, SzJA-alap) kategóriákban (9. ábra).

9. ábra. A kisvárosi fejlődés demográfiai és gazdasági értékszámai a Dél-Dunántúlon, 2001

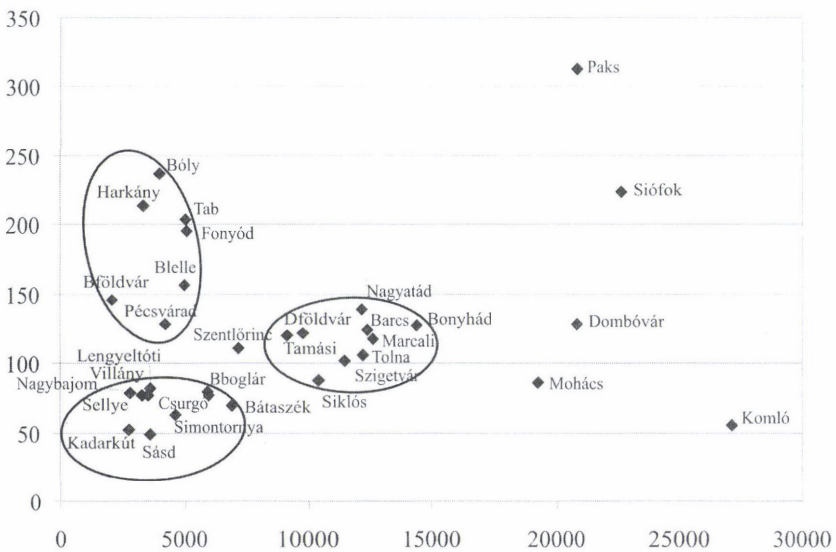
The demographic and economic indexes of the development level in small towns of South Transdanubia, 2001

A szaggatott vonalak a vonatkozó átlagokat szemléltetik, amelyekből kitűnik, hogy a gazdasági mutatók tekintetében a különbségek nagyobbak, az ilyen szerepkörökben megnyilvánuló sikeresség nem feltétlenül mutatkozik meg a demográfiaiban, amint ezt Tab, Fonyód vagy Balatonföldvár példája is igazolja. Ugyanakkor a fenti szentencia fordítottja is igaznak látszik: a meglepően kedvező népesedési mutatókkal jellemezhető Dunaföldvárnak vagy Szentlőrincnek kevés babér termett a vizsgálat másik dimenziójában.

Néhány viszonylag markáns csoport is elkülöníthető az ábrán: a belső periferia kisebb, *funkciószegény városai* egyértelműen a jobb alsó negyedben csoportosulnak. A *tradicionális kisváros* kategóriájának leginkább megfelelő települések, az egykori járásközpontok többsége alkotja a derékhadat az átlagok körül. Tanulságosnak tűnik a fenti pozíciók árnyaltabb elemzése, amelynek során az előző két értékszám összegét a települések lakosságszámának függvényében ábrázoltuk (10. ábra).

A kisvárosok ebben az esetben 3, jól elkülöníthető tömböt alkotnak: a 10 000 főnél kisebbek egy sikertelen és egy sikeres csoportra osztható, a 10–15 ezer fős népesség közöttiek nagyjából átlagos eredményt tudhatnak magukénak (a kiépült intézményhálózat vélhetően jelentős stabilizációs tényezőként működik), de az egykori járási székhelyek korántsem egységesek. A legnagyobb szóródás a legmagasabb méretkategóriákban jelentkezik, a fejlődési pályák itt divergálnak leglátványosabban.

Az összesített átlagnak 123 pont adódott, ennél jobb eredményt 13 település ért el, de az átlagot legalább 20%-al meghaladni már csak hét volt képes. Ezek szinte kivé-

10. ábra. A kisvárosi fejlődés összesített értékszámái a népesség függvényében, 2001

The cumulative index of the development level in small towns correlated with the population number, 2001

tel nélkül olyan városok, amelyek sikerüket egyetlen ágazat (jellemzően az idegenforgalom: Harkány, Fonyód, Siófok, Balatonlelle, ill. az energetika: Paks; a mezőgazdaság: Bóly; és csupán egyetlen esetben – Tab – a feldolgozóipar) eredményességének köszönhetik.

A fenti szempontrendszer szerinti elemzés korlátainak ismeretében is kísérletet tehetünk a Dél-Dunántúl kisvárosi típusainak megalkotására, amelyet az 1. táblázat mutat be. A három függőleges oszlop (dinamikus, statikus, hanyatló) elhatárolása az összesített értékszámok alapján történt, ahol az átlaghoz viszonyított 115%, ill. 85% jelentette a kategóriák belső határát.

1. táblázat. A kisvárosi átalakulás típusai a Dél-Dunántúlon (2001)

Funkcionális típusok	Dinamikus	Stagnáló	Hanyatló
Funkciógazdag, tradicionális kisváros	Siófok	Marcali, Barcs, Bonyhád, Dombóvár, Nagyatád	Szigetvár, Mohács, Siklós
Korlátozott központi szerepkörű kisvárosok	Tab	Tolna, Tamási, Dunaföldvár, Pécsvárad	Simontornya, Sellye, Csurgó, Bátaszék
Mikrotérségi központok	Bóly	Szentlőrinc	Sásd, Nagybajom, Kadarkút, Lengyeltóti
(Szocialista) ipari város	Paks	–	Komló
Image-város	–	–	Villány
Üdülőváros	Harkány, Fonyód, Balatonlelle, Balatonföldvár	–	Balatonboglár

Szerk.: PIRISI G.–TRÓCSÁNYI A.

A funkcionális jellegű típusok megalkotásakor alapvető kiindulópontnak BELUSZKY P. (1999) eredményeit tekintettük, amelyeket a kutatási eredmények alapján fejlesztettünk tovább. Véleményünk szerint öt viszonylag markáns csoportot lehet elkülöníteni, amelyeknek megfelelőit tulajdonképpen az ország egészében nagy pontossággal azonosíthatjuk. Közülük 3 csoport lényegében egyetlen skála 3 szintjét jeleníti meg, a funkcionális értelemben legfejlettebb településektől azokig, amelyek központi szerepkörökkel minimális mértékben rendelkeznek. Ez utóbbiak – elnevezésükre igyekeztünk egy negatív felhangtól mentes kifejezést találni – központi szerepük kiteljesedésében gyakran közeli nagyvárosok jelentős konkurenciája akadályozza őket (Tolna, Bóly, Szentlőrinc, Pécsvárad), vagy egyszerűen csak sokkal kisebb dimenziókban képesek ezt gyakorolni (Pécsvárad, Tab). Ezek közé sorolhatók azok a települések, amelyek a Tóth József vezette vizsgálatban (városhiányos) térszerkezeti típusként kerültek megnevezésre, mint a városhálózat fejlesztése szempontjából figyelembevételre javasolt nagyközségek.

A másik három típus a speciális településeké. Komlót faluból, Paksot Duna menti (egykori) kisvárosból emelte ki a szocialista iparosítás. A jelen most mégis gyökeresen eltérő, bár mindkét fejlődés nagyon egytényezős, a diverzifikált gazdasági

struktúra egyik város esetében sem alakult ki igazán. Újabb speciális típus az üdülővárosoké, amelyek térségi szerepköre Fonyód kivételével jelentéktelen. Siófok mérete és összetettebb szerepkörei miatt nem került ebbe a klasszisba.

Némi magyarázatot igényel az *image-város kategória*, amelynek egyetlen képviselője a régióból Villány. Önálló kategóriába sorolása mellett szól, hogy az ország új kisvárosai között karakteres csoportot alkotva (Badacsonytomaj, Herend, Pannonhalma, Máriapócs, Visegrád), szinte csak az erre a csoportra igaz adottságokkal jellemezhető. Ebben az esetben nem tisztán idegenforgalmi adottságról és annak térszervező hatásairól beszélhetünk, hiszen a város létalapját e mellett, vagy ezen túl is egy-egy termék adja, amelyhez a település márkanévként is kötődik. Ez a termék Villány esetében viszonylag konkrét, de a többi említett város közül, Pannonhalma esetében pl. már nehezen tárgyasítható, de arculatformáló identitás-elemként elemként megragadható.

Véleményünk szerint ez a jelenség eltér annyiban az alapvetően nagy tömegű turista fogadására és tartós kiszolgálására berendezkedett üdülővárosoktól, hogy érdemes legyen külön kategóriaként megjelölni.

Összegzés

A vizsgálat elsődleges célkitűzése a kisvárosok csoportjában tapasztalható belső tagozódás feltárása volt, amelyet igyekeztünk különböző társadalomföldrajzi módszerekkel megragadni. Visszatérve az alapproblémához – vagyis a kisvárosok mennyiben voltak képesek alkalmazkodni a változó külső körülményekhez –, összességében nem túl biztató a kép. Vizsgálataink szerint a legjelentősebb térségi szerepkörrel rendelkező települések, amelyek a vidéki terek szervezésében mással nem pótolható szerepet játszanak, még egy ilyen, régióon belüli összehasonlításban sem tekinthetők sikeresnek, egy külső összevetés pedig feltehetőleg még kedvezőtlenebb eredményt hozna.

A dinamikus kategóriába sorolt városok fejlődése döntően speciális tényezőknek köszönhető, ráadásul jellemzően a kisebb méretkategóriába sorolhatók, így fontosabb térségi szerep betöltésére nem alkalmasak. Talán nem megalapozatlan az a benyomásunk, miszerint méréskelten eredményesek a várossá nyilvánítások egyre erősödő nyomása is. Az 1990 után városi címet nyert települések közül éppen a városhiányos térségek központjaiként megerősíteni kívánt, térszerkezeti típusba sorolható települések (Sásd, Nagybajom, Sellye, ill. Kadarkút) tűnnek a legkevésbé sikeresnek. (Bár utóbbi esetében a fél évszázados városi múlt nem kedvez az összehasonlításnak).

Ebből a csoportból tulajdonképpen csak Bóly, ill. kisebb mértékben Pécsvárad és Szentlőrinc fejlődése tűnik biztónak. Ahhoz, hogy a kisvárosok a jelenleginél nagyobb intenzitással legyenek képesek betölteni alapvető, lokális központként meghatározható szerepüket, feltehetően jelentős külső fejlődési impulzusok szükségesek. Erre, a közeljövőben egy tartós felzárkózási pályára álló Magyarországon, a területi politika bővülő forrásai mellett elméletileg a megelőző évtizedekénél jobb esély kínálkozik.

IRODALOM

- BAKTI M. 2002. Gödöllő, a sikeres város. – *Comitatus* 12. 1–2. pp. 27–36.
- BÁNLAKY P. 1987. Kisvárosaink – a településhálózat köztes helyzetében. – *Földr. Ért.* 36. 1. pp. 31–45.
- BELUSZKY P. 1967. A magyar városok központi szerepköre. – *Statisztikai Szemle* 45. 6. pp. 543–563.
- BELUSZKY P. 1999. Magyarország településföldrajza. Általános rész. – *Dialog Campus Kiadó, Budapest–Pécs*, 584 p.
- BELUSZKY P.–GYÖRI R. 2004. Fel is út, le is út... Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. sz.-ban. – *Tér és Társadalom* 18. 1. pp. 1–41.
- CSAPÓ T. 1998. A várossányilvánítás elvi kérdései, potenciális városok az Északnyugat-Dunántúlon. – In: Mészáros R.–Tóth J. (szerk.): *Földrajzi kaleidoszkóp. Tanulmányok Krajkó Gyula professzor 70. születésnapjára. JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék – JATE TTK Gazdaságföldrajzi Tanszék, Pécs–Szeged*, pp. 260–273.
- CSAPÓ T. 2002. A magyar megyei jogú városok regionális funkciói. – *Területi Statisztika* 52. 3. pp. 228–252.
- ENYEDI Gy. 2000. Globalizáció és a magyar területi fejlődés. – *Tér és Társadalom* 14. 1. pp. 1–10.
- ENYEDI Gy. 2004. Regionális folyamatok a poszt-socialista Magyarországon. – *Magyar Tudomány* 9. pp. 935–942.
- GYÖNGYÖSI L. 1996. A „maradék” Biharország fővárosa: Berettyóújfalú. – *Tér és Társadalom* 10. 2–3. pp. 77–90.
- HAJDÚ Z. 1994. A megyei közigazgatási területbeosztás reformjának közigazgatás földrajzi összefüggései. – In: CSEFKÓ F. (szerk.): *Tér és közigazgatás. MTA RKK–Magyar Közigazgatási Intézet, Pécs–Budapest*, pp. 45–66.
- KERESE T. 2005. Somogy megye városhálózatának fejlődése a kezdetektől napjainkig. – In: CSAPÓ T.–KOCIS Zs.–LENNER T. (szerk.): *A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely*, pp. 194–211.
- KISS É. 1998. A várossá nyilvánítás problematikája és a várossá válás jelentősége az önkormányzatok szemszögéből. – *Földr. Ért.* 47. 3. pp. 456–481.
- KÖSZEGFALVI Gy. 1987. A magyarországi kisváros hálózat. – *Területi Statisztika* 37. 1–3. pp. 55–70.
- KÖSZEGFALVI Gy. 2004. Magyarország településrendszere. Történelmi vázlat településrendszerünkről. – *Alexandra Kiadó, Pécs*, 158 p.
- LÁSZLÓ M.–PIRISI G. 2005. Önkormányzatok gazdálkodása és a településfejlesztés. – In: PAP N. (szerk.): *Terület- és településfejlesztés Tolna megyében. Babits Kiadó, Szekszárd*, pp. 269–304.
- LENNER T. 1996. Központi funkciók feltárása Vas megyében. – *Tér és Társadalom* 10. 2–3. pp. 69–76.
- LENNER T. 2000. Kisvárosok modernizációjának társadalomföldrajzi áttekintése vas megyei példakön. – *Tér és Társadalom* 14. 2–3. pp. 139–146.
- LETTRICH E. 1965. Urbanizálódás Magyarországon. – *Földrajzi Tanulmányok* 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 83 p.
- M. CSÁSZÁR Zs. 2004. Magyarország oktatásföldrajza. – *Pro Pannonia Kiadó, Pécs*, 189 p.
- Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió 1971. – *Építésügyi és városfejlesztési Minisztérium. Budapest*, 48 p.
- Országos Területfejlesztési Konceptió 2005. – *VÁTI, Budapest*, 140 p.
- PAP N. 2004. A kistérségek helye, szerepe Magyarországon a XXI. század első évtizedében. – *Tér és Társadalom* 18. 4. pp. 24–41.
- RECHNITZER J.–GROSZ A.–CSIZMADIA Z. 2003. A magyar városhálózat tagozódása az infokommunikációs infrastruktúra alapján az ezredfordulón. – *Tér és Társadalom* 17. 3. pp. 145–163.
- RÜDL J. 1998. Az új kisváros és a városi funkciók. – *Földr. Ért.* 47. 1. pp. 31–41.
- TÓTH J. 1981. A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. – *Földr. Ért.* 30. 2–3. pp. 267–292.

- TÓTH J. 1996. A településrendszer. – In: PERCZEL Gy. (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, pp. 539–584.
- TÓTH J. 2004. Kell nekünk régió? – In: HITSEKER M.–SZILÁGYI Zs. (szerk.): Mindentudás egyeteme 3. Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 193–212.
- TÓTH J.–TRÓCSÁNYI A. (szerk.) 1996. Összegzés ”A magyarországi városhálózat és a városhiányos térségek vizsgálata” c. kutatás témakörében. – JPTE TTK ÁTUT, Pécs, 126 p.
- TRÓCSÁNYI A. 1995. Az államszocialista kor új városainak illeszkedése Magyarország településhálózatába (”szocialista” városaink). – In: TÓTH J. (szerk.): A magyarországi városhálózat és a városhiányos térségek vizsgálata I/2. JPTE TTK ÁTUT, Pécs, pp. 218–236.
- WILHELM Z. 2001. Az Alsó-Duna-vidék településeinek fejlődésében szerepet játszó természeti tényezők vizsgálata. – In: TÓTH J.–WILHELM Z.: Konzerváció, modernizáció, regionalitás a Dél-Dunántúlon I. köt., PTE-KÖM, Pécs, 145 p.
- ZOLTÁN Z. 2002. A magyar kisváros-hálózat kiteljesedése az 1990-es évtizedben I. – *Comitatus* 12. 11–12. pp. 142–151.
- ZOLTÁN Z. 2003. A magyar kisváros-hálózat kiteljesedése az 1990-es évtizedben II. – *Comitatus*. 13. 1–2. pp. 121–126.

A városok központi szerepének tükröződése Bács-Kiskun megye telekáraiban

TÁNCZOS-SZABÓ LÁSZLÓ–ULCZ GYULA¹

Abstract

Real estate prices as a reflection of central place function of urban settlements in Bács-Kiskun County

The commercial value of real property is to be considered a major characteristic of any particular segment within the broader socio-economic spatial structure. With the prevalence of market economy, prices of tenements have turned into a determining factor of spatial-structure in minor settlements as well as in the major cities and metropolises. From the perspective of the potential use of the environment, it is important that there is a value-judgement underlying the divergence of prices. It is for this reason that it was decided to compile a map of real estate prices that covers both the inner parts and the peripheries of all the settlements in Bács-Kiskun County. From the outcome of this research – e.g., the resulting layout of various sectors – a conclusion can be drawn that market conditions have gained ground in control of the socio-economic structure over the past fifteen years.

Urban settlements in the area with a sizeable socio-economic potential are likely to produce extremely high realty prices in their inner districts (Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Baja). Leaving such innovation centres behind realty prices will decrease in sectors rather than in all directions in a circular way, which can be explained by the influence of major radial routes upgrading land value in their immediate surroundings. Beneficial natural conditions rather promote the tertiary sector than farming.

An other conspicuous fact is that in Kecskemét (the leading innovation centre of the area) there seems to be a price-slope showing up and denoting more than fifty-fold differences in realty prices between the centre and suburban areas. Considering the more distant outskirts of the town the difference between realty prices might even reach a thousand-fold value. This kind of difference in realty prices is the trigger for segregation between the different groups of society in the urban structure (according to property status, ethnic affiliation).

Bevezetés

A tőkés termelési mód révén megvalósuló gyors ipari fejlődés a leggyorsabban fejlődő országokban a városok robbanásszerű növekedését eredményezte. A nagyvárosok kialakulásával nem

¹ Doktoranduszok, PTE, Földtudományok Doktoriskola, 7624 Pécs, Ifjúság u. 6.

csak az épített környezet megváltozása jelentett forradalmian új változást a társadalom számára, hanem az ehhez kötődő életmódbeli változások is.

Nem véletlen, hogy a 20. sz. elején a társadalomtudományi kutatások célpontjává a nagyvárosok váltak. A vizsgálatokban szerepet kaptak a területi kutatásokban alkalmazott településföldrajzi és a társadalmi jelenségeket feltáró szociológiai módszerek egyaránt. Új tudományos irányzat született, a *városökológia*, amely a nagyvárosok szerkezete és társadalmi jelenségei közötti összefüggéseket kutatta. Ennek első képviselői az ún. Chicagói iskolához tartoztak, ami azt is jelzi, hogy a hosszú történelmi fejlődéssel nem rendelkező, a „semmitől” kinövő amerikai nagyvárosok jelentették a legkedvezőbb terepet a településszerkezet és a társadalmi jellegzetességek közötti kapcsolat tanulmányozásához.

Kutatásaik azt bizonyították, hogy mind a nagyvárosok területhasznosítási zónái, mind az azok által meghatározott társadalmi rétegződés alapvetően a telekáraktól függ. Ennek a gondolatnak a továbbviteléből született az Alonso-modell (ALONSO, W. 1964), amely a vállalkozások optimális telephelyét jelöli ki a nagyvárosokban.

Hazánkban a tervgazdálkodás időszakában, a piaci viszonyok gazdasági kényszerítő ereje híján a telekárak kérdése nem merült fel súlyának megfelelően a településfejlődés tényezőjeként. Természetes tehát, hogy a települések kutatása során született megannyi publikáció között nem található ilyen jellegűek. Az ezredforduló időszakában azonban a tulajdonviszonyok megváltozásának hatásaira reagálva már egyre több tanulmány érinti a településfejlődés és a telekárak összefüggésének kérdését (SCHIFFERNÉ KOVÁCS K. 2000; BARTKE I. 2002; LENGYEL I.–MOZSÁR F. 2002 stb.).

Újabb megfogalmazott definíció szerint a település társadalmi-gazdasági, infrastruktúrális és természeti szférák kölcsönhatásain alapuló dinamikus, harmonikus működő rendszer. Ezen együttműködő rendszer bármelyik hatótényezőjének változása kihatással van a többi alkotóelemre is. A természet és a társadalom kölcsönhatásaként létrejött teljes környezet, vagyis a társadalmi-gazdasági tér pedig a települések és a közöttük lévő tér együttese. A települések tehát a teljes környezet sűrűsödési pontjaként definiálhatók (TRÓCSÁNYI A.–TÓTH J. 2002).

E komplex szemléletmódot igénylő tér-meghatározás fölveti a telekár probléma továbbgondolási lehetőségét is. Amint a telekárak a nagyvárosokban a térszerkezet, sőt a társadalmi struktúra alakulásában is kulcsszerepet játszottak, kimutatható-e térszerkezet-formáló szerepük a jelenlegi, egyre sűrűsödő szövetű teljes társadalmi-gazdasági térben is. A településhálózat jelenlegi fejlődésében ugyanis kulcsszerepe van a térbeli innovációknak és az ezek által kiváltott földrajzi diffúzióknak (CSÉFALVAY Z. 1994). Eszerint zömében a városokhoz kötődő jelentősebb innovációk egyrészt a települések társadalmi-gazdasági fölértékelődését eredményezik, másrészt kisugárzó, ösztönző hatásuk van a környező területek gazdasági fejlődésére. Az innovációk megvalósulását azonban befolyásolják a telekárak is, továbbá mint egy öngerjesztő folyamatként a legéletképesebb innovációk maguk is a telekárak növekedéséhez vezetnek.

Azt tehát hamar fölismerték, hogy a változó telekárak a társadalmi-gazdasági tér sűrűsödési pontjait jelentő nagyvárosok esetében jellegzetes övezeteket jelölnek ki, amit e települések inhomogén belső struktúrájával magyaráztak. Mivel azonban az inhomogén struktúra az egységes tér egészére jellemző, benne el kell, hogy különüljenek az eltérő telekárakhoz kötődő zónák. Ebből a feltételezésből született az a telekárak vizsgálatának a regionális kutatásokba történő bevonhatóságát bemutató tanulmány, amely szerint nyilvánvaló a kapcsolat a telekárak és a térszerkezet között. Egy bő évtized elegendő volt arra, hogy a piaci viszonyok uralkodóvá válása jelentősen differenciálja a telekárakat egy olyan térség térszerkezetében, amelyik ráadásul nem is tartozik hazánk letett területeihez (TÁNCZOS-SZABÓ L. 2005).

Természetes, hogy ez a dolgozat már csak terjedelménél fogva sem vállalkozhat arra, hogy a teljes környezet és a telekár-probléma minden lehetséges kapcsolódási pontját vizsgálja. Célja lehet azonban néhány olyan kérdés megválaszolása, amelyekre Bács-Kiskun megye telekár-vizsgálatán keresztül jó lehetőség nyílik. A legfontosabb kérdések e téren a következők:

- Hogyan mutatkozik meg a térségben a telekárak eltérésén keresztül a centrum-periféria kapcsolat?
- Föllelhető-e kapcsolat a térség városainak telekárjai és funkcionális fejlettségük között?
- Milyen kapcsolat mutatható ki a telekárak és a településszerkezet között a térség legdinamikusabban fejlődő innovációs központja, a százezres népességszámot nem sokkal meghaladó Kecskemét esetében?

A kutatás területe, adatbázisa és módszerei

A kutatás alapjául a Bács-Kiskun megyei Illetékhativaltól kapott 2001 évi telekár-adatok szolgáltak. Ez az adatbázis a települések bel-, ill. külterületének átlagos telekárjait tartalmazza. A városok esetében elkülönítve megtalálhatók még a belvárosi zóna átlagértékei, a nagyobb városoknál – így Kecskemétnél – pedig több, lényegesen eltérő értéket mutató városrész adatai is. A települések, ill. városrészek összevetésénél használt különböző mutatók tehát átlagértékekből lettek számítva. A területi jellegzetességeket bemutató térképek elkészítésénél megválasztott kategóriahatárok kiszámításánál is ezek szolgáltak alapul. A kategóriahatárok tehát nem önkényesen megválasztott értékek, hanem az adatsorokból számított átlagértékek, amelyek így reálisabb összehasonlítást biztosítanak.

Egyéb települési adatok forrásul a KSH Bács-Kiskun megyei Igazgatósága által közétett népszámlálási anyag (KOVÁCS T. 2003) szolgált. A városok alatt pedig Bács-Kiskun megye 2001-ben városi jogállású települései értendőek.

Tény, hogy a vizsgálat nem foglalkozik a telekárak időbeli változásának vizsgálatával. Ennek egyik oka, hogy korábbi évekre vonatkozó, ilyen részletes adatok nem állnak rendelkezésre. A lényegesebb azonban az, hogy ha lennének is ilyen adatok, a megfelelő időintervallumnak számító tíz évvel korábbi állapotban még nem zajlott le a földterületek magántulajdonba adása. Sőt a magánosítás igen lassan, vontatottan végrehajtott lebonyolítása is még csak a piaci viszonyok kialakulásának kezdetét jelentette. Reális, piacorientált telekárak tehát csak az 1990-es évek második felében alakulhattak ki.

E tanulmány nem csak a megye térszerkezetét felépítő települések telekárjait veti össze, hanem elemzi e terület első számú innovációs központjának térformáló szerepét, továbbá a város településstruktúrája és telekárjainak kapcsolatát is. Ez magyarázza, hogy terjedelmében is kiemelkedő hangsúlyt kap a kecskeméti telekárak térszerkezetet formáló társadalmi-gazdasági hatásainak bemutatása.

A vizsgálati terület itt a település belterülete. Ennek lehatárolásánál lényeges szempont, hogy Kecskemét lakosságának 79%-a a központi belterületen él. A város azonban rendelkezik egyéb belterülettel is, amely a központi belterülettel össze nem függő, attól kisebb-nagyobb távolságra elterülő, de a helyi önkormányzat által belterületnek minősített városrészekből áll. Ezek fejlesztése a belterületre érvényes szabályok szerint történik. Kecskemét közigazgatási határán belül tehát további 9 önálló, saját névvel ellátott egyéb belterületi lakott hely különíthető el. Ezeket a városrésze-

ket egységesen lakóövezetnek tekinthetjük. Ezek közül csupán a három legnagyobb népességszámúra (Hetényegyházára, Katonatelepre, Kadafalvára) terjed ki a vizsgálat, amelyeknek külön érdekessége sajátos szerkezeti tagozódásuk. Megfigyelhető bennük a centrum, a régi és az új lakórész, az üzemi környék stb. is. A vizsgálatból kimaradt többi belterületi lakott hely (Méntelek, Matkó, Borbás, Kisfái, Szarkás, Törkvés-Kossuth lakótelep) népességszáma elenyésző a város egészéhez viszonyítva, ráadásul a központi belterülettől mért távolságuk is nagyobb az előzőeknél.

A város és tágabb környezete relációjában végzett összehasonlítást viszont a megye településeire a bel- és külterületi telekárak aspektusából egyaránt elvégeztük.

Eredmények

A telekárak alakulását befolyásoló tényezők

a) A központok elérhetősége – gazdaságossági tényezők

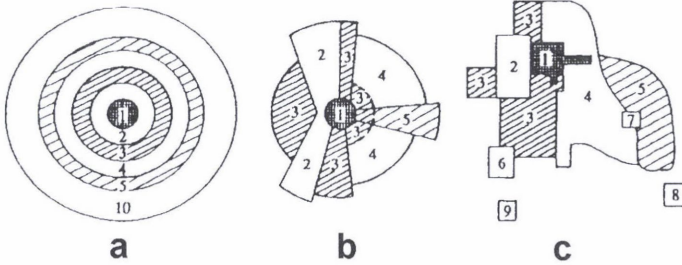
A vonatkozó szakirodalomból ismert, hogy a nyugat-európai nagyvárosokban szélsőségesen nagy különbségek alakulhattak ki a központi üzleti negyed és a peremterületek telekáraiban (CSÉFALVAY Z. 1994). A klasszikus koncentrikus modell szerint a telekár-görbék a központ felől gyorsan, majd a peremek felé haladva csökkenő intenzitással süllyednek. A telekárak alakulását ugyanis a kereslet-kínálat szabja meg. Mivel mindkettő korlátozott, a fizetőképes kereslet mértéke attól függ, hogy az illető területen folytatott gazdasági tevékenységből mekkora haszon érhető el, vagyis mekkora a vállalkozás gazdaságossága.

A különböző üzleti tevékenységekből azonban rendkívül eltérő haszon származhat, így a telekárak csökkenésének mértékét a peremek felé haladva különböző gazdasági tevékenységekből elérhető haszon mértéke szabja meg. A városok szerkezete így a változó telekárak következtében kialakuló különböző területhasznosítási övezeteknek megfelelően koncentrikussá válik.

A szektorális modell, amely egy fejlettebb állapotnak felel meg, azt szemlélteti, hogy az olyan területek hasznosítása kedvezőbb, amelyek a központból kivezető gyorsforgalmi utak által érintettek. Következésképpen a magasabb telekárak már nemcsak a központokban jellemzőek, hanem az onnan kifelé vezető szektorokban is.

A városfejlődés további stádiumában a kiterjedt városterület már nem teszi lehetővé a magasan kvalifikált központ gyors elérését a kivezető utakon sem, így ezek mentén olyan alközpontok jönnek létre, amelyek telekárai megvalósuló innovációk révén a környezetüknél magasabbak. Kialakult tehát a többmagvú városmodell (*1. ábra*).

A nagyvárosok természetesen sokféle funkciónak adnak térbeli keretet, így szerkezetük attól is függ, hogy milyen történelmi, gazdasági körülmények között alakultak ki és fejlődtek tovább napjainkig. Természetes az is, hogy a városok egyes időszakokban spontán növekedtek, így szerkezetükben szabályos és szabálytalan elemeket is találhatunk. Sok város szerkezetét tehát nem lehet egy általános típusba besorol-

I. ábra. A klasszikus városszerkezeti modellek. – a = koncentrikus zónák modellje (BURGESS, 1925); b = szektormodell (HOYT, 1939); c = többmagvú városmodell (HARRIS-ULLMAN, 1945). Forrás: CSÉFALVAY Z. 1994 alapján saját szerk.

Classical models of urban structure. – a = concentric model (BURGESS, 1925); b = sector model (HOYT, 1939); c = multiple nuclei model (HARRIS-ULLMAN, 1945). Source: Genuine drawing on data by CSÉFALVAY, Z. 1994

ni. Ezeknél csupán egyes fejlődési periódusokra jellemző szerkezeti formák lelhetők föl, amelyek esteleges dominanciája testesíti meg a város szerkezeti egységét.

b) Egyéb tényezők

Az urbanizáció előrehaladott stádiumában megfigyelhető a nagyvárosokat körülvevő rekreációs övezetek kialakulása. Általában ezek a kertvárosi zónák válnak ekkor a nagyvárosok legkedveltebb lakóterületévé. A fejlődés következő stádiumában, a dezurbanizációs fázisban pedig a falusi térségekbe költözés jelensége figyelhető meg. Ezzel tehát fölrértékelődnek a természethez közeli térségek, vagyis telekár módosító hatásának tekinthetjük a városok természeti környezetének állapotát is.

A városfejlődéssel egyidejűleg a város belső struktúrája is átalakul, új jelenségek jönnek létre. A városrészek különböző természetes, épített környezeti feltételei között eltérően alakulnak az emberi kapcsolatok, a társadalmi szerveződés formái. Vagyis befolyásolja a telekárakat a társadalmi környezet állapota is, hiszen a nagyvárosokban egyre inkább jelentkező szegregáció is egyértelműen telekár módosító hatású. Így bekövetkezhet egyes területek gyors le-, ill. felértékelődése. Nehezen kérdőjelezhető meg tehát a telekárak és a mentális környezet összefüggése.

A telekárakat a fentiekén túl potenciális tényezők is befolyásolhatják, hiszen ma még értéktelennek ítélt területek a jövőben jelentős spekulációs értéket hordozhatnak, pl. egy városfejlesztési-városrendezési terv ismeretében.

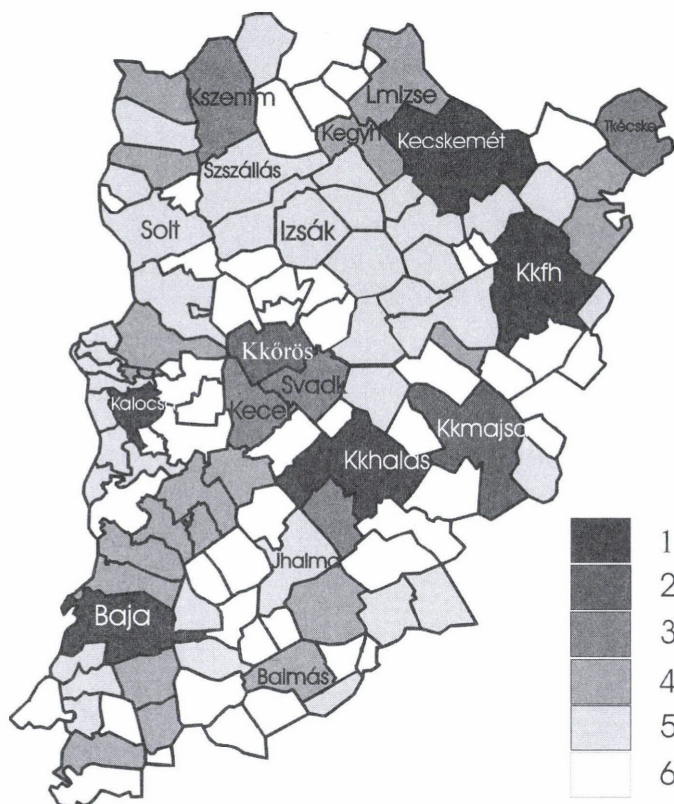
A megye településszerkezetének képe a telekárak alapján

Azt tehát hamar fölismerték, hogy a változó telekárak a társadalmi-gazdasági tér sűrűsödési pontjait jelentő nagyvárosok esetében a telekárak jellegzetes övezeteket jelölnek ki, amit e települések inhomogén belső struktúrájával magyaráztak. Mivel

azonban az inhomogén struktúra az egységes tér egészére jellemző, benne – így az általunk vizsgált megyében is – kirajzolódnak az eltérő telekárakhoz kötődő zónák.

A központ-periféria kapcsolat a települések belterületi telekárai alapján

A települések belterületi telkeinek átlagos árát alapul vevő összehasonlítás (2. ábra) szembevetően mutatja annak a hét városnak a kiemelkedő szerepét, amelyek legrégeb-

2. ábra. Átlagos telekárak Bács-Kiskun megye településeinek belterületén (Ft/m²). – 1 = városi átlag kétszerese fölött; 2 = városi átlag és a városi átlag kétszerese között (2486–4970); 3 = megyei átlag és a városi átlag között (1431–2485); 4 = községi átlag és a megyei átlag között (381–1430); 5 = községi átlag fele és a községi átlag között (191–380); 6 = községi átlag alatt. Forrás: saját szerk.

Average realty prices in downtown areas of towns in Bács-Kiskun County (HUF/m²). – 1 = above twofold urban average; 2 = between urban average and twofold urban average (2486–4970); 3 = between rural average and urban average (1431–2485); 4 = between village average and rural average (381–1430); 5 = between half of rural average and rural average (191–380); 6 = below rural average. Source: compilation of the authors

ben városok, funkcióikat képesek érvényesíteni, központi szerepkörökkel rendelkeznek. Közülük öt értéke a városok átlagának kétszeresét is meghaladja. Érvényesül az a piaci automatizmus, hogy a jól hasznosuló, központi elhelyezkedésű telkek magasra nőtt járadéka szelektálja a társadalmi-gazdasági funkciókat és csak azokat az innovációkat fogadja be, amelyek meg tudják fizetni a magas árakat (BARTKE I. 2000).

Megyei átlag fölötti értékeket is csupán a jó közlekedési feltételekkel rendelkező Soltvadkert és Kecel, az ÉK-i térség üdülővárosának számító Tiszakécske, valamint az ÉNy-i területen központi szerepet betöltő Kunszentmiklós városok érnek el. Utóbbiak már az 1980-as évek második felében városi rangot kaptak, központi szerepköreiket negyedszázada gyakorolják.

Alacsonyok mondható azon települések száma is, amelyek a falvak átlagértéke fölötti mutatóval rendelkeznek, de a megyei átlagtól elmaradnak. A megye településeinek jelentős részén a belterületi telkek átlagárai a falvak átlagértékének a felét sem érik el. Az ezek által alkotott fehér foltok főként a megye D-i felében találhatóak, ahova központokból a fő forgalmi pályák irányában érvényesülő diffúziós hatás nehezen jut el. Nagyban segítene ezeknek a településeknek gazdasági helyzetén a határ menti együttműködés kialakulása, megerősödése (PÁL Á. 2003).

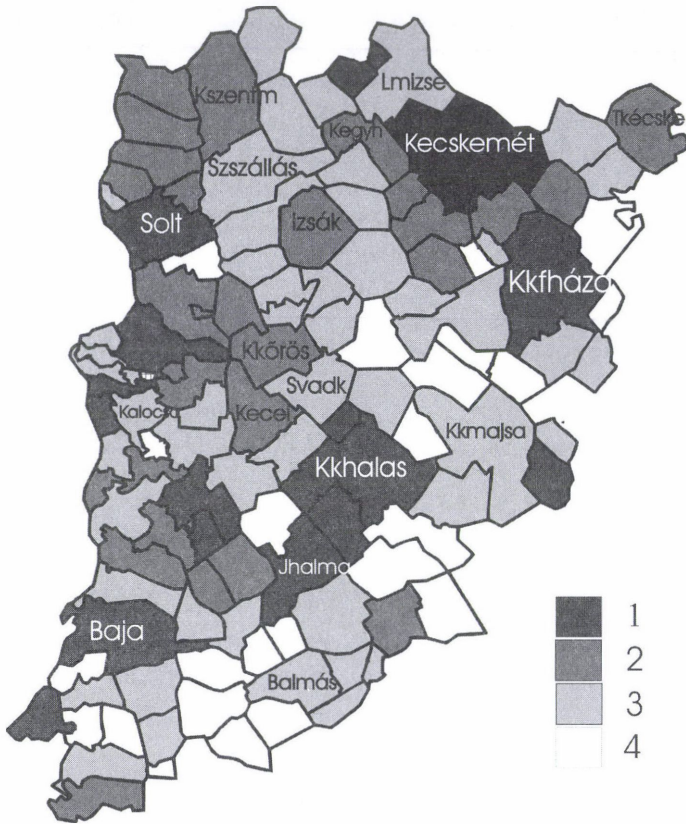
Összességében, a megye egészét tekintve is helytálló az a megállapítás, hogy a legalacsonyabb telekárakkal jellemezhető foltok a legrosszabb forgalmi adottságokkal rendelkező területeken találhatóak. Az Alföld egészének közúthálózatát figyelembe véve Bács-Kiskun megye kedvező helyzetben van központi településeinek összekötöttségét illetően (TÁNCZOS-SZABÓ L.–DÖVÉNYI Z.–SIMON I. 1981).

A Budapest–Kecskemét–Szeged közötti közúti közlekedési tengelyeket (M5-ös autópálya, 5. sz. elsőrendű főút), valamint az 51., 52., 53. és 55. sz. másodrendű főutakat pedig fél évszázada differenciált, de dinamikus forgalomnövekedés jellemzi (TÁNCZOS-SZABÓ L. 1977). E közlekedési vonalak által nem érintett, az általuk közrezárt területekről a legdinamikusabb központok (Kecskemét, Baja) a legnehezebben érhetők el, és pontosan ezek azok a települések, amelyek a legalacsonyabb telekárakkal rendelkeznek.

Külön is meg kell említeni azoknak a városoknak az alacsony mutatóit, amelyek csak a legutóbbi években kapták meg ezt a rangot (Solt, Izsák, Kerekegyháza). Időre van még szükség, hogy gazdasági-társadalmi súlyuk megerősödésével valóban betölthessék szerepkörüket. Utóbbiak központi szerepköreinek megerősödését Kecskemét viszonylagos közelsége is erősen gátolja. A megyeszékhely körüli agglomerálódás pedig nincs még olyan szinten, hogy e városok között valós funkciómegosztás jöjjön létre.

A központ-periféria kapcsolat a települések külterületi telekárjai alapján

A települések külterületi telekárainak átlagából kirajzolódó térkép (3. ábra) a belterületitől lényegesen eltérő képet mutat. Természetes a nagyobb városok külterületének magasabb telekára. Szerepet játszik ebben a körülöttük kialakuló kertvárosi

3. ábra. Átlagos telekárak Bács-Kiskun megye településeinek külterületén (Ft/m²). – 1 = városi átlag fölött; 2 = megyei és a városi átlag között (31–50); 3 = községi és a megyei átlag között (15–30); 4 = községi átlag alatt. Forrás: saját szerk.

Average realty prices in the outskirts of settlements in Bács-Kiskun County (HUF/m²). – 1 = above urban average; 2 = between county average and urban average (31–50); 3 = between rural average and county average (15–30); 4 = below rural average. Source: compilation of the authors

övezet is. A korábban már említett fiatal városok itt magasnak minősülő értékei is azt bizonyítják, hogy esetükben csak a speciális funkciókat hordozó, magas telekárakkal jellemezhető városias belterület kialakulása várat még magára.

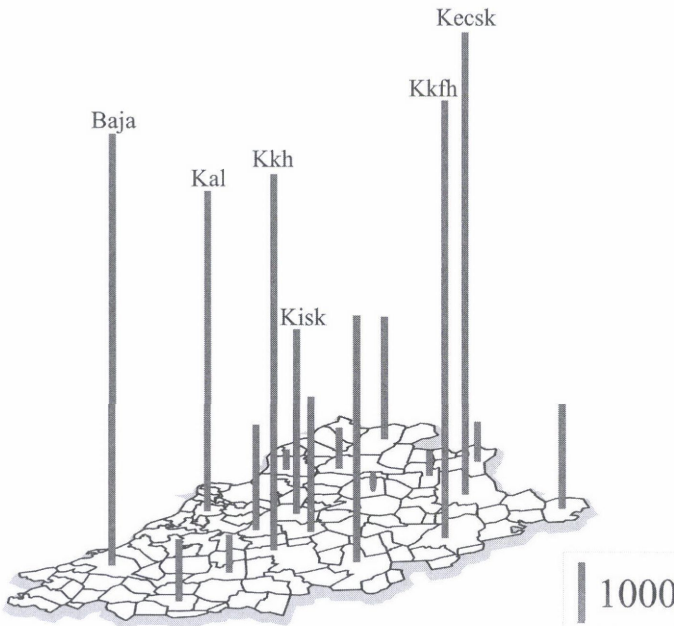
A külterületeket tekintve már sokkal kevesebb olyan település található, amelynek mutatója a községek átlagát sem éri el. Ezek jelentős része a bácskai területen van, bizonyítva mezőgazdaságunk válságát. Jó adottságú termőterületek ára sok esetben a 10 Ft/m²-t sem éri el. A természeti adottságok nem elsősorban a termőföld minőségében, sokkal inkább a terciér szektor fejlesztését szolgáló erőforrások formájában jelentenek értéknövelő tényezőket (Dunapataj; Szelidi-tó, Foktó; kalocsai üdülőkörzet, Ladánybene; falusi turizmus stb.). Sok külterület esetében játszik a Duna ilyen értéknövelő szerepet.

Föltűnő, hogy a nem nagyon alacsony értékekkel jellemezhető terület – el-
lentétben a belterületi állapot ábrázoló térképpel – itt nem a főbb közlekedési utakat
követő vonalas szerkezetű, hanem inkább gyűrűsen helyezkedik el egy-egy város
körül. Különösen Kecskemét erőteljes központi szerepkörei mutatkoznak meg a kö-
zelében fekvő települések külterületi telekáraiban.

A telekárak különbségei a városokban

A többnyire nagyvárosokhoz kötődő jelentősebb innovációk egyrészt a tele-
pülések társadalmi-gazdasági fölértékelődését eredményezik, másrészt kisugárzó, ösz-
tönző hatásuk van a környező területek gazdasági fejlődésére is. Ez a földrajzi diffú-
zió tehát a legjelentősebb központokból kiindulva játszik szerepet azok szűkebb vagy
– jó közlekedési összekötöttség esetén – tágabb környezetében is. Hatásával együtt
jár az érintett területek felértékelődése, aminek tükröződnie kell a telekárakban is.

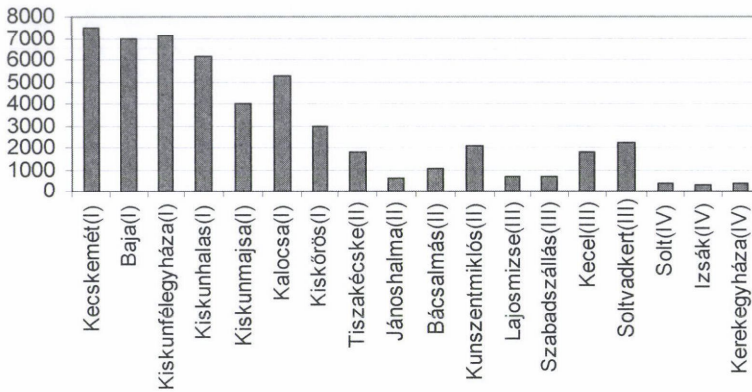
A megye városainak viszonylatában föltűnően nagy különbségek mutatko-
znak a telekárakban. Érdekes Baja és Kiskunfélegyháza helyzete. A belterületi maximum
alapján ugyan alaposan elmaradnak Kecskemét mögött, kevésbé differenciált telek-
áraik következtében – vagyis a telekárlejtő gyenge érvényesülése miatt – átlagáraik a
megyeszékhely értékeivel vetekednek. Az átlagok tekintetében a kiváló forgalmi hely-
zetű Kiskunfélegyháza csaknem meg is előzi. Kiskunmajsa viszonylag magas telek-
árait a fürdőhöz kapcsolódó beruházások értéknövelő hatása magyarázza (4. ábra).

4. ábra. Bács-Kiskun megye városainak átlagos belterületi telekárjai (Ft/m²).

Forrás: saját szerk.

Average realty prices in central parts of urban settlements in Bács-Kiskun County (HUF/m²). Source: compilation of the authors

5. ábra. Bács-Kiskun megye városainak átlagos belterületi telekárjai (Ft/m²). – I–IV: a várossá nyilvánítás szakaszai: I = 1985-ig; II = 1986–1989 között; III = 1990–1995 között; IV = 1995 utáni városok. Forrás: Saját szerk.

Average realty prices in central parts of urban settlements in Bács-Kiskun County (HUF/m²). – I–IV: dates of the declaration of urban status: I = up to 1985; II = between 1986–1989; III = between 1990–1995; IV = after 1995. Source: compilation of the authors

Szembetűnő az is, hogy a legkorábban városi rangra emelt települések értékei messze túllépik a városi jogállást ugyan már megkapó, de a városi funkciókat még alig gyakorló településeiket. Nyilvánvaló, hogy a telekárakat is befolyásoló földrajzi diffúzió centrumaiként csak az előbbieket lehetnek számításba (5. ábra).

Kecskemét településkörnyezete és a telekárak

Kecskemét településszerkezete

A 2001. évi népszámlálás alapján Kecskemét közel 108 ezer fős népességének 87%-a élt belterületen, megközelítően 13%-a pedig külterületen. Ez a népességmegoszlás országos szinten egyedülálló, hiszen a kiemelkedően magas külterületi arány messze megelőzi a többi megyeszékhelyét. A második helyen álló Nyíregyházán is csak nem egészen 8% ez a részarány. A külterületen élő népességszám szinte ismeretlen kategória pl. a hasonló nagyságrendű Székesfehérváron és Szombathelyen. Az ottani külterületi népességarány egyik városban sem érte el még a 0,1%-ot sem.

Sajátos eltéréseket mutat a városok belterületének lehatárolása is. Természetesen mindenütt meghatározó a központi belterület. Kecskeméten a belterületi lakosok 90%-a él a központi, 10%-a pedig egyéb belterületen. Átlagot jóval meghaladó az egyéb belterület részesedése Zalaegerszezen és Nyíregyházán, ugyanakkor Egerben és Szegeden alig, Szekszárdon, Szolnokon és Tatabányán pedig egyáltalán nincs egyéb belterület.

Kecskeméten 1990 és 2001 között összességében 5%-kal, 5233 fővel gyarapodott a népesség. A növekménynek 15%-a a központi belterületen, 29%-a a külterületen és több mint fele az egyéb belterületen jelentkezett. A bővülés mértéke az utóbbi településrészen sokszorososa a városi átlagnak.

Az elmúlt 11 esztendő folyamán tehát a népesség területi elhelyezkedésében némi arányeltolódás következett be a külterület javára; a belterületen belül pedig a központi rész hátrányára mutatkozik ugyanilyen irányú változás. Az egyéb belterületi lakott helyek jelentősége folyamatosan erősödött a város fejlődésében, ami egy részükre vonatkoztatva várhatóan tovább fokozódik a jövőben is.

Kecskeméten a korábbi évtizedekben különösképpen nagy szerep jutott a külterületnek a településszerkezet formálásában. Ez a hatás – bár mérsékeltebben, de – jelenleg is érzékelhető, és egészen biztos, hogy a továbbiakban sem hagyható figyelmen kívül. Többségük egy-egy egyéb belterületi lakott helyhez kapcsolódva, azt körülölelve integrálódik a városba, otthonaként több száz embernek (ilyenek pl. Kisfái, Szarkás, Úrihegy, Úrrét, a matkói és a ménteleki tanyák). Más részük közvetlenül a központi belterület folytatása, helyenként már most szinte „beépült” abba. Példa erre Máriahegy, Budaihegy, Belsőnyír, Sutusfalu, az alsószéktói tanyák stb. (6. ábra). Feltehető, hogy ezeket a ma még városszéli területeket előbb-utóbb teljesen, vagy legalább részlegesen belterületté minősítik.

Kecskemét belterületének tagozódása

Vizsgálatunk Kecskemét belterületére vonatkozik, itt nem térünk tehát ki a város közigazgatási területének megközelítően 90%-át elfoglaló külterületre, amelynek tanyavilágában a lakosság valamivel több, mint 10%-a él. A belterület túlnyomó részét a központi belterület képezi. Ez olyan összefüggő, zárt területi egység, amelynek határán belül található a település igazgatási szervei és általában az ellátó intézményeinek többsége.

A központi belterület funkcionális tagozódását bemutató elemzés (Kovács T. 2003) 28 városrészt különít el, amelyeket beépítettségük jellege, térbeli elhelyezkedésük és rendeltetésük alapján 9 funkcionális csoportra oszt. Nyilvánvaló, hogy teljesen homogén funkciójú településrész nincs, mert egy döntően üzemi övezetben is lehetnek lakóházak. Egy alapvetően falusias, városszéli lakóövezetben is található új, többszintes lakóépületek, vagy villaszerű családi házak. A heterogenitás a legutóbbi évtizedben jól érzékelhetően fokozódott. A hagyományos városrészek helyenként szinte teljesen újjáépültek, átalakultak, magukkal hozva a még korábban esetleg hiányzó ellátó intézményeket is.

Az egyes városrészek funkcionális elhatárolásakor az egymáshoz lehetőség szerint jól hasonlító városrészeket vonták össze meghatározott funkcionális egységekbe (7. ábra). Ez a főosztás nem követi szükségszerűen az aktuális városrendezési tervet, azonban az egyes városrészek elkülönítésekor a közismert régi és újkeletű elnevezéseket is alkalmazza.

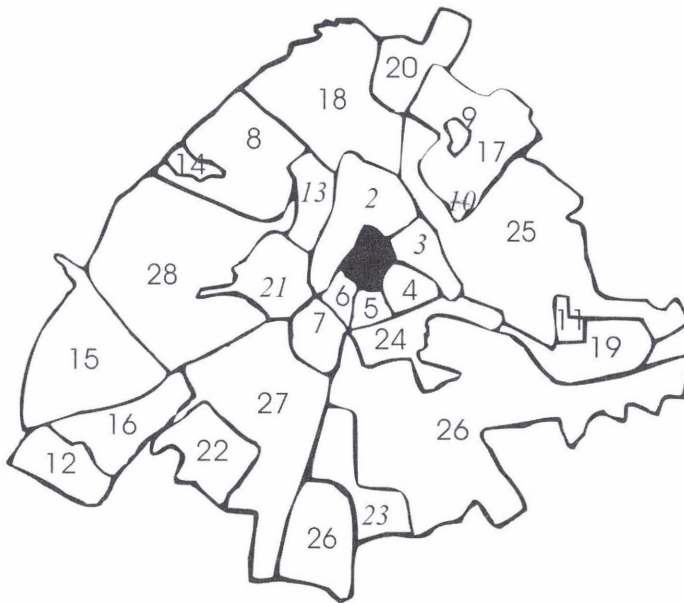

6. ábra. Kecskemét jelenlegi teljes közigazgatási területe. Forrás: Kovács T. 2003. alapján saját szerk.

Present-day total administrative area of Kecskemét. Source: compiled by the authors from the data by Kovács, T. 2003

A kecskeméti „nagyvárosi lejtő”

A klasszikus városökológiai kutatásokban a nagyvárosi lejtő kifejezés arra utal, hogy a jellegzetes szerkezetű nagyvárosok központjaiból a városperem felé haladva gyorsan csökkennek a telekárak, mivel alacsonyabbak ugyan a befektetési költségek, kisebb a beruházások haszna is.

7. ábra. Kecskemét központi belterületének funkcionális tagozódása.– 1=városközpont, hagyományos beépítésű belső lakóterület; 2 = Bethlenváros; 3 = Rákóczi város; 4 = Erzsébet város; 5 = Kossuth város; 6 = Lakótelep jellegű terület: Árpád város; 7 = Rávagy; 8 = Széchenyi város; 9 = Hunyadi városi lakótelep; 10 = Csilléri telep; 11 = Műkert városi lakótelep; 12 = Homokbánya; 13 = Régi (klasszikus) villanegyed; 14 = Kert városi jellegű lakóterület: Hollandfalu; 15 = Petőfi város; 16 = Alsószéktó; 17 = Hunyadi város; 18 = Vacsiköz; 19 = Műkert-Méheslapos; 20 = Falusias jellegű lakóterület: Dárdai- és Volkertelep; 21 = Máriaváros; 22 = Szeleifalu; 23 = Rendőrfalu; 24 = Korszerűsítést igénylő vegyes lakóterület: Külső-Erzsébet város, Külső-Kossuth város; 25 = Ipari, üzemi terület: Keleti iparterület – Szentistván város; 26 = Déli iparterület – Szentlászló város; 27 = Nyugati iparterület; 28 = Egészségügyi és szabadidős övezet. Forrás: Kovács T. 2003 alapján saját szerk.

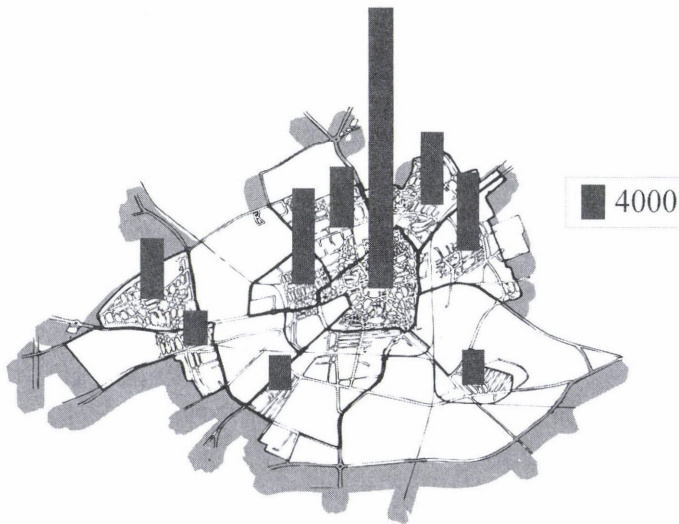
Functional subdivision of central area of Kecskemét. – 1 = town centre, traditional residential districts; 2 = Bethlenváros; 3 = Rákóczi város; 4 = Erzsébet város; 5 = Kossuth város; 6 = Housing estates with blocks of flats: Árpád város; 7 = Rávagy; 8 = Széchenyi város; 9 = Hunyadi városi lakótelep; 10 = Csilléri telep; 11 = Műkert városi lakótelep... 12 = Homokbánya; 13 = Old garden district; 14 = Suburban residential district: Hollandfalu; 15 = Petőfi város; 16 = Alsószéktó; 17 = Hunyadi város; 18 = Vacsiköz; 19 = Műkert-Méheslapos; 20 = Residential districts of rural type: Dárdai- and Volkertelep; 21 = Máriaváros; 22 = Szeleifalu; 23 = Rendőrfalu; 24 = Mixed residential districts in need of revitalisation: Külső-Erzsébet város, Külső-Kossuth város; 25 = Industrial districts: Eastern Industrial Area – Szentistván város; 26 = Southern Industrial Area – Szentlászló város; 27 = Western Industrial Area; 28 = Zone of health care and recreation. Source: compiled by the authors from the data by Kovács, T. 2003

Hazai viszonylatban Kecskemét a nagyvárosi lét kezdeti stádiumában van. Nyilvánvaló, hogy a piaccgazdaság kezdeti tíz éve nem hozott olyan gazdasági és társadalmi változásokat, amelyek a város telekár-térképét a klasszikus városmodellekhez hasonlóvá formálhatták volna. Ehhez nem csak a nagy méretű innovációk hiá-

nyoztak, hanem a városnövekedésnek a városrobbanás időszakát idéző léptéke is. Nem túlzás azonban azt állítani, hogy már e rövid időszak is elegendő volt ahhoz, hogy a megváltozott pénzviszonyok észrevehető változásokat indítsanak a város strukturális fejlődésében. Mindez kiolvasható a telekáraknak a településszerkezeten belül jellemzően formálódó területi különbségeiből (8. ábra). Az ábra a maximum és a minimum árak átlagát szemlélteti, így még tompítja is a legkirívóbb különbségeket.

A megyeszékhely többé-kevésbé megőrizte hajdani mezővárosi sajátosságát, a városmag körüli centrális-gyűrűs elhelyezkedést, ill. fejlődést. Ennek megnyilvánulása, pl. a körútrendszer léte: a városmagot határoló kiskörút, a belső lakóövezet magába foglaló nagykörút, valamint a központi belterület nagy részét lezáró külső körút (meglévő, ill. tervezett szakasza). A közelmúlt változásait (a „szűknek” bizonyult városközpont kiterjesztését) követte a kiskörút „tágítása” is. A városba irányuló valamennyi főútvonal sugarasan vezet a centrumba, cikkekre szelve a körutakat, egyúttal elválasztva az egyes városrészeket.

Természetesen a legmagasabb telekárakkal a belváros, vagyis a városközpont rendelkezik, ahol igen magas, szinte csak eszmei árakról beszélhetünk. Ez a városrész Kecskemétnek majdnem a mértani középpontjában található. A híres történelmi főtér különleges szépségű igazgatási, kulturális, oktatási és egyházi épületei mellett itt helyezkednek el a megyeközponti szerepkör megkövetelte, mai kort idéző modern közintézmények, pénzügyi, kereskedelmi, vendéglátóipari létesítmények. Lakóhelyként kevésbé meghatározó, a város egészéből lakásállománya és lakónépessége mindössze 1% körüli hányadot képvisel. Területileg is csekély hányada a város összerületének.

8. ábra. Az átlagos telekárak alakulása Kecskemét központi belterületén (Ft/m²). Forrás: Saját szerk.

Changes in average realty prices in the central part of Kecskemét (HUF/m²). Source: Genuine drawing

Már megfizethető, de még a városi átlag kétszeresét meghaladó telekárak jellemzik azt a hagyományos beépítésű belső lakóterületet, amely sűrűn beépítve veszi körül a városközpontot. Ebben a térségben többnyire földszintes épületekből álló városrészeket találunk, amelyek a város lakásállományának 12%-át tömörítik, ahol a népesség 11%-a él. Ide tartozik a Bethlen-, a Rákóczi-, az Erzsébet- és Kossuthváros nagykörúton belüli része. Jellemét tekintve igen vegyes övezet.

Összességében a lakások közel 40%-a az 1900-as évek első felében épült, de a Rákóczi- és az Erzsébetvárosban ez az arány megközelíti az 50%-ot. Megtalálhatók itt a Rákócziváros utcahossznyi „szocreal” stílusra emlékeztető, többemeletes lakóépületei, tőlük nem messze pedig a Bethlenváros főtérhez közeli utcáinak mind értékebb telkein, a lebontott régi épületek helyén emelt 2–3 szintes, divatos társasházak. Ezen a részen található még leginkább az egykor igen elterjedt, gazdagon díszített homlokzatú, utcafronton hosszan elnyúló polgárházak – többségük eléggé megviselt állapotban. A Kossuthváros régi beépítésű szűkös, karakter nélküli utcáinak egyszerű házai mellett is látható már helyenként az átépülés. Jellemző a terület értékére, hogy négyzetméterenkénti telekárai sok helyen ostromolják az 50 000 Ft-ot.

Hasonlóan igen értékes területrésznek számít a Bethlenvároshoz a nagykörúton kívül csatlakozó villanegyed, amely a város egyik legszebb és talán leginkább egységes képet mutató városrésze. A múlt század első felében kezdődött a kialakítása és végső formáját a második világháborút követően érte el. Belső utcáiban a klasszikusan szép, hagyományos villaépületeket és környezetét többnyire megkímélték az évtizedek változó építészeti divatáramlatai. Peremrészein az elmúlt 30 évben épültek többszintes, többlakásos társasházak, ez azonban az összképet túlságosan nem zavarja, a telekárakat pedig nem csökkenti.

Az eddigi, körgyűrűs elhelyezkedésű területekhez kapcsolódnak a falusias jellegű lakóövezetnek minősített Máriaváros, valamint a kertvárosi jelleget mutató Hunyadiváros, ill. a Vacsiköz és környéke. Ezen városrészek alacsonyabb telekárai is a városi átlag fölött találhatók, különösen a városközpont közel fekvő Vacsiköz és Máriaváros esetében. Utóbbi egyértelműen a kedvező fekvése értékeli föl. A Vacsiköz és környéke létrejötté időben kissé elhúzódtott, ami megjelenésében is másnyammá teszi, mint amilyen egy modern értelemben vett kertváros. Megtalálhatók itt a régebbi sátor tetős kertesi családi házakból álló utcák és a padlástér beépítésű, telepszerűen elhelyezett sorházak. A vegyes képhez tartoznak a 2–3 emeletes, többlakásos sima háztömbök éppúgy, mint a legutóbbi évtizedben elterjedt túldíszített és túlszínezett lakóépületek.

A városi átlag alatti értékek találhatók a forgalmas kivezető utak irányában elterülő városrészekben. Ilyenek a kertváros jellegű Alsószéktő és Petőfiváros, a rávágnyi lakótelep (volt Leninváros) és Széchenyiváros, továbbá a falusias jellegű Dárdai- és Volkertelep.

A központi belterület további részein, amelyeket nagyrészt ipartelepek, üzemi területek foglalnak el, vagy alapos följújtásra szoruló falusias területeknek minősíthetők, zömében hátrányos helyzetű, kis jövedelmű lakossággal, a telekárak Bács-Kiskun megye átlagát is alig lépik túl.

Mivel pillanatnyilag még a megye telekárainak átlagát sem érik el az egyéb belterületek, jelenleg ezek a kecskeméti lakásépítések első számú célpontjai. Egyre növekvő kertvárosi gyűrűt alkotnak a központi belterület körül, s a közlekedési lehetőségek megfelelő fejlesztése esetén a nem túl távoli jövőben annak szerves részévé is válhatnak. A népes Hetényegyháza, Katonatelep, Kadafalva a város intenzív növekedése esetén távlatban a külső települészóna alközpontjaivá is válhatnak.

A korszerűsítésre szoruló Külső-Erzsébetváros, Külső-Kossuthváros igen alacsony telekárait a hátrányos szegregációnak köszönheti. Kecskeméten is tapasztalható tehát az az 1980-as évek elejétől felgyorsuló folyamat, amely a magyar és a cigány népesség, ill. a kedvezőbb és rosszabb anyagi körülmények között élők térbeli elkülönülését mutatja a városokban. Ezt a differenciálódást pedig markánsan kifejezi a beépítés jellege, az infrastrukturális ellátási viszonyok színvonala, a lakókörnyezet minősége is (KÖSZEGFALVI GY.–LOYDL T. 1999, 2001).

Megállapítható tehát, hogy egyértelműen kirajzolódik Kecskemét belterületén egy telekárlejtő, amely a centrum-periféria viszonylatban több mint 50-szeres érték-különbségeket jelez. A város valódi perifériáját jelentő külterület figyelembevételével pedig a telekárak mintegy ezerszeres különbségével számolhatunk.

A telekárlejtő további jellegzetessége, hogy nem minden irányban mutat azonos intenzitású csökkenést a peremterületek felé haladva. Ebben közrejátszik a város korábbi történelmi fejlődése (A századelőn épült villanegyed, a szocialista lakótelepek, stb.), közlekedési adottságai, potenciális lehetőségei egyaránt. Az alacsony telekárakkal jellemezhető belső zónák összefüggésben vannak a lakosság társadalmi helyzetével is, sőt maguk a telekárak is előidézhetnek szegregációt.

Következtetések

A telekárak vizsgálatának a regionális kutatásokba történő bevonhatóságából kiindulva Bács-Kiskun megye példáján kerestük a választ arra, hogy milyen szerkezeti jellegzetességet mutatnak a telekárak az egységes társadalmi-gazdasági térben. A városok szerepét követve sor került a megye legdinamikusabban fejlődő innovációs központja, Kecskemét részletes vizsgálatára is. Az eredmények, összhangban más korábbi regionális kutatásokkal, több következtetés levonására is lehetőséget adnak.

A városok, attól függően, hogy a térségben mekkora társadalmi-gazdasági potenciált jelentenek, esetenként kiemelkedően magas belterületi telekárakkal rendelkezhetnek (Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Baja).

Megfigyelhető, hogy a megye legutóbbi években várossá nyilvánított települései (Solt, Izsák, Kerekegyháza) esetében a speciális funkciókat hordozó, magas telekárakkal jellemezhető városias belterület kialakulása várat még magára. A városi rang tehát az átalakulás éveiben elsősorban jogi kategóriának minősül.

A központoktól távolodva megfigyelhető a telekárak csökkenése, de ez a távolodás elsősorban időben értendő, vagyis a főbb közlekedési vonalak által nem érintett

területek a legkevésbé értékesek. A belterületi telekárak differenciái tehát nem környékrésen, hanem szektorosan jelennek meg a megye térszerkezetében. A telekárakban rejlő „társadalmi megítélés” a fehér foltokat főként a megye D-i felében rajzolja ki. Nagyban segítene e települések gazdasági helyzetén a nemzetközi határmenti együttműködés kialakulása, megerősödése.

A természeti adottságok nem elsősorban a termőföld minőségében, sokkal inkább a terciér szektor fejlesztését szolgáló erőforrások formájában jelentenek értéknövelő tényezőt (Dunapataj: Szelidi-tó, Foktó: kalocsai üdülőkörzet, Ladánybene: falusi turizmus stb.).

Hasonlóan a klasszikus urbanizációs időszakban létrejött nagyvárosokhoz, a piaci viszonyok uralkodóvá válásával a telekárak Kecskemét esetében is jellegzetes település-szerkezetet jelölnek ki. Megállapítható, hogy egyértelműen kirajzolódik Kecskemét belterületén egy telekárlejtő, amely a centrum-periféria viszonylatban több mint ötvenszeres értékkülönbségeket jelez. A város valódi perifériáját jelentő külterület figyelembevételével pedig a telekárak mintegy ezerszeres különbségével számolhatunk. A csökkenés intenzitásának különbségei településtörténeti, és társadalmi-gazdasági eredetűek.

IRODALOM

- ALONSO, W. 1964. *Location and Land Use*. – Harvard University Press.
- BARTKE I. 2002. A települések fenntartható fejlődésének néhány tényezője. – In: KOVARSZKI A.–LÁSZLÓ M.–TÓTH J. (szerk.): *Múlt, jelen, jövő – a településügy térben és időben*. PTE TTK Földrajzi Intézet. Pécs
- CSEFALVAY Z. 1994. *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. – IKVA Könyvkiadó Kft., Budapest
- KOVÁCS T. 2003. *A nagyvárosok belső tagozódása – Kecskemét*. – KSH Bács-Kiskun megyei Igazgatósága, Kecskemét.
- KÖSZEGFALVI GY.–LOYDL T. 1999, 2001. *Településfejlesztés*. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- LENGYEL I.–MOZSÁR F. 2002. A városi területhasználat monocentrikus modelljéről. – *Tér és Társadalom* 16. 3. pp. 1–56.
- PÁL Á. 2003. *Dél-alföldi határvidékek*. – Pécs.
- SCHIFFERNÉ KOVÁCS K. 2000. A városok övezeti tagolódásának (térszerkezetének) vizsgálata nemzetközi és hazai példán keresztül. – *Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában*. 2. pp. 188–208.
- TÁNCZOS-SZABÓ L. 1977. A közúti forgalom alakulásának főbb tendenciái az Alföldön. – *Alföldi Tanulmányok* 1. pp. 178–190.
- TÁNCZOS-SZABÓ L.–DOVÉNYI Z.–SIMON I. 1981. Az Alföld közúthálózatának földrajzi vizsgálata. – *Földr. Közl.* 105. 1. pp. 62–72.
- TÁNCZOS-SZABÓ L. 2005. *Regionális vizsgálatok lehetősége a telekárak által (Bács-Kiskun megye példáján)*. – Megj. alatt a Pécsi Doktoriskola kiadványában.
- TÓTH J. 1998. A társadalomföldrajz tudományrendszeri helye, a társadalom és a természet kölcsönhatása, a társadalmi-gazdasági tér értelmezése – In: TÓTH J.–VUICS T. (szerk.): *Általános társadalomföldrajz I. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs*, pp. 17–22.
- TRÓCSÁNYI A.–TÓTH J. 2002. *A magyarság kulturális földrajza*. – Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, Pécs.

PAP NORBERT–TÓTH JÓZSEF (szerk.): Terület- és településfejlesztés I. A terület- és településfejlesztés alapjai. – Pécsi Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 2005.

A terület- és településfejlesztés az ország valamennyi lakosát érintő gond, feladat, közügy, amely gyakorlat-orientáltsága miatt inkább tekinthető szakmának, mint tudományterületnek. A térségek felzárkóztatásának csak egy lehetséges eszköze a területfejlesztés, amelyet jól és kevésbé jól is lehet művelni. Magyarország uniós csatlakozása után még inkább nőtt az igénye annak, hogy felkészült szakemberek segítsék a fejlődést, a térségek különbségei mérséklését a rendelkezésre álló források maximális lehívásával, hatékony felhasználásával. Többek között ezt a célt szolgálja a PTE Földrajzi Intézete által kiadott Terület- és településfejlesztés I. c. tankönyv. Az Intézetben (korábban Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztika Tanszék) 1994 óta vehetnek részt a hallgatók 4 féléves urbanisztika szakirányú képzésben, így joggal született meg az oktatási, kutatási tapasztalatok tankönyvbe öntésének igénye.

A kötet megfelelő szakmai színvonalú, közérthető olvasmány, amely gyakorlatias céllal íródott. Bár több hazai földrajzi műhely is foglalkozik a témával, a korábban megjelent művekhez képest ez a könyv annyiban újszerű, hogy reprezentálja a „pécsi iskola” szak- és tudományterülethez fűződő sajátos szemléletét.

A kiadvány 9 fejezetet tartalmaz. Az első és második áttekinti a magyar terület- és településfejlesztés cél- és eszközrendszerét, intézményi viszonyait, majd a civil szervezetek terület- és településfejlesztésben betöltött szerepéről olvashatunk. Ez a könyv egyik legérdekesebb része, mert új szempontból vizsgálja a témát, hangsúlyozva a civil szféra fontosságát a fejlesztések ügyével kapcsolatban. A negyedik majd ötödik szakasz az EU-s intézményrendszert, illetve a kérdéskörrel foglalkozó szakembereket ma leginkább érdeklő támogatási rendszert ismerteti. A hazánkat érintő euroregionális együttműködésekről szóló hatodik fejezet hangsúlyozza a „Régiók Európájának”, a „harmadik szint” megerősítésének fontosságát. A hetedik tanulmány az örökségvédelem jelentőségét mutatja be a terület- és településfejlesztéssel kapcsolatban. Itt olvashatunk az integrált értékvédelemről, mely a településfejlesztésben résztvevőket leginkább foglalkoztatja. Az utolsó előtti fejezet hangsúlyozza a tudásalapú társadalom fontosságát az ország versenyképessége, a gazdaság növekedése szempontjából, és a humán erőforrás-fejlesztésben érdekelt szereplőkről, intézményekről is tájékozódhatunk. A záró szakasz a hazai migráció alakulását ismerteti, mely első ránézésre nem kapcsolódik a kötet témájához, ám a településeken, térségekben történő változások indikátoraként szolgálhat. Vizsgálatával a környezet olyan társadalmi, gazdasági tényezői ismerhetők fel, amelyek más kutatással nem mérhetők.

Valamennyi fejezet a címhez kötődő alapfogalmak tisztázásával indít. A legtöbb esetben gyakorlati példák említése teszi érdekesebbé, közérthetőbbé a mondanivalót, néhány szerző az adott kérdést érintő honlapokat is feltüntet, az olvasó további információszerezésének megkönnyítése céljából. A könyv végén ábra- és táblázatjegyzék segítheti a tájékozódást a témák között.

Negatívum, hogy a fejezetek nem nem logikus a sorrendje. Célszerű lett volna az EU-val kapcsolatos részeket közvetlenül a téma magyar vonatkozásait tárgyaló fejezetek után tenni, így a civil szférával foglalkozó oldalak csak ezek után következtek volna. A néhány kisebb, feltehetően figyelmen kívül adódó hibát leszámítva a könyv alapos munka eredménye.

A PTE Földrajzi Intézete által megjelentetett tankönyv elsősorban főiskolai, egyetemi hallgatók részére íródott, remélhetőleg szerepe lesz a fiatalok érdeklődésének felkeltésében országunk aktuális, jövőt formáló feladatai iránt. Természetesen a szélesebb közönség számára is hasznos olvasmányként szolgálhat. A kötet nem tudja – nem is volt célja – teljes spektrumban ismertetni a terület- és településfejlesztést érintő valamennyi témakört, de folytatásként tervben van a sorozat következő darabjának megjelenítése is.

SZEBÉNYI ANITA

A kulturális turizmus magyarországi városi helyszíneinek pozicionálása

BERKI MÓNKA–GONDA TIBOR¹

Abstract

Positioning of urban scenes of cultural tourism in Hungary

Based on the global trends of tourism an increasing role of urban tourism can be anticipated in perspective. Due to the international tourist attractions and products, the urbanised areas with a wide range of cultural offer will be upgraded and gain a strategic role in Hungary's tourism as well. In this paper the market position of cities will be investigated those possessing an adequate amount and quality of tourist attractions to capture the leading role. The temporal change and structure of guest flow, and the accommodation capacities as the focal element of the tourism infrastructure were analysed. After tracing the initial phase of product development its priorities were analysed. Relying on them it can be stated that in the development concepts the types of cultural tourism attractions are broadening and being diversified continuously. Besides the traditional product type elements new sorts of experience will take over that can produce competitive advantage. Exploiting this the soft spots of tourism infrastructure should be eliminated, otherwise reaching the phase of intense growth does not seem plausible.

Bevezetés

A városok minden korban kedvelt célpontjai voltak a szabadidős és egyben az üzleti célú utazásoknak. A 21. sz. elejére reneszánszát éli az urbánus térségekhez szorosan kapcsolódó kulturális turizmus. Növekvő kereslet jellemzi az e téren széles skálát kínáló városokat, és a jövőben is a diverzifikált vonzásadottságokkal rendelkező nagyvárosok szerepének emelkedésére számíthatunk, míg az egysíkú, hagyományos tömegturisztikai termékelemeket tartalmazó attrakció hiányában az érdeklődés csökkenése várható.

Az eltérő kultúrák megismerési igénye által motivált utazások többségében a városok épített öröksége és kulturális rendezvényei jelentik a legfőbb vonzerőket. Nemzetközi szinten elvitathatatlanul a „kulturális fővárosok” állnak a kulturturizmus középpontjában, de a kisebb attrakciók és az új, eddig a turizmus piaca számára feltáratlan területek, települések iránt is növekvő érdeklődés tapasztalható (City tourism & Culture...)

¹ Doktoranduszok, PTE Földtudományok Doktori Iskola, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

Hazánkban az idegenforgalmi kínálat szélesedése, diverzifikációja ellenére jelentős szerep hárul a kiemelt turisztikai élményeket nyújtó városainkra, azok piacfejlesztésére. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy felértékelődnek a kultúrával kapcsolatos, a társadalmi-gazdasági helyzet javulásával megjelenő magasabb hierarchiájú szükségletek (pl. ismeretszerzés, az önmegvalósítás igényének egyre szélesedő megnyilvánulási formái).

A városok előnye megfigyelhető a szállás-struktúra, a turisztikai infra- és szuprastruktúra mennyiségi és minőségi összetétele alapján is. A turizmus termékkínálatának magasabb, növekvő volumene hozzájárulhat a város gazdasági és társadalmi életének dinamizálásához, versenyelőnyük megtartásához, annak további növeléséhez. Az idegenforgalom ismert és igazolt multiplikátor hatása révén a „kulturális iparral” együttműködve a városok egyik húzóágazatává válhat. A hazai turizmusfejlesztésben betöltött szerepükre MICHALKÓ G. (1999) is rámutatott, mivel széles skálát felmutató kulturális vonzásadottságaik révén tudják stabilizálni, ill. javítani pozíciójukat a turisztikai piacon. A városok élményszerzést, környezetváltozást kínálnak, magas szintű szolgáltatások igénybevételét teszik lehetővé, míg a komplex turisztikai termék kialakításával hazai és nemzetközi szinten is versenyképes, sajátos motivációjú turistáregyek vonzására válnak képessé.

Tanulmányunkban Magyarország jelentős turisztikai – ezen belül kiemelten kulturális – potenciállal rendelkező városainak mutatóit, kulturális turisztikai kínálati termékeleit vetettük össze.

A kulturális turizmus ismérvei

A kulturális turizmus definíciójára számos példát találunk a nemzetközi és a hazai szakirodalomban (MICHALKÓ G. 2004; RICHARDS, G. 2001; SHAKLEFORD, P. 2001; TASNÁDI J. 2002; ZEPPEL, H.–HALL, C.M. 1992). A hagyományos értelemben vett vonzerőtípusok mellett – amelyek elsősorban a múlthoz kötődnek –, a jelen kulturális értékei is megjelennek, így többek között az életmódhoz és a különböző területi egységekhez kapcsolódó attrakciók.

A kulturális turizmus klasszikus vonzerői három csoportba sorolhatók:

– épített és tárgyi értékek (épületek, különböző művészeti ágak által alkotott tárgyak),

– a mindennapi élethez kapcsolódó kulturális értékek (szabadidő, életmód, szokások, gasztronómia),

– rendezvények, fesztiválok (AUBERT A.–CSAPÓ J. 2002).

A kulturális turizmus a történelmi fejlődés során létrehozott anyagi és nem anyagi turizmus-termékek bemutatására helyezi a hangsúlyt, így kitüntetett jelentőségűnek tekinti a vallási célú turizmust (zarándokutak), a képzési célú és ismeretszerző turizmust, a kulturális rendezvényturizmust, a városlátogatásokat és a körutazásokat (TASNÁDI J. 2002).

A kereslet szempontjából a kultúra csak ritkán jelenik meg elsődleges motivációként, de primer kutatások rámutatnak, hogy a legtöbb látogató utazása során részt vesz kulturális programon. A kulturális turizmus vizsgálata során ezért különbséget kell tenni a kulturális igények kielégítése iránti és az egyéb motivációjú célcsoportok között. Az európai demográfiai változások következtében az elkövetkező 10–15 évben a kulturális turizmus iránti kereslet növekedésére számíthatunk. A kulturális vonzerők között kiemel-

kedő jelentőségűek az ún. megarendezvények, amelyek pozitív irányba hatnak az első és a visszatérő látogatások kiváltásánál egyaránt.

A kutatás módszertana

A tanulmány elkészítésekor a települések kiválasztása során arra törekedtünk, hogy olyan városokat vonjunk be vizsgálatba, amelyek tényleges vetélytársai egymásnak a hazai piacon. Elsődlegesnek tekintettük a szelekció során, hogy egyéni arculatuk legyen, és habár más és más fejlődési pályát futnak be, mégis találunk több olyan, a turizmust közvetve vagy közvetlenül alakító tényezőt, amelyek egymással teszik hasonlóvá őket. Figyelembe vettük a település nagyságát, turisztikai potenciálját.

A szelekció alapját jelentette az „Európa Kulturális Fővárosa” címre jelentkező városok köre, amely megmutatta, hogy mely városok illesztk be hosszú távú céljaik közé a kulturális turizmus fejlesztését. A vizsgálatba Budapestet nagysága és a magyar városhálózaton belüli kiemelkedő jelentősége miatt nem vontuk be, míg pl. Szegedet igen. Bár az alföldi város az Európa Kulturális Fővárosa címre nem nyújtott be pályázatot, ám a vendégforgalmi mutatóit, termékkínálatát tekintve jelentős szereplő az idegenforgalmi piacon. Ezen szempontok alapján Debrecen, Eger, Győr, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged és Veszprém kulturális turizmusának elemzésére vállalkoztunk.

A vizsgált városok két csoportba sorolhatók:

a) regionális központok, amelyek – Győr kivételével – 160 000–220 000 fős lélekszámukkal alkotnak egy csoportot. Ide sorolandó Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged;

b) 50 000–100 000 lakosú városok, amelyek adottságaik, kínálatuk alapján versenyképes szereplői a hazai és nemzetközi kulturális turizmusnak. Eger, Veszprém és Sopron tartozik a kategóriába.

A vizsgálandó mutatók közül a fenti városokra vonatkozóan a kereskedelmi szálláshelyek férőhely-kapacitás és a vendégforgalom (vendégszám, vendégéjszaka, külföldi vendégforgalom) változását, továbbá a kulturális turizmus kínálati szerkezetének tartalmi elemeit értékeltük. Tanulmányunkat 2003-as statisztikai adatok felhasználásával készítettük el, az időbeni folyamatok bemutatását 1993-mal kezdtük, így az utolsó évtized változásait is fel tudtuk tárni. Az adatokból a következtetések levonásához, a szemléletes bemutatáshoz megoszlási, intenzitási és dinamikus viszonyszámokat képeztünk, amelyek segítségével abszolút és relatív összehasonlításokat egyaránt tehattünk.

A kereskedelmi szálláshelyek kapacitása

A kereskedelmi szálláshelyek férőhely-kapacitásának mennyisége és minősége keretet ad az idegenforgalomnak, befolyásolja a vendégek szociológiai, társadalmi hovatartozását. Az idegenforgalom szempontjából a regisztrált szálláshelyek, míg esetünkben

ezen belül a kereskedelmi szálláshelyek a mérvadók. A szálláshely-kapacitás abszolút számait nézve a legjobb pozícióval Pécs mellett Szeged és Debrecen rendelkezik, ennek a három városnak kiemelkedő a fogadóképessége. A kereskedelmi szálláshelyek között a minőséginek tekinthető szállodák száma, férőhelye esetében Pécs már hátrányos helyzetű. A vizsgált városok között itt a legkevesebb a szállodák száma, a férőhelyekben is csak a hetedik helyen áll. (E téren még Eger és Miskolc is megelőzi.)

Pécsett 1000 lakosra 41,8 szállásférőhely jut, amellyel a város a középmezőnyben foglal helyet a rangsorban. Eger és Sopron rendelkezik ennél jobb mutatóval, amely főként jóval alacsonyabb lakosságszámukból fakad.

Az 1000 lakosra jutó szállodai férőhely esetén már teljes más képet kapunk. Az első helyet az előző rangsorban is élen álló Sopron foglalja el, kiemelkedő (34,1 férőhely/1000 lakos) értékkel. Itt a második helyen Eger helyett Szeged áll, míg az előző lista második helyezettje Eger csak az utolsó helyet tudhatja magáénak. Egyértelműen látszik, hogy az utóbbi években mely városok voltak képesek helyzetüket struktúraváltással stabilizálni, javítani (1. táblázat).

1. táblázat. A városok népessége és szálláshely-kapacitása, 2003

Városok	Lakónépesség, 1000 fő	Kereskedelmi szálláshelyek			Ebből: szállodák		
		száma	férőhelyeinek száma		száma	férőhelyeinek száma	
			összesen	1000 lakosra		összesen	1000 lakosra
Debrecen	205	31	6151	30,0	12	1727	8,4
Eger	56	42	4648	83,0	11	1226	2,2
Győr	128	57	4516	35,2	22	1400	10,9
Miskolc	180	58	5532	30,7	13	1142	6,3
Pécs	158	64	6603	41,8	10	1105	6,9
Sopron	56	52	5489	98,0	11	1911	34,1
Szeged	163	48	6476	39,7	14	1918	11,7
Veszprém	59	21	1512	25,6	5	393	6,6

Forrás: Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyv, 2003.

A kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalmi jellemzői

A vizsgált települések iránti kereslet volumenét, annak változását sok tényező befolyásolja. A külső környezet hatásai közül a turisztikai konjunktúralis-dekonjunktúralis ciklusok, politikai döntések, szociálpolitikai lépések mellett számos egyéb elemnek van jelentős módosító hatása.

A 2004. évi adatok alapján a vizsgált városok közül hét szerepel a 15 legtöbb vendégéjszakát realizáló városaink rangsorában. Sopron, Pécs, Debrecen, Győr, Eger és Miskolc egymást követik a lista 7–12. helyén, csupán Szeged marad le tőlük egy hellyel, vagyis a 14. a rangsorban. 2003-hoz viszonyítva a változás iránya már differenciáltabb képet nyújt: 10%-os, növekvő dinamikát mutat Győr és Eger, míg 5% feletti a visszaesés Debrecen és Miskolc esetében.

Pécs vendégforgalmát a többi városhoz képest kedvezőtlen megközelíthetősége negatív módon befolyásolja, ráadásul az 1990-es évek közepén a közelben folyó délszláv háború hatása tovább rontotta a vendégforgalmi mutatókat. Hasonló problémákkal küzdött ebben az időszakban a szinte közvetlenül határmenti fekvésű Szeged is. A határmenti fekvés ugyanakkor *Szeged* idegenforgalmára pozitív hatást is kifejt, a még ma is jelentős mértékű bevásárlóturizmus növeli a város látogatottságát. Bár a bevásárló-turizmus jellegzetességeinek számbavételekor megállapítható, hogy a közvetlen turisztikai célú ráfordítás szinte nullára csökkent, és a realizált bevételek a másodlagos turisztikai szuprastruktúránál jelentkező bevételek irányába strukturálódnak át.

A *Sopron* iránti idegenforgalmi kereslet az elmúlt években jelentős szerkezetváltáson ment keresztül, mára hasonlókká jellemzik, mint Nyugat-Dunántúl régió központja, Győr. Sopron idegenforgalmában az elmúlt tíz esztendőben strukturális átalakulás ment végbe, amely során mennyiségi helyett minőségi változás következett be. A rendszerváltás után intenzív kapcsolat alakult ki az osztrák vendéggörrel. E piaci szegmens kereslete a minőségi – elsősorban egészségügyi és turisztikai – kínálatfejlesztést alapozta meg. Az átalakulás eredményeként versenyképes, minőségi szolgáltatásokat nyújtó termék jött létre. A város kínálati elemei között az egészségturisztikai szolgáltatások mellett a változatos kulturális attrakciók dominálnak.

Miskolc a tradicionális nehézipari város imázsából kíván kitörni. Új arculatában központi elemnek a kulturális adottságokat választotta. Miskolctapolca révén egy teljes más arculatú terméktípussal – egészségturizmus – lehetséges a kínálat diverzifikációja és a piacfejlesztés. Az idegenforgalmi funkció erősödését jelzi növekvő látogatottsága.

Eger Sopronhoz hasonlóan az általános és középiskolai oktatás-nevelésben kiemelt funkciót tölt be hazánkban. Az iskolás korosztályok mellett Budapest háttérterületeként – kedvező megközelíthetősége révén – ideális helyszín egynapos kirándulásokra. E célcsoport megjelenítése és mérése hagyományos idegenforgalmi statisztikai módszerekkel nem lehetséges, a vendéggör kiemelten pozitív gazdasági – vásárlóerő növelő – hatása jelentkezik a településen.

Veszprém vendégforgalmi jellemzői hasonlóak Egeréhez, a város közlekedési adottságai szintén kedvezőek, viszont a turizmus kínálati oldala szerényebb a vizsgált városoknál. Alapvető problémát okoz a termékfejlesztésben a központi, jelentős attrakció hiánya, tőkevonzó képessége is szerényebb mértékű, az osztrák határ mentén fekvő Sopronnal vagy Győrrel nem tud reálisan konkurálni. Veszprém speciális vonzereje a természeti és kulturális örökségek magas számában, a városban és annak környékén történő koncentrációban nyilvánul meg.

A vendégforgalmi pozíció elemzése (1993–2003)

A vendégszám változása

A vendégforgalmi pozícióban az utóbbi évtizedben jelentős változások zajlottak le. A hagyományosan listavezető városaink mellé felzárkóztak, sőt azokat meg is

haladták azon egészségturisztikai központok, amelyek jelentősebb pályázati támogatásban részesültek (Hévíz, Hajdúszoboszló, Bük, Balatonfüred). A Balaton-parti települések (Siófok, Keszthely) viszont vesztek vonzerejükből.

Jól illusztrálja a képet a már említett 2004. évi statisztika, amely a Budapestet követően rangsorban négy egészségturisztikai központot említ, ezek közé illeszkedik a hosszú ideig második pozíciót elfoglaló Siófok, amely jelenleg mindössze a negyedik a listán. A 2003. évi végleges adatok alapján Pécs az utóbbi években is megtartotta negyedik helyét a vendégérkezés alapján felállított rangsorban (2. táblázat). Ez a helyezés azért is előkelő, mert Baranya megye a nyolcadik a megyék rangsorában.

2. táblázat. A vendégek számának fontosabb összefüggései a vizsgált városokban

Város	A vendégek száma a kereskedelmi szálláshelyeken, 2003	A vendégek száma a szállodákban, 2003	A vendégszám változása a kereskedelmi szálláshelyeken 1993–2003	A vendégszám változása a szállodákban 1993–2003
Debrecen	117 818	73 342	0,99	1,06
Eger	94 080	61 931	0,89	1,14
Győr	92 818	67 244	0,94	0,86
Miskolc	130 455	54 614	1,15	1,90
Pécs	158 390	51 914	1,61	0,68
Sopron	142 485	93 227	0,92	0,83
Szeged	127 725	74 294	1,05	1,09
Veszprém	25 459	12 934	1,17	0,96

Forrás: Idegenforgalmi statisztikai évkönyvek, 1993–2003.

A következő helyet a vizsgált városok közül a lényegesen kisebb lélekszámmal rendelkező Sopron foglalja el (15 ezer vendéggel marad le Pécs mögött). Az elmúlt évtizedben a hazai nagyvárosok vendégforgalmának két nyertese Pécs és Miskolc. A két város mellett a többi nagyvárosunknak hét évre volt szüksége ahhoz, hogy az 1990-es évek közepén bekövetkezett visszaesést ledolgozza. Folyamatosan csökkenő vendégforgalommal kellett szembenéznie Egernek és Sopronnak, amelyek jelenleg is az iskolai kirándulások fellegetvái, oktatási, nevelési funkciójuk nem csak helyi és regionális, hanem országos szinten is kiemelkedő.

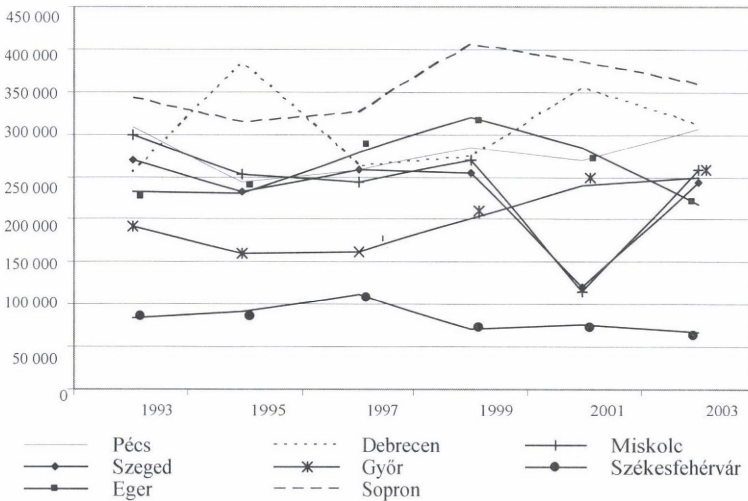
Az utóbbi évtizedben a 8 vizsgált város közül mindössze Pécs, Miskolc, Szeged és Veszprém tudta emelni látogatottságát. Közülük is kiemelkedik Pécs növekedésének dinamikája, amely meghaladja a 60%-ot az 1993. évi értékhez képest. A többi négy város veszített pozíciójából, amely átlagosan 6,5%-os csökkenést jelent. Eger visszaesése volt a leglátványosabb, ahol 10 év alatt 11%-kal csökken a látogatók száma. Az abszolút számokat nézve 2003-ban Pécs, Sopron és Miskolc volt a három „dobogós” helyezett.

Az országhatár közeli városok – Szeged, Debrecen – vendégforgalmát a bevásárlóturizmus jelentősen befolyásolja. A bevásárlóturisták statisztikai számbavételét nehezíti, hogy kereskedelmi szálláshelyeken nem, vagy alacsonyabb arányban jelennek meg.

A vendégéjszakák alakulása

A vendégéjszakák alakulása eltérő képet mutat a látogatottsághoz képest. Az e téren az elmúlt években bekövetkezett átrendeződéseket *1. ábra* jól szemlélteti. A legtöbb vendégéjszakát Sopron mondhatja magáénak, majd Debrecen és Pécs következik a rangsorban. A vendégéjszakák száma az 1990-es évtized végéhez közelítve szinte mindenütt jelentős csökkenést mutat, csak a 2000. évtől indul meg ismét a növekedés. Pécs vendéltársai közül Szeged és Miskolc mutat az előző három évben jelentős emelkedést. A két rangsor-vezető város – Sopron és Debrecen – pozícióját közvetlenül veszélyeztetik az utánuk jövők. 2001-ben Debrecennek még bő 50 ezer vendégéjszaka előnye volt Péccsel szemben, mely előny 2003-ra 5 ezer alá zsugorodott. A mutató szempontjából felszálló ágban lévő városaink közé Pécs és Győr tartozik, míg hosszú időtávot vizsgálva leszálló pályát mutat Sopron és Eger látogatottsága.

A vendégéjszakák megoszlásának abszolút számaiban változatos képet kapunk a vizsgált települések között kialakult és elmélyülő különbségekről (*3. táblázat*). A turisztikai kereslet a magasabb kategóriájú, több szolgáltatást nyújtó szállástípusok felé fordul, egyre többen a szállodákat – azon belül is a „több csillagosokat” – preferálják. Nemzetközi és hazai turisztikai trendekben megfigyelhető, hogy a vendégek a rövidebb tartózkodások miatt kieső bevételt a magasabb fajlagos ráfordításokkal, magasabb kategóriájú, komplex kínálatot nyújtó szálláshelyválasztással kompenzálják. A szállodák kiemelt szerepet kapnak a vendégek ellátásában. A vizsgálatba bevont városok közül Győrben a

1. ábra. Vendégéjszakák hazánk jelentős turisztikai potenciállal rendelkező nagyvárosaiban 1993–2003.
Forrás: Idegenforgalmi statisztikai évkönyvek, 1993–2003

Guest nights in the cities of Hungary with significant tourism potential, 1993–2003. Source: Statistical Yearbooks of Tourism, 1993–2003

3. táblázat. Vendégéjszakák száma a vizsgált városokban a kereskedelmi szálláshelyeken, 2003

Város	Szálloda	Panzió	Turistaszállás	Üdülőház	Kemping	Ifjúsági szálló	Összesen
Debrecen	199 962	81 709	24 777	3 775	576	–	310 799
Eger	146 958	21 964	26 556	5 681	6 788	8 886	302 148
Győr	180 916	40 125	18 940	6 860	2 965	–	249 806
Miskolc	107 147	117 925	7 963	15 945	9 051	894	258 925
Pécs	117 556	61 896	56 609	7 016	2 982	56 089	306 059
Sopron	224 265	39 862	20 878	63 263	11 073	–	359 341
Szeged	145 764	32 543	40 078	6 043	14 037	–	238 465
Veszprém	42 462	13 192	9 322	1 574	451	–	67 055

Forrás: A KSH regionális igazgatóságai által rendelkezésre bocsátott adatok alapján.

legmagasabb a szállodai vendégek aránya – közéjük tartozik a turisták közel háromnegyede –, míg Pécsen a legalacsonyabb – elsősorban a szűkös szállodai férőhely kínálat miatt –, ahol mindössze a vendégek egyharmada választja a szállodákat (4. táblázat).

4. táblázat. A szállodák vendégforgalma a vizsgált városokban, 2003

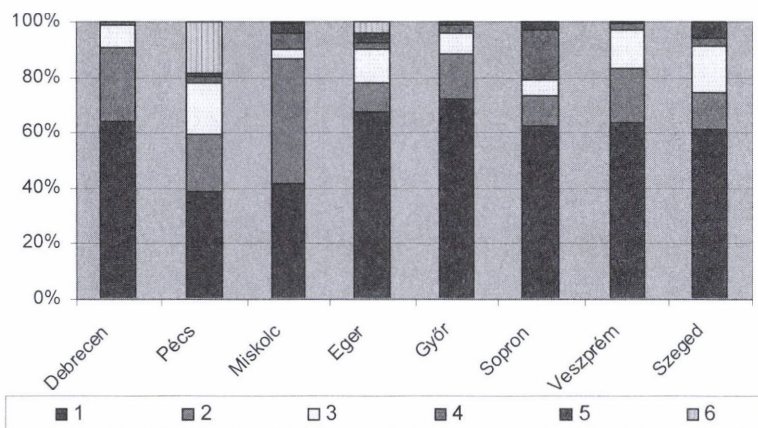
Város	Vendégek száma		Ebből külföldiek aránya, %	Vendégéjszakák száma		Ebből külföldiek aránya, %
	1000 fő	Az előző év azonos időszakának %-ában		1000 éjszaka	Az előző év azonos időszakának %-ában	
Debrecen	70,0	99,6	29,7	190,1	83,7	33,0
Eger	61,9	96,6	41,3	147,0	89,7	44,5
Győr	64,4	98,2	68,5	175,0	113,8	49,3
Miskolc	54,4	108,8	19,2	106,8	105,6	23,6
Pécs	51,7	80,6	40,6	117,1	96,0	35,7
Sopron	93,2	89,4	33,8	224,3	84,4	25,2
Szeged	74,3	103,0	39,2	145,7	110,9	31,4
Veszprém	25,5	102,8	47,5	67,1	107,9	28,5

Forrás: A KSH regionális igazgatóságai által rendelkezésre bocsátott adatok alapján.

A szállodai vendégek száma 2002-hez képest 3 városban (Miskolcon, Szegeden és Veszprémben) nőtt, míg Pécsen és Sopronban 10% feletti volt a csökkenés mértéke. A külföldiek részesedése a szállodai férőhelyeken szintén jelentős különbségeket mutat. A vizsgált városok közül kiemelkedően a legmagasabb az arányuk Győrben, amelyet Veszprém követ, míg közepes (30–40% körüli) arányú a részesedésük Egerben, Pécsen, Szegeden és Debrecenben, Sopronban, és alacsony (20% alatti) Miskolcon.

A szállodákban eltöltött vendégéjszakák számát illetően hasonló a helyzet. Ki kell emelni e téren Győrt, ahol 2002-höz évhez képest nőtt a szállodák vendégéjszakáinak száma – holott a vendégszám csökkent –, ill. Pécsen, ahol a közel 20%-os vendégszám-csökkenést részben kompenzálni tudta a vendégéjszakáknak ennél jóval kisebb arányú (4%-os) visszaesése.

A kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalmáról árnyaltabb képet kaphatunk, ha a vendégforgalmat szállástípusonkénti bontásban is megvizsgáljuk (2. ábra). Így már

2. ábra. A kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák aránya a vizsgált településeken szállástípusonkénti bontásban, 2003. – 1 = szálloda; 2 = panzió; 3 = turistaszálló; 4 = üdülőház; 5 = ifjúsági szálló; 6 = kemping. Forrás: A KSH regionális igazgatóságainak adatai alapján

Number of guest nights in the studied cities at places of commercial accommodation, 2003. – 1 = hotel; 2 = pension; 3 = hostel; 4 = bungalow; 5 = youth hostel; 6 = campsite. Source: Central Statistical Office, Regional Directorates

feltárhatóak a települések közötti különbségek, amelyek az abszolút számokban nem jelennek közvetlenül meg. E különbségek utalnak a potenciális kereslet szerkezetére, szociológiai jellemzőire is. Mind a 8 város esetében a szállodai vendégéjszakák aránya a legmagasabb, de jelentős (33,5%-os) a különbség a legkisebb és a legnagyobb részarány között. Megfigyelhető, hogy a panzió kategória aránya azon szállástípusokban a jelentősebb, ahol az előbbi gyengébb mutatókkal szerepel, így Miskolcon, Pécsen vagy Debrecenben. A panziók a szállodai férőhelyek hiányát tudják valamelyest pótolni, de az általuk kínált szolgáltatások szűkebb körűek, szerényebbek. A turistaszállások és az ifjúsági szállók a klasszikus oktatási – elsősorban egyetemi – központjainkhoz köthetőek, ill. a már említett, jelentős oktatási-nevelési szerepet betöltő városainkhoz.

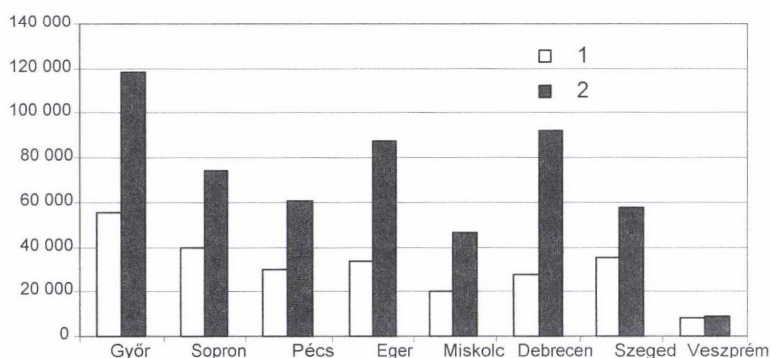
A lakosság utazási szokásait felmérő kutatások alapján megfigyelhető a turizmusban az a tendencia, hogy az utazások az év folyamán dekoncentrálódnak (MESTER T. 2005). Az addigi egy-két hetes nyári szabadság hossza lerövidül, ehelyett növekszik a rövid, ún. „hosszú hétvége” utazások aránya. Ennek egyik központi tere az urbánus térségek. Megfigyelhető ez a trend a vizsgált városokban is, amelyet közvetlenül mutat az „átlagos tartózkodási idő” mérőszáma. Ez a mutatószám az országos átlagot – a közel három vendégéjszakát – egyik városban sem érte el, viszont jelentős különbségek jelentkeznek az egyes vizsgált városok között. Legmagasabb az átlagos tartózkodási idő Győrben, Debrecenben és Sopronban (2,6 éjszaka/vendég körül), majd Egerben (2,3 éjszaka/vendég), és a sort Miskolc (2 éjszaka/vendég), végül Pécs és Szeged (1,9 éjszaka/vendég) zárja.

A külföldi vendégek arányának alakulása a kereskedelmi szálláshelyeken a vizsgált városokban 1993–2000 között

A rendszerváltás óta jelentős változások következtek be a beutazások volumenében és szerkezetében. Eltűntek ugyanis a sokáig tartósnak hitt, ám valójában ideiglenes nemzetközi vonzerőink (LENGYEL M. 2002), Kelet-Közép-Európában új – az addig elzártságukból fakadóan a nyugat-európai turisták számára ismeretlen – vetélytársak jelentek meg a piacon. A beutazó külföldi turisták országokénti összetétele is átalakult: az addig jellemzően szocialista országokból érkező vendégek száma a korábbinak a felére-harmadára csökkent, míg a nyugat-európai, tengeren túli országokból érkezők száma növekedést mutatott (3. ábra).

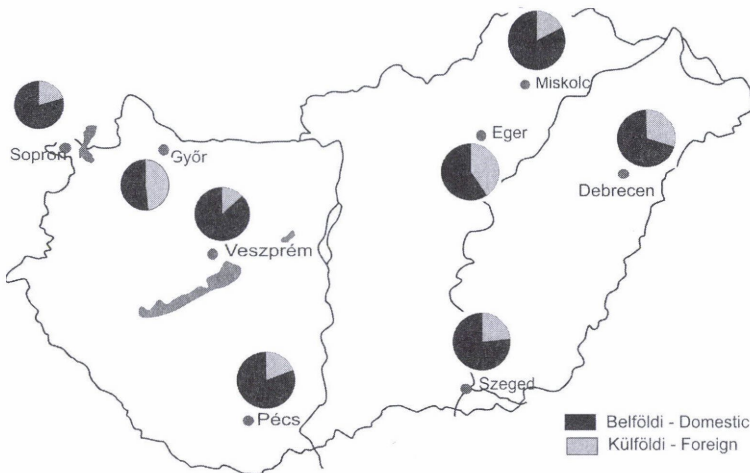
A belföldi és a külföldi vendégforgalom egymáshoz viszonyított aránya alapján az országos helyzetnek megfelelően a belföldiek túlsúlya volt mindenütt jellemző, ez alól kivétel Győr, ahol a vendégek 60%-a volt külföldi. 2002-höz viszonyítva tovább folytatódik a belföldi turizmus erősödése. A vendégszám mellett hasonló a vendégéjszakák arányának a megoszlása is a hazai és a külföldi vendégek között. A külföldiek által eltöltött legmagasabb (54%) vendégéjszaka-arányt Győr mutatta, a legalacsonyabb érték Miskolc, Pécs, Sopron és Veszprém esetében adódott. Az országos átlaghoz (47%) legközelebb álló értéket is Győr mutatta (4. ábra).

A vizsgált városokban a külföldi vendégforgalom belső szerkezetét, volumenét helyi tényezők is alakítják. Így a már említett Győr és Sopron esetében a jelentős hányadot a szolgáltatások igénybevétele céljából érkező osztrák vendégforgalom, Szegeden és Debrecenben pedig a határmenti bevásárlóturizmus teszi ki. Eger külföldi vendégforgalmára a fővároshoz való közelsége gyakorol pozitív hatást.

3. ábra. A külföldi vendégforgalom a vizsgált városokban, 2003. – 1 = vendégek; 2 = vendégéjszakák.
Forrás: Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyv, 2003

Turnover of foreign tourists in the studied cities, 2003. – 1 = visitors; 2 = guest nights. Source: Statistical Yearbook of Tourism, 2003

4. ábra. A belföldi és a külföldi vendégek megoszlása a kereskedelmi szálláshelyeken a vizsgált városokban, 2003. Forrás: Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyv, 2003

Division of domestic and foreign visitors in the studied cities at places of commercial accommodation, 2003. Source: Statistical Yearbook of Tourism, 2003

Az abszolút számokat tekintve a külföldi vendégérkezések száma Győrben a legmagasabb (55 ezer fő), majd jelentős lemaradással a szintén nyugat-dunántúli Sopron követi (40 ezer fő). Győr vezető pozíciója a városban megtelepedett Audi Hungaria Motor Kft.-nek is köszönhető, ugyanis a cég a külföldi mérnökei számára jelentősebb mennyiségben foglal le szállodai férőhelyeket. A harmadik helyen a dél-alföldi Szeged található, amelyet szintén csekély különbséggel Eger követ. Az utolsó két helyre szorul vissza az össz-vendégforgalom alapján előkelőbb helyezést elért Debrecen, végül Pécs. A külföldi vendégéjszakák más képet mutatnak. Az első hely itt is Győré, amelyet Debrecen követ, majd Eger, Sopron, Pécs és Szeged után Miskolc zárja a sort. Mindezek alapján Debrecenben, Egerben és Miskolcon a leghosszabb a külföldi vendégek tartózkodási ideje.

A külföldi vendégek származási helyét illetően meghatározó a földrajzi közelség, továbbá a történelmi, gazdasági kapcsolatok iránya és szorossága. Ebből eredően elsősorban a szomszédos Ausztriából és Németországból érkeznek a legtöbben, ám az ezen országokból ideutazó vendégek száma fokozatosan csökkent az utóbbi években. Valamennyi városban a külföldi vendégek és a külföldiek által eltöltött vendégéjszakák országokénti rangsorában Németország foglalja el az első helyet. A második helyen már több ország megjelenik, meghatározó szerepe van annak, hogy melyik szomszédos országhoz közel helyezkedik el az adott város. Ausztria áll a második helyen Győrnél, Sopronnál és Pécsnél, Lengyelország Egernél és Miskolcnál, Románia Szegednél és Oroszország Debrecennél. A harmadik helyen már Franciaország és Finnország is megjelenik.

A kulturális turizmus kínálati szerkezetének tartalmi elemei

A vizsgált városok vendégforgalmi pozícióinak felvázolása után a turizmus stratégiai irányként megjelölt kulturális turisztikai fejlesztések szintetizálására törekedtünk. A vizsgált városok turisztikai adottságainak, kínálati elemeinek megítéléséhez az Európa Kulturális Fővárosa pályázat nyújtott segítséget. E dokumentumban az érintettek megfogalmazták, nevesítették az általuk preferált attrakciókat, a turisztikai elsődleges infra- és szuprastruktúra egységeket. Valamennyi város esetében egyaránt megjelenik a kínálat diverzifikációja (bővítése) és a piacfejlesztés (a minőség javítása).

A nemzetközi szakirodalom szűkebb és tágabb értelemben vett kulturális turizmust és ahhoz kapcsolódóan vonzerőket különít el. Míg a szűkebb értelmezés a kultúra hagyományos elemeit tartalmazza – az örökséget, a különböző művészeti ágak által létrehozott épületeket és tárgyakat –, addig tágabb értelemben véve a kulturális turizmus vonzerőibe olyan „puha” elemek is beletartoznak, mint az életmód (a hit, a hagyományok, a gasztronómia, a népművészet stb.) és az ún. kreatív iparágak (film-művészet, média és szórakoztatóipar, formatervezés stb.).

A kulturális turizmus több szinten történő értelmezése megmutatkozik a vizsgált városok kulturális turisztikai termékképében, annak kialakításának hosszú távú terveiben. A Győr által használt és alkalmazott kultúra fogalom a legszélesebb körű, a legkomplexebb, koncepcionalitás és innovativitás jellemzi. Felismerik a kultúra és a tudomány szoros kapcsolatrendszerét. Ehhez több rendezvény kapcsolódik a termékelemek közül („Az autó jövője, a jövő autója”, „Az informatika távlatai” vagy a „Számítógépes grafikák, zeneművek”), ill. tervezett turisztikai infrastrukturális beruházások (Neotechnológiai Múzeum). Klasszikus egyetemi városainkban megjelenik a tudomány szerepének definiálása, ezt a lehetőséget az egyetemek – mint kutatási központok – mindegyik pályázatban meg is fogalmazzák.

Valamennyi vizsgált város kulturális turisztikai termékében megjelennek az épületekhez, épített környezethez kapcsolódó látványosságok, a foglalkozásokhoz kapcsolódó múzeumok és bemutatóhelyek, a vallási emlékek és a gyűjtemények. A termékfejlesztés jövőbeli irányai a minőségfejlesztés, az interaktivitás, az élménynyújtás irányában jelölhetők meg.

A kulturális turizmus épített vonzerőin kívül a másik jelentős attrakció csoport – a rendezvények, fesztiválok – szintén mindegyik város tervében megjelenik. Ennek példaként emelnénk ki a soproni koncepciót. Sopron termékkínálata sokrétű tematikai elemrendszert jelenít meg a pályázatában, amelynek középpontjában egy nemzetközi hatókörű kulturális hagyomány – a Liszt-kultusz – megteremtése, ill. újjáélesztése áll.

A városok többségében a turisztikai funkció a közművelődési tevékenység fejlesztésével, minőségének javításával párosul. Ennek keretében több pályázatban szerepel a könyvtár-bővítés.

A belvárosok rekonstrukciója szintén mindenütt megjelenik az élhetőbb város kialakításának ideájában. A városközpontok rekonstrukciójával párhuzamosan a

városok funkcionális morfológiájában is várható változás a tervek alapján. A kulturális és a turisztikai funkciót betöltő terek kiterjedése remélhető, amely számos pozitív hatást eredményez. Kiemelendő a belvárosok idegenforgalmi terheltségének csökkenése, a városok turisztikai portfóliójának diverzifikálódása, egyes városrészek, épületegyüttesek újrafunkcionalizálása. Az utóbbi kapcsán Pécs az ipari örökség hasznosításával, idegenforgalmi funkcióval történő felruházásával jár élen.

Az ipari örökségvédelem, az ipari műemlékek eredeti formában történő felhasználására hazánkban kevés példa van, ellentétben Nyugat-Európával. Egyrészt korlátozottabb számban álltak rendelkezésre olyan ipari terek, amelyek ilyen célú hasznosítást tettek volna lehetővé, másrészt ezen objektumok döntő részét hazánkban lebontották a rendszerváltás után, amivel a múlttal történő szakítást kívánták reprezentálni (KOZMA G. 2002). Debrecen pályázatában is szerepel a város térszerkezetét alapvetően módosító objektum (egy mesterséges tó) létrehozása, míg Eger esetében a legtöbb fejlesztés a föld alatt valósulna meg, egy másik belvárost alakítanának ki az érseki palota alatti pincerendszer hasznosításával.

A turizmus és a kultúra kölcsönhatását kihasználható számos város a gazdaság egyik húzóágazataként jelölte meg a kulturális turizmusban rejlő lehetőségeket. Ennek egyik eklatáns példája Miskolc, amely a város arculatának átalakításában felismerte a kulturális turizmus szerepét. A város imázsának a 20. sz. második felében felülről irányított, egyoldalú alakítása a kulturális szektor segítségével fordítható vissza. A középtávú tervek között szerepel a városszerkezet átalakítására, a természeti környezet, a közterek rehabilitációjára való törekvés. Ezzel a helyi lakosság viszonya is megváltozhat saját városával szemben.

A regionális, nemzetközi kapcsolatok fejlesztése, elmélyítésének szorgalmazására több helyen találunk példát a megvizsgált pályázati anyagokban. Ebből a szempontból kiemelnénk Debrecent, amely a közös protestáns hagyományokból kiindulva, egy új formáció, a Városok, Falvak Szövetsége létrehozatalát emelte be tervei közé, míg Pécs geopolitikai helyzetéből fakadó előnyét – balkáni kapcsolatrendszer – kívánja kihasználni.

Összefoglalás

A kulturális turizmus és a városi turizmus növekvő szerepére számíthatunk a következő évtizedben hazánk idegenforgalmában. A belföldi és a külföldi turisták növekvő részvételéhez járulhatnak hozzá a megarendezvények, amelyek jelentős tömeg megmozgatására képesek, dinamizálva a kulturális turizmus piacán résztvevőket. Vizsgálatunk célja volt a jelen helyzet feltérképezése, a hazai kulturális turizmus kiemelkedő szereplőinek bemutatása jellegzetességeikkel és különbözőségeikkel együtt. Struktúraelemzéssel tettünk kísérletet egy árnyaltabb turizmuskép felvázolására. Ennek keretében 8 hazai nagyváros kereskedelmi szálláshelyeinek kapacitását, vendégforgalmát és kulturális turizmusuk vonzerőit tekintettük át. Jól látható, hogy a városok –

felismerve e terméktípusban rejlő lehetőségeket – egyre nagyobb számban jelennek meg a kulturális turizmus piacán, és a turisztikai fejlesztések pozitív hatását más ágazatokban is érvényesíteni tudják (imázsformálás, kultúra és gazdaság, tudomány kapcsolatrendszer). A vizsgálatból a hazai szereplők erősségei, jelenlegi gyengeségei (pl. minőségi szálláshelyek hiánya) és a jövőbeni veszélyek is kitűnnek, ezeket a tervezett fejlesztéseknél is figyelembe kell venni. Ha ez nem történik meg, a vonzerőfejlesztés önmagában nem lesz e városok turizmusának dinamikus pályára való állításához, versenyképességük szintjének folyamatos növeléséhez.

IRODALOM

- A legtöbb vendégéjszakát realizáló magyar városok 2004. évben – Magyar Turizmus Rt. Bp., 2 p.
A vizsgált városok Európa Kulturális Fővárosa c. pályázatra benyújtott koncepciói
- AUBERT, A.–CSAPÓ, J. 2002. Unique features of the tourists attractions in Hungary's historical small cities. – In: AUBERT, A.–CSAPÓ, J. (ed.): Settlement dynamics and its spatial impacts. PTE TTK FI, Pécs, pp. 137–147.
- City tourism & Culture. – A Report of the Research Group of the ETC and of the WTO 2005, Brussels, Belgium, 7 p.
- Idegenforgalmi statisztikai évkönyvek. – Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1993–2003.
- KOZMA G. 2002. Terület- és településmarketing. – Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 112–113.
- LENGYEL M. 2002. A turizmus általános elmélete I. – Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai szolgáltatások Főiskolája, Budapest, 222 p.
- MESTER T. 2005. A világ és Európa turizmusának alakulása 2004-ben. – Turizmus Bulletin 8. 4. pp. 42–51.
- MICHALKÓ G. 1999. A városi turizmus elmélete és gyakorlata. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 220 p.
- MICHALKÓ G. 2004a. A bevásárlóturizmus. – Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 104 p.
- MICHALKÓ G. 2004b. A turizmuselmélet alapjai. – Turizmus Akadémia 1. Székesfehérvár, 218 p.
- PUCZKÓ L.”RÁTZ T. (szerk.) 2003. Turizmus történelmi városokban. – Turisztikai Oktató és Kutató Kkt. Budapest, 112 p.
- RICHARDS, G. 2001. The development of cultural tourism in Europe. – In: RICHARDS, G. (ed): Cultural Attractions and European Tourism, Wallingford, pp. 3–29.
- SHAKLEFORD, P. 2001. The social context of cultural tourism. – KéK folyóirat, Budapest, pp. 29–41.
- TASNÁDI J. 2002. A turizmus rendszere. – Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest, pp. 82–86.
- ZEPPEL, H.–HALL, C.M. 1992. Arts and heritage tourism. – In: WEILER, B.–HALL, C.M. (eds): Special Interest of Tourism, London, pp. 47–65.

A Pécsi Tudományegyetem szerepe a Dél-Dunántúli régió felsőoktatásában

M. CSÁSZÁR ZSUZSA¹–NÉMETH JÚLIA²

Abstract

The role of University of Pécs in the higher education in South Transdanubia

Nowadays the most important social-economical process is the emergence of knowledge-based economy. To develop such an economy it is indispensable to have qualified human resources. The most important training centers of the qualified intellectuals are presented in the sector of higher education. The modernization and the modification of this sector are the prerequisites for the establishment of a society, which would be able to respond to the social and economic challenges.

The University of Pécs (UP) is one of the most important educational-training centers in Hungary. With its 35,000 students at 10 faculties, it is the largest university in the country. The activity of the institution covers almost the whole possible spectrum of higher education and its scope extends beyond the borders of the country.

In the study the following topics will be presented: evolution of the number of students at UP, changes in proportion by faculties, selection index among new students, priorities of selection and territorial distribution of the students by permanent residence.

Bevezetés

A 21. sz. meghatározó jelentőségű globális társadalmi-gazdasági folyamata a tudásalapú gazdaság kiépülése. Ebben azok az országok, régiók lehetnek igazán versenyképesek, amelyek a magas hozzáadott értéket tartalmazó termékek és szolgáltatások előállítására programozzák át termelési szerkezetüket. Magyarország ilyen irányú fejlődésének fontos záloga a humán erőforrások jobb kihasználása, a gazdaság versenyképességének javítása, a humántőkének a gazdasági növekedés szolgálatába állítása, és egy olyan tudásalapú társadalom létrehozása, amely képes reagálni a váratlan társadalmi-gazdasági kihívásokra.

¹ PhD, egyetemi adjunktus PTE TTK FI 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

² PhD-hallgató, PTE TTK FTDI 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

Az 1990-es évek politikai változásaival összefüggően jelentős gazdasági átalakulás zajlott le hazánkban. Magyarország a piacgazdaságra való áttérés folyamatában egyre erőteljesebben kapcsolódott be a világgazdasági folyamatokba. Ez ugyanakkor a regionális tagoltságban erős különbségeket teremtett. Kutatások igazolták, hogy a területi differenciák leküzdésének fontos eszköze az oktatás és képzés során szerzett tudás, amely nagyban hozzájárul egy adott terület gazdasági potenciáljához. A jól prosperáló gazdaság ugyanakkor visszahat az oktatásra, új igényeket támasztva korszerű képzéseket indukál.

Tanulmányunkban kísérletet teszünk annak bemutatására, hogy a Dél-Dunántúli régió legnagyobb felsőoktatási intézménye a Pécsi Tudományegyetem miként vesz részt ebben a folyamatban. Vizsgáljuk az egyetem régióban és Pécs városában betöltött helyét, átalakulásának/növekedésének folyamatát, ill. fejlődésének szakaszait, továbbá a felvettek arányának változását, kari megoszlását, az egyetem vonzáskörzetét és végül a hallgatói motivációkat.

Jelen írás egy sokrétű adatbázison és empirikus vizsgálatokon alapuló nagyobb volumenű kutatás első eredményeinek bemutatására törekszik. A feldolgozáshoz olyan oktatásföldrajzi vizsgálatokban használatos eszközöket vettünk figyelembe, mint statisztikai adatelemzés, dokumentumelemzés, kérdőíves vizsgálat, amelyek alkalmasak a PTE oktatási térszerkezetben betöltött helyének felvázolására (M. CSÁSZÁR Zs. 2004).

Felsőoktatási kutatásaink részben a Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék már korábban elkezdett vizsgálatainak folytatásaként értelmezhetők (PAP N. 2000).

Az egyetem társadalmi-gazdasági környezete

A Dél-Dunántúli régióról

A Horvátországgal határos Baranya és Somogy, valamint Tolna megyéket felölelő Dél-Dunántúli régiót gyakran nevezik az ország „déli kapujának”. A Duna, Dráva, Balaton között elterülő, térség természeti adottságai igen változatosak. Éghajlata kedvező, természeti erőforrásokban – elsősorban energiahordozókban, valamint ásványi anyagokban, hévízforrásokban – igen gazdag, a turizmus feltételei kiválóak (GYENIZSE P.–KOVÁCS B. 2002). Mindezen adottságok ellenére a Dél-Dunántúli régió mind országos, mind nemzetközi összehasonlításban a fejletlenebbek közé sorolható. Ennek oka elsősorban a régió nagy részének rossz megközelíthetősége a külföldi és hazai gazdasági centrumokból, valamint a határmenti fekvés, ami a történelem során kialakult elszigeteltség miatt fékezte a régió fejlődését.

A régió gazdaságát jól jellemzi, hogy az egy főre jutó GDP 2002-ben az országos átlag 72%-a volt, (az EU 1995–1997 közötti átlagának 38,6%-a). A 2001-ig befektett külföldi tőkének mindössze 1,8%-a került a Dél-Dunántúli régióba, ezzel a terület messze a legutolsó helyet foglalja el régiók közötti összehasonlításban.

A népességszám alakulását folyamatos, az országos átlagot meghaladó mértékű csökkenés jellemzi. Ennek oka egyrészt az elvándorlás, másrészt a természetes fogyás fokozódása. A régióban alacsony az élveszületési arányszám (9,6%), magas a halandóság (14%) és előrehaladott az öregedés. Az előregedési folyamatot jól jelzi, hogy a 60 évesek és idősebbek népességen belüli aránya 1980-ban 17% volt, 2001-ben pedig több mint 20%. Ugyanakkor a 14 év alattiak aránya 21,5%-ról közel 17%-ra csökkent,

így az oktatásban érintett korcsoportok jelenléte a Dél-Dunántúli régióban az országos átlagnál alacsonyabb.

A népesség vándorlását több tényező befolyásolja, legerősebben a gazdasági, a megélhetési, ill. a munkavállalási és az iskoláztatási tényezők. Az elvándorlások száma a Dél-Dunántúlon meghaladta az odavándorlásokét, vezető szerep ebben Somogy és Tolna megyének jut. A régióból, de különösen Tolnából elvándorlók korösszetételének és iskolai végzettségének elemzése azért érdemel említést, mert kimutatható az összefüggés a migráció motivációja és a fenti mutatók között. Tolna megyében a középiskolai korosztályból 4 év alatt több mint 350 fiatal „túnt el,” vagyis más megyében folytatta tanulmányait. Az említett folyamatok szerepet játszottak abban, hogy a régió népessége az 1980-as 1,061 millió főről 2001-re 992,4 ezer főre csökkent.

A régió népsűrűsége a legalacsonyabb az országban: 70 fő/km². Ezzel szemben a településsűrűség értéke regionális szinten is viszonylag magas (4,5 település/100 km²), Baranya megyében pedig kiugrónak mondható. A régión belüli területi egyenlőtlenségeket jól jelzi, hogy a régió településhálózata erősen polarizált (TÓTH J. 1996). A települések magas száma igen előnytelen struktúrát takar: a régióban közel 320 település lélekszáma kevesebb, mint 500 fő és ezeknek mintegy kétharmada Baranyában található. A városok közül kiemelkedik mind lakosságszámát, mind gazdasági kulturális jelentőségét tekintve Pécs, amely a régió népességének közel egyhatodát teszi ki. A dél-dunántúli kistérségek több mint felét a „elmaradott” és a „stagnáló” kistérségek képezik (PAP N. 2004). Egy részük a régió külső periferiáját képező horvát határ mentén helyezkedik el, más részük a megyehatárok mentén kialakult, ún. belső periferián található. E térségekben mind a munkanélküliség, mind a migrációs veszteség, mind pedig az idősebb népesség aránya jóval meghaladja az országos átlagot.

A Dél-Dunántúl népességének képzettségi szintje alapfokon megegyezik az országos átlaggal. Szembetűnő azonban az analfabéták magas aránya (0,7%), amely a roma lakosság nagyszámú jelenlétének és az elöregedő falvak lakosságának tudható be. Befejezett általános iskolai végzettséggel rendelkezik a megfelelő korú lakosság 87%-a, legalább középiskolai végzettsége van 33,7%-nak és felsőfokú diplomája a 25 éves és idősebb népesség 10%-nak. A megyék közül Baranyában a legkedvezőbb a lakosság iskolázottsága, ami a szélesebb körű közép- és felsőfokú oktatási intézményhálózattal hozható összefüggésbe (NAGY Á.—TRÓCSÁNYI A. 2003). A magasabb képzettségi szintek tekintetében azonban a régió elmarad az országos átlagtól, mivel a képzettségi szint növekedésével nő az elvándorlás aránya.

A régió foglalkoztatottsági viszonyait az országos átlagnál alacsonyabb foglalkoztatási (8,5%) és az átlagot meghaladó munkanélküliségi ráta (9,4%) jellemzi (2005). A régión belül jelentős különbségek vannak: míg a centrum térségekben a munkanélküliség jóval az országos átlag alatt van, addig vannak olyan depressziós, határmenti térségek, ahol a munkanélküliség több mint kétszerese az országos átlagnak.

A régió infrastruktúráját meghatározza az elaprózott településszerkezet. Ezen felül mind hazai, mind nemzetközi értelemben perifériális helyzetű, nincs szervesen bekapcsolódva az országos és nemzetközi közlekedési hálózatokba. A régió közlekedési peremhely-

zetét jelentősen rontja a gyorsforgalmi utak szinte teljes hiánya, autópálya pedig jelenleg egyáltalán nem található a régióban annak ellenére, hogy a hazánkat érintő öt szárazföldi helsinki korridor közül két közúti (az V. és V/c) is érinti a Dél-Dunántúlt.

Az előnyök és hátrányok történeti összegződése tekintetében a Dél-Dunántúl átlagos vagy annál kedvezőbb pozíciójú magyarországi régió. Ha röviden értékelni kívánjuk a térség gazdasági potenciálját és viszonyított fejlettségét, akkor azt mondhatjuk, hogy a régió versenyképességi adottságai nem rosszak, a közlekedési peremhelyzet azonban egyelőre komoly fejlődési korlát. A gazdaság térszerkezeti rendje le-tisztul, a régi és új tényezők együttese állandósulni látszó trendeket és regionális fejlődési pályákat rajzolnak ki. A régió kitörésének útját napjaink gazdasági-piaci irányzataihoz illeszkedő innováció-orientált újraiparosítás jelentheti, amelyben nagy szerepe lehet az oktatásnak.

Pécs és térsége

A régió három megyéjéből Baranya 400 ezres lakosságával a legnépesebb, néprajzi és etnikai csoportokat tekintve pedig az ország egyik legszínesebb vidéke.

Az egy lakosra jutó GDP – országos 11. hely (2003) – az átlagot tekintve közepes gazdasági eredményként értékelhető, ami mögött a megye terciarizációja és nem az „újraiparosítás” áll. A teljesítőképesség területi szerkezetében Pécs nagy súllyal szerepel, amelynek következtében a területi különbségek erősödtek és az ágazati szerkezetben is feszültségek figyelhetők meg. A terciarizáció számára legfőbb piac a feldolgozóipar, de kereslet hiányában a szolgáltatások terjedési folyamata könnyen megállhat. A baranyai gyenge feldolgozó-ipari potenciál ezért azt a veszélyt is hordozza, hogy a szolgáltatások terjedésének visszafogásán túl a tudásalapú gazdaság kialakításához kedvező adottságokat – szellemi tőke, végzett diplomások – is elveszíti a megye. A megyéből kontrasztosan kiemelkedik a két várost és 67 községet magába foglaló Pécsi kistérség, amely 200 ezres lakosságának közel 75%-a Pécsen él.

A magas városi népességgel rendelkező, majdnem tisztán egypólusú térség gazdasági központja Pécs. A kistérség főként szolgáltató és ipari jellegű tevékenységekkel jellemezhető, azonban a Pécs nélkül vett területe mezőgazdaság-orientált, sokszínű vidék. Erőssége a hagyományokban gazdag ipari kultúra, feldolgozóipari fejlesztési alapok, a terciar szektor magas aránya. Az információs társadalom és gazdaság kiépítéséhez kedvező feltételekkel rendelkezik a térség, kiemelkedő oktatási-kulturális és növekvő nemzetközi funkciókkal bír.

A II. világháborút követő években jelentősen felgyorsuló ipari és városi fejlődéssel büszkélkedő Pécs a rendszerváltás után nehéz helyzetbe került. A keleti piacok beszűkülése és a korszerűtlen technika miatt a bányüzemek bezárása elkerülhetetlenné vált, komoly elbocsátásokra került sor. Mindez jelentős visszaesést eredményezett a város ipari termelésében, és számottevő mértékű munkanélküliséget hozott. Az 1990-ben kirobbant délszláv háború további negatív hatást fejtett ki a városra.

Mindezek következtében nagymértékű szerkezetváltás zajlott, ill. jelenleg is zajlik a város gazdaságában. A termelőipar leépülésével párhuzamosan egyre növekszik a feldolgozóiparban, ill. a szolgáltatásban dolgozók aránya. Míg 1970-ben az aktív keresőknek mindössze 22%-a dolgozott ebben a szférában, 1990-ben ez az arány már 54% volt, 2002-ben pedig 60%.

Az egyetem szerepe a város életében

A terciarizáció folyamatába szervesen épül be a multifunkcionális pécsi felsőoktatás, amely a 2000. évi integrációt követően a térség szellemi potenciálját meghatározó elemmé lépett elő, a regionális kapcsolatok egyik motorja lett.

Az egyetem képzési szerkezetének bővítése, oktatási spektrumának kiterjesztése és a kutatás-fejlesztés kiszélesítése által a megye jelentős gazdasági szereplőjévé vált. A Pécsi Tudományegyetem (PTE) a foglalkoztatottak létszáma alapján (közel 4500 fő) a város és a régió egyik legnagyobb, egyben – a felhalmozott szellemi vagyonával – legjelentősebb tudásbázisú intézménye. A tudományos képzés színvonalát jelzi, hogy az akkreditált doktori és mester (DLA) iskolák száma kiemelkedően magas (17), összesen 1096 PhD hallgató végzi tanulmányait. (ELTE: 1727 fő, SZTE: 579 fő), az oktatói/kutatói bázis elismert és értékes tőkéje a PTE tudásközpontú fejlesztéseinek.

Pécs a vidéki Magyarország legnagyobb közép- és felsőfokú oktatási, valamint kulturális központja. Ugyanakkor Baranya az ország egyik legerősebb megyéje D-ről és K-ről egyaránt.

A városhoz és a régióhoz sok szálon szervesen kapcsolódó egyetemnek is érdeke a város gazdasági fejlődése, az ehhez való hozzájárulás. Ehhez elengedhetetlen az egyetemi tudásbázis szellemi javainak piacra juttatása, mert csak akkor lehet komplex regionális fejlesztést megvalósítani, ha ez a folyamat és az információs sztrádák aktivizálása megtörténik.

A régió hátrányos versenyképességének felszámolása terén új kitörési lehetőségeket képez az Európa Kulturális Fővárosa 2010 cím elnyerése, ill. a régiós versenyképességi pólus/életminőségi pólus pályázat, amelyben az egyetem a három főirány mentén több programmal vesz részt. Az egészségipar fejlesztésének támogatására egy Egészségipari Tudásközpont, egy Mozgásszervi Klinikai Központ és egy Pécsi Parasport Centrum létrehozása a cél. A környezetipar fejlesztését egy Alkalmazott Versenyképességi Stratégia Kutatóközpont felállításával, a kulturális ipar kiépítését pedig egy Kreatív Kutatási és Kísérleti Központ kialakításával segíti az intézmény (A PTE szerepe a régió versenyképességének javításában, 2005).

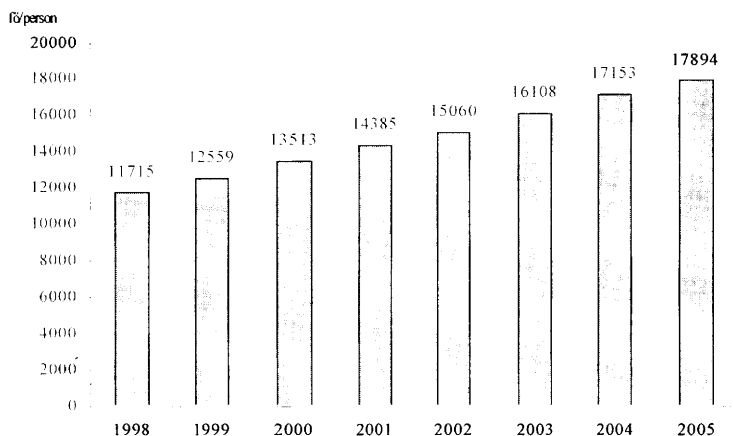
Az ezekhez kapcsolódó betelepülő, modern iparágak munkaerőigényének kielégítése érdekében indokolt az egyetem képzési kínálatát a piaci igényekhez illeszkedő új szakok és oktatási programok elindításával (műszaki, informatikai, ipari formatervezés) bővíteni.

A Pécsi Tudományegyetem az integrációtól napjainkig

A Nagy Lajos király által 1367-ben alapított egyetem legújabb kori története 2000 januárjában kezdődött, amikor a Janus Pannonius Tudományegyetem, a Pécsi Orvostudományi Egyetem és a szekszárdi Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola integrációja során létrejött az egységes Pécsi Tudományegyetem. Ezzel az intézmény az ország egyik legnagyobb tudományos központjává vált, szerteágazó oktatási-kutatási kapcsolatokkal. Az egyetem központja a Dél-Dunántúli régióban van, de hatóköre a régión, sőt az ország-határon is túlmutat. Vonzásköre túlnyúlik a Dél-Dunántúlon, mert az orvostudományi, állam- és jogtudományi, közgazdaságtudományi, bölcsészet- és természettudományi, művészeti, felnőttképzési és emberi erőforrás-fejlesztési, műszaki karok széles körű képzési lehetőséget kínálnak a továbbtanulni szándékozók számára. A műszaki felsőoktatás fejlesztésében fontos lépés volt, hogy a műszaki kar is egyetemi rangra emelkedett.

Az egyetem 10 karán több mint 33 000 hallgató tanul, dolgozóinak száma meghaladja a négyezret (1. ábra). A karok számából is látszik, hogy az intézmény tevékenysége szinte a teljes felsőoktatási spektrumot felöleli. A PTE országos vonzerejét tükrözi, hogy a 2003-ban, ill. 2005-ben az ország, mely régióiból milyen arányban választották a jelentkezők az intézményt (1. táblázat).

A régióban működő felsőfokú intézmények hallgatóinak létszáma az egyes régiók lakónépségéhez viszonyítva, a Közép-Magyarországi (3,1%) és a Dél-Alföldi régiót (1,7%) követően a Dél-Dunántúlon (1,6%) a legmagasabb. Ugyanakkor a Dél-Dunántúli régióból helyben továbbtanulók aránya kisebb, mint az adott korcsoportból továbbtanulóké. A különbséget az ország egyéb régióiból érkező hallgatók nagyobb aránya adja, igazolva a PTE-nek az egész Dunántúlra, sőt az ország nagy részére kiterjedő vonzását.

1. ábra. Nappali tagozatos hallgatók létszámának változása. Forrás: PTE statisztikai adatbázis

Changes in the number of full-time students attending UP. Source: PTE statistical database

1. táblázat. A PTE-re jelentkezők száma és aránya régiók szerint 2003, 2005

Régió	Jelentkezők száma, fő 2003	%	Jelentkezők száma, fő 2005	%	Változás, fő
Közép-Magyarország	1154	11,0	1286	12,8	+132
Közép-Dunántúl	983	9,4	974	9,7	-9
Nyugat-Dunántúl	1370	13,1	1360	13,5	-10
Dél-Dunántúl	5252	50,2	4726	47,0	-526
Észak-Magyarország	306	2,9	287	2,9	-19
Észak-Alföld	268	2,6	341	3,4	+73
Dél-Alföld	873	8,3	831	8,3	-42
Válaszhiány	255	2,4	256	2,5	+11
<i>Összesen:</i>	<i>10 461</i>	<i>100,0</i>	<i>10 061</i>	<i>100,0</i>	<i>-400</i>

Forrás: www.om.hu

A statisztikai adatok tovább árnyalják a képet, a 2005-ös évre tovább bővült a PTE vonzáskörzete. A PTE iránti érdeklődés növekedése és a mögötte lévő statisztikai adatok változása a jelentkezők karonkénti arányának, lakóhelyük térbeli megoszlásának és motivációinak a vizsgálatát is megkívánta.

Vizsgálataink révén megállapítható, hogy az egyes karok népszerűsége az ország különböző területeiről érkezett jelentkezők körében más és más. A Bölcsészettudományi Kar mind a Pécsi kistérség, mind a Dél-Dunántúli régió, mind a többi országrész területi kategóriájában keresett. A távolabbról érkezők a Művészeti Karon és az Egészségügyi Főiskolai Karon túltreprezentáltak. A régióból jelentkezők számára a Bölcsészettudományi Kar mellett a Természettudományi Kar és a Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar népszerűbb az átlagnál (2. táblázat).

2. táblázat. A PTE-re jelentkezők száma és aránya karok szerint (2005)

Kar	Pécsi kistérség		Dél-Dunántúli régió		Többi országrész	
	Jelentkezők száma, fő	%	Jelentkezők száma, fő	%	Jelentkezők száma, fő	%
PTE-ÁJK	180	9,9	376	11,4	474	9,2
PTE-BTK	459	25,2	876	26,6	1098	21,5
PTE-KTK	252	13,8	298	9,0	313	6,1
PTE-PMMFK	282	15,5	518	15,7	936	18,3
PTE-TTK	192	10,5	405	12,2	430	8,4
PTE-ÁOK	88	4,8	113	3,4	160	3,1
PTE-EFK	150	8,2	397	12,1	749	14,6
PTE-MK	35	1,9	54	1,6	201	3,9
PTE-FEEFI	184	10,1	259	7,9	752	14,7
<i>Összesen:</i>	<i>1822</i>	<i>100,0</i>	<i>3293</i>	<i>100,0</i>	<i>5113</i>	<i>100,0</i>

Forrás: www.felvi.hu. Felvettek számának változása 1998–2005.

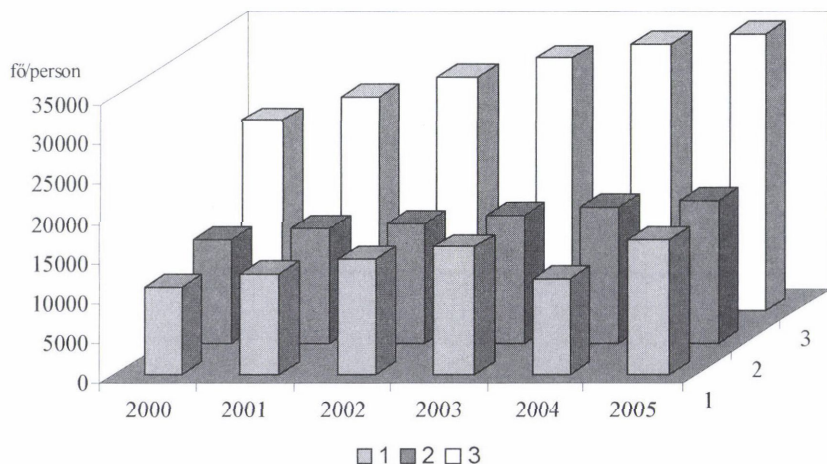
Jelenleg csak hipotézist állíthatunk fel az indokok magyarázatára, hiszen a felvettek kérdőíves megkeresése a tavaszi szemeszterben zajlik. Valószínűnek véljük, hogy az általános motivációkon túl (lásd motivációk fejezet) szerepet játszott, hogy a képzés – művészeti, felnőttképzési, egészségügyi főiskolai – egyedülálló a tágabb

értelemben vett térségben vagy az országban. Ez igazolhatja azt a feltevésünket, hogy a Pécsi Tudományegyetem az integrációs folyamatban jól mozgósította szellemi bázisát, innovációs képességét. Az egyetem hallgatói létszámának expanziója rendkívül jól nyomon követhető a statisztikai adatok elemzésével.

Az 1998-as év adatait összevetve a 2005-ös év adataival a nappali tagozatos hallgatók létszáma több, mint egyharmadával nőtt és megközelítette a 18 ezer főt. Százalékos arányokat tekintve az elmúlt 8 év növekedési tendenciája átlagosan 7%-ot mutat, kisebb megtorpanás látszik 2001/2002-ben, amikor csak 4,6%-os rátát ért el az intézmény. 2003-tól visszatér az átlagos növekedési tendencia ekkor újra 1000 fővel bővült a hallgatói létszám. A 2005-ös évben ez a tendencia csökkenést mutat, 4,3%-ra esett vissza a felvették számának növekedése. Ezt elsősorban a kétszintű érettségi bevezetésével és az abból következő keretszámok változásával magyarázhatjuk.

A levelező hallgatók arányának változása ingadozóbb képet mutat (2. ábra). 2003-ig megfigyelhető egy konstans, átlagosan 1000 fős növekedés. 2004-ben egy visszaesésnek lehetünk tanúi, a Bölcsészettudományi és a Természettudományi Kar képzéseire jelentkezők drasztikus csökkenése miatt. A tendenciának megfelelő növekedési arány csak 2005-re állt be. A pedagógus továbbképzések állami finanszírozásának csökkentése is indokolhatja a két kar tanári posztgraduális képzései iránti érdeklődés enyhülését.

Az összes felvett számát tekintve azonban megállapíthatjuk, hogy tartós növekedési utat járt és jár be az egyetem, a 2000. évi 23 ezres létszámról napjainkra csaknem 35 ezer főre nőtt. Az elmúlt közel 10 évben folyamatosan bővült a képzé-

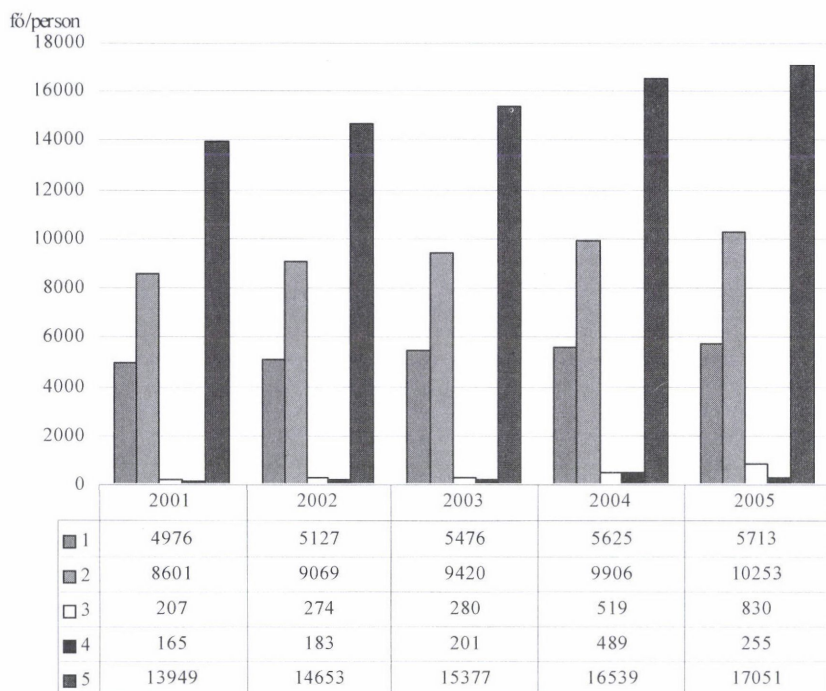
2. ábra. A PTE-re felvették számának változása, 2000–2005. – 1 = levelező; 2 = nappali tagozatos; 3 = összesen. Forrás: PTE statisztikai adatbázis

Changes in the number of admitted students between 2000 and 2005. – 1 = part-time; 2 = full-time students; 3 = total. Source: PTE statistical database

sek száma, korszerű és a piac igényeire válaszoló új szakok indításával képes volt az egyetem a növekvő számú felsőoktatási résztvevőkből a legtöbbet megnyerni. Külön kiemelendő egyedi sajátosság a művészeti doktori program, az egyetemi szintű humánmenedzser képzés és egyetemi szintű zenei oktatás.

A képzésben résztvevők képzési formák szerinti megoszlását (3. ábra) vizsgálva megállapítható, hogy az egyetemi szintű képzésben évente több mint ezerrel nő a résztvevők létszáma. Ezzel szemben a főiskolai képzés enyhébb növekedést mutat. Ez összefügg a főiskolai szintű szakok csökkenésével, kivétel ez alól az egészségügyi főiskolai képzés.

Az akkreditált felsőfokú szakképzésekben résztvevők létszáma is többszörösére nőtt. A gyakorlatorientált szakképzések indításának háttérében főként az állami támogatás és a piacképes, rövid idő alatt megszerezhető végzettség áll. A doktori képzéseket tekintve viszont szembevetendő a közel 50%-os csökkenés. A látványos változást a finanszírozási nehézségek okozhatják.

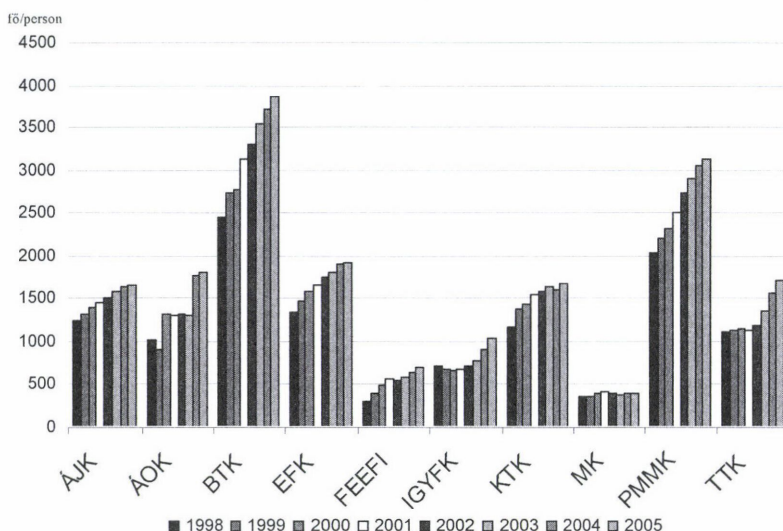
3. ábra. A PTE nappali képzéseiben résztvevők száma 2001-2005. – 1 = főiskolai szintű; 2 = egyetemi szintű; 3 = akkreditált rendszerű képzés; 4 = doktori képzés; 5 = összesen. Forrás: PTE statisztikai adatbázis

The number of full-time students in different formations at UP 1 = college level; 2 = university level; 3 = accredited systemic qualification; 4 = doctorate studies; 5 = total. Source: PTE statistical database

A PTE-re felvettek kari arányának változása 1998–2005 között

A kari megoszlási mutatókban (4. ábra) is nyomon követhető a növekedési tendencia. Míg a jogi, bölcsészettudományi, egészségügyi főiskolai, felnőttképzési, műszaki főiskolai karon egyenletes emelkedés figyelhető meg, addig a többi kar más utat járt be. Az Általános Orvostudományi Kar esetében hirtelen ugrás figyelhető meg a felvettek létszámát illetően a 2004 és 2005-ös években. A Művészeti Kar stagnáló létszámot mutat, amelyet befolyásolhat a nagy ráfordítást, egyéni képzést biztosító kar finanszírozási problémáinak megoldatlansága.

A Közgazdaságtudományi Kar egyenletes emelkedés után az elmúlt öt évben közel azonos számú hallgatót iskoláztott be részben a munkaerőpiaci igényekhez igazodva.

4. ábra. A nappali tagozatos hallgatók kari arányának változása, 1998–2005. – ÁJK = Állam- és Jogtudományi Kar; ÁOK = Általános Orvostudományi Kar; BTK = Bölcsészettudományi Kar; EFK = Egészségügyi Főiskolai Kar; FEEFI = Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet (FEEK elődje); IGYFK = Illyés Gyula Főiskolai Kar; KTK = Közgazdaságtudományi Kar; MK = Művészeti Kar; PMMK = Pollack Mihály Műszaki Kar; TTK = Természettudományi Kar. Forrás: PTE statisztikai adatbázis

Changes in the proportion of students in different faculties, 1998–2005. – ÁJK = Faculty of Political and Legal Sciences; ÁOK = Faculty of Medicine; BTK = Faculty of Humanities; EFK = Faculty of Health Sciences; FEEFI = Institute for Adult Education and Human Resources Development (predecessor to the Faculty of Adult Education and Human Resources Development); IGYFK = Gyula Illyés Teachers' Training College; KTK = Faculty of Economics; MK = Faculty of Visual Arts and Music; PMMK = Mihály Pollack Faculty of Civil Engineering; TTK = Faculty of Sciences. Source: PTE statistical database

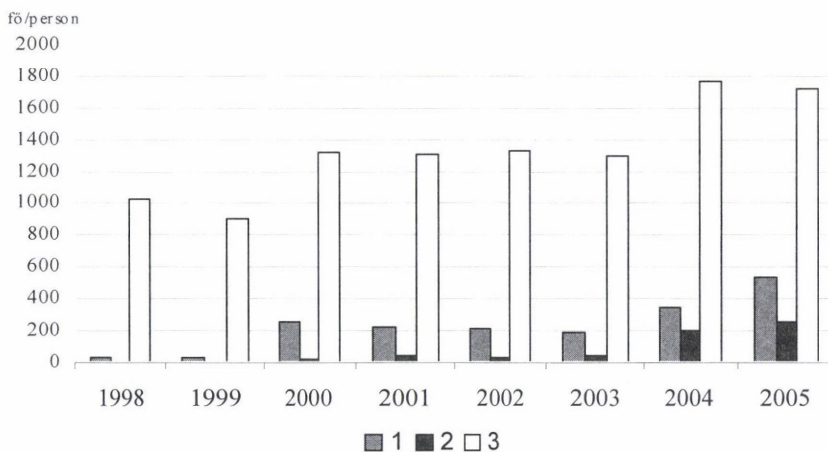
A Természettudományi Kar hallgatói létszámában 2001 és 2005 között egy, közel 500 fős emelkedést lehet megfigyelni. A növekedést egyrészt az új kutatói szakok (geográfus, biológus) beindítása indukálta, másrészt pedig a főiskolai képzések egyetemi szintűvé történt előlépése (fizika, matematika, informatika). Az Illyés Gyula Főiskolai Kar hallgatói létszámának gyarapodását a hagyományos pedagógusképzés kereteiből való kilépés, a képzési kínálat szélesítése, a 2003-tól beinduló közgazdász, idegenforgalmi menedzserképzés okozta.

Hazánk Európai Unióhoz történt csatlakozása nagyobb teret nyit a felsőoktatási oktatási intézmények számára az idegen nyelvű képzések bevezetésére, mint azt megelőzően.

A PTE-n tanuló külföldi hallgatók részvétele az orvostudományi karon a legszembetűnőbb (5. ábra), az elmúlt két évben több mint 30%-os arányra tettek szert az összhallgatói létszámon belül. Nem elhanyagolható a Közgazdaságtudományi Kar angol nyelvű képzése sem, amelynek keretében ugyancsak nagy számú külföldi hallgató tanul Pécsen.

Az egyetem vonzáskörzetének változása 1998–2005 között

A fentiekben már elemeztük a PTE-re jelentkezők lakóhely szerinti területi megoszlását. Egy hét éves statisztikai adatsor alkalmas arra, hogy a felvett nappali tagozatos hallgatók lakóhely szerinti megoszlását vizsgálva következtetéseket fogalmazunk meg az egyetem vonzáskörzetének változásáról.

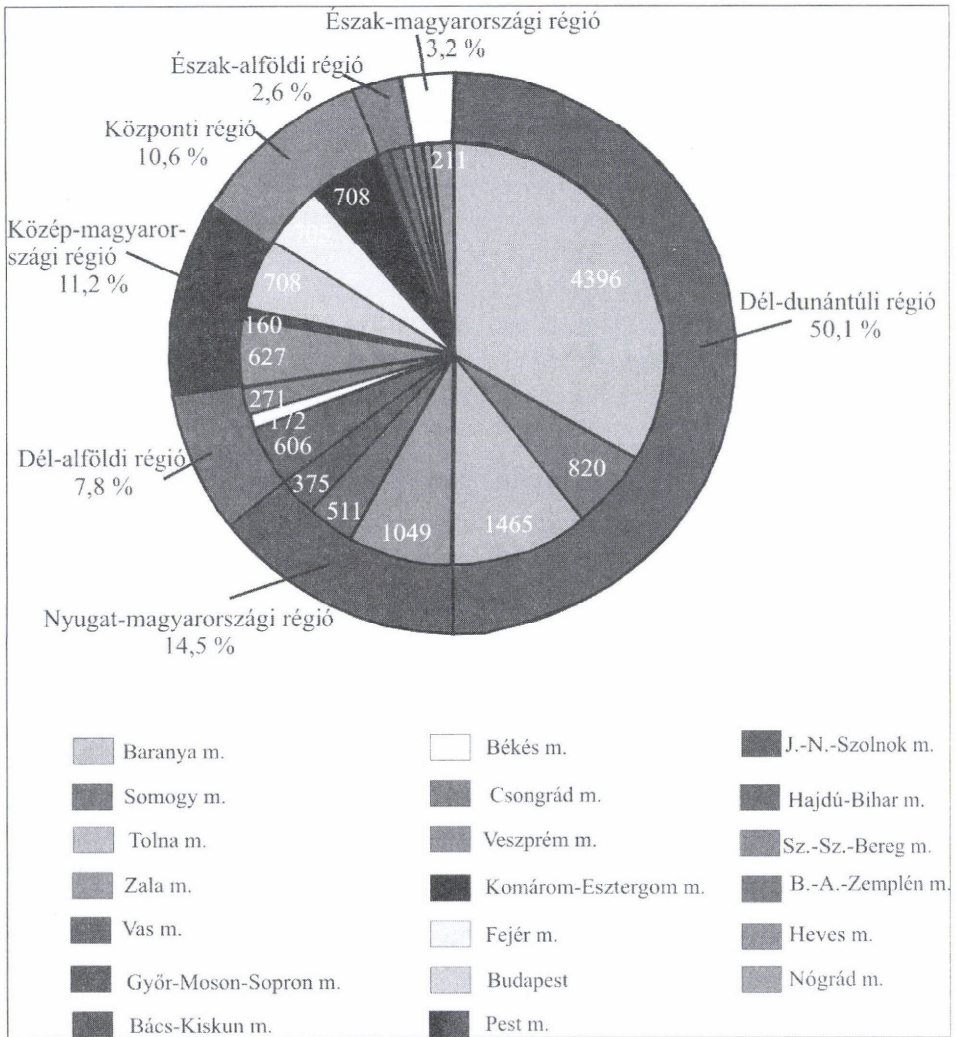

5. ábra. A PTE ÁOK külföldi hallgatói létszámának változása. 1 = külföldiek; 2 = új belépők; 3 = összes hallgató. Forrás: PTE statisztikai adatbázis

Changes in the number of foreign students at the Faculty of Medicine, University of Pécs. – 1 = foreign students; 2 = new entering students; 3 = total number of students. Source: PTE statistical database

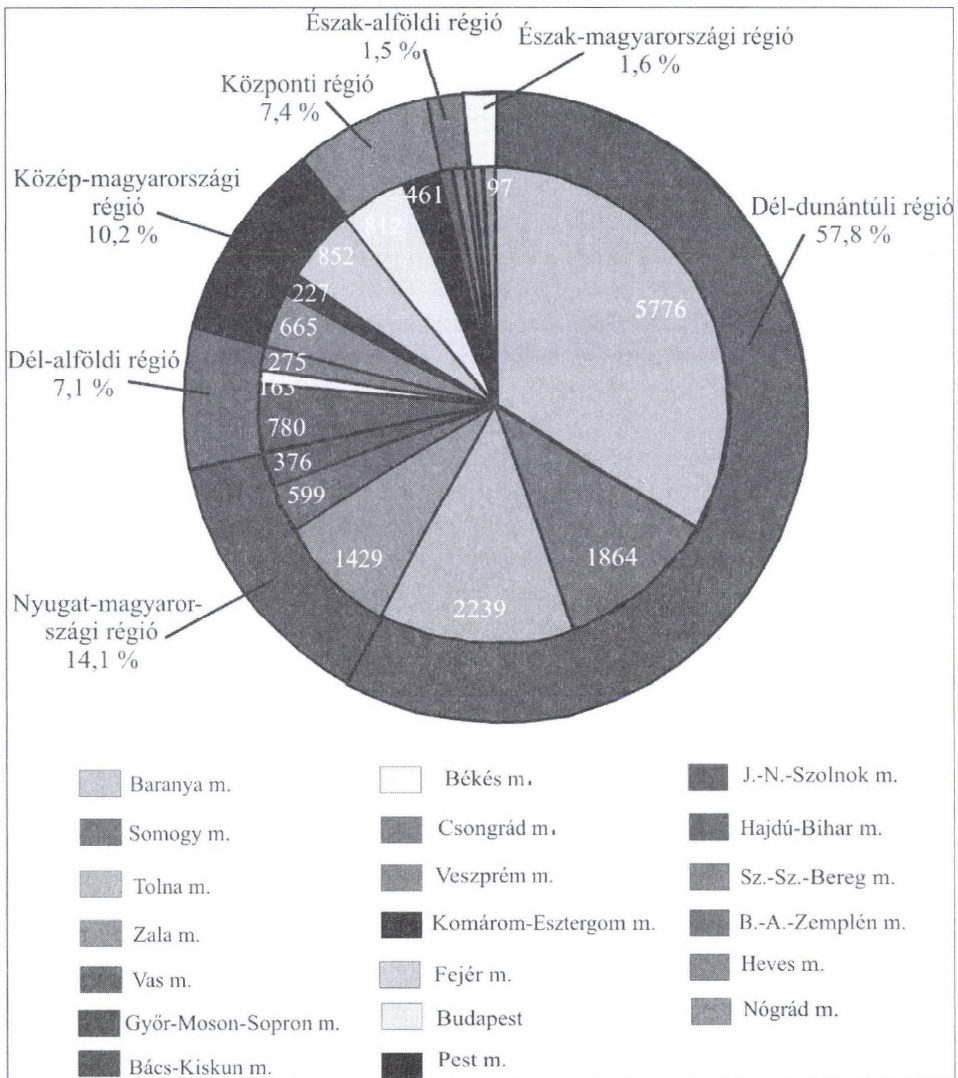
Az adatok azt mutatják, hogy a beiskolázás legnagyobb arányban Baranya megyéből és a Dél-Dunántúli régióból történik (6–7. ábra).

A baranyai hallgatók aránya a korábbiakhoz képest 1%-kal emelkedett, a tolnai hallgatóké valamivel jobban – 11%-ról 13%-ra. A legnagyobb változást azonban a Somogy megyei hallgatók pozitív expanziója jelzi, arányuk a 2001-es 6%-ról napjainkra 11%-ra

6. ábra. A PTE vonzáskörzete nappali tagozatos hallgatók aránya alapján, 2001. Forrás: PTE statisztikai adatbázis

The attraction zone of University of Pécs by the proportion of full-time students in 2001. Source: PTE statistical database

7. ábra. A PTE vonzáskörzete nappali tagozatos hallgatók aránya alapján, 2005. Forrás: PTE statisztikai adatbázis

The attraction zone of University of Pécs by the proportion of full-time students in 2005. Source: PTE statistical database

változott. További beiskolázási gyarapodást figyelhetünk meg Zala megyéből és Vas megyéből is. Lényegesen nem változott a Komárom-Esztergom, a Fejér, a Bács-Kiskun, a Borsod-Abaúj-Zemplén, a Békés és a Csongrád megyei hallgatók aránya.

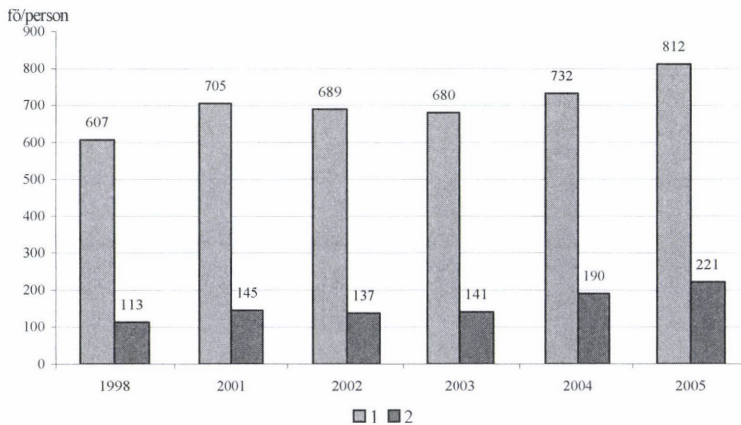
A legnagyobb csökkenést a Pest megyei hallgatók számának változása mutatja, ami a 2001-es 5%-ról 3%-ra esett vissza. Az arányaiban változatlan megyék között azonban van néhány érdekesen változó megye. 2003-ban 54 Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hallgató tanult nappali tagozaton Pécsen. Ez a szám 2005-re több mint kétszeresére nőtt.

Ehhez hasonló, az átlagos tendenciától eltérő szélsőséget mutat Heves megye, ahol a 105 főről 70-re csökkent a hallgatók létszáma az elmúlt két év alatt. Jász-Nagykun-Szolnok megye küldése a 2003-as 121-ről 195-re nőtt 2004-ben, majd 124-re csökkent 2005-re. De talán a legdrasztikusabb változást Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mutatja, ahonnan az elmúlt két évben közel 75%-kal kevesebb diák érkezett.

Nehéz az adatok mögé látni, több tényező motiválhatja a változást. Egyrészt ezek a térségek döntően a debreceni egyetem vonzáskörzetébe tartoznak, a Pécsre jelentkező hallgatókat az egyedi szakválasztás is befolyásolhatta, nyilvánvaló nem egyenletesen minden tanévben. Meghatározó lehet a távolság, az utazási, tanulási költségek emelkedése. Az árnyalt elemzéshez karonkénti, szakonkénti adatokra és interjúkra is szükség van.

Kiemelésre érdemes még a budapesti hallgatók arányának növekedése (8. ábra). Az összes budapesti hallgatónak és azon belül az első éveseknek az aránya az előző évek átlagos 20%-áról 2005-re 27%-ra nőtt. Ennek háttérében a pécsi egyetem jó megítélése áll, ill. az a tény, a budapesti hallgatók nagy része második helyen ezt a dél-dunántúli várost jelöli meg felvételi lapján (a budapestihez mérten könnyebbnek vélt bejutás folytán, valamint a város vonzereje miatt).

További elemzést érdemel az a kérdés, hogy a régióból jelentkezők aránya miért csökkent, ill. a Baranya megyéből felvettek miért nem választják (választották) nagyobb arányban a pécsi egyetemet. Az árnyaltabb értékelés érdekében jelen tanul-

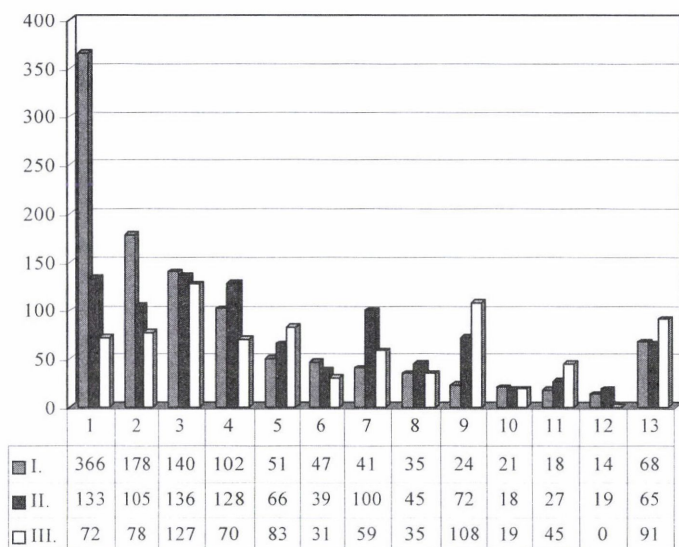
8. ábra. Budapesti hallgatók arányának változása, 1998–2005. – 1 = budapesti hallgatók; 2 = ebből első éves. Forrás: PTE statisztikai adatbázis

Changes in the proportion of students with permanent residence in Budapest, 1998-2005. – 1= students from Budapest; 2 = first year students. Source: PTE statistical database

mányunkkal párhuzamosan zajlik egy kérdőíves felmérés, amelyben a megye 12. osztályosait a felsőoktatási intézményekbe jelentkezésnek és a választott intézmények megjelölési sorrendjének motivációiról kérdezzük.

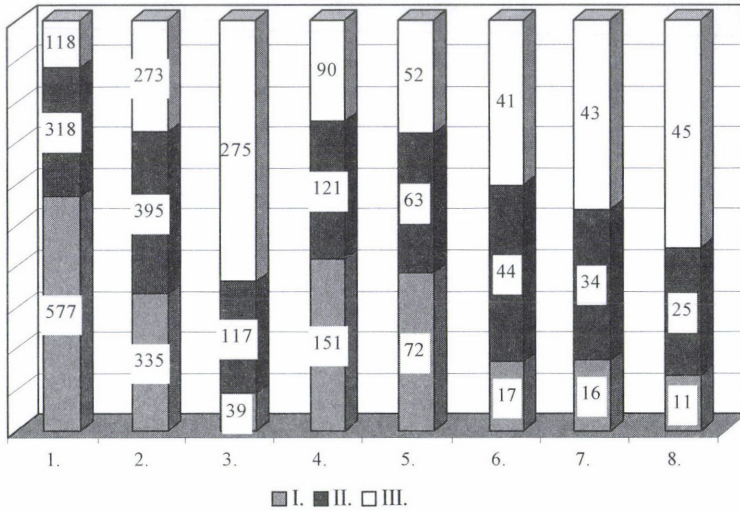
Az egyetem választása, motivációk

Egy, a PTE által 1500 fős országos szintű, az egyetem iránt érdeklődő diákok körében végzett megkérdezés szerint a hallgatók felsőoktatási intézményválasztását döntően 3 tényező motiválja. Arra a kérdésre, hogy „melyik az a három tényező, amely miatt az adott felsőoktatási intézménybe jelentkezik” a következő válaszokat preferálták nagyobb gyakorisággal a hallgatók: képzési színvonal, hírnév-elismertség, a diploma értéke. A választást befolyásoló további tényezők a színes diákélet, a város vonzereje és a jó egyetemi infrastruktúra (9. ábra).

9. ábra. Intézményválasztási jellemzők. – 1 = képzés színvonala; 2 = hírnév elismerés; 3 = diploma presztízse, elhelyezkedési lehetőségek; 4 = oktatók; 5 = a város, elérhetőség, megközelíthetőség; 6 = sok kar, átjárhatóság; 7 = infrastruktúra, felszerelés; 8 = széles képzési választék; 9 = diákélet; 10 = bekerülés nehézsége; 11 = hallgatóbarát intézmény, jó légkör; 12 = korrekt számonkérés, vizsgáztatás; 13 = egyéb. I = első; II = második; III = harmadik válasz. Forrás: PTE statisztikai adatbázis

Criteria when making choice of university. – 1 = quality of training/education; 2 = reputation; 3 = prestige of diploma/degree, job opportunities; 4 = lecturers/professors; 5 = accessibility of university site; 6 = several faculties; 7 = infrastructure, equipment; 8 = wide range of training; 9 = students' life; 10 = difficulties of admission; 11 = student-friendly institution, good atmosphere; 12 = correct exams; 13 = miscellaneous. I = first; II = second; III = third answer. Source: PTE statistical database

10. ábra. Felsőoktatási intézmények megítélése. – I = első; II = második; III = harmadik válasz. 1 = Eötvös Loránd Tudományegyetem; 2 = Pécsi Tudományegyetem; 3 = Szegedi Tudományegyetem; 4 = Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem; 5 = Budapesti Corvinus Egyetem; 6 = Budapesti Gazdasági Főiskola; 7 = Semmelweis Egyetem; 8 = Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

Forrás: PTE statisztikai adatbázis

Evaluation of institutions of higher education in Hungary. – I = first; II = second; III = third answer. 1 = Eötvös Loránd University; 2 = University of Pécs; 3 = University of Szeged; 4 = Budapest University of Technology and Economics; 5 = Corvinus University Budapest; 6 = Budapest Business School; 7 = Semmelweis University; 8 = Pázmány Péter Catholic University. Source: PTE statistical database

Az említett megítélési jellemzők alapján az intézmények közötti rangsorban a PTE előkelő helyet foglal el. A válaszok száma és az, hogy hányadik válaszként jelentkezik a jellemző tulajdonság mutatja, hogy továbbtanulni szándékozó diákok körében a második legjobbnak ítélt intézmény (10. ábra).

Összegzés

A Dél-Dunántúli régió legnagyobb potenciális tudás- és értékteremtője az egyetemi szféra, a Pécsi Tudományegyetem. Az előzőekben tárgyalt tények jól alátámasztják, hogy a Pécsi Tudományegyetem országos jelentőségű oktatási-tudományos központ. Az intézmény a város, a régió és az ország oktatási-kutatási rendszerében előkelő helyet foglal el. Vonzáskörzete országos, sőt határokon átvívelő.

De milyen részletekben rejlik térszervező ereje, melyek azok a tényezők, amelyek miatt magas a választottsági aránya? Egyrészt abban, hogy képzéseinek skálája kimagaslóan széles. Vidéki egyetemek közül csak Pécsen van egyetemi szintű –

söt, doktori iskolát is működtető – képzőművészeti program és zeneművészeti képzés, ill. itt csak képeznek diplomás humánszervezőket. Összesen 210 szakon nyílik lehetőség a tanulásra. Az egyetem másik vonzereje szakmai minősége: új programjainak fejlesztése és beindítása az 1980-as években történt és ezek a programok azóta megerősödtek és egyre magasabb szintűek.

A hallgatói létszám növekedése mellett szignifikáns szempont a régió felsőoktatási intézményeinek piac-, és gyakorlat-orientáltsága. A képzési struktúra ilyen szempontú elemzése a megfelelő nyomon követési és monitoring rendszerek hiányában egyelőre nem lehetséges. Le kell szögezni azonban, hogy a piaci szféra és a felsőoktatási intézmények kapcsolata mindenképpen erősítésre szorul mind a képzési kínálat, mind a képzési idő alatt megszerezhető szakmai gyakorlat tekintetében.

Az erős képzés ellenére a gazdasági szférával való kapcsolat gyenge. Kutatásunk következő szakaszának egyik célja a két terület közötti lehetséges kapcsolatok és azok erősítéséhez szükséges intézményi feltételek feltérképezése, mint az egészségipar, kulturális ipar és a környezetipar közös fejlesztése. A sikeresen együttműködő gazdasági és egyetemi szféra garanciája lehet az innovációt méltányoló környezet kialakításának.

További izgalmas kérdés, hogy a régió nehézségei ellenére mi okozhatta az oktatás ilyen mértékű felívelését. Egyes vélekedések szerint a gyengélkedő gazdaság helyébe lépett a felsőoktatás. Úgy véljük, szerepet játszhat az integrációval együtt járó tudatos intézményi struktúrafejlesztés, piacképes karok, szakok, szakirányok indítása, az integráció létrejöttkor az egyetem élén álló vezetés jól felépített marketingpolitikája. Valószínű a régióközpont szerepét is betöltő Pécs hosszú távon sokat profitálhat az egyetemből, hiszen mint az egyik legnagyobb munkáltató és nagyszámú hallgatója miatt az egyik legnagyobb fogyasztópiac a térség gazdaságának fellendítését segítheti elő.

IRODALOM

2001. évi népszámlálás. Összefoglaló adatok. – KSH, Budapest, 2003.
- A PTE szerepe a régió versenyképességének javításában. – Vitaanyag. PTE Pécs, 2005.
- Felsőoktatási statisztikai évkönyv, 2003/2004. – Oktatási Minisztérium, Bp. 2004.
- GYENIZSE P.–KOVÁCS B. 2002. A természeti környezet hatása egy DK-dunántúli tájcsoporthoz tartozó népességnek és foglalkoztatási szerkezetének változására. – Közlemények a PTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékéről, Pécs, 32 p.
- <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/fog/fog20512.pdf>
- M. CSÁSZÁR Zs. 2004. Magyarország oktatásföldrajza. – Pro Pannónia Kiadó, Pécs 198 p.
- Megyei statisztikai évkönyvek 1990–2002. – KSH, Budapest
- NAGY Á.–TRÓCSÁNYI A. 2003. Az iskolázottság területi struktúrája Magyarországon, különös tekintettel a rurális térségekre. – In: KOVÁCS T. (szerk.): A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt – VI. Falukonferencia. MTA RKK. Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs, pp. 320–327.
- PAP N. 2000. A Pécsi Tudományegyetem innovációs potenciáljának jelentősége a régió fejlesztésében. – In: PAP N.–SZABÓ L. (szerk.): Az innováció szerepe a terület – és vidékfejlesztésben. Dombóvár, 76 p.

PAP N. 2004. A kistérségek helye, szerepe Magyarországon a XXI. sz. első évtizedében. – Tér és Társadalom, *11.* 4. pp. 24–41.

PTE statisztikai adatbázis

Területi statisztikai évkönyvek 1990–2002. – KSH, Budapest

TÓTH J. 1996. Településrendszer. – In: PERCZEL GY. (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, pp. 539–582.

TÓTH J. 1998. Az egyetem kapcsolatrendszere. – In: NAGY F. (szerk.): Az egyetem és társadalmi környezete, Pécs, pp. 7–11.

Bódis G. (főszerk.): Magyarország wellness térképe. – Stiefel Eurocart Kft., Budapest, 2006. ma. 1:750 000

Nagy érdeklődésre számot tartó tematikus térképet jelentetett meg a szép kivitelű atlaszairól is jól ismert Stiefel Eurocart Kft. A cég kiadványát a Nők Lapja személyi tréner a következő szavakkal ajánlja az Olvasó figyelmébe: „Mai civilizációs világunkban megbomlott a test és a lélek harmóniája. A wellness mint új irány ezt az egyensúlyt igyekszik megismertetni az emberekkel, több különféle módszer és szolgáltatás ötvözésével. Egyre nagyobb az igény, hogy a hétköznapiakból kiszakadva elvonuljunk valahová, ahol kipihenjük magunkat és feltöltődhetünk. Ezen helyek felderítéséhez kívánunk segítséget nyújtani új térképünkkel!”

Úgy tűnik, a fenti célt sikerült elérni, mivel egy jól szerkesztett, a Magyar Turizmus Rt. és az ÁNTSZ hathatós szakmai segítségével támogatott, információ gazdag térképet vehetnek kézbe a különféle wellness szolgáltatások iránt érdeklődők. (Jó lenne viszont az angol *wellness* szóra megfelelő magyar kifejezést találni! Talán a *jól-lét* szóösszetétel fedné a legjobban a fogalom valódi tartalmát...)

A térkép 3 nyelvű jelkulcsa 7 csoportba (fürdők, gyógyászat, indoor-, élmény- és kaland-sportok, komplex és egyéb szolgáltatások) sorolja a wellnesshez tartozó szolgáltatásokat, amelyekből komoly arányban részesednek az aktív kikapcsolódást biztosító sportok. Itt kifogásolható az „indoor-sportok” kifejezés, amely helyett a magyar „teremsportok” elnevezés helyénvalóbb lenne. Az e kategórián belül jelölt Tai-Chi (mindhárom nyelven azonos) nevű „sport” mibenlétéről viszont nem tud meg semmit a térképet böngésző, mivel az erre utaló piktogram is megfejthetetlen szimbólumot takar.

A 7 eltérő színnel jelölt wellness kategórián belül piktogramok mutatják az egyes településekben a potenciális vendégek számára igénybe vehető turisztikai szolgáltatásokat. Ehhez a szerkesztők Magyarország 1:750 000 ma. település- és közlekedési hálózattérképét használták alapnak, amelyből a térképet tanulmányozó az adott település elérhetőségére vonatkozó tájékoztatást is kap. Ez utóbbit szolgálja a 34 hazai város egymástól való km-távolságát megadó tábla is.

A wellness szolgáltatások településhez kötődnek, így pontszerűen van ábrázolva. A „kaland-sportok” kategóriához tartozó attrakciók lineáris jellegűek (túra, kerékpáros és lovas útvonalak), amelyek még változatosabbá teszik a térkép tartalmát. Hazánk legjelentősebb idegenforgalmi – és egyben wellness – területei (Budapest, Balaton, Dunakanyar) kivágatok formájában kaptak helyet a térképen.

Gazdagítják a térkép tartalmát a szöveges részek, amelyek – az egészséges életmód 12 pontja kivételével – a térkép hátoldalán kaptak helyet. Ezekből megismerhetjük a wellness alapfogalmait (abc-sorrendben, de a *Thai-Chi* ebből is hiányzik!), tanulhatunk „fitnessül”, megtudhatjuk azt, hogy miért érdemes „futóiskolába” járni, és olvashatunk néhány reformreceptet rossz étkezési szokásaink megváltoztatására. Végül egy wellness teszt kitöltésével ellenőrizhetjük jelenlegi testi-lelki állapotunkat. A térkép használatát a hazai wellness turizmusban résztvevők, a rekreáció különféle formái, valamint az egészséges életmód elsajátítása iránt érdeklődők számára egyaránt ajánlom.

KOVÁCS ANIKÓ

Magyarország mozitérképe 2004-ben, és ami mögötte van

BORSOS ÁRPÁD¹

Abstract

Map of cinemas in Hungary in 2004 and what is in the background

In 1960 more than 4500 cinemas were in operation in Hungary. It means that films were shown nearly in each settlement of the country. The number of cinemas started to decrease in the rural areas in the 1970s. This process reached the cities in the 1990s. By 2004 only 246 operating cinemas (463 screens) had remained in Hungary. At that time nearly 45 per cent of Hungarian cinemas were found in the urban settlements and merely 2 per cent of them were in villages. The study focuses on the characteristics of the Hungarian cinema network, presenting spatial divisions and distribution by types of settlements (capital, regional centres, county seats, medium-size, and small towns, villages), and showing the consequences of the shaky position of cinemas.

Bevezetés, előzmények

Ma már viták feletti tény, hogy a mozgóképeknek mind a tartalmas, mind az igénytelen szórakozásban, az ismeretszerzésben, a szabadidő eltöltésében egyaránt minden mást meghaladó, rendkívül nagy jelentősége van. Úgy tűnik, a Lumière-galaxis végérvényesen felülkerekedett a Gutenberg-galaxissal szemben. Egy, az 1990-es évek első felében végzett felmérés szerint az olvasásra fordított idő átlagos hossza hazánkban nem érte el a napi egy órát sem (FALUSSY, B. 2005), a televíziózás esetében pedig ez a mutató az 1995. évi 3,5 órától 2004-re 4,5 órára emelkedett (AGB Hungary). A folyamat káros következményei nem véletlenül foglalkoztatják komolyan a szakembereket. „A képdömpingben meghal a képzelet, a legsajátosabb, legindividuálisabb, senki máséval össze nem téveszthető tevékenységünk”, ráadásul „a vizuális eszközök sokasága egy silányabb, értékmentesebb, érdekekre, fogyasztásra orientált, a látszatokra adó világot közvetít” (S. NAGY K. 2005).

A mozgóképek-közvetítő technikák sokszorozódásával (földfelszíni, műholdas, vezetékes televízió, videó, DVD, Internet) azonban a klasszikus médium, a mozi, amely több mint egy fél évszázadon át vezető szerepet játszott, egyre inkább teret veszít. Amíg az 1950-es évek kultúrpolitikájának eredményeként az 1960-as évek derekáig a mozi segítségével szinte valamennyi magyar településre eljutott a film (TRÓCSÁNYI A.–TÓTH J. 2002), a televízió elterjedésével, műsoridejének nö-

¹ PhD-hallgató. PTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

vekedésével jelentkező konkurencia következtében is a maximumot jelentő 1960. évi 4558-as mozisám az 1970-es évekre mintegy ezerrel csökkent. A változás az ellátottság szempontjából a városokat nem érintette, a mozi nélküli falvak száma viszont közel kétszeresére emelkedett (1. táblázat). Négy megye (Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar, Komárom, Szolnok) esetében azonban még így is valamennyi település ellátottságáról tanúskodott 1970-ben az ágazati statisztika.

1. táblázat. A mozival ellátatlan települések száma és aránya

Év	Mozik száma	Ellátatlan város	%	Ellátatlan község	%
1965	4435	–	–	138	4,3
1970	3879	–	–	281	8,9
1975	3595	–	–	511	16,5
1980	3624	–	–	567	18,7
1985	3745	–	–	649	22,0
1990	1963	2	1,2	1617	59,1
1995*	443	38	19,1	2720	92,8
2000	330	94	39,8	2772	96,1
2004	246	151	55,3	2810	97,9

Forrás: MKM, KSH, saját számítás

*1995-től a december 31-én működő mozik száma szerepel, a korábbiakban az adatok az év közben megszűnt és a szünetelő mozikat is tartalmazzák.

Ezt követően az 1980-as évek derekáig a magyar mozihálózatot meglehetősen statikus állapot jellemezte. A játszóhelyek előző évtizedben kialakult 3600–3800 körüli száma – kisebb ingadozásoktól eltekintve – számottevő mértékben nem változott. Ennek oka az e célra létesített megyei moziüzemi vállalatok ellátási kötelezettsége volt. Az említett ideig Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya, Somogy, Zala megye kivételével megyénként csupán néhány községben nem volt mozi. E négy megye adta viszont a mozihiányos falvak 70%-át.

Az évezred utolsó másfél évtizedében gazdasági, társadalmi, szakmai változások sora változtatta ki a mozihálózat erőteljes zsugorodását. E folyamatot már elindította az 1980-as években a gazdaság egészét érintő paradigmaváltás, amely a termelés állami támogatását visszaszorítva a minőségi és hatékonysági tényezők prioritását hangsúlyozta a mennyiségivel szemben. Erősítette az árképzés változása, a mozijegyek szabadáras kategóriába sorolása, a filmszakmai monopóliumok bomlása, a filmforgalmazás pluralizálódásával együtt járó nyers, profitorientált kópiakölcsönzés. Semmivel nem játszott kisebb szerepet a végeredmény kialakulásában a moziüzemeltetés támogatásának csökkentése, majd teljes irányváltása a Magyar Mozgóképi Alapítvány létesítését követően, ill. a hálózat elemeire hullása a megyei moziüzemi vállalatok vagyonának önkormányzati tulajdonba adásával.

A vizsgálat indokai

Miért érdemes mégis foglalkozni a magyar mozik térbeli jellegzetességeivel (elhelyezkedés, szóródás, ellátott települések típusa) és azok társadalmi következményeivel? A kérdésre természetesen sokféle válasz adható, amelyek közül a leglényegesebbek:

– A mozgóképi közvetítés mai struktúrájában az igényes és a művészi értékű alkotások nézőhöz juttatásának lehetősége – a lehető legkisebb technikai és művelvezeti engedmények árán vagy a nélkül – tömegesen csak a mozik esetében áll fenn.

A kereskedelmi televíziózás ugyanis többnyire az igénytelenség, a sablonok, az ízlés-ficam melegágya. A közszolgálati televíziózás két, műsorstruktúrájában és tartalmában igényesebb csatornája a műholdas jelközvetítés miatt nehezebben érhető el, mint a kereskedelmi csatornák műsorainak színvonalát csak egyes elemeiben felülmúló földfelszíni sugárzású MTV1.

– A klasszikus/hagyományos film megjelenési formája a mozivászon. Az alkotók (rendező, operatőr) által több négyzetméterre álmodott és komponált képsorok többsége egyszerű technikai okokból nem érvényesül az 50–110 cm átmérőjű képernyőn, közvetíteni kívánt tartalma ellaposodhat, elveszhet.

– A mozgóképtörvény megalkotásával, majd 2004. évi hatályba lépésével az állam jelentős, többmilliárd forintos támogatást nyújt a magyar filmgyártásnak. A közpénzek terhére nyújtott közvetlen és közvetett támogatásoknak erkölcsi alapját csak az adhatja, ha a produkciók elérhetősége értékcsökkentő technikai és művelzeti engedmények nélkül a lakosság legszélesebb körei számára – akik adóforintjaikkal teremtik meg annak fedezetét – egyenlő eséllyel biztosított.

– A társadalmi esélyegyenlőség elve a kultúra, ezen belül az állam által több csatornán és több technikával támogatott filmművészet értékeihez való hozzájárásra is érvényes.

– A Nemzeti Alaptanterv mozgóképkultúra és médiaismeret követelményrendszere több olyan elemet tartalmaz, amely megfelelő, a moziban szerzett ismeret, élmény nélkül elsajátíthatatlan.

A magyar mozik területi elhelyezkedése

A magyar mozihálózatban az 1980-as évek második felére tehető, főbb elemeiben már említett rohamos leépülés következményeként az ezredforduló utáni első évek-re egy meglehetősen torz, egyensúlytalan térszerkezetű ellátási szisztéma alakult ki.

Magyarországon az ágazati adatszolgáltatás szerint 2004. december 31-én 246 működő mozi volt 463 vetítőteremmel.² Ez a hálózat 184 települést, a főváros és a 22 megyei jogú város mellett 100 várost és 61 községet érintett, eltérő kínálati jellemzők (férőhely, előadásszám stb.) mellett.³ Az egyes játszóhelyek elhelyezkedése a társadalmi-gazdasági térben, azok településtípusonkénti megoszlása meglehetősen szembetűnő különbségeket mutat (*1. ábra*).

² Az ágazati statisztika a Pannonhalmi Bencés Gimnázium Diákotthonát nyilvános moziként szerepelteti. Mivel a vetítőhely nem nyilvános, a renden kívüliek számára nem érhető el, az elemzésben moziként nem számolunk vele.

³ A statisztika ezen felül 65 településen 67 szünetelőnek minősített (kert-, autós-, időszakosan üzemelő és megszűnt) mozit rögzít. Jelen elemzés alapját azonban csak a működő mozik képezik, tekintettel e második csoportba sorolt mozikkal kapcsolatban évek óta tapasztalható bizonytalan adatszolgáltatásra, ill. azok meglehetősen alacsony, az országos képet érdemlegesen nem befolyásoló látogatottságára.

1. ábra. A működő mozik területi elhelyezkedése 2004-ben. – 1 = megyei jogú város multi- vagy miniplexszel; 2 = megyei jogú város; 3 = város; 4 = község

Spatial network of active cinemas in 2004. – 1 = town of county rank having multi- or miniplex; 2 = town of county rank; 3 = town; 4 = village

Csongrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kivételével szinte valamennyi megyében található meglehetősen nagy, összefüggő mozihiányos térségek. A legszembetűnőbb azonban Somogy és Baranya megye alacsony mozi-ellátottsága. Az előbbiben mindössze 3 (Kaposvár, Nagyatád, Orci), ez utóbbiban 5 településen (Pécs, Mohács, Beremend, Hosszúhetény, Véménd) volt működő filmszínház a vizsgált időszakban. Zala, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyék esetében az adott térségek geometriai központjában hiányzik a kultúraközvetítés ezen eszköze. Békés megyében ugyanezt a rajzolatot csupán a megyeszékhely töri meg. A Pest megye nagyobbik felét képező – a Gödöllő–Gyál–Kiskunlacháza vonaltól K-re eső – rész Ceglédet és Nagykőröst kivéve ellátatlan terület. A főváros agglomerációs övezetében pedig csak néhány városban volt mozi. Győr-Moson-Sopron megyében a térség É–D irányú kvázi geometriai tengelyét képező Mosonmagyaróvár–Bősárkány–Csorna vonaltól Ny-ra és K-re egyaránt csak a két megyei jogú városban (Sopron és Győr) működött mozi. Borsod-Abaúj-Zemplénben a megye D-i, ill. csereháti részén nincs helyben lehetőség filmszínház látogatásra. Szembetűnő a Balaton környékének teljes mozihiánya. E több megyét is érintő régió utolsó két hagyományos mozija 2004-ben zárt be Balatonfüreden és Zánkán.⁴ A Balaton partján elhelyezkedő települések lakosai számára – a hévízi lehetőséget kivéve – az idegenforgalmi főúton kívül 40–60 km-es távolságon belül a moziba járás lehetősége nincs biztosítva.

⁴ A statisztika szerint a Balaton környéki településeken 15 kert- és 1 autós moziban vetítettek idény jelleggel 2004-ben. Forgalmuk csekély, 1057 előadáson alig haladta meg a 25 ezres nézőszámot.

Számottevő sűrűsödés Csongrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében érzékelhető, ahol a hazai községi mozik 44,3%-a koncentrálódik. Az ellátottság megítélésakor azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a 16 szabolcsi moziból 9-ben a vizsgált időintervallumban a vetítések száma nem haladta meg az 5-öt. Ehhez hasonló jelenséget a működőnek minősített mozik esetében a 2004. évi statisztika pusztán két esetben (Polgár 4 és Mátranovák 2 előadás) rögzít.⁵

A működő mozik elhelyezkedésének területi egyenlőtlenségeit teszi érzékletesebbé az ellátottság statisztikai kistérségek (NUTS IV. szint) szerinti vizsgálata (2. ábra).

Amire legelőször érdemes figyelmet szentelni – s ez egyben a magyar mozihálózat instabilitását is bizonyítja –, hogy a játszóhelyek nélküli kistérségek száma két esztendő alatt több mint kétszeresére, azaz 26-ról 54-re nőtt (BORSOS Á. 2004). A kedvezőtlen folyamat azonban nem magyarázható egyértelműen a gazdasági-társadalmi szempontú hátrányos helyzettel. A 2003-ban leghátrányosabb helyzetűnek minősített 42 kistérségből csak 18-ban nem működött filmszínház (BORSOS Á. 2004, BARANYI B. 2004).⁶

2. ábra. Mozi nélküli kistérségek (szürkével) 2004-ben

Microregions without cinemas (grey) 2004

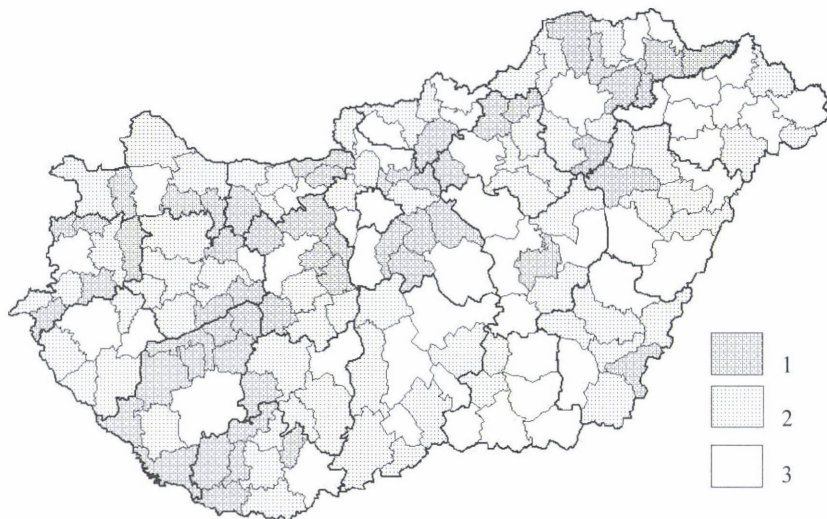
⁵ E gyakorisági értékkel éves szinten folyamatosan működőnek minősíteni bármely szervezet, meglehetősen vitatható. Joggal emlékeztet az 1950-es évek mindenáron a fejlődést bizonygató mennyiségi szemléletére, amelynek eredményeként a szakmai statisztikában a fantommozik tömege jelent meg. Ezen érzetet erősíti a olyan zárt, intézményi vetítőhelyek szerepeltetése a közmozik között, mint a Pannonhalmi Bencés Gimnázium Diákotthona, a Bakonyoszlopi Gyermekeotthon, a Zánkai Gyermekek és Ifjúsági Centrum.

⁶ A megyék alfabetikus sorrendjében: Sásdi, Sellyei, Szigetvári, Cigándi, Edelényi, Sárospataki, Szerencsi, Szikszói, Kisteleki, Balmazújvárosi, Péterváradai, Barcsi, Csurgói, Lengyeltóti, Tabi, Óriszentpéteri és Vasvári kistérségek

A társadalmi-gazdasági élet több területén (pl. gazdasági fejlettség, iskolázottság szintje) kimutatható Ny–K-i lejtő a kistérségek mozi-ellátottságában nem jelenik meg pregnánsan. A mozit nélkülöző 56 statisztikai kistérség kb. 90%-a ui. a Záhony–Pécs tengelytől Ny-ra helyezkedik el.

Differenciáltabban mutathatók be az ellátottság különbségei, ha az egyes kistérségeket hármas tagozódás szerint vizsgáljuk: mozihiányos kistérségek, kistérség, ahol csak egyetlen, ill. kistérség, ahol legalább két településen működött mozi (3. ábra). A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei ellátottsággal kapcsolatban az előbbieken megfogalmazott fenntartásunkat azonban változatlanul fenntartjuk.

Bár a 167 vidéki (főváros nélküli) statisztikai kistérség e tipológia szerinti megoszlásában nagy eltérések nincsenek (55 mozi nélküli, 65 egy mozis, és 47 két vagy több, mozival rendelkező település), de ez utóbbi két kategórián belül meglehetősen magas (összesen 25) azon kistérségek száma, ahol a központi szerepkörű településen nem volt mozi.⁷ Esetükben – miként a mozi nélküli kistérségekében – a kultúrákövetítés vizsgált intézménye tekintetében a vonzáskörzeti centrum szerepkör (KÖSZEGFALVI GY.–TÓTH J. 2001.) nem áll fenn.

3. ábra. Kistérségek mozi-ellátottsága 2004-ben. – 1 = kistérség mozi nélkül; 2 = kistérség, ahol egyetlen településen működött mozi; 3 = kistérség, ahol legalább két településen működött mozi

Cinemas in the micro-regions in 2004. – 1 = micro-region without cinema; 2 = micro-region having one settlement with active cinema only; 3 = micro-region having two or more settlements with active cinema

⁷ Ezek: Kunszentmiklós, Komló, Siklós, Békés, Mezőkovácsháza, Gönc, Kistelek, Mórahalom, Aba, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház, Létavértes, Gyöngyös, Füzesabony, Tiszafüred, Budaörs, Ráckeve, Baktalórántháza, Fehérgyarmat, Ibrány, Mátészalka, Nyírbátor, Tiszavasvári, Keszthely, Lenti.

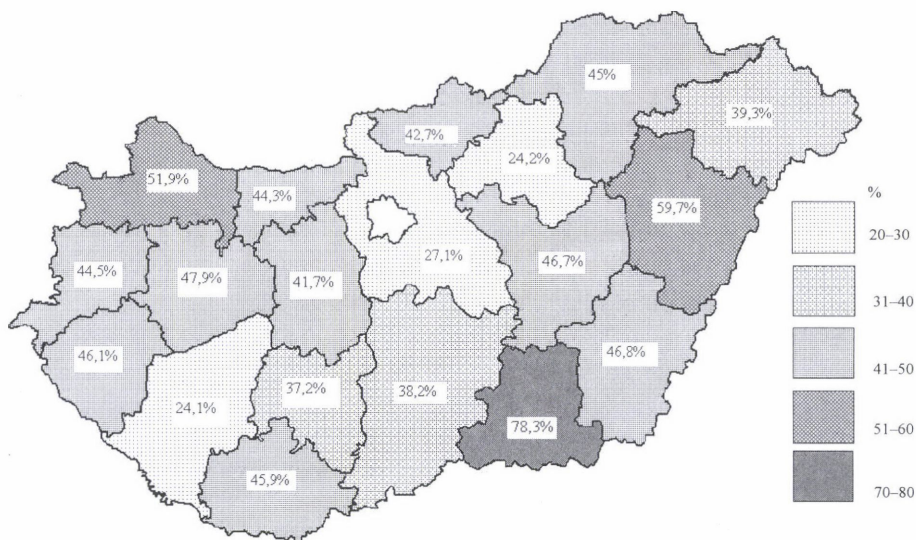
Az ellátottság minőségét újabb megközelítésből mutatja be, hogy a vidéki lakosságnak mindössze 43%-a tudott 2004-ben lakóhelyén moziba menni. A NUTS III. szintet véve alapul – 24,1% és 78,3% közötti szóródás mellett – e tekintetben a legkedvezőbb helyzetben Csongrád, a legkevésbé jó pozícióban pedig Somogy, Heves és Pest megye lakossága volt (4. ábra).

A tapasztalható különbségek jelentős mértékben visszavezethetők a hazai településstruktúrára, a népesség-koncentráció megyénként eltérő jellegzetességeire, de csupán e tényekkel a jelenség aligha magyarázható. Abban gazdasági, szociokulturális, tényezők, esetenként egyes települési funkciók dominanciája (pl. agglomerációban a lakófunkció erős pozíciója más funkciókkal szemben) egyaránt szerepet játszhatnak.

A mozik a településhierarchia egyes szintjein

A mozihálózat helyi, települési (NUTS V. szinthez kötődő) jellegzetességeinek vizsgálatára két megközelítési módszer kínálkozik. Az egyik a formális, a másik a funkcionális elemeken alapuló településtipológia szerinti megközelítésre helyezi a hangsúlyt. Az előbbi esetében az elemzés alapja az egyes települések jogi, igazgatási státusa, ill. lakosság száma, utóbbiban a település térbeli viszonyrendszere, funkciója.

A hatályos közigazgatási jogállást véve alapul, a működő mozik közel fele városokban, valamivel több, mint 10%-uk a fővárosban, 20–20%-ot alig meghaladó hányaduk pedig megyei jogú városban, ill. községben működött (2. táblázat).

4. ábra. A lakhelyén moziba járni tudó népesség aránya megyénként 2004-ben

Proportion of local population with available cinema, 2004

2. táblázat. A mozihálózat és jellemző mutatóinak megoszlása településtípusonként 2004-ben

A település típusa	Működő mozik		Termek		Férőhelyek	
	száma	%	száma	%	száma	%
Főváros	28	11,4	132	28,5	24 450	25,7
Megyei jogú város	55	22,3	163	35,2	31 682	33,3
Város	102	41,5	107	23,1	27 983	29,5
Község	61	24,8	61	13,2	10 964	11,5
<i>Összesen:</i>	<i>246</i>	<i>100,0</i>	<i>463</i>	<i>100,0</i>	<i>95 079</i>	<i>100,0</i>

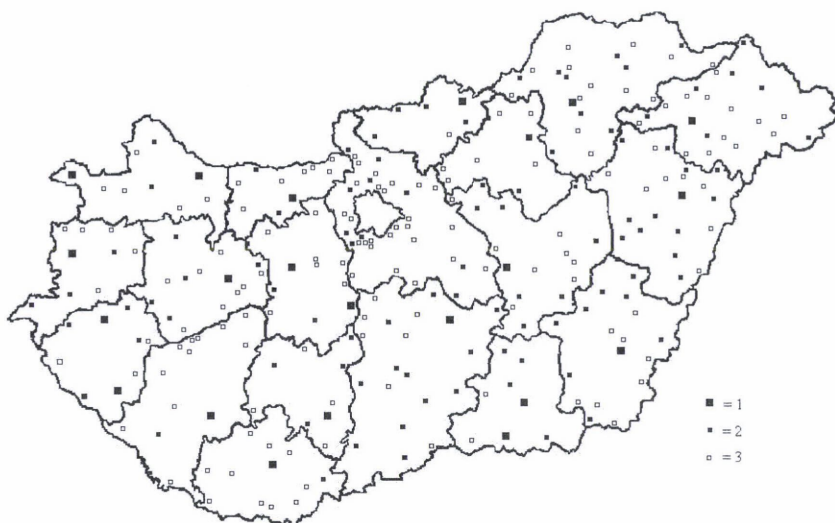
Forrás: NKÖM, saját számítás

A hálózat egyes elemeinek előbbiekben bemutatott megoszlása mögött településtípusok között és az egyes típusokon belül is figyelemre méltó eltérések, hiány és bőség egyaránt meghúzódik. A főváros és a megyei jogú városok teljesnek tűnő ellátottsága nagy mennyiségi és minőségi differenciákat takar. Jelentős kínálat Budapest mellett az 5–10 vetítőtermes multiplexszel, ill. 4 termes miniplexszel rendelkező megyei jogú városokban volt (az előbbiek: Pécs, Szeged, Székesfehérvár, Győr, Sopron, Debrecen, Nyíregyháza, ez utóbbiak: Kecskemét, Békéscsaba, Szolnok, Kaposvár, Szombathely, Veszprém, Zalaegerszeg, Nagykanizsa). Miskolc az egyetlen vidéki város, ahol két önálló, 8, ill. 7 termes multiplex is üzemelt. Az ellenpólust képviselte Eger, ahol a város két mozijának 3 termében összesen 368 férőhely állt a nézők rendelkezésére, ill. Szekszárd, amelynek egyetlen vetítőterme volt 396 fős befogadó kapacitással.

Az, hogy 2004. végére Magyarországon a jogi értelemben vett 251 városnak csupán 39,8%-ban működött filmszínház, jobbra két, az elmúlt másfél évtizedben tapasztalható folyamat együttes eredménye. Nevezetesen: a mozihálózat – korábbiakban már vázlatosan bemutatott – folyamatos sorvadása, ill. olyan községek városi rangra emelése, amelyekben már a stallum odaítélésekor sem működött e kulturális intézmény. Az ezredfordulót követően várossá nyilvánított 37 település közül mindössze 7 (Demecser, Komádi, Vámospercs, Bábolna, Kaba, Nyékládháza, Abaújszántó) rendelkezett működő mozival. Közülük kettőben (Demecser, Bábolna) az átminősítést követően szűnt meg a filmszínház. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a mozihiányos városok között nem lennének jelentős ipari, szolgáltatóipari, mezővárosi, igazgatási, kulturális, tudományos, történelmi múlttal, ill. jelennel rendelkező települések (pl. olyanok, mint Balmazújváros, Békés, Dombóvár, Dorog, Esztergom, Gyöngyös, Gyula, Hajdúböszörmény, Hatvan, Keszthely, Komló, Kőszeg, Sárospatak, Szigetvár, Törökszentmiklós) (5. ábra).

Amíg a megyei jogú városok zömére a több mozi, vagy az egy mozi több teremmel általában jellemző, a város kategória esetében ez csupán néhány esetben (Orosháza, Mosonmagyaróvár, Balassagyarmat, Kiskunfélegyháza, Cegléd) áll fenn.

A mozihálózat zsugorodásának valamennyi szakaszában a játszóhelyek bezárása elsősorban a rurális térségeket érintette. A vidéki mozihálózat politikai döntésen alapuló erőszakolt fejlesztésének időszakában, az 1950-es években a játszóhelyek e településtípusban jöttek ugyanis létre a legnagyobb műszaki, esztétikai kompromisszu-

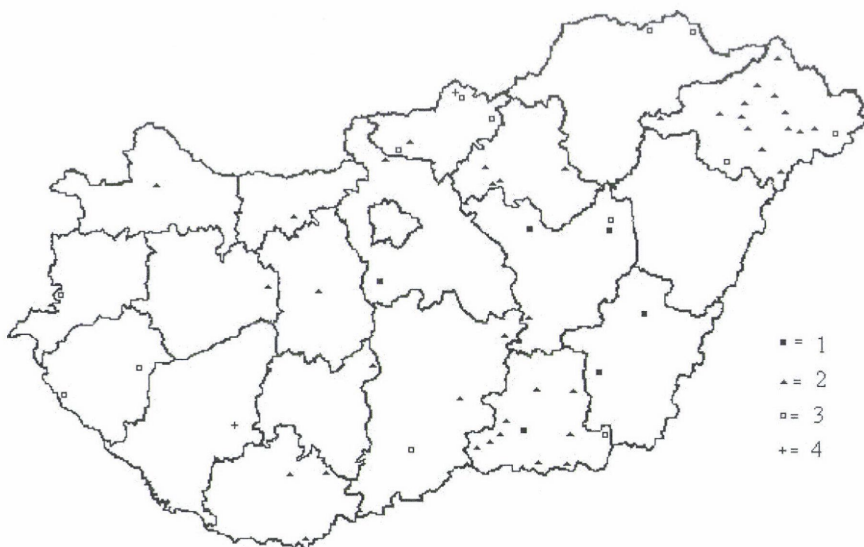
5. ábra. A magyar városhálózat mozi-ellátottsága 2004-ben. – 1 = megyei jogú város; 2 = mozival rendelkező város; 3 = város mozi nélkül

Cinemas in Hungarian urban network in 2004. – 1 = town of county rank; 2 = town having active cinema; 3 = town without cinema

mok árán. A rentábilis működtetésnek esetükben volt a legkisebb esélye. E gazdasági hátrányt ellentételezte eredetileg az üzemeltetés állami támogatása. Nem meglepő tehát, hogy annak gyökeres változását követően, az új évezred elejére már csak a magyar falvak elenyésző hányadába (2,1%-ában) pergett film a vetítővásznon.

Alkalmazván a szintén formai elemeken, pusztán a lakosságszámon alapuló tipológiát (KÖSZEGFALVI GY.– TÓTH J. 2001), azt tapasztaljuk, hogy az ágazati statisztikában regisztrált 61 egységből óriásfaluban 6, nagyfaluban 40, kisfaluban 13, aprófaluban pedig 2 működött (6. ábra). Szabolcs-Szatmár-Bereg és Csongrád kivételével a megyék többségében a mozival rendelkező község meglehetősen ritka, ill. egyedi jelenség, a nagyfalvak jelentős számával jellemezhető Hajdú-Biharban pedig egyáltalán nincs is ilyen település.

A szóródást vizsgálva a községi mozik térbeli elhelyezkedésében – akár társadalomföldrajzi, akár szociológiai értelemben véve – ún. kemény feltételek mentén szerveződő rendszer alig fedezhető fel. Teljesen mozihiányos falusi térségek a gazdasági-társadalmi fejlettség bármelyik fokát képviselő régióban egyaránt fellelhetők, bármelyik szintet (NUTSII., NUTSIII., NUTSIV.) vizsgáljuk is. Azonos vagy megközelítően azonos társadalmi-gazdasági fejlettségi szint esetén is érzékelhetők jelentős különbségek (Borsod-Abaúj-Zemplén megye v. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), miként eltérők esetén is hasonló, intézményhiánnyal jellemezhető állapot (Győr-Moson-Sopron megye v. Borsod-Abaúj-Zemplén megye).

6. ábra. A mozival rendelkező községek térbeli szóródása 2004-ben. – 1 = óriásfalú; 2 = nagyfalú; 3 = kislefalu; 4 = aprófalú

Spatial network of villages having cinema in 2004. – 1 = giant village; 2 = large village; 3 = small village; 4 = tiny village

A szakmai teljesítményadatokat vizsgálva nagy biztonsággal feltételezhető, hogy a jelenség mögött a szociológiai értelemben vett puha feltételek valamelyike (személyes elhivatottság érzet, egzisztenciális kényszerpálya) húzódik meg. E feltételezést más szakmai vizsgálat is megerősíteni látszik (BORSOS Á. 2004b). Jelen esetben ezt példázza, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megye községi mozijait két egyéni vállalkozó üzemeltette rendkívül alacsony hatásfokkal, havi egyszeri vetítési gyakoriságot sem elérve, több esetben évi 2–5 előadást produkálva. Ezzel szemben Kiskunlacházán és Bölcshén városok sorát felülmúló, évi 150 feletti vetítésszámot produkált a mozi vezetője.

A községi mozik többségének léte meglehetősen bizonytalan, szakmai pozíciója instabil, amelyet a működési rendszertelenség, az éves előadásszám is bizonyít. Nem érte el a havi gyakoriságot 16 vetítőhely, a heti gyakoriságot 29. Meglehetősen magas a naptári rendszerbe nem foglalható előadásszám (pl. 2, 5, 10, 30, 47). E működési szisztémára a forgalmazók többsége kópiát általában nem biztosít.

A hazai településfejlesztés, az elmúlt 10–15 év várossá nyilvánítási politikájának eredményeként településhálózatunk egyik jellegzetessége, hogy a jogi és a funkcionális (földrajzi) értelemben vett városok száma nem azonos (BELUSZKY P. 2003; DÖVÉNYI Z. 2003). Még „1990 táján nagyjából megfelelt egymásnak a városi rangú és városi funkciójú települések száma, ill. köre. Az ezt követő várossá nyilvánítások már olyan településeket emeltek be a városok közé, amelyek nem vagy alig rendelkeztek városi funkciókkal, mint pl. Borsodnádásd, Lőrinci, Izsák, Nagyhalász, Polgárdi, Zalakaros” (DÖVÉNYI

Z. 2003). Az említett jellegzetesség okán célszerű és logikus a jelenlegi „mozitérkép” funkcionális, településföldrajzi szempontú elemzése. A tapasztalatoknak ugyanis – feltételezésünk szerint – a gyakorlat oldaláról művészet- és művelődéspolitikai, településfejlesztési, elméleti oldalról pedig innováció-kutatási hozadéka egyaránt lehet.

A hálózat formális jegyek (közigazgatási státus, lélekszám) szerinti vizsgálata már meglehetősen biztonsággal tanúsította, hogy a mozi a harmadik évezred első felére – túljutván diffúziójának csúcspontján, megváltozott állami szerepvállalás, újfajta társadalmi, gazdasági, technikai környezetben – jobbra városi jelenséggé vált. A mozit KÖSZEGFALVI GY. (1997) már majd egy évtizeddel ezelőtt is a középfokú funkciókat ellátó intézmények körébe sorolta, hozzátéve, hogy a kisvárosok nem mind-egyikében teljes körű a középfokú közintézményi ellátottság, sőt a középvárosok jelentős csoportjára is ez jellemző.⁸

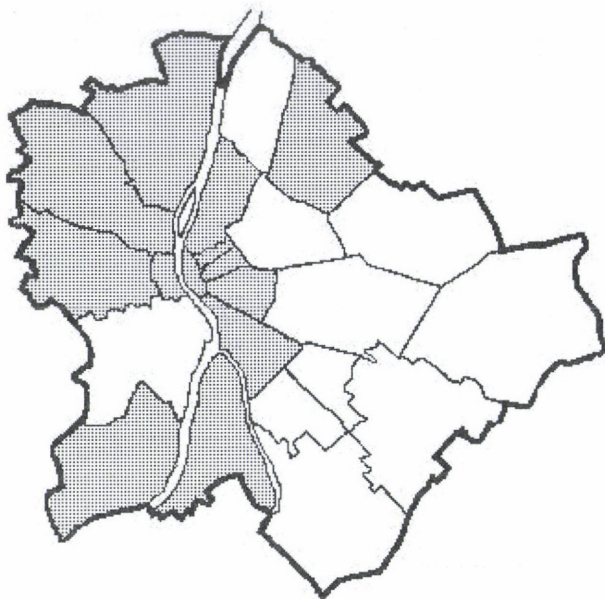
A funkcionális (településföldrajzi) elemzés alapjául BELUSZKY P.– GYÖRI R. (2004) által készített 2000. évi városhierarchia vizsgálat modelljét választottuk, tekintettel arra, hogy más, egyébként alkalmazható modellekhez képest (BERÉNYI, I.–DÖVÉNYI, Z. 1995; BELUSZKY P. 2003; DÖVÉNYI Z. 2003) a vizsgálatához időben az esik a legközelebb. Az egyes hierarchia-szinteken az alábbi jellegzetességek mutathatók ki.

Főváros

Mint ahogyan a társadalmi-gazdasági élet számtalan területén, a mozi esetében is a települési hierarchia csúcán álló fővárosban mutatható ki a legnagyobb koncentráció. Itt összpontosul a teljes működő kapacitás jelentős hányada. Emellett a főváros a centruma szinte valamennyi rendszeren belüli innovációnak: többtermes moziegységek, alternatív igényeket kielégítő vetítőhelyek, számítógépes jegykiadás, telefonos, internetes jegyrendelés, ill. értékesítés, Dolby Stereo hangtechnika, kényelmi igények magas szintű kielégítése, klimatizált vetítőtermek stb. Ugyanakkor a „plaza-mozik” (multi- és miniplexek) diffúziójával innen terjed a pozitívnak kevésbé értékelhető újfajta, a katartikus műélvezetet felváltó/kiszorító, többfajta élvezetet egyszerre habzsoló mozgóképfogyasztói magatartás. Itt realizálódott a vizsgált időpontban statisztikailag működőnek minősített hálózat előadásainak 50%-a, nézőinek 57,7%-a, jegyár-bevételének 60%-a.

Strukturálisan az országosan tapasztalható területi egyenlőtlenségek érzékelhetőek Budapesten az egyes kerületek között is. A főváros 28 mozijából 8 volt Budán, 20 Pesten. A budai kerületek közül egyben (XI. kerület), a pestiek közül viszont kilencben (IV., X., XIV., XVI., XVII., XVIII., XIX., XX., XXIII. kerület) nem működött mozi (7. ábra).

⁸KÖSZEGFALVI GY. a jelenséget egy részben azzal magyarázta, hogy a kisvárosok nagyobb része csak az elmúlt egy-két évtizedben jutott városi jogálláshoz, más részben azzal, hogy a városfejlesztés korábbi gyakorlata a középfokú intézményhálózat teljes körű kiépítését nem a lehetséges, ill. szükséges mértékben segítette elő. A mozi esetében ez nem áll fenn, hiszen azt az említett időszakban nem egy hálózat hiányos kiépülésének, hanem ütemes megszületésének folyamata jellemzi.

7. ábra. A fővárosi kerületek mozi-ellátottsága 2004-ben. Szürke: mozival rendelkező kerület
Cinema provision of districts in Budapest, 2004. Grey: district having cinema

A legnagyobb intézményi koncentráció a Duna bal partján, a XIII. (4 mozi), a VI., VII., VIII. kerületben (3–3 mozi) érzékelhető. A hálózati jellemzőket (terem-, férőhelyszám) véve figyelembe a pesti kerületek kínálata jelentősen meghaladja a budai részekét (3. táblázat).

3. táblázat. A működő mozihálózat és jellemző mutatóinak megoszlása Budapesten 2004-ben

Területi egység	Működő mozik		Termek		Férőhelyek	
	száma	%	száma	%	száma	%
Budai kerületek	8	28,6	40	30,3	9583	39,2
Pesti kerületek	20	71,4	92	69,7	14 867	60,8
Összesen:	28	100,0	132	100,0	24 450	100,0

Forrás: NKÖM, saját számítás

A 4 (miniplex), ill. az 5 és több vetítőtermes filmszínházak (multiplex) három kivételével (Kossuth, ill. Corvin, Művész) bevásárlóközpont részeként létesültek, s a főváros belső magjában (VI., VIII., IX., XIII. kerület), ill. Budán (II., III., XII. XXII. kerület) található. Kivételt képez a Hollywood Multiplex Pólus a XV., valamint a Cinema City – Csepel Plaza a XXI. kerületben. A városbelsőtől való távolsága miatt van különleges helyzetben a dél-budai Palace Campona a XXII. kerületben, a városhatár közvetlen közelében (8. ábra).

8. ábra. A mozik típus szerinti eloszlása Budapesten 2004-ben. – 1 = bevásárlóközpontban működő multiplex; 2 = multi- vagy miniplex; 3 = egyéb mozi/mozik

Categories of the cinemas in Budapest in 2004. – 1 = multiplex in mall; 2 = multi- or miniplex; 3 = other cinema/cinemas

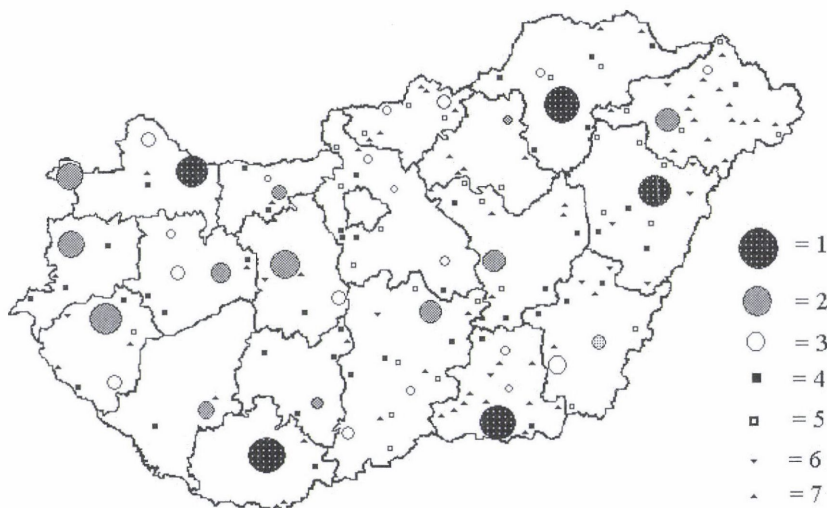
A fővárosi kerületeket mint igazgatási egységeket véve alapul Budapest lakosságának 48,1%-a saját lakóhelyén/kerületében nem tud moziba járni. E szempontból a XVII., XVIII., XXIII. kerület lakosai alig vannak előnyösebb helyzetben, mint a főváros agglomerációjához tartozó, mozi nélküli településeké (pl. Budakalász, Dunakeszi, Fót, Gyál, Vecsés, Pécel, Kerepes, Dunaharaszti, Budaörs, Törökbálint stb.). A közlekedési térkapcsolatok jellemzőiből fakadóan az előbbieknél pusztán percekben mérhető közlekedési menetidőelőnyük lehet csupán.

Budapesten a legmagasabb, az egy lakosra jutó moziba járási gyakoriság (4,5 látogatás/fő/év), ami az országos átlagnak (1,3 látogatás/fő/év) majdnem 3,5-szerese. Megvizsgálva az egyes filmszínházak teljesítményadatait, egyértelművé válik, hogy a kiugróan magas mutató elsősorban a bevásárlóközpontok szórakoztató centrumainak részét képező multiplexek látogatottságával függ össze. E vetítőhelyek előadásaira váltott jegyet 2004-ben a budapesti nézők 74,9%-a. Nem szorul különösebben magyarázatra, hogy a „fogyasztás új katedrálisai” nemcsak a vásárlási, hanem a mozilátogatási szokásokat is átalakították. A bevásárlóközpontok kereskedelemben kimutatott differenciált (helyi, kerületi, regionális) funkciója (SIKOS T.T.–HOFFMANN I.-NÉ. 2004) a mozgókép-közvetítésre is kiterjed. E tény több szakmai piaci elemzés is

megerősíti, elsősorban a jó térkapcsolatokkal rendelkező, közlekedési gócpontok közelében lévő egységek (a Mamut I–II., Hollywood Multiplex hálózatból a Duna Plaza, az Óbuda, de még a kevésbé kedvező Lurdy Ház is) esetében (BANYÁR M. 2004). A Nyugati pályaudvar mellé telepített Palace Cinemas Westend, valamint a városhatáron működő Palace Cinemas Campona esetében a főváros határain túlra terjedő vonzáskör létét az eladott jegyek száma tanúsítja. A látogatói adatok e funkció hiányát valószínűsítik a Cinema City Csepel Plaza és a Cinema City Új Udvar esetében.

Regionális központok

Az öt regionális központban (Győr, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc) található a mozik 8,1%-a, a termek 16%-a. E településtípusra jellemző, hogy a legnagyobb vidéki multiplexek mellett tevékenykedik 2–4 különböző missziót (kereskedelmi, art, vegyes műsorszerkezetet) vállaló filmszínház is. Ebből fakadóan a vidéki kapacitások koncentrációja a hierarchia e szintjén kimagaslóan erős (9. ábra). Legnagyobb a kínálati kapacitás Miskolcon (2 hagyományos mozi 3 teremmel, 2 multiplex 15 teremmel, összesen 3478 férőhellyel) és Pécsen (4 hagyományos mozi, 5 teremmel, 1 multiplex 10 teremmel, összesen 3258 férőhellyel), a legkisebb Debrecenben (3 hagyományos mozi 5 teremmel, 1 multiplex 9 teremmel, összesen 2238 férőhellyel).

9. ábra. A mozi-kapacitás koncentrációja a településhierarchia elemei között 2004-ben. – 1 = regionális központ (2238–3478 férőhely); 2 = megyeközpont (368–2254 fh); 3 = középváros (60–836 fh); 4 = kisváros; 5 = törpeváros; 6 = egyéb, csak jogilag városi rangú település; 7 = község

Concentration of the capacity of the cinemas in the settlement network in 2004. – 1 = regional centre (2238–3478 places); 2 = county seat (368–2254 pl); 3 = medium-size city (60–836 pl); 4 = small town; 5 = tiny town, 6 = settlement with urban status but without urban functions, 7 = village

A moziba járási gyakoriság valamennyi városban jelentősen meghaladja az országos átlagot. Közülük Szegeden a legmagasabb (3,7 látogatás/fő/év), ezt követően Miskolc és Győr (3,3-3,3 látogatás/fő/év), majd Pécs következik (2,5 látogatás/fő/év értékkel), de még Debrecenben is 2,2 látogatás/fő/év adódik. Ily módon ez az 5 város koncentráltta 2004-ben országos szinten a mozilátogatók 18,3%-át. A multiplexek dominanciáját jelzi, hogy a nézők 83,3%-a ilyenekbe váltott jegyet.

Megyeközpontok

A 13 megyeközpont⁹ esetében a mozik jóval differenciáltabb képet mutatnak. E hierarchikus szinten multiplexszel már csak Székesfehérváron (10 termes), Sopronban (7 termes), és Nyíregyházán (6 termes) találkozhatunk. Bevásárlóközpont részeként működő 4–5 termes miniplex további 7 városban fogadta a nézőket (Békéscsaba, Kaposvár, Kecskemét, Szolnok, Szombathely, Veszprém, Zalaegerszeg). Eltérő szervezeti formációban (1 vagy 2 moziban) Egerben 3, Szekszárdon és Tatabányán 2–2 vetítőterem állt a közönség rendelkezésére.

Összességében a működő hálózatból a mozik 12,6%-a, a termek 17,3%-a, a férőhelyek 16,2%-a koncentráldott a 13 megyeszékhelyre. Kiugróan magas kapacitás (2245 férőhely) csupán Zalaegerszegen 3 mozi 8 termében mutatkozott. A lakosságszámhoz viszonyítva minősül jelentősnek a kínálat Szombathelyen (4 mozi 8 termében 1730 férőhely) és Sopronban (2 mozi 9 termében 1744 férőhely). Az ellenpólust e tekintetben Eger (2 mozi, 3 terem, 368 férőhely) és Szekszárd (1 mozi, 2 terem, 396 férőhely) képviseli.

A megyeközpontok filmszínházai adták az országos nézőszám 17,8%-át. A plaza-szindróma még itt is erősen érezteti hatását. A jegyek 83,7%-át ugyanis a bevásárlóközpontokban működő mozikban váltották meg 2004-ben.

A moziba járási gyakoriság legmagasabb, 3 látogatás/fő/év feletti értékei Székesfehérváron, Szombathelyen, Nyíregyházán jelentek meg. Országos átlag alatti Szekszárd (1,2 látogatás/fő/év), mélyen az országos átlag alatti Tatabánya (0,6 látogatás/fő/év) esetében. E város csoportban – az országos átlagot lényegesen meghaladó mutatók alapján – néhány esetben még feltételezhető a mozik településhatárt túllépő vonzóereje, amely az alacsonyabb szint települései esetében jelentős mértékben már nem valószínűsíthető.

Középvárosok

A hierarchia ezen szintjén jelennek meg a mozihiányos városok. A 25 középváros 28%-ában, azaz 7 településen (Esztergom, Gyöngyös, Gyula, Hatvan, Keszthely,

⁹ A megyeszékhelyek közül Salgótarjánt, a megyei jogú városok közül Dunaújvárost, Hódmezővásárhelyet, Nagykanizsát BELUSZKY P.–GYÖRI R. (2004) a középváros kategóriába sorolta.

Mátészalka, siófok) 2004-ben nem működött mozi. E településcsoportban bevásárlóközpont részét képező többtermes mozi – szinte szoros kivételként – egyetlen helyen, a közjogi értelemben megyei jogú városban, Nagykanizsán működött 4 teremmel. Középvárosainkban a több mozi, ill. a 2 vagy többtermes hagyományos mozi is már ritka formáció. Erre példát Orosházán, Balassagyarmaton, Dunaújvárosban és Mosonmagyaróváron találhattunk csupán.

A középvárosokban összpontosult 2004-ben a hazai mozik 8,1%-a, a vetítőtérmekek 6%-a, a férőhelyek 6,9%-a. Ez a kapacitás adta az országos nézőszám 3%-át, amely az általában rendkívül alacsony a moziba járási gyakorisággal függ össze. 7 településen még az évi 0,5-es gyakoriságot sem érte el, további 7-ben az egyetlen alkalmat sem. Országos átlag feletti ez az érték Nagykanizsán (1,8 látogatás/fő/év), kiugróan magas Balassagyarmaton (2,5 látogatás/fő/év). Mindezek következtében a középvárosok játszóhelyeinek stabilitása meglehetősen eltérő. Alacsony évi előadásszáma miatt bizonytalan Mosonmagyaróvár és Kisvárdá mozijának jövője. Magas előadászám mellett is alacsony nézőszám teszi labilissá a filmszínház helyzetét Cegléden, Gödöllőn és Tatán.

E településkategóriában már pregnánsan megjelenik a magyar filmpiacon jellemző eltorzult forgalmazói szemlélet. A rövid idő alatt nagy profitra törekvő magatartás, a kis hasznot ígérő egységek negligálása szinte ellehetetleníti a vetítőhelyek kópiához jutását. A jelenség a kis- és a törpevárosok esetében még erősebben érződik.

Kisvárosok

A vizsgálat évében az ide sorolt 78 település közel felében (42,3%) már nem működött mozi. A hiány nagy mértéke azonban egyáltalán nem írható az 1980-as évek második felétől tapasztalható engedékenyebb várossá nyilvánítási gyakorlat számlájára. Azzal semmiféle összefüggést nem mutat. E város csoportból ugyanis mindössze 15 (19,2%) kapta a stallumot 1985 és 1990 között, s nemcsak a várossá nyilvánítás időpontjában, de még 1990-ben is valamennyiben működött mozi. A ma intézményhiányos városok egész sora – mint arra már történt utalás – a társadalmi-gazdasági élet legkülönbözőbb területein komoly történelmi gyökerekkel rendelkezett, ill. rendelkezik (Békés, Celldömölk, Dombóvár, Dorog, Hajdúböszörmény, Komló, Kőszeg, Marcali, Monor, Nyírbátor, Sárospatak, Siklós, Szerencs, Szigetvár, Törökszentmiklós).

A csoportra az egytermes mozi jellemző. A 45 egység 47 teremben az országos férőhelyek 11,2%.-át kínálta a látogatóknak. Az alacsony moziba járási gyakoriság következtében ez a kapacitás az éves nézőszámnak mindössze 2%-át produkálta. Országos átlagot meghaladó gyakoriság egyetlen városban, Szentgotthárdon (1,5 látogatás/fő/év) volt, sehol másutt nem érte el az évi egyszeri értéket sem.

A játszóhelyek zöme (14 mozi) hetente 2 előadást tart. Az előadások száma csak 8 moziban haladta meg a napi 1-et. Kiemelkedő hatékonyságot (2440 előadás) produkált Kiskunfélegyháza háromtermes mozija, ami e településkategóriában példátlan. Alacsony, a heti egyszeri vetítési gyakoriságot sem éri el a mozi Encsen, Csong-

rádon, Mezőtúron és Nagykátán. Valószínűsíthető jövőjük a stagnálás vagy a megszűnés.

Törpevárosok¹⁰

A hierarchiaszinthez tartozó 89 település 33,7%-ában működött a vizsgálat évében mozi. E városokban csak egytermes, 70 és 497 fő közötti befogadóképességű mozik találhatóak. Az itt működő 30 mozi az országos férőhelykínálat 7,9%-át képviselte, a nézőszám azonban az 1%-ot sem érte el. Több városban (Bátonyterenye, Jánoshalma, Nagykálló, Polgár, Rétság, Sarkad, Tiszalök) a látogatók száma éves szinten a 700 fő alatt maradt. Több mozi helyzete az éves alacsony vetítésszám miatt kritikus (Tiszalök 2, Polgár 4, Nagykálló 6, Pilisvörösvár 9 vetítés). A lakosság moziba járási gyakorisági indexe Szentgotthárdon az országos átlag feletti (1,5 látogatás/fő/év), Hévízen – feltételezhetően az egészségügyi intézmények beutaltjainak köszönhetően – országosan is kiugróan magas (3,5 látogatás/fő/év). Soltvadkert esetében 1,2 látogatás/fő/év, az összes többiben 0,01–0,6 látogatás/fő/év közötti értéket mutat.

Az érintett városok esetében földrajzi helyzetük, térkapcsolataik jellegéből fakadóan – néhány kivételtől eltekintve – az sem feltételezhető, hogy a moziba járást illetően egy másik település természetes vonzáskörzetében lennének, s ez magyarázná a statisztikai értelmezhetőség határa alatti látogatottsági értékeket. Kivételnek talán csak néhány város tekinthető, így Lajosmizse (ahonnan Kecskemétre), Sajószentpéter (ahonnan Miskolcra), Téglás (ahonnan Debrecenbe), Szigetszentmiklós (ahonnan a fővárosba), valamint Nagykálló (ahonnan Nyíregyházára járnak moziba).

Egyéb települések

Az alkalmazott modellben nem szerepel 29 település, amely 2000-ben közzogi értelemben város volt, s az időközben avanszált Abaújszántó kivételével nem szerepelhetnek azok a városok, amelyek jogállásukat 2001 és 2004 között nyerték el. A teljesség kedvéért azonban a képhez hozzátartoznak.

Az előbbi településcsoportból 9-ben, ez utóbbiból 3-ban működött mozi a vizsgált időszakban. E létesítmények a kisvárosi szinttől jellemző egytermes vetítőhelyek, amelyeknek befogadó képessége 110 és 234 között mozog. Látogatottságuk rendkívül alacsony, előadásaikra mintegy 16 ezer néző váltott jegyet. A tényen kívül, hogy statisztikai értelemben e településeken is volt 2004. december 31-én mozi, működésük a hazai mozi-ellátottságot érdemben vajmi kevésbé befolyásolta.

¹⁰ Az alkalmazott modell szerint a 210 városi funkciójú település közül 4 közzogi értelemben 2004-ben nem volt város (Bük, Kiskunlacháza, Kistarcsa, Piliscsaba). Mozi csak Kiskunlacházán működött.

Összegzés

Meglehetősen jól érzékelhető, hogy az egy-másfél évtizeddel korábban hangoztatott szakmai prognózis – amely szerint a „mozi városi jelenség lesz” – az ezredfordulót követő évekre csak erős megszorításokkal, a városhierarchia felső szintjeire (főváros, regionális központok, megyeközpontok) korlátozva felel meg a valóságnak. E hierarchiaszinteken domináns pozíció a többtermes, jobbára a multifunkcionális bevásárló- és fogyasztási központok részét képező multiplexeké. Mellettük – saját helyüket, lehetőségeiket keresve – hagyományos és alternatív játszóhelyek is működnek. A mozik technikai, működési jellemzőiben azonban már a megyeközpontok szintjén erős differenciáltság tapasztalható. A városhierarchia alacsonyabb szintjein (közép-, kis- és törpevárosok) az eltérő működési adottságok mellett az intézményhiányos települések mind nagyobb számmal vannak jelen. A hálózat egyes elemeinek távlatos működése megkérdőjelezhető.

Miközben a társadalmi-gazdasági fejlődés kívánatos iránya a főváros-centrikus-ság megszüntetése lenne, a mozi-üzemeltetést – az elmúlt másfél évtized változásai következtében – az erős Budapest központúság mellett a regionális központokban (Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc, Győr) és néhány megyeközpontban (Sopron, Székesfehérvár, Zalaegerszeg, Nyíregyháza, Szolnok) kialakult koncentráció s a helyenként mozaikszerű, helyenként összefüggő képletet alkotó intézményhiányos kistérségek jellemzik.

A moziszerkezet az elmúlt másfél évtized alatt gyökeres átalakult. Az átstrukturálódást részben a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények között gazdaságosan nem működtethető egységek bezárása, részben egy újfajta kereskedői, értékesítői szemlélet és gyakorlat, a többfunkciós bevásárló- és fogyasztási központok építése gerjesztette. Az előbbi folyamat regulálására a művelődésirányításnak megvoltak a jogi, s korlátozottan ugyan az anyagi eszközei is, legfeljebb nem élt vele. Ez utóbbi befolyásolására, tekintettel arra, hogy az igazgatásjogilag építési hatósági döntésen alapult, jogi eszköze nem volt, egyéb befolyásolási, érdekvérvényesítési lehetőségekkel pedig nem élt.

A mozi társadalmi-gazdasági térbe ágyazódásának viszonyai megváltoztak. A kultúra, az igényes szórakozás, az ismeretszerzés egykor legszélesebb körben elterjedt, nagyhatású intézménye a gazdaság oldaláról szimpla tarifális szolgáltatássá degradálódott, a jog szemlélete szerint a csatornázási művekkel, a temetkezési, a közterület fenntartó vállalatokkal egy sorban közüzemi vállalat/vállalkozás lett.¹¹ A valamikor alapszintű ellátás kategóriába tartozó mozi nem tényező a középszintű ellátást megtestesítő várossá minősítés egyébként fellazult kritérium-rendszerében, településtudományi kutatásokban nem szerepel a városi, városias jelleg ismérvei között, nem áll az egyoldalúan esztétikai indíttatású mozgóképszakmai kutatások centrumában.

A mozival kapcsolatban megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyrendszernek a szűk szakmai területeken túlmutató társadalompolitikai következménye van/lehet. Napjaink forgalmazói gyakorlata mellett néhány centrumtól eltekintve erősen leszűkül az igényes és a művészi értékű mozifilmek nézőkhöz juttatásának adekvát (tehát moziban közvetített) lehetősége.

A jelenlegi moziszerkezetben, az állami támogatás fennálló feltételei mellett a főváros, a regionális központok, megyeközpontok mellett elvéve egy-két közép- vagy kisváros (Balassagyarmat, ill. Jászberény, Kiskunfélegyháza) filmszínháza vállalhatja az értékes alkotások bemutatását célzó műsorpolitikát. Ennek következménye, hogy a leginkább rászoruló egységek alig, viszonylag jó vagy jobb pozícióban lévő piaci versenytársaik viszont hozzájutnak a működési támogatáshoz, mi több lefölik azt. Sokatmondó adalék, hogy 2005. május végéig a főváros mellett mindössze 27 település 31 mozija kérte regisztrációját art-moziként a Nemzeti Filmirodától, amely az állami támogatás igénylésének feltétele. A regisztrált 46 játszóhely egyharmada fővárosi mozi, 8 regionális központból, 10 megyeközpontból, 7 középvárosból, 4 kisvárosból, 1 törpevárosból kandidált a minősítésre. Mellettük egyetlen községi mozi kérte listára vételét Bölcskéről, szakmai elhivatottságból, de minden bizonnyal némi félreértés következtében.

Az ellátottsági különbségek a mozifilm elérhetősége szempontjából nemcsak kettészakítják az országot, de többszörösen megosztják a magyar lakosság kulturálódási esélyegyenlőségét. Lesz, aki túlkínálatból válogathat, lesz, aki kisebb, lesz, aki nagyobb időráfordítás és anyagi áldozat árán juthat hozzá e kulturális szolgáltatáshoz, és lesznek olyanok, akik arról lemondani kényszerülnek. A mozizás iránti igények jelenlegi szinten maradása, esetleges bővülése pedig a távolság legyőzésére irányuló egyéni mobilitás megnövekedését generálhatja, amelynek növekvő környezetterhelési konzekvenciái lehetnek.

A kétségtelenül technikai innovációs elemeket is tartalmazó új multiplexek terjedése (nem utolsó sorban a hozzájuk társuló forgalmazói magatartás) számos működőképes hagyományos mozi ellehetetlenüléséhez vezetett, s további mozik bezárását eredményezheti. A technikailag újfajta mozikultúra pedig egy merőben más, fogyasztásra és nem műélvezetre orientált nézői magatartást kényszerített ki.

Az egyre terjedő, a mozifilmek esetében csak csökkent értékű befogadói lehetőségeket biztosító videóban (VHS, DVD), a házimoziban testet öltő individualizálódott mozgóképfogyasztás az egyének kulturális szegregációjának, a közösségek széthullásának, a társadalom atomizálódásának irányába hat.

A mozi nélküli települések számának növekedésével nő azon közoktatási intézmények száma, amelyekben a NAT mozgóképkultúrával kapcsolatos feladatrendszere maradéktalanul nem hajthatók végre (BORSOS Á. 2004a).

IRODALOM

- BANYÁR M. 2004. Belső, piaci elemzések. – Budapest Film, ined.
- BARANYI B. 2004. Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. – Tér és Társadalom. 18. 2. pp. 1–21.
- BELUSZKY P. 2003. Magyarország településföldrajza. Általános rész. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 568 p.
- BELUSZKY P.–GYÖRI R. 2004. Fel is út, le is út... – Tér és Társadalom. 18. 1. pp. 1–41.

- BERÉNYI, I.–DÖVÉNYI, Z. 1995. Historische und aktuelle Entwicklungen des ungarischen Siedlungsnetzes. – Beiträge zur Regional Geographie, 39. Leipzig
- BORSOS Á. 2004a. A magyar mozhálózatról tér tudományi megközelítésben. – Tér és Társadalom. 18. 3. pp. 77–89.
- BORSOS Á. 2004b. A mozik helyzete a Nyugat-Dunántúli régióban. – OPAKFI, Budapest. (Megj. alatt)
- DÖVÉNYI Z. 2003. Településrendszer. – In: PERCZEL GY. (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Bp. pp. 521–562.
- FALUSSY, B. 2005. The changes in reading habits as reflected by time-budget analyses. – <http://www.oszk.hu/kiadvany/iras/14fb.html>
- KŐSZEGFALVI GY. 1997. Urbanisztika. Urbanizáció – Városfejlődés. – JPT TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, Pécs, 208 p.
- KŐSZEGFALVI GY.–TÓTH J. 2001. Általános településföldrajz. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 421–484.
- S. NAGY K. 2005: A vizualitás, mint korunk gyermekbetegsége. – <http://www.oszk.hu/kiadvany/iras>
- SIKOS T.T.–HOFFMANN I.-NÉ. 2002. Budapesti bevásárlóközpontok tipológiája. – Földr. Ért. 53. 1–2. pp. 111–127.
- TRÓCSÁNYI A.–TÓTH J. 2002. A magyarság kulturális földrajza II. – Pro Pannónia Kiadó, Pécs, pp. 140–142.

A magyarországi erdei iskolák térszerkezetének vizsgálata

BORNEMISZA IMRE¹–KOPÁRI LÁSZLÓ²

Abstract

Spatial pattern of forest schools in Hungary

The number of school groups and destination places participating in the forest school programs have increased in Hungary over the past five years. Most of the forest schools are situated on the territory of National Parks or in their vicinity, mainly at small settlements.

Operation of a forest school in a poorly developed settlement can produce economic progress triggered by tourism, so far as the settlement possesses the adequate number of places for accommodation. Backwardness and the traditional peasant farming do not present any obstacle for the establishment of schools, for they need little material investment. Forest school groups provide jobs and ensure income for the local people of minor settlements even in off season.

Forest schools, due to their nature, promote nature conservation, protect cultural environment and the material values, and they revive and cherish the national and local traditions.

The environment oriented education in forest schools is the basis of preserving development.

For the spatial structural analysis of the Hungarian forest schools GIS methods were used.

Bevezetés

Az erdei iskolák másfél évszázada létező fogalma Magyarországon új értelmezést kapott a 21. sz. elején. Az országos mozgalom a 2001-es évben indult, államilag támogatott formában. Az Oktatási Minisztérium törekvése az, hogy minden diák általános iskolai tanulmányai alatt legalább egyszer eljusson szolgáltatók által szervezett erdei iskolába. Ezt a szándékot a Miniszterelnöki Hivatal és több minisztérium is pályázat útján támogatja. Ennek hatására hazánkban az elmúlt négy tanévben nőtt az erdei iskolás programokon részt vevő diákok és az őket fogadó erdei iskolák száma.

Az erdei iskolák nevelő-oktató tevékenységét sokan, sokféleképpen leírták. A belföldi diákturizmusra, környezetvédelemre és gazdaságra gyakorolt hatásuk miatt fontosnak tartottuk a térségi elhelyezkedés vizsgálatát is, mivel az erdei iskola őrzi és védi az adott természeti és kulturális környezetet, növeli a turizmus volumenét, gazdasági fellendülést, fejlődést eredményezhet elmaradott

¹ Adjunktus, PTE Informatika és Általános Technika Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

² Doktorandusz, PTE Földtudományok Doktori Iskola, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

kistelepüléseken. Az erdei iskolás csoportok turisztikai holtszezonban is munkát és jövedelmet biztosítanak a szervezéssel, a programok lebonyolításával foglalkozó embereknek. E szempontok alapján az erdei iskolák pozitív irányba befolyásolják a fenntartható fejlődést és az ökoturizmus alapját képezhetik napjainkban az adott területen.

Kutatásunkhoz az adatmennyiség évenkénti növekedése és az egyre több vizsgálati szempont felmerülése miatt térinformatikai módszereket alkalmaztunk, melyekkel pontosabb eredményeket, térképeket kaptunk, s lényegesen gyorsabban jutottunk el az összefüggések felismeréséhez.

Az erdei iskola fogalma

Az erdei iskola az 1860-as évek óta élő fogalom. A 19–20. sz. fordulóján és a 20. sz. első felében egészségügyi és oktatási intézményként került a köztudatba.

A Magyar Pedagógiai Lexikon (KEMÉNY F. 1933) szerint az erdei iskola „a szabadlevegős iskola legismertebb faja. Célja kettős: megóvni a gyenge szervezetű aszténiás, többnyire tuberkulotikusan fertőzött vagy komolyan veszélyeztetett tanulót a megbetegedéstől a természeti tényezők (nap, erdei levegő), rendszeres testápolás, jó táplálék és a környezetből való kiemelés által, másrészt biztosítani az odautalt gyermekek részére a tanulmányokban való haladást. A kiválasztás gondos orvosi vizsgálattal történik. A felvett tanulókat külön kocsik szállítják a gyülekező helyekről a városhoz közel fekvő erdei iskolákba, ahonnan csak estefelé térnek vissza. Az iskolák nagy része tavasztól ősziig van nyitva, újabban számos erdei iskola teljes tanéves iskolává alakult át. A tanítás koedukációs, az órák 30–35 percesek, osztályonként 15–20 tanulóval. A nap java részét a tanulók játékkal, kertészkedéssel, szőlőmunkával³ töltik. Ebéd után két órát pihennek. Az iskolák nagyobb része hálótermekkel rendelkezik, és a tanulókat, vagy azok egy részét éjszakára is ott tartja.”

A Pedagógiai Lexikon (KISS Á. 1976) szerint az erdei iskola még mindig egészségügyi és egyben oktatási intézmény. Feladata megóvni a gyenge szervezetű, betegségre hajlamos tanulókat a megbetegedéstől a természeti tényezők (nap, erdő, magaslati levegő) kedvező hatásainak érvényesítésével, egyben biztosítani a tanulmányokban való haladást. Az erdei iskolák egész évben nyitva tartanak. A beutalt tanulók játékkal, sporttal és tanulással töltik idejüket, megfelelő pihenőidők közébeiktatásával.

Még az 1997-ben megjelent Pedagógiai Lexikon (BÁTHORY Z.–FALUS I. 1997) is múlt időben beszél az erdei iskoláról: „A századforduló táján kibontakozó szabadlevegős iskola egyik típusa. Az egészséges hegyi, erdei környezetben létrehozott bentlakásos intézményeknek jelentős gyógyászati, egészségnevelő szerepe volt, a mozgalom kezdetben a tüdőbeteg vagy veszélyeztetett gyerekek egészségvédelmét, tovább-

³ *szőlő* (svéd): kézügyességi foglalkoztatás az iskolákban, amelynek során papírból, fából, agyagból és különféle fémekből önálló munkával meghatározott tárgyat készítenek a tanulók. Svéd- és Finnország iskoláiban a 19. sz. utolsó negyedétől kötelező tantárgy. Magyarországon a Kézimunkára Nevelő Országos Egyesület állított fel szőlőműhelyeket az I. világháború előtt. A szőlőmunka a II. világháborúig tantárgyként szerepelt az elemi iskolákban.

bá a beutalt gyerekek iskoláztatását szolgálta. Az erdei iskolák tanulói a nap nagy részét – kerti munkával, játékkal, sporttal, szlőjddel foglalkozva – a szabadban töltötték. Az elsősorban egészségügyi-gyógyító intézménynek tekinthető erdei iskolák hagyománya az 1860-as évekre nyúlik vissza...”

A mai erdei iskolák részben követik a reformpedagógiai elődök hagyományait, de a környezeti nevelés új szemléletével és komplex feladatrendszerével bővülnek. Didaktikailag is újat hoznak, amennyiben a megismerési folyamatot az élet természetes integráltságára építik fel. Időlegesen feloldják az iskola hagyományos tantárgyi rendszerét úgy, hogy tanítási-foglalkoztatási programjukat elsődlegesen projekt módszerrel szervezik. A projekt középpontjában az erdei iskola helyszíne, környezete áll.

A 2001. márciusában szervezett Erdei Iskola Konferencia záróülésén fogadták el az erdei iskola hivatalos fogalmát: „Az erdei iskola sajátos, a környezet adottságaira építő nevelés- és tanulás-szervezési egység. A szorgalmi időben megvalósuló, egybefüggően többnapos, a szervező oktatási intézmény székhelyétől különböző helyszínű tanulás-szervezési mód, amelynek során a tanulás a tanulók aktív, cselekvő, kölcsönösségen alapuló együttműködésére épül. A tanítás tartalmilag és tantervileg egyaránt szorosan és szervesen kapcsolódik a választott helyszín természeti, ember által létesített és szociokulturális környezetéhez. Kiemelkedő nevelési feladata a környezettel harmonikus, egészséges életvezetési képességek fejlesztése és a közösségi tevékenységekhez kötődő szocializáció” (KOSZTOLÁNYI I. 2002).

Az erdei iskola és a turizmus kapcsolata

A WTO Hágai Nyilatkozata által elfogadott definíció szerint az erdei iskolába érkező, és ott akár csak pár napig tanuló diákok már turisták, és a turizmusban vesznek részt:

„Turizmus alatt egyrészt az ember állandó életvitelén és munkarendjén (lakásán és munkahelyén) kívüli valamennyi helyváltoztatását és tevékenységét értjük, bármi legyen azok konkrét indítéka, időtartama és célterülete. A turizmus másrészt az ezzel kapcsolatos igények kielégítésére létrehozott anyagi-technikai és szervezeti feltételek, valamint szolgáltatások együttese” (LENGYEL M. 1994).

A fentiek értelmében az erdei iskolában a tanulók az oktatási intézmény székhelyétől különböző helyszínen tanulnak, amely állandó életvitelükön és „munkarendjükön” kívüli helyváltoztatással jár. Másrészt az erdei iskolában a diákok, tanárok igényeinek kielégítésére irányuló szolgáltatások – az erdei iskola szervezése, szállás, étkeztetés, utaztatás stb. – is kimerítik a turizmus fogalmát.

A turizmusnak manapság nagyon sok fajtája létezik. Az erdei iskola a tantervi kapcsolódásai és nevelési feladatai folytán az ökoturizmus fogalmához kapcsolható, mivel egyrészt az erdei iskola tanulói, pedagógusai tanulmányozzák az adott terület természeti és kulturális környezetét, másrészt az erdei iskolához kapcsolódó szolgáltatókkal együtt őrzik és védik azt.

Az erdei iskolák területi elhelyezkedésének kutatástörténete

Az erdei iskolákat hosszú ideig csak a pedagógia szempontjai szerint vizsgálták. Mivel magunk is két erdei iskolát működtetünk, szervezéseink során bepillantást szerettünk volna nyerni az összes magyarországi erdei iskola területi elhelyezkedésébe, turisztikai-, területfejlesztési kapcsolataiba, a fenntartható fejlődésben betöltött szerepébe. Ennek érdekében már több kutatást végeztünk, ill. egyes részterületek kutatási eredményét irányításunk alatt hallgatók írták meg szakdolgozat formájában.

A kutatásaink kezdetén, 2002-ben először szintén az erdei iskolák területi elhelyezkedését vizsgáltuk meg Magyarországon, ill. a kutatási időszak alatt bekövetkezett változásokra kerestünk magyarázatot (KOPÁRI L.–LANTOS X. 2004). 2003-ban a MTA PAB által Pécsen rendezett konferencián az erdei iskola és a fenntartható fejlődés összefüggéseire mutattunk rá. A 2004-ben Szegeden megrendezett Magyar Földrajzi Konferencián a fenntartható turizmusfejlesztéssel hoztuk összefüggésbe az erdei iskolákat (KOPÁRI L.–LANTOS X.–MILICS G. 2004).

Magyarország oktatásföldrajzáról hiánypótló műként jelent meg M. CSÁSZÁR ZS. könyve (2004), amelyben nem szerepel ugyan az erdei iskola, mint az oktatás speciális és sajátos formája, ennek ellenére a mű alapja lehet az erdei iskolák oktatásföldrajzi megközelítésének. CSÁSZÁR ZS. és KOPÁRI L. munkája (2005) már az erdei iskolák komplex földrajzi elemzésén kívül az oktatásföldrajzi szempontokat is figyelembe veszi.

A kutatás célja és módszerei

Kutatásunkban elsősorban az erdei iskolák területi elhelyezkedését vizsgáljuk a 2001/2002-es és 2002/2003-as tanévben, valamint az erdei iskolák jelentőségét az oda érkező diákok létszáma alapján. Célunk, hogy magyarázatot találjunk a területi eloszlás egyenlőtlenségeire. További szándékunk, hogy meghatározzuk a legjelentősebb erdei iskolák vonzáskörzetét, és okokat keresünk azok méretbeli különbségeire, területi elhelyezkedésére. Harmadik kitűzött célunk, hogy kimutassuk az erdei iskolákba legtöbb tanulót küldő iskolák településeinek földrajzi elhelyezkedését, és magyarázatot találjunk ezek okaira.

Kutatásainkhoz az Erdei Iskolai Programot támogató minisztériumok által közösen, az utolsó négy tanévre kiírt erdei iskolai pályázatok eredményeit használtuk fel (<http://www.ptmik.hu/ujhonlap/index2.htm>). A pályázatokat három kategóriába sorolták: elfogadott, el nem fogadott és formailag hibás pályázatok. A tapasztalataink szerint általában csak a pályázati pénzt nyert iskolák küldtek diákokat erdei iskolai programra, ennek egy-egy erdei iskolai időszak viszonylag hosszú időtartama miatti magas költség az oka. Kutatásunk során így a négy év nyertes pályázatait vettük figyelembe.

A 2001/2002-es és 2002/2003-as tanév erdei iskola pályázatait után a 2003/2004-es és a 2004/2005-ös tanévben az eredmények olyan formában kerültek feldolgozásra és nyilvánosságra, amelyből nem derül ki, hogy a támogatást nyert iskolák

mely településen működő erdei iskolákba juthattak el. Ezek alapján az erdei iskolák elhelyezkedését és vonzáskörzetének vizsgálatát csak az első két év viszonylatában tudtuk elvégezni. Ezekből az adatokból sajnos csak pillanatnyi képet kaphatunk. Mivel azonban ezeknek az erdei iskoláknak a nagy része már a 2001. évet megelőzően is működött önszerveződő formában, állami összefogás nélkül, véleményünk szerint a 2001/2002. és 2002/2003. tanév vizsgálati eredménye is reális képet ad a területi elhelyezkedésre vonatkozóan.

Mind a négy évre vonatkozóan rendelkezésre állnak az adatok az erdei iskolába látogató diákok iskolájának székhelyéről, de a négy év pályázati kiírásainak eltéréseiből adódóan a diáklétszámot a 2002/2003-as tanévre csak egy átlagot alapul véve tudtuk megadni. Ebben az évben az osztályok száma szerint adták a pályázati támogatásokat erdei iskolára, az osztálylétszám megjelölése nélkül. Erre az évre vonatkozóan közelítő átlagértéket kellett alapul venni, így 25 fős osztálylétszámokkal számoltunk.

Az összegyűjtött adatokat MS-Access adatbázisban tároltuk. A táblák közti kapcsolathoz elsődleges kulcsként a településnév mezőt használtuk. Az adatokat az egyes vizsgálati szempontok szerint ArcView térinformatikai rendszerrel ábrázoltuk.

A küldő, ill. fogadó településeket Magyarország térképén a diáklétszámmal arányos méretű ponttal jelenítettük meg. Ezekről a térképről leolvasható, mely területek a preferáltak erdei iskola szempontjából, ill. következtetni lehet az erdei iskolák területi elhelyezkedésének okaira.

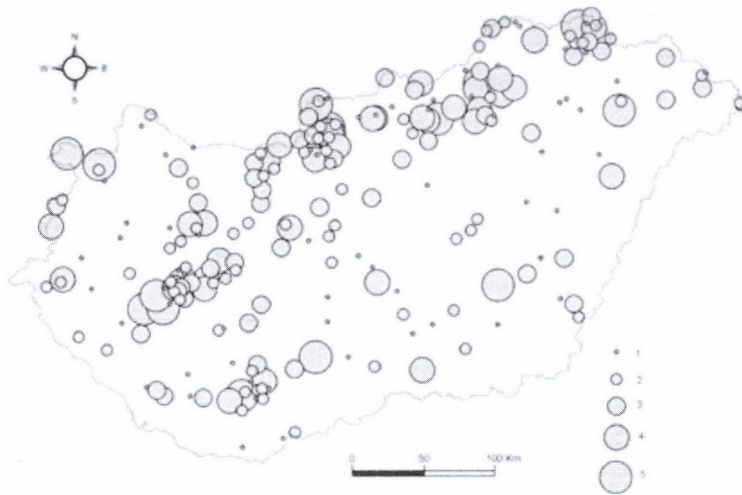
A térinformatikai módszer előnyeinek igazolására a korábban feldolgozott, erdei iskolás csoportokat fogadó települések térképét összehasonlítottuk az új módszerrel készült térképekkel.

A vizsgálat következtetései

Az erdei iskolák területi elhelyezkedése

Egy-egy településhez tartozó erdei iskolába érkező diáklétszámot térképen számos formában ábrázoltuk, míg végül áttekinthető és szemléletes képet az *1. ábra* megszerkesztésével kaptunk. Ezt vizsgálva szembetűnő, hogy az erdei iskolák területi eloszlása nem egyenletes. Koncentrálódnak az ország egyes területeire, és főleg ezeken a területeken lévő erdei iskolákban magas az odaérkező diákok száma is. Vizsgáljuk meg, melyek ezek az érintett területek:

Erdei iskolák csoportosulása figyelhető meg a Balaton körül, a Mecsek, Bakony, Gerecse, Pilis, Visegrádi-hegység, Börzsöny, Mátra, Bükk, Aggteleki-karszt és a Zempléni-hegység területén. Ezeken a területeken kívül az erdei iskolába érkező diákok létszáma alapján elszórta található jelentős erdei iskolás helyszínek a Soproni-hegység–Fertő-tó, Kőszegi-hegység, Vasi-Hegyhát, Velencei-tó, Sárköz és az Alföld több területén. Ez a koncentráció és az elszórta található jelentős erdei iskolák területi elhelyezkedése több okra vezethető vissza.

1. ábra. Erdei iskolák területi elhelyezkedése és jelentősége Magyarországon a fogadott diáklétszám alapján a 2001/2002. és a 2002/2003. tanév összesített adatait figyelembe véve. Fogadott létszám 2001–2002. – 1 = 100 fő alatt; 2 = 101–250; 3 = 251–500; 4 = 501–1000; 5 = 1000 fő felett (http://www.konkomp.hu adatai alapján szerk.: BORNEMISZA I.–KOPÁRI L. 2005)

Territorial distribution and significance of forest schools in Hungary, on the basis of the number of accommodated pupils, according to the combined data of the 2001/2002 and 2002/2003 school years. Number of pupils received between 2001–2002. – 1 = less than 100; 2 = 101–250; 3 = 251–500; 4 = 501–1000; 5 = more than 1000 (compiled by BORNEMISZA, I.–KOPÁRI, L. 2005 according to the data of <http://www.konkomp.hu>)

A 2001/2002-es és a 2002/2003-as tanévben működő erdei iskoláknak helyet adó települések területi elhelyezkedését összehasonlítva a magyarországi nemzeti parkok területi elhelyezkedésével⁴ megállapítható, hogy az erdei iskolák egyes csoportjai és az elszórtan található jelentős erdei iskolai célhelyek nagy része a nemzeti parkok területén, vagy azok közelében helyezkedik el. Ennek oka egyrészt, hogy az erdei iskolák egy részét nemzeti parkok működtetik. A 211/1997. (XI. 26.) sz., valamint a 183/2003. (XI. 5.) sz. Kormányrendelet alapján a nemzeti parkok igazgatóságainak állami feladatként ellátandó alaptevékenységei között szerepel az, hogy természetvédelmi bemutató, ismeretterjesztő, oktatási célú, valamint turisztikai létesítményeket tartanak fenn és működtetnek, közreműködnek a természetvédelmi kutatási, oktatási, nevelési és ismeretterjesztési tevékenységekben. Másrészt ezeken a helyeken tanulmányozhatók természet közeli állapotban az adott terület ökológiai viszonya, növény- és állatvilága, néprajzi értékei.

A Fertő-Hanság Nemzeti Park területén Fertőd, Sarród, Sopron, a Duna-Ipoly Nemzeti Park területén Szokolya-Királyrét, Visegrád, Kemence, Kismaros, Pilisszántó, Dunabogdány, a Bükk

⁴ Az elemzés alapja: STIEFEL EURO CART Kft: Magyarország természetvédelmi térképe, 2001.

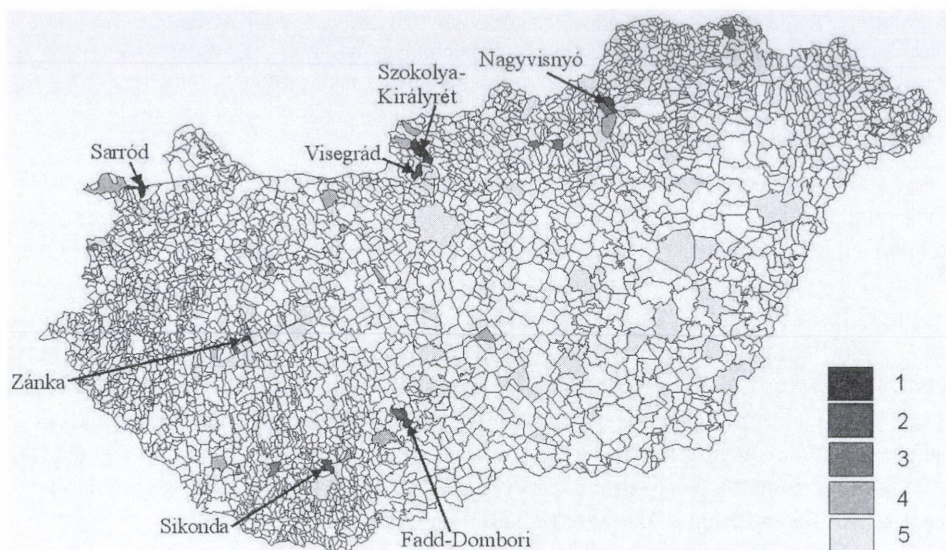
Nemzeti Park területén Bükkszentkereszt, Nagyvisnyó, Szilvásvárad, Eger, Miskolc, a Balaton-felvidéki Nemzeti Park területén Zánka, Döbröce, Balatonberény, Tihany, Kővágóörs, Szigliget, az Őrségi Nemzeti Park területén Szóce, a Kiskunsági Nemzeti Park területén Fülöpháza, a Kőrös-Maros Nemzeti park területén Szarvas, az Aggteleki Nemzeti Park területén Jósvalő fogadott jelentős számú diákot a két tanévben.

Az erdei iskolák egy területen való csoportosulása magyarázható az erdei iskolába diákokat küldő települések területi elhelyezkedésével. Budapestről – lakosságszámából eredően – a legtöbb tanuló járt erdei iskolában az elmúlt 4 tanévben. A 2001/2002-es tanévben 13,5 ezer, a 2002/2003-as tanévben 13,8 ezer, az elmúlt négy tanév összevont adatait tekintve pedig 40,1 ezer tanuló jutott el erdei iskolába. Ez megmagyarázza a főváros környékén a sok és jelentős erdei iskolás helyszínt, amelyek jórészt a Duna-Ipoly Nemzeti Park környékén helyezkednek el. Ezeknek az erdei iskoláknak a jelentőségét növeli Szentendréről és Budaörsről érkező tanulók száma is. A Balaton környéke és a Bakony jelentős vonzerőt jelent a Veszprémből és Székesfehérvárról erdei iskolába készülő tanulók számára. A Miskolcra érkező diákok nagy létszáma a Bükk, a Pécsről érkezők a Mecsek területén működő erdei iskolák jelentőségét indokolja.

A Balaton az elmúlt évtizedekben és napjainkban is a diákturizmus egyik legjelentősebb fogadóterülete. A már meglévő szálláshelyek jobb kihasználtságának és a turistaszezon széthúzhatósága esélyének, valamint Balaton-felvidéki Nemzeti Park közelségének tudható be, hogy a Balaton körül csaknem minden településen szerveztek erdei iskolát. A fent felsorolt adottságokkal és lehetőségekkel magyarázható, hogy a Balaton körül és a Balaton-felvidék egyes részein (Káli-medence) tapasztalható Magyarországon a legnagyobb erdei iskola sűrűség. Ezen települések közül Zánka (3871 fő), Balatonberény (1157 fő), Balatonfenyves (1108 fő), Szigliget (1052 fő), Kővágóörs (808 fő), Tihany (767 fő) fogadta a legtöbb tanulót a 2001/2002-es és 2002/2003-as tanévben.

Térinformatikai módszereket alkalmazva, a meglévő adatok birtokában egyszerűen lehet láttatni a Magyarországon működő erdei iskolák térbeli elhelyezkedését. Az új technika – az adatbázis és a térképszerkesztő szoftver közvetlen összekapcsolásának – előnye, hogy az adatok gyorsan és rugalmasan ábrázolhatók. Az erdei iskolába érkező diáklétszámmal arányos ábrázolás szemléletesebb képet ad a területi eloszlás egyenlőtlenségeiről. Ezzel a számítógépes módszerrel nagyságrendekkel csökkent az adatok megjelenítésére fordított idő.

A korábbi kutatásainkon készült egyik térképet (2. ábra) és ugyanarról az időszakról térinformatikai módszerrel készült térképet (3. ábra) összehasonlítva szembevetendő különbségek figyelhetők meg. A méretarányos ábrázolásnak köszönhetően feltűnőbb a Balaton és Budapest környékének kiemelkedő szerepe az erdei iskolák területi elhelyezkedésében. Az adatok ábrázolása is pontosabb, mivel az erdei iskolákkal rendelkező települések koordinátáihoz rendeljük hozzá az adatbázisunkban szereplő adatokat. A két térkép ábrázolásában is vannak különbségek. A létszámarányosan feltüntetett adatok pontosabban kifejezik egy-egy erdei iskola jelentőségét. A figyelmetlenségből és az adatok nagy mennyiségéből származó hibák is kiküszöbölhetők a számítógépes technika alkalmazásával.

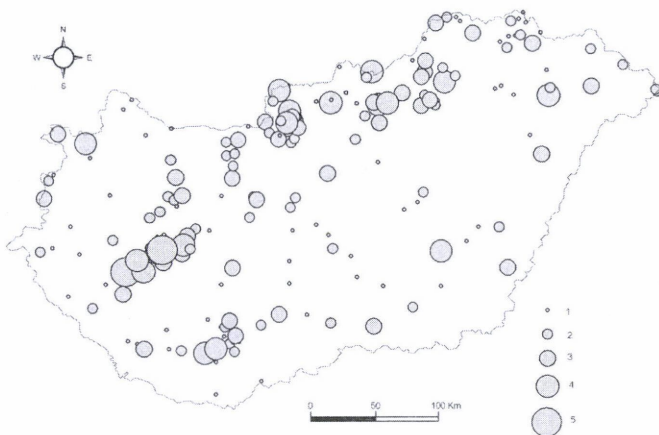
2. ábra. Erdei iskolák területi elhelyezkedése és jelentősége Magyarországon a fogadott csoportszám alapján, a 2002/2003. tanévben Az adott településre érkező erdei iskolás csoportok száma a 2001/2002-es tanévben. – 1 = 9<; 2 = 7–8; 3 = 5–6; 4 = 3–4; 5 = 1–2. (Forrás: KOPÁRI L.–LANTOS X. 2004)

Territorial distribution and significance of forest schools in Hungary on the basis of the number of the groups of pupils in the 2002/2003 school year. The number of forest school groups received by the settlement in school year 2001/2002. – 1 = 9<; 2 = 7–8; 3 = 5–6; 4 = 3–4; 5 = 1–2. (Source: KOPÁRI L.–LANTOS, X. 2004)

Az iskolák vonzáskörzete

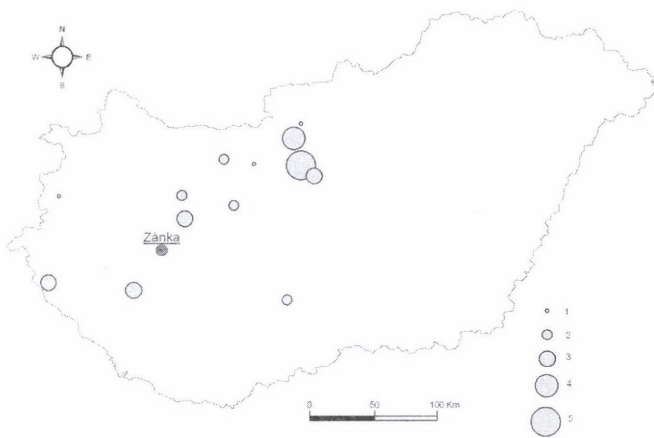
A térinformatikai módszer lehetőséget biztosít a kutatással kapcsolatosan felmerülő új célok kijelölésére és a kérdések gyors igazolására. Az erdei iskolák vonzáskörzetének vizsgálatából magyarázatot várunk arra a kérdésre, hogy a legjelentősebb, legtöbb diákot fogadó erdei iskolák vonzáskörzete nagyobb-e a kisebb jelentőségű erdei iskolák vonzáskörzeténél. A legnagyobb diáklétszámmal működő erdei iskolák vonzáskörzetét térképen ábrázolva a következőkben leírt megállapításokat tehetjük.

A legtöbb diákot (3871 főt) Zánka erdei iskolája fogadta a 2001/2002-es és 2002/2003-as tanév összevont adatait nézve. A volt úttörő-, ma diáktábor szálláshely kapacitásának, a Balaton közelségének, ismertségnek és országos marketingjének következtében a Dunántúl középső- és É-i felére kiterjedő vonzáskörzettel rendelkezik. A vonzáskörzet sarokpontjai Lenti, Szombathely, Vác és Kalocsa (4. ábra). Budapest, mint legtöbb diákot erdei iskolába kibocsátó város szintén szerepel a zánkai erdei iskola vonzáskörzetébe tartozó települések között. A Duna vonala érdekes határt képez a vonzáskörzet tekintetében. A Dunától K-re csak három település találha-

3. ábra. Erdei iskolák területi elhelyezkedése és jelentősége Magyarországon a fogadott diáklétszám alapján, a 2002/2003. tanévben. Fogadott létszám 2002. – 1 = 100 fő alatt; 2 = 101–250; 3 = 251–500; 4 = 501–1000; 5 = 1000 fő felett. (<http://www.konkomp.hu> adatai alapján szerk.: BORNEMISZA I.–KOPÁRI L. 2005)

The territorial location and significance of the forest schools in Hungary on the basis of the number of the accommodated pupils in the 2002/2003 school year. Number of pupils received in school year 2002. – 1 = less than 100; 2 = 101–250; 3 = 251–500; 4 = 501–1000; 5 = more than 1000. (ed. by BORNEMISZA, I.–KOPÁRI, L. 2005 according to the data of <http://www.konkomp.hu>)

4. ábra. A Zánkán működő erdei iskola vonzáskörzete a 2001/2002. és 2002/2003. tanév összesített adatait tekintve. Diáklétszám 2001–2002. – 1 = 100 fő alatt; 2 = 101–250 fő között; 3 = 251–500 fő között; 4 = 501–1000 fő között; 5 = 1000 fő felett. (<http://www.konkomp.hu> adatai alapján szerk.: BORNEMISZA I.–KOPÁRI L. 2005)

Zone of attraction of the forest school at Zánka according to the combined data of the 2001/2002 and 2002/2003 school years. Number of pupils received between 2001–2002. – 1 = less than 100; 2 = 101–250; 3 = 251–500; 4 = 501–1000; 5 = more than 1000. (ed. by BORNEMISZA, I.–KOPÁRI, L. 2005 according to the data of <http://www.konkomp.hu>)

tó Zánka vonzáskörzetében. Vác, Vecsés, Kalocsa a Duna közvetlen közelében helyezkedik el. A tőlük K-re eső települések – Zánkához képest – rossz közlekedési helyzete magyarázza, hogy a vonzáskörzet határa a Duna vonalánál megáll.

Mivel a pályázati forrásból támogatott erdei iskoláknak legalább öt nap, négy éjszakásnak kell lennie, ezért jelentős pénzbe kerül már a szállás és az étkezés is. A költségeken csökkenteni az utazás szervezésénél lehet, ezért az egyes általános iskolás csoportok erdei iskolai helyszínének kiválasztásában szerepe van megközelíthetőségnek, a közlekedési tényezőknek is.

Az erdei iskolák – szellemiségükből adódóan – általában kistelepüléseken szerveződtek, melyek egy része esetleg elmaradott térségekben található. Az ott rendelkezésre álló vagy erre a célra kialakított szálláshely kapacitás csak egy-egy (max. 50 fős) csoport fogadására alkalmas. A Zánkára érkező nagy diáklétszám oka éppen az lehet, hogy a nagy szálláshely kapacitás következtében egy időben több csoport fogadására is alkalmas az erdei iskolás csoportok által preferált időszakban, szeptember-október, ill. május hónapokban.

Erdei iskolás diáklétszám tekintetében csak a Szokolyára érkezők száma (2014 fő) haladja meg a zánkai diáklétszám 50%-át. Ezt az arányt sem érte el a Fertődre (1621 fő), Sikondára (1575 fő), Kismarosra (1797 fő) érkező diákok száma a 2001/2002. és 2002/2003. tanév összesített adatait figyelembe véve. A felsorolt négy település vonzáskörzete ennek ellenére szintén kiterjed az ország nagy részére. Szokolya vonzáskörzete Budapest és Székesfehérvár környékére, valamint az Alföld körzetére terjed ki. A legtávolabbi erdei iskolások Szegedről, Hajdúhadháztól, Sáropatakról érkeztek. A Szokolyához közel fekvő Kismarosnak és Visegrádnak érdekes módon hasonló a vonzáskörzete. A távolabbról utazó erdei iskolások főleg az Alföldről érkeznek ezekre a településekre. Ennek oka lehet, hogy így az Alföldtől teljesen eltérő természeti tájjal ismerkedhetnek meg a tanulók. Fertőd vonzáskörzete kitölti azt az ūrt a Dunántúl É-i-Ny-i részén, amely területet nem érintette Zánka vonzáskörzete. Érdekesség, hogy az ország ÉK-i feléből, Felsőzsolcáról több csoport is tanult Fertőd erdei iskolájában. Sikonda vonzáskörzete egyrészt Baranya megyére terjed ki, másrészt elszórtan az ország több tájegységének településeiről. Szegedről, Hódmezővásárhelyről, Budapestről, Budaörsről és Lentiből érkeztek ide diákok. Érdekes jelenség, hogy Abaliget, amely Sikonda közelében fekszik a Mecsekben, ahhoz hasonló vonzáskörzettel rendelkezik.

Figyelemre méltó Fadd-Dombori esete (5. ábra), melynek erdei iskolájába Kaposvárról, Bajáról, Vajtáról, Pázmándról, Dunaharaszttiból és Budapestről érkeznek tanulók. A felsorolt települések közül a legtávolabbi Budapestről érkeznek a legtöbb diák Fadd-Dombori erdei iskolájába, mely mutatja ebben az esetben is Budapest jelentőségét. Az onnan érkező diákok a nagy távolsággal járó többletköltséget is meg tudják fizetni.

A Balaton körül elhelyezkedő erdei iskolák vonzáskörzete kisebb eltérésekkel Budapest felé nyúlik, ami szintén a kedvezőbb közlekedési feltételeknek tudható be.

Sopron vonzáskörzete saját magán kívül csak Veszprémre, Budapestre és Egerre terjed. Az ide érkező 1060 diákból 747 helyi lakos. A közlekedést figyelembe véve a soproniaknak ez a leginkább költséghatékony és legegyszerűbb megoldás, de így a diákok

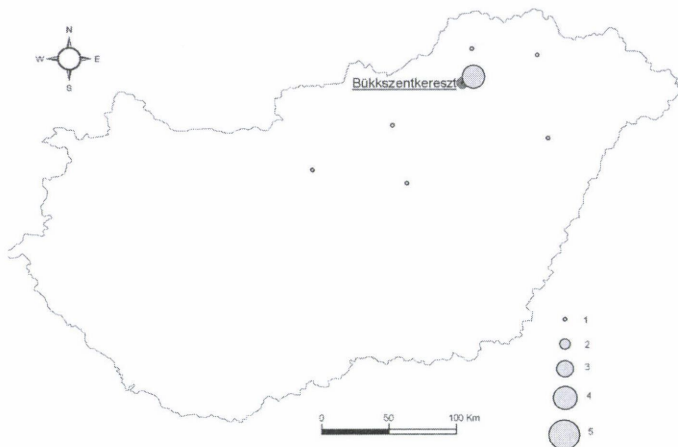
5. ábra. A Fadd-Domboriban működő erdei iskola vonzáskörzete a 2001/2002. és 2002/2003. tanév összesített adatait tekintve. Diáklétszám 2001–2002. – 1 = 100 fő alatt; 2 = 101–250 fő között; 3 = 251–500 fő között; 4 = 501–1000 fő között; 5 = 1000 fő felett. (<http://www.konkomp.hu> adatai alapján szerk.: BORNEMISZA I.–KOPÁRI L. 2005)

Zone of attraction of the forest school in Fadd-Dombori according to the combined data of the 2001/2002 and 2002/2003 school years. Number of pupils received between 2001–2002. – 1 = less than 100; 2 = 101–250; 3 = 251–500; 4 = 501–1000; 5 = more than 1000. (ed. by BORNEMISZA, I.–KOPÁRI, L. 2005 according to the data of <http://www.konkomp.hu>)

csak a saját környezetükkel ismerkednek meg mélyebben. Egy nagyváros tekintetében más a helyzet. Bükkszentkeresztre (6. ábra), a viszonylag nagy vonzáskörzetet is figyelembe véve a szomszédos Miskolcra érkezik a legtöbb diák, akik a nagyvárosi életből kilépve Bükki Nemzeti Park területén mélyíthetik el az iskolapadban tanultakat.

A fentiek alapján a jelentős erdei iskolák vonzáskörzete három fő típusba sorolható. Az első típusra legjobb példa Zánka és Szokolya, amelyek területileg a legnagyobb körzetben éreztetik hatásukat, a diákok több megyéből, akár ország egészéről érkeznek. A második típus esetében az erdei iskola elsősorban a fővárosból fogadja a diákokat. Jó példa erre Fadd-Dombori. A harmadik jellemző területi elrendeződés szerint a gyerekek legnagyobb része egy közeli nagyvárosból érkezik – ez tapasztalható Bükkszentkereszt-Miskolc, ill. Sikonda-Pécs esetében.

A vonzáskörzet-vizsgálatnak többek között az erdei iskolák marketingtevékenységénél látjuk hasznát. Ezek figyelembevételével egy adott területen működő erdei iskola szolgáltató a hozzá közel eső, közlekedés szempontjából még megfelelő területeken fejtheti ki reklámtévékenységét. Oktatásföldrajz és oktatáspolitikai szempontból is jelentősége van a vonzáskörzet vizsgálatnak. Ha állami szinten az a cél, hogy minden általános iskolás korú tanuló tanulmányai alatt legalább egyszer eljusson erdei iskolába, akkor a meglévő erdei iskolák vonzáskörzetéből kieső területek tanárait, diákjait célirányosabban tudja ösztönözni a minisztérium, ill. fejlesztési lehetőséget biztosíthat erdei iskola szolgáltatóknak az adott területeken.

6. ábra. A Bükkzentkeresztben működő erdei iskola vonzáskörzete a 2001/2002. és 2002/2003. tanév összesített adatait tekintve. Diáklétszám 2001–2002. – 1 = 100 fő alatt; 2 = 101–250 fő között; 3 = 251–500 fő között; 4 = 501–1000 fő között; 5 = 1000 fő felett. (<http://www.konkomp.hu> adatai alapján szerk.: BORNEMISZA I.–KOPÁRI L. 2005)

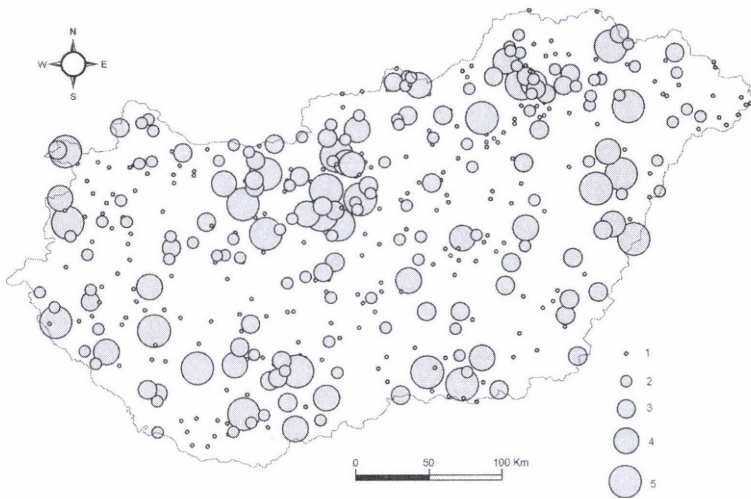
Zone of attraction of the forest school in Bükkzentkereszt according to the data of the 2001/2002 and 2002–2003 school years. Number of pupils received between 2001–2002. – 1 = less than 100; 2 = 101–250; 3 = 251–500; 4 = 501–1000; 5 = more than 1000. (ed. by BORNEMISZA, I.–KOPÁRI, L. 2005 according to the data of <http://www.konkomp.hu>)

Az iskolai mobilitás sajátosságai

Az erdei iskolába jelentős számú diákot küldő települések földrajzi elhelyezkedését vizsgálva alapvetően megállapítható, hogy a küldő településeknek azokon a területeken legnagyobb a sűrűsége, ahol ezt az erdei iskolák tekintetében is tapasztaljuk (7. ábra). Az erdei iskola szolgáltatók – üzleti megfontolásból is – a potenciális nagy célközönségre alapozva szervezték az erdei iskolákat az adott nagyvárosok közelébe, figyelembe véve a megfelelő természeti tájat és a közlekedési viszonyokat.

A 2001. és 2005. közötti tanévekben az erdei iskolába eljutó gyereklétszám összevont adatait térképen ábrázolva kiemelkedő Budapest és Miskolc környékének jelentősége. Jelentős érdeklődést mutatnak még az erdei iskola iránt Eger, Veszprém, Pécs – Szekszárd – Dombóvár – Kaposvár, Szeged – Hódmezővásárhely, Debrecen, Szombathely – Kőszeg – Sopron térségében. Ezek az eredmények nem is meglepőek, hiszen az ország legnagyobb lélekszámú településeiről van szó.

Az erdei iskolába legtöbb gyereket küldő első tíz település között található Magyarország öt legnagyobb népességű városa, Budapest, Debrecen, Miskolc, Szeged és Pécs (1. táblázat). Nyilvánvaló, hogy ezekben a városokban abszolút értékben is több az általános iskolás korú gyerek, s a fiatalok aránya is nagyobb a lakosság-számhoz viszonyítva, mint az aprófalvak esetében. Az erdei iskola lényege egyrészt

7. ábra. A küldő települések 2001–2004. években, összesítve. Küldött létszám 2001–2004. – 1 = 100 fő alatt; 2 = 101–250 fő között; 3 = 251–500 fő között; 4 = 501–1000 fő között; 5 = 1000 fő felett (http://www.konkomp.hu adatai alapján szerk.: BORNEMISZA I.–KOPÁRI L. 2005)

The sending settlements in the 2001–2004 years, all in one. Total number of pupils sent between 2001–2004. – 1 = less than 100; 2 = 101–250; 3 = 251–500; 4 = 501–1000 students; 5 = more than 1000. (ed. by BORNEMISZA, I.–KOPÁRI, L. 2005 according to the data of http://www.konkomp.hu)

1. táblázat. A erdei iskolákba a 2001–2005 közötti tanévekben legtöbb diákot küldő települések népességszáma

Küldő település	Diáklétszám összesen (fő)	Népesség 2001 (fő)
Budapest	40 089	1 719 342
Veszprém	4790	61 719
Szentendre	3312	23 119
Székesfehérvár	3104	102 670
Miskolc	2749	180 282
Debrecen	2103	205 881
Tatabánya	1947	71 496
Budaörs	1578	24 586
Pécs	1432	158 942
Szeged	1407	162 860

(Forrás: http://www.konkomp.hu, http://www.ksh.hu)

abban áll, hogy a gyerekek tapasztalati úton ismerkedjenek a természettel. Nagyvárosokban élő tanulóknak erre kisebb az esélyük a hétköznapokban. Számukra egy falusi vagy természetközeli környezetben eltöltött egyhetes erdei iskola több új élményt jelent, az ilyen irányú ismeretek tekintetében nagyobb mértékben gazdagodnak.

Budapest küldte mind a négy tanévben a legtöbb diákot erdei iskolába. Az évenkénti legtöbb diákot küldő első öt település között szerepel még Veszprém három, Szentendre és Székesfehérvár két-két alkalommal. Ha az erdei iskolákba utazó diáklétszámot az adott település népességszámához viszonyítjuk, kiderül, hogy arányát tekintve nem a nagyvárosok a legaktívabbak erdei iskolák látogatása tekintetében. Némelyik kistelepülésről ezer főre vetítve sokkal több gyermek jutott el erdei iskolába, mint a felsorolt nagyvárosokból. Ez arra utal, hogy nem az életkörülmények a meghatározóak e tekintetben, hanem a tanárok aktivitása saját iskolájukban.

Összegzés

Az erdei iskolák térinformatikai elemzéséből is megállapítható, hogy az erdei iskolai mozgalom jelentős számú diákot, tanárt mozgat meg évente Magyarországon. Az alkalmazott módszer segítségével könnyen ábrázolhatóak térképen a nagyszámú adathalmazok különböző szempontok és összefüggésrendszerek alapján is.

A magyarországi erdei iskolák térszerkezetének vizsgálatból kiderült, hogy az erdei iskolák az ország egyes területein koncentrálnak, s ezek egybeesnek a legtöbb erdei iskolást kibocsátó települések területi elhelyezkedésével és a nemzeti parkokkal. Módszer használva létszámarányosan kimutatható az egyes erdei iskolák vonzáskörzete és ezzel együtt a jelentőségük.

Az erdei iskolákkal ritkábban ellátott területeken különböző ösztönző rendszerekkel növelni kellene a programban résztvevők számát, hogy minden általános iskolás diák hasonló eséllyel jusson el erdei iskolába tanulmányai során. Fontosnak tartjuk ezt azért is, mert az erdei iskola szellemisége, és a természethez való pozitív hozzáállása miatt az a fenntartható fejlődés alapja lehet. Itt már a 8–14 éves korú tanulók is megismerkedhetnek a természet átfogó értelmezésével, kezelésével, és így a felnövekvő nemzedék már komplexebb módon tudja majd kezelni a már ma is meglévő globális problémákat. Napjainkban csak ezzel az oktatási formával együttműködve alakítható ki a tanulóknál a korszerű környezettudatos gondolkodás. Ezen eredmények alapján célszerű lenne a meglévő erdei iskolai hálózat továbbfejlesztése, bővítése.

IRODALOM

- BÁTHORY Z.–FALUS I. (szerk.) 1997. Pedagógiai lexikon I. kötet. – Keraban, Budapest, 376 p.
- CSÁSZÁR Zs.–KOPÁRI L. 2005. A magyarországi erdei iskolák komplex földrajzi elemzése. – *A Földrajz Tanítása* 13. 4. pp. 3–11.
- KEMÉNY F. (szerk.) 1933. Magyar pedagógiai lexikon. – Révai Irodalmi Intézet, Budapest, 490 p.
- KISS Á. (szerk.) 1976. Pedagógiai lexikon I. kötet. – Akad. Kiadó, Budapest, 378 p.
- KOPÁRI L.–LANTOS X. 2004. Az erdei iskolák területi elhelyezkedése Magyarországon. – In: BABÁK K.–TÓTH J. (szerk.): *Földrajzi tanulmányok a pécsi doktoriskolából IV.* PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 166–174.

- KOPÁRI L.–LANTOS X.–MILICS G. 2004. Az erdei iskolák és a fenntartható turizmusfejlesztés kapcsolata Magyarországon. – In: A magyar földrajz kurrens eredményei: II. Magyar Földrajzi Konferencia 2004. szeptember, 2–4. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, (elektronikus dokumentum)
- KOSZTOLÁNYI I. (szerk.) 2002. Az erdei iskola hasznos könyve. – Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, 224 p.
- LENGYEL M. 2005. A turizmus általános elmélete. – Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája, Budapest, 79 p.
- M. CSÁSZÁR Zs. 2004. Magyarország oktatásföldrajza: A magyar közoktatás területi sajátosságai. – Pro Pannonia, Pécs, 189 p.
- 183/2003. (XI. 5.) számú Kormányrendelet
211/1997. (XI. 26.) számú Kormányrendelet
<http://www.konkomp.hu>
<http://www.ptmik.hu/ujhonlap/index2.htm>

MÁNEAI GYÖRGY–PAP NORBERT: Az Atlantikum világa. Társszerzők: CSAPÓ JÁNOS, GYURICZA LÁSZLÓ, KOVÁCS JÁNOS, NAGY ÁRPÁD, NAGYVÁRADI LÁSZLÓ, PIRKHOFFER ERVIN, TRÓCSANYI ANDRÁS. Szerkesztette: PAP NORBERT. – Alexandra Kiadó, Pécs, 2004.

„Washington hívtál, itt vagyunk!” – hangzottak La Fayette márki legendás szavai, amikor francia önkéntesei élén csatlakozott az amerikai függetlenségért harcolókhöz.

„Franciaország hívtál, itt vagyunk!” – visszhangozta a történelmi szavakat az első világháború végén a kontinensünkre érkezett amerikai csapatok parancsnoka.

Az *atlanti gondolat*, amelyet azóta Churchilltől Kennedy elnökig és Antall Józsefíg annyian idéztek fel, végigkísérte az Atlantikum történetét, óceánon innen és túl.

A fenti bevezetés arra szolgál, hogy rámutassak a kötet jelentőségére, amely a múlt évben jelent meg a pécsi Alexandra Kiadónál PAP Norbert szerkesztésében. A szerzők, a Pécsi Tudományegyetem fiatal geográfusai, – docensek, tanársegédek és doktoranduszok – a térség jó ismerői, kutatói. A könyv azokat az országokat, tájakat mutatja be, amelyek Európa Ny-i határvidékén helyezkednek el, az Atlanti-óceán mosta partvidékét, amely egyben összekötő kapocs Amerika és Európa között. Az Atlantikum a hazai olvasóközönség előtt még mindig távoli táj, Izlandtól, a tűz és a jég hazájától egészen a mediterrán Portugáliáig. E hiánypótló műben az *atlanti gondolat*, Európa és Észak-Amerika egymásra utaltságának eszméje a vezérfonal, amely az Atlantikum történetében, geográfiájában egyaránt testet ölt onnan kezdve, hogy felismertük, a két kontinens partvonalai, utalva a földrészek kialakulására, puzzle-szerűen összeilleszthetők.

A könyv formátuma, szerkesztése, képanyaga megnyerő. Fejezetekre bontva, tematikusan tárgyalja az egyes tájegységeket a földrajzi helyzetük figyelembevételével északról délre haladva. Izland és Írország után külön-külön fejezetben olvashatunk Nagy-Britannia Ny-i partvidékéről, Skóciáról és Walesről. D felé haladva a francia Bretagne és Normandia következik, végül a kontinensen Portugália zárja a sort. Az utolsó két fejezetben két szigetcsoport, az Európai Unió szakzsargonjában újabban „ultraperiférikus” régiókként tárgyalt Azori- és Kanári-szigetek bemutatása található. Az írások a szakmai igényesség fenntartása mellett a széles közönség számára is olvashatóak, irodalmi színvonalúak. A kötet sikeresen került el a több szerzős művek gyakori problémáját, az egyenlőtlen mi-

nőséget. Minden szerző írása külön sajátos karakter, a mű egésze mégis egységes egész. Schol nem találkozzunk a szakmai egyoldalúság árnyékával sem, sőt az élmények leírása artistikusan ihletett. Mindez összhangban áll az egységesen magas esztétikai színvonalú fotóanyaggal amelynek nagy része MÁNFAI György fotóművész alkotása.

A bevezetésben, amely két fejezetből áll, átfogó ismertetést kapunk a térség kialakulásáról, természeti – társadalmi adottságairól. Az első fejezet lényegre törően, összefüggéseiben tárgyalja a térség történiáját. A természeti környezetet bemutató második rész tudományos alaposága, tárgyalásának mélysége szinte túlnő az Atlantikum határain és izgalmas leírását nyújtja a Föld szerkezetének. Érdekfeszítő és aktuális az óceánok egységes rendszerének bemutatása.

A kötet értékei mellett inkább lektori hiányosságoknak hatnak a helyenként előforduló elírások, pontatlanságok. A 15. old. képaláírása tévesen a *Cutty Sark* nevű vitorlásról szól. A képen a *Victory*, Nelson admirális, a trafalgari győztes zászlóshajója látható, amely Portsmouth-ban található (A *Cutty Sark* kereskedelmi hajó pedig Greenwich-ben). Nelson egyébként jelentős szerepet játszott a térség történetében, hosszú időre eldöntötte Anglia javára a tengeri hegemóniát.

A képek aláírásai néhol következtelenek. A korrekt, informatív képaláírások mellett található olyanok, amelyek a nagyközönség számára hiányosak, nehezen értelmezhetőek. A 16. oldalon lévő, abráziós kaput bemutató képről pl. nem derül ki, amelyik országban található és a szövegkörnyezet sem említi.

A történeti részben elírás, hogy Kolumbusz a portugálok szolgálatában állt. Kétségtelen, hogy próbálkozott ott is, azonban útjait végül a spanyol királyi pár, Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella támogatta. A térség történelmének bemutatása kapcsán szerkezeti aránytalanságra utal a kelta, római és a viking korszakok részletes és hosszú leírása, amit a tordessillasi egyezményt követő események, a 16. sz.-tól napjainkig tartó időszak mindössze néhány soros ismertetése követ. Az ókor színes leírása után a rövid befejezés hiányosnak tűnik.

Írország gazdaságának tárgyalásánál joggal szerepel az „ír csoda” kifejezés. Kevésbé ismert, hogy Portugália, amely Írországhoz hasonlóan Európa egyik legszegényebb országa volt, az elmúlt évtizedekben szintén jelentős fejlődést produkált. Figyelemre méltó érdekérvényesítő képességgel, sikeresen léptek be az Európai Unióba. Azóta széles középosztály alakult ki az országban, ahol az átlagos életszínvonal ma már jóval meghaladja többek között Magyarországét.

A skót főváros, Edinburgh várának bemutatásánál szerepel az 1130-ban épült Szent Margit kápolna. Érdemes megemlíteni a szerény kis fehér műemlék magyar vonatkozásait. Névadója a hagyomány szerint Szent István királyunk unokája volt, aki Baranya megyében, Mecseknádasdon született. Középkori oklevelek tanúsága szerint egy, a magyar udvarban menekedő nyert brit királyi herceg feleségül vette első királyunk leányát. A frigyükből született Margit visszatérve hazájába Malcolm skót király hitvese lett és jótéteményei nyomán avatta szentté az egyház. Az Árpád-házhoz fűződő kapcsolatot feltünteti a brit királyok hivatalos családfája.

A könyvben nem szerepel az Atlantikum valamennyi országa, tájegysége. Olyan, az Atlantikum szerves részét képező területek, mint Gibraltár, Észak-Spanyolország, Bordeaux vidéke, Devon és Cornwall grófságok Angliában, vagy Norvégia hiányoznak a kötetből. Ennek ellenére alapos és sokrétű, élményszerű áttekintést kapunk a térségről, a szerkesztő szavaival élve, az *atlanti kaland* részeseivé válunk.

PANYIK EMESE

Az ezredforduló határkérdései, határváltozásai a Nyugat-Balkánon

REMÉNYI PÉTER¹–VÉGH ANDOR²

Abstract

Problems and changes of borders in the Western Balkans at the turn of the millennium

After the break-up of the bipolar world order the most problematic transitional state was the former Yugoslavia. After a devastating civil war, new states emerged in the post-Yugoslav space. In spite of the wars and ethnic cleansing, the most significant problems of the area, notably mismatching administrative and ethnic borders, still remain. The new states inherited the mixed ethnic structures and tried to solve it in different ways depending mainly on the rate of ethnic composition. In the present study an attempt is made to introduce the main changes in the layout of internal and external borders and their characteristics, according to the ethnic pattern of the new administrative units of the Western Balkans region.

Bevezetés

A bipoláris világrend felbomlása által kiváltott közép-európai rendszervált(oz)ási folyamat legtöbb fejtörést okozó állomása a korábbi nyugati „kedvec”, a különutas Jugoszlávia átalakulása volt. A többi rendszerváltó állammal ellentétben az egykori Jugoszlávia területén kirobbant egy több hullámban, változó szembenálló felekkel lezajló polgárháború-sorozat, amelynek lezárását (elfüggesztését?) csak nemzetközi erővel lehetett elérni. A jugoszláv állam egyben tartására a több éves háborúskodás után esély sem volt, így az államszövetség széthullása után szuverén köztársaságok jöttek létre a térségben, a legfőbb probléma azonban (etnikai inhomogenitás), amely a polgárháborúhoz vezetett sok területen mind a mai napig fennmaradt. Az egész térség helyzete instabil, mind biztonságpolitikai, mind gazdasági, mind a kiegyenlített regionális fejlődés szempontjából. Ezek a bizonytalansági tényezők nem csak a térség államait, hanem szomszédaikat (így hazánkat), valamint az euroatlanti integrációs rendszerek gyors térségbeli expanziója miatt az egész európai biztonsági-gazdasági-politikai rendszert is érintik.

¹ Tanársegéd, PTE Földrajzi Intézet, Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

² Óraadó, PTE Földrajzi Intézet, Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

Jelen munkájukban a szerzők kísérletet tesznek arra, hogy felvázolják az ex-Jugoszlávia egyik általuk legfeszítőbbnek tartott kérdését, a határkérdést, amelyet az államszövetség felbomlása után az utódállamok többsége is örökölt. Vizsgálatainkban a teljesség igénye nélkül csak azokra a legproblémásabb etnikai-közigazgatási határvonalakra, ill. zónákra koncentráltunk, ahol véleményünk szerint az etnikai inhomogenitás, a közigazgatási határoknak való meg nem felelés és az ebből adódó feszültségek további biztonságpolitikai kockázatokat hordoznak.

Ezen megfontolás alapján nem foglalkoztunk Szlovénia (stabil, kevés vitával terhelt határok), Montenegró (az új államhatár kialakulása Szerbia és Montenegró között valószínű, de nem etnikai, hanem elsősorban gazdasági alapú a két államrész különválása), valamint a Vajdaság (a kialakítandó autonómia nem csak és nem elsősorban nemzetiségi alapú) közigazgatási és etnikai határaival.

A volt Jugoszlávia szétesését követően olyan államalakulatok jöttek létre, amelyek azelőtt a történelem során még hasonló formában sem léteztek. A 70 évig belsőként funkcionáló (gyakorlatilag közigazgatási) határok hirtelen államköziakká váltak, úgy, hogy azok csak a ritkább esetben voltak etnikai választóvonalak, ugyanis a nemzeti szállásterületek sokszor mélyen benyúltak a szomszédos államterületbe.

Az egykori jugoszláv állam területén a tagköztársasági határok csak Szlovénia és Horvátország között estek szinte teljesen egybe az etnikai választóvonallal (1. ábra), ill. a montenegrói határok mutattak valamelyes etnikai jelleget, azonban csak Ny-i irányban, É-ra már a Szandzsáknak nevezett muzulmán-bosnyák etnikai területen húzódnak³.

Macedónia Jugoszlávián belüli határai csak Szerbiával érintkeztek, egyrészt Koszovó Autonóm Tartomány D-i (zömében albánok lakta) részével, másrészt pedig az Ó-Szerbiához tartozó albánok (Bujanovac, Preševo), és a bolgárok⁴ lakta (Bosilegrad) vidékekkel.

A horvát etnikai korpusz (az ország nem éppen ideális alakja mellett) Közép-Dalmácia K-i részén jócskán behatolt Bosznia-Hercegovina D-i területeibe, ugyanakkor az ország – ha gazdaságilag nem is frekvenciált – stratégiai igen fontos pontjain adott helyet markáns szerb etnikai szigeteknek, a krajinaí vidéken valamint Kelet-Szlavóniában.

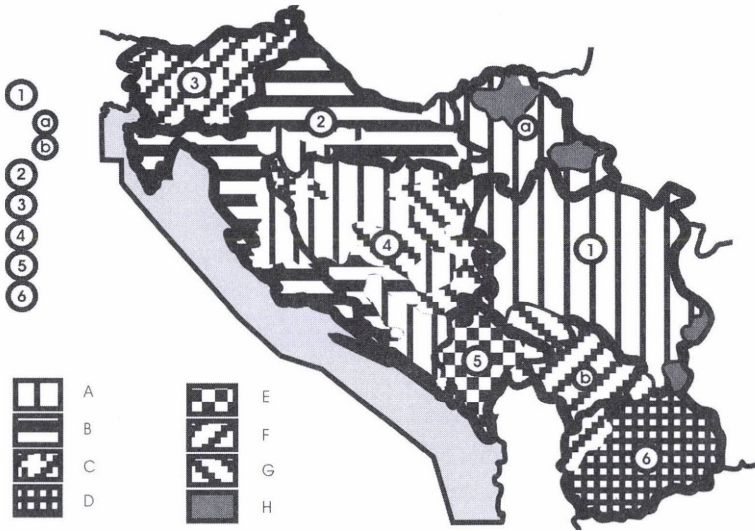
Szerbia határai szinte sehol sem fedték le az etnikai választóvonalakat. Ezt a megállapítás kétféle megközelítésben vonatkoztathatjuk a tagköztársaságra. Amennyiben a két autonóm tartománnyal együtt tekintjük, akkor szembetűnő, hogy Szerbia határaiba egy jelentős albán és egy – számszerűségében vizsgálva kevésbé markáns, ám gazdaságilag jóval jelentősebb területen élő – magyar szállásterületi egység tagozódott be. Ha a szerb magterületet (a szűk értelemben Szerbiának vett), Ó-Szerbiát vesszük figyelembe, szembetűnő, hogy a nemzet szállásterülete minden szomszédos tagköztársaságba – nem beszélve az autonóm tartományokról – mélyen belenyúlik.

Szándékosan hagytuk utoljára Bosznia-Hercegovina példáját. E köztársaságban a legnépesebb (és ma a terület nevével is összekapcsolódó muzulmán-bosnyák) nemzet csak relatív többségben volt, és a jugoszláv államalkotó nemzetek sorában⁵ a muzulmán-bosnyák népesség vált legkésőbb nemzetté (a JKP közleményeiben 1968-ban, a népszámlálás szerint 1971-ben, és államalkotó nemzetté valójában csak a boszniai háború alatt). Mindezek mellett a muzulmán-bosnyák közösség csak

³ A muzulmán és a bosnyák kategóriák jelenleg Szerbia és Montenegró államközösségében párhuzamosan léteznek, amíg Boszniában a muzulmán etnikai jelző eltűnt, továbbfejlődött „bosnyákká”. A Szandzsák területe nem élvez, és sohasem élvezett semmiféle kisebbségi alapú területi autonómiát Jugoszlávián belül, és az ilyen jellegű kilátásai jelenleg sem kedvezők. A terület elnevezése pusztán történeti jellegű, de etnikai alapúvá lett a muzulmán-bosnyák népesség nemzetté válási folyamatában.

⁴ A szerbek használják még a „sop” kategóriát is.

⁵ Itt a koszovói albánok „koszovár-geg-dardan”-tudatát nem vizsgáljuk, ugyanis egyrészt a koszovói albánok nem számítottak államalkotó nemzetnek másrészt a nemzetté kovácsolódási folyamatuk jelenleg is számos „bizonytalansági tényező” által befolyásolt.

1. ábra. Jugoszlávia nemzeti 1981-ben (vázlatos térkép) (szerk. VÉGH A. 2005). – 1 = Szerbia; a = Vajdaság; b = Koszovó; 2 = Horvátország; 3 = Szlovénia; 4 = Bosznia-Hercegovina; 5 = Montenegró; 6 = Macedónia. A = szerbek; B = horvátok; C = szlovének; D = macedónok; E = montenegróiak; F = albánok, G = muszlimok (bosnyákok), H = egyéb (magyarok, bolgárok, szlovákok)

Nations of Yugoslavia in 1981 (sketch map) (compiled by VÉGH, A. 2005). – 1 = Serbia; a = Voivodina; b = Kosovo; 2 = Croatia; 3 = Slovenia; 4 = Bosnia and Herzegovina; 5 = Montenegro; 6 = Macedonia. A = Serbs; B = Croats; C = Slovenes; D = Macedonians; E = Montenegrins; F = Albanians; G = Muslims (Bosnians); H = others (Hungarians, Bulgarians, Slovaks)

nagyon kevés területen élt homogén etnikai tömbben, főleg az urbánusabb településeken, a nagyobb városokban. Mindennek következtében területileg jóval koncentráltabban, kisebb földrajzi területen helyezkedett el (arányához mérve), mint a horvát vagy a szerb lakosság, akik elsősorban a rurális, kisvárosias településeken éltek/élnek. Ráadásul az utóbbi két etnikum jelentős csoportjai a határ menti térségekbe koncentráálódtak, gyengítve így az államhatár etnikai jellegét.

Jugoszlávia szétesésekor nagy és sokat vitatott kérdés volt az újonnan létrejövő államok külső határainak rögzítése. A szerb fél álláspontja szerint (amelyet a konfliktus során folyamatosan hangoztatott, elsősorban Horvátország és Bosznia-Hercegovina esetében) a tagköztársaságok határai csak adminisztratív közigazgatási határok, nem pedig nemzetközi államhatárok, így a polgárháború utáni rendezés során az etnikai elv kell, hogy érvényesüljön, nem pedig az államhatárok sértetlenségének elve. Ezzel szemben a bosnyák (és horvát) álláspont a jugoszláv alkotmányra is hivatkozva a köztársaságok határainak nemzetközi voltát hangsúlyozta, a függetlenségüket csak és kizárólag azok között képzelte el. A rendezés során a nemzetközi közösség is ez utóbbi álláspontot tette magáévá (Mesić, S. 2003).

Az új, független jugoszláv utódállamok szinte mindegyike szembesült azzal a ténnyel, hogy nem csak a megszűnő (átalakuló) Jugoszlávia bírt multietnikus és multikulturális jelleggel. Az utódállamok többségének megoldást kellett találnia arra a feszítő kérdésre, amely végső soron a jugoszláv állam felbomlásához is megadta a végső lökést, ezáltal gyakorlatilag a problémák megoldása helyett azok egy közigazgatási szinttel lejjebb kerültek (szövetségi állam szintjéről az egykori tagköztársaságok, majd önálló államok szintjére).

Az önállósodás utáni külső és belső határváltozások

1991 júniusában Jugoszlávia – Szlovénia és Horvátország függetlenedésével és elszakadásával, majd később Macedónia és Bosznia elszakadásával (1991. november, és 1992. március) – felbomlott. Az így kialakult új államok mindegyikében háborús cselekmények vették kezdetüket, amelynek mozgatórugói a nemzetiségi konfliktusok (*Szlovénia* kivételével, ahol a „háború”, etnikai kanóc híján, valójában csak egy utolsó jugoszláv szövetségi katonai rendfenntartó akció volt).

Horvátország

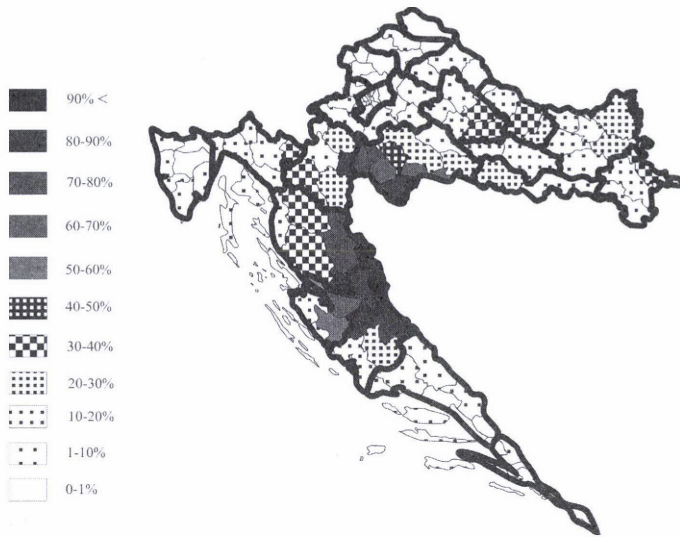
A szerb többségű területek még 1991 februárjában kezdték önszervezésüket és szerbiai támogatással a tagköztársaság függetlenedéséig már létrehozták a krajainai árnyékállam struktúráját. Bár a háború kitörése előtt a horvátországi vezetők széles területi jogköröket ígértek a szerbeknek, a konfliktust ez nem tudta megoldani. Az 1991-ben elfogadott horvát alkotmány a kisebbségi jogok tekintetében minden nemzetközi normát szem előtt tartott, így törvényileg biztosította a nemzetiségi és kisebbségi jogokat, azonban a területi és politikai autonómiára vonatkozó részek csak egy 1992-es alkotmánymódosítással kerültek becikkelyezésre, amikor már javában zajlott a háború. A jugoszláv/szerb hadsereg a mintegy 12%-nyi horvátországi szerbység aktív támogatásával megszállta az ország területének közel egyharmadát.

1992 december 20-án a horvát államelnök az ország egészére vonatkozólag új közigazgatási beosztást léptetett életbe, a megyerendszert, amelyet horvát parlament 1992 december 29-én fogadott el. Az új beosztás az elaprózott (Jugoszláviából örökölt) općinai (közösségi, járási) rendszert szüntette meg, (ill. jogköreit nagyrészt átruházta a megyék szintjére), amelyen a horvátországi szerbek területi autonómia és önrendelkezési követelésesei alapultak. 1991-ben (općinai szinten) ugyanis a szerbek két egységben alkottak relatív, tizenegyben pedig abszolút többséget⁶.

A megyék határainak meghúzásánál nem a szerb etnikai közösség érdekei érvényesültek (ekkor még javában zajlott a háború), így a többé-kevésbé összefüggő etnikai tömbjük közigazgatásilag felszabdaldódott, nem beszélve a későbbi hadműveletek demográfiai hatásáról. A „Villám (Bljesak)” és a „Vihar (Oluja)” hadműveletek következtében a horvátországi szerbység szinte kétharmada elhagyta az országot, ezáltal arányuk 5%-ra csökkent, és a hadműveletben visszafoglalt területi egységek bekerültek a megyerendszerű közigazgatási felosztásba.

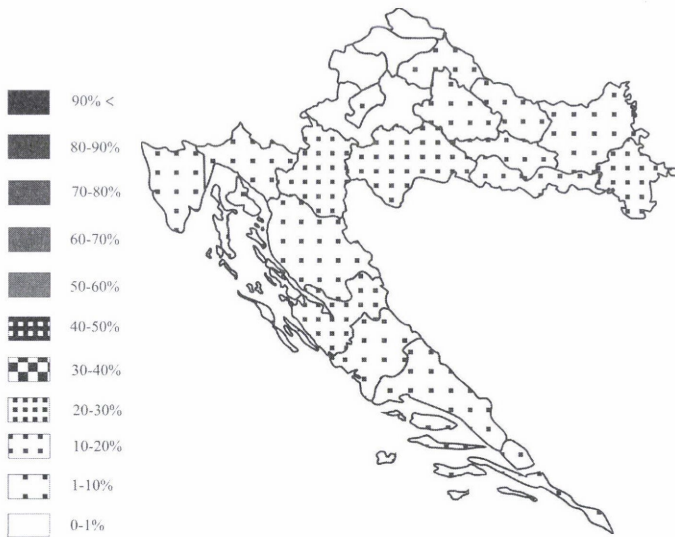
A 2001-es népszámlálási adatok alapján a szerbek aránya csak három megyében haladja meg a 10%-ot, sehol nem lépi túl a 15,4%-ot, mint legmagasabb értéket, amely Vukovár-Szerémség megyében jelentkezik. Az is kitűnik a 2. és a 3. ábra össze-

⁶ Abszolút többség: Benkovac, Donji Lapac, Obrovac, Vojnić, Vrginmost, Gračac, Dvor, Glina, Kostajnica, Knin, Titova Korenica općinák. Relatív többség: Petrinja, Pakrac općinák.

2. ábra. A szerbek aránya Horvátországban, općinánként 1991-ben. (Vastag vonallal feltüntetve az 1992-ben kijelölt megyehatárok.) (szerk. VÉGH A. 2005)

Proportion of Serbs in Croatia, by općines in 1991. (The borders of the counties created in 1992 are marked with bold line.) (compiled by VÉGH, A. 2005)

3. ábra. A szerbek aránya Horvátországban a 2001-es népszámlálás szerint, megyénként. (szerk. VÉGH A. 2005)

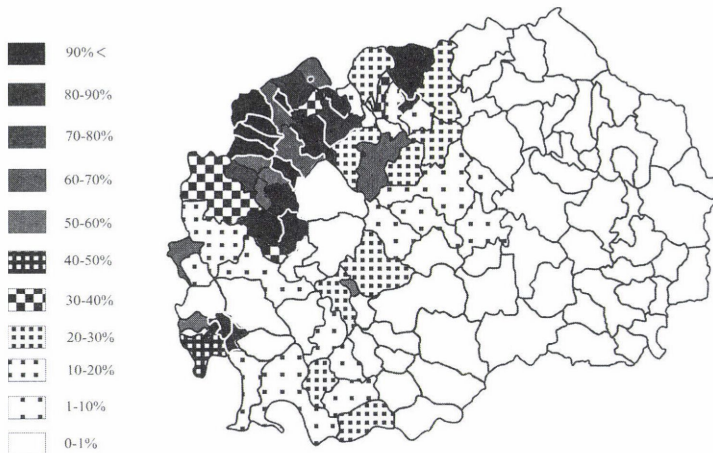
Proportion of Serbs in Croatia by counties, according to census 2001. (compiled by VÉGH, A. 2005)

hasonlításakor, hogy a horvátországi szerbek „klasszikus” (háború előtti) területi elhelyezkedésében egyfajta súlypont-áthelyeződés figyelhető meg. Ez annak köszönhető, hogy a krajina szerbség területe háborús cselekmények (a már említett hadműveletek) során került vissza Horvátország ellenőrzése alá, amíg a dunamenti területek (Eszék-Baranya és Vukovár-Szerémség megyék területe) ún. békés reintegráció által, így itt a menekültáradat és a tömeges kivándorlás elmaradt (bár a szerbek száma és aránya itt is jelentősen megfogyatkozott).

Horvátországban tehát, a szerbek számának drasztikus csökkenésével, csökkentésével és új közigazgatási határok megvonásával – átalakítva a meglévő területi-igazgatási struktúrát és a kisebbségi határokat – „integrálták” az ország legnagyobb kisebbségét.

Macedónia

A köztársaságban, amelynek a legrövidebb belső (Jugoszlávián belüli tagköztársasági) határai voltak, az önállóság pillanatában az albán nemzetiséghez tartozók aránya már 21,7% volt⁷. Ez a népesség az ország ÉNy-i határrégiójába koncentrálódik, egy szinte teljesen homogén albán tömb formájában, amely egyrészt veszedelmesen közel helyezkedik el az ország központjához, másrészt pedig az önállósodni vágyó Koszovó etnikai albán „nyúlványának” számít (4. ábra).

4. ábra. Az albán etnikum aránya Macedónia općináiban a 2002-es népszámlálás szerint. (szerk. VĚGH A. 2006). Forrás: Državen zavod za statistika. Skopje, 2002

Proportion of Albanians in Macedonia by opština according to census 2002. (compiled by VĚGH, A. 2006). Source: Državen zavod za statistika. Skopje, 2002

⁷Az 1991-es népszámlálás adata, amelyet az albánok nem fogadtak el, ezért 1994-ben új népszámlálást rendeltek el, ahol ez az arány 22,7%-ra módosult.

Az 1990-es évtized második felére egyre hevesebbé és véresebbé váló koszovói helyzet miatt egyre több koszovói albán menekült, és telepedett át Macedóniába. Ennek eredményeképpen, és persze az albánoknak a macedónokénál jóval magasabb természetes szaporulati mutatójának köszönhetően 2002-re, a következő népszámlálásra az albánok aránya 25,2%-ra nőtt. Az albánok területi koncentrációja erre az időre tovább sűrűsödött, és DK felé terjeszkedett is (a Kičevo–Struga vonaltól K-re). Természetesen az említett koszovói menekültekkel a fegyveres megoldás esélye is importálódott Macedóniába.

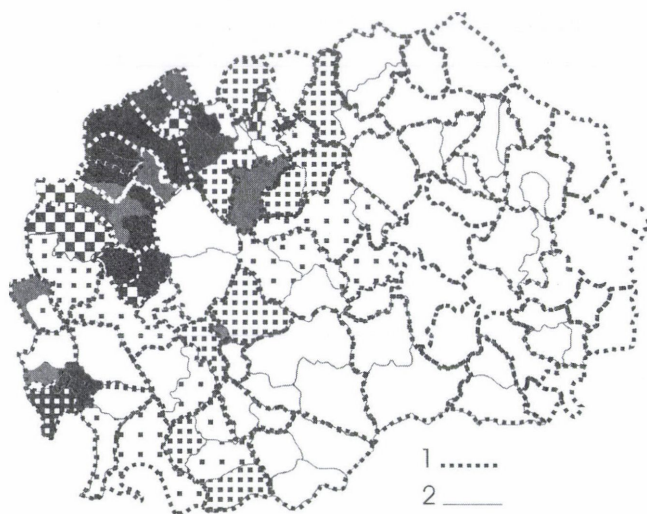
Az albánok maguknak egyre nagyobb jogokat, területi, kulturális autonómiát követeltek és ez vezetett 2001-ben fegyveres konfliktushoz a macedón védelmi erők és a szeparatista albán szabadcsapatok között.

A békekötés az Ohridi Keretegyezményben öltött testet, amely valójában egyik szélsőséges fél (sem a macedónok, sem az albánok) érdekeit sem elégítette ki, de azóta is az egyetlen követendő dokumentum a két etnikai csoport együttéléséhez. Ez a keretegyezmény előírta az egy belső határ-átstrukturálást és decentralizációt, egyben a közigazgatási egységek nemzetiségi alapú átgondolását, összevonását, amelynek alapját a 2002-ben végzendő népesség-összeírás adataiban határozták meg (Ramkoven Dogovor, 2001).

Eszerint a 123 opcinából 84-et alakítottak ki (amennyiben Skopjét, a fővárost nem bontjuk szét az azt alkotó opcinaként működő egységeire, akkor csak 75-öt), valamint 33, ún. opcinacsoportot és 8 régiót. Megalkotásukkal párhuzamosan az új területi egységek fontos (addig nem gyakorolt) jogokat és önzaggatási funkciókat kaptak, így pl. közszolgálati, területfejlesztési, helyi gazdaságfejlesztési és pénzügyi, oktatási, egészségügyi és szociális téren (Ramkoven Dogovor, 2001) (5. ábra).

A macedón közvélemény szélsőségesebb része (Svetski Makedonski Kongres – Macedón Világkongresszus –, és a háttérben álló VMRO-DPMNE – Belső Macedón Forradalmi Szervezet-Demokrata Párt a Macedón Nemzeti Egységért) 2004 őszén kieszközölt egy ügyszavazást, amely a területi felosztás reformját volt hivatott megakadályozni, de ez a próbálkozás kudarcba fulladt, így folytatódik az Ohridi Keretegyezményben foglaltak megvalósítása. A macedónok jelentős része az új belső határban egy önállósodásra vágyó albán „államot az államban” látnak, még akkor is, ha ennek jelenleg politikailag nem sok esélye van. Az új közigazgatási egység egy jelentős kisebbségi jogkörrel (egy ki nem mondott, alkotmányosan meg nem fogalmazott területi autonómia) rendelkező, Tetovó központú, Macedónia mintegy ötödét magába foglaló terület, „régio” lenne. Skopjéről, mint közös fővárosról nem szól a keretegyezmény, de a nemzetiségi úton való városmegosztás (Kosovska Mitrovica példája) középtávon elképzelhető, ugyanis a város etnikailag „spontán” szeparálódik/szegregálódik.

Macedóniában, tehát a horvát példával ellentétben a közigazgatási újragondolás etnikai, ill. a kisebbségi érdekek, határok mentén került kialakításra, néha éppen az államalkotó macedón nemzet érdekeivel ütközve (pl. a kičevoi és a strugai körzetben, ahol macedón részek lettek albán többségűekhez csatolva).

5. ábra. Az albánok aránya és elhelyezkedése az új, valamint a régi közigazgatási, općinai beosztás szerint (szerk. VÉGH A. 2006). – 1 = új közigazgatási határ; 2 = régi közigazgatási határ. Forrás: Državen zavod za statistika. Skopje, 2002

The proportion and location of Albanians according to the old and new administrative structures (compiled by VÉGH, A. 2006). – 1 = new administrative border; 2 = previous administrative border. Source: Državen zavod za statistika. Skopje 2002

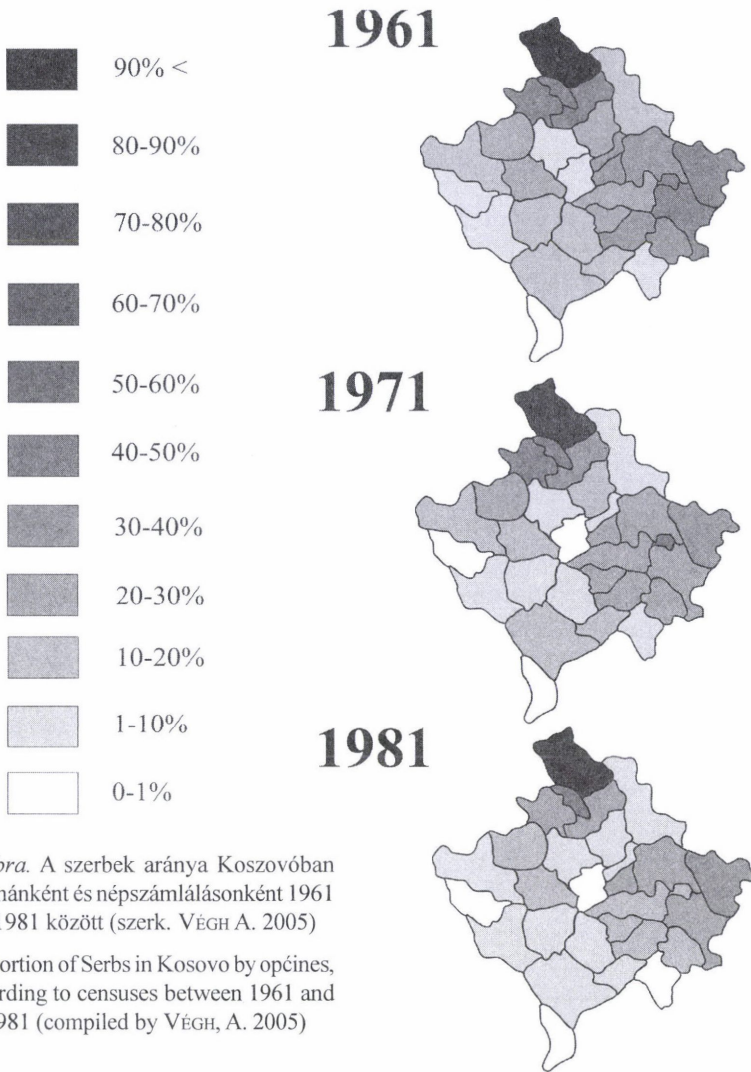
Szerbia és Montenegró

Az államszövetség belső határainak alakulása egy nagyon bonyolult, „többfrontos”, egész a mai napig nyílt kérdésekkel teli folyamat. Koszovó jövőbeni sorsáról a jelen pillanatban is egyeztetések folynak. A tartomány napjainkban etnikailag szinte homogén albán területté változott, szórvány – zömmel rurális területen élő – szerb-séggel. E homogenizáció időbeni összetevői szerint két szakaszra osztható.

Az egyik a demográfiai szakasz, vagyis az a „békeidő”, a titói Jugoszlávia fönállása alatti éra, amikor is a koszovói albán etnikum magasabb természetes szaporulati mutatójának, valamint a koszovói szerb etnikum erőteljes elvándorlásának köszönhetően a terület (néhány općina kivételével) abszolút albán többségűvé vált⁸. Az 1980-as évek végén a szerb kormányzat igyekezett törvényekkel megállítani a szerbek további elvándorlását a területről, de ezek a rendelkezések már túl későinek bizonyultak⁹ (Službeni List SRS 1991) (6. ábra).

⁸ A tartomány etnikai összetétele már Koszovó Szerbiához csatolásának pillanatában is abszolút albán többséget mutatott, azonban a Balkáni háborúk és az azt követő időszak migrációi ezt mérsékeltek, néhány területen átalakították (BANAC, H. 1995).

⁹ Ezek a rendeletek a föld, ill. egyéb ingatlanok etnikai csoportok közötti kereskedelmét korlátozták.

6. ábra. A szerbek aránya Koszovóban opcinánként és népszámlálásonként 1961 és 1981 között (szerk. VÉGH A. 2005)

Proportion of Serbs in Kosovo by općines, according to censuses between 1961 and 1981 (compiled by VÉGH, A. 2005)

A második homogenizációs szakasz az 1991-es Jugoszlávia felbomlásával kezdetét vevő időszak, amely egészen a napjainkig tart. Erről a mintegy 15 évről nincsenek statisztikai adatok (már az 1991-es népszámlálás sem tekinthető hivatalos adatnak Koszovó területén, egyedül a szerb fél ismeri el), csupán becslések, amelyek alapján azonban megállapítható, hogy a szerbek elvándorlása, elüldözése sokkal nagyobb méreteket öltött, és még az optimista becslések is arányukat csak 5–6%-ra teszik (Statističko Društvo Kosova, 2003). Ez a jelenlegi kis számú és arányú koszovói szerbség egységes tömbben csak az Ibar folyótól É-ra, a megosztott kosovska mitrovicai općina É-i részén, továbbá Zvečan, Zubin Potok és Leposavić općináiban él.

A Milošević éra alatt a koszovói helyzet megoldása egyre szükségesebbé vált, azonban a boszniai és horvátországi háborúkkal terhelt, nemzetközileg elszigetelt Szerbiának nem volt érdeke egy újabb frontot nyitni, hagyta kiépülni az önállósodó albán árnyékállam struktúráit (nem szedtek adót és nem volt kötelező sorkatonai szolgálat sem), amely azonban a politikai váltással és az UCK erősödésével felhagyott passzív, agressziómentes ellenállásával. Az 1990-es évek második felétől születtek azok a politikai megoldást sürgető, Koszovó státusát Szerbián belül megoldani kívánó tervek, amelyek az albán célokat, törekvéseket nem igen vették figyelembe.

Az első ún. decentralizációs, azaz a megosztás gyakorlatát alkalmazó teória Dobrica Ćosić tollából jelent meg először 1994-ben, majd a következő terv Dušan Bataković terve volt 1998-ban,¹⁰ amelyet később többen is átdolgoztak, továbbgondoltak, többek között Zoran Đinđić, a meggyilkolt szerb miniszterelnök és Nebojša Ćović 2001-ben, aki akkor miniszterelnök-helyettes és a Szerb Koszovó Koordinációs Központ vezetője volt (International Crisis Group - ICG, 2002).

A bemutatott terv szerint Koszovó visszakapná az 1980-as évek végén elveszített autonómiáját, azonban a szerb részek, mint „autonómia az autonómiában” nem közvetlenül a koszovói (és ez által az albán többségű) parlament és közigazgatás alá tartoznának, hanem közvetlenül a szerbiai köztársasági parlament alá, mint Ó-Szerbia részei. Azt is megfigyelhetjük, hogy ez a terület jóval nagyobb az etnikailag szerb többségű vidékeknél, sőt K-i nyúlványa éppen egy tiszta albán részt szakítana ki Koszovóból. Ez a megfontolás nem etnikai, hanem kulturális alapú, ugyanis a kívánt területen helyezkednek el a középkori Szerbia vallási központjai (Dečani, Gračanica, Peć), amelyek jelenleg (és a tervet elkészítésének is idejében) abszolút albán többségű, néha szerb etnikai szórványt (de néha még azt sem) jelentettek. Amennyiben a felvázolt megoldás bármilyen szinten is létrejön, egy Bosznia-Hercegovinához hasonló megosztott államalakulatot kapunk, amely nem oldja fel a meglévő feszültségeket.

Ibrahim Rugova részéről Koszovó megosztásával kapcsolatban napvilágot látott az a terv, miszerint a szerb opcinákért (Leposavić, Zubin Potok, Zvečan és Észak-Mitrovica) cserében egy önálló (és nyilván tiszta albán) Koszovó „érdekében” elképzelhető az Ó-Szerbiához tartozó Bujanovac és Preševo opcináinak Koszovóhoz csatolása (7., 8. ábra).

Etnikailag nézve mind az albán, mind a szerb törekvések egy része figyelmen kívül hagyja a szerbek eloszlását Koszovó területén, és csak a mintegy 1/3-nyi koszovói szerbséget kitevő szerb többségű opcinákkal számolnak, elfeledve a mintegy kétharmadnyi, a tartomány szerte főleg rurális környezetben, tanyákon, etnikai zár-

¹⁰ Az eredeti Bataković terv szerint Koszovóban öt szerb kantont hoznának létre: az Ibarit, amelyet a szerb többségű É-i opcinák területe alkotna, Kosovo Poljeit (vagy Gračanicait), Kosovo Polje és Lipljan opcináival, amelyek Priština hátszágát biztosítják, a Novobrdóit Novo Brdo és Kamenica opcinákkal egészen Gnjilaneig; Šarit, amely Štrpcét, Prizren részeit, Sirinić i Sredaç egyházközség területeit és a Šar Planina (Dragaši opcina) bizonyos részeit jelentené, és végül a Metohijait Peć, Klina és Istok között.

7. ábra. Koszovó općinái az 1990-es években. Forrás: Statističko Društvo Kosova, 2003
 Općines of Kosovo in the nineties. Source: Statističko Društvo Kosova, 2003

8. ábra. Koszovó kantonizációs terve, 2001.
 – 1 = szerb kantonok; 2 = albán kantonok; 3 = a szerb kulturális értékek megőrzése miatt fontos városok; 4 = főváros. Forrás: Glas Javnosti 2001

The cantonization plan of Kosovo, 2001. –
 1 = Serb cantons; 2 = cantons of the Albanians;
 3 = culturally important cities for the Serbs which
 would be a part of a separate administration;
 4 = capital. Source: Glas Javnosti, 2001

ványként élöket. Ez az a csoport (és a többség), amely a szerbek privilegizált helyzetét sosem érezte, élte meg Koszovón, hanem mindig egyfajta marginalizált társadalmi periférián helyezkedett el (European Stability Initiative – ESI, 2004). Az eddig felsorolt megoldásokkal ezt a csoportot, amely ez idáig nagyobb részét megőrizte (önellátásának köszönhetően), a kitelepítés és a lakosságcsere intézménye fenyegetné.

A szerbeknek kevés esélyük van Koszovó területi reintegrálására, bár az ENSZ 1244/1999-es határozata mint Szerbia részét kezeli Koszovót, azonban az albán többségű lakosság és valamennyi koszovói albán párt ezt elképzelhetetlennek tartja. Bár a jelenlegi határokat mindenáron tiszteletben tartó ENSZ és nemzetközi politika a 2006-ot a megoldás évének szeretné tudni, kérdés, hogy a megoldás melyik irányban teszi meg a kompromisszumot.

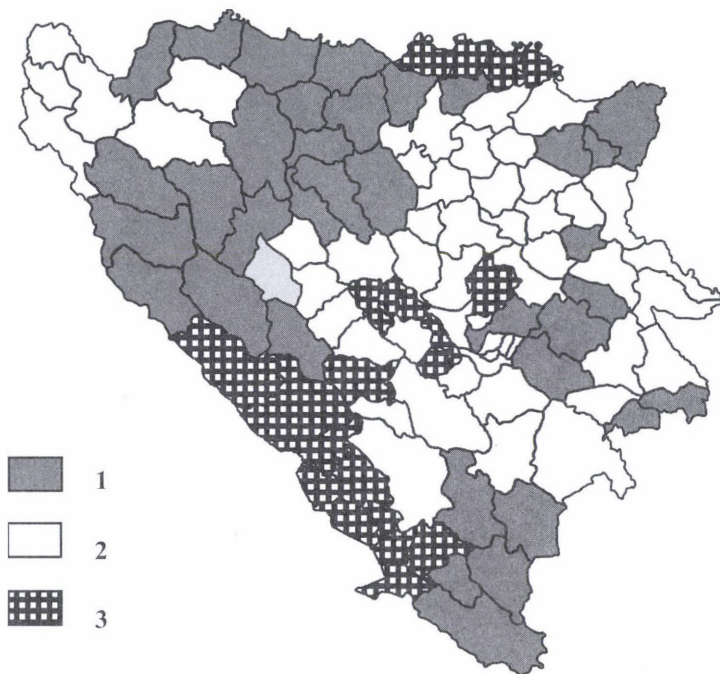
Jelenleg Koszovóban a belső etnikai határok tehát eltűntek, hasonlóan Horvátországhoz, és ez a homogenizáció szintén háborús cselekményekkel és etnikai tisztogatások sorozatával zajlott. A további etnikai határvonalak kialakulása attól függ, milyen lesz az a „béke”, amely Koszovóra vár, és ez mikor és hogyan következik be.

Szerbia és Montenegró államközösségének még legalább három, a kérdéskörünkhöz tartozó fókuszpontja van. A *Vajdaság* autonóm státusának jellege és multikulturális közösségének közműltbeli etnikai változásai, *Montenegró* önállóságának etnikai oldala, valamint a *Szandzsák* területének suta etnikai alapú autonómiatörekvése is a felvázolt problémakör elemei. Ezekkel a területekkel a munka terjedelmi korlátai miatt, valamint a bevezetőben vázolt okokból kifolyólag ehelyütt nem foglalkozunk.

Bosznia-Hercegovina

A volt Jugoszlávián belül Bosznia-Hercegovina területére volt leginkább értelmezhető a multietnicitás, ez azonban egy szörnyű polgárháborúval ért véget. Etnikai határvonalokról, valódi etnikai határokkal elkülönülő területi egységekről nem beszélhetünk az 1991 előtti Boszniában (9. ábra). Még a legkisebb területi egységekben, az opcinák szintjén sem valósult meg maradéktalanul az etnikai homogenitás. Bár beszélhetünk bizonyos etnikai szigetekről, ahol a három fő népcsoport közül valamelyik (relatív, vagy abszolút) többségben volt, ez a területi elhelyezkedés a legkevésbé sem volt alkalmas nemzetiségi alapú határok meghúzására.

A bevezetőben már felvázolt etnikum-államhatár viszonyt a polgárháború etnikai homogenizációs folyamatai részben felerősítették, bizonyos esetekben azonban gyengítették. A szállásterületet kettészelő határvonalak menti feszültségek csökkentek Bosznia-Hercegovina ÉNy-i határai mentén, ahonnan a horvátországi Krajínák területéről a szerb lakosság döntő többsége elmenekült, így az államhatár etnikai jellege erősödött. Nőttek azonban a feszültségek Nyugat-Hercegovinában és a Drina mentén, ahol a bosnyákok elűzése miatt a korábbi vegyes lakosság homogenizálódott. Általánosan is igaz, hogy a bosnyák nemzet a független Bosznia-Hercegovina középső területeire szorult (kivételek Bihác környéke), míg a szerbek és horvátok széles, hosszan elnyúló sávban, ab-

9. ábra. Bosznia-Hercegovina etnikai viszonyai az 1991-népszámlálás alapján, općinákra lebontva (szerk. VÉGH A. 2006). – 1 = szerbek; 2 = bosnyákok; 3 = horvátok. Forrás: UNHCR

The ethnic structure of Bosnia and Herzegovina in 1991 by općines (compiled by VÉGH, A. 2006). – 1 = Serbs; 2 = Bosnians; 3 = Croats. Source: UNHCR

szolút többségben lakják az anyaországukkal közvetlenül határos boszniai területeket. Az állam hosszú távú stabilitása szempontjából ez mindenképpen kedvezőtlen tényező.

A boszniai harcokat lezáró daytoni békeszerződés rendelkezett az entitásközi határ (IEBL) létrehozásáról, amely a két harcoló fél „háborús állama” (a Republika Srpska – RS, és a Federacija Bosne i Hercegovine – FBiH) területét választotta el, kialakítva így a ma is létező két bosznia-hercegovinai entitást.

E határvonal futásának meghatározásánál az etnikai elv figyelembe vétele és az ahhoz való alkalmazkodás kevés kivételtől eltekintve (posavinai korridor, goraždei korridor) minden más szempontot felülírt (AGANOVIĆ, M.–JOVANOVIĆ, Z. 1999). A cél az volt, hogy a fegyveres konfliktusnak véget vessenek, nem pedig az, hogy bármilyen etnikai egyensúlyt próbáljanak visszaállítani, ez 1995-ben, sőt, még úgy tűnik manapság is, lehetetlen. Ez a frontvonalak mentén való megkövesedés, az új etnikai határ állandósulása valójában a legkritikusabb pontja a békeegyezménynek, valamint az azóta eltelt időnek is. Bár 2000-tól megindultak a kisebbségi visszatelepülések (szerbek a FBiH-be, bosnyákok és horvátok a RS területére), de az etnikailag homogén entitás-jellegeken ez keveset változtatott.

A FBiH területén döntően a horvát nemzetiségű lakosság igényeinek kielégítése miatt – mivel a horvát etnikum háborús állammal rendelkezett, de a rendezés során saját entitást nem kapott – széleskörű autonómiával rendelkező kantonokból álló területi struktúrát hoztak létre. A kantonok saját törvényhozó, végrehajtó, adminisztratív és – ami az adott körülmények között a legfontosabb – saját fegyveres rendfenntartó szervezetel rendelkeznek. A kantonhatárok meghúzásánál „ügyeltek” arra, hogy legyenek tiszta horvát kantonok (etnikai alapú határmegvonás), így a gyakorlatban a döntően horvátok lakta nyugat-hercegovinai területek (kantonok) mint állam az államban funkcionálnak, a bosnyák lakosság visszatérését lassítani próbálják, 2001-ben pedig a horvát önrendelkezés és autonómia egyoldalú megvalósítását csak a nemzetközi közösség fegyveres ereje tudta megakadályozni (JUHÁSZ J. et al. 2003).

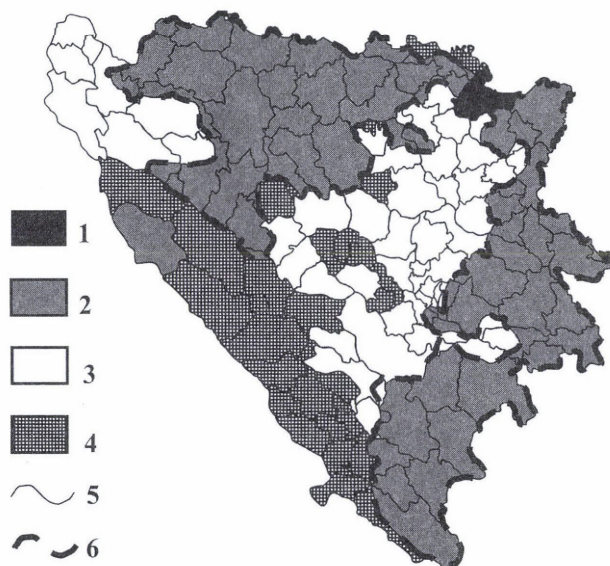
Nyilvánvalónak látszik, hogy az egyébként is végletesen decentralizált állam bosnyák-horvát felének (FBiH) további decentralizálása, az államrészben belüli újabb határok megvonása (amely határok bizonyos köz- és államigazgatási tényezők tekintetében olykor igen eltérő területeket választanak el) az ország növekvő fragmentálódásához vezet.

Ma az IEBL mellett, amely eredetileg közigazgatási határ, a legfontosabb cenzúrát az országban az etnikai határ jelenti. Az IEBL esetében ez a két határvonal a legtöbb esetben egybeesik, de az etnikai határt számos más területen is megfigyelhetjük. Općinai szinten nagyon kevés kevert lakosságú egységről beszélhetünk (közép-boszniai horvát-bosnyák općinák), így az etnikai határ is kevés kivételtől eltekintve élesen jelentkezik (10. ábra).

Ennek jelentősége abban áll, hogy a három etnikum eltérő érdekek alapján szervezi és irányítja közösségét, amely érdekek egyes esetekben nem az IEBL vagy a kantonhatárok által elválasztottak (amely közigazgatási-politikai különállást is jelent) hanem općinahatárok által. Így az eltérő irányba mutató, etnikai alapon meghatározott érdekek a közigazgatási határoktól függetlenül is tovább fragmentálják a teret (bosnyák-horvát egyes lakosságú kantonokon belüli éles etnikai határok).

Az entitásközi határral szemben megfogalmazott másik súlyos kritika annak területi fejlődésre gyakorolt kedvezőtlen hatásait érinti. Az etnikai elv szélsőséges érvényesülése háttérbe szorította a területi munkamegosztás, a korábban kialakult vonzáskörzeti rendszer struktúráit, sőt općinákat és városokat (Szarajevó, Mostar, Doboj) is kettévágott.

Bosznia-Hercegovina közigazgatási struktúrájában jelenleg a települési szint mellett az općinarendszer az, amely egyedülként képviseli az organikus, alulról építkező (TÓTH, J.–TRÓCSÁNYI, A. 2003) térfejlődés elemeit. Természetesen ebben a rendszerben a történelem folyamán számos változ(tat)ás történt, amelyek közül a legutóbbi, és a mai viszonyokat leginkább befolyásoló az IEBL futásának meghatározása. Ez által számos, az IEBL által kettészelt općinát találhatunk, amelyek valaha egy egységet képeztek, ma azonban két különböző entitáshoz tartoznak (ilyen átvágott općinák pl. Foča–Srbinje, Petrovac–Bosanski Petrovac, Kupres–Srpski Kupres). Függetlenül attól, hogy az općinaközpont, ill. az općina nagyobb része amelyik oldalra került, vannak életképes és kevésbé életképes „općinamaradványok” is.

10. ábra. Bosznia-Hercegovina etnikai térképe 2002-ben (szerk. VÉGH A. 2006). – 1 = Brčkoi kerület; 2 = szerbek; 3 = bosnyákok; 4 = horvátok; 5 = općinahatár; 6 = Boszniai Szerb Köztársaság határa. Forrás: UNHCR

The ethnic structure of Bosnia and Herzegovina in 2002 by općine (compiled by VÉGH, A. 2006). – 1 = Brčko District; 2 = Serbs; 3 = Bosnians; 4 = Croats; 5 = border of općine; 6 = border of Republika Srpska. Source: UNHCR

Egyetlen pozitív kivétellel találkozhatunk a megosztott općinák újraegyesítését illetően. Ez az ún. Brčko District (Brčkoi Körzet), amihez az államot alkotó mindhárom nemzetiségnek (de kiváltképpen a szerbeknek és bosnyákoknak) speciális stratégiai érdekei fűződnek (posavina-i szárazföldi közlekedési korridor: szerbek; a Száva és Horvátország határának elérése: bosnyákok, horvátok). A két entitás kondomíniumként birtokolja az općina teljes háború előtti területét, a körzetnek viszont speciális törvényhozási, végrehajtási, bíraskodási jogai vannak. Mindezek betartását és működését a boszniai főmegbízott különmegbízottján keresztül a nemzetközi közösség ellenőrzi (PAP N.–REMÉNYI P.–VÉGH A. 2005).

Az elmúlt tíz év tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a fegyveres konfliktusokat ugyan lezárta, de az egyenletes, organikus területi fejlődést, az állam stabilitását nem feltétlenül szolgálja a jelenlegi közigazgatási rendszer. Az IEBL „barrier” funkciója sokkal erősebb, mint azt a törvényalkotók előzetesen gondolták. Az etnikai választóvonalak, több szinten is megmaradtak, jelentős mértékű „hígulásuk” nem következett be. A gazdasági fejlődés elképzelhetetlen a mai szétszabdalt struktúra átalakítása nélkül.

Bosznia-Hercegovinában, mivel az államon belül számos közigazgatási szinttel találkozunk, az etnikai és közigazgatási határok egymáshoz való viszonya is több relációban jelentkezhethet. Az állam külső határa és az etnikai határ problémás, hiszen a

háromból két államalkotó etnikum a határ mentén, az anyanemzete közvetlen közelében él, az országon belüli centrifugális erők pedig jelentősek. Az állam közigazgatásának etnikai alapon történő (kényszer)átalakítása a belső etnikai határok szerepének kiéleződését hozta magával. Minden közigazgatási szinthez tartozó határtípusnál találkozhatunk etnikai jellegűvel, az IEBL és a kantonhatárok többsége ilyen, de számos opcinahatár is etnikai választóvonal.

A legbonyolultabb etnikai struktúrákkal rendelkező (etnikai szempontból leginkább kevert lakosságú) egykori tagköztársaság volt kénytelen szembenézni a legösszetettebb térszervezési kérdéssel. Az ország egyben tartása csak a végletes decentralizációval és az egyes etnikumok széleskörű autonómiájával (jellemző, hogy a bosznia-hercegovinai alkotmány kiemeli a bosnyákokat, szerbeket és horvátokat, mint alkotmányos nemzeteket az állampolgárok közül) volt kikényszeríthető. Az ország közigazgatása etnikai alapon szervezett, a három államalkotó etnikum egyensúlyán alapul, ami az elmúlt két évtizedre jellemző, köztük lévő feszült viszony ismeretében nem kedvez az ország fejlődésének. Az államon belüli etnikai alapú viszonyok bonyolultságát jól jelzi, hogy az ország területi struktúráját érintő kérdések mind a mai napig napirenden vannak, Bosznia-Hercegovina alkotmányának és azon belül közigazgatási rendszerének átalakítása, megreformálása jelenleg is akut téma.

Összegzés

Elmondhatjuk tehát, hogy a volt Jugoszlávia önállóvá vált (és váló) egységében mindenhol etnikai homogenizáció ment végbe. A legnagyobb különbség abból adódik, hogy ez az új határokon belül, enklávék, belső etnikai határvonalak kialakulásával zajlott e le (Bosznia-Hercegovina, Macedónia), vagy a terület (ország, tartomány) „megszabadult” etnikai kisebbségétől (vagy annak egy jelentős részétől) és homogénné vált (Koszovó, Horvátország, Bosznia entitásai). Ez a változás minden vizsgált példánál a meglévő, örökölt területi struktúrák átformálását idézte elő, új határok, határjellegek születését eredményezte.

Úgy gondoljuk, hogy a közeljövőben jelentős változások fognak lezajlani a térségben, amelyek következnek egyrészt a még nem lezárult államosodási törekvésekből (a térség albán lakossága, Montenegró, Bosznia-Hercegovina, mint a legjelentősebbek), valamint az euroatlanti szervezetek térségbeli gyors expanziójából.

Az első tényező a fragmentálódást, új határok, ezáltal új etnikai feszültségek kialakulását eredményezheti. Az euroatlanti integrációs törekvések értelemszerűen egy ma még megjósolhatatlan ütemű és milyenségű integrációhoz vezethetnek.

Ennek a két egymással ellentétes erőnek az egymáshoz való viszonya ma még kérdéses. Vajon erősebb lesz-e a gyors társadalmi-gazdasági fejlődés igénye a nemzeti programok megvalósításának igényénél? Vajon a legteljesebb nemzeti szuverenitás megélése vagy egy integrációs rendszerben az annak bizonyos elemeiről való lemondás kekedik-e felül?

Ma ezekre a kérdésekre válaszolni meglehetősen nehéz. A szerzők azonban egy dologban biztosak, a Balkánon még számos nyitott kérdés vár megválaszolásra és nem mindegy, hogy a közelmúlt ezirányú tapasztalatait – amelyről a fentiekben összefoglaló vázlatos képet igyekeztünk nyújtani – hogyan alkalmazzuk a közeljövő remélhetőleg ezúttal „csak” politikai konfliktusaiban.

IRODALOM

- AGANOVIĆ, M.–JOVANOVIĆ, Z. 1999. Bosnia and Herzegovina spatial structures and regional policies. – Vision Planet Project Interreg II.C International Adriatic Conference, Trieste.
- Constitution of Republika Srpska. 1992. – Official Gazette of Republika Srpska 6/92. (többször módosítva)
- Constitution of the Federation of Bosnia and Herzegovina. 1994. – Official Gazette of the Federation of Bosnia and Herzegovina 1/94. (többször módosítva)
- ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244/1999-es határozata. – New York
- European Stability Initiative (ESI) 2004. Princip Lozane, Multietničnost, teritorij i budućnost kosovskih Srba. – Priština/Berlin.
- Glas Javnosti 2001. 29. 05., 2004. 22. 03.
- International Crisis Group (ICG) 2002. Report N 124. Putokazi za budućnost Kosova I. Rešavanje konačnog statusa – Priština/Brisel. mart.
- JUHÁSZ J.–MÁRKUSZ L.–TÁLAS P.–VALKI L. 2003. Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában. – Budapest, 328 p
- Kosovo i njeno stanovništvo. – Anketa Statističkog Društva Kosova 2003.
- MESIĆ, S. 2003. Jugoszlávia nincs többé. – Budapest, 405 p
- PAP N.–REMÉNYI P.–VÉGH A. 2005. A Brčkoi Körzet szerepe és jelentősége a háború utáni Boszniában. – Szakmai Szemle, A Katonai Biztonsági Hivatal tudományos tanácsának kiadványa. 1. pp. 51–67.
- Ramkoven Dogovor 2001. 13. 08. Ohrid.
- Službeni List SRS 30/89, 42/89, 22/91
- The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. – Dayton–Paris, 1995.
- TÖTH, J.–TRÖCSÁNYI, A. 2003. States and countries in the unifying Europe. – In: PAK, M. (ed.): Possibilities and opportunities of regional structures on the way to the European Union. Dela 19. Department of Geography, Faculty of Arts, University of Ljubljana. pp. 87–96.

Új szaktudományi kiadványsorozat a Selye János Egyetem Kutatóintézetétől

A révkomáromi Selye János Egyetem 2004-ben megalapított Kutatóintézete 2005 őszen *Case Studies* néven bocsátotta útjára angol nyelvű esettanulmány-sorozatát. Az új kiadvány célja az egyetemen és a kutatóintézetben megszülető, ill. ezen intézmények koordinálásával végzett kutatások eredményeinek közreadása, megismertetése a nemzetközi tudományos élet képviselőivel. A szerkesztők szándéka szerint az évente négy számmal megjelenő új periodika tematikailag nyitott lesz. Egyaránt helyet kaphatnak benne regionális, környezetudományi, urbanisztikai, gazdaság- és társadalomföldrajzi munkák. A tanulmányok megjelenési sorrendjének meghatározásakor viszont előnyben részesülnek a közép-európai léptékű, a határokon átnyúló együttműködési formákat elősegítő nemzetközi kutatások friss eredményeit tartalmazó munkák.

2005-ben a sorozat két füzetet látot napvilágot. Az első (*Sikos T., T.-Hoffmann, M.: Typology of Shopping Centres in Budapest*) a magyar főváros bevásárlóközpontjainak fejlődéstörténetéről és tipológiájáról. nyújt rövid, lényegretörő áttekintést az angol nyelven olvasónak. A témaválasztás igen aktuális, hiszen az elmúlt 16-év bevásárlóközpont-nyitási boom-ja után a főváros kiskereskedelmi struktúrája teljesen átalakult, alapvető hatást gyakorolva mindannyiunk vásárlási szokásaira, valamint befolyásolva a főváros ingatlanpiaci viszonyait, a városkép alakulását, a közlekedési feltételeket. A szerzőpáros tanulmányában holisztikusan szemléli a bevásárlóközpont-problematikát, áttekinti a központok kialakulásának történetét, majd az egyes központok osztályozása után rátér a központok telephelyválasztásban jelentkező siker- és kudarctényezők szerepére. A tanulmány legfontosabb részében empirikus kutatások segítségével értékeli néhány kiválasztott bevásárlóközpont vonzáskörzetét, vásárlóinak korszerkezeti összetételét, kiemelve a megfelelő üzletösszetételnek a központok hosszútávú prosperitásában játszott szerepét. A cikk tömör, tényfeltáró jellege miatt egyszerre informatív és a témában nem járatosak számára is könnyen érthető, ezért nemcsak a kereskedelemmel foglalkozó kutatók, oktatók, a területen dolgozók számára „kötelező olvasmány”, hanem számot tarthat a téma iránt érdeklődők figyelmére is.

A sorozat második füzeté (*Tiner, T.: Transport Development Perspectives for the Slovakian-Hungarian Borderline*) Délkelet-Szlovákia és Észak-Magyarország határmenti térségének közlekedési viszonyait elemzi a határátlépési lehetőségek bővítésének szemszögéből. Ennek érdekében a szerző komplex összefüggésrendszerben mutatja be a vizsgált régió közlekedési hálózatának fejlődési folyamatait, az azokat befolyásoló történelmi, társadalmi, gazdasági, demográfiai, infrastruktúrális tényezőket. A tanulmány első fele rövid elméleti áttekintést nyújt az államhatároknak a közép-kelet-európai térségben betöltött változó szerepéről, bepillantást nyújtva az interregionális kapcsolatok elméleti kereteinek változásába. Az értekezés legfontosabb része a régió közlekedés-földrajzi szempontú elemzése, amelyben a szerző átfogó képet nyújt a térség településeinek közlekedési viszonyairól, közúti és vasúti kapcsolatainak rendszeréről, valamint a határátkelők forgalmának dinamikájáról. A kutatás különlegessége, hogy a szerző az Osztrák-Magyar Monarchia korából származó térképek elemzésével „újrafelfedezi” és részletesen tipizálja a korábban élő közlekedési kapcsolatokat, támpontot szolgáltatva ezzel a határátlépési lehetőségek jövőbeni bővítéséhez. A tanulmány konzekvensen felépített és logikailag egységes annak ellenére, hogy sok területet érint. További erénye, hogy a vizsgálatokat közlekedési tények sokasága támasztja alá, ezek többsége világosan szerkesztett táblázatokban, diagramokban és térképeken jelenik meg. A munkát nemcsak a regionális kutatással foglalkozók, de a térség fejlesztésén munkálkodó gyakorlati szakemberek figyelmébe is ajánlom.

KOVÁCS ANDRÁS

Adatok a kasmíri konfliktus politikai földrajzi elemzéséhez

WILHELM ZOLTÁN¹–PETE JÓZSEF²–KISGYÖRGY PÉTER²

Abstract

Contribution to political geographical analysis of Kashmir conflict

In the article an objective picture is to be provided about the antecedents of the Kashmiri conflict series, the reasons for it, the earlier and present stages of the affair. In the course of the research our concept failed, as our sympathy for one of the countries vanished when we had come into terms with the facts. It has turned out that none of the participants is ready for the compromise. Although the conflict is claimed to have been rooted in hatred on religious grounds, the genuine reasons are economic and geopolitical interests. Jammu and Kashmir are important fortress at the gate of India and at the same time they are interchange, the origin of fresh water, potential base of energy production, geopolitical clash point and cultural battlefield, in one word it has a foremost strategic importance.

Kashmir, the country of "Happy Valley" has become a legend by today. The Indian dream factory "Bollywood" tries to make this myth live further. Natural beauty and cultural treasures of Kashmir have provided the scenes for dozens of movies. The reality is about orphans, cemeteries and refugees, and all of these before the face of the helpless world.

Bevezetés

A közel 3,3 millió km² területű, több mint 1 milliárdos népességű Indiai Köztársaság Dél-Ázsia vezető hatalma. Ezt a pozícióját azonban olykor szomszédai megkérdőjelezi, pl. a kínai-indiai háború során 1962-ben, amelynek lezárultával a Középső Birodalom területeket foglalt el a Himalája vidékén, de leginkább Pakisztán – az ősellenség –, amellyel formális és gerillaháborúk sorát vívta. A két, egykor Brit-India részét képező állam konfliktusai szinte kivétel nélkül Kasmír hovatartozásának tisztázatlansága miatt robbantak ki. Ezekre a hajdan elszigeteltnek tűnő öldöklésekre a világ közvéleménye közömbösen tekintett, egészen a legutóbbi időkig, amikor Pakisztán is nyilvánvalóvá tette: rendelkezik atomfegyverrel és azt szükség esetén be is veti.

¹ Tanszékvezető egyetemi docens, PTE TTK Környezettudományi Intézet, 7624 Pécs, Ifjúság u. 6.

² PhD hallgatók, PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, 7624 Pécs, Ifjúság u. 6.

A probléma gyökere a régmúltba nyúlik vissza, de a vizsály mai formájában az 1947-es függetlenedési eseményekhez kapcsolódik. Vajon nem egyébbel állunk-e szemben, mint a Hartshorne-modell pesszimista dél-ázsiai manifestációjával? A wisconsini geográfus 1950-ben alkotott elmélete szerint az államok időtállósága, és így határaik tartóssága is, összekötő (centripetális), ill. szét-húzó (centrifugális) erők eredője (HARTSHORNE, R. 1970). Hazai geográfusok ezeket az erőket különbözőképpen fordították le és munkáikban eltérő hangsúllyal alkalmazták (CSÉFALVAY Z. 1994; MEZŐ F. 2000; PAP N. 2001).

A modell alapján – a mi értelmezésünk szerint – egy államban kohéziót jelent a közös nyelv és kultúra, tartós és békés történelmi együttélés, erős gazdasági és hatalmi központ centrális jelenléte, természetes határok (tengerpart, hegyláncok, folyamok, sivatagok), ritkán benépesült határvidékek. Széthúzó erőként jelenhet meg a nyelvi, kulturális sokszínűség, a nagyszámú kisebbség, rövid történelmi együttélés, az erős gazdasági és hatalmi központ hiánya, vagy polarizált megjelenése, mesterséges határok, sűrűn benépesült határvidékek. PAP N. (2001) kiegészítése szerint centripetális erőt képeznek napjainkban a kis regionális fejlettségbeli különbségek és a szupranacionális integrációs folyamatok, ill. a hosszú ideje fennálló, nem vitatott határvonalak. Ezekkel szemben centrifugális erőként értelmezhetők a jelentős területi-gazdasági differenciák, a bezárkózás és gazdasági nacionalizmus, továbbá a vitatott határvonalak.

A modellbe „életelhelve” megállapíthatjuk, hogy az indiai történelem során a brit hatalom volt az első, amely az egész szubkontinensre kiterjedő fennhatóságot jelentett. Megteremtette a Pax Britannica-t, viszont meghagyta a korábbi politikai rendszer számos elemét, így számos hercegség maradt fenn, tudomást sem véve az angolszások „divide et impera!” taktikájáról.

Az Indiai Köztársaságban 16 hivatalos nyelvet ismernek el, ezeken kívül legalább 1500 nyelvet és dialektust beszélnek még az országban. Az indiai államok alapvetően a legjelentősebb nyelvek határait követik, vagyis nem beszélhetünk egységes indiai nyelvről. A jelenlegi főváros Új-Delhi nem a legjelentősebb gazdasági központ és még csak nem is centrális elhelyezkedésű. Sokkal inkább Mumbai (Bombay) az ország gazdasági fővárosa, ugyanakkor sokan Kolkatát (Calcutta) tartják kulturális fővárosnak. A legdinamikusabban fejlődő városok ugyanakkor D-en találhatók, a legjelentősebbek: Bangalore, Chennai (a korábbi Madras), Hyderabad (utóbbit a számítógépiparra utalva találóan Cyberabad-ként is emlegetik).

India határainak jelentős része a tökéletes természetes határok közé sorolható, hiszen jó-részt tengerpart. Magashegységek gerincrégióiban szintén hosszan húzódó határai vannak. A Thar-sivatag ugyancsak kedvező természetes határt jelent. Mindezek ellenére India határainak egy része vitatott, a már említett Kínával és Pakisztánnal sem sikerült dűlőre jutni ebben a kérdésben. Előbbivel – a kínaiak szerint – a disputát, a gyarmati időkben megállapított, vagyis az akkori „Ázsia beteg emberére” kényszerített diktátum okozza. Utóbbival a nézeteltérést, többek között, a Sir Cyril Radcliffe által térképre vett határvonal eredményezi, amelynek kiindulópontja főleg a vallási megoszlás volt. Ugyanakkor India határvidékeinek jó része sűrűn benépesült. A Pakisztánnal szomszédos Punjab (Pándzsáb) vidéke, a nepáli határrégió és a Föld egyik legsűrűbben lakott térsége; Bengália, amely Bangladdesszel képez közös határt.

A regionális különbségek számottevőek Indiában. Ez tetten érhető majdnem minden hu-mán (HDI) és gazdasági fejlettségre vonatkozó mutatóban is. Példaként hozhatjuk az írni-olvasni tudásra vonatkozó mutatókat (*1. táblázat*).

Végül idézzük fel a modell kulturális sokszínűsége vonatkozó részét. Indiában a vallásnak különös jelentősége van, egyben kulturális identitást is jelent. A 2001-es népszámlálás hivatalos adatai szerint az ország lakosságának 82%-a hindu, 12,1%-a muszlim, 2,3%-a keresztény, 1,9%-a szikh, 0,8% buddhista, 0,4% jainista, 0,4%-uk (közel 4 millió ember!) pedig egyéb vallást követ. Alig 0,05% nem tartja magát vallásosnak. A népszerű döntő részét kitevő, kétség kívül a legősibb világvallást követő hinduk esetében sem beszélhetünk egységes vallási rendszerről, számtalan vallási irányzat és vallás-gyakorlási forma él egymás mellett. Egyúttal a kasztrendszer is számtalan társadalmi dimenziót jelent.

1. táblázat. Az írni-olvasni tudás néhány mutatója Indiában

Állam, szövetségi terület	Írni-olvasni tudás (%) 2001-ben			Írni-olvasni tudás (%) 1991-ben	Változás (%) 1991–2001
	Teljes népesség	Férfiak	Nők		
Andaman- és Nicobar-szk.	81,18+(10,78)	86,07+	75,29+	73,02+	8,17-
Andhra Pradesh	61,11-(19,68)	70,85-	51,17-	44,09-	17,02+
Arunachal Pradesh	54,74-(19,83)	64,07-	44,24-	41,59-	13,15-
Assam	64,28-(15,90)	71,93-	56,03+	52,89+	11,52-
Bihar	47,53-(26,75)	60,32-	33,57-	37,49-	10,04-
Chandigarh	81,76+(9,00)	85,65+	76,65+	77,81+	3,94-
Chhatisgarh	65,18-(25,56)	77,86+	52,40-	42,91-	22,27+
Dadra és Nagar Haveli	60,03+(30,33)	73,32-	42,99-	40,71-	19,33+
Daman és Diu	81,09+(18,03)	88,40+	70,37+	71,20+	9,89-
Delhi	81,82+(12,37)	87,37+	75,00+	75,29+	6,53-
Goa	82,32+(13,37)	88,88+	75,51+	75,51+	6,81-
Gujarat	69,97+(21,9)	80,50+	58,60+	61,29+	8,68-
Haryana	68,59+(22,94)	79,25+	56,31+	55,85+	12,74-
Himachal Pradesh	77,13+(19,94)	86,02+	68,08+	63,86+	13,27-
Jammu és Kashmir	54,46-(23,93)	65,75-	41,82-	n.a	n.a
Jharkhand	54,13-(28,56)	67,94-	39,38-	41,39-	12,74-
Karnataka	67,04+(18,84)	76,29+	57,45+	56,04+	11,00-
Kerala	90,92+(6,34)	94,20+	87,86+	89,81+	1,11-
Lakshadweep	87,52+(11,59)	93,15+	81,56+	81,78+	5,74-
Madhya Pradesh	64,11-(26,52)	76,80+	50,28-	44,67-	19,41+
Maharashtra	77,27+(18,76)	86,27+	67,51+	64,87+	12,39-
Manipur	68,87+(18,17)	77,87+	59,70+	59,89+	8,97-
Meghalaya	63,31-(5,73)	66,14-	60,41+	49,10-	14,21+
Mizoram	88,49+(4,56)	90,69+	86,13+	82,27+	6,22-
Nagaland	67,11+(9,85)	71,77-	61,92+	61,65+	5,45-
Orissa	63,61-(24,98)	75,95-	50,97-	49,09-	14,52+
Pondicherry	81,49+(14,76)	88,89+	74,13+	74,74+	6,74-
Punjab	69,95+(12,08)	75,63-	63,55+	58,51+	11,45-
Rajasthan	61,03-(32,12)	76,46+	44,34-	38,55-	22,48+
Sikkim	69,68+(15,27)	76,73+	61,46+	56,94+	12,61-
Tamil Nadu	73,47+(17,78)	82,33+	64,55+	62,66+	10,81-
Tripura	73,66+(16,06)	81,47+	65,41+	60,44+	13,22-
Uttar Pradesh	57,36-(27,25)	70,23-	42,98-	40,71-	16,65+
Uttaranchal	72,28+(23,75)	84,01+	60,26+	57,75+	14,53+
Nyugat-Bengál	69,22+(17,36)	77,58+	60,22+	57,70+	11,52-
<i>India összesen:</i>	<i>65,38(21,68)</i>	<i>75,96</i>	<i>54,28</i>	<i>51,63</i>	<i>13,75-</i>

Forrás: Census of India 2001. Provisional Population Totals, Series-1. Jayant Kumar Banthia of the Indian Administrative Service, Registrar General és Census Commissioner, India. n.a = nincs adat

A fentiek alapján a Hartshorne-modell szerint Indiában az államra jóval több a centrifugális erő hat, mint centripetális. A kasmíri konfliktus esetében is a szubkontinens szeparatista mozgalmainak egyike működik, amely a legrégebben veszélyezteti az állam egységét. A továbbiakban a vizsály eredetét földrajzi megközelítésben igyekszünk bemutatni.

A második világhéget követően – főleg egy újabb, globális pusztítás megakadályozásának elkerülésére – létrejött Egyesült Nemzetek Szervezetének San Francisco-i konferenciáján (1945. április–június) ülésező küldöttségek az egyik legfontosabb küldetesként a világbéke fenntartását jelölték meg. Ezen cél gyakorlati alkalmazása mindenekelőtt a konfliktus-térségekben való fizikai megjele-

nést feltételezi. Paradox módon a békefenntartó missziókban az a Pakisztán a legaktívabb – a legtöbb kéksisakost küldve –, amely közel 60 éve nem tud Indiával egyezsége jutni Kasmír hovatarozását illetően. A két állam között húzódo tűzszüneti vonal (*Line of Control, LoC*) jórészt inkább állandósult frontvonal, mentén álltak munkába az ENSZ története során másodsor⁴ békefenntartók, akiknek a szerepe egyre halványul. Az 1972-es Shimlai Egyezmény óta India nem engedélyezi a tűzszüneti vonal mentén a megfigyelők munkáját, ugyanakkor Srinagarban továbbra is működik egy, az ENSZ által működtetett iroda, a korábbihoz hasonló feladatkörrel (1. ábra).

Körösi Csoma Sándor Kasmírt, kortársaival egyetemben, még a „Boldog Völgy” országának nevezte, miután 1820-ban, egyhónapos srinagari tartózkodást követően valós képet alkothatott a természeti szépségekben bővelkedő, gazdag és békés területről. Mi változott meg ebben a földi Paradicsomban az utóbbi évtizedekben, mi az oka annak, hogy a világ egyik legtartósabb és legvéresebb konfliktus-sorozata zajlik a tehetetlen nemzetközi szervezetek és nagyhatalmak szeme láttára? Miért vív egymással költséges háborúkat (2–3. táblázat) a számos egyéb problémával sújtott két ország?

2. táblázat. India GDP növekedése és védelmi kiadásai 1955–1997 között

Évek	Átlagos GDP növekedés (%)	Védelmi kiadások (%)	
		GDP	Központi kormányzati kiadások
1955–1959	3,49	2,03	23,50
1960–1964	5,37	2,64	25,40
1965–1969	2,97	2,96	22,55
1970–1974	2,52	2,98	21,51
1975–1979	3,86	3,03	19,05
1980–1984	6,10	2,98	17,39
1985–1989	6,11	3,35	16,02
1990–1994	4,82	2,63	14,61
1995–1997	6,80	2,32	13,18

Forrás: Economic Survey, Government of India, Defence Service Estimates, Government of India, Asian Strategic Review, 1996–1997, IDSA, New Delhi, 1997.

Ezekre a kérdésekre kívánunk válaszolni dolgozatunkban, amelynek elkészítéséhez döntően az angol nyelvű szakirodalomra támaszkodtunk, nem lévén a kérdéskörben részletes, hazai tudományos munka.

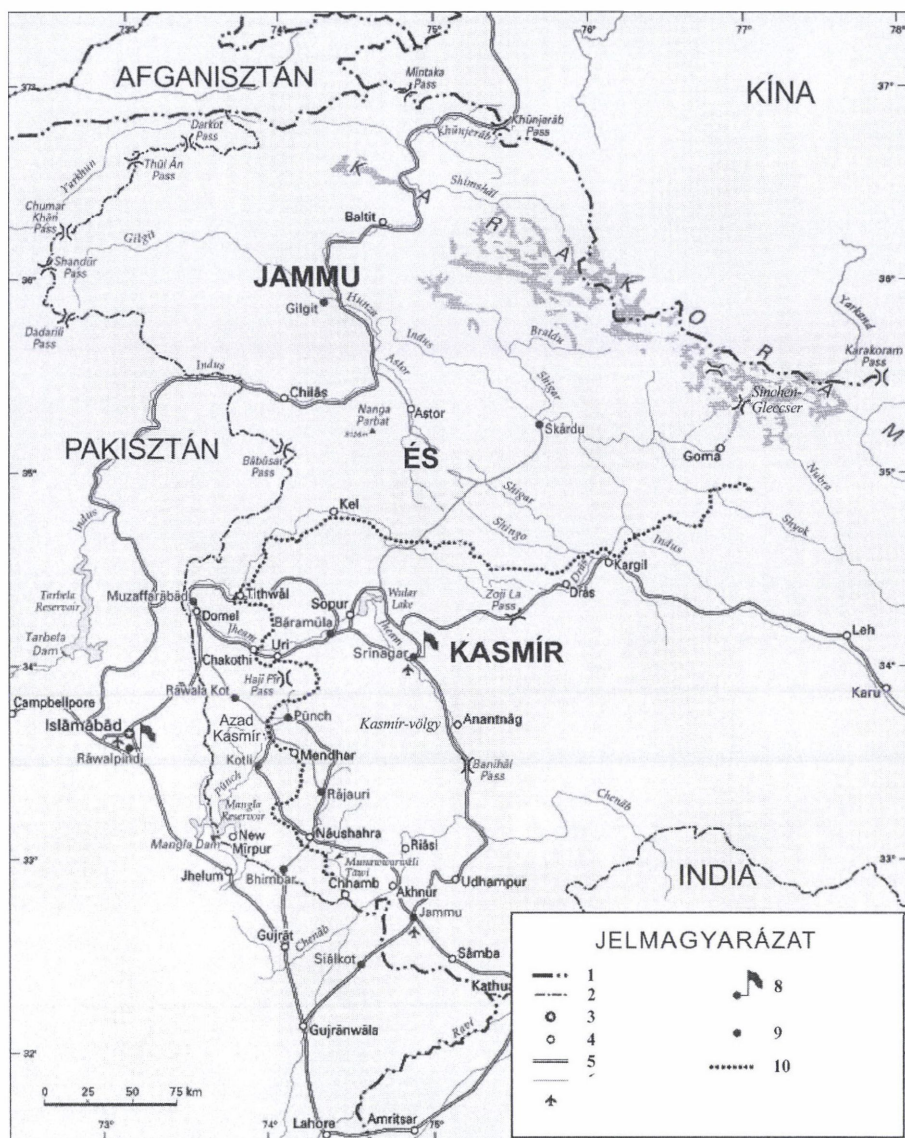
Földrajzi alapok

Mielőtt a viszály konkrét eseményeit ismertetnénk, szükségesnek tartjuk a vizsgált terület földrajzi bemutatását, ill. a történelmi háttér felvázolását.

Kasmír 228 000 km²-es területével az egykori Brit-India legnagyobb fejedelemségének számított⁵. Ma Jammuval együtt az Indiai Köztársaság legészakibb tagállama (2. ábra). 1947-től pakisztáni megszállás alatt áll a tartomány É-i és Ny-i része, mintegy 84 000 km². ÉK-en az 1962-es kínai-indiai háború óta, a rendkívül gyé-

⁴ Az első ENSZ-békekontingenst (*United Nations Truce Supervision Operation, UNTSO*) a Közel-Keleten „vetették be” még 1948-ban.

⁵ PROBÁLD F.–HORVÁTH G. 1998. Ázsia, Ausztrália és Óceánia földrajza. – ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 93 p.

1. ábra. A megosztott Jammu és Kasmír (szerk.: KOVÁCS G.–WILHELM Z. 2005). – 1 = nemzetközi határ; 2 = tartományi határ; 3 = főváros; 4 = egyéb település; 5 = főút; 6 = alsóbbrendű út; 7 = légitikikötő; 8 = ENSZ főhadiszállás, parancsnokság; 9 = ENSZ katonai egység; 10 = tűzszüneti vonal a Simlai Egyezmény (1972) szerint. Forrás: http://www.hkvyschrad.cz/mapy/kashmir_UNMOGIP.gif

The divided Jammu and Kashmir (ed. KOVÁCS, G.–WILHELM, Z. 2005) – 1 = international border; 2 = state border; 3 = capital; 4 = other settlement; 5 = highway; 6 = miscellaneous road; 7 = airport; 8 = UN headquarters; 9 = UN troops; 10 = ceasefire line (LoC), according to the Simla Agreement (1972). Source: see the Hungarian version

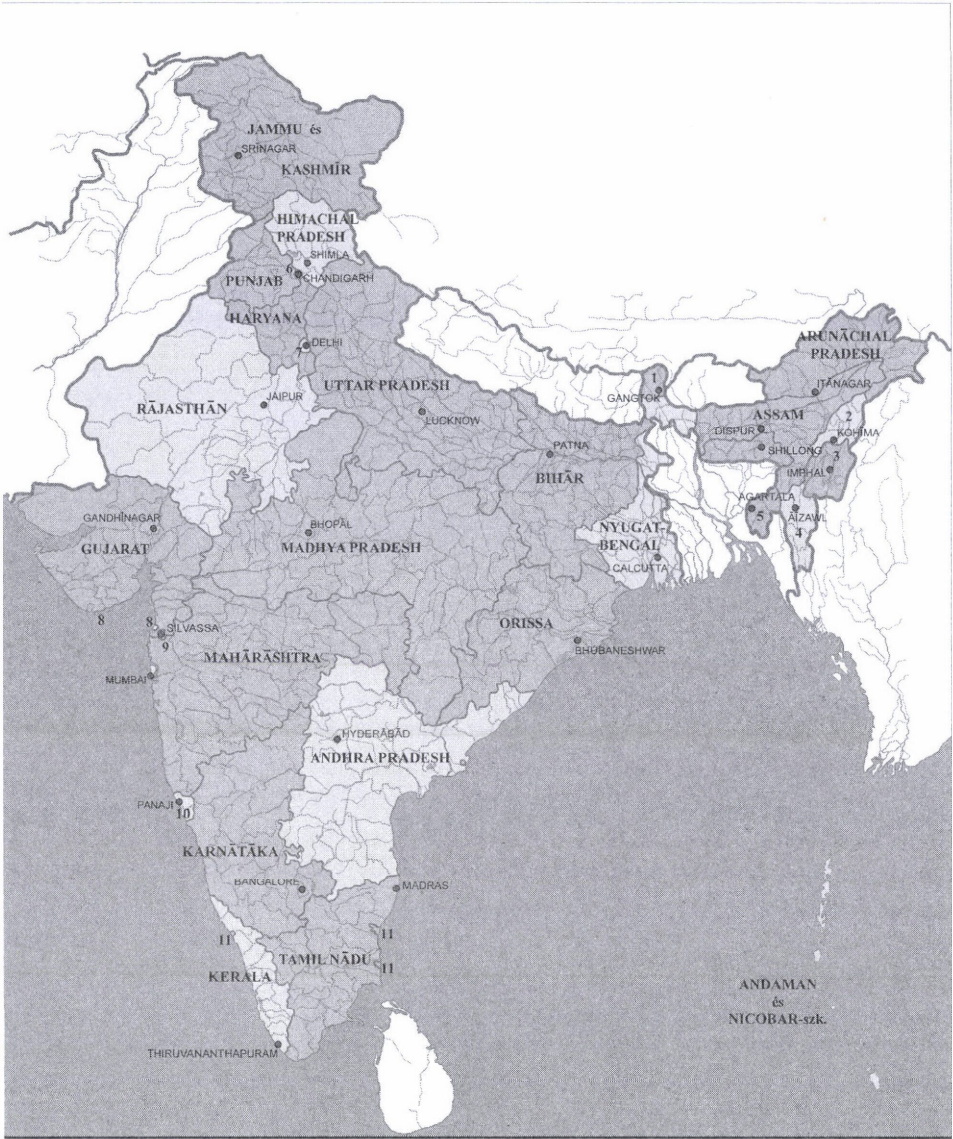
3. táblázat. India védelmi ereje és kiadásai

Évek	Védelmi kiadások (milliárd IRS)	GDP (milliárd IRS)	Népesség (millió fő)	Védelmi erő (ezer fő)	Kormányzati védelmi kiadások (milliárd IRS)	Védelmi kiadások a GDP %-ában	Védelmi kiadások a kormányzati kiadások %-ában
1961–1962	2,8954	171,77	455	490	14,765	1,69	19,61
1962–1963	4,7391	184,76	459	562	23,525	2,56	20,14
1963–1964	8,1612	212,37	462	585	32,062	3,84	25,45
1964–1965	8,0580	247,65	470	867	34,889	3,25	23,09
1965–1966	8,8476	261,45	470	869	39,406	3,38	22,45
1966–1967	9,0859	295,71	495	879	44,584	3,07	20,38
1967–1968	9,6843	346,11	514	977	44,972	2,80	21,53
1968–1969	10,3319	366,74	529	990	45,258	2,82	22,83
1969–1970	11,0088	403,87	541	925	42,947	2,73	25,63
1970–1971	11,9928	431,63	554	930	55,766	2,78	21,51
1971–1972	15,2534	462,53	566	980	67,097	3,30	22,73
1972–1973	16,5223	510,05	579	960	78,493	3,24	21,05
1973–1974	16,8079	620,07	591	948	81,308	2,71	20,67
1974–1975	21,1227	732,35	604	956	97,849	2,88	21,59
1975–1976	24,7229	787,61	617	956	120,365	3,14	20,54
1976–1977	25,6253	848,94	630	1055	131,500	3,02	19,49
1977–1978	28,1300	960,67	643	1096	149,856	2,93	18,77
1978–1979	30,6000	1041,90	661	1096	177,172	2,94	17,27
1979–1980	35,5000	1143,56	674	1096	185,042	3,10	19,18
1980–1981	40,9100	1360,13	689	1104	224,948	3,01	18,19
1981–1982	46,5180	1597,60	704	1104	254,012	2,91	18,31
1982–1983	54,0830	1781,32	720	1120	304,937	3,04	17,74
1983–1984	63,0917	1075,89	736	1250	359,877	3,04	17,53
1984–1985	66,6057	2313,43	752	1380	438,789	2,88	15,18
1985–1986	79,8749	2622,43	768	1515	531,124	3,05	15,04
1986–1987	104,7745	2929,49	784	1492	640,231	3,58	16,37
1987–1988	119,6749	3332,01	800	1502	703,046	3,59	17,02
1988–1989	133,4102	3957,82	817	1362	814,023	3,37	16,39
1989–1990	145,0000	4568,21	807	1260	950,494	3,17	15,26
1990–1991	154,2648	5355,34	843	1200	1040,730	2,88	14,69
1991–1992	163,4704	6167,99	858	1200	1127,310	2,65	14,50
1992–1993	175,8179	7059,18	877	1150	1259,269	2,49	13,96
1993–1994	215,0000	8097,66	892	1100	1457,880	2,65	14,75
1994–1995	232,452	9536,80	910	1100	1669,984	2,44	13,92
1995–1996	268,562	10985,76	934	1100	1916,186	2,44	14,01
1996–1997	294,984RE	12633,62E	950	1050	2173,184	2,33	13,58
1997–1998	360,000RE	14528,69E	973	1050	2324,813	2,40	13,90

Forrás: Defence Expenditure Data of India, Economic Survey, INDIA. – A Reference Annual, Military Balance.

ren lakott ladakhi Szoda- és Lingzi Thang-fennsík 35 000 km²-ét Kína vallja magáénak. (Más források szerint Jammu és Kasmír kiterjedése csak 222 236 km², amelyből 78 932 km²-t foglalt el Pakisztán.)⁶ India ezen közigazgatási egysége a 3,3 millió

⁶ GORDON, J. 1998. Az Indiai Világ atlasza. Helikon. – Magyar Könyvklub, Bp., 191 p.

2. ábra. India közigazgatási beosztása a függetlenség elnyerése után. (szerk.: Kovács G.–Wilhelm Z. 2000). – Számmal jelölt területek: 1 = Sikkim; 2 = Nagaland; 3 = Manipur; 4 = Mizoram; 5 = Tripura; 6 = Chandigarh; 7 = Delhi; 8 = Daman és Diu; 9 = Dadra & Nagar Haveli; 10 = Goa; 11 = Pondicherry.
 Forrás: India Nemzeti Atlasza

The States of India after gaining independence (ed. Kovács, G.–Wilhelm, Z. 2000). 1–11 = see the Hungarian version. Source: The National Atlas of India

km²-es országterület közel 7%-a, tényleges indiai ellenőrzés alatt azonban csak India teljes területéhez viszonyítva 3,3–3,4% áll.

A dél-ázsiai természetföldrajzosok a terület teljes egészét a Nyugati-Himalája makrorégióhoz sorolják, azonban a K-i Ladakhi-fennsík a Tibeti-magasföld része, így itt a tartomány természetföldrajzi határa nem egyértelmű. É-on a Kunlun, ill. a Karakorum hegységek É-i lejtői, ÉNy-on a Hindukus, K-en, DK-en a Pir Panjal és a Siwalik vonulatai jelölik ki a határt. D-en ismét nem határozható meg naturális határvonal, mivel az utóbb említett hegységek ÉNy–DK-i irányú vonulatai Himachal Pradesh-ben folytatódnak.

A földrajzi algoritmus szerint haladva vessünk egy pillantást a térség domborzati képeré. Jammu és Kasmír területének 50,5%-a 2000 m-nél magasabb hegyvidékre esik. Ezzel az aránnyal az indiai (a himalájai) államok között a 4. helyen áll. Az indiai szakirodalom a 300–2000 m közötti tszf.-i magasságban fekvő területeket dombsági, közep-hegységi kategóriába sorolja, emiatt ebbe esik a tartomány 6,2%-a. A 300–1000 m magasságú fennsíkok 40,5%-ot tesznek ki, amely alapján a terület az 5. helyen áll. Az államos rangsorában. A 300 m alatti síkságokra itt mindössze 2,8% jut.⁷

A Nyugati-Himalája makrorégiót két mezorégióra osztják, az Északkasmíri és a Délkasmíri-Himalájára (3. ábra). Az É-i zóna hegyóriása a Karakorum, amely a K2-ben (8611 m) emelkedik a legmagasabbra. A „fekete köögörgeteg” és a Zanskar-hegység, ill. ennek ÉNy-i folytatásában található Nunkun (7135 m) és a Nanga Parbat (8126 m) tömege között tör utat magának az Indus. ÉK-en, Ladakhban, a Szoda- és a Lingzi Thang-fennsík terpeszkedik. A tartomány É-i zónájára esik a történeti Baltisztán és Ladakh. A Délkasmíri-Himalája vidékére már megszelídülnek a hegyóriások, amelyek a Pir Panjalban és a Siwalikban alacsonyodnak le D-i irányban. Itt található a Kasmír-völgy, amelynek tengelyében áramlik a Jhelum, partján a nyári székhellyel, Srinagarral. Itt található a szűkebben értelmezett Kasmír, ill. Jammu.

A vad, eljegesedett hegyvidéket kiemelkedő fontosságú hágók szabdalják: a Karakorum-hágó Belső-Ázsia irányába, a Kunjerab-hágó és a Minthaka-hágó Közép-Ázsia felé vezet. Az államon belül igen fontos a Banihal-hágó (Jammu-Srinagar), a Zoji-hágó (Srinagar-Dras), valamint a Kardung-hágó (Leh-Karakorum-hágó).

Az állam földtani adottságait az Eurázsiai-hegységrendszer mezozoikum végi, kainozóos kialakulása határozza meg. Jammu és Kasmír geológiai képe alapvetően 3 nagyszerkezeti egység közeledésének eredménye. A Gondwanáról már 220 millió éve, a triászban leszakadt és Euráziával összeforrt Tibeti-lemez, a tulajdonképpeni Eurázsiai-lemez, ill. a Dekkán. Ez utóbbi a kréta végétől (70 millió éve) nagy sebességgel (15–20 cm/év) közeledett É felé, emiatt a Tethys óceáni lemeze Tibet alá bukott. Ebben a hajdani szubdukciós zónában foglal helyet az Indus felső szakasza. Az ekkor zajló szubdukció következtében hatalmas gránitintrúziók keletkeztek. A vizsgált területen a Karakorum vonulatainak több tagja ebből a kőzetből épül fel. Az eocén

⁷ CHATTERJEE, S.P. 1986. Economic Geography of Asia. – Allied Book Agency, Calcutta, 32 p.

3. ábra. A szubkontinens domborzati képe. (India Nemzeti Atlasza alapján szerk.: Kovács G.–Wilhelm Z. 2000)

The relief map of the subcontinent (compiled by Kovács, G.–Wilhelm, Z. 2000 after The National Atlas of India)

végére – kb. 40 millió éve – felemésződött a tenger, a Dekkán elérte Euráziát. Megkezdődött a felgyűrt üledék kiemelkedése, a takaróerdők létrejötte, a hatalmas nyomó és húzóerők eredményeként születő törések mentén. A harmadidőszakban kezdődő

rendkívül intenzív orogenezis napjainkban is tart, pl. a fiatal Siwalikban a Magas-Himalája területéről a pleisztocénben lepusztult üledék is meggyűrődött.⁸

Jammu és Kasmír éghajlati viszonyai nem takarnak olyan szélsőségeket, mint amilyenek a szubkontinens többi táján fordulnak elő. Különösen a Kasmír-völgy lehet kellemes a trópusi körülmények közül menekülő emberek számára. Nem véletlen, hogy a mogul uralkodók egyik legkedveltebb pihenőhelyeként vált ismertté Srinagar, amelyet pazar kertjei, pompás palotái, fenséges mecsetjei miatt neveztek „földi Paradicsomnak”. Az itteni klíma hasonlít leginkább a Nyugat- és Közép-Európában tapasztalhatóra, így az európaiak is szívesen időztek itt.

A hőmérő higanyszála még a monszunt megelőző forró, száraz időszakban sem emelkedik jóval 30 °C fölé. Itt sohasem jelentkezik olyan mérvű vízhiány, mint az Dél-Ázsia nagy részén megszokott. A tél az állam D-i részén enyhe, az É-in zord, ilyenkor a hágók többsége járhatatlan.

A vizsgált területet a monszun csak június második felétől éri el, itt azonban egyáltalán nem jellemzők azok az extrém csapadékmennyiségek, mint amelyek a Keleti-Himalájában rajzolódnak ki. A lehulló eső mennyisége orografikus okok miatt D-ről É felé előbb nő, majd csökken. Ladakhba a párás légtömegek nagyon ritkán jutnak el, az év jelentős részében főn-jelleg uralkodik, így a csapadéértékek sivatagi viszonyokat tükröznek.

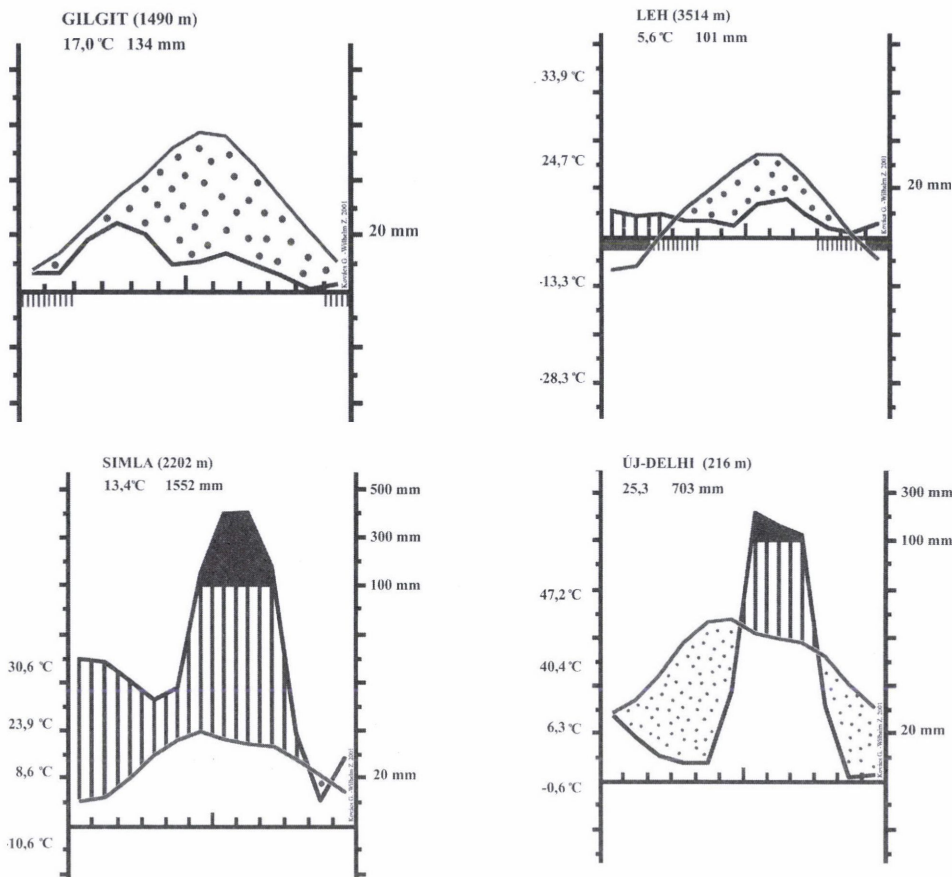
Srinagarról és szűkebb környezetéről adatok hiányában nem volt lehetőségünk Walter-Lieth-féle klímadiagramot szerkeszteni, azonban az É-i területekről Kargil és Leh, a szomszédos Himachal Pradeshből a szintén üdülőhely Simla és összehasonlításként Új-Delhi diagramját készítettük el (4. ábra).

Jammu és Kasmír területe a tengelyében rohanó, 2897 km hosszú Indus vízgyűjtőjéhez tartozik. A döntően felsőszakasz jellegű folyók némelyike csak a hegyközi síkságokon szelődül valamelyest, mint pl. a Jhelum, amely szép fekvésű tavakat táplál. Közülük a srinagari Dal-tó, ill. a tekintélyes méretű Wular-tó a legnagyobb. Kasmírból érkezik Punjab vidékére a Chenab és a Ravi folyó is. Ezek Pakisztán számára létfontosságúak víz- és energiaigényének kielégítése céljából. A folyók itt az év minden szakában bővizűek, a száraz időszakban a hóolvadásból származik utánpótlásuk.

A térség természetes növénytakarója alapvetően két fő területi típusba osztható. É-on a csapadékhány és a jelentős tszf-i magasság következtében nem él meg a fás vegetáció, itt a magashegységi sivatag és a magashegységi tundra növényei tenyésznek. Ezen adottságok miatt az állam területének nem egészen 10%-át borítják erdők, amelyek aránya az alacsony indiai átlagtól (22%) is számottevően elmarad. A D-i részeken jelennek meg a fás szárú populációk, fajösszetételüket tekintve a fenyő-félék toronymagasan vezetnek (92%).⁹ A D-i kitettségű lejtőkön feltűnnek a szubtrópusi hegyvidéki esőerdők is.

⁸ PROBALD F.–HORVÁTH G. 1998. Ázsia, Ausztrália és Óceánia földrajza. – ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 59 p. és CHANG, C.–PAN, Y. 1986. A Preliminary Synthesis of the Tectonic Evolution of the Qinghai-Xizang Plateau. – In: Earth Sciences Vol. 1. Science Press, Beijing, pp. 303–330.

⁹ PRITHVISH, NAG – SMITA, SENGUPTA 1992. Geography of India. – CPC, New Delhi, 80 p.

4. ábra. Néhány Walter-Lieth-féle klímadiagram Kasmírból és környékéről. (szerk.: WILHELM Z. 2002)
Walter-Lieth diagrams for Kashmir and its surroundings (compiled by WILHELM, Z. 2002)

A talajadottságokat illetően É-ről D felé javuló termőképességű talajokkal találkozunk. Míg a magasabb vidékeken a váztalajok dominálnak, addig D-en a barna erdőtalajok is megjelennek. Jelentős a hegyekben képződött réti talajok, ill. a fenyőfélék borította magasabb térszíneken az erős kilúgozás következtében képződött podzolok aránya. Jammu városától D-re színező elemként feltűnnek az öntéstalajok.

A térség története röviden

A szubkontinensen már a második interglaciálisban (400–200 ezer éve) is éltek emberek. A mai lakosságot alkotó hat nagy etnikai csoport (rassz és alrassz) közül

öt már a Kr. előtti III. évezredben ott élt. A legkorábbiak valószínűleg a negroidok voltak, akiket a proto ősztraloïdok, majd a napjainkban főleg a dravidák kultúrájához kapcsolt mediterrán népek, az ÉK-i és É-i peremvidékek mongoloïd törzsei és a Ny-i brachykefalidák (ún. rövid fejűek) követték.

Az ekkor induló fejlődés az Indus-völgyi civilizációban csúcsosodott ki, amely fennállásának 1000 évében kb. 1,3 millió km²-nyi területre terjedt ki. Ennek a civilizációnak az eltűnése – a ma hozzáférhető irodalmi források zöme alapján – a hatodik fő népcsoport, az árják megjelenésével és felemelkedésével van kapcsolatban. (Meg kell jegyeznünk azonban, hogy egyre inkább elfogadottá válik a belső fejlődés elmélete, amelyet az indiaiak mindig is vallottak, sőt, ezen endemikus fejlődés a színterének Kasmírt tartják.) Ezek az ÉNy-ról érkező nomád hódítók átvették a leigázottak letelepült földművelő életmódját. Ekkor indult meg Észak-Indiában a táj komoly antropogén átalakulása, a nagy erdőirtások következtében.

A földrajzi környezetnek megfelelően az É-i alföldeken impozáns méretű királyságok, a tagoltabb térszíneken viszonylag apró közösségek vallási, politikai és gazdasági életük saját, igen fejlett önkormányzati formái jöttek létre.¹⁰ Ez utóbbiakhoz tartozott a mai Kasmír vidéke is. A kulturálisan egységes É-on jött létre az első, Chandragupta Maurya nevével fémjelzett birodalom. A Maurya Birodalom legnagyobb kiterjedését Ashoka császár alatt érte el, de az ő buddhista megtérése után a hódítók abbamaradtak. Az uralkodó Kr.e. 232-ben bekövetkezett halálát követően az Oxus (Amu-Darja) völgyében születő „multikulturális” birodalom fokozatosan terjeszkedett Dél-Ázsia felé, integrálva az akkori Kasmírt (Kasmíra) is.

Kr.u. a 2. sz.-ban az ÉNy-i, idegen királyságok hanyatlásnak indultak és új, bennszülött csoportosulások kezdtek felemelkedni.¹¹ A szubkontinens rövidesen ismét az egymás ellen háborúskodó kis államok viszályának színtere lett.

Az iszlám hódítók megjelenése a területen (11–12. sz.) volt az a változás, amely a mai napig az egyik legfontosabb tényező Jammu és Kasmír életében. Az államban mind a síitáknak, mind a szunnitáknak jelentős közössége él. Kasmírban alapvető szerepet a Delhi Szultanátus, majd a Mogul Birodalom játszott.

A portugálok (Vasco da Gama, 1498) érkezése még kevésbé, az angoloké viszont gyökeresen megváltoztatta a szubkontinens életét. A madrasi (ma Chennai) Szt. György erőd volt az első brit birtok Indiában, később pedig ez volt az „archimedesi pont”, ahonnan Dél-Ázsia gyarmatosítása kiindult.

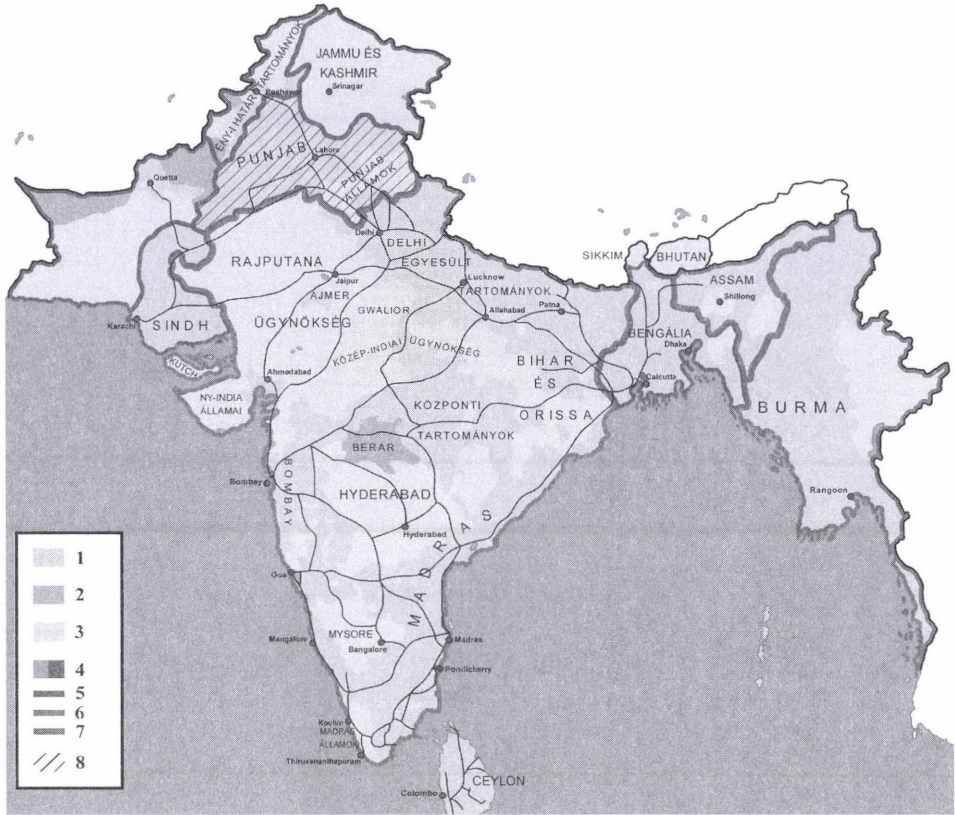
A 19. sz. közepére a britek az indiai szubkontinens elvitathatatlan uralkodóivá váltak. A birodalom két eltérő politikai entitásból tevődött össze: egyrészt Brit Indiából, amely közvetlenül a brit kormány és a brit korona fennhatósága alá tartozott, másrészt az Indiai Hercegi Államokból, amelyeket saját uralkodóik irányítottak a brit koronához fűződő hűbéri viszonyuk függvényében. Ezt a rendszert a királynő 1858-as kiáltványa intézményesítette. A kiáltvány lefektette az Indiai Hercegi Ál-

¹⁰ The Times Atlas of World History – 1992, Times Books, London, p. 64.

¹¹ The Times Atlas of World History – 1992. – Times Books, London, 83 p.

lamokkal kapcsolatos brit politika alapjait. Ez a dokumentum egyértelműen kihangsúlyozta az India politikai összetételében meglévő dualizmust.

Jammu és Kashmir az 562 Indiai Hercegi Állam közül a legnagyobb volt és az Indiai Brit Birodalom területének mintegy egyharmadát tette ki.¹² Az Indiai Hercegi Államok alkotmány-elméletileg jelentősen elkülönültek a tulajdonképpeni Brit-Indiától, mert közvetlenül a Brit Koronának fogadtak hűséget (5. ábra). Az Indiai Her-

5. ábra. Az Indiai Birodalom 1931-ben. (szerk.: KOVÁCS G. – WILHELM Z. 2000). – 1 = közvetlen brit uralom alatt lévő terület; 2 = indiai kormányzat által igazgatott terület, 3 = fejedelmi államok; 4 = portugál, ill. francia enkláve; 5 = muzulmán többség; 6 = hindu többség; 7 = buddhista többség; 8 = jelentős számú szikh népesség. Forrás: The Times Atlas of World History 1992, 235 p.

The British Raj in 1931. (ed. KOVÁCS, G.–WILHELM, Z. 2000). – 1 = territories under direct British control; 2 = territories under Indian government control, 3 = princely states; 4 = Portuguese or French enclave; 5 = Muslim majority; 6 = Hindu majority; 7 = Buddhist majority; 8 = sizeable Sikh population. Source: See the Hungarian version

¹² LAMB, A. 1992. Kashmir – A disputed legacy. – Oxford University Press, 4 p.

cegi Államok uralkodói azáltal váltak az Indiai Birodalom részévé, hogy elismerték a Brit Korona fennhatóságát. Miután elfogadták az indiai kormányról szóló 1935. évi törvényt, a Brit Korona fennhatóságát a Hercegi Államok felett a Korona képviselője gyakorolta. A gyakorlatban Brit-India főkormányzója és a Korona Képviselője egy személy volt. Az utolsó, aki ezt a két tisztséget betöltötte, Lord Mountbatten of Burma volt (WILHELM Z. 2002).

Jammu és Kasmír Államot a Lahore-i és az Amritsar-i Szerződés hozta létre. Jammu maharadszája, Gulab Singh és a brit kormány 1846. márc. 16-án írta alá az Amritsari Szerződést. Ez rendelkezett úgy, hogy a Jammu, Kasmír, Ladakh, Gilgit és Baltistan tartományok feletti fennhatóságot átruházzák Gulab Singh maharadszára. A maharadsza önállóan rendelkezhetett a fent említett területek belügyi felett is. Cserében, azonban Gulab Singhnek el kellett ismernie a brit fennhatóságot (WILHELM Z. 2002).

Ezután a maharadsza megalapozta saját erős személyi uralmát, valamint a Dogra-dinasztia hatalmát és erőfeszítéseinek köszönhetően az állam elnyerte jelenlegi formáját. 1947 előtt 86 024 négyzetmérföld volt a területe, határos volt Kínával, Afganisztánnal, Indiával és a majdani Pakisztánnal. Lakossága 13 millió főt tett ki, amelynek 77% volt muzulmán. Az állam a következő részekből állt: Kasmír völgye, Jammu, Ladakh, Gilgit, Hunza, Nagar, Puniál és Yarin tartományok.

Gulab Singhet halála után fia Ranbir Singh követte, majd őt 1885-ben Pratab Singh. 1925-ben Hari Singh lett Jammu és Kasmír Állam uralkodója, így ő volt a maharadsza, amikor 1947. aug. 15-én India függetlenné vált és elkezdődött a Kasmír birtoklásáért folytatott harc (WILHELM Z. 2002).

Az Indiai Brit Birodalom felosztása

A 20. sz. elején megkezdődött a brit uralom rohamos gyengülése. Az indiai nemzeti mozgalom súlyos csapást mért a Birodalomra és a függetlenedés napja egyre közeledett. 1947-re a britek tisztában voltak azzal, hogy Indiát nem tudják tovább hatalmukban tartani. A függetlenségi törekvéseket azonban beárnyékolta a Jawaharlal Nehru vezette Indiai Nemzeti Kongresszus és a Muhammad Ali Jinnah vezette Muzulmán Liga közötti konfliktus. Végül ez a konfliktus vezetett el Brit-India felosztásához.

Az Indiai Nemzeti Kongresszus célja az volt, hogy megszabadítsa Indiát a brit uralom alól, ill. a világi, demokratikus berendezkedés kiépítése. Nehru, akit a mai napig is a modern India megalkotójaként emlegetnek, határozottan elutasította Jinnah „két nemzet” elméletét, a vallási alapú nemzeti hovatartozás koncepcióját.

A Muzulmán Liga követelte: hozzák létre a szuverén Pakisztánt, amely Dél-Ázsia muzulmánjainak lenne a hazája. Jinnah szerint a felosztás alapját az képezné, hogy a muzulmán többség által lakott területek alkotnák Pakisztánt és a nem muzulmán többség lakta területek Indiát. A körülmények alakulása miatt 1947-ben nem volt más választási lehetőség, mint Brit-India felosztása muzulmánok és nem muzulmánok között.

Nem sikerült rávenni sem az Indiai Nemzeti Kongresszust, sem a Muzulmán Ligát olyan megoldásra, amely a további egységet fenntartotta volna. Ezután a brit kormány belátta; a legjobb módszer, ha birodalmi örökségüket drasztikus módon muzulmán és nem muzulmán többségű szektorokra osztják.¹³

Brit-Indiában éppen kialakulóban volt a nemzeti erők mozgalma, amelyet az Indiai Nemzeti Kongresszus képviselt, amikor Kasmírban 1927-ben létrehozták az Össz-Indiai Hercegi Államok Népkonferenciáját. A konferenciát Sheikh Abdullah vezette, aki a kor egyik legjelentősebb politikai alakja volt. A Konferencia végső célként a felelős önkormányzás megteremtését tűzte ki. Az államok mozgalma bizonyos mértékben integrálódott az általános nemzeti mozgalomba. 1932-ben Sheikh Abdullah létrehozta az Össz-Jammu és Kasmír Muzulmán Konferenciát, amelyet 1939-ben megújítottak és átkereszteltek Nemzeti Konferenciává, válaszul arra az igényre, hogy az egész lakosságot be kell vonni az önkormányzásért vívott harcba. Ettől kezdve a párt egy progresszív, világi mozgalom alapját képezte és Sheikh Abdullah Kasmír politikai életének népszerű vezéralakjává vált. Azonban az Indiai Nemzeti Kongresszus és a Muzulmán Liga konfliktusa nem került el Kasmírt. Az utóbbit a Muzulmán Konferencia képviselte, Ghulam Abbas vezetésével. A két párt közötti ellentét végül is ugyanolyan konfliktushoz vezetett, mint amilyet Brit-India esetében már láttunk.

1946-ban Sheikh Abdullah és a Nemzeti Konferencia ellenszegült Hari Singh maharadzsa uralmának és májusban elindították a „Hagyd el Kasmírt” mozgalmat. A törekvés célja az volt, hogy véget vessen a Dogra dinasztia autokrata uralmának. Ezt támogatta az Indiai Nemzeti Kongresszus is, kiváltképpen Nehru, aki tiszta szívből kiállt Abdullah mellett abban a törekvésében, hogy demokratikus kormányzási rendszert hozzon létre.

1947-ben már nyilvánvaló volt, hogy a szubkontinensen a brit koronát két új szuverén állam követi majd, India és Pakisztán. A területi felosztás mechanizmusáról az, az Indiai Függetlenségi Törvény rendelkezett, amelyet a brit parlament fogadott el 1947. júl. 17-én. Az említett törvény arról határozott, hogy a brit uralom az indiai szubkontinensen 1947. aug. 15-ével megszűnik. A törvény továbbá figyelembe vette a Muzulmán Liga követelését és rendelkezett a mohamedán Pakisztán állam létrehozásáról, Brit-India ÉNy-i és K-i területeiből választva le azokat a részeket, ahol a muzulmán lakosság alkotta a többséget. Ez a döntés azonban csak Brit-Indiára vonatkozott és nem határozta meg az Indiai Hercegi Államok jövőbeli státusát. Természetesen kétség sem férhetett ahhoz, hogy az Indiai Brit Birodalom megszűnésével a brit fennhatóság is hatályát veszti az Indiai Hercegi Államok felett, amelyek így minden tekintetben függetlenné válnak. A britek kivonulásának előestéjén ezt a helyzetet az Indiai Brit Kormánymisszió világosan és egyértelműen ismertette a hercegségek uralkodóival.¹⁴

¹³ LAMB, A. 1992. Kashmir – A disputed legacy. – Oxford University Press, 102 p.

¹⁴ LAMB, A. 1992. Kashmir – A disputed legacy. – Oxford University Press, 5 p.

A Kormánymisszió 1946. máj. 12-i memorandumának 14. §-a szerint: „...az elsőbbséget sem a Brit Korona nem tarthatja meg, sem nem lehet átruházni az új kormányra...”¹⁵, így azok a jogok, amelyeket korábban átruháztak a Brit Koronára, visszaszállnak a hercegségekre. A memorandum egyben arra is utalt, hogy a hercegeknek lehetőségük lesz választani, Indiához, avagy Pakisztánhoz kívánnak-e tartozni. A kritériumokat illetően, amelyek alapján egy adott Hercegi Állam eldönthette, amelyik államhoz kíván csatlakozni, Lord Mountbatten a földrajzi fekvés és a közösség érdekeinek figyelembevételét javasolta.

A brit fennhatóság kérdéséről végül az Indiai Függetlenségi Törvény rendelkezett, amelynek 7. cikkelyében a következő áll: „Őfelsége hűbéri hatalma a Hercegi Államok felett hatályát veszti.”¹⁶ Így az uralkodók mentesülnek a Koronával szembeni összes kötelezettségük alól. Ezen rendelkezések jogkövetkezményeként az összes Hercegi Állam függetlenné és szuverénné lett.

India azonban világosan kifejezésre juttatta: nem hajlandó ezeket önálló államokként elismerni és nyomatékosan azt tanácsolta nekik, hogy csatlakozzanak vagy hozzá, vagy Pakisztánhoz.

A csatlakozás mechanizmusát bizonyos mértékben már kidolgozták az Indiai Kormányról szóló 1935. évi törvényben. Eszerint lehetősége volt az adott Hercegi Állam uralkodójának egy Csatlakozási Okmány aláírására, amelyben az általa választott államra átruházta a három legfontosabbnak tartott hatáskört: a védelmet, a külügyeket és a közlekedést. Ezzel a Hercegi Állam csatlakozott az új államhoz, ha annak fő-kormányzója elfogadta az uralkodó által aláírt Csatlakozási Okmányt. Az indiai alkotmány rendelkezései szerint az ily módon csatlakozó Indiai Hercegi Államok (automatikusan) az Indiai Unió szerves részévé váltak.

Ha ilyen csatlakozásra nem került sor, az Indiai Uniót akkor is felelősség terheli az Indiai Hercegi Államok védelméért, mivel az Indiai Unió a Brit Korona jogutódja. India fent említett felelősségének fennállását támasztja alá az a tény is, hogy az ENSZ elismerte a függetlenség előtti indiai kormány jogutódjaként, tagságának automatikus meghosszabbítása által, míg Pakisztánt, annak kérelmére, új tagként vette fel.

Az 1947-es rendelkezések azon Hercegi Államok számára, amelyek a csatlakozást fontolgatták, lehetővé tették, hogy az egyik vagy mindkét állammal aláírjanak egy ún. Átmeneti Megállapodást.¹⁷ Egy ilyen megállapodás garantálta az alapvető szolgáltatások (folyamatos) biztosítását, akkor is, ha ezek alkotmányos alapja a kérdéses időben bizonytalan volt.

1947. aug. 15-ig Junagadh, Hyderabad és Kasmír kivételével az összes Hercegi Állam csatlakozott Indiához vagy Pakisztánhoz, összhangban azzal az elvvel, amelyen Brit-India területi felosztása alapult.¹⁸

¹⁵ HUSSAIN, I. 1998. Kashmir – An international law perspective. – Quaid-I-Azam Chair, 4 p.

¹⁶ HUSSAIN, I. 1998. Kashmir – An international law perspective. – Quaid-I-Azam Chair, 4 p.

¹⁷ Kashmir and the United Nations. – General Manager Government of India press, New Delhi, 1962.

¹⁸ HUSSAIN, I. 1998. Kashmir Dispute. – An international law perspective. – Quaid-I-Azam Chair, 5 p.

Jammu és Kasmír csatlakozása Indiához

A területi felosztás idején a helyzet Kasmírban eléggé egyedi volt, hiszen belső különbségei történelme során még soha nem látott feszültséghez vezettek. A 13. sz. óta, amikor a muzulmán vallás először vált többségi vallássá Kasmírban, a muzulmánok és hinduk viszonylagos békében és egyetértésben éltek egymással. A vallási különbségek nem váltottak ki jelentős konfliktusokat a régióban, mivel bizonyos értelemben mindig is sokvallású, többnyelvű és soknemzetiségű állam volt. A kasmíri hinduk, akiket panditoknak is neveztek, és a muzulmánok ugyanazokat a helyi szenteket tisztelték és ugyanazokon a kegyhelyeken imádkoztak. Több mint hétszáz éven át a „kasmíriság” – amely barátságosságot és vallási toleranciát jelentett – láthatatlan megállapodás, útmutató volt az embereknek.

Olyan legendás volt a kasmíri barátság és erőszakmentesség szelleme, hogy Mohandas Gandhi az 1930-as években, a területi felosztást megelőzően, látva a hindu-muzulmán viszonyokat Indiában, ezt mondta: „Ha látok némi reménysugarat, akkor csak Kasmírban.”¹⁹

Jinnah „két nemzet” elmélete ugyanolyan idegen volt a kasmíriaknak, mint amennyire elfogadhatatlan Nehru számára, aki maga is pandit volt.

Az 1947-es tragédia és a Kasmír birtoklásáért azóta is tartó állandó harc, nem kevesebb, mint a vallási toleranciára és egyszerű barátságosságra épülő hétszáz éves azonosságtudat tönkretétele és kulturális megsemmisítése.

A hatalom-átruházás pillanatában Jammu és Kasmír lakosságának 77%-a volt muzulmán, azonban az uralkodó hindu maharadza volt. Az állam földrajzi elhelyezkedése olyan, hogy elméletben mindkét államhoz csatlakozhatott volna, bár volt néhány olyan elem, amely révén szorosabb volt a kapcsolat Pakisztánnal. Az állam gazdasága szorosan összefonódott a későbbi Pakisztán területével, legfontosabb közlekedési összeköttetései a külvilággal, az egyetlen egész éven át járható út és a vasúti összeköttetés is Pakisztánon át vezetett, ugyanakkor Jammu és Kasmír folyói nélkülözhetetlenek voltak Pakisztán mezőgazdasága számára.

Indiának is, Pakisztánnak is hallatlan fontos ez a terület, kiváltképpen az É-i határ védelmében betöltött stratégiai jelentősége miatt. A hagyományos „India kapuja”, a Hajbár-hágó ellenőrzésére is lehetőség nyílik erről a vidékről. Geopolitikai helyzete rendkívül figyelemre méltó, mivel a kínai, az orosz, a muzulmán tömb és a hindu kultúrkör metszéspontjában helyezkedik el. Emellett Pakisztán állítása szerint az ország nem teljes a muzulmán enkláve nélkül, India a maga részéről azonban azt akarta demonstrálni, hogy az iszlám lakosság együtt tud/tudhat élni a hindu többséggel.

A Brit Kormánymisszió memoranduma értelmében, Hari Singh, Kasmír maharadszája fontolóra vehette volna a két állam közül akármelyikhez való csatlakozást, de nem közölte szándékait. Lord Mountbatten, India főkormányzója, meglátogatta a maharadzsát Srinagarban, és azt tanácsolta neki, hogy aug. 14-ig döntse el, amelyik

¹⁹ MARQUAND, R. 2000. The Christian Science Monitor, 22/02.

államhoz kíván csatlakozni, azután pedig küldjön képviselőket annak alkotmányozó gyűlésébe. A főkormányzó erőfeszítései azonban hiábavalónak bizonyultak.

Hari Singh a függetlenség gondolatával kezdett játszadozni. A független Kasmírról álmodozott, amelyet baráti és szívélyes kapcsolatok fűznek mindkét államhoz. Még Mahatma Gandhinak sem sikerült meggyőznie őt arról, hogy elégitse ki a kasmíriak demokratikus kormányzás iránti vágyát. Amikor már majdnem lejárt a határidő és csak három nap volt aug. 15-ig, a kasmíri kormány bejelentése szerint, az Indiai Függetlenségi Törvény értelmében, ún. „ideiglenes megállapodásokat” kívántak kötni Indiával és Pakisztánnal. Aug. 12-én a maharadzsa azonos táviratokat küldött a két jövőbeli állam kormányainak, amelyben azt javasolta: kössenek ideiglenes megállapodást minden olyan területen, amelyet a brit-indiai hatóságokkal kötött megállapodások szabályoztak. Pakisztán 16-án elfogadta ezt a javaslatot és megállapodásra került sor Kasmír közlekedési kapcsolatait, ellátását, postai és távirati szolgáltatásait illetően. Az indiai kormány tárgyalások megkezdését indítványozta, ill. kérte az uralkodót, küldjön egy képviselőt Delhibe. A bekövetkező események miatt azonban soha nem került sor ezekre a tárgyalásokra.

1947. szept. elején fegyveresek törtek be Kasmírba a pakisztáni határ felől. India azt állította, hogy a rabló hadjáratot Pakisztán indította, okt. 3-án pedig a kasmíri kormány tiltakozását fejezte ki a pakisztáni kormánynak. A támadások mellett, Pakisztánnak eltökélt szándéka volt, hogy Kasmír Államot kényszerítse, csatlakozzon Pakisztánhoz. Célja érdekében gazdasági blokádot vezetett be Kasmírral szemben: szüneteltette az alapárú szállítását, a közlekedést megbénította és gátolta a személyek szabad mozgását. A kasmíri kormány diplomáciai lépéseket tett a pakisztáni kormánynál, a blokádot eltörlését kérve, ill. az Állam területe sérthetlenségének biztosítását. Pakisztán tagadta a felhozott vádakat.

Okt. 22-én a támadások Jammu és Kasmír átfogó katonai megszállásában csúcsosodtak ki. Több ezer pathan törzsbéli harcos hatolt be Jammu és Kasmírba a Pakisztán és Afganisztán közötti határterületről, akik útközben lerombolták és kifosztották a településeket. Pakisztán szerint ez spontán reakció volt azokra a kegyetlenségekre, amelyeket a maharadzsa csapatai követtek el Poonch járás muzulmán lakossága ellen. Pakisztán állítása szerint, Hari Singh célja az volt, hogy kiirtsa a muzulmánokat, vagy Pakisztánba menekülésre kényszerítse őket. Továbbá bizonygatta: a törzsi harcosok behatolása Kasmírba, muzulmán testvéreik megsegítésére irányult.

India állítása szerint azonban Kasmír lerohanását Pakisztán rendezte meg, a csatlakozás kérdésének eldöntése érdekében. India vádjai szerint Pakisztán látta el katonai felszereléssel, üzemanyaggal és közlekedési eszközökkel a törzsi harcosokat, akiket pedig a pakisztáni hadsereg tisztjei vezették. Pakisztán deklarálta: lehetetlenség volt megelőzni a megszállást és a háborún kívül mindent megtett a behatolók megállítására. Pakisztán azokat az indiai vádakat is visszautasította, amelyek szerint megszervezte volna a behatolást és azt állította, hogy a pakisztáni állampolgárok, akik ebben az akcióban részt vettek, önkéntesen harcoltak Kasmír és Jammu Állam lakossága szabadságáért, a pakisztáni kormány megbízása nélkül.

Okt. 25-ére a behatolók mélyen benyomultak Kasmírba és csak néhány mér-földnyire voltak Srinagartól, Jammu és Kasmír nyári fővárosától. Útközben válogatás nélkül gyilkoltak, fosztogattak, gyűjtogattak, megerőszakoltak nőket, egész városokat és falvakat tettek a földdel egyenlővé. Hari Singh maharadzsa már okt. 24-én az indiai kormányhoz fordult katonai segítségért. A következő napon családjával és értékeivel a téli fővárosba, Jammuba menekült.

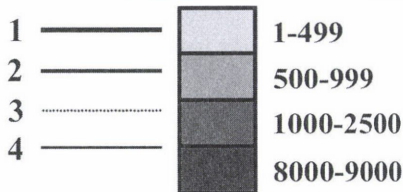
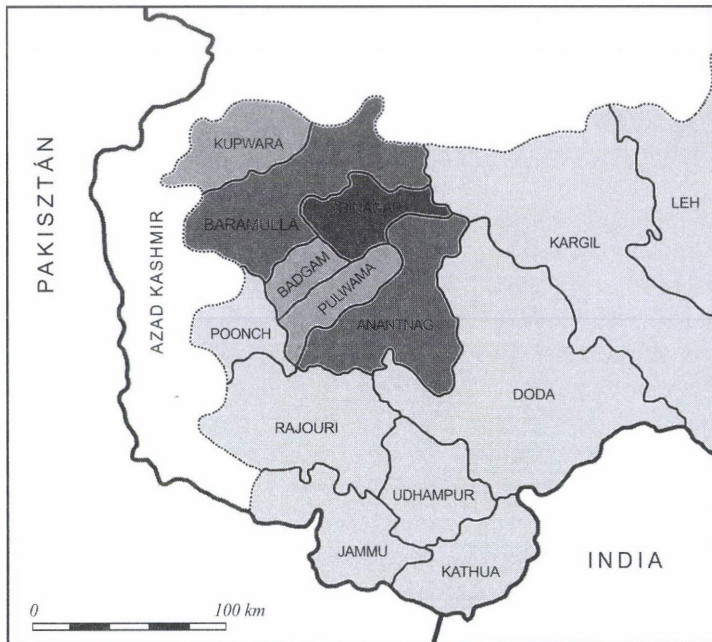
Az indiai kormány azonnal megvitatta a kasmíri helyzetet a Védelmi Bizottság okt. 25-i ülésén. A bizottság, amelynek elnöke Lord Mountbatten volt, fontolóra vette a katonai segítségnyújtást Kasmírnak és arra a következtetésre jutott, hogy csak az indiai államhoz történő formális csatlakozás biztosítja azt a megkérdőjelezhetetlen jogi alapot, amely igazolhatná India katonai beavatkozását. Mindez azért különös, mert Indiának, a volt brit kormány jogutódjának, feltétel nélkül eleget kellett volna tennie ama kötelességének, amely szerint bármely külső támadás esetén megvédi az Indiai Hercegi Államokat. Összhangban ezzel a döntéssel, az indiai kormány határozata szerint V. P. Menonnak, az Államminisztérium vezetőjének, Srinagarba kellett mennie, győződjön meg ott személyesen a helyzetről, tegyen arról jelentést.

Okt. 26-án Menon megvitatta a tényállást a maharadzsával és elmagyarázta neki, miért szükségszerű, hogy csatlakozzon Indiához, az India által alkotmányos alapon nyújtandó katonai segítségnyújtás érdekében. Ennek eredményeként a maharadzsa mindjárt aznap aláírta a Csatlakozási Okmányt és egy levélben, amelyet ehhez mellékel, elmagyarázta Lord Mountbattennek, miért nem maradt más választása állama és népe védelmére, mint Indiától segítséget kérni. Menon ezután visszatért Delhibe és tájékoztatta a Védelmi Bizottságot a kasmíri helyzet súlyosságáról, majd átadta a Hari Singh által aláírt csatlakozási dokumentumot. Miután megkapta a maharadzsától ezt az értesítést, Lord Mountbatten okt. 27-én, az indiai kormány döntésével összhangban, írt egy levelet a maharadzsának és ugyanezen a napon aláírta a csatlakozási okmány elfogadásáról szóló nyilatkozatot is. Így vált Jammu és Kasmír India szerves részévé 1947. okt. 27-én. Miután Kasmír India részét képezte, az anyaország a következő területeken gyakorolható hatásköröket: védelem, külügyek és közlekedés (HERMANN Zs. 2001).

Jammu és Kasmír Államra Indiában nem alkalmazták az összes, a többi csatlakozott hercegi államra vonatkozó rendelkezést és egy teljesen különálló határozatot fogalmaztak meg, amely Kasmír számára különleges bánásmódot biztosított. Ez volt az indiai alkotmány 370. sz. cikkelye.

Még ugyanazon a napon indiai csapatokat repítettek Srinagarba. 1947. decemberére a törzsi harcosokat sikerült visszaszorítaniuk mintegy 30 km-re a pakisztáni határtól húzódó vonalig. Itt a front stabilizálódott, és attól kezdve Kasmír területének egyharmada pakisztáni ellenőrzés alá és a többi pedig India ellenőrzése alá került. A front pakisztáni oldalán időközben (okt. 24.) kikiáltották az Azad (Szabad) Kasmír kormányát.

Ettől kezdve a harc nem a frontvonalakon zajlik, hanem a fanatikusok által meghatározott helyeken. Ezek bárhol és bármikor felbukkanó csatákat jelentenek, rengeteg halottal (6–8. ábra), főleg a főváros és közvetlen vonzáskörzetének területén, vagyis a muzulmán többségű Kasmír-völgyben.

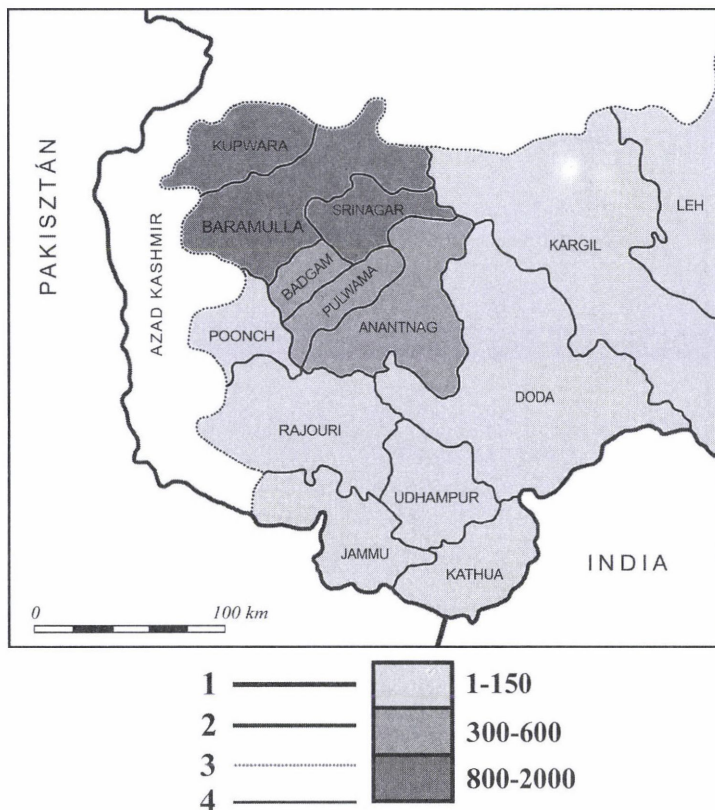
6. ábra. A szeparatista erőszakcselekmények száma Jammu és Kasmír tartományban (1988. jan.–1993. jún.) (szerk. WILHELM Z. 2000). – 1 = nemzetközi határ; 2 = Jammu és Kasmír külső határa; 3 = LoC; 4 = közigazgatási határ. Forrás: Az Indiai Köztársaság Belügyminisztériumának adatai

The number of separatist violent events in Jammu and Kashmir (between January 1988 and June 1993) (compiled by WILHELM, Z. 2000). – 1 = international border; 2 = outer border of Jammu and Kashmir; 3 = LoC; 4 = administrative border. Source: Ministry of Home Affairs, Republic of India

A kasmíri kérdés a közelmúltban és napjainkban

Úgy tűnik, hogy a kasmíri viszály állandó ciklikus mozgásban van. Egyfajta „alacsony intenzitású” konfliktus folyamatos²⁰ jelenléte egyfolytában mérgezi a két ország viszonyát. A vélt vagy valós sérelmek katalizálta válság az 1972-től napjainkig tartó idő-

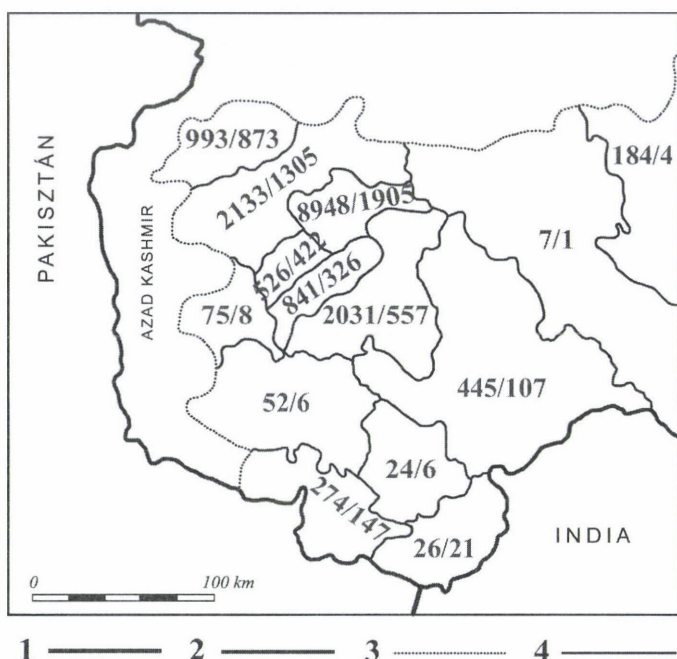
²⁰ CSICSMANN L. 2004. Nukleáris fegyverkezés Dél-Ázsiában, az indo-pakisztáni konfliktus az ezredfordulón. – In: Kül-Világ, I. 2. pp. 1–2. www.freeweb.hu/kul-vilag/2004/02/csicsmann.pdf

7. ábra. A szeparatista erőszakcselekmények következtében elhunytak száma Jammu és Kasmír tartományban (1988. jan.–1993. jún.) szerk. WILHELM Z: 2000). Jelmagyarázat és forrás a 6. ábránál
 Death toll of separatist violent events in Jammu and Kashmir (between January 1988 and June 1993) (compiled by WILHELM, Z. 2000). For explanations and sources see Fig. 6.

szakban néhány esetben majdnem elérte azt az ingerküszöböt, amelytől egyenes és gyors út vezetett volna a háborúig. Az időközben átalakult világpolitikai erőviszonyok tovább sokszorozták, ill. árnyalták a térség amúgy is számos problémáját.

Az Afganisztánból kiszoruló mudzsahedinek Azad Kasmírba való átáramlása, majd onnan Kasmírba való beszivárgása nagyban elősegítette az 1999 tavaszán kirobbant kargili háborút. 1999. májusának első hetében egy több száz fős fegyveres csoport lépte át az Ellenőrzési Vonalat Kargil térségében és hatolt be Kasmír India által ellenőrzött területére. Katonai-stratégiai pontokat foglaltak el, ahonnan a Siachen-gleccserhez, valamint az észak-kasmíri Leh-völgybe vezető utat tűz alatt tudták tartani. Pakisztáni állítás szerint a fegyveres csoport kizárólag a Kasmír felszabadítását célul kitűző mudzsahedinekből állt. Indiai, ENSZ és más forrásokból származó információk szerint a behatoló csoportban a pakisztáni fegyveres erők katonái, valamint kasmíri és afganisztáni

8. ábra. Szeparatista erőszak Jammu és Kasmír tartományban (erőszakcselekmény/haláleset, 1988. jan.–1993. jún.) (szerk. WILHELM Z. 2000) Jelmagyarázat és forrás a 6. ábránál

Separatist violence in Jammu and Kashmir (number of violent events per number of death between January 1988 and June 1993) (compiled by WILHELM, Z. 2000). For explanation and sources see Fig. 6.

mudzsahedinek, főleg a Harkat-ul-Mujahedin és az Al-Badr szélsőséges szervezetek tagjai egyaránt megtalálhatók voltak. Katonai források szerint az akció előkészítése legalább fél évet vett igénybe, amely Pakisztán felelősségét egyértelművé teszi.

Augusztus végére Indiának sikerült a behatolókat viaszorítani pakisztáni területre anélkül, hogy az tűzszüneti vonalat átlépte volna. Pakisztán, engedve a nemzetközi nyomásnak és figyelembe véve az indiai ellentámadás eredményességét, a visszavonulás mellett döntött, amelynek augusztus végéig eleget is tett (HERMANN ZS. 2001; CSICSMANN L. 2004).

Ez a háború azért jelentett különösen nagy biztonsági kockázatot, mert ekkor már mindkét állam rendelkezett atomfegyverrel. Az indiai és a pakisztáni – hol titkolt, hol vállalt – katonai célú atomprogram mindkét országban az 1960-as években indulhatott és 1998 tavaszán érkezett abba a fázisba, hogy a két fél bevethető nukleáris fegyverrel rendelkezett. Megszületett a szélsőségesek által „iszlám”, ill. „hindu” atombombaként üdvözölt fegyver, bár Pakisztán és India vezetői is elhatárolódtak az elsőként való alkalmazástól. Annak ellenére, hogy az események hatására a „fejlett világ” szankciókkal sújtotta a két országot – Bill Clinton amerikai elnök 2000-ben egyenesen a Föld legveszélyesebb térségének nevezte a régiót –, egységes nemzetközi fellépés nem történt.

2001. okt. 1-jén a srinagari törvényhozás épületét érte terrortámadás, majd dec. 13-án a delhi parlament ellen intéztek támadást szélsőségesek. Az események hatására a két ország napokon belül az atomháború szélére sodródott. A határ mentén hatalmas hagyományos katonai potenciál nézett szembe egymással. Csak az indiai oldalon több mint egymillió harcos állt fegyverben. Bár 2002. januárjában a pakisztáni elnök és az indiai miniszterelnök találkozott Nepálban, a tárgyalások eredménytelenek maradtak.

Egy évvel később, Jammu és Kasmírban ismét fellángolt az erőszak, amelyet mindkét oldalról, vezető politikai körökből igen kemény hangú nyilatkozatok követtek. A helyzet komolyságát jelezte, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok is előkészítette állampolgárainak evakuálását a szubkontinensről.²¹

A Magyar Köztársaság kormánya 2037/1999. (II. 26.) sz. határozatában deklarálta, hogy a Magyar Honvédség állományából egy fő vegyen részt az UNMOGIP munkájában. Ezt követően, márciustól egy évig, Bali József látta el az ENSZ-kontingens parancsnoki feladatkörét. Ilyenformán hazánk a kasmíri béketeremtés, -fenntartás tevékeny résztvevőjévé vált. Bali vezérőrnagy – aki akkor a Honvédelmi Minisztérium védelempolitikai helyettes államtitkára volt – egy 2002. júniusi nyilatkozatában így fogalmazott: „meggyőződésem, hogy a potenciális veszély nagyobb, mint korábban bármikor.”²²

Nemzetközi nyomásra, ill. belpolitikai folyamatok hatására – ezeket terjedelmi korlátok miatt ehelyütt nem tudjuk részletezni – 2004. januárjától a két ország közötti kapcsolatok elmozdultak a holtpontról és látványos javulásnak indultak. 2005. ápr. 7-én történelmi jelentőségű autóbuszjárat indult útjára Kasmír indiai, ill. pakisztáni kontroll alatt álló részei között. A Srinagar-Muzaffarabad járat közel 60 éves vizzályt követő békefolyamat szimbóluma. Persze az évtizedek óta gyülemelő feszültség nem illan el egykönnyen. A buszokat az általuk megtett 172 km során katonai biztosítás követte. Ennek ellenére robbantások, gránáttámadások kísérték a járművek útját.

Összefoglalás

A szimbolikus értékű „közlekedési gesztus” létrejötté a két ország politikai elitjének azon félelmeit is mutathatja, amelyek Kasmír önállósulási törekvéseinek felerősödéséből fakadnak. A tűzszüneti vonal államhatárrá alakításának első lépését is láthatjuk az enyhülési folyamat illetően manifesztációjában. Az ENSZ BT egykori határozatainak megfelelően Jammu és Kasmír tartományt mielőbb demilitarizálni kell, majd népszavazást szükséges tartani a csatlakozást illetően. A több évtizedes konfliktust leginkább a kasmíriak szenvedték meg, akiknek elégük van az erőszakból és abból, hogy politikai játékszerek legyenek saját hazájukban.

²¹ CSICSIMANN L. 2004. Nukleáris fegyverkezés Dél-Ázsiában, az indo-pakisztáni konfliktus az ezredfordulón. – In: Kül-Világ, I. 2. p. 15. www.freeweb.hu/kul-vilag/2004/02/csicsmann.pdf

²² Népszabadság, 2002. jún. 5.

Mindemellett az ENSZ-nek túl kell lépnie a látszatintézkedéseken, a régi, idejtmúlt határozatok felülvizsgálatával, nemzetközi konszenzust teremtve kell tartós békét építeni a régióban. Annál is inkább kívánatos a helyzet rendezése Kasmírban, mert az afganisztáni tálib rendszer összeomlása után merőben új helyzet jött létre Dél-Ázsiának ebben a szegletében. A nukleáris fegyver a mudzsahedinek számára elérhető közelségbe került. A térség fő biztonsági kockázatát ez jelenti a világ számára.

Munkánkban igyekeztünk pártatlan képet rajzolni a kasmíri konfliktus-sorozat előzményeiről, kiváltó okairól, korai és jelen stádiumáról. Kutatásaink során a pre-koncepciónk megdőlt, mivel az egyik ország iránt érzett szimpátiánk a tények ismeretében gyorsan elillant. Kiderült: egyik fél sem kész a kompromisszumokra. A vallási köntösbe bújtatott viszály mögött komoly gazdasági és geopolitikai érdekek húzódnak. Jammu és Kasmír egyszerre fontos erődtény India kapujában, közlekedési csomópont, az életvíz hazája, a (villamos)energiatermelés potenciális bázisa, geopolitikai ütközőpont, kulturális csatater, egyszóval stratégiai fontosságú. A vallási indokok az utcán kézigránátot hajigálók számára fontosak igazán, az elitnek politikai eszközt jelentenek csupán.

Kasmír, a „Boldog Völgy” országa mára legendává emelkedett. Az indiai álomgyár, „Bollywood” igyekszik is ezt a mítoszt fényesíteni, filmek tucatjainak díszleteit képezik Kasmír pompás természeti és kulturális kincsei. A valóság elárvult gyermekekről, temetőkről, menekültekről szól. Mindez a tehetetlen világ szeme láttára.

IRODALOM

- CHANG, C.–PAN, Y. 1986. A Preliminary Synthesis of the Tectonic Evolution of the Qinghai-Xizang Plateau. – *Earth Sciences*, Vol. 1. Science Press, Beijing, pp. 303–330.
- CHATTERJEE, S.P. 1986. *Economic Geography of Asia*. – Allied Book Agency, Calcutta, 32 p.
- CSEFALVAY Z. 1994. A modern társadalomföldrajz kézikönyve. – IKVA Könyvkiadó, Budapest, 24 p.
- CSICSMANN L. 2004. Nukleáris fegyverkezés Dél-Ázsiában, az indo-pakisztáni konfliktus az ezredfordulón. – In: *Kül-Világ, I. 2. p. 15.* www.freeweb.hu/kul-vilag/2004/02/csicsmann.pdf
- GANGULY, S. 1997. *The Crisis in Kashmir*. – Cambridge University Press, 182 p.
- GORDON, J. 1998. *Az Indiai Világ atlasza*. – Helikon – Magyar Könyvklub, Bp. 191 p.
- HARTSHORNE, P. 1970. *The Functional Approach in Political Geography*. – In: KASPARSON-MINGHI (eds.): *The Structure of Political Geography*. University of London Press Ltd., London, pp. 34–49.
- HERMANN Zs. 2001. A kasmíri kérdés. – OTDK Dolgozat, PTE TTK ÁJK, Pécs, 57 p.
- HERMANN Zs. 2005. A kasmíri kérdés. – *Keleti Kiskönyvtár 2–3.*, Pécs, pp. 115–156.
- HUSSAIN, I. 1998. Kashmir – An international law perspective. – Quaid-I-Azam Chair, pp. 4–5.
- Kashmir and the United Nations*. – General Manager Government of India press, New Delhi, 1962, 1 p.
- LAMB, A. 1992. *Kashmir – A disputed legacy*. – Oxford University Press, 102 p.
- MARQUAND, R. 2000. *The Christian Science Monitor*, 22/02/2000.
- MEZŐ F. 2000. *A politikai földrajz alapjai*. – Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 276 p.
- PAP N. 2001. *Törésvonalak Dél-Európában*. – Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, PTE TTK FI. Pécs, p. 83., pp. 157–158, 177 p.
- PRITHVISH, NAG–SMITA, SENGUPTA 1992. *Geography of India*. – CPC, New Delhi, 80 p.
- PROBÁLD F.–HORVÁTH G. 1998. *Ázsia, Ausztrália és Óceánia földrajza*. – ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 330 p.

- SCHOEFIELD, V. 2000. *Kashmir in Conflict*. – I.B. Tauris, London, 286 p.
- The Times Atlas of World History – 1992. – Times Books, London, 64 p. 83 p.
- TRÓCSÁNYI A.–WILHELM Z. 1996. Fejezetek India földrajzából. – JPTE, Pécs, 186 p.
- WANI, G. M.–NAQASH, N. A. 1993. *Reflections on Kashmir Politics*. – Ashish Publishing House, New Delhi, 94 p.
- WILHELM Z. 2002. A kasmíri konfliktus politikai földrajzi alapjai. – In: SZABÓ L.–ŐLBEI T.–WILHELM Z. (szerk.): *Anyországok és (volt) gyarmataik. Afrika–Amerika–Ázsia Universitas Munkacsoport, PTE TTK – BTK, Pécs pp. 209–222.*
- WILHELM Z. 2004. Dél-Ázsia – Kasmír. – In: CSEFKÓ F.–GYUROK J. (szerk.): *Varázslatos India. Gálos Könyvkiadó, Pécs, pp. 97–112.*
- WILHELM Z. 2005a. Dél-Ázsia métélye – a kasmíri konfliktus. – In: BUGYA T.–WILHELM Z. (szerk.): *Tanulmányok Tóth Józsefnek. PTE TTK FI-ÁK, Pécs, pp. 335–351.*
- WILHELM Z. 2005b. Kéksisakosok a paradicsomban – az ENSZ második legrégebbi békemissziója: a kasmíri. – In: *Szakmai Tudományos Közlemények – Katonai Biztonsági Hivatal-MHTSZ, pp. 172–197.*

LÓCZY DÉNES–VERESS MÁRTON: Geomorfológia I. Földfelszíni folyamatok és formák. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2005, 335 old. + képmelléklet

A szerzők szándéka az volt, hogy a tudományág fejlődésében meghatározó szerepet játszó angol-amerikai irányzat legfrissebb kutatási eredményeire támaszkodó, modern szemléletű általános geomorfológiai tankönyvet dolgozzanak ki. A felszínalaktan a magyar természetföldrajzi kutatásokban – és az oktatásban – hagyományosan vezető szerepet tölt be. Az egyetemi és főiskolai hallgatók az általános természetföldrajz tantárgy keretein belül ismerkednek e témával, s felkészülésükhöz magyar nyelven eddig alapvetően két könyv állt rendelkezésükre. Az 1986-ban megjelent K. W. BUTZER A földfelszín formakincse (Gondolat) című műve a geomorfológiai kutatásokban vezető szerepet betöltő amerikai szemléletet tükrözi, rengeteg hasznos információt tartalmaz, azonban ma már nehezen beszerezhető, valamint egyes ismeretei sok tekintetben napjainkra elavultnak tekinthetők. Széles(ebb) körben elterjedt az 1992-ben, a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában megjelent BORSY Z. által szerkesztett Általános természetföldrajz című kötet, amely nagy terjedelemben és korszerű szemléletben készült, válogatott szerzőgárda munkája. Mégsem nyújt teljes, átfogó képet – még a geomorfológia tárgykörén belül sem. Egyes fejezetek rendkívül alaposak, mások elnagyoltabbak, mégis e művet tekinthetjük a magyar nyelven megjelent legjobb, legátfogóbb általános természetföldrajzi – és egyben geomorfológiai – munkának. Az új geomorfológia könyv ismertetésénél elkerülhetetlen a korábban megjelent művekkel, különösképp az említett két munkával való összehasonlítás, s megállapítható, hogy az elkészült I. kötet mind tartalmában, mind pedig szemléletmódjában az elődökhöz képest jelentős újításokat tartalmaz.

A négy részre tagolódó könyv, amelynek első három részét Lóczy D. jegyzi, a folyóvizek felszínalakítása témakörének részletes tárgyalásával kezdődik. A fluviális geomorfológia a felszínalaktan legfontosabb területe, s az első rész a legfrissebb szakirodalomra támaszkodva, teljes, modern szemléletű keresztmetszetet nyújt a témáról. A felületi erózió és a felszín alatti lefolyás ismertetése után rátér a valódi folyóvízi geomorfológiába átvezető vonalas erózió típusainak tárgyalására. Ezt követik a folyóvizek fizikai paramétereivel, mechanikai jellemzőivel foglalkozó fejezetek, majd a hordalékszállítás és a mederfejlődés folyamatainak tárgyalása. A folytatásban a különböző medertípusok és alakzataik, valamint az azokat kialakító folyamatok és a különböző fajtákat

meghatározó paraméterek részletes ismertetése következik, majd a szerző rátér a folyóvízi akkumuláció és formái, a különböző árterek, később a folyóteraszok, majd a hordalékkúpok, végül pedig a folyótorkolatok, természetesen főként a delták problematikájára. A folyóvizekről szóló első részt a völgyek és az azokat érő tektonikus hatások, valamint a folyók (völgyek) találkozásaihoz kapcsolódó folyamatok és formák rövid bemutatása zárja. A fluviális geomorfológiai rész egyrészt régi hiányt pótol, mert hasonló részletességű, a terület egészét felölelő írás magyar nyelven még sehol nem jelent meg, továbbá szakít a hagyományokkal és a folyóvizek felszínalakzatánát a vezető angolszász szemléletben, a legújabb kutatási eredmények integrálásával tárgyalja. Példaként említhetjük a hagyományos szemléletű folyószakasz-jelleg kontra medermintázatok fejezetet, amely a folyók hordalékszállítását és felszínalakítását ismerteti, vagy az árterek fajtáinak legújabb szempontok szerinti csoportosítását.

A második rész a jég és olvadékvizei által kialakított felszínformákat mutatja be. A firnesedés, a különféle jég- illetve gleccserfajták ismertetése után, az előző rész tartalmi felépítésének megfelelően a jég mint közeg, illetve a felszínformáló folyamatok fő irányítója fizikai paramétereit, illetve a jég mozgásainak mechanikai, energetikai hátterét tárgyalja. Ezt követi a hordalékszállítás módja és az egyes morénafajták bemutatása, majd a szerző rátér a jég általi felszínalakítás folyamataira, valamint a formák leírására. Utóbbiakat hármas csoportosításban (glaciális eróziós formák, jég által kialakított tómedrek ill. tavak, valamint glaciális akkumulációs formák) ismerteti, a rész végén pedig a jég olvadékvizei által kialakított felszínformákat és üledékes szerkezeteket (jellegzetes akkumulációs formák, olvadékvízsziklások, ösfolyamvölgyek, varv üledékek) taglalja. A glaciális részt a földtörténeti közelmúlt jégkorszakai által kialakított formakincsek maradványainak, valamint a glaciális geomorfológia új távlatának rövid felvázolása zárja.

A következő rész a jégkörnyéki felszínformáló folyamatokról szól. A periglaciális formák meghatározott környezeti (éghajlati) feltételek mellett alakulnak ki, ennek ismertetésével kezdődik a harmadik rész, amelyet a folyamatok fő motorja, a permafroszt kialakulásáról, elterjedéséről, szerkezetéről, fajtáiról illetve a fagyott földben lévő folyékony vízről szóló fejezetek követnek. A közegek bemutatása után maguknak a folyamatoknak a leírása következik (rájegesedés, intrúzió, fagy okozta aprózódás, üledékdeformációk, fagyemelés, tömegmozgások, fagykarsztos és nivációs folyamatok), amit a jellegzetes jégkörnyéki felszínformák ismertetése követ. A részt a könyv szerkezetének megfelelően a periglaciális geomorfológia távlatairól szóló rövid fejezet zárja.

A könyv negyedik, karsztmorfológiáról szóló része VERESS M. munkája. A szerző az első fejezetekben a karsztosodás lényegi folyamatát, a karsztos oldódást taglalja részletekbe menően, majd a karsztosodás mértékét alapvetően meghatározó földtani és hidrológiai viszonyokat ismerteti. A karszterületek tipizálására nem létezik egységesen elfogadott rendszer, a könyvben leírt csoportosítás az általánosan figyelembe vett rendszerezési szempontok (földtani viszonyok, karsztvízhidrológia, földrajzi helyzet, éghajlat) alapján történt. Ezt követi a felszíni, majd a felszín alatti karsztos kis- és nagyformák részletes, a rendkívül szerteágazó karsztmorfológia egészét átfogó és logikusan tagolt tárgyalása.

Mind a négy részt irodalomjegyzék zárja, a kötet végén levő pedig a magyar és idegen nyelvű általános geomorfológiai műveket sorolja föl. A szöveg megértését jól szerkesztett, didaktikus és információ-gazdag ábrák könnyítik meg. A kötet végének képmelléklete sok, ám változatos minőségű színes fotót, ill. műholdfelvételt tartalmaz, amelyek ugyancsak segítik az ismeretek elmélyülését.

A könyv egy tervezett kétkötetes mű első része. Talán szerencsés lett volna a második kötet tervezett témái között szereplő aprózódásról és mállásról szóló részt e munkában szerepeltetni, a majdani kész anyagban így talán nem lesz kielégítő az egyes részek logikai sorrendje. Ha azonban a második kötet is hasonló szinten és szemléletmódban, a legfrissebb szakirodalomra támaszkodva, a szedimentológiától a matematikáig a rokontudományok eredményeiből gazdagon merítve készül el, a szerzőknek az ismertető elején említett eredeti szándéka maradéktalanul teljesülni fog.

CSUTÁK MATÉ

Spanyol működőtőke-befektetések Latin-Amerikában, 1993–2003

BERKICS ERIKA¹

Abstract

Spanish direct investments in Latin America, 1993–2003

This article has been motivated by the changing role of Spanish enterprises in international capital flows placing Spain among the world's ten largest capital exporting countries. The first part of the article provides evidence on the rapid expansion of Spanish firms in Latin-America using data for the years 1993–2003 to describe the regional and sectoral patterns of Spanish direct investment in the region.

In the second part explanations for the competitive advantage of Spanish companies are discussed. These firms have become the leaders in the financial services, telecommunications and energy sectors in Latin America.

Bevezetés

A nemzetközi tőkeáramlásban Spanyolország szerepe az 1990-es évektől jelentősen módosult. A korábban nettó tőkeimportőr ország 1996-tól – évről-évre növekvő mértékben – nettó keeexportőrré vált, s azóta a világ első tíz tőkekihelyező országa közé tartozik. Az 1990-es években Spanyolországban is megtörtént a nagy állami monopóliumok: közműszolgáltatók, távközlés, bankszektor privatizációja.

Ezek – korábban a spanyol korona gyémántjaiként emlegetett vállalatok – privatizálásuk után is spanyol tulajdonban maradtak. Hazai piaci pozícióik megtartása, nemzetközi versenyképességük növelése, ill. a méretgazdaságosságra való törekvés külföldi terjeszkedésre készítette őket. Nemzetköziesedésükben Latin-Amerika kapta a központi szerepet, ahová az évtized során összesen több mint 80 Mrd EUR értékben áramlott spanyol működőtőke.

Tanulmányunk első felében bemutatjuk a spanyol működőtőke térhódítását a térségben, majd elméleti magyarázatot adunk a korábban nemzetközi mértékkel jelentéktelennek számító spanyol vállalatok versenyelőnyére Latin-Amerikában.

¹ Doktorandusz. PTE Földtudományok Doktoriskola, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

A spanyol befektetések ágazati és földrajzi megoszlása Latin-Amerikában

Az expanzió időben, térben és a befektetések ágazati megoszlását tekintve is rendkívül koncentrált volt. 1990–2000 között több mint tízszeresére nőttek a spanyol befektetések külföldön: az évtized első felében még nettó tőkebefogadó Spanyolország 1996-tól nettó tőkeexportórrá vált. A tőke kibocsátás különösen az évtized második felétől ugrott meg: 1999-ben 43,3 Mrd EUR, 2000-ben pedig 51,7 Mrd EUR rekordértéket értek el. Az évtized végéig a spanyol működőtőke több mint a fele Latin-Amerikába áramlott, s ezzel Spanyolország a legnagyobb európai befektetővé vált a térségben, a felhalmozott működőtőke-állomány tekintetében a második helyen áll az Egyesült Államok után (*1. táblázat*).

1. táblázat. A Latin-Amerikába áramló működőtőke fő származási és célországai 1992–2001 (összesített adatok Mrd EUR-ban)

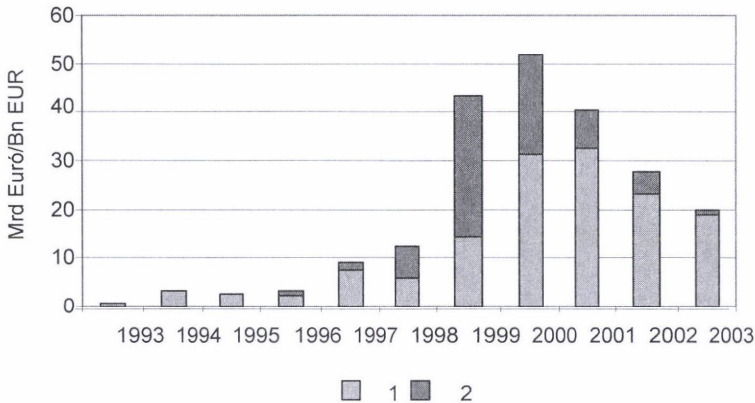
Származási ország	Célország				
	Argentína	Brazília	Chile	Kolumbia	Mexikó
EU-15	39,485	67,379	10,678	4,01	20,682
Spanyolország	26,281	26,292	7,816	2,667	9,197
USA	9,124	32,581	9,166	2,625	46,389

Forrás: CHISLETT, W. (2003)

Az 1990-es évek végén a kiugrás három nagy akvizíciós ügyletnek köszönhető: 1999-ben a Repsol kőolajipari és üzemanyag-kereskedő vállalat 12 Mrd EUR befektetéssel többségi tulajdonrészt szerzett az argentin kőolajipari vállalatban (Yacimientos Petrolíferos Fiscales, YFP); ugyanabban az évben az Endesa spanyol energetikai vállalat lett a chilei Enersis energetikai holding tulajdonosa. 2000-ben a Telefónica telekommunikációs vállalat 20 Mrd USD-os befektetéssel az argentin, brazil, chilei és perui leányvállalatai 100%-os tulajdonosa lett, a Terra internetszolgáltató pedig 12,5 Mrd USD-ért felvásárolta a Lycost.

2001-től a spanyol működőtőke-kiáramlás folyamatosan csökkent a megelőző évekhez képest, s ezzel párhuzamosan Latin-Amerika részesedése drasztikusan visszaesett (*1. ábra*). A működőtőke-beáramlás negyedik éve tartó folyamatos csökkenésének okai között egyaránt szerepel a világ gazdaság és a fő donorországok gazdasági növekedésének lassulása, a térség nagy privatizációs hullámainak lecsengése, az argentin válság, és a latin-amerikai országok gyenge gazdasági teljesítménye (2001–2003 között az átlagos évi GDP növekedés mindössze 0,7% volt). A *2. táblázat* a legnagyobb spanyol befektetéseket foglalja össze, de az itt felsorolt nagybefektetőkön kívül számos középvállalat és kis családi vállalkozás is Latin-Amerikát választotta tevékenysége helyszínéül.

A spanyol befektetések ágazati koncentráltóságára jellemző, hogy a tőke mintegy 90%-a a szolgáltató szektorba áramlott. Nevezetesen a kommunikációs szolgáltatásokba (Telefónica), a közlekedésbe (Aurea, Acesa, Iberia), a pénzügyi szolgáltatásokba (BSCH, BBVA, Mapfre), a villamosenergia-szektorba (Endesa, Unión Fenosa,

1. ábra. Latin-Amerika részesedése a spanyol működőtőke-exportból (nettó tőkekiáramlás Mrd EUR-ban). – 1 = egyéb régiók; 2 = Latin-Amerika. Forrás: Registro de Inversiones Exteriores

Share of Latin-America in the Spanish direct investment export (net capital outflow in bln EUR). – 1 = other regions; 2 = Latin-America. Source: Registro de Inversiones Exteriores

Iberdrola), a gáz-, víz- és csatorna-szolgáltatásba (Iberdrola, Gas Natural, Aguas de Barcelona), valamint a turizmusba (Barceló, Iberostar, Riu, Sol Meliá). (Ez utóbbi latin-amerikai leányvállalatot hozott létre a térségben 74 szállodájának irányítására.)

A primer szektoron belül a legtöbb tőke a kőolajiparba áramlott a már említett argentin YPF privatizációja során. A feldolgozóiparon belül a spanyol tőke az élelmiszer- és dohányiparba (Campofrío, Tabacalera), a textil- és konfekcióiparba (nagy-számú kiskereskedő közép- és kisvállalat), valamint a papír- és kiadóiparba áramlott: a spanyol kiadóvállalatoknak 115 leányvállalata van külföldön, ebből 89 Latin-Amerikában található.

Az évtized első felében Latin-Amerikán belül Argentína és Chile volt a befektetések fő iránya. A cél piacszerzés és a méretbeli növekedés által egyrészt a versenypozíciók javítása volt, másrészt hídfoállítások kiépítése a későbbi terjeszkedéshez a Mercosur és az Andesi Közösség országaiban, de legfőképpen a hatalmas belső piaccal rendelkező Brazíliában.

1996–2001 között a befektetések 90%-a Brazíliába, Argentínába, Chilébe és Mexikóba áramlott. Mexikóba – az ország jelentős gazdasági és demográfiai súlyához képest – kevés spanyol működőtőke beáramlás történt, 1996–2001 között Spanyolország részesedése ebből mindössze 6% volt.

1994 óta a NAFTA-nak köszönhetően jelentősen romlottak Spanyolország és az Európai Unió piaca lépési esélyei Mexikóban. (Az USA-befektetők hagyományosan erős pozícióját jellemzi, hogy az adott időszakban a Mexikóban felhalmozott külföldi működőtőke-állomány kétharmada az USA-ból származott.) 2003-tól viszont Mexikó képviselte a spanyol befektetések pozitív pólusát Latin-Amerikában: 2003-ban

2. táblázat. Spanyol vállalatok befektetései Latin-Amerikában (millió EUR)

Pénzügyi szektor		Telekommunikáció	
Banco Santander Central Hispano	16 007	Telefónica	32 649
Argentína	1 800	Argentína	9 800
Brazília	7 200	Brazília	12 800
Chile	2 200	Chile	500
Mexikó	2 626	Mexikó	2 180
Egyéb országok	2 181	Peru	4 151
Banco BilbaoVizcaya Argentaria	8 259	Egyéb országok	3 218
Argentína	414	Telefónica Mobilszolg.	5 329
Brazília	542	Argentína	810
Chile	880	Brazília	2 780
Kolumbia	795	Egyéb országok	1 739
Mexikó	4 508	Aurea	225
Peru	377	Acesa	134
Venezuela	407	Kőolajipar	
Egyéb országok	336	Repsol YF	12 375
Mapfre Biztosítótársaság	460	Argentína	10 500
Energiaszektor		Egyéb országok	1 875
Endesa	3 265	Cepsa	200
Brazília	799	Építőipar	
Chile	1 186	Dragados	339
Kolumbia	1 001	Argentína	79
Peru	279	Brazília	46
Iberdrola	2 886	Chile	134
Brazília	1 718	Mexikó	80
Mexikó	584	Ferrovial (Chile)	272
Egyéb országok	584	OHL	166
Fenosa	1 745	Argentína	40
Dominikai Közt.	543	Brazília	60
Kolumbia	573	Chile	66
Mexikó	286	ACS	80
Egyéb országok	343	Argentína	40
Gas natural	1 500	Mexikó	40
Argentína	200	FCC	80
Mexikó	600	Argentína	40
Brazília	450	Mexikó	40
Egyéb országok	250	Uralita	13
Aguas Barcelona	555	Egyéb	
Argentína	85	Sol	361
Chile	470	Prosegur	322
REE	52	NH Hoteles	137

Forrás: EL PAÍS 2003. 08. 03. (CHISLETT, W. 2003. 03. 05-i adatai alapján).

1,6 Mrd USD spanyol működő tőke áramlott az országba, 2004 szeptemberéig pedig 5,1 Mrd USD (Eközben az USA működő tőke beáramlás összesen 5,3 Mrd USD-t tett ki.) A következőkben röviden áttekintjük a legnagyobb spanyol befektetők expanzióját és a térségben elért piaci pozícióját.

Pénzügyi szektor

A régió országaiban a hazai bankok mellett több évtizede külföldi bankok is rendelkeztek fiókhálózattal (ABN AmroBank, Boston Bank, Scotiabank, Banca Commerciale Italiana, Citibank). Az 1990-es évek második felében a pénzügyi szolgáltatások terén a piaci pozíciók gyökeresen átrendeződtek, és olyan bankok vették át a piacvezetést, amelyek korábban nem rendelkeztek fiókhálózattal Latin-Amerikában, vagy csekély jelenlétük egy-egy országban koncentrálódott (CEPAL 1999).

Az évtized közepétől négy spanyol bank, a Santander, a Central Hispano (1999. jan. 15-ei fúziójukat követően egy pénzintézetként, Banco Santander Central Hispano – BSCH néven), a Bilbao Vizcaya és az Argentaria (amelyek 1999. okt. 19-én egyesültek, új nevük Banco Bilbao Vizcaya Argentaria – BBVA lett) agresszív expanziót kezdett Latin-Amerikában, amit megkönnyített a többi külföldi bank tartózkodó magatartása a pénzügyi szektor privatizálása során.

A spanyol bankok transznacionalizálásában két fő szempont dominált: minél szélesebb földrajzi és tevékenységi diverzifikáció. Gyors terjeszkedésük a régió nagy, konszolidált pénzintézeteinek az akvizíciója révén történt. Öt év alatt 11 országra kiterjedő piacra tettek szert (3. táblázat), 2001 végére a BSCH befektetései a térségben elérték a 16 Mrd EUR-t, a BBVA befektetései a 8 Mrd EUR-t. A pénzügyi szolgáltatások teljes vertikumát nyújtják ügyfeleknek: tevékenységük kiterjed a hitellemezési, befektetési, biztosítási területekre és a nyugdíjalapokra is. Elsősorban a lakossági piacot célozták meg, hiszen hazai piacon ezen a területen rendelkeztek a legnagyobb tapasztalattal. Latin-Amerikában a legdinamikusabban bővülő területeknek

3. táblázat. A BSCH és a BBVA piaci pozíciója a latin-amerikai országokban

Ország	BSCH			BBVA				
	Pénzüzet neve	Tulajdonrész (%)	Országon belüli rangsor	Piacralépés éve	Pénzüzet neve	Tulajdonrész (%)	Országon belüli rangsor	Piacralépés éve
Argentína	B. Río de la Plata	100	4	1997	Banco Francés	67	5	1996
Bolivia	Banco de Galicia	10	3	1998	Banca Argentina	100	...	1999
	Banco Santa Cruz	90	2	1998	-	-	-	-
Brazília	Banespa	96	-	2000	BBVA Brasil	100	16	1998
	B. S. Brasil	100	5	1997	-	-	-	-
	Banco Noroeste	76	18	1998	B. Hipotecario de Fomento	56	10	1996
Chile	B. S. Chile	90	2	1996	-	-	-	-
	Banco Santiago	79	3	1991	BBVA Ganadero	99	3	1996
Kolumbia	B. S. Colombia	61	12	1997	BBVA México	68	...	1995
	Gr. Financ. Serfin	100	3	2000	BBVA Bancomer	35	1	2000
Mexikó	Gr. Financ. Bital	8	4	1993	-	-	-	-
	B. S. Mexicano	100	5	1996	BBVA Continental	50	3	1995
Paraguay	Banco Asunción	39	9	1996	BBVA Puerto Rico	100	3	1995
Peru	B. Santander Perú	100	6	1995	BBVA B. Francés	100	5	1995
Puerto Rico	B. S. Puerto Rico	100	-	-	Banco Provincial	53	1	1997
Uruguay	B. S. Uruguay	100	10	1995	-	-	-	-
Venezuela	B. de Venezuela	98	3	1997	-	-	-	-

Forrás: CEPAL, 2002. nincs adat.

szintén a lakossági szolgáltatások, a bankkártya-piac, diákhitel, gépkocsivásárlási-hitel és a biztosítási piac bizonyultak. A térségben az 1990-es évek közepétől zajlik a nyugdíjrendszer reformja, ezt kihasználva a három piacvezető bank kiterjesztette tevékenységét erre a területre is (a latin-amerikai demográfiai változások ismeretében a nyugdíjalapok bővülése várható).

A két spanyol bank a latin-amerikai bankbetétek 23, a nyugdíjalapok több mint 40%-a fölött rendelkezik. A régióban a 20 legnagyobb bank összes vagyonának mintegy felét három bank birtokolja: a BSCH, a Citibank és a BBVA, ebben a rangsorban (CEPAL 2002).

Telekommunikáció

Az 1990-es években a latin-amerikai távközlési vállalatok nagy része magántulajdonba került. A Telefónica spanyol távközlési vállalat az évtized elején még állami vállalként kezdett terjeszkedni a térségben, privatizációja 1997-ben fejeződött be. 1999 végére már a világ 12. (Európa 6.) legnagyobb telekommunikációs vállalata lett. A spanyol és portugál nyelvterületeken piacvezető telekommunikációs szolgáltatóvá vált. 1999–2001-ben konszolidált árbevételei alapján Latin-Amerika legnagyobb transznacionális vállalata volt (a második a Coca-Cola, a harmadik a Volkswagen volt). 2004-ben 115 millió ügyféllel rendelkezett és 150 ezer alkalmazottat foglalkoztatott.

A Telefónica 1999 végéig 10 Mrd USD-t fektetett be Argentínában, Brazíliában, Chilében, Peruban és Venezuelában. Közép-amerikai expanzióját 1998-ban kezdte: 51%-os részesedést szerzett a salvadori Mesotelben, majd Guatemalában jutott mobiltelefon-szolgáltatási jogosultsághoz. A brazil távközlési vállalat 1998. évi privatizációja során a spanyol világcég hatalmas szeletet hasított ki a brazil távközlési piacból. Öt év alatt Brazília vezető telekommunikációs vállalata lett. 2002-ben szövetségre lépett a Portugal Telecom-mal, a létrejövő BrasilCel a latin-amerikai óriás legnagyobb mobilszolgáltatója 25 millió ügyféllel (egy olyan piacon, ahol a potenciális ügyfelek száma közel 100 millió). A távközlési vállalat privatizációja a szolgáltatások hozzáférhetőségének és minőségének radikális javulását eredményezte: 1998 előtt mindössze 800 ezer mobiltelefon-tulajdonos volt Brazíliában, 2002-ben számuk meghaladta a 32 milliót. A privatizáció előtt száz lakosra 12 vezetékes telefonvonal jutott, virágzott a feketepiac; 2002-ben a vezetékes vonalak száma meghaladta az 50 milliót, amelyek egyharmada a Telefónica vonala volt (CEPAL 2002).

A Telefónica piackeresése szerencsésen találkozott a latin-amerikai kielégítetlen fogyasztói igénnyel, a nagy piac bővülési lehetőségeivel. Az évtized során összesen 35 Mrd USD-t fektetett be a térség távközlési vállalatainak privatizálása során, s ezzel a legnagyobb külföldi befektető Latin-Amerikában, ahol a vezetékes távközlés terén abszolút piacvezető pozícióban van 25 millió vezetékes vonalával, ami 26%-os piaci részesedést jelent. A Telefónicát a Telemar (15 millió vonal), a Telmex (13 millió vonal), a Telecom Italia (12 millió vonal) és a Verizon (5 millió vonal) követi a piaci rangsorban.

A spanyol óriás cég a mobiltelefonía terén 18%-os piaci részesedést tudhat magáénak, s ezzel a térségben a második helyen áll az America Movil után. Üzleti tevékenysége a vezetékes távközlés és mobiltelefonía mellett kiterjed a kábeltelevíziószolgáltatás, adatátvitel, Internet és telefonkönyv-kiadás területeire. Terra Network internetes leányvállalatát, amely Latin-Amerika vezető Internet szolgáltatója kíván lenni, 1999-ben hozta létre. 2000-ben a Terra 80 millió USD-t fektetett egy reklámkampányba, hogy az USA 40 milliós spanyol nyelvet beszélő lakosságát meghódítsa.

Energiaszektor

Spanyolországban 1998. jan. 1-jével liberalizálták a villamosenergia-szektor. A legnagyobb áramszolgáltatók piaci rangsora nem változott: az Endesa megőrizte 50%-os piaci részesedését, a második legnagyobb az Iberdrola, a harmadik az Union Fenosa.

Az új gazdasági helyzetben a cél az internacionalizáció és stratégiai partnerek keresése. Ebben Latin-Amerika központi szerepet játszott, ahol az egymással is versengő spanyol energetikai vállalatoknak egyrészt a chilei és az USA szolgáltatókkal kellett versenyezniük, másrészt európai vetélytársaikkal (a belga Tractebellel az argentin, brazil, chilei, mexikói, perui piacon; a francia Electricité de France befektetési a Mercosur országaiban koncentráltak és az Electricidade de Portugal Brazíliában terjeszkedett).

Az Endesa Argentínában kezdett terjeszkedni, majd Portugália és Peru volt a cél. 1998-ban 12 országban volt jelen, ebből 7 volt latin-amerikai. Az évtized végére a vállalat Spanyolország és Latin-Amerika legnagyobb áramtermelője és szolgáltatója lett. A villamosenergia-szektoron kívül a gázszolgáltatás, vízszolgáltatás, szennyvíztisztítás és telekommunikáció területén is jelentős üzleti érdekeltsége van. 1996-ban stratégiai szövetségre lépett a chilei Enersis energetikai holdinggal, amely a megelőző években rohamosan terjeszkedett Argentínában, Brazíliában, Kolumbiában és Peruban, de pénzügyi nehézségei gátolták további növekedését. Ekkor vált a spanyol Endesa fontos részvényesé a chilei vállalatban, amelyből 63%-os tulajdonrészt vásárolt meg. 1997-ben Kolumbiában és Közép-Amerikában terjeszkedett, 1998-ban Brazíliában. 25 millió ügyfelével a térség legnagyobb áramszolgáltatója és fontos áramtermelője.

Az Unión Fenosa befektetéseinek földrajzi iránya főleg Közép-Amerika: Costa Ricában, a Dominikai Köztársaságban, Kolumbiában és Mexikóban villamosenergia-termelő és elosztó; Nicaraguában, Guatemalában és Panamában áramszolgáltató.

A Repsol kőolajipari vállalat latin-amerikai expanziója 1999-ben kezdődött, de már az évtized elején, mint gázszolgáltató jelen volt Argentínában és Peruban. 2001-re a térség legnagyobb földgáz- és kőolaj-kitermelője lett, 11 latin-amerikai országban volt jelen; Argentínában, Bolíviában, Chilében, Ecuadorban, a Mexikói-öbölben és Venezuelában rendelkezik kitermelési joggal. Brazíliában, Ecuadorban, Chilében, Peruban, és az Egyesült Államokban is van üzemanyag-kiskereskedő hálózata.

Összefoglalva elmondható, hogy a spanyol befektetések nagyságrendje – a lakosság szinte minden rétegét érintő szolgáltatások terén – olyan jelentős méreteket öltött, hogy néhány év alatt gyökeresen átrendezte a szolgáltatások tulajdonosi struktúráját. Az angolszász sajtó a „latin-amerikai hadművelet”, „Latin-Amerika visszhódítása”, „latin-amerikai partraszállás” metaforákkal illetve a spanyol vállalatok példátlan terjeszkedését a térségben, amelyek történetében az 1990-es évek – R.C. BÉJAR szavaival – az „arany évtizedet” jelentik (CASILDA, B.R. 2002).

A spanyol befektetők versenyelőnye Latin-Amerikában

A spanyol vállalatok látványos terjeszkedése Latin-Amerikában nem előzmények nélkül történt. Latin-Amerika az 1960–1970-es években a nemzetközi működőtőke-forgalomból jelentős arányban részesült, s bár Spanyolország nemzetközi szereplése ekkor még elenyésző volt (az 1970-es évek végén következett be a tőkeáramlás teljes felszabadítása (1979/2236. Királyi Dekrétum), 1963–1973 között a (247 millió USD értékű) spanyol befektetések 28%-a, 1974–1979 között pedig 50%-a Latin-Amerikába irányult. A befektetők közepes méretű, zömében állami tulajdonú cégek voltak (de voltak köztük magánbankok, biztosítótársaságok, kereskedők, kiadók is), akik a hozzájuk nyelvi, kulturálisan legközelebb álló térséget választották nemzetközi tevékenységük próbakövéül.

1981-től a térség részesedése a spanyol tőkekivitelben 15%-ra csökkent, amelynek okai a fejlett országok közötti kereskedelem-helyettesítő befektetéseknek köszönhetően a nemzetközi tőkeáramlás földrajzi irányainak változása, másrészt a térséget sújtó elhúzódó gazdasági, pénzügyi válság. 1986-tól a spanyol politikai és gazdasági orientációt az európai közösségi tagság határozta meg. 1987–1991 között a latin-amerikai térség mindössze 12%-kal részesedett a spanyol tőkekivitelből (ARAHUETES GARCÍA, A.–ARGUELLES ÁLVAREZ, J. 1996; CUENCA GARCÍA, E. 2002).

Az 1980-as évek közepétől felgyorsult a világ működőtőke-áramlásának növekedési üteme, tömegessé váltak a fúziók, felvásárlások, a tőkeimportőr országok között fokozódott a verseny a forrásokért, a terjeszkedő nemzetközi vállalatok pedig egyre nagyobb harcot vívtak a piacokért. Spanyolország mindkét oldalon igyekezett pozícióit erősíteni, s a frissen privatizált nagyvállalatai – szerény elődeikhez hasonlóan – szintén Latin-Amerikát választották. Annak, hogy a spanyol működőtőke-kihelyezésekben egyetlen régió, Latin-Amerika ilyen nagy szerepet játszhatott, számos kedvező körülmény egybeesése az oka.

Az okok egyik csoportja gazdasági eredetű. Spanyolországban a vállalati szférában lezajlott változások növekedésre készítették a hazai vállalatokat, akiknek – a rohamosan telítődő európai piacokon – a náluk sokkal erősebb versenytársakkal kellett (volna) felvenni a versenyt. Közvetve kedvező hatása volt az EU megújult érdeklődésének a latin-amerikai térség iránt, amit a NAFTA 1994-es hatálybalépése és az Össz-amerikai Szabadkereskedelmi Övezet létrehozásának meghirdetése is motivált. Az EU 1995–1997 között Interregionális Együttműködési Keretmegállapodást írt alá

a Mercosurral, Chilével és Mexikóval. A Mexikóval kötött társulási szerződés 2000-ben, a Chilével kötött 2003-ban lépett hatályba. 1999-ben Rio de Janeiróban tartották az első EU–latin-amerikai csúcstalálkozót, amelyen EU–Mercosur tárgyalások kezdődtek a szabadkereskedelmi övezet létrehozását is célul kitűző társulási megállapodásról, aláírásának azonban egyelőre gátat szab a felek agrárprotekciónizmusa. Az EU és Latin-Amerika közötti dialógusban Spanyolország – amelynek gazdasági stratégiájában a szubkontinens központi helyet foglalt el – fontos közvetítő szerepet játszott.

Nemzetközi szinten a multilaterális egyezmények (az uruguayi fordulók eredményeként a nemzetközi szolgáltatás-kereskedelem szabályozása, a WTO megalakulása) szintén kedvezően hatottak a működőtőke-áramlásra. Ugyanakkor a tőkeimportra szoruló Latin-Amerikában a makrogazdasági helyzet javulása, a világgazdaság felé nyitás, a dereguláció és a tömeges privatizációk – különösen a terjeszkedni kívánó spanyol szolgáltató-cégekhez hasonló profilú nagy állami vállalatok magánosítása – vonzóvá tették a térséget a spanyol befektetők számára. Latin-Amerika vonzerejét a demográfiai tényezők is erősítik. Míg Európa népessége a 21. sz. közepéig az ENSZ becslései szerint több mint 100 millió fővel csökken (727 millióról 603 millióra), addig Latin-Amerika és a Karib-térség együttes népességszáma 2050-re meghaladhatja a 800 milliót.

A felvázolt – halmozottan kedvező körülmények között a spanyol tőke gyors terjeszkedését a térségben tovább katalizálta a közös nyelv és a kulturális közelség. A nyelvi-kulturális tényező pozitív szerepét a gazdasági tényezők nemzetközi áramlásában számos empirikus tanulmány bizonyítja.² Az egyre fokozódó piaci versenyben a gazdasági szereplőknek mérlegelniük kell képességeiket s felkutatni azokat, amelyek versenyelőnyt jelenthetnek az egyes piacokon. A versenyképességet befolyásoló tényezők között vannak olyanok, amelyek értéktartalma nehezen mérhető. A spanyol vállalatok latin-amerikai terjeszkedésében ilyen tényezőnek tekinthetők a közös nyelv, a kulturális közelség, a kapcsolathálók erőssége. A közös nyelv egy kulcsfontosságú erőforráshoz, az információhoz biztosít hozzáférést, a kapcsolathálók növelik a helyi cégekkel létesíthető partnerség lehetőségeit.

A spanyol ESADE (Vállalatigazgatási Főiskola) üzletemberek körében végzett felmérése szerint a megkérdezettek 94%-a vélte úgy, hogy a spanyol vállalatok kompetitív előnye Latin-Amerikában leginkább a közös nyelven és a kulturális közelségen alapul. A megkérdezettek 53%-a, ill. 17%-a szerint a történelmi szálak és a diplomáciai kapcsolatok is erősítik a spanyolok versenyképességét. A nyelvi-kulturális tényező fontos szerepet játszik a transznacionális vállalat irányításában, a humán erőforrások biztosításában, a tudástranszferben.

² L. CASELLA, A.–RAUCH, J.E. 1998: Overcoming Informational Barriers to International Resource Allocation. Prices and Group Ties, NBER 6628; HUTCHINSON, W.K. 2002: Does Ease of Communication Increase Trade? Commonality of Language and Bilateral Trade, WP No. 02/W17; RAUCH, J.E. 1999: Networks Versus Markets, in: International Trade of Journal of International Economics 48/1; TING GAO 2001: Ethnic Chinese Networks in International Investment. Evidence from Inward FDI in China, University of Missouri, Co.

A spanyol vállalatok számára a piacra lépés a telekommunikáció, a szolgáltatások, a bankszektor, az ipar és a turizmus területén bizonyult a legkönnyebbnek. Nicolás Eyzaguirre chilei pénzügyminiszter szerint a spanyoloknak több ismeretük van a chilei piacról és kultúráról, mint az Egyesült Államoknak vagy a többi európai országnak, s azonos feltételek mellett, a szabadkereskedelmi egyezmények fényében az rendelkezik versenyelőnyvel, akinek jobb a piaci ismerete.³

A befogadó országok véleménye a spanyol befektetéseket illetően a lelkes üdvözlés és a kritikus elutasítás szélsőségei között váltakozik. E téren nem kevés nehézséggel kellett a spanyoloknak szembenézniük. Minden országgal, néppel kapcsolatban élnek sztereotípiák. A pozitív országgép és a gazdasági siker összefüggenek: ahogy a kedvező országgép vonzza a külföldi befektetőket, úgy egy vállalat külföldi terjeszkedésekor előnyvel jár, ha a befektetők országát a közvélemény pozitívan ítéli meg. A 2003-as Latinbarométer 17 országra kiterjedő felmérése szerint a latin-amerikaiak többsége általánosságban jó véleménnyel van a spanyolokról, büszke a hispán kultúrára és jónak tartja országa és Spanyolország kapcsolatát.

A spanyol befektetések megítélése korántsem ilyen pozitív. A latin-amerikaiak kétharmada a privatizáció ellen van, és a szolgáltató szektor magánosítása előtt jobban meg volt elégedve a szolgáltatások színvonalával és árával. A közvélemény azokban az országokban a legkritikusabb, ahová a legtöbb spanyol tőke áramlott. A történelmi és kulturális rokonság ellenére távolinak érzik a spanyolokat, arrogánsnak tartják őket, gazdasági téren szerintük a spanyol termékek minősége, megbízhatósága kívánni valót hagy maga után.

A nyelvi-kulturális rokonság tehát – bár megkönnyíti a spanyol vállalatok piacra lépését Latin-Amerikában – a befektetőknek azonban el kell érniük, hogy a térség társadalmi befogadják őket, s ez csak úgy lehetséges, ha tevékenységük hozzájárul a régió gazdasági és szociális fejlődéséhez.

Összefoglalás

Írásunkban a spanyol működőtőke latin-amerikai expanzióját elsősorban mennyiségi aspektusból vizsgáltuk. A 20. sz. utolsó éveiben a frissen privatizált spanyol nagyvállalatoknak kapóra jött a latin-amerikai privatizációs hullám, a térség gazdasági nyitása, átmeneti gazdasági stabilitása. A befektetések nagy része alig egy tucat nagyvállalat részéről történt, amelyek a 21. sz. elejére a térség vezető szolgáltató cégei lettek. Expanziójukat ugyanaz a piacra lépési stratégia jellemezte: a nagy állami szolgáltató cégek privatizációja során minél nagyobb tulajdonrész megszerzése, ill. gyors piacszerzés a magáncégek akvizíciója révén.

A spanyol tőke vitathatatlan szerepet játszott a közmű- és egyéb (távközlési, turisztikai, szabadidős) szolgáltatások modernizálásában Latin-Amerikában, ugyan-

³ El País, 2003. 07. 08.

akkor a gyors tulajdonváltás, a spanyolok gyakran agresszív reklámhadjárata, a privatizációt kísérő elbocsátások, a minőséggel nem mindig összhangban emelkedő szolgáltatási tarifák kedveztek a spanyolelles véleményeknek. A CEPAL (az ENSZ Latin-amerikai Gazdasági Bizottsága) 1999-es beszámolójának zárógondolata szerint a 21. sz. elején a spanyol vállalatok latin-amerikai terjeszkedésük legnehezebb szakaszába értek, amikor is el kell érniük, hogy a piac, a hatóságok, az ügyfelek elfogadják befektetéseiket, és azok beépüljenek a befogadó országok gazdaságába (CEPAL 1999).

IRODALOM

- ARAUHETES GARCÍA, A.–ARGUELLES ÁLVAREZ, J. 1996. Las inversiones directas de España en América Latina, 1981–1992. – Revista CIDOB d’Afers Internacionals 31. Barcelona
- CASILDA, B.R. 2002. La década dorada. Economía e inversiones españolas en América Latina 1990–2000. – Universidad de Alcalá, Servicio de Publicaciones
- CEPAL 1999-2002. La inversión extranjera en América Latina y el Caribe. Informe 1999-2002. – Santiago de Chile, www.cepal.org
- CHISLETT, W. 2003. La inversión española directa en América Latina: Retos y oportunidades. – Real Instituto Elcano, Madrid
- CUENCA GARCÍA, E. 2002. Europa e Iberoamérica. – Editorial Síntesis, Madrid. pp.169–200.
- ÉLTETŐ A. 2000. A perifériás és félperifériás országok az Európai Unióban. A 90-es évek folyamatai. – Műhelytanulmányok 25. MTA VKI, Bp. 36 p.
- España tiene ventajas al invertir en Chile, porque conoce nuestro mercado – El País, 2003. 07. 08.
- La incertidumbre de América Latina – El País, 2003. 08. 03.
- UNCTAD 2004. World Investment Report 2004. The Shift Towards Services. – New York-Genf, pp. 58–68.
- www.bbva.es: a Bilbao Vizcaya Argentaria Bank honlapja
- www.endesa.es: az Endesa honlapja
- www.gruposantander.es: a Santander Central Hispano Bank honlapja
- www.iberdrola.es: Iberdrola honlapja
- www.mcx.es: Dirección General de Comercio e Inversiones. Registro de Inversiones Exteriores
- www.repsol-ypf.com: Repsol-YPF honlapja
- www.telefonica.es: a Telefonica honlapja
- www.unionfenosa.es: az Unión Fenosa honlapja

Beszámoló a Földrajzi Stratégiai Fórumról

A 2005. évi Stratégiai Fórumot (okt. 27.) a PTE Földrajzi Intézete rendezte meg, amelynek témája a geográfia marketingje volt. A földrajz helye és feladata című nyitó előadásában Tóth J. hangsúlyozta, hogy nő a földrajz szerepe a világban, főként gyakorlati szerepe miatt, mivel globalitás korában kell a földrajzos szemlélet, az egységben látás. Sajnos hazánkban nem tapasztalható ez a tendencia. A geográfiai hazai pozícióvesztésének fő oka akadémiai képviseletének elégtelensége. A regionalitás fontos tényező amely nagy lehetőség a földrajz számára, mert a NUTS II. régiókba érkező óriási pénzek fogadására a kistérségeknek földrajzos látásmóddal rendelkező szakemberek kellene. Ezáltal a geográfusok kerülnek pozícióba. A pályázatok szintén olyan lehetőséget

jelentenek a földrajz számára, ahol kötelező a szakma jelenléte. A geográfia marketingje terén kiemelten fontos szerepet tulajdonított a folyóiratoknak, és bemutatta az Explorer című új folyóiratot. Továbbá hangsúlyozta annak fontosságát, hogy az egyetemek segítséget nyújtsanak végzős hallgatóknak az elhelyezkedésben.

A megnyitót követően a résztvevők közösen helyezték el az emlékezés virágait a kiemelkedő magyar geográfus, PRINZ Gyula szobránál. A koszorúzás után "A földrajzi felsőoktatás piaca: hallgatók körében végzett felmérések eredményei" c. előadásra került sor. Először PAP Norbert mutatta be a kutatást, amely egy nagy projekt mellékterméke volt, majd NÉMETH Júlia ismertette az eredményeket. A vizsgált kérdések sorában elsőként a családi háttér szerepelt, amelyben a középiskolai végzettségű szülők voltak túlsúlyban. A kulturális szokásokra vonatkozó vizsgálódás a könyvtárlátogatási szokásokat mutatta be. Ennek eredményei azt tükrözték, hogy a hallgatók az évek múlásával egyre ritkábban járnak könyvtárba. A kutatás során megvizsgálták továbbá a hallgatók fogyasztási, pénzköltési szokásait, valamint a hallgatók képzéssel kapcsolatos véleményeit. A képzés megítélése a magasabb évfolyamok esetén folyamatosan romlik. Vizsgálat tárgyát képezte még a motiváció, amely során hangsúlyos eredményként jelentkezett az elhivatottság és a multidiszciplinaritás, mint további tanulmányok kiindulási alapja. A kutatás utolsó kérdéskörét a jövőbeni tervek jelentették. A hallgatók a végzés közeledtével egyre kevésbé bíznak a geográfusként történő elhelyezkedésben, és egyre inkább előtérbe kerül a másoddiploma megszerzése. Ezt követően egy meghívott marketingszakember KURÁTH Gabriella előadása a felsőoktatási marketing elméleti kérdéseit világította meg.

A délutáni fórum vitaindító előadásán MEZŐSI Gábor a geográfus szak marketingjével kapcsolatban kiemelte a munkaerőpiac fontosságát, hangsúlyozva, hogy a geográfianak figyelni kell a munkaerőpiac igények változására. A képzés 3 célpiacon határoz meg. Ma a legismertebb tudományos piacra dresszírozzák a hallgatókat, de ez a piac nagyon szűk, nincs perspektívája. A másik két piacon a szakmának csak sejtései vannak. A K+F piacon nincs elég képviselő a tudománynak. A nagy létszámot felvenni képes munkaerőpiacról pedig nagyon kevés az információ, e téren a legkisebb a tapasztalat. Kiemelte a gyakorlat orientáltság fontosságát, a munkaerőpiacon belül kb. 10–11 területen nagyjából 50 szakmához lehetne kapcsolni a geográfust. Alapvető feladat a lehetőségek felvázolása a hallgatók számára, valamint a megfelelő szakmákhoz a megfelelő induló tudás megtalálását. További feladat a szakma számára a cégek megszorongatása az irányban, hogy bizonyos szakmákban a földrajz tudja a legjobb szakembereket adni. Versenyhelyzetbe kell hozni a geográfushallgatót, adaptálni kell a képzés a kiválasztott szakmához, továbbá fel kell tárnai a K+F valamint a munkaerőpiacot. Van igény a földrajzra, ezt az évi 800 hallgató jelzi, de erre a szakra főként másodvonalú hallgatók érkeznek. Véleménye szerint kiemelt probléma, hogy a munkaerőpiacra el kell hitetni azt, hogy a geográfus is szakma.

MESZÁROS Rezső szerint vissza kell térni az alapokhoz, és a geográfus, valamint a földrajztanári szakmát két dologként kell elfogadtatni. Egyrészt el kell ismertetni a geográfus szakma létjogosultságát, másrészt változtatni kell a földrajztanári szakma megítélésén. GAÁL Zoltán brit példával igazolta a geográfus alapképzettség nagy előnyét, a konvertálhatóságot. Fontos lenne a magyar geográfia nemzetközi integrálódása és nemzetközi standard rendszerekhez történő konvergálása. A K+F piac is igényli a geográfia európai kutatási térhez való kapcsolódását, amelynek sarokpontja lehet angol nyelvű magyar szakmai folyóirat létrehozása. MEZŐSI G. erre úgy reagált, hogy a brit és a magyar alapozó oktatás nem hasonlítható össze, mivel a magyar BSc megalkotására rányomta bélyegét az egzisztenciális kérdés, valamint a 150 évnyi porosz rendszer eltérő logikája.

TIMÁR Judit szerint a geográfussal együtt a földrajzot is el kell adni, mivel nincs a földrajzról kialakított társadalmi kép, így propagálni kell. Mivel nincs bent a köztudatban, a döntéshozóknak eszükbe sem jut a geográfusok alkalmazása. Meg kell tanítani az embereket, hogy mire alkalmasak a geográfusok. MEZŐSI G. megkérdőjelezte, hogy kell-e nemzetközi folyóirat, ha a magyarokat sem tudjuk finanszírozni. SCHWEITZER Ferenc kiemelte, hogy a nagy öregek alkalmazott geográfiai műveltek, és ak-

kor sem vették őket komolyan. A tudományágat hasznossá kell tenni, és a munkánk csak akkor hiteles, ha korrekt és használható. A geográfiában nagyon mérnöki szemléletű képzésre van szükség, mivel e nélkül geográfia nem maradhat meg, ugyanis a környezettudományi szakok „kicsinálják”.

Az ezt követő előadásokban PAP Norbert a pécsi termékcsoomagokról szólt, ismertette PTE Földrajzi Intézetében folyó képzések sajátosságát. Hangsúlyozta azon elképzeléseket, amelyek szerint kevesebb tanszék, de több kutatóhely, új folyóirat és könyvsorozat kell.

TÓTH J. a PTE Doktori Iskolájáról tartott előadást, amelyben a tantárgy, szak, szemlélet, tudomány négyes tagolás fontosságát emelte ki. A doktori iskolák fő feladata az elitképzés, amely kulcskérdés az oktatás, a kutatás és a társadalom szempontjából is. Országszerte mintegy 400 doktorandusz van, de nagyon nehéz elhelyezkedniük. Sok tehetségvész el a tudomány elégtelen támogatottsága miatt, nincs elég státusz, sokan kimennek külföldre. Az iskolák közötti kapcsolatok erősítésre szorulnak, kooperálniuk kell. Bátorabb innovációk kellene, amelyek során világtrendek felismerésére van szükség. Fontos az MTA kutatóhelyeihez és a regionális kutatásokhoz kapcsolható kutatócsoportok felállítása, újjászervezése. Ezután FICKÓ Zsuzsanna „Irány a piac!” c. előadása hangzott el, amely a geográfia marketingjének kialakításához ígért taktikai segítséget.

Utolsóként KOVÁCS Zoltán MFT főtitkár beszélt a Társaság marketingstratégiájáról. Kiemelte: alapvető kérdés, hogy mit kap a hallgató végzéskor, ezt ki kell dolgozni a BSc-re is, nem csak az öt-éves geográfusképzésre, mivel egyre több szolgáltató szakmunkásra lesz szükség, amelyhez érrettséginnél több kell, de felesleges az egyetemi végzettség. Gond, hogy a 3 éves BSc is poroszos lett. A Társaság mai helyzete 3 problémát vet. 1. A szakma csökkenő súlya, általános presztízvesztése, amely az ismeretszerzés körülményeinek megváltozásával függ össze. 2. Apad a taglétszám, ennek oka a kiöregedés és a konkurencia. 3. pénzügyi gondok a csökkenő bevételeknek és a növekvő kiadások miatt. Tennivalóként a promóciók fontosságát (internetes megjelenés, prospektus a Társaságról), amely a tagtoborzást segítené. Vissza kell állítani a vegetáló Földrajzi Közlemények renoméjét, vonzóbb társasági programok kellene, és részt kell venni a pályázati dömpingben. TRÓCSÁNYI A. vitaindítóként tette fel azt a kérdést, hogy tudjuk-e alakítani az általános földrajz képet.

SULI-ZAKAR István elmondta, hogy rendszerint kapnak pozitív visszajelzéseket önkormányzatoktól, polgármesterektől a geográfus hallgatóik kiváló képzettségét illetően, és gyakrabban kérnek javaslatokat alkalmazandó geográfusokkal kapcsolatban, ami a szakma növekvő (el)ismertségét jelzi. Felmerült egy „hírlánc” létrehozása, amely a munkaalkalmak és egyéb hírek közreadásában játszik fontos szerepet. A szakma súlyvesztéséhez szólva kiemelte, hogy régen is panaszkodtak ezzel kapcsolatban, de vannak a geográfiánál rosszabb helyzetben lévő szakok, mivel ide legalább jelentkeznek hallgatók. Meg kell találni a megfelelő utat, de látni kell azt, hogy kint sem sokkal jobb a helyzet. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a környezetet magunk alakítjuk, ezért a földrajznak megfelelő környezet kialakítása a saját felelősségünk. PAP N. hangoztatta, hogy a területfejlesztésben a geográfushallgatók versenyképeseknek bizonyultak. EKÉNY ZAMÁRDI Ilona szerint a piacképesség szempontjából ki kell emelni az alkalmazott geográfia szükségességét, de látni kell a versenyhelyzetet. Hangoztatta annak fontosságát, hogy együttműködési készséget kell kifejteni a versenytársakkal.

HORVÁTH Béla szerint a mérnöktársadalom bevonása a geográfia presztízisének növekedéséhez vezet (az 1960–1970-es években meglévő mérnök-közgazdász kooperációk) és hangsúlyozta, hogy jó pár mérnöki tevékenység nem nélkülözhetné a földrajzi szemléletet. Véleménye szerint nagyon fontos lenne a mérnök-geográfus másodképzések beindítása. MEZŐSI G. válaszában hangoztatta, hogy a földrajztudománynak leszűkültek a lehetőségei és csökkentek a jogai az esetleges új képzések terén.

CSÁSZÁR Zsuzsa kiemelte, hogy a földrajz helyzete a közoktatásban és az oktatásügyben dől el. Nagyon fontos a tantervek átalakítása és a tanárképzés megreformálása, amelynek eredményeként fogyaszthatóbb földrajz kapható. A középiskolások és az egyetemi oktatók között hidat kell létrehozni. Az egyetemi oktatás megjelenése a középiskolákban a tanár társadalmat is motiválhatná, innovatívabbá tenné. Kiemelten fontos az oktatáspolitikusok felé történő nyitást, valamint a földrajz lobbi tevékenységének erősítése.

Kocsis Károly az egykori miskolci mérnök-geográfus oktatás kapcsán elmondta, hogy ez a kísérlet hozott pozitív tapasztalatokat, de alapvető buktatója a mérnöki oktatásban meglévő magas követelmények geográfusokkal szembeni alkalmazása, és az ezzel párhuzamos magas elhullás volt, amelynek következtében pár emberért nem tartották fent a szakot. Ennek következtében a képzés 2 éve megszűnt, és helyette maradt a tömeges geográfusoktatás. KEVEINÉ BÁRÁNY Iлона hozzászólásában hiányolta az összefogást, és sürgette a cselekvést. Véleménye szerint be kell vonni a gyakorlati geográfusokat, valamint korszerűsíteni kell a földrajz által nyújtott tudást, amelyet a BSc-be is be kell építeni.

MEZŐSI G. emlékeztetett arra, hogy a fórum célja a konkrét teendők megbeszélése, alapok lerakása. PAP N. ennek érdekében kisebb létszámú munkacsoportok létrehozását javasolta. TÓTH J. feladatként jelölte meg a végzett hallgatók számbavételét. TINER T. rendhagyó hozzászólásában egy tatabányai oktatás-módszertani eljárást hozott fel követendő példaként. TÓTH J. szerint fontos megvizsgálni azt, hogy honnan hiányzik a térbeliség, ezáltal hol van esélye a földrajznak a bekapcsolódásra. A rendelkezésre álló idő leteltével a fórum véget ért, jelentős municiót adva a résztvevőknek az elhangzottak továbbgondolására.

SZABÓ ANDRÁS–TRÓCSÁNYI ANDRÁS

A kiadásért felel az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet igazgatója
A kiadvány előállítását az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet végezte

Felelős vezető: SCHWEITZER FERENC

Budapest, 2006

Főszerkesztő: TINER TIBOR

Technikai munkatársak: MOLNÁR MARGIT, POÓR ISTVÁN, TÁRKÁNYI LÁSZLÓNÉ

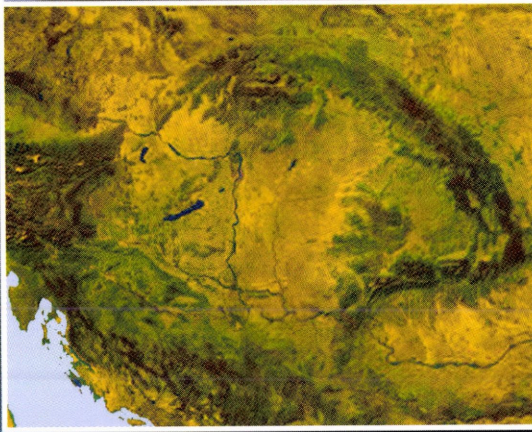
Fedélterv: REDL ANNA

HU ISSN 0015–5403

Terjeszti az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet

Előfizethető az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetnél (1112 Budapest, Budaörsi út 45.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással az MNB 232-90171-7341 számlaszámon. Példányonként megvásárolható az Intézet Könyvtárában a fenti címen.

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

Geographical Bulletin

2006. LV. évfolyam * 3–4. füzet

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

TISZTELETBELI FŐSZERKESZTŐ:

MAROSI SÁNDOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

TINER TIBOR (FŐSZERKESZTŐ)

BASSA LÁSZLÓ (SZERKESZTŐ)

CSUTÁK MÁTÉ (SZERKESZTŐ)

DÖVÉNYI ZOLTÁN

KERESZTESI ZOLTÁN

KERTÉSZ ÁDÁM

KOCSIS KÁROLY

SCHWEITZER FERENC

Szerkesztőség:

1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon: 309-2600/1456, vagy 319-3119/1456

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

2006.

LV. ÉVFOLYAM

3-4. FÜZET

TARTALOM

Értekezések

<i>Viczián István–Horváth Friderika: A tatai mocsarak a római korban és Mikoviny Sámuel lecsapoló munkája</i>	257
<i>Tátrai Patrik: Adalékok a települések belső etnikai térszerkezetének kutatásához</i>	273
<i>Kiss Éva: Relokáció a magyar iparban</i>	287
<i>Komarek Levente: Gondolatok a hazai cukorvertikum változásának alakulásáról</i>	305
<i>Szabó Szabolcs: A helyközi autóbusz-közlekedés aktuális problémái</i>	321
<i>Aubert Antal: A turizmusföldrajz rendszertani helye és főbb kérdései a földrajztudományban</i>	333
<i>Hegedűs Veronika: Az egészségturizmus fogalmi rendszerének és keresletének változása Magyarországon</i>	355
<i>Karácsonyi Dávid: A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában</i>	375

Kisebb közlemények

<i>Babák Krisztina: A Hármas-Körös hullámterének feltöltődése a folyószabályozások óta</i>	393
<i>Palekha, Yuriy: Földrajzi tényezők hatása a városi földértékre (angolul)</i>	401

Szemle

<i>Schweitzer Ferenc–Tiner Tibor: A földrajztudomány szerepe a paksi atomerőmű életében</i>	405
<i>Kovács Anikó: Digitális kartográfia a földrajztudomány szolgálatában</i>	413

Krónika

<i>A 80 éves Somogyi Sándort köszöntöttük (Tiner Tibor)</i>	423
---	-----

Irodalom

<i>Kertész Ádám: Tájökológia (Szilassi Péter)</i>	373
<i>Katona András (főszerk.): Közlekedés a Kárpát-medencében (Tiner Tibor)</i>	391
<i>Probáld Ferenc: Amerika regionális földrajza (Perczel György)</i>	399
<i>Kocsis Károly (ed.): South Eastern Europe in Maps. 2nd, Revised and Expanded Edition (Bassa László)</i>	410
<i>Izsák, É –Schulz, M. (Hrsg): Cityfunktionen im Wandel: Berlin–Budapest (Kondor Attila Csaba)</i>	419

C O N T E N T

Studies

<i>Viczián, I.–Horváth, F.: Marshes in the environs of Tata at the Roman Age and their draining by Sámuel Mikoviny</i>	257
<i>Tátrai, P.: Contributions to the research of the internal ethnic pattern of settlements</i>	273
<i>Kiss, É.: Relocation in Hungarian industry</i>	
<i>Komarek, L.: Ideas about the conformation of the changes of Hungarian sugar industry</i>	287
<i>Szabó, Sz.: Current issues of coach lines in Hungary</i>	305
<i>Aubert, A.: Contribution to the theoretical foundations of geography of tourism</i>	321
<i>Hegedüs, V.: Changes in the conceptual system of and demands on health tourism in Hungary</i>	333
<i>Karácsonyi, D.: Origin of social division, spatial structures and characteristic features of the regions in Ukraine</i>	375

Brief information

<i>Babák, K.: Silting up of the flood plain of Hármas Körös since river regulation measures</i>	393
<i>Palekha, Y.: Influence of geographical factors on urban land valuation</i>	401

Review

<i>Schweitzer, F.–Tiner, T.: The contribution of geographical science to the operation of Paks Nuclear Power Plant</i>	405
<i>Kovács, A.: Digital mapping to serve geographical science</i>	413

Chronicle.....423

Literature.....373, 391, 399, 410, 419

I N H A L T

Aufsätze

<i>Viczián, I.–Horváth, F.</i> : Die Sümpfe von Tata in der Römischen Zeit und die Regulierungsarbeiten von Samuel Mikoviny	257
<i>Tátrai, P.</i> : Beiträge zur Erforschung der ethnischen Raumstruktur der Siedlungen	273
<i>Kiss, É.</i> : Umsiedlungsprozesse in der ungarischen Industrie.....	287
<i>Komarek, L.</i> : Gedanken um die Umwandlung der ungarischen Zuckerindustrie	305
<i>Szabó, Sz.</i> : Aktuelle Probleme des ungarischen Autobusverkehrs.....	321
<i>Aubert, A.</i> : Die Position der Tourismusgeographie in der Wissenschaftssystematik und deren wichtigere Fragen in der Geographie.....	333
<i>Hegedüs, V.</i> : Begriff- und Nachfrageänderungen des Gesundheitstourismus in Ungarn	355
<i>Karácsonyi, D.</i> : Herkunft und Merkmale der Regionen und soziale Gliederung in der Ukraine	375

Kleinere Mittelungen

<i>Babák, K.</i> : Die Verlandung der Deichvorländer der Körös-Flüsse seit der Flussregulierungen	393
<i>Palekha, Y.</i> : Geographische Wirkungen in der städtischen Bodenpreisgestaltung	401

Rundschau

<i>Schweitzer, F.–Tiner, T.</i> : Die Rolle der Geographie im Leben des Atomkraftwerks von Paks.....	405
<i>Kovács, A.</i> : Digitale Kartographie im Dienst der Geographie.....	413

Chronik.....423

Literatur373, 391, 399, 410, 419

S O M M A I R E

Ètudes

<i>Viczián, I.–Horváth, F.</i> : Les marécages de Tata à l'époque romaine et le travail de drainage de Sámuel Mikoviny	257
<i>Tátrai, P.</i> : Contributions à l'organisation spatiale des structures ethniques des communes	273
<i>Kiss, É.</i> : Le phénomène de relocalisation dans l'industrie hongroise.....	287
<i>Komarek, L.</i> : Réflexions sur l'évolution de l'industrie hongroise du sucre.....	305
<i>Szabó, Sz.</i> : Les problèmes actuels dans le transport d'autocar interurbain.....	321
<i>Aubert, A.</i> : La place de la géographie du tourisme dans la science géographique et ses problématiques principales.....	333
<i>Hegedüs, V.</i> : Changement des concepts et évolution de la demande dans le secteur du tourisme de santé en Hongrie	355
<i>Karácsonyi, D.</i> : Division sociale, l'origine et profil des régions en Ukraine	375

Publications Inférieures

<i>Babák, K.</i> : Le comblement du lit majeur de Hármas-Körös depuis les travaux de régularisations	393
<i>Palekha, Y.</i> : L'impact des facteurs géographiques sur les valeurs foncières communales	401

Revue

<i>Schweitzer, F.–Tiner, T.</i> : Le rôle de la science géographique dans la vie de la centrale nucléaire de Paks	405
<i>Kovács, A.</i> : La cartographie numérique au service de la science géographique	413

Chronique.....	423
Littérature	373, 391, 399, 410, 419

A tatai mocsarak a római korban és Mikoviny Sámuel lecsapoló munkája

VICZIÁN ISTVÁN¹–HORVÁTH FRIDERIKA²

Abstract

Marshes in the environs of Tata at the Roman Age and their draining by Sámuel Mikoviny

An attempt was made to reconstruct the landscape pattern and hydrological conditions of the area located between Szőny, Tata and Almásfüzitő by conducting geomorphologic investigations and studying the relevant historical sources. The topography is composed by the terraces of the Danube, the Fényes stream valley of north to south strike, and the two Lower Holocene Danube channels running parallel with the Danube and cutting into its II/a terrace. One of them can be found south of Szőny and Almásfüzitő (at present occupied by Szőny-Füzitő channel), the other one stretches between Almásfüzitő and Dunaalmás. The low-lying areas are covered by natural marshes, the extension of which has been controlled by purposeful human activity.

The Romans had built their roads upon a 2,5 km long and 7 m high embankment raised across the confluence section of the Szőny-Füzitő Canal and the Fényes Stream. Two sluices were also put up on the stream to control the water level of the above streams. During high water stage Brigetio was safe on the terrace-island between the Danube and the artificial lake-marsh. The sluices were demolished by MIKOVINY, S. in 1747, who at that time drained the marshes by digging out two canals (appr. along today's Által-ér and Fényes Stream over Naszály). The Romans, taking good advantage of the area's geographical location, built their edifices on higher, flood-free surfaces, filled up certain areas and built embankments. The waters of springs in the surroundings of Tata were conducted to Brigetio partly by underground conduits and partly by vaulted aqueducts.

The presence of flooded areas should be taken into consideration both at the historical and archaeological investigations aimed to recover finds of Roman and post-Roman periods. The places of further excavations should be selected after careful geomorphological studies. On the other hand, geomorphic research can also benefit from the results of historical and archaeological investigations inasmuch as they can help get better acquainted with the landscape, particularly yielding a deeper understanding of human activities.

¹ MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Bp., Budaörsi út 45. E-mail: viczianistvan@freemail.hu

² MTA Régészeti Intézet, 1014 Bp., Úri utca 49. E-mail: horvath@archo.mta.hu

Bevezetés

Munkánkban régi térképek, útleírások és más történeti források felhasználásával valamint a terület geomorfológia szempontú kutatási eredményeinek segítségével rekonstruáltuk az egyes történelmi korokra jellemző földrajzi viszonyokat a Tata, Dunaalmás és Szőny által határolt területen. Elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy a különböző korok embere hogyan alkalmazkodott a domborzati és hidrológiai adottságokhoz, hogyan használta ki a benne rejlő lehetőségeket, és miként alakította át a táj képét? A vizsgált területen a Duna alacsony teraszait, árterületeit, elhagyott medreinek maradványait, patak- és folyómedreket, forrásokat találunk. A rómaiak stratégiai okokból az itt kialakult mocsarak területének növelésére, állapotának megtartására törekedtek. MIKOVINY S. pedig épp a „posványosság” lecsapolását és a terület vízmentesítését végezte el. Dolgozatunkban ezzel a két – a terület képét leginkább átformáló – korról foglalkozunk részletesebben.

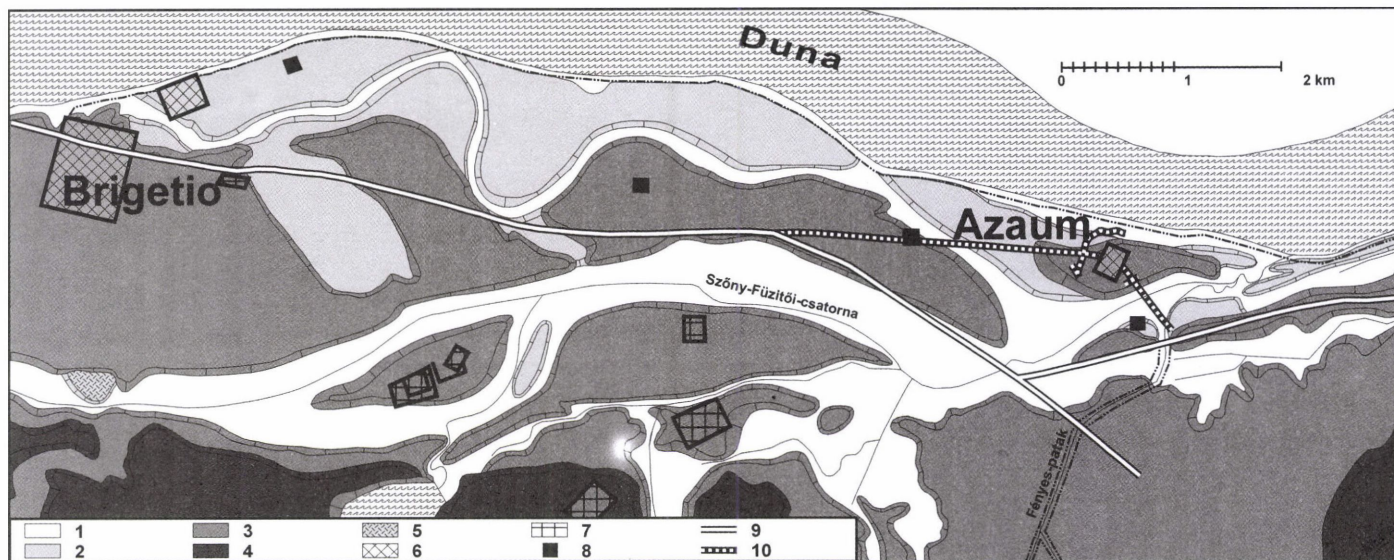
Földtani, geomorfológiai és hidrológiai viszonyok

A Dunaalmás, Tata és Szőny által határolt terület a Győr–Tatai-teraszvidéken helyezkedik el. Az oligocéntől kezdve süllyedő mezozóos, karbonátos medencealjazatot pár száz m vastag, felül jellemzően agyagos, pannon üledékek fedik. A pliocén végétől a süllyedő területet a Duna és mellékfolyói több tíz m vastag kavicsos-homokos, alluviális üledékkel borították be. A középsőpleisztocén során a mai Győr–Tatai-teraszvidék területének süllyedése megállt, így a Duna saját hordalékkúpjába bevágódva teraszokat alakított ki. (A terület részletesebb leírását, geomorfológiai térképét és környezeti problémáinak tárgyalását l. VICZIÁN I. 2004.)

A vizsgált területen a Duna vonalát alacsony és magas ártéri területek szegélyezik, ettől D-re árvízmentes II/a majd II/b sz. teraszfelszínnek követhetnek. A rekonstruált geomorfológiai térképen (VICZIÁN I. 2003, 2004, 1. ábra) jól kirajzolódik a II/a. sz. terasz testében, a Dunával párhuzamosan futó, szigetekkel tarkított, óholocén Duna-meder. Ebben folyik ma a Szőny–Füzitői-csatorna vize. Ehhez hasonló, de kevésbé ép medermaradvány indul a VII. sz. iszaptározótól D-re Dunaalmás felé.

A régi medertől D-re eső teraszfelszíneket É–D-i vízfolyások szabdalják fel. A Dunába tartó vízfolyások közül a Fényes-patak völgye a legfejlettebb, amely az Által-ér mesterséges csatornájának kiépítése előtt a Tatára érkező nagyobb vízfolyások mellett a Gerecse patakjait és a bővizű tatai források vizét is összegyűjtötte.

A Dunát kísérő területeken az első vízzáró agyagos pannon rétegek 15–20 m mélyen fekszenek a felszín alatt, erre települ a Duna vastag, kavicsos, homokos üledéke (PÉCSI M. 1959, 1991). A jó vízvezető tulajdonságú alluviális üledékben mozgó talajvíz a folyó vízszintjéhez igazodik. Természetes állapotban, a különböző vízrendezési munkálatok előtt, a vizsgált területet jelentős részét mocsarak boríthatták, amiből csak a jelenlegi és az óholocén Duna-medrek

1. ábra. Brigetio és Azaum közti terület geomorfológiai térképe. – 1 = alacsonyártér; 2 = magasártér; 3 = II/a. terasz; 4 = II/b. terasz; 5 = feltöltött terület; 6 = római castellum; 7 = római burgus; 8 = római menettábor; 9 = Visy Zs. által feltételezett limes-út elágazás; 10 = a limes-út leágazása FÜLEP F. és BÍRÓ E. nyomán

Geomorphological map of the area between Brigetio and Azaum. – 1 = low flood plain; 2 = high flood plain; 3 = II/a terrace; 4 = II/b terrace; 5 = artificially filled area; 6 = Roman castellum; 7 = Roman burgus; 8 = Roman military camp; 9 = assumed parting of the limesroad according to Visy, Zs.; 10 = the branching off of limesroad according to FÜLEP, F. and BÍRÓ, E.

által határolt teraszszigetek és a magasabban fekvő teraszfelszínek emelkedtek ki. A gyenge lefolyású teraszfelszíneken, különösen, ahol a pannon agyag a felszín közelében helyezkedik el, időszakosan vizes területek alakulhattak ki. Ilyen területek kísérték a Fényes-patak egyes Tata alatti szakaszait is.

A mély térszíneket borító víz patakokból, bővizű karsztforrásokból és a Duna felől táplálkozó talajvízből származott (HORUSITZKY H. 1916). A Gerecse peremén számos helyen fakadtak források, de a legtöbb vizet a tatai források (Fényes-források, Angolkerti-forrás, Tatai-tó forrásai stb.) adták. A 20. sz. második felében Tatabánya környékén folyó szénbányászat során a karsztvízszintet mesterségesen leszállították, ami a források elapadásához vezetett.

A korábban tavakkal és mocsarakkal borított területek a kiépített csatorna-hálózatnak és az árvízvédelmi töltéseknek köszönhetően ma már az év nagy részében szárazak, csak kisebb területeket borítanak nádasosok, mocsarak. A vizet a régi medrek aljába ásott szűk csatornák vezetik le. Árvíz idején azonban jelentős területeket önthet el a víz, ilyenkor az árvízvédelmi töltések mögött sorakozó hatalmas vörösiszap-tározók is szigetként állnak ki a vízből.

Brigetio (Ószőny) és Azaum (Almásfüzitő) a római korban

A vizsgált területnek a római korban kiemelkedő jelentősége volt. Az egykori római határvédelmi rendszer (*limes*) egy frekventált szakaszáról van szó, ami Brigetio (Ószőny) legiotábora és Azaum (Almásfüzitő) segédcsapat-tábora közötti területet foglalja magába, számos őrtoronnyal és menettáborral (VÍSY Zs. 2000), polgári településsel és temetőkkel, valamint ipari jellegű létesítményekkel (vízvezeték, fazekastelepek).

A határvédelem ellátása mellett a területnek a hadtesteket, valamint a hozzájuk tartozó polgári lakosságot is ki kellett szolgálnia. A határvédelmi feladat abból a birodalmi koncepcióból ered, ami a Dunának kettős szerepet szán: egyrészt a birodalmi érdekerületet elválasztja a barbár világtól, másrésztől fontos közlekedési és szállítási útvonalként összeköttetést biztosít a birodalom többi részével.

A terület római kori hadseregét egy legio és két segédcsapat alkotta. A *legio I adiutrix* állomáshelye a mai szőnyi kőolajfinomítótól É-ra helyezkedett el. A legiotábor közvetlen közelében, attól némileg K-re egy segédcsapat-táborral is számolni lehet, aminek a helyét a Duna napjainkra részben már alámosta. A következő nagyobb csapategység, az *ala III Thracum* táborhelye Almásfüzitőnél, a Foktorokban, a VII. sz. vörösiszap-tároló kazetta helyén állt. A kutatott szakaszon három őrtorony Brigetio, egy további pedig Azaum/Odiavum igazgatása alá tartozott (VÍSY Zs. 1989, 2000).

Történelmi feljegyzések és Marsigli térképe

A római kori táj rekonstrukciójához a geomorfológiai térképezés mellett a vízrendezési munkálatok előtt készült térképeket, történelmi leírásokat is felhasználtunk.

Az Almásfüzitőre vonatkozó középkori oklevelek tanúsága szerint a legkorábban 1001-ben említett halászfalu – kedvező földrajzi fekvése következtében – gyorsan fejlődött. 1263-ban IV. Béla budai jogokkal rendelkező városi rangra és méltóságra emelte a települést (FEJÉR COD. DIPL. I, WENZEL COD. DIPL. ARPAD. CONST. 3, 29; HÖRÖMPÖLY M. 1994, 1998). Ezt jelentős révértékelőhelye mellett leginkább annak köszönhetjük, hogy szárazföldi útjai úgy találtak, hogy a körülötte elterülő széles vízfolyások, tavak szinte lehetetlenné tették azok megkerülését, így alkalmas volt arra, hogy ide vámhelyeket állítsanak. Ezt az állapotot a mai Almásfüzitőn járva nehéz elképzelni. A nagy füzitői mocsarokról, tóról és vízfolyásokról a török idők forrása is beszámolnak (HÖRÖMPÖLY M. 1998).

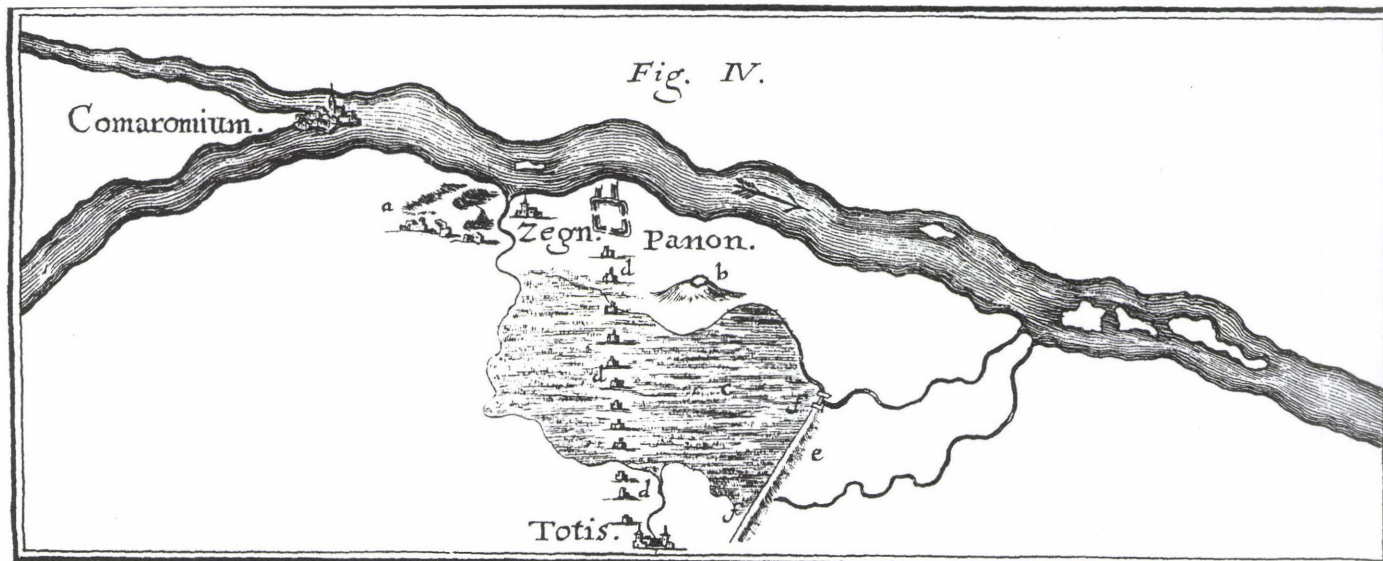
A terület egyik első – a római korra vonatkozóan is sok információval szolgáló – részletes térképét L.F. MARSIGLI, L. F., császári szolgálatban álló olasz hadmérnök és utazó készítette 1726-ban (2. ábra). Térképén feltüntetett az akkor még álló római romokat: az erődöt, a Tata és Szőny közötti vízvezetékét, egy hatalmas mocsarat és vízduzzasztó gátat zsilipekkel.

A MARSIGLI térképén ábrázolt gátat Visy Zs. kizárólag a Fényes-patak mocsaras völgyén átvezető, és a Tata irányába haladó római út alépitményeként értelmezte, de elkerülte figyelmét, hogy a gát egyben a hatalmas mocsár létrehozója is lehet.

Az *f*-fel jelölt kifolyókat a Fényes-patakon és az Által-éren átívelő boltíves hidakként értelmezte (Visy Zs. 1989, 2000) – a híd lokalizálásából azonban kitűnik, hogy a Fényes-patak említésekor a tulajdonképpeni Szőny–Füzitői-csatornára gondolt –, noha a római korban az említett vízfolyások a mai formájukban nem léteztek, és az egykori híd(ak) boltíves felépitményét semmi sem igazolja.

A geomorfológiai viszonyok ismerete alapján meghatározható a MARSIGLI térképén ábrázolt mocsár, ill. tó helye, keletkezése és a vízfolyáson jelölt építmény szerepe is. A Tatáról érkező vízfolyás és a Tata alatti forrásokból táplálkozó patakok vize a mai Fényes-patak völgyében folyt Naszályig. A településtől ÉK-re egy mély fekvésű, mocsaras területen a patak több ágra szakadt és részben a mai Szőny–Füzitői-csatornában – vagyis a füzitői óholocén Duna-mederben –, részben Dunaalmás felé, a Dunával párhuzamosan futó másik óholocén medermaradványban folyva érte el a Dunát.

A MARSIGLI térképén is ábrázolt gát mögött visszaduzzasztott víz mind a füzitői óholocén Duna, mind a régi Fényes-patak medrét és árterét kitöltötte. Ahhoz, hogy a medreket eláraszthassák, a vizet visszaduzzasztó gátak a két

2. ábra. MARSIGLI térképe (1726) a Duna Komárom és Neszmély közti szakaszáról. – Comaromium = Komárom; Zegn = Szőny; Totis = Tata; a = szőnyi római romok; b = ember által épített domb, tetején kisebb erőd; c = mocsár, amit egy Tatáról jövő patak táplál; d = vízvezeték romjai; e = vízduzzasztó gát; f = zsilipek

MARSIGLI'S map (1726) of the section of Danube between Komárom and Neszmély. – Comaromium = Komárom; Zegn = Szőny; Totis = Tata. a = Roman ruins at Szőny; b = artificial mound with a small fortress on top; c = marsh fed by a stream flowing from Tata; d = ruins of a water-conduit; e = dam; f = sluices

vízfolyás közös szakaszán, a mai Almásfüzitő Kiskolónia közelében, kb. a vasúti töltés vonalában kellett lennie (HORVÁTH F.–VICZIÁN I. 2004).

Az idézett MARSIGLI-térkép és a geomorfológiai kutatások alapján rekonstruált hidrológiai viszonyokat BÉL Mátyás 18. sz.-i leírása alapján pontosíthatjuk. Ő így ír az Által-érről: „Zugó néven Naszal (Naszály) falu felé siet. De mivel mindmáig ismét feltartóztatja az a bámulatra méltó partfalú gát, amellyel egykor királyi költségen megfékeztek, egy halastóba ömlik, amely egy mérföld hosszú, és körülbelül fél mérföld széles. Mert egészen Szőnyig szétterül, és éppen három levezető csatornán ömlik a Dunába, egyiken ugyanannál a Szőny falunál, a másikon Almásnál, és a harmadikon, amely a négyszögletes kövek miatt, amelyekkel kiépítették, a legfőbbik, Füzitőnél.” (BÉL M. 1736).

A leírás alapján valószínű, hogy a medrekben visszaduzzasztott víz három úton érte el a Dunát. Egyrészt az almásfüzitői óholocén Duna-meder almásfüzitői, valamint szőnyi végén, másrészt a mocsárt átszelő római töltés megszakításánál az Almásfüzitő és Dunaalmás között húzódó másik óholocén Duna-mederbe terelve.

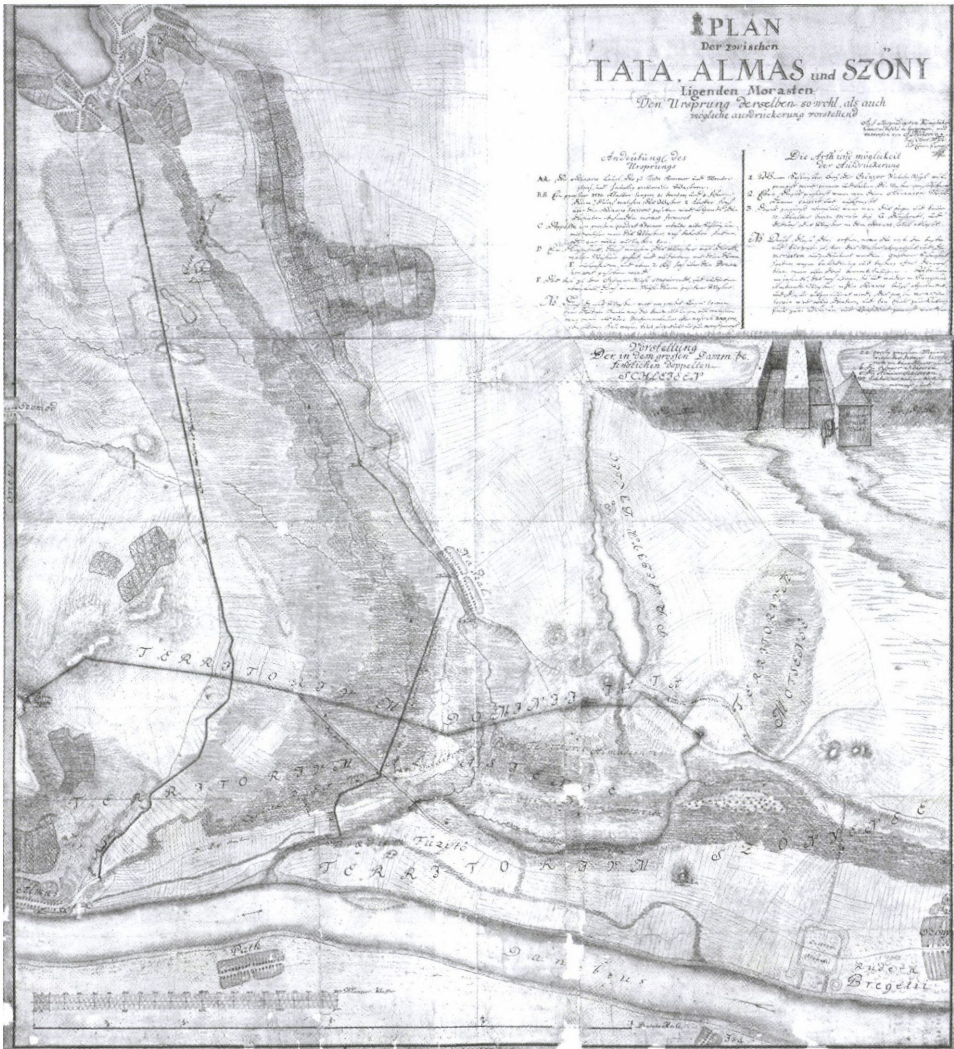
Mikoviny Sámuel és a „posványosságok” lecsapolása

Az útleírások, régi térképek és a geomorfológiai kutatások alapján elképzelt képet messzemenőig igazolta és sok szempontból pontosította MIKOVINY S. 1747-ben készült gyönyörű térképe (3. ábra) (MOL S 11 No. 290). MIKOVINYT Mária Terézia 1746-ban bízta meg a tatai mocsarak lecsapolásával és a terület vízmentesítésével (DEÁK A.A. 1995). E munkálatokhoz készítette el a terület részletes térképét, amelyen megrajzolta a korábbi viszonyokat és a tervezett lecsapoló csatornákat is.

MIKOVINY S. ábrázolja a „posványosság”-ot és az azt létrehozó római töltést, valamint számos más római emléket is. Leírása szerint a vízzel borított terület 2 mérföld (15,2 km) hosszú és ¼ mérföld (1,9 km) széles volt, és összesen 3 300 000 négyszögölt tett ki. A római töltés 1330 öl (2527 m) hosszú, 20 öl (38 m) széles és 4 öl (7,6 m) magas volt és 2 láb (0,63 m) magasra emelte a vizet a rendes vízszint fölé.

MIKOVINY S. a mocsarat létrehozó római zsilipek és gátszakasz elbontása mellett két új csatornát is ásott a vizek elvezetésére. A hosszabb, mintegy 10 km hosszú árok az ún. Levezető- és Malom-csatorna (ma Által-ér) a Tatai-tó fölös vízének levezetésére épült.

MIKOVINY a Malom-csatorna építésének leírásakor a „kiszélesztés” kifejezést is használja (DEÁK A.A. 2000), ami alapján gondolhatnánk arra is, hogy korábban is lehetett erre valamilyen csatorna vagy vízfolyás. Ezt a feltevést a terület magas-fekvésű volta, MIKOVINY (1747) térképe, és egy a területet ábrázoló másik, a bécsi Kriegsarchivban őrzött (B IX c 715), 1746-ban készült

3. ábra. A Tata, Almás és Szöny között elterülő mocsarak eredeti állapotát, valamint azok MIKOVINY S. általi lecsapolását (1747) bemutató térkép

Map showing the marches between Tata, Almás and Szöny in their original condition and draining accomplished by S. MIKOVINY (1747)

térkép sem valószínűsíti. (Köszönjük DEÁK A.A.-nak, hogy felhívta figyelmünket erre a térképre!) A nyílegyenesen futó csatorna jórészt a II. sz. terasz testébe lett bevágva. MIKOVINY S. beszámol arról, hogy építése során Almás közelében sziklákat is kellett robbantania. Az 1746-ban készült térképen nincs nyoma csatornának, viszont Szomódnál a Tata–Almás utat átszelő patakokat

látunk. A tervezett Malom-csatorna által megszakított szomódi patakok medrét MIKOVINY is ábrázolja.

A másik az ún. Leccapoló-csatorna Naszálytól indulva szelte ketté a mocsarat, keresztelte a római töltést, majd a dunaalmási és füzitői óholocén Duna-mederek közti földnyelvet átvágva jutott a Dunába. Ez a mai Fényes-patak Naszály alatti medre.

A római töltés és gát

A római töltés közlekedési szempontból kitüntetett hely volt. A töltésen futó úton szállíhatták többek között a római korban is működő Kőpíte bányáiból a követ Brigetióba. Ny-i szakasza egyben a Brigetio felől érkező limes út részét képezte, a D-i szakasz pedig a mocsaras területet átszelő, Tata felé tartó út alépitménye volt.

Mint láttuk, a töltésnek és gátnak nagy szerepe volt a táj képezés kialakításában mind a római korban, mind az azt követő közel 2 évezred folyamán. Hol is volt pontosan ez az építmény? A kérdés megválaszolásához MIKOVINY S. térképét Corel Photo-Paint 11 program segítségével a vizsgált területet ábrázoló topográfiai térképnek megfelelően 1: 25 000 méretarányúra kicsinyítettem, majd fedésbe hoztam a térképeket. Az összehasonlításakor azt találtuk, hogy a MIKOVINY S. által ábrázolt töltés pontosan egybeesett a mai vasúti töltéssel (vö. VISY Zs. 2000).

Érdekes ebből a szempontból a vasút építésének története. A pálya építésére két terv született, egyik Naszályon át, másik Füzitőn keresztül vezetett volna. A község vezetői 1882-ben kedvező elbírálás reményében ingyen felajánlották a vasúttársaságnak, többek között, a „Füzitő előtti római töltés-szakasz nyomvonalba eső részét” (HÖRÖMPÖLY M. 1998).

A római zsilipek és hidak

VISY Zs. azon elgondolása, miszerint a római töltés a Fényes-patakat és az Által-eret keresztelve, mindkettőn boltíves hídval átívelte haladt, aggályos, mert mint láttuk, a két vízfolyás mesterséges csatorna, tehát a római korban a mai formájukban nem léteztek (VISY Zs. 2000). MIKOVINY S. térképe alapján (3. ábra) egyértelmű, hogy a töltés nem érte el az Által-ér mai vonalát, az csak a régi Fényes-patakat és a Szőny–Füzitői-csatornát keresztelte (HORVÁTH F.–VICZIÁN I. 2004).

Az utóbbinál volt egy, a MARSIGLI térképén (2. ábra) és leírásában szereplő, a töltésbe épített, négyszög alakú kövekből faragott, kettős kifolyójú építmény (*duobus Emissariis*), amin keresztül a mocsaras víz a közeli Dunába ömlik (MARSIGLI, L.F. 1726, I, 3). Ez nem lehet más, mint az a kettős zsilip („*doppelte Schleise*”), amit MIKOVINY S. térképe kitűnő állapotban őrzött meg

az utókor számára, és aminek pontos szerkezetét külön ábrán tünteti fel. A zsilipet kváderkövekből építették, két kifolyóval rendelkezett, közepén egy jelentős méretű, ugyancsak kváderekből emelt fal húzódott, ami a 18. sz.-ban a szőnyi, és az almási uradalmak közötti határt jelentette. A zsilipet 1747-ben MIKOVINY S. vezetésével elbontották, erről MIKOVINY 1747. máj. 5-én kelt jelentésben értesíti a császári udvart (DEÁK A.A. 1995).

Pannónia vonatkozásában a zsilip építménye nem egyedi, feltételezések szerint hasonló, római kori építménnyel számolhatunk Öskü-Kikeritónál (BENDEFY L.–NAGY I. 1969). Kőgáttal pedig Csalapuszta és Pátka között, a Császár-víznél is találkozhatunk („Kőrakás-majori kőgát”), ami a Velencei-tóba torkollik, célja pedig feltehetően egy vízimalom működtetése volt (FEJÉR L. 2001; Póczy K. 1980).

A római töltés két vízfolyást is keresztezett, ezeken hidaknak is kellett lenniük. Híd(ak)ról több forrás is beszámol. Dunaalmáson 1872-ben Csontó István földjén a szigeti dűlőben találtak egy mérföldkövet, amelynek felirata a füzitői *ala III Thracum*nak az út és híd helyreállítási munkálatait említi (VIAS VETVSTATE C-LAPSAS CVM PONTIBVS RESTITVIT PER ALAM III THRAC GORDIANAM A BRIG MP VI) – „az *ala III Thracum Gordiana* az utakat a hidakkal együtt hosszasan helyreállította” (KOSZTKA K. 1888). A mérföldkő a rajta szereplő mérföld adata alapján nagy valószínűséggel az eredeti helyén került elő. Arra vonatkozóan azonban semmi közelebbi adatot nem nyerhetünk, hogy a helyreállított híd(ak) a csapategység területén hol volt(ak), és a zsilipet is a *pons* szóval jelölhették.

A Fényes-patakon átívelő híd kérdésében érdekes HÖRÖMPÖLY M. helytörténész feljegyzése. Ő a Komáromi Lapok 1901-ben megjelent évfolyamaja alapján egy, a Komárom megyei történelmi emlékeket felsoroló listára hivatkozva beszámol a Füzegegy folyón (Fényes-patak) álló római (!) hídról. A híd a volt füzitői cukorgyártól néhány száz lépésnyire, egy 4 öl (7,6 m) széles töltésnél volt. Ez a töltés K-i hídja, kerek alakú, 1885-ig eredeti alakjában állt, és 1904-ig többször átalakítottak (HÖRÖMPÖLY M. 1998).

E boltíves híd maradványainak rajzát örökítheti meg RÓMER Flóris kéziratos jegyzőkönyve. Nehezen olvasható magyarázata felül így szól: *a füzitői fabrikától keletre (egykori Cukorgyár) kőhíd alja, nagy fölül is*, a rajzon ez áll: *tégla-tégla*, alul pedig ezt olvashatjuk: *faragott Steine mit Bruchsteine gewiß Rhandden theilweise Ziegle*; (A jegyzőkönyv sorainak értelmezéséért TRINGLI Istvánnak tartozunk köszönettel). RÓMER F. nem jelöli meg pontosan a híd helyét, de mivel a cukorgyár Füzitőpusztán, a mai Almásfüzitő K-i részén, a későbbi kőolajfinomító helyén működött (HÖRÖMPÖLY M. 1998), a helyszín leírása a Szőny–Füzitői-csatornára illik a leginkább. RÓMER egy kisebb írásában felveti, hogy az általa lerajzolt híd feltehetően római kváderekből, római alapokra (a MIKOVINY S. által elbontott zsilip helyén) emelt későbbi építmény, ezért több mint valószínű, hogy e híd nem azonos azzal, ami itt a római korban állhatott.

A Szőny–Füzitői-csatorna melletti terepbejárásunk során a vasúti híd aljába épített kváderkövekre lehettünk figyelmesek, ezek a már tárgyalt zsilip, ill. a boltíves híd maradványainak tekinthetők.

A római töltés a régi Fényes-patak Dunaalmásra tartó ágát is keresztelte, itt is kellett egy hídnak lenni. Itt MARSIGLI csak egy kifolyót jelöl, de építményt nem. MIKOVINY S. térképe alapján is csak annyit tudunk meg, hogy az erre folyó víz, amelyet egy kisebb töltéssel felduzzasztottak, az almási malmokat hajtotta. Bár MIKOVINY S. a római emlékek iránti erős érdeklődéstől vezérelve számos emléket feltérképezett, sőt ezek védelem alá vonása ügyében beadványt is írt Mária Teréziához, a római hidat sehol sem említi. Könnyen lehet, hogy ezen a kisebb patakon a római korban sem állt kőhíd.

Római emlékek és a geomorfológiai viszonyok kapcsolata

A római táj és tájrendezés megértéséhez segítséget nyújthat BÉL M. (1736) szemléletes leírása, aki még a vízrendezés előtti, a római viszonyokhoz nagyon hasonló tájat fest elénk. A Brigetio romjain épült Szőnyről így ír: „Az itt lakóknak a háza hol itt, hol ott helyezkedett el, amikor háborús időkben szükséges volt a lakhelyüket változtatni. Ma, mint ismeretes, a házak, mint a mocsár szigetei, a mocsárban, a lefolyó és a Dunába visszafolyó víz között helyezkednek el, amely víz kedvező helyeken malmokat hajt a falu számára.”

A geomorfológiai térképre helyezett római emlékek (1. ábra) szinte kivétel nélkül a mocsárból kiemelkedő árvízmentes teraszfelszínre esnek. A vízzel elöntött vagy mocsaras, alacsony fekvésű területek pedig védőgyűrűként ölelik körül a táborokat, őrtornyokat, utakat.

A rómaiak jól felismerték a geomorfológiai adottságokban rejlő lehetőségeket, és céljaiknak megfelelően használták fel a vizeket. Brigetio védelmére el tudták mocsarasítani a Brigetio, Azaum és a Tata helyén lévő település közti területet. A különböző hőmérsékletű források vizét vezetéken jutatták el a tábor ellátására, más helyen fürdésre vagy esetleg malmok hajtására használták.

A brigetioi legiotábor a szőnyi olajfinomítótól É-ra helyezkedett el, a polgárváros ettől Ny-ra, a mai Szőny helyén volt. A Duna II/a. sz. teraszán épült tábor és települést É-ról a Duna, D-ről a folyó elárasztott, óhologén medre (a mai Szőny–Füzitői-csatorna) védte. Azaum tábora az Almásfüzitő Kiskolóniától K-re, a VII. sz. iszaptározó kazetta alatti területen, a római nagy gát és a Duna között feküdt. Ennek a helyőrségnek fontos szerepe volt a síkságra kilépő limes és a nagy mocsarat létrehozó gát biztosításában. A II/a. sz. szigetteraszon álló tábor Ny-ról magasártéri területek övezik, É-ról a Duna, D-i és K-i irányból pedig az elhagyott Duna-meder torkolati szakaszában álló víz és mocsár védte (HORVÁTH F.–VICZIÁN I. 2004).

A geomorfológiai felmérés alá vont területen BRAASCH, O. és VISY Zs. légifotós kutatásainak eredményeként 9 menettábor vált ismertté (VIII–XVI. sz. táborok, VISY Zs. 2000). Ezek is kivétel nélkül árvízmentes teraszfelszínre és szigetteraszokra, a mocsárból kiálló szigetekre települtek. A táborok nem a limes „frontvonalában” helyezkedtek el, hanem az elmocsarasított óholocén Duna-medertől D-re. Ezek részben a brigetio-aquincumi útra felfűzve fekszenek, ami a korszak egyik fontos felvonulási útvonala volt. Másik csoportjuk a Sopianaeba tartó utat rajzolja ki.

A geomorfológiai térképen feltüntetett római kori jelenségek között találunk olyanokat is, amelyek magasártéri szintekre épültek. Brigetionál, a Kuruc-dombon egy fazekas telepet tártak fel, ami a helyben található ártéri agyagot használta fel (SZÁMADÓ E. 1997). A kuruc-dombi késő római őrtorony a *legio I adiutrix* téglavetőjére épült rá.

A katonai táborokhoz szorosan kapcsolódik a mellettük kiépült civil település, Almásfüzitő esetében a katonafalu, az ún. *vicus* ugyancsak magasártéri területen fekszik. Az 1998 óta folyamatosan kutatott terület a VII. sz. vörösiszap-lerakótól Ny-ra eső területen található. A *vicus* területét sűrűn átszövő árkoknak kettős szerepet tulajdoníthatunk: egyrészt körülhatárolták az egyes településegységeket, és meghatározták a falu szerkezetét, másrészt vízlevezető csatornáként szolgálhattak. A területen feltárt kutak többsége béleletlen földkút, amelyek nem igazán mélyek. Egy-egy kút beiszapolódását követően pedig a közelben újabbat ástak, aminek következtében egymástól mért távolságuk mindössze 5–6 méter (HORVÁTH F. 2001, 2003, 2004).

Brigetio–Azaum térsége nem egyedülálló abban a tekintetben, ahogyan a rómaiak kihasználták a vizek és a medrek nyújtotta lehetőségeket. Aquincum (Óbuda) is a Duna mellett, szigetek és mellékágak, régi folyómedrek és patakok találkozásánál, hideg és meleg források feltörési pontjai közelében épült.

A római vízvezeték

MARSIGLI térképén (2. ábra) Tata és Brigetio között egy római vízvezeték romjait jelöli. BÉL M. Naszály község leírásánál szintén beszámol a vízvezetékéről: „Itt-ott még most is ásnak ki ép boltozatokat. A faluval szemben délnek forduló domb hasznos szőlővel van beültetve, a domb igen alkalmas lejtőjéből emelkedik ki a vízvezeték, szinte előtörve a dombból.” (BÉL M. 1735). A dombból előtörő vízvezeték említése arra utalhat, hogy a vizet bizonyos szakaszokon föld alatti csatornában vezették.

MIKOVINY S. az 1747. dec. 16-án kelt, a Magyar Királyi Kamarának címzett jelentésében Szőny római kori emlékeit veszi számba, köztük említést téve a vízvezetékéről: „Az egyike ezeknek egy földalatti bolthajtásos, imitt-amott árkádokkal ellátott, két német mérföldnyi (15,2 km) hosszú vízvezeték, amely

a tatai forrásvizeket vezette a föld alatt Brigetio városába.” (MOL Fasc. 39, Nr. 63; KOMJÁTI M. 1944–1945).

GYULAI R. 1885-ben Naszály felső végéig térképezte fel a vízvezetékét. Tanulságos a vízvezeték szerkezetére nézve egy általa lejegyzett legenda, amely Mátyás királyról szól, aki Tatán fából készült aranyozott kacsát bocsátott a vízvezetékbe. „Az ó-szőnyi nép azt meséli, hogy Tatából dróton járó arany kacsá a földben lévő kő-gégén hordta volna hajdanában a leveleket Ószőnyre, s amint a Béla-major felé mentünk, rámutatott a híd körüli mocsárra – hogy ott bukott a kacsá ismét elő” (GYULAI R. 1886). A történet alapján feltehető, hogy a Béla-major–Tata szakaszon a vízvezeték a földben vagy töltésben haladva, kővel bélelt csatornában vezette a források vizét, valószínűleg a Brigetiót Tatával összekötő út mellett.

A kérdés az, hogy a mély fekvésű területeken, a Szőny–Füzitői-csatornán át hogyan vezethették a tábor D-i kapujáig a vízvezetékét. Kizárólag felsővezetésű vízvezeték hídon vagy a meder feltöltésével is? MARSIGLI és MIKOVINY itt egyaránt boltíves kapukat ábrázol. A geomorfológiai térképen (1. ábra) Brigetiótól D-re azonban egy mederbe ékelődő forma látható, amely alakja szerint mesterséges eredetű lehet. Elképzelhető, hogy a medret a híd vonalában részben feltöltötték. A feltöltés római korára utalhat, hogy a Szőny–Füzitői-csatorna É-i partfalában látható a legiotáborból érkező út kavicsos alapozása, és hogy mindkét partfalában a mai napig megfigyelhetőek az agyagsövekből álló vízvezeték maradványai, amelyből kis intenzitással víz csordogál.

A vízvezeték kiépítése átformálta a táj képét is. A vizet a Tatai-tó forrásai szolgáltatták, amit már a rómaiak továbba duzzasztottak fel, tehát a Tatai-tó is római eredetű. Ahol a vízvezeték töltése É–D irányú patakokat keresztezett, ott tavak keletkeztek, mint pl. a Billegi-tó (HORVÁTH F.–VICZIÁN I. 2004).

A limes-út

A Duna vonalát követő *limes* a Gerecse lábánál fekvő szűk parti sávról Azaumnál lép ki a Kisalföld síkságára. A geomorfológiai viszonyok és a rómaiak által létrehozott mocsarak miatt azonban továbbra is igen behatárolt az út lehetséges nyomvonala (1. ábra). Azaum előtt a füzitői és a dunaalmási óholocén Duna-medrek közti földszávon halad. A Szőny–Füzitői-csatornán a római töltésen és zsilipeken jutott át, majd folytatja útját az óholocén és a jelenlegi Duna medre közti szigetterszon Brigetioba.

A terepviszonyok miatt nem tartjuk valószínűnek, hogy a *limes*-út Azaum táborán keresztül vezetett volna, de feltétlenül kellett lennie egy leágazásának a tábor felé. VISY Zs. a római kori hadiút két ágra válásának helyét a mai vasútállomás környékére teszi. LENGYEL I. rövid ásatási jelentése alapján a *limes*-út ezen leágazása a *porta principalis sinistranál* (Ny-i oldalkapu) érte el az erődöt (LENGYEL I. 1960; VISY Zs. 2000).

Az Azaum felé leágazó útra vonatkozóan FÜLEP Ferenc publikálatlan, 1959. évi ásatásainak összefoglalása azonban ettől eltérő megállapítást tartalmaz: „Az ásatás alkalmával húzott kutatóárkokban minden bizonnyal megtaláltuk a *limes*utat. Az út irányának érdekessége az, hogy nem halad keresztül az almásfüzitői táboron, hanem azt É felé elkerüli. Ezt a fő útvonalszakaszt többször átépítették. A leletanyag tanúsága szerint az első utat az 1. sz.-ban építették, míg a felső utat a 4. sz.-ban. „Az ásatás folyamán tisztázni tudtuk a Ny-i irányból a táborhoz vezető utakat is” (FÜLEP F. 1959).

Arra vonatkozóan, hogy a tábort É-ről elkerülő út hol csatlakozott a *limes*-út fő ágához, nincs semmilyen adatunk. Mindenesetre a Szőny–Füzitői-csatorna zsilip alatti, torkolati szakasza, ami egyben a Duna széles ártere is, nehezen járható mocsaras terület volt. Itt töltésnek vagy más építménynek nem látható nyoma a régi térképeken és a légifelvételeken. Jelenleg a vízfolyás medrét és Azaum táborát az almásfüzitői timföldgyár veszélyes hulladéká, több millió tonna vörösiszap borítja, így további terepi kutatására nincs lehetőség.

Összefoglalás

A Szőny, Tata és Almásfüzitő közötti terület geomorfológiai vizsgálata és a területre vonatkozó történeti források felhasználásával megkíséreltük a különböző korok tájképi, hidrológiai viszonyait rekonstruálni. A vizsgált terület domborzatát a Duna teraszai, a Fényes-patak É–D-i völgye, a folyóval párhuzamosan futó és II/a terasz testébe vágódó két óholocén Duna-meder határozza meg. Az egyik Szőnytől és Almásfüzitőtől D-re (mai Szőny–Füzitői-csatorna) a másik Almásfüzitő és Dunaalmás között található. A mély fekvésű területek természetes viszonyok mellett is mocsarasak, de ennek mértékét az ember tudatosan befolyásolta.

A rómaiak a Szőny–Füzitői-csatorna és a Fényes-patak közös szakaszát is érintő szakaszon 2,5 km hosszú, 7 m magas töltésen vezették útjaikat. A patakra épített zsilippel szabályozni tudták a mai Fényes-patak és Szőny–Füzitői-csatorna vízállását. Brigetio magas víz esetén a Duna és a mesterséges tó-mocsár közti teraszszigeten védve volt. Ezt a zsilipet bontotta el MIKOVINY 1747-ben és két csatornát ásva (nagyjából a mai Által-ér és a Fényes-patak Naszály alatti szakaszának vonalában) lecsapolta a mocsarakat. A rómaiak jól kihasználták a terület földrajzi adottságait, a mocsárból kiemelkedő magasabb, védett térszínekre építették építményeiket, helyenként területeket töltöttek fel, töltéseket építettek. A tatai források vizét részben földalatti, részben felsővezetésű csatornában Brigetioba vezették.

Az elárasztott területek létét számításba kell venni a római és az azt követő korok történelmi és régészeti vizsgálatokor, és a további ásatások he-

lyét is célszerű a geomorfológiai viszonyok figyelembevételével kijelölni. A geomorfológiai kutatások során is célszerű a régészet és történettudomány eredményeit figyelembe venni, hiszen ez segíthet a táj alaposabb megismerésében, különösen az emberi hatások jobb megértésében.

IRODALOM

- BÉL M. 1736 (1989). Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Komárom vármegye leírása. – József Attila Könyvtár, Tatabánya. pp. 10–83.
- BENDEFY L.–NAGY I. 1969. A Balaton évszázados partvonalváltozásai. – Műszaki Kiadó, Budapest, pp. 57–59.
- BIRÓ E. 1976. Azaum–Almásfüzitő. – In: FITZ, J. (szerk.): *Der Römische Limes in Ungarn, Székesfehérvár*, pp. 38–39.
- DEÁK A.A. 1995. MIKOVINY Sámuel, és a Tata környéki „posványások” lecsapolása. – *Hidrológiai Közöny* 75. 5. pp. 289–294.
- DEÁK A.A. 2000. Két nemzet büszkesége MIKOVINY Sámuel, a polihisztor. – *Élet és Tudomány* 20. pp. 628–631.
- FEJÉR G. 1829–1944. *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae*, vol. I–XI.
- FEJÉR L. (szerk.) 2001. Vizeink krónikája. A magyar vízgazdálkodás története. – Vízügyi Múzeum, Levéltára és Könyvgyűjtémény, Budapest, pp. 5–7.
- FÜLEP F. 1959. Kéziratok ásatási dokumentáció. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára IV/1960/182.
- GYULAI R. 1886. Gyulai Rudolf második levele a bregetiumi vízvezetékéről. – *Archaeológiai Értesítő* 6. pp. 347–350.
- HÖRÖMPÖLY M. 1994. Füzitő középkori oklevelei, oklevelés adatok Almásfüzitő és környékének történetéhez. – *Almásfüzitő Község Önkormányzata. Almásfüzitő*, 79 p.
- HÖRÖMPÖLY M. 1998. Almásfüzitő helytörténete. – *Almásfüzitő Község Önkormányzata, Almásfüzitő* 255 p.
- HORUSITZKY H. 1916. A komárommegyei Kömlőd környékének agrogeológiai viszonyai. – *Magy. Kir. Földtani Int. 1915. évi jelentése*, Budapest, pp. 414–421.
- HORVÁTH F. 2001. Almásfüzitő, Foktorok. – In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 1998*, Budapest, 125 p.
- HORVÁTH F. 2003. Almásfüzitő, Foktorok. – In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2000*, Budapest 90 p.
- HORVÁTH F. 2004. Almásfüzitő, Foktorok. – In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002*, Budapest, 174 p.
- HORVÁTH F.–VICZIÁN I. 2004. Brigetio (Ószőny) – Azaum (Almásfüzitő) limesszakaszának római kori emlékei a terület geomorfológiai viszonyainak tükrében. – In: FÜLEKI Gy. (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Víz a tájban. – Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő*, pp. 223–227.
- KOMJÁTI M. 1944–1945. Mikovinyi Sámuel jelentése tatavidéki római leletekről. – *Archaeológiai Értesítő III.* 5–6. pp. 249–250.
- KOSZTKA K. 1888. K. Brigetióban talált régibb föliratos kövek. – *A Komárom-vármegyei és Komárom városi Történelmi és Régészeti Egylet 1887. évi jelentése I.* pp. 14–17.
- LENGYEL I. 1960. Szőny–Almásfüzitő. – *Archaeológia Értesítő* 87. p. 236.

- MARSIGLI, L.F. 1726. Danubius Pannonico-Mysicus observationibus Geographicis, Astronomicis, Hydrographicis, Historicis, Phsycis perlustratus. – Amsterdam.
- MIKOVINY, S. 1747. Plan der zwischen Tata, Almás und Szöny liegenden Moresten. Den Ursprung derselben so wohl, als auch mögliche Ausdrückerung vorstellend. – Magyar Országos Levéltár, S11 No. 290.
- PÉCSI M. 1959. A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana. – Földrajzi Monográfiák 3. Akadémiai Kiadó. Budapest, 345 p.
- PÉCSI M. 1991. Geomorfológiai és domborzatminősítés. – MTA FKI, Budapest, 290 p.
- PÓCZY K. 1980. Közművek a római kori Magyarországon. – Műszaki Könyvkiadó, pp. 92–96.
- RÓMER F. Rómer Flóris kéziratos jegyzőkönyvei XI–XVII, 41. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtára, Budapest
- SZÁMADÓ E. 1997. Brigetio kutatástörténete. – Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 5. pp. 149–175.
- VICZIÁN I. 2001. Az almásfüzitői és neszmélyi vörösiszap-zagytározók környezetgeomorfológiai viszonyai és értékelésük. – Diplomamunka, PTE Földrajzi Intézete, Pécs
- VICZIÁN, I. 2003. Engineering Geomorphologic Problems of Red Mud Depositories on the Flood Plain of the Danube. – In: LEHOCZKY L.–KALMÁR L. (szerk.): 4th International Conference of PhD Students, University of Miskolc, 11–17 August 2003, Miskolc, pp. 405–412.
- VICZIÁN I. 2004. Az almásfüzitői vörösiszap-zagytározók környezetgeomorfológiai viszonyai. – Földr. Ért. 53. 1–2, pp. 85–92.
- VISY Zs. 1989. A római limes Magyarországon. – Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 56–60.
- VISY Zs. 2000. A ripa Pannonica Magyarországon. – Corvina, Budapest pp. 34–40.
- WENZEL G. 1860–1874. Árpád-kori új okmánytár, Pest – Codex Diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII.

Adalékok a települések belső etnikai térszerkezetének kutatásához

TÁTRAI PATRIK¹

Abstract

Contributions to the research of the internal ethnic pattern of settlements

The present study is an attempt to expand the theoretical background of investigations into the ethnic structure of settlements in the Carpathian Basin. The author summarises the history, points out the goals and outlines methodology of this kind of research. It is primarily based on field work, but a comparison of the census data (mother tongue, nationality, religion) with the results of parliamentary (general) elections is inevitable. Recently no characteristic segregation could be recognised between the ethnic groups in the Carpathian Basin, the only exception being the Roma minority whose detachment is quite typical. In the mode of segregation there are significant differences between rural settlements and urban zones, and between allochthonous and autochthonous ethnic groups. Nowadays the ethnic segregation is beginning to turn into a social-economic separation. No uniform motivation behind the various cases of segregation phenomenon has been found yet. Professional differences, cultural distance, ethnic conflicts and the different time of settlement of the local ethnicities can be the causes.

Bevezetés

Az etnikai földrajz napjainkban még kevesek által művelt részterületének tekinthetők a mikroszintű kutatások, azaz a települések belső etnikai térszerkezetét feltáró vizsgálatok. A Magyarországon az 1980-as években újjáéledt etnikai földrajz tudománytörténeti, módszertani áttekintése mezo- és makroregionális szinten már megvalósult (Kocsis K. 1996), míg mikro- (azaz települési) szinten ugyanezt KEMÉNYFI R. (1996, 2004) végezte el. Jelen munkában utóbbit kívánjuk kiegészíteni, kibővíteni a földrajz szemszögéből.

A földrajzi szemléletű települési etnikai kutatások magyarországi előzményei a 20. sz. elejéig nyúlnak vissza. A trianoni döntés után alakult ki az az igény, hogy az egyes etnikumok tényleges területi elhelyezkedését tudják vizsgálni, ábrázolni. MILLEKER R. (1935)

¹ MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Bp. Budaörsi út 45. E-mail.: geotumor@freemail.hu

veti fel azt a problémát, hogy az addigi ún. néprajzi² térképek nem elégítik ki a térképkészítés alapvető kritériumát, ugyanis nem válaszolnak pontosan a „Hol?” kérdésre. Javaslata szerint ehhez ún. *nemzetiségi katasztertérképeket (települési térképeket)* kellene készíteni, ahol háztartási szinten lehetne ábrázolni az egyes etnikumokat, hogy „tisztá képet kapjunk a nemzetiségek elhelyezkedéséről” (MILLEKER R. 1935).

A települési etnikai kutatások kezdetben német településföldrajzi és néprajzi munkákban jelentek meg a 19. sz. végén. A német kutatók már viszonylag hamar tudományos érdeklődést mutattak a kelet-közép-európai, így a kárpát-medencei német nyelvcsoportok (szászok, svábok) iránt is³. Az első magyar művekre sem kellett sokáig várni⁴. Érdekesség, hogy ezen kezdeti művekből kettő is a Fekete-Körös völgyének magyarságával foglalkozik, de ezek elsősorban településföldrajzi munkák. Ebben az időszakban még középvárosokról (pl. Versec, Ruma) is készültek részletes nemzetiségi térképek⁵. Ez ma már megvalósíthatatlan lenne a nagy lakosságszám miatt.

A második világháború után mind Magyarországon, mind Közép-Európában visszaszorultak az etnikai kutatások. A háború utáni első települési etnikai kutatások ismét csak német szerzőktől⁶ jelentek meg az 1960-as években. Magyarországon – bár az etnikai földrajzi kutatások már az 1980-as években feléledtek – a földrajzi szemléletű települési etnikai vizsgálatok csak a rendszerváltás után jelentek meg ismét⁷. A geográfusok közül elsősorban KEMÉNYFI R. és ILYÉS Z. kutatásait kell kiemelnünk. Természetesen néprajzosok és szociológusok műveiben is találhatunk hasznos települési térképeket⁸.

A települési kutatások célja

A földrajzi szemléletű települési kutatások célja, hogy egy olyan statisztikai adathalmazt hozzunk létre, amelynek segítségével bemutatható az adott település jelenlegi etnikai, vallási, nyelvhasználati szerkezete, az egyes etnikumok, felekezetek térbeli eloszlása. Az adatbázis segítségével következtetni lehet az egyes nemzetiségek, felekezetek demográfiai jellemzőire, migrációs hajlamára, nemzeti identitásának erősségére, és ezek által az etnikai szerkezet jövőbeni alakulására. Azonban pusztán a kapott adatsor alapján nem ismerhetjük meg a múlt fontos – a népesedésre ható – történéseit, ilyen információkhoz a helyiek visszaemlékezése révén juthatunk.

A településekről rendelkezésre álló statisztikai adatokat általában a népszámlálásoknak köszönhetjük. Azonban ezek az adatok nem mindig elégségesek és pontosak. Pl. a népszámlálások nemzetiségre vonatkozó kérdéseinél a válasz tulajdonképpen egyfajta hűségnyilatkozat az államhoz. A terepkutatások nagy előnye, hogy ezektől a torzításoktól mentes, saját adatbázist

² Valójában etnikai térképekről van szó.

³ Pl.: MEITZEN, A. 1897.

⁴ GYÖRFFY I. 1913; MILLEKER R. 1935; FODOR F. 1943.

⁵ MILLEKER R. 1935; HALLER, H. 1940.

⁶ SICK, W.-D. 1968; SCHENK, A.-WEBER-KELLERMANN, I. 1973.

⁷ CSÉFALVAY Z.-KOCIS K. 1991; KEMÉNYFI R. 1994; AUBERT A. 1994.

⁸ Erről részletesen ld. KEMÉNYFI R. 2004.

tudunk kialakítani, így ellenőrizhetjük a cenzusok adatait. A saját adatbázis kialakítása pedig a későbbiekben lehet fontos, a kutatás 20–30 évvel későbbi esetleges megismétléshez.

A települési kutatásokból fontos információkat nyerhetünk az etnikai folyamatok értelmezéséhez. Az ott élő emberek emlékezetének határáig (kb. 100 év) fel tudjuk deríteni a külső tényezők hatását az etnikai szerkezetre (pl. volt-e kitelepítés, deportálás, telepeskolóniák létrejötte a falu területén, etnikai és vallási csoportok ki- és beáramlása). A helyiek megkérdezésével egyéb fontos jellegzetességeket is megtudhatunk (pl. óvodák és iskolák nyitása, ill. bezárása, a vegyes házasságok számának emelkedése vagy csökkenése), amik befolyásolhatják a település etnikai képének alakulását.

Célunk lehet az egyértelmű etnikai identitással nem rendelkező népesség számának megismerése. Az ilyen többes kötődéssel rendelkező népességet ki lehet mutatni az anyanyelvi és nemzetiségi statisztikák, ill. a saját kutatási eredmények és a népszámlálási eredmények összehasonlításával (pl. magyar anyanyelvű szlovákok vagy magyar kulturális kötődésű szlovákok⁹). Esetenként a vallási adatsorok is segíthetnek (pl. görög katolikus magyarok, református románok). Ha magas az ilyen többes kötődésű egyének száma, abból az etnikai szerkezet változására, erősödő asszimilációra, az etnikai csoport nyelvváltására lehet következtetni.

A földrajzi szemléletű települési etnikai kutatások végső célja az egyes etnikumok (felekezetek) térbeli elhelyezkedésének vizsgálata, az esetleges szegregált nemzetiségi helyzet bemutatása, települési etnikai (vallási) térkép készítése. Az így elkészített térképek – ha pl. házszám szerint ábrázoljuk az adatokat – olyan „nemzetiségi katasztertérképeknek” tekinthetők, amelyek válaszolnak a „Van-e térbeli szegregáció és hol?” kérdésekre, ugyanakkor hiányosságuk, hogy a nemzetiségek laksűrűségét, a házak népességszámát nem mutatják meg (KEMÉNYFI R. 2004).

A kutatások módszere

Saját terepkutatás elvégzéséhez a leginkább alkalmazott módszer az ún. társadalmi minősítés¹⁰. A módszert Magyarországon először az 1980-as népszámláláshoz kapcsolva alkalmazták Baranya megyében. Lényege, hogy a helyi viszonyokat és a lakosságot jól ismerő informátorok etnikai minősítése alapján állítják össze az adott település nemzetiségi adatait (Hoóz I. 1985). A minősítés kritériumai általában az anyanyelv, a származás és a vallás, de egyéb

⁹ A 2001-es magyar népszámlálásban először szerepel az etnikai kérdések körében a kulturális kötődés.

¹⁰ Pl. Hoóz I. 1985; KEMÉNYFI R. 1994, 1998; TÁTRAI P. 2003.

tényezők is szerepet játszhatnak (vegyes házasság, iskolaválasztás). A Baranya megyei kutatásban a minősítés alapja a család volt és nem az egyén. A vizsgálatban három kategóriát hoztak létre: nemzetiségi család, nemzetiségi kultúrához kötődő család, nem nemzetiségi család. Az eredményként kapott két szám az adott nemzetiséghez tartozók minimális és maximális számát adta meg.

Hasonló kutatást végzett KEMÉNYFI R. a történeti Gömör és Kishont vármegye szlovákiai részén (KEMÉNYFI R. 1998). Ő is az adott települést jól ismerő személyek segítségével végezte vizsgálatait. A nemzeti hovatartozást szintén a társadalmi minősítés¹¹ (vagy objektív becslés) módszerével állapította meg, de Hoózzal ellentétben az egyének szintjén.

Itt kell megemlíteni a cigányok felméréseivel kapcsolatos problémákat, nevezetesen azt, hogy kit tekintünk cigánynak. Jelen kutatási módszernél alkalmazható KEMÉNY István definíciója: „Cigány az, akit a nem cigány környezete – különböző ismérvek (pl. életmód, antropológiai jelleg¹²) és az együttélés tapasztalatai alapján – cigánynak tart.” (KEMÉNY I. 1974) Természetesen ezzel a cigány meghatározással nem mindenki ért egyet. Vannak olyan vélemények is, amely szerint KEMÉNY megközelítése nem jó, mert így számtalan egyén „menthal map”-jét kapjuk csak meg (LADÁNYI J.–SZELÉNYI I. 1997). A társadalmi minősítéses módszernél azonban a magyarokat, románokat, szlovákokat is ugyanígy határozzák meg, csak éppen nem elsősorban az antropológiai jelleg és az életmód, hanem főként az anyanyelv, a vallás és a leszármazás ismerete alapján.

A fentiek tükrében igen fontos az adatközlő személye is. A romániai Szatmárban végzett kutatásaim során szembesültem azzal, hogy az adatközlő nemzetisége néha befolyásolhatja a minősítést (általában a bizonytalan identitásúak saját nemzethez sorolásában). Az ilyen minősítési problémák nagyrészt kiküszöbölhetők, ha több személy is jelen van az interjú készítése során¹³. A legegyszerűbb, leggyorsabb és legpontosabb felmérés a polgármesteri hivatal munkatársaival végezhető (napi kapcsolatban állnak a népességgel¹⁴, a népességnyilvántartó alapján pontosan, házsám szerint ismertetik a kívánt információkat, ráadásul a hivatalban a legtöbbször megfelelő térképhez is hozzá lehet jutni), ha szerencsésen találunk ott kapcsolatot.

A terepkutatás mellett kiemelkedő fontosságú a statisztikai adatok elemzése is. Jelentős eltéréseket tapasztalhatunk, ha összehasonlítjuk pl. a népszámlálások nemzetiségi és anyanyelvi adatait. Az eltéréseket általában a

¹¹ A módszer hátránya, hogy csak kis (max. 2000 fős) települések tanulmányozására alkalmas.

¹² Saját tapasztalataim szerint az adatközlőknél fontos tényező még a leszármazás ismerete is.

¹³ Több adatsor elkészítése különböző adatközlőkkel általában nehezen kivitelezhető egyrészt a jelentős időráfordítás, másrészt a potenciális adatközlők alacsony száma miatt.

¹⁴ Ez leginkább a cigányok számának ismerete miatt jelent előnyt.

kettős vagy többes identitású népesség okozza, akik a népszámlálások évében többnyire az államalkotó nemzetiség számát gyarapítják. Nagy tömegben ilyen bizonytalan identitású népesség helyi sajátosságok hatására alakul ki, a történeti Magyarország területén (pl. a Léva–Érsekújvár–Verebély háromszögben vagy Kassa környékén - Kocsis K. 1998), míg napjainkban kiváló példa erre a Nyitrai járás néhány községe, Tótygyarmat környéke a Nagykürtösi járásban, vagy a Kassától DNy-ra elhelyezkedő települések. Az anyanyelvi és nemzeti-ségi bevallás különbözetéből bizonyos etnikai folyamatokra is következtethetünk. A szomszédos országok többségében jelenleg a magyar anyanyelvűek száma jelentősen meghaladja a magyar nemzetiségűekét¹⁵. Azokon a területeken, ahol ez fordítva igaz, a magyarság szórványban él, tehát egy csökkenő, fogyó közösség tárul elénk.

Ha az identitás, a közösség erősségét szeretnénk mérni, érdemes összehasonlítani a nemzetiségi statisztikákat a választási eredményekkel¹⁶. Utóbbi persze erős függvénye az aktuális politikai helyzetnek, ill. nagyban függ a választási részvételtől. Kiváló példa erre a Nyitrai járás (1. táblázat).

Az etnikai adatokat érdemes összevetni a vallási adatokkal is. Olyan csoportokat lehet így kiszűrni, amelyek ma már esetleg asszimilálódtak, de korábban vallásuk, nyelvük alapján egyértelműen elkülöníthetők voltak (pl. moldvai csángók). Mivel egy népcsoportnál a vallás állandóbb, mint a nyelv, sajátos folyamatokat figyelhetünk így meg. Sőt, a vallás maga az identitás hordozója is lehet¹⁷.

Ha már a statisztikai adatokat feldolgoztuk, azokat érdemes összehasonlítani a terepkutatáson szerzett adatokkal (1. ábra). Ennek fő nyeresége, hogy megtudhatjuk az adott településen élő cigányok valódi számát, kiszűrhetjük a kettős vagy többes kötődésűeket, ill. egyes asszimiláló népcsoportok aktuális állapotát (pl. szatmári svábok).

Az imént vázoltak a jelenlegi etnikai térszerkezet vizsgálatához nélkülözhetetlenek, de a komplex elemzéshez fontosak a történeti adatok is.

¹⁵ Dél-Szlovákiában, Kárpátalján, Erdélyben és a Muravidéken magyar anyanyelvi többség van, amelynek egyik oka a magyar anyanyelvű cigányság és németség.

¹⁶ A Kárpát-medence több országában a nemzetiség szerepel(t) a személyi igazolványban, azonban egy parlamenti választás – titkossága miatt – bátrabban szavazhatnak az emberek, nyugodtabban vállalhatják magyarságukat.

¹⁷ „Az 1989 előtti utolsó népszámláláson Szatmárnémetiben megesezt példa: A népszámlálást végző megkérdezi, milyen nyelven beszél a következő ház lakója. Megtudja, magyarul. Így köszön, kérdezi az adatokat. Nemzetisége? – Görög katolikus. – Nem a vallását kérdezzük, ilyen rovat nincs a kérdőívben. (A kérdezett nem érti, és kitértőan görög katolikusnak vallja magát.) – Magyar vagy román? – Román. – A kérdező: Miért nem mondta? Románul folytatja a kérdezést. – A kérdezett: Kérem, tessék magyarul mondani, mert én nem tudok románul. – Most mondta, hogy román. – Kérem, én batizi görög katolikus vagyok. – Nem a vallását kérdeztem, a nemzetiségét. – Tessék románt írni, nehogy baj legyen belőle.” (BURA L. 2001).

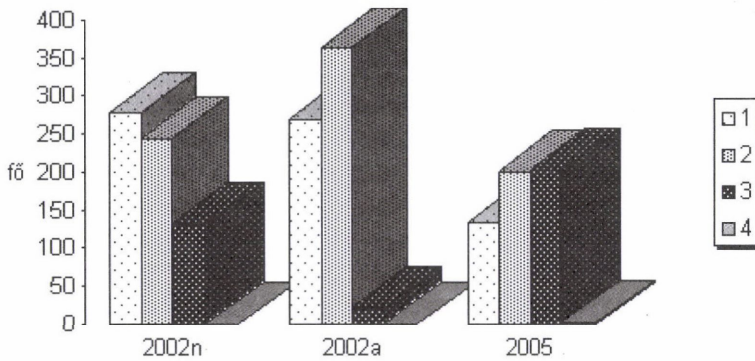
1. táblázat. A parlamenti választások eredményei és a népszámlálások etnikai statisztikái a Nyitrai járás magyarlakta településein 1990–2006

Település	A magyar pártokra leadott szavazatok aránya						A magyarok aránya			
	1990	1992	1994	1998	2002	2006	1991n	2001n	2001a	2002
Alsóbodok	55,7	71,2	69,0	57,8	75,8	74,2	77,7	69,5	73,6	
Alsócsitár*	50,7	
Babindál	12,3	28,0	42,9	..	30,4	36,4	
Béd*	19,6	
Berencs	31,1	43,2	39,9	31,8	50,4	51,4	37,9	30,7	47,4	
Csiffár	29,4	51,6	53,3	45,9	50,8	55,1	53,4	43,0	47,4	
Ghymes	36,2	42,1	43,3	35,3	41,5	46,3	45,8	36,6	40,6	
Hegyalja	9,5	14,7	14,2	9,8	15,4	12,3	16,2	8,8	15,3	
Kalász	33,4	41,3	36,1	35,4	52,2	59,0	54,7	43,1	46,8	
Kiscétény	5,3	9,8	12,6	8,7	8,3	10,4	
Kolon	34,9	58,4	64,4	54,8	64,6	68,8	63,2	59,5	62,4	63,8
Nagycétény	69,5	81,7	83,6	77,0	84,0	85,9	83,9	79,7	82,7	
Nagyhind	13,5	27,0	24,8	16,5	26,0	31,7	15,4	24,9	34,9	45,5
Nemespann	15,3	13,5	13,7	12,7	10,9	11,2	14,3	8,8	10,5	
Nyitra	1,6	1,5	1,6	1,4	2,5	1,9	2,0	1,7	2,1	
Nyitraceahi	36,0	57,7	59,6	53,6	62,1	63,4	59,2	53,7	58,2	64,1
Nyitraegerszeg	12,9	22,0	24,4	13,0	24,4	21,3	15,9	10,3	23,8	32,8
Nyitragerencsér	..	45,4	43,6	37,0	40,6	34,9	47,4	32,7	36,5	
Nyitrageszte	..	74,7	78,2	67,8	84,2	89,4	92,3	82,5	86,2	87,5
Pográny	51,5	64,6	63,3	59,8	64,0	64,8	67,9	59,3	65,8	
Tild	..	21,9	25,1	10,6	22,1	21,2	23,4	19,9	27,4	
Verebély	4,3	5,4	5,4	3,7	5,9	5,9	6,7	4,7	6,1	
Vicsápapáti	4,0	8,9	10,2	7,6	11,8	13,4	7,3	6,9	14,6	
Zsére	56,7	70,3	71,1	62,8	70,1	63,5	75,3	62,2	69,9	

.. = adathiány (nem önálló települések esetében).

* A 2001-es népszámláláskor még nem önálló települések közül Béd 2003-ban vált ki Hegyaljából, míg Alsócsitár 2002-ben függetlenedett Nyitrától. A Hegyalja (Szalakusz + Menyhe) részét képező Menyhén 2006-ban az MKP 26,7%-ot szerzett, míg a Verebélyhez tartozó Ahán 52,4%-ot. Források: www.statistics.sk, www.zoboralja.sk, az 1991-es cseh-szlovák és a 2001-es szlovák népszámlálás nemzetiségi (n), anyanyelvi (a) adatai, ill. 2002: saját adatgyűjtés (vö. TÁTRAI P. 2003)

Az etnikumok és felekezetek mikro szintű történeti térszerkezeti elemzésére három módszert – összehasonlító, közvetett elemző és vegyes módszert – célszerű alkalmazni (KEMÉNYFI R. 2004). Utóbbi „teljes időbeli rekonstrukciós” típusként is ismert.

1. ábra. A romániai Hirip etnikai összetétele 2002-ben és 2005-ben. – 1 = románok; 2 = magyarok; 3 = cigányok; 4 = németek. Forrás: 2002: román népszámlálás nemzetiségi (n) és anyanyelvi (a) adatai; 2005: saját adatgyűjtés

Ethnic structure of the romanian village Hirip in 2002 and in 2005. – 1 = Romanians; 2 = Hungarians; 3 = Gypsies; 4 = Germans. Sources: 2002: data on nationality (n) and mother tongue (a) of Romanian census; 2005: own data collection

Az első módszerhez némi szerencse is szükséges, hiszen feltételezi, hogy valaki már korábban elvégezte a kiválasztott települések/terület vizsgálatát, így jóval egyszerűbb a történeti folyamatok vázolása. Jó példa rá a romániai Várasfenes (KEMÉNYFI R. 1994, és előzménye: GYÖRFFY I. 1913) vagy Dolmány felmérése (SICK, W.-D. 1968, és előzménye: MEITZEN, A. 1897).

Az esetek többségében nem áll rendelkezésre korábbi kutatás, ill. az etnikai szerkezetre direkt utaló információ, ilyenkor használható a közvetett elemző módszer. Két típusa az írott és a szóbeli forrás. Írott forrásnak tekinthetjük pl. egy település lakosságának a névsorát, az egyházi sematizmusokat és az anyakönyveket¹⁸. Utóbbiak – bár felekezeti adatokat tartalmaznak – akkor használhatók etnikai vizsgálatokhoz, ha a felekezeti és a nemzetiségi törésvonalak egybeesnek. Ilyen módon jól el lehet különíteni pl. a görögkeleti szerb lakosságot a katolikus németektől (l. MILLEKER R. 1935).

Írott, de nem a lakosságra vonatkozó forrásnak tekinthetjük a katonai térképeket. A múltbeli katonai felmérések térképlapjain világosan kimutathatók a 18. sz.-ban kialakuló cigánytelepek (vagy azok csírái), a későbbi felméréseken pedig végig lehet követni ezen telepek terjeszkedését és annak irányát (KEMÉNYFI R. 2004. 202–208). Ugyancsak jól használhatók a katonai felmérések a 18. sz.-ban újratelepített területeken¹⁹ (pl. Bánság), hiszen helyenként rendkívül eltérő településformát mutat a korábban települő népesség (a Bánságban a szerbek és

¹⁸ Ezek etnikai földrajzi alkalmazásáról ILYÉS Z. (1999) értekezik részletesen.

¹⁹ Természetesen csak ott, ahol már kezdettől fogva elkülönült a két vagy több nemzetiség.

a románok), ill. a szervezeten betelepített lakosság (németek, később pedig a magyarok is). Az egykori németek lakta településeken a mai napig jól látható a sakktabla alaprajzú, szabályos, széles utakkal tagolt településforma. A harmadik, a vegyes módszer – mint azt neve is mutatja – a két előző típust ötvözi.

A térbeli elkülönülés vizsgálata

A földrajzi jellegű települési etnikai vizsgálatok a következő kérdéseket vetik fel: Milyen a multietnikus települések etnikai térszerkezete? Van-e a településen nemzetiségi területi elkülönülés? Ha van, milyen okokra vezethető vissza?

A Kárpát-medencében 1945-ig számos szegregált etnikai szerkezetű település (falú és város egyaránt) létezett. A 20. sz. második felében a falusi társadalmak felbomlása, a téészesítés, az iparosítás és a dinamikus városodás következtében gyökeresen megváltoztak a társadalmi-gazdasági feltételek, így több esetben megszűnt a korábbi területi elkülönülés (pl. Szkáros²⁰, Mezőberény, Varjas) (KEMÉNYFI R. 2004). E folyamatokhoz hozzájárultak a második világháborút követő spontán és kényszerített migrációk, a lakosságcserek, ki- és betelepítések. Mindennek ellenére még ma is vannak olyan multietnikus települések, ahol a nemzetiségek lakóhelye markánsan elválasztódik, ilyen pl. a már említett Várasfenes, a romániai Bihardiószeg, Dolmány (vö. KEMÉNYFI R. 1996. 125. p.) és Apahegy.

A szegregáció kutatásához „az első lépés a település (esetleg régió) történetének feltárása. Figyelemmel kell kísérni a terepen, a levéltárakban, a népszámlálások adatainak segítségével az együtt élő etnikumok demográfiai és betelepülési történetét. Feltérképezendők: a község általános és etnikai térszerkezete, természeti környezete, gazdálkodása, közigazgatási változásai és az iskoláztatás” (KEMÉNYFI R. 1996. pp. 125–126).

A szegregáció kialakulásának több oka is lehetséges, de mivel minden település más, nem lehet általános érvényű modellt kialakítani a térbeli elkülönülésre. KEMÉNYFI R. kutatásai szerint Várasfenesen pl. az eltérő gazdálkodási rend hívta életre az elkülönülést. A Fenes-patak mentén hosszan elnyúló település alsó részén laknak a földművelő magyarok, míg a felső, hegy felőli oldalon az erdőgazdaságból, pásztorkodásból élő románok. De a szegregáció kialakulásához és fennmaradásához hozzájárult a földek eltérő minősége, az egyházak közösség-összetartó ereje, az elfojtott konfliktusok és az endogám házasságok tömege is (KEMÉNYFI R. 1996. 126). Apahegyen – Várasfeneshez hasonlóan – az eltérő foglalkozás miatt jött létre az elkülönülés. A korábban döntően szőlőműveléssel foglalkozó magyarok a magasabb térszínen – a sző-

20 Szkároson a területi elkülönülés mindössze a szlovákok első világháború utáni betelepítésétől az 1960-as évekig tartott (KEMÉNYFI R. 1998. 210. p.).

lőültvényekhez közelebb – telepedtek le, míg a mezőgazdaság más ágaiban tevékenykedő románok a hegylábi, síksági területeken találhatók.

Vitathatatlan a vallás meghatározó szerepe. A vallási vegyes házasságok a múltban jóval ritkábbak voltak, mint az egyvallásúak, de eltérő anyanyelvűek vegyes házassága. Vagy elég csak a zsidóság elkülönülésére gondolni²¹. A valláshoz szorosan kapcsolódik az eltérő kulturális közeg taszító szerepe. A mai napig sokkal kisebb a vegyes házasságok száma és az asszimiláció mértéke a keleti kultúrkörbe tartozó románság és a nyugati irányultságú magyarság között, mint pl. magyar-szlovák viszonylatban.

Érdekes eset a cigányság szegregációja. A múltban kialakult cigánytelepek alapja az eltérő életmód (vándorcigányokat telepítettek le), az eltérő kulturális és demográfiai szokások, az eltérő foglalkozás²², az eltérő antropológiai kinézetük és az eltérő szociális helyzetük²³ volt. A cigányság letelepedése ugyanakkor összefüggött a természetföldrajzi viszonyokkal is: „A domborzati viszonyokat tekintve ugyanis általában úgy látszik, hogy a magas terméketlen hegység és a határozott mélysík kevésbé kedveznek a cigánytenyészetnek.” „A hydrographiai viszonyoknak, úgy látszik, nincs különös hatása a cigányok elhelyezkedésére.” (A Magyarországon..., 1895. 20. p.).

Am a cigányok betelepülése az adott településre függött az együttélő etnikumoktól is. A németekkel és a szlovákokkal kevés, a ruszinokkal és a románokkal jóval több vegyes község jött létre. A magyarok e két végpont közé estek (A Magyarországon..., 1895. 20). A cigányok lakóhelyi elkülönülése már akkor is igen jellemző volt: „Az ország 12.693 községe közül a cigányösszeírás 7962-ben talált cigányokat és 7220-ban letelepedetteket. Ezek 3750-ben külön laktak, 2874-ben a többi lakosság közt és 596-ban részint külön, részint vegyesen.” (A Magyarországon..., 1895. 27. p.).

A szegregált állapot létét vagy nem létét egyéb tényezők is befolyásolják. ILYÉS Z.-nak a szórványokra alkalmazott tipologizálása (autochton-allochton, rurális-urbánus; ILYÉS Z. 2005) jelen esetben is hasznos lehet. A helyben maradt, ill. a telepített/települt nemzetiségekkel kapcsolatban KEMÉNYFI a következőket állapítja meg: „A különböző etnikai migrációkkal foglalkozó kutatók kimutatták, hogy a saját kultúrkörüket elhagyók – az idegen kultúrába való betelepüléssel – tulajdonképpen vállalják (a nyelv elsajátításával, gazdálkodási mód átvételével, stb.) az asszimilációt, vagy legalábbis nagymértékben hozzájárul a beolvadásukhoz, míg a helyben maradó, de az etnikai környezet megváltozása miatt mégis nemzetiségi szórvánnyá váló falvak általában meg-

²¹ Igaz, utóbbi egyszerre volt vallási és gazdasági elkülönülés.

²² A korábban döntően falusi térben élő cigányság megélhetése kevésbé kapcsolódott a földhöz. Hagyományos foglalkozásaik (zenész, vályogvető, rézműves) általában a kisiparhoz kapcsolódtak, a földművelésben leginkább csak a nyári idénymunka alkalmával vettek részt.

²³ Már akkor is szegényebbek voltak.

őrzik a kultúrájukat, identitásukat.” (KEMÉNYFI R. 2004. 214. p.). Ez egyben azt jelenti, hogy a település mikéntje meghatározható lehet a térbeliség szempontjából. Példa erre Körösszakál, ahol a két nemzetiség (magyar és román) a török hódoltság után egyszerre települt be, hasonló foglalkozást űzött (földművesek), így nem jött létre elkülönülés, ellenben a Fekete-Körös völgyében az őshonos várasfenesi magyarok mellé költöző, eltérő foglalkozású románok szegregálódtak (KEMÉNYFI R. 1994. pp. 133–134.). Még jobban erősítette a szétválást, ha az egyik népcsoport jelentős gazdasági kedvezményeket is kapott²⁴.

A másik kategorizálási mód a falusi és városi közösségek megkülönböztetése. A városi szórványoknál jelentőséggel bír annak kora, de figyelembe kell venni azt is, hogy a városba folyamatosan áramlik a népesség, így nem mindig alakul ki valódi közösség a heterogén eredetű népcsoportokból²⁵.

Az általam vizsgált, a történeti Szatmár vármegye területén elhelyezkedő városokban – némi meglepetésemre – fel lehet fedezni a magyarok és románok elkülönülését. A 2004-es parlamenti választások választóközrtek szerinti eredményeit vizsgálva feltűnő az RMDSZ-szavazók viszonylagos koncentrációja a nagyvárosokban (Szatmárnémetiben és Nagybányán), de ezeknél még egyértelműbb a szegregáció Felsőbányán és Kapnikbányán²⁶. E városok esetében általánosságban megállapítható, hogy a magyarok inkább a városok régi, alacsony beépítésű részeit lakják, míg a románoknak főleg a szocialista iparosítás hatására létrejött lakótelepek nyújtanak otthont, de természetesen teljes elkülönülésről nem beszélhetünk.

Bár túlzottan általánosít, de figyelemreméltó MILLEKER R. 1935-ös véleménye: „Ahol többféle nemzetiség él ugyanabban a városban és ez a többféleség régi keletű, ott biztos, hogy egy-egy nemzetiség külön-külön városrészben lakik, ha az egymást elválasztó határvonalak elmosódtak is.” (MILLEKER R. 1935).

A jelenlegi etnikai folyamatokat vizsgálva megállapítható, hogy a Kárpát-medencében nagyon kevés helyen van teljes etnikai szegregáció²⁷, viszont előfordulhat részleges elkülönülés. Ez alatt két dolgot értek: egyrészt gyakori eset, hogy a legalább három nemzetiség lakta településeken csak a cigányság különül el (ilyen pl. a szatmári Pete, Hirip, Mezőterem és Józsefháza). Másrészt megfigyelhető, hogy az adott helységben csak részleges szegregáció

24 Ilyenek voltak általában a 18. sz.-ban betelepített németek.

25 Itt csak utalnék a modern városi gettókra, amelynek lakói az új bevándorlók (ázsiaiak, afrikaiak, esetleg kelet-európaiak), és amelyek kialakulása egyszerre köszönhető gazdasági és kulturális okoknak.

26 A Kapnik-patak szűk völgyében hosszan elnyúló Kapnikbányán a magyarok a település felső részén koncentrálnak. A nemzetiség szerint 17,5%-ban, anyanyelv szerint 16,7%-ban magyarok lakta településen három választóközrtek van, amelyek közül a két alsóban az RMDSZ 5,7%-ot, ill. 6,4%-ot kapott, míg a felsőben 44,5%-ot szerzett!

27 A hagyományos nemzetiségi kisebbségek esetében. A cigányság elkülönülése/elkülönítése mindennapos.

van, egyes utcákban, településrészekben az egyik etnikum dominál, de a község más részein nagyfokú a keveredés (jó példa erre a Nyitrai járásban levő Kolon, a már említett Hirip, valamint a Kővár vidéki Hagymáslapos, ahol a magyar kisebbség a református templom köré tömörül).

A Nyitrai járás 5 községének vizsgálatakor az alábbiakat figyelhetők meg: a települések belső etnikai struktúráját illetően a legfontosabb tény az, hogy nincs térbeli szegregáció a magyar és szlovák anyanyelvű lakosság között. Minél kisebb a magyarok aránya az adott községben, annál véletlenszerűbb az azonos anyanyelvűek eloszlása²⁸. Ha a magyarok aránya egy kritikus érték alá kerül, akkor természetesen a pusztasági problémák miatt a település egyes részein a szlovákok túlsúlya figyelhető meg. A községeken belül általánosságban elmondható, hogy a fő utca, ill. a régi településrészek magyar többségűek, az új, családi házas, valamint a lakótelepi részek szlovák többségűek. A főutcában sok idős lakos – akik főleg a magyarok közül kerülnek ki – egyedül él, helyükre később sokszor cigányok költöznek. A vizsgált területen a romák aránya alacsony, így nem jöttek létre nagy cigánytelepek sem. A helységen belül általában gócpontok körül jelennek meg. Házaik, épületeik minősége rossz, sokszor romos (TÁTRAI P. 2003).

Az utolsó mondat átvezet minket a jelenbe, hiszen felmerül a kérdés, miért marad fenn a szegregáció? Ma már a falusi térségekben is felváltja a szociális-gazdasági elkülönülés az etnikai szegregációt. Tehát a cigányság nem elsősorban azért él telepeken vagy a falu szélén, mert cigány, hanem mert rendkívül szegény, és a szegénység vonzatait (bűnözés, alkoholizmus, stb.) a többség nehezen tolerálja, ill. éppen a szegénység miatt nem tud elköltözni. Ugyanígy megfigyelhető, hogy a prosperáló multi-etnikus falvakban az új beépítésű részeket sem csak az egyik etnikum lakja, az itt élők közös vonása gazdagságuk²⁹.

Összegezve elmondható, hogy falusi térségekben ma már csak különleges esetben (pl. a szerb menekülthullám a Vajdaságban) jön létre szegregált etnikai térszerkezet³⁰, hiszen ez senkinek sem érdeke. Azokon a településeken, ahol elkülönülés tapasztalható, ott nagy valószínűséggel a múltbeli szerkezet maradt fenn.

Szegregált helyzetű településeken említésre méltó térszerkezeti jelenség lehet egy ún. puffer- (tompító-) zóna létrejötte. Többnyire akkor alakul ki, ha a nemzetiségek között feszültség, konfliktus van. A pufferzónában a két elválasztott nemzetiségtől valamilyen módon eltérő népesség él. Várasfenesen

²⁸ Ez azt jelenti, hogy a két magyar többségű településen (Kolon, Nyitraacsehi), ahol lényegében megmaradt a korábbi etnikai szerkezet, megfigyelhetők magyar vagy szlovák gócpontok, azonban Nagyhinden és Nyitraegerszegen, ahol az utóbbi 60 évben bevándorolt szlovákok, ill. asszimiláltak alkotják a többséget, ott a térbeli eloszlás véletlenszerű.

²⁹ Ilyen település a Szatmárnémeti szuburbanizációs zónájában található Kakszentmárton.

³⁰ A cigányok kivételével.

a református magyar és az ortodox román lakosságot baptista magyarok választják szét (l. KEMÉNYFI R. 1996. pp. 127–128). Hasonló tompítószerepet játszottak az etnikai területi elkülönülés megszűntéig a szlovákiai szlovák-magyar lakosságú Szkáros esetében a cigányok, akik a két nemzetiség között telepedtek meg (KEMÉNYFI R. 1998. 210).

Pufferzónaként értelmezhető az is, ha az etnikumok között nincs éles határvonal, csak egy olyan térrész, amelyet a két nemzetiség tagjai vegyesen laknak (pl. ilyen település volt a bánsági Varjas a múlt század közepéig; l. ILYÉS Z. 2000. 162. p.). E vegyes részben megemelkedhet a vegyes házasságok száma is, az említett Szkároson a vegyes házasságból származó utódok bomlasztották fel a szegregált etnikai térszerkezetet (KEMÉNYFI R. 1996. 130). Az elvándorló térrész, azaz a pufferzóna különböző alakokat ölthet; lehet egy temető, templom (pl. Dolmány; l. SICK, W.-D. 1968), vagy akár természeti forma is: Hiripen a cigánysort a Balkány-patak választja el a település többi részétől. Részleges lakóhelyi elkülönülésű településeken is előfordulhat a helyiek által választóvonalnak érzékelt térelem: Kapnikbányán a blokkházas beépítésű, románok lakta alsó részt gyakorlatilag egy lakatlan sáv, szimbolikusan pedig a Tatárkő (egy emlékoszlop) választja el az egyszintes beépítésű, magyarok által nagy arányban lakott felső résztől.

Összegzés

Településen belüli etnikai szegregáció falusi térségekben ma már kevésbé jellemző a Kárpát-medencében, leszámítva a cigányság térbeli szegregációját. Falvakban ma már nem alakul ki új elkülönülés, ahol mégis létezik szegregált etnikai térszerkezet, ott ez a múltban gyökerezik.

Az elkülönülés kialakulásának mikéntjére, okaira nincs általános szabályszerűség, több tényező együttes hatása szükséges hozzá. Ilyen tényezők a foglalkozási (és életmód) különbségek, a vallás, az etnikai konfliktusok, az endogám házasságok. Fontosak lehetnek még bizonyos körülmények: pl. a nemzetiségek ne egyszerre érkezzenek a településre.

Napjainkban az etnikai szegregáció átalakul egyfajta szociális-gazdasági elkülönüléssé (vö. KEMÉNYFI R. 2004). Többnyire a falusi ingatlanpiacot sem az határozza meg, hogy román vagy magyar-e a szomszéd³¹, bár valószínűleg egy cigány szomszéd csökkenti az ingatlan értékét (PUSKO G. 2005).

A falusi etnikai szegregáció napjainkban sincs kellően feltérképezve, úgy-hogy a pontos válaszokhoz (kérdések: mikor, hol, pontosan miért alakul ki, meddig marad fenn, stb.) újabb kutatásokra, sok esettanulmányra van szükség.

³¹ Persze ma is akadnak olyan települések, ahol ha egy lakos el akarja adni a házát, azt a falusiak rögtön megvásárolják, nehogy egy idegen etnikum kezébe jusson (jó példa erre a romániai Köröstárkány).

- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. – Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam IX. 1895.
- AUBERT A. 1994. Etnikai csoportok a helyi társadalomban. – Földr. Közl. 42. (118.) 2. pp. 131–144.
- BURA L. 2001. A keleti szertartású kereszténység múltja és jelene Szatmárban. Magyar görög katolikusok a Szamosháton (Szatmár megyében). – Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2001. 3–4. pp. 103–120.
- CSÉFALVAY Z.–KOCIS K. 1991. Rudabánya társadalmi térszerkezete. – In: CSÉFALVAY Z. (szerk.): Visszaszámlálás Rudabányán. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. pp. 59–74.
- FODOR F. 1943. Az elnemsodort falu. – Athenaeum. Budapest. 257 p.
- GYÖRFFY I. 1913. A Fekete-Körös völgyi magyarság. – Földr. Közl. 41. 4. pp. 451–552.
- HALLER, H. 1940. Zur Entwicklung der deutschen Stadt Ruma in Rahmen des Syrmiendeutschtums. – Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 4. pp. 283–314.
- HOÓZ I. 1985. A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról. – In: HOÓZ I.–KEPECS J.–KLINGER A.: A Baranyában élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban. MTA RKK–Baranya Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya–Állami Gorkij Könyvtár. Pécs-Budapest. pp. 19–53.
- ILYÉS Z. 1999. Az egyházi sematizmusok (papi névtárak) és anyakönyvek felhasználása az etnikai földrajzban. – In: ILYÉS Z.–KEMÉNYFI R.: Előadások az etnikai statisztika finomítási lehetőségeiről. MFT. 1999. ápr. 27. pp. 1–13.
- ILYÉS Z. 2000. Az etnikai kép változásai a Vingai-járás falvaiban a 18. sz. elejétől napjainkig. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. BGYTF Földrajzi Tanszék. Nyíregyháza. pp. 153–183.
- ILYÉS Z. 2005. Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához. – Magyar Tudomány 50. 2. pp. 145–155.
- KEMÉNY I. 1974. A magyarországi cigány lakosság. – Valóság 17. 1. pp. 63–72.
- KEMÉNYFI R. 1994. Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban. – Folklor és etnográfia 84. KLTE Néprajzi Tanszék. Debrecen. 165 p.
- KEMÉNYFI R. 1996. Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus települések néprajzi kutatásában. – Regio 7. 4. pp. 120–132.
- KEMÉNYFI R. 1998. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. – KLTE Néprajzi Tanszék. Debrecen. 296 p.
- KEMÉNYFI R. 2004. Földrajzi szemlélet a néprajztudományban: etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei. – Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 351 p.
- KOCIS K. 1996. Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. – Földr. Közl. 44. (120.) 2–3. pp. 167–180.
- KOCIS K. 1998. Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). – In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. BGYTF Földrajzi Tanszék. Nyíregyháza. pp. 115–132.
- LADÁNYI J.–SZELÉNYI I. 1997. Ki a cigány? – Kritika 12. pp. 3–6.
- MEITZEN, A. 1897. Die Flur Thalheim als Beispiel den Ostenlage und Feldeinteilung im Siebenbürger Sachsenlande. – Archiv für Vereins für siebenbürgische Landeskunde 27. 3. pp. 651–692.

- MILLEKER R. 1935. Néprajzi térkép és nemzetiségi kataszter. – Földr. Közl. 63. 9–10. pp. 189–203.
- PUSKO G. 2005. Cigányok és parasztok. Néhány alapvetés a cigány-nem cigány egymás mellett élés kérdésköréhez Tornalján az ezredforduló környékén. – In: PRÓNAI Cs. (szerk.): Lokális cigány közösségek Gömörben. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest. pp. 101–126.
- SCHENK, A.–WEBER-KELLERMANN, I. 1973. Interethnik und sozialer Wandel. – Marburger Studien zur vergleichenden Ethnosozioologie. Band 3. Studienkreis für Europäische Ethnologie. Marburg.
- SICK, W.-D. 1968. Die Siebenbürger Sachsen in Rumänien. – Geographische Rundschau 20. 1. pp. 12–22.
- TÁTRAI P. 2003. Etnikai identitás a magyar-szlovák nyelvhatáron. – Kisebbségkutatás 12. 1. pp. 44–68.

Relokáció a magyar iparban

KISS ÉVA¹

Abstract

Relocation in Hungarian industry

In line with tendencies in the global economy, relocation has now become quite common in Hungary as well, whereas it was a practically unknown phenomenon in the country before 1989. Today, it is fairly common for multinational companies to move from one place to another. The main direction of relocation is from west to east, from developed to less developed countries in order to reduce or minimise production costs.

The purpose of the study is to demonstrate the main characteristic features of relocation and its impact on the new spatial pattern of Hungarian industry. The study consists of three main parts. In the first part, the concept of relocation is defined, and its major characteristics (reasons, directions, favourable and unfavourable impacts) are presented; the second part summarises the most important experiences regarding relocation to and from Hungary. This is followed by a case study presenting how relocation was carried out at the multinational company Flextronics, where relocation was concomitant with the area restructuring of production. The study, which concludes with a summary, is based on different sources (various publications, data and information about relocation to and from Hungary collected from economic dailies and published in the past few years, as well as a 2005 interview with the HR manager of Flextronics).

By the mid-1990s a new spatial structure had evolved in Hungarian industry in the shaping of which a key part was played by foreign-capital flow. So far relocation to Hungarian industry has been more common than relocation from it. The former trend has consolidated the new spatial pattern of Hungarian industry, as most cases of relocation have been to the new industrial region of the country. At the same time relocation from Hungarian industry has increased regional differences, as most cases of relocation from Hungary have been from the new semi-post-Fordist industrial location. Flextronics has six factories in four towns in Hungary, and the company restructures and relocates production between its factories in line with market demand. The special division of labour means that the units using highly skilled staff are to be found in western Hungary, while the factories in the eastern part of the country and Ukraine focus on more labour-intensive phases of production.

¹ MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, H-1112 Budapest, Budaörsi út 45. e-mail: kisse@helka.iif.hu

All in all, relocation can modify, but not threaten, the new spatial pattern of Hungarian industry, as foreign capital investment is to remain the decisive factor in the future too. However, to get a more realistic picture on relocation and its spatial impacts, research work should be continued.

Bevezetés

A relokáció nem új jelenség, de napjainkban egyre gyakoribb. Ez alapvetően annak tudható be, hogy a globalizálódó világgazdaságban nagyon jelentős változások következtek be az utóbbi évtizedben (MELACHRINOUDIS, E. et al. 2000). Felerősödött a transznacionális vállalatok mozgása, átalakult a termelés térbeli rendje, fokozódott a nemzetközi tőkeáramlás és az iránya is módosult. Következésképp a korábban periférikus, félperiférikus helyzetben levő térségek (pl. posztszocialista országok) is egyre gyakrabban válnak a nemzetközi tőkeáramlásnak és a transznacionális vállalatok (TNCs) telephelyválasztásának is a célpontjává. Ezáltal a termelés térbeli elhelyezkedésében – DICKEN szerint – globális eltolódás („global shift”) vette kezdetét (DICKEN, P. 1999). A fejlett iparral rendelkező térségekből, a hagyományos ipari centrumokból, „a mag-gazdaságokból” az ipari termelés bizonyos, többnyire munkaigényes fázisait kezdték áttelepíteni a kevésbé fejlett országokba, a perifériákra, félperifériákra. Ma már a globalizáció természetes velejárója és a nemzetközi munkamegosztásnak is egyre fontosabb eleme a termelés áthelyezése. Az is mind sűrűbben fordul elő, hogy ugyanazt az üzemet többször telepítik át.

Európa K-i fele, a volt szocialista országok valójában csak a politikai rendszerváltozás után kapcsolódhattak be a világgazdasági folyamatokba. A külföldi tőkebefektetések és a transznacionális vállalatok, amelyek az 1990-es évek legelején szinte teljesen új tényezőnek bizonyultak számukra, nemcsak a gazdaságuk integrálásában, hanem az örökölt szocialista gazdasági struktúra lebontásában is aktív részt vállaltak. Mivel a gazdasági megújulás és a globális gazdaságba való integráció egyidőben zajlott ezekben az országokban, ezért óriási kihívást és jóval mélyebb és sokoldalúbb átalakulást is jelentett, aminek a társadalmi konzekvenciái sem elhanyagolhatóak (SELIGER, B. 2004).

A piacgazdaság kiépítésében és a szerkezetváltásban hazánk élen járt a volt szocialista országok között, ennél fogva a külföldi tőkebefektetéseknek és a transznacionális vállalatok telephelyválasztásának is hamar az egyik kedvelt célpontja lett. Az utóbbi években viszont már a vállalatok elköltözéséről és a termelés áthelyezéséről is mind többször hallani. Talán ezzel magyarázható, hogy a relokáció vizsgálata a hazai kutatók – főleg a közgazdászok – érdeklődését is felkeltette (HUNYA G.–SASS M. 2005; NEUMANN, J. 1997–1998). Az eddigi kutatások azonban nem tértek ki a relokációnak a térre, a termelés térbeli elhelyezkedésére kifejtett hatásának az elemzésére. Éppen ezért e tanulmány² keretei között a hangsúlyt erre helyezzük. Többek között azt vizsgáljuk, hogy a termelés áthelyezés hogyan hat a magyar ipar területi struktúrájára, és hogy az 1990-es évtizedben kialakult új ipari térszerkezetet milyen mértékben érinti, ill. formálja át a relokáció. Továbbá arra is kitérünk a Flextronics példáján keresztül, hogy egy transznacionális vállalatnál hogyan valósult meg a termelés áthelyezés, ami a termelés térbeli átszervezésével is együtt járt, és hogy mindezeknek milyen térszerkezeti következményei voltak.

² A kutatás az OTKA támogatásával folyt (a projekt száma: T 046014), amelyért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

A három fő részre tagolódnak tanulmányhoz egyrészt a rendelkezésre álló szakirodalmi tapasztalatok, másrészt az elmúlt években a folyamatosan figyelt gazdasági napilapokból (Napi Gazdaság, Világgazdaság) kigyűjtött, ipari relokációval kapcsolatos cikkek szolgáltak alapul. Először a relokáció fogalmát és fontosabb ismérveit tekintjük át, majd a magyar iparban szerzett relokációs tapasztalatokat foglaljuk össze. Végül pedig a Flextronics példája következik, amely a vállalat HR-vezetőjével 2005. őszén készített interjú anyagát dolgozza fel az összegzés előtt.

A relokáció fogalma, főbb sajátosságai

A relokáció a lokáció (magyarul: telepítés, helyezés) ismétlődését jelöli, a leggyakrabban újratelepítést, újrahelyezést jelent. A közgazdasági szakirodalomban általában azt értik alatta, amikor egy vállalat termelésének és/vagy szolgáltatásainak egy részét vagy egészét máshova helyezi át. A relokáció fogalmát a leggyakrabban nemzetközi értelemben használják, vagyis akkor, amikor egyik országból egy másik országba történik az áthelyezés (HUNYA G.–SASS M. 2005). A termelésáthelyezés valójában nem más, mint a cégek megszűnése az „otthon adó országban, (általában az anyavállalat hazájában) és cégalapítás a „vendéglátó” (fogadó) országban. Az ipar esetében tehát a relokáció az anya- vagy „küldő-” országban dezindusztrializációként, a fogadó országban (re)indusztrializációként is értelmezhető.

A relokáció abban különbözik a kiszervezéstől (*outsourcing*), hogy az előbbi esetében a vállalat szervezeti keretei között, azaz a vállalaton belül történik a termelés és/vagy a szolgáltatás áthelyezése, míg az utóbbi esetében a vállalaton kívülre helyezik a termelést és/vagy a szolgáltatást, azaz egy másik vállalatot bíznak meg a tevékenység elvégzésével. Másképpen fogalmazva, amit addig az adott vállalat maga végzett, azt most már egy tőle teljesen független cég végzi el ellenszolgáltatás fejében. Az *outsourcing* nem jár együtt tőkeáramlással, ellenben a relokáció hat a tőke mozgásokra.

Hiszen a termelésáthelyezés lényegében tőkeáthelyezés, ill. tőkebefektetés is egyben. Ha a relokáció főleg azt a célt szolgálja, hogy az adott helyen a lokális piacot lássa el, akkor piacorientált külföldi tőkebefektetésről (*foreign direct investment – FDI*) vagy másképp horizontális FDI-ről van szó. Ilyenkor ugyanolyan termelő egységet létesít a transznacionális vállalat az adott helyen, ami már más országokban is működik és ugyanolyan terméket állít elő. A helyben való termeléssel tulajdonképpen az importot helyettesíti az adott országban. Ez SHATZ és VENABLES szerint az egyik típusa az FDI-nek, amelyek mindegyike kihat a termelés folyamatára és térbeli szervezésére (SHATZ, H.J.–VENABLES, A.J. 2000).

Ugyanakkor a másik típus, a hatékonyság-orientált FDI vagy más szóval vertikális FDI a költségek csökkentésére és a hatékonyság növelésére törekszik, ezért a termelési folyamat egyes fázisait különböző, kedvező költsé-

gú helyekre igyekeznek áthelyezni. Hozzájárul ezáltal ahhoz, hogy a korábban integrált termelési folyamat feldarabolódjon olyan részegységekre, részfolyamatokra, amelyek azután már könnyebben mobilizálhatók és telepíthetők az általában alacsonyabb költségű helyekre. Magyarországon az 1990-es évek elején a piacorientált FDI dominált, majd az 1990-es évek közepétől már inkább a hatékonyság-orientált FDI került előtérbe (HUNYA G.–SASS M. 2005). Az is kétségtelen, hogy mind a két típus kihat a termelés térbeli struktúrájára.

A relokációt nagyon sok tényező (pl. olcsóbb munkaerő és általában alacsonyabb költségek, a termékstruktúra racionalizálása, reorganizációs szándékok, stratégiai okok, technológiaváltás, optimális üzemméret megteremtése) bonyolult kölcsönhatása együttesen idézi elő, de alapvetően még ma is, ahogy azt már évtizedekkel korábban leírták, a költségkülönbség motiválja (HAINES, V.G. 1970). A relokáció tehát nem hajtóerő, hanem sokkal inkább következmény. A költségkülönbség megnyilvánulhat pl. a munkaerő, a szállítás és a nyersanyag árában. Közülük többnyire az alacsonyabb munkaerő költség, a kisebb bérköltség a legnyomósabb érv. Bár mostanra már az is nyilvánvaló, hogy az alacsonyabb bérköltség önmagában nem elegendő. Ha ugyanis más tényezőket is figyelembe vesznek (pl. a költözés költségei vagy az új telephely ára vagy a költségek időbeli változása) már nem biztos, hogy olcsó az áttelepülés, és megéri. Nagyon fontos, hogy az áthelyezés teljes költségét vegyék figyelembe, amibe az építési költségtől a munkabérekig minden beletartozik. Az sem mindegy, hogy az új telephelyről milyen a hozzáférés lehetősége a vásárlókhöz, a beszállítókhöz vagy a közlekedési útvonalakhoz. Mindezekon kívül a potenciális telephelyen megszerezhető adókedvezményeket, az általános adóterhelést és az üzleti környezet milyenségét, különösen az üzleti biztonságot, a rendelkezésre álló munkaerő minőségét és a munkavállalók és vezetők kapcsolatát sem szabad kihagyni a legfontosabb mérlegelendő szempontok közül (MELACHRINOUDIS, E. et al. 2000). Ám tekintettel kell lenni olyan alapvetőnek tartott tényezőkre is, mint pl. a fogadóhely politikai stabilitása, ill. gazdaságának kiszámítható, megbízható működése. Azt is hangsúlyozni kell, hogy attól is függ a relokációs telephely kiválasztása, hogy a költségek egészének mérséklésében melyik költségtényező (pl. bérköltségek vagy termelési költségek) csökkentését tartják a legfőbb célnak a küldő országban.

A termelésáthelyezésnek kedvező és kedvezőtlen kihatásai egyaránt vannak mind az anya- vagy küldő-ország, mind a fogadó ország szempontjából, amelyek közvetve vagy közvetlenül érvényesülnek. A relokáció a legközvetlenebbül a foglalkoztatásra, a kereskedelemre és a jövedelmekre hat, de az utóbbiak révén pl. az életkörülményekre is. Nem is szólva azokról az érzelmi, pszichikai vagy társadalmi következményekről, amelyeknek néha még súlyosabb kihatásai vannak (pl. az áthelyezés miatt megszűnő munkahelyek az ottani munkások és családjuk megélhetését veszélyeztetik, az újabb

álláskeresés idegi, lelki terhei). A relokáció következtében az anyaországban munkahelyek szűnnek meg, ami negatívan érintheti a beszállítói hálózatot és növelheti az importot is. Ugyanakkor azáltal, hogy az adott terméket egy alacsonyabb termelési költségű országban állítják elő (pl. bérköltségeket takaríthatnak meg az anyaországban) egyúttal növelhetik az adott termék, ill. cég versenyképességét is. Ráadásul a felszabaduló munkaerő jobban fizetett állásokban helyezkedhet el a küldő országban. Ezzel egyidejűleg a fogadó országban új munkahelyek létesülnek, új technológiák honosodnak meg, dinamikus fejlődhet a gazdaság, javulhatnak a jövedelmi viszonyok és az életkörülmények, növekszenek az adóbevételek és fejlődik az infrastruktúra (HUNYA G.–SASS M. 2005).

A relokációnak a termelés területi elhelyezkedésére, az ipar, ill. az egész gazdaság térszerkezetére is jelentős kihatásai lehetnek, különösen akkor, ha az áthelyezni kívánt üzem széles beszállítói kapcsolatokkal is rendelkezett. Az áthelyezés révén a termelési folyamat, a termelési lánc különböző szegmenseinek a térbeli átrendezésére, átszervezésére, a termelés koncentrálására is sor kerülhet. A termelés koncentrálódás sokszor térbeli racionalizációval is együtt jár (HEALEY, M.J. 1984). A relokáció nemcsak már meglévő telephelyek között lehetséges, hanem teljesen újonnan létesülő telephelyekre is irányulhat.

Napjainkban a külföldi tőkebefektetéseknek és a relokációnak is az egyik fő célpontja Kelet-Közép-Európa, habár ennek mértéke még ma is jóval elmarad a világ más térségeitől (NEUMANN, J. 1997–1998). A régió iránti nagyarányú érdeklődés a térség több kedvező adottságából (relatíve olcsó és képzett munkaerő, földrajzi és kulturális közelség a fejlett nyugati országokhoz stb.) fakad. A fentiekén túl ebbe belejátszhat az is, hogy a közép- és kelet-európai befektetésekkel a sokszor egyetlen (pl. kínai, indiai) gyártótól való erős függés is mérsékelhető. Mivel a költségtényezők – különösen a munkaerőköltségek – Európa Ny-i felében és Észak-Amerikában sokkal magasabbak, mint Európa K-i felében vagy Ázsia nagy részében, ezért a relokáció fő irányaként a Ny-ról K-re tartás jelölhető ki. Kelet-Közép-Európa viszont a fejlett és néhány kevésbé fejlett ázsiai ország (pl. Japán, Dél-Korea, Kína) számára is vonzó befektetési, termelés áthelyezési célpont lehet. Következésképpen a kelet-közép-európai térség két irányból is kedvező helyzetben van az áttelepítést végrehajtani szándékozó cégek szemszögéből nézve. Éppen ezért „ideális” relokációs célterületnek tekinthető. A Távol-Kelethez viszonyítva Ny-ra levő Kelet-Közép-Európába való áttelepítésben is fontos szempont a költségek alakulása, ám valószínűleg a piachoz, legfőképp az uniós piacokhoz való könnyebb bejutás lehetősége, továbbá a távol-keletihez képest jóval képzetesebb, de még viszonylag olcsó munkaerő sokkal nyomósabb motiváló erő.

A poszt-szocialista országok között is különleges helyzetben van hazánk elsősorban a kelet-közép-európai térségen belüli centrális földrajzi fekvése miatt, mert a Ny-ról K-re és a K-ről Ny-ra irányuló relokáció fő „csapásirá-

nyába” is beleesik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy hazánk területe a különböző irányú tőkemozgásoknak az „ütközőzónája”. Magyarország a kezdetektől fogva népszerű célpontja a külföldi működő tőkebefektetéseknek, a tőkeáthelyezések azonban csak az utóbbi években kezdtek gyakoribbak lenni.

Hazai relokációs tapasztalatok és térszerkezeti konzekvenciáik

A relokációt az áthelyezés irányától függően kétféle szempontból vizsgáljuk. Egyfelől az idetelepülés mértékét elemezzük, vagyis hogy hány cég szándékozik Magyarországra települni, másfelől az elköltözés mértékére vagyunk kíváncsiak, vagyis hogy hányan hagyják el Magyarországot, s költöznek át máshová. Arra is kitérünk, hogy van-e releváns különbség a relokációban résztvevő vállalatok térszerkezetre gyakorolt hatásában attól függően, hogy azok külföldi vagy magyar vállalatok-e. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a kérdés csak a Magyarországról külföldre irányuló relokáció esetében értékelhető. Mivel a relokáció mindkét fajtája kihat a magyar ipar térbeli elhelyezkedésére is, ezért egyáltalán nem mindegy, hogy mi jellemzi a relokációt az iparban.

Hazánkban 1972 óta van lehetőség külföldi érdekeltségű vállalkozások alapítására, de a számuk csak 1989 után indult gyors növekedésnek. A mintegy 25 ezer külföldi érdekeltségű vállalkozásból jelenleg közel 3500 (13,8%) tartozik az iparhoz, túlnyomórészt a feldolgozóiparhoz. Annak ellenére, hogy ezek a vállalkozások az összes ipari cég alig 8%-át teszik ki, mégis pl. az ipari exportnak tekintélyes hányadát adják, és a foglalkoztatásban is nagy szerepet játszanak (Kiss É. 2006). A külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások jelentős része még az 1990-es években és többnyire zöldmezős beruházás formájában létesült.

Arra vonatkozóan, hogy a külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások közül ténylegesen hányat hoztak létre relokáció következtében nincsenek megbízható információk. Valószínű azonban, hogy kevés az ilyen vállalkozás körükben. Ez részben a globális gazdasági folyamatok alapján feltételezhető, részben pedig az alapján, hogy a relokáció az 1990-es években, különösen az évtized elején még igen ritka jelenség lehetett, hiszen csak abban az időben kezdtek elterjedni idehaza a külföldi érdekeltségű vállalkozások. Az akkori hazai feltételek (pl. olcsó munkaerő, különféle kedvezmények) a leginkább az új telephely létesítésnek kedveztek, elsősorban arra ösztönözték a befektetőket. Ez összhangban volt azzal is, hogy akkortájt a piacorientált FDI dominált, ami szintén új beruházásokra, új telephelyek létesítésére sarkallt.

Egyébként a rendelkezésre álló kevés szakirodalmi tapasztalat ugyan-csak azt erősíti, hogy a relokáció csak néhány éve vált gyakoribbá. Pl. 2002. januárja és 2003. júniusa között 10 relokációt jegyeztek fel, habár ezek csak a jelentősebbek voltak. Ellenben 2003. júniusa és 2005. szeptembere között már összesen 58, Magyarországra irányuló relokációt regisztráltak minden

gazdasági ágazatot figyelembe véve, s még további 299 – nem relokációnak tekinthető – teljesen új külföldi befektetést (HUNYA G.–SASS M. 2005).

A gazdasági napilapokból kigyűjtött információk szerint mindössze 5 ipari üzemet szándékoztak a fejlett országokból hazánkba telepíteni, azaz relokálni 2005-ben, miközben még összesen 21 külföldi érdekltségű ipari vállalkozás magyarországi létesítéséről született döntés. Az áthelyezési szándékok tehát jóval elmaradtak az új befektetések számától. Az összes gazdasági ágazatot vizsgálva valószínűleg magasabb értékeket kaptunk volna az idetelepülésre vonatkozóan.

A Magyarországra költöző 5 külföldi cég esetében az áttelepülést a leginkább a fejlett Ny-i országokban tapasztalt növekvő költségek motiválták. Ugyanis a magyar munkaerő (az 1990-es évtizedbeli, különösen az évtized eleji bérekhez viszonyítva) még mindig viszonylag olcsó (pl. Svédországban 8-szor nagyobb bért kap egy Electroluxnál dolgozó szakmunkás, mint Jászberényben annak ellenére, hogy a magyarországi bérek is többszörösére emelkedtek az azóta eltelt idő alatt). Az egyes cégek esetében a költségtényezőkön kívül még sok egyéb tényező is közrejátszott az áthelyezésben. Ezek az „egyéb” tényezők számottevően függtek a cégek stratégiai elképzeléseitől, terveitől is. (Pl. a finn Kemiránál a magyar telephely kapacitásának maximális kihasználására való törekvés volt a legfontosabb szempont. Itt a termelés átszervezés térbeli koncentrációval is együtt járt) (1. táblázat).

A Magyarországra tervezett áthelyezések nem köthetők szorosan egyetlen ágazathoz sem, hiszen az 5 vállalat mindegyike más-más ágazatot képvisel. Megtalálhatók közöttük azonban azok az ágazatok (pl. autóipar, elektronika, textilipar), amelyekben általában globálisan is gyakoribb a relokáció. Ennek többek között az lehet az oka, hogy ezek az ágazatok vagy kevésbé képzett munkaerőt igényelnek, vagy igen költségérzékenyek. Másrészt az is oka lehet a körükben megfigyelhető gyakoribb relokációnak, hogy sokféle nyersanyagot, félkészterméket, alkatrészt használnak fel a késztermékek előállításához, továbbá hogy a termelési fázisaik jól elkülöníthetők, jól tagolhatók a térben, ami miatt viszonylag könnyű az áthelyezés. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az alacsonyabb bérköltségű vagy kevésbé képzett munkaerőt igénylő ágazatok sokkal mobilabbak, ezért az áttelepítésükre vagy a tovább telepítésükre jóval nagyobb az esély, mint a magas szakképzettséget igénylő ágazatoknál.

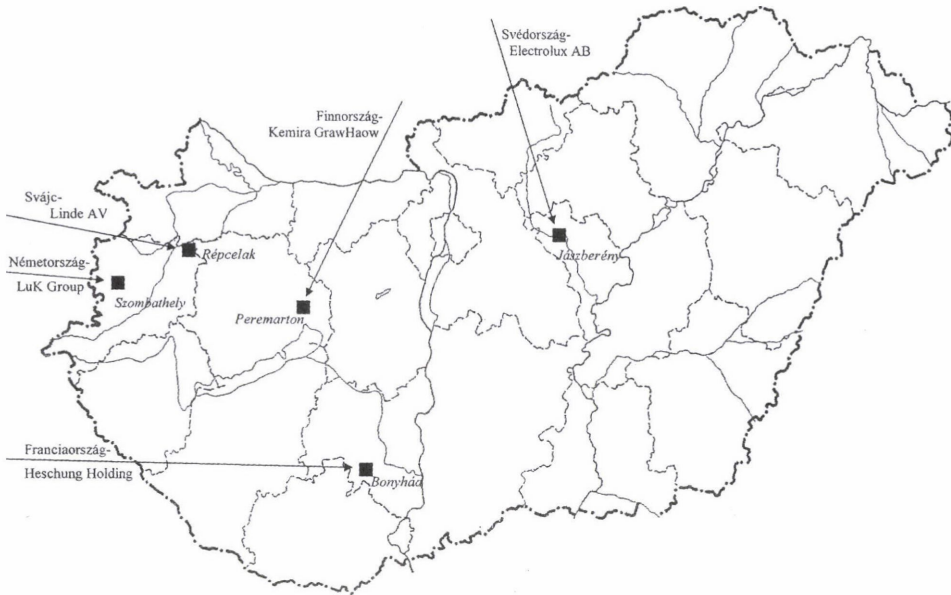
A 2005-ben Magyarországra irányuló relokáció a térben igen korlátozott volt, inkább a kontinensen belüli, az országok közötti áthelyezés volt a jellemző, mivel a relokációban részt vevő cégek anyacégeinek hazája Európában van és nincs közöttük más kontinensen levő ország. Az viszont nem kizárt, hogy a cégek tulajdonosai között más kontinensekről származó tulajdonos-társak is képviseltetik magukat, de ezekről nem állnak rendelkezésre részletes információk. Csak feltételezhető az öt cég esetében, hogy a tulajdonosok döntően az anyaország polgárai közül kerülnek ki (1. ábra).

1. táblázat. Termelés áthelyezések a magyar iparba, 2005

Megnevezés	Termelés áthelyezés: honnán	Termelés áthelyezés: hová	Ágazat	Áthelyezés oka	Foglalkoztatottak száma (fő)	Megjegyzés
Heschung Holding	Franciaország	Bonyhád	cipőipar	képzett magyar munkaerő, magas franciaországi előállítási költségek	60	egyetlen és első külföldi telephely
Kemira GrawHaow	Finnország (ill. nyugat-európai országokból)	Pere-marton	műtrágyagyártás	magyar gyártási kapacitás kihasználás fokozása	140	ez az üzem az egész kelet-európai piacot szolgálja ki
Linde AY	Svájc	Répcelak	ipari- és egészségügyi gázgyártás	Kapacitásbővítés, mivel a piaci igények 4-5 szeresére nőttek a térségben	505	hat telephelye van hazánkban
LuK-csoport	Németország	Szombathely	járműipar (kuplung-, kuplungtárcsagyártás)	Kapacitásbővítés, növekvő nyugat-európai költségek	*	ez az üzem az anyacég legnagyobb kuplung-, és kuplungtárcsa gyártója
Electrolux AB	Svédország	Jászberény	háztartási gépgyártás (porszívógyártás)	költséghatékonyság fokozása, kisebb anyag és munkaerő költségek	545	a svéd cég porszívókat már csak itt gyárt

* Nincs adat, de a négy kontinensen levő húsz üzemében kilencezer embert foglalkoztat.
Forrás: Gazdasági napilapokból saját gyűjtés, 2005.

A hazánkba irányuló termelés áthelyezések számára az Észak-Dunántúl bizonyult a legvonzóbbnak, mert a tervezett 5 áthelyezésből 3 ebbe a térségbe irányult. Ez nem véletlen, hiszen a főváros és tágabb térsége után a Dunántúl É-i fele az, ahol a legtöbb külföldi érdekeltségű vállalkozás az iparban is letelepült. Már az 1990-es években, de napjainkban is a Közép-Magyarországi régióban, a Nyugat- és a Közép-Dunántúli régióban, a legtöbbször az ottani ipari parkokban tömörül a külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások

1. ábra. Magyarországra irányuló ipari relokáció 2005-ben. Forrás: Gazdasági napilapok, 2005. Industrial relocations into Hungary in 2005. Source: Hungarian daily economic papers, 2005.

zöme. Ez a 3 régió együttesen az országterület alig egyharmadát teszi ki, de itt található a külföldi ipari vállalkozások 68%-a és az iparba befektetett tőke közel 80%-a (Kiss É. 2006). S ezen értékekben az elmúlt években sem következtek be markáns változások, sőt tovább erősödött a térség ipari fellegrvár jellege (2. táblázat).

A Dunántúl É-i fele és Közép-Magyarország területe egyben az ország új posztfordi ipari körzete is, aminek kialakulásában döntő szerepet játszott a külföldi tőke (Kiss É. 2002). Éppen ezért ez az új ipari termelési körzet már az „áramlások tere” – ahogy CASTELLS fogalmaz, mert a tőke mozgása, a tőke áramlása hozta létre (CSÉFALVAY Z. 2004). Am éppen emiatt – mivel a tőke állandó mozgásban van – nagyon gyorsan változhat is. A Magyarországra irányuló relokáció azonban inkább erősíti a már korábban kialakult ipari térszerkezetet, mert az áthelyezések színhelyei elsősorban ebben a térségben találhatóak.

A Magyarországról más országokba irányuló termelés áthelyezéséről szintén az utóbbi években hallhattunk egyre gyakrabban. Bár hazánk esetében – és a relokáció ezen típusánál – talán pontosabban meghatározható az az időpont (2000 nyara), amikor először került sor rá. Ez pedig azzal magyarázható, hogy óriási port kavart és nagy publicitást kapott, amikor a Mannesmann VDO Car Communication úgy döntött, hogy Sárbogárdról Kínába helyezi a termelést az alacsonyabb költségek miatt.

2. táblázat. A külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások és a befektetett külföldi tőke régiók szerint Magyarországon, 2000–2004

Régió	Külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások		Részese- dés (%) az iparba be- fektetett összes külföldi tőkeből 2000-ben	Külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások		Részese- dés (%) az iparba befektetett összes külföldi tőkeből 2004-ben
	száma 2000-ben	részese- dése (%) 2000-ben		száma 2004-ben	részese- dése (%) 2004-ben	
Közép-Magyarország	1699	41,9	44,4	1398	39,9	49,3
ebből: Budapest	1279	31,5	34,6	1004	28,6	39,8
Közép-Dunántúl	435	10,7	12,9	413	11,8	14,3
Nyugat-Dunántúl	605	14,9	13,1	576	16,4	15,8
Dél-Dunántúl	353	8,7	2,7	317	9,0	2,1
Észak-Magyarország	291	7,2	12,1	258	7,3	9,1
Észak-Alföld	224	5,5	6,8	211	6,1	6,5
Dél-Alföld	446	11,1	8,0	335	9,5	2,9
Összesen:	4053	100,0	100,0	3508	100,0	100,0

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 2000; 2004.

Ez a hír egyrészt azért hatott sokként a munkavállalókra, a lokális társadalomra, mert nemcsak a termelés áthelyezéséről szólt, hanem a gyár teljes megszűnéséről is, annak ellenére, hogy még egy évvel korábban a gyár további fejlesztését tervezték. Másrészt azért is okozott nagy gondot, mert 1100 embert szándékoztak elbocsátani, ami egy kisvárosban és térségében azt jelentette, hogy szinte minden családot érinteni fog közvetve vagy közvetlenül. Harmadrészt azért kapott nagy visszhangot, mert a relokáció teljesen új jelenség volt nemcsak a helyi társadalom, hanem az ország egésze számára.

A poszt-szocialista országok, így hazánk lakosai is azt feltételezték, hogy a külföldi befektetések tartósak lesznek. (A. Mannesmann 1997-től volt a gyár tulajdonosa, korábban 5 éven át a Philipsé volt.) Hamarosan rá kellett azonban döbenniük, hogy a meglepedett külföldi vállalkozások nem „örökre” telepedtek le, és hogy mihelyst máshol kedvezőbb feltételeket találnak vállalkozásaik működtetéséhez, azonnal továbbállnak, áthelyezik a termelést és bezárják az alig pár éve megnyitott poszt-szocialista országbeli telephelyüket. A korábbi ilyen tapasztalatok hiányának a következménye volt az, hogy a sárbogárdiak nagyon keserűen vették tudomásul, hogy egy nagynevű,

multinacionális cég hirtelen, egyik napról a másikra bezárhatja a gyárat és a termelést áthelyezi egy másik, kisebb bérköltségű országba.

Bár az ezredforduló óta már szinte minden évben találkozhatunk hasonló esetekkel, utóbbiak mégsem váltottak ki ekkora visszhangot. Ez talán egyfajta „tanulási folyamatnak” is a része. A hajdani szocialista országok lakossága is felismerte talán, hogy a piacgazdaságot jellemző (egyre fokozódó) verseny természetes velejárója, hogy a vállalatok odatelepülnek, odahelyezik a termelést, a szolgáltatást, ahol – többek között – a költségtényezők a legkedvezőbbek. Ez a globalizációnak is fontos sajátossága, és mind jobban érvényesül, hiszen a globális verseny napjainkban még kielezettebb, mint valaha. A globális világgazdasági versenyben a transznacionális vállalatok „szabadon”, szinte „korlátok” nélkül mozoghatnak, és mindig számolni kell azzal, hogy odamegy a tőke, ahol kedvezőbbek a feltételek, kisebbek a költségek.

A hazánkból máshova irányuló termelés áthelyezés mértékéről ugyancsak nincsenek pontos, megbízható adatok, de a rendelkezésre álló különféle források alapján feltételezhető, hogy (eddig) jóval ritkábbak voltak, mint az ide irányuló relokációk. Pl. 2003. júniusa és 2005. szeptembere között 7, Magyarországról máshova történő relokációt jegyeztek fel az összes gazdasági ágazatot alapul véve (HUNYA G.–SASS M. 2005). Ugyanakkor a gazdasági lapokból való kigyűjtés során csak 5-öt számoltam össze az iparban 2000–2005 között. (Ez a szám nem tűnik soknak, még akkor sem, ha néhány valamilyen ok folytán esetleg kimaradt, bár célunk a teljességre való törekvés volt, amit több gazdasági lap egyidejű figyelésével is igyekeztünk megvalósítani.) (3. táblázat).

A magyarországi termelésüket máshova helyező cégek döntéseit is a leginkább a költségkülönbségek, elsősorban a kisebb bérköltségek motiválták. Pl. a Flextronics, amely a Microsoft megrendelésére is dolgozott, a gyártási költségek csökkentése érdekében helyezte át üzemét, pontosabban az X-boxok gyártását Sárvárról Kínába. 2002-ben a japán TDK döntött arról, hogy Rétságáról a gyártás egy részét Ukrajnába helyezi át, mert ott a bérköltségek a tizedét tették ki a hazainak. Akkor Ukrajnában 195 euró volt az átlagbér, Magyarországon pedig közel 600 euró.

2004-ben a Kaposvári Ruhagyár szintén hasonló lépésre szánta el magát, hogy a gyártási költségeket csökkentse. Ez utóbbi azért is nagy jelentőségű, mert azt jelzi, hogy az áttelepülő cégek között már megjelentek a magyar vállalatok is. Azaz már nemcsak az idetelepült külföldiek termelés áthelyezésével kell számolni, hanem azzal is, hogy a magyar vállalkozások is kezdenek élni a lehetőséggel, hogy más, olcsóbb munkaerő költségű országokba települjenek át. Természetesen ez esetben is, főleg a nagyon költségérzékeny ágazatok (textilipar, elektronika) képviselői azok, amelyek a Magyarországról tovább vagy áttelepülők zömét adják. Hozzájárult ehhez az is, hogy a magyar munkaerő ma már nem olyan olcsó, mint volt az 1990-es években. (A bruttó átlagbér pl. közel 11-szeresére, 13,2 eFt-ról 141,4 eFt-ra emelkedett 1990 és 2004

3. táblázat. Termelés áthelyezések a magyar iparból, 2000–2005

Megnevezés	Termelés áthelyezés: honnán	Termelés áthelyezés: hová	Ágazat	Áthelyezés oka	Áthelyezés éve	Elbocsátottak száma (fő)	Megjegyzés
Mannesmann VDO Car Communication	Sárbogárd	Kína	elektro- nika, járműal- kat-rész- gyártás	béreköltségek lényege- sen alacsonyab- bak, alacsonyabb alkatrészek, a működés járulékos költségei négyszer- öttször kisebbek	2000	1100	K+F részletet Szingapúrban össz- pontosították,
Flextronics	Sárvár	Kína	számi- tás-tech- nika	szállítási költségek megtakarítása gyártási költségek csökkentése	2002	800	Az alkatrészek nagy része Kínában készül, jobb ott összeszerelni
TDK Elektronika Magyarország Kft.	Rétság	Ukrajna	elektro- nika	béreköltségek tízede a hazainak, ver- senyképesség foko- zása, túl magasak az itteni termelési költségek	2002	200	Csak részleges áttelepítés
OK. Magyar Kesztyűgyártó és Kereskedelmi KV.	Pécs	Kína	bőripar	krónikus szak- emberhiány*, állandóan növekvő költségek	2004	200	A kínai gyártóka- pacitást háromszoro- sára fogják növelni egy éven belül
Kaposvári Ruhagyár Kft.	Kaposvár	Ukrajna	textilipar	jóval kisebb gyártá- si költségek	2004	**	A termelés felét, az egyszerűbb munkafolyama- tokat telepítették külföldre

*A szakképzést a helyi iskolákkal való kooperáció révén is próbálták elősegíteni, de nem jártak számottevő eredménnyel.

**Az áthelyezés révén lehetővé válik, hogy egy másik felszámolásra ítélt cég dolgozóit is átvegyék.

Forrás: Gazdasági napilapokból saját gyűjtés, 2000–2005.

között.) A kevésbé képzett, olcsó munkaerőt igénylő vállalatok áthelyezése jótékonyan hathat a magyar ipar struktúraváltására is. Elősegítheti, hogy a tudásintenzív ágazatok kerüljenek előtérbe az iparban.

Akadnak olyan vállalatok is, amelyek a képzett munkaerő hiánya miatt mennek el. Már ma is kb. 20 ezer szlovák dolgozik az Észak-Dunántúlon, jobbra

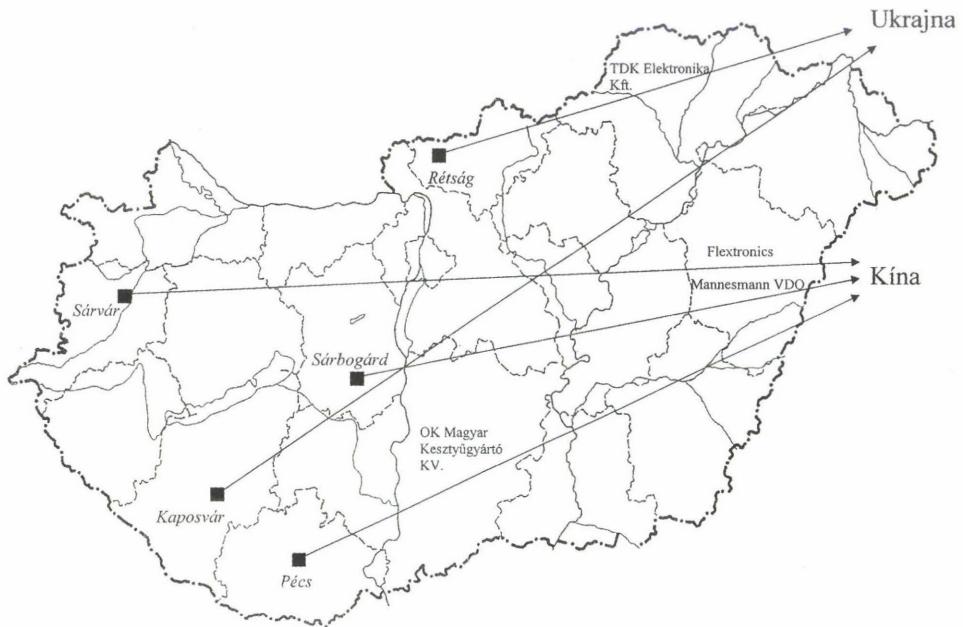
külföldi érdekeltségű ipari üzemekben, mert a hazai munkapiac nem tud elegendő számban az adott helyen szakembereket biztosítani. A növekvő munkaerő-költséggel és bizonyos területeken a szakemberhiánnyal a jövőben még inkább számolni kell, amiből az következik, hogy a Magyarországról máshova történő termelésáthelyezés gyakorisága növekedhet. S ez nemcsak a külföldi tulajdonú vállalatoknak lesz tulajdonítható, hanem annak is, hogy a magyar vállalatok is valószínűleg fokozni fogják ilyen irányú aktivitásukat. E tekintetben tehát nem különböznek a külföldi tulajdonú cégektől, hasonlóan viselkednek azokhoz.

Az áthelyezés célterületében viszont számottevő különbségek lehetnek a magyar és külföldi tulajdonú cégek között. Feltételezhető, hogy a magyar tulajdonú vállalatok számára részben méretüknél fogva, részben széleskörű nemzetközi tapasztalatok hiánya miatt inkább a környező, közeli kisebb költséggel termelő és relatíve ismerős üzleti környezetű szomszédos országok képeznek majd elsődleges áttelepülési célpontot.

A magyarországi termelést máshova áthelyező vállalatok új telephelyválasztása is tükrözi, hogy a költségtényezők mennyire fontosak, hiszen mindegyik vállalat, a magyar átlagbéreknél jóval alacsonyabb bérköltségű országba (Kína, Ukrajna) kívánta a termelést áthelyezni. A két ország közül is kiemelkedő fontosságú Kína, mivel a hatalmas ázsiai országot a relokáló cégek 60%-a választotta telephelyül. Ez minden bizonnyal nemcsak a kisebb béreknek, hanem a hatalmas felvevőpiacnak is betudható. Egyébként a termelés áthelyezések célpontjait alapul véve már sokkal jobban kitágul a földrajzi tér és szinte bármely kontinensen levő, Magyarországnál olcsóbb és kedvezőbb feltételeket nyújtó ország célterületté válhat (2. ábra).

A Magyarországról máshová irányuló termelésáthelyezések eddig még nem okoztak markáns változást az ipar 1989 utáni új térszerkezetében, részben eddigi csekély számuk miatt, részben pedig azért, mert többnyire az új ipari körzeten kívüli térségekből történtek áthelyezések. Más megközelítésben ez azt jelenti, hogy az ország kevésbé fejlett, kevésbé iparosodott térségei veszítenek el termelőegységeket, vagyis épp azok a területek, ahol a legnagyobb szükség lenne a további fennmaradásukra. Nem az újonnan kialakult ipari térszerkezetet veszélyezteti tehát a relokáció ezen típusa, hanem az adott térség gazdasági fejlődését és az ottani lakosság megélhetését. A cégek elköltözése nem az ipar új térszerkezetét gyengíti, hanem sokkal inkább a regionális különbségeket fokozza az iparosodottabb Észak-Dunántúl és az ország többi térsége között, mivel a Magyarországra irányuló relokáció mértéke még jóval meghaladja a Magyarországról való elköltözés mértékét.

Egészében véve a relokáció mindkét fajtája hozzájárul a már meglévő új ipari térszerkezet fennmaradásához, miközben a területi egyenlőtlenségeket az ipar térstruktúrájában növelik. Természetesen azt hangsúlyozni kell, hogy ezen megállapításokat a rendelkezésre álló csekély megfigyelt eset tükrében némi fenntartással kell fogadni. Jelzésértékük azonban nem vitatható.

2. ábra. Relokáció a magyar iparból 2000–2005 között. Forrás: Gazdasági napilapok, 2005.
Relocations from Hungarian industry between 2000 and 2005. Source: Hungarian daily economic papers, 2000–2005

A Flextronics példája

A relokáció egy sajátos „típusát” mutatja a Flextronics. A cég ugyanis nemcsak országon belüli, hanem országhatáron átnyúló relokációt is megvalósított, miközben a termelést és a különböző termelési fázisokat is átszervezte a térben.

A Flextronics a világ egyik legnagyobb szerződéses gyártója az elektronikai iparban. Székhelye Szingapúrban van, de üzemei, amelyekben több tízezer embert foglalkoztat, a világ mintegy 30 országában megtalálhatók. A Flextronics példája azért is sajátos, mert, a szerződéses gyártók még érzékenyebben reagálnak a telepítő tényezőkre és a világgazdaságban bekövetkező változásokra. Rendkívül rugalmasan alkalmazkodnak az igényekhez és mindig a megrendelők kívánságával összhangban telepítik a gyártást egyik helyről a másikra, vagy éppen az egyik országból a másikba. Így előfordulhat, hogy egy évben többször is áthelyezik a termelést, amelynek során nemcsak a termelés térbeli szervezésének típusa változhat (amelyeket DICKEN írt le), hanem a termelőegységek területi elhelyezkedése és az egyes termelőegységekben gyártott termékek típusa is folyamatosan módosulhat (DICKEN, P. 1999).

A Flextronics 1993-ban jelent meg Magyarországon kizárólag az olcsó munkaerő miatt, habár a hagyományok, az ipari kultúra terén szerzett korábbi tapasztalatok, a rendelkezésre álló szabad munkaerő nagy száma és relatíve nagyfokú mobilitása szintén hozzájárultak, de jóval kisebb mértékben, hogy a Flextronics Magyarországot választotta a kelet-közép-európai régióban. Kezdetben a transznacionális vállalat az olcsó, tömegtermelésre alkalmas helyszínnek tekintette hazánkat a vállalati stratégia rendszerében. Később azonban egyre inkább a tudásintenzív tevékenységeket kezdte idetelepíteni, és csak a nagyon munkaerő-igényes egységeket telepíti K-ebbre a költségek mérséklése érdekében.

A Flextronics először az ország Ny-i felében, a Dunántúl három városában (Zalaegerszeg, Sárvár, Tab) hozott létre telephelyeket az 1990-es években. Majd 2000-ben az ország K-i felében, az Alföld ÉK-i részén, Nyíregyházán épített zöldmezős beruházás keretében üzemet. Jelenleg a 4 városban 6 gyára (telephelye) van, amelyek mindegyike sajátos profillal rendelkezik, és a helyi ipari parkokban található.

A nyíregyházi gyár létesítésében két tényező játszott fontos szerepet. Az egyik a bérkülönbség, mivel az Észak-Alföldön – a HR-vezető szerint – kb. 10%-kal kapják olcsóbban a munkaerőt, mint a Dunántúlon. (A hivatalos statisztikák viszont az észak-dunántúli és az észak-alföldi havi nettó ipari átlagkeresetekben 18%-os különbséget jeleznek 2004-ben, ám ha ezt csak a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei átlaghoz viszonyítjuk, akkor 22%-os eltérés van a két térség lakóinak ipari fizetésében.) A másik tényező, ami miatt a nyíregyházi gyár megépült a kedvező földrajzi fekvés. Nevezetesen, hogy közel van az ukrán határhoz, ami potenciális lehetőséget biztosít arra, hogy Ukrajnából olcsó munkaerőhöz vagy a helyben tapasztalható munkaerő hiány esetén elegendő munkaerőhöz jusson. Mindezeket túl a nyíregyházi telephely azt is elősegítheti (és ezzel hosszú távon számoltak is a TNC vezetői), hogy később a termelést Ukrajnába helyezték át. A nyíregyházi üzembe Sárvárról és Zalaegerszegről telepítették át a gépsorokat, s azzal együtt azon termékek gyártását is, amelyek erősen munkaigényesek voltak.

A Flextronics további, bár már Magyarországon túli, K felé irányuló terjeszkedésének eredménye, hogy 2005-ben megnyílt a beregszászi üzem Ukrajnában, amely az irányítás szempontjából a Kelet-Magyarországi Ipari Parkhoz tartozik. Az ukrainai üzembe Nyíregyházáról telepítették át a termelő berendezéseket, elsősorban azokat, amelyek működtetése nagyon sok és kevésbé képzett munkaerőt igényelt.

A Flextronics gyáregységei között sajátos munkamegosztás alakult ki. Az ország Ny-i részében levő gyáregységekben található a nagyobb tudást igénylő egységek (pl. design-center, prototípus-center), ahol mindent el tudnak készíteni, míg a kelet-magyarországi és ukrainai gyárakban inkább a munkaigényesebb munkafázisok dominálnak. Az ország Ny-i felében a

magasabb tudást igénylő termékeket és az új típusokat kezdik el gyártani, majd a termelés felfutásával, tömegessé válásával máshol is termelni kezdik. A színes nyomtató különböző egységeinek előállítására jól példázta a termelés sajátos térbeli szervezését az eltérő adottságú telephelyek között. A vertikális integráció elve alapján szerveződő termelés legfőbb vonása, hogy a különböző üzemegységekben előállított „késztermékeket” a végső helyre, az összeszerelő üzembe juttatják, ahol a végterméket állítják elő. A termelés főbb fázisai és helyszínei a következők:

1. Elektronikai alap (*printed circuit board-PCB*) előállítása a Flextronics zalaegerszegi gyáregységében. Oka: itt a legfejlettebb a technológia, tudásintenzív munkafolyamat.

2. Műanyagburkolat, váz előállítása a Flextronics sárvári üzemében, amely az ország legnagyobb fröccsöntő üzeme. Oka: drága szerszámok, gépek alkalmazása, a karbantartásuk sok tudást igényel, tőke és tudásintenzív munkafolyamat.

3. Speciális precíziós fémalkatrészek előállítása a Flextronics sárvári beszállítójánál, a francia Amtech-nél. Oka: e termék technológiája és előállítása nem tartozik a Flextronics alapkompenciái közé, tudásigényes munkafolyamat.

4. Alkatrészek összeszerelése a Flextronics beregszászi üzemében. A különböző helyeken előállított alkatrészeket Ukrajnába szállítják, ahol késztermékké szerelik össze. Oka: sok és alacsony képzettségű munkaerőt igényel, munkaigényes munkafolyamat.

5. Végtermék előállítása, tesztelés, csomagolás a Flextronics nyíregyházi üzemében. Oka: több tudást és képzetesebb munkaerőt igényel ez a munkafolyamat az Ukrajnában rendelkezésre állónál, tudásigényesebb munkafolyamat.

A Flextronics hazai telephelyei az ipar kialakult térbeli szerkezetére nem fejtettek ki különösebb hatást sem regionális, sem lokális szinten. Egyfelől azért, mert jobbra az új észak-dunántúli ipari körzeten kívüli országterületen helyezkednek el, másfelől azért, mert többnyire régi, szocialista ipari létesítményeket foglaltak el. E telephelyek azért sem hatottak különösebben az ipar területi elhelyezkedésére, mert a termelés áthelyezése, ami a termelés térbeli átszervezésével is együtt járt a már meglévő telephelyek között folyt. Kétségtelen azonban, hogy az ország kevésbé fejlett ÉK-i térségében létrehozott üzeme jelentősen hozzájárult a lokális gazdaság fejlődéséhez, és ha nagyon szerény mértékben is, de a térség iparosodásához és a területi különbségek mérséklődéséhez is az iparban.

Összefoglalás

Hazánkban is mint a többi posztoszocialista országban nemcsak a külföldi tőkebefektetés, hanem a relokáció is relatíve új elemként jelent meg 1989

után. Amíg azonban az előbbi már az 1990-es években igen erőteljes méreteket öltött, addig az utóbbi csak az elmúlt években kezdett gyakoribbá válni. Ennek ellenére más szektorhoz, például a szolgáltatásokhoz képest az iparban még mindig relatíve kevés a relokáció, különösen igaz ez a Magyarországról máshova történő termelés áthelyezések esetében.

Az eddigi hazai relokációs tapasztalatok arra utalnak, hogy a magyar ipar 1990-es évek közepére kialakult új posztfordi térszerkezetében még nem következett be releváns változás sem a termelés idehelyezések, sem a termelés áthelyezések miatt. Az viszont mind nyilvánvalóbb, hogy a relokáció révén egyre jobban bekapcsolódik a hazai ipari (gazdasági) tér is a transznacionális vállalatok folytonos telephelyek közötti termelés átszervezési folyamatába.

A relokáció hatása ellentmondásosnak tekinthető az ipar térszerkezetére, egyrészt, mert az idetelepülések folytán hozzájárul a kialakult térszerkezet stabilizálódásához és tartós fennmaradásához. Másrészt az elköltözések az előbbi folyamatok ellen hatnak és destabilizálják a posztfordi ipari teret, habár ennek mértéke jóval kisebb. A relokáció jelenlegi intenzitását tekintve a jövőben sem kell azzal számolni – legalábbis rövid távon biztosan nem –, hogy ugrásszerűen felerősödik az ipari üzemek elköltözése. Következésképpen az ipari térformálásában az elkövetkező években is a külföldi működő tőkebefektetések, ill. az ide irányuló áthelyezések lesznek a meghatározók.

A relokáció térszerkezetre gyakorolt hatásának pontos megítéléséhez további vizsgálatok szükségesek és csak hosszabb időszakot és több esetet alapul véve lehet a fenti következtetéseknél határozottabb megállapításokat tenni.

IRODALOM

- CSÉFALVAY Z. 2004. Globalizáció II. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 312 p.
- DICKEN, P. 1999. Global shift. Transformation the world economy. – Chapman, London. 496 p.
- HAINES, V.G. 1970. Business relocation: a guide to moving a business. – Business Book, London. 192 p.
- HEALEY, M.J. 1984. Spatial growth and spatial rationalization in multi-plant enterprises. – *GeoJournal* 9. 2. pp. 133–144.
- HUNYA, G.–SASS, M. 2005. Coming and going: gains and losses from relocations affecting Hungary. – *WIIW Research Reports* 323. 23 p.
- KISS É. 2002. A magyar ipar térszerkezeti változásai. – *Földr. Ért.* 51. 3–4. pp. 347–365.
- KISS É. 2006. Külföldi tőkebefektetések és külföldi tőkeáthelyezések az iparban. – In: KISS É. szerk.: *A népességtől a természeti erőforrásokig. Tiszteletkötet Rétvári László 70. születésnapjára.* NYME KTK. Sopron, pp. 113–129.
- MELACHRINOUDIS, E.–MIN, H.–MESSAC, A. 2000. The relocation of a manufacturing/distribution facility from supply chain perspectives. – In: LAURENCE, K. (ed.): *Advances in Management Science, Multicriteria Applications.* JAI Press, 10. pp. 15–39.

- NEUMANN, L. 1997–1998. The relocation phenomenon: “movement of jobs” from West to East Europe. *Acta Oeconomica*, 49. pp. 285–307.
- SELIGER, B. 2004. The impact of globalisation. Changes and risks for Russia as a transformation coun-try, *Eastern European Economics*. 42. pp. 5–24.
- SHATZ, H.J.–VENABLES, A.J. 2002. The geography of international investment, in CLARK, G.L.–FELDMAN, M.P. and GERTLER, M. (eds.), *Economic geography*, Oxford University Press, Oxford. pp. 125–146.

Gondolatok a hazai cukorvertikum változásának alakulásáról

KOMAREK LEVENTE¹

Abstract

Some ideas about the conformation of the changes of Hungarian sugar industry

The Hungarian sugar industry, looking back to a 150 years' history, has undergone many boost and crisis-periods. Such periods also reoccurred in the recent decades. Problems related to the whole of Hungarian agriculture affected the fate of sugar industry already in the second half of the 1980s.

After the change in the political system, all levels of the sugar industry had to cope with serious problems. The unregulated sugar market was the greatest concern, but the occasional overproduction; the lack of sugar beet as raw material, the relatively high production costs compared to the international scene, the transformed economic structure and the fall of yields all curbed the development of sugar industry.

Changes within the processing industry included the emergence of a completely new property structure, and also affected the productivity, degree of micro-level concentration, the internal and external market circumstances and the export opportunities. The role of sugar production within the food industry has also altered.

In this study the future trends, possible directions and consequences of the development of the Hungarian sugar industry are examined.

Bevezetés

A mintegy 150 éves múltra visszatekintő magyar cukorvertikum története során számos fellendülési és válságperióduson ment át. Ilyen periódusok az utóbbi évtizedekben is előfordultak. Az 1980-as évek második felében felszínre kerültek a mezőgazdaságon belüli szerkezeti problémák, amik a cukorvertikum sorsára is hatással voltak.

A rendszerváltozás utáni években a vertikum minden szintjének gondok sokaságával kellett megbirkóznia, amelyek közül a legnagyobb a cukorpiac szabálytalansága volt, de az esetenkénti túltermelés, ill. répahány, valamint nemzetközi összehasonlításban

¹ PhD, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, 6701 Szeged, Egyetem utca 2. E-mail: komarek@del-alfold.hu

magasnak számító önköltségek, az átalakult gazdasági struktúra, a hozamok csökkenése sem kedvezett a cukorvertikum alakulásának.

Alapjaiban megváltozott a hazai feldolgozóipar is. Teljesen új tulajdonosi szerkezet alakult ki, módosult a termelékenység, a mikroszintű koncentráció mértéke, megváltoztak a belső és a külső piaci viszonyok, az exportlehetőségek. Más lett a cukoripar élelmiszer-gazdaságban betöltött szerepe is.

A hazai cukoripar múltja

A répamagot Tessedik Sámuel hozta be Magyarországra 1790-ben, és ő készített elsőnek szörpöt belőle. A répacukorgyártás kezdete 1808-ra tehető, amikor Ercsiben egy kis mezőgazdasági cukorkészítő üzemben alkalmazták a cukorfőzést. A nagyüzemi szintű cukorgyártás 1830-ban vette kezdetét, amikortól rövid időn belül több gyár is létesült hazánkban.

1831–1848 között mintegy 63 ún. cukorfőzde üzemelt Magyarországon, a cukortermelés pedig 1848 előtt döntően nagybirtokokon folyt. A feldolgozás decentralizált volt. Azok a nagybirtokok foglalkoztak cukorgyártással, amelyek a cukorrépat nagyobb mennyiségben termelték. Ezek a birtokok azonban tőkehiány miatt nem tudtak lépést tartani a fejlettebb cukoripari technikák gyors fejlődésével, de megjelent a magyarországi cukoriparban az osztrák tőke. 1867-ig sok korábbi cukorfőzdet bezártak, és kezdetét vette a gyáripari fejlődés.

Az 1848–1967 közötti időszak a magyar cukoripar fejlődésének egyik legfontosabb szakasza volt. Létrejöttek a nagyobb kapacitású, koncentrált cukorgyárak, amelyek túlnyomórészt a cukorrépa termőterület közelében helyezkedtek el.

1868-ban életbe lépett az új cukoradó törvény, amelynek kedvező hatására a századfordulóig 9 új korszerű gyár épült. Az osztrák érdekeltség mellett megjelent a magyar és német tőke is számottevő részesedéssel. A hazai cukorrépa termesztés a 19. sz. végéig látványosan fejlődött. A különböző műszaki megoldások és tökéletesítések következetes megvalósítása a magyar cukorgyárakat a Monarchia osztrák gyárainak színvonalára emelte. Az első világháború kitöréséig Magyarországon 30 cukorgyár működött. A cukortermelés 1913-ban érte el addigi csúcspontját.

Az első világháború után a trianoni határrendezést követően az ország területén a korábbi 30 cukorgyárból 12 maradt meg. Az iparnak súlyos külgazdasági és belső problémákkal kellett megküzdenie. Megszűnt a nyerscukor gyártása, átalakult a gyártási paletta.

A második világháborút követően a cukorgyárakat államosították. Irányításukat minisztériumi igazgatóság látta el, amely 1964-ben országos vállalattá alakult. A cukorgyárak 1971-től önálló vállalatok lettek, trösztí irányítással. A Cukoripari Tröszt 1980-ban szűnt meg. A tervutasításos rendszerben a cukoriparban jelentősebb fejlesztés csak 1960-tól indulhatott meg. Ettől az időszaktól

kezdődően megvalósult a gyártási folyamatok automatizálása, a szűk technológiai keresztmetszetek többségének felszámolása és a kapacitások bővítése. A szocialista időszakban egy új cukorgyár is létesült, a lengyel berendezésekkel felszerelt kabai. A magyar cukorvertikum az európai élmezőnytől messze elmaradó színvonallal, hatékonysági és területi gondokkal küszködve érte meg a rendszerváltozást.

A privatizációs folyamat sajátosságai

A rendszerváltozáskor Magyarországon 12 cukorgyár működött. Az ágazat privatizációja már 1991-ben megkezdődött de, a jelenlegi tulajdonosi szerkezet 2003-ra alakult ki. A cukorgyári részvénytársaságokban 3 nagy európai cukorgyártó társaság: az osztrák Agrana, a francia Eridania Béghin-Say és az Eastern Sugar szerzett többségi tulajdont. 2003 januárjában eladta magyar cukoripari érdekeltségeit a francia Béghin-Say csoport. A szolnoki, a szerencsi és a hatvani cukorgyárat a braunschweigi Nordzucker AG. vásárolta meg. A külföldi tulajdonosok saját stratégiájuk szerint jelentős fejlesztéseket hajtottak végre a cukorgyárakban, amelyek növelték a feldolgozó kapacitást, korszerűsítették a technikát és a technológiát.

Már a privatizáció kezdetekor látható volt, hogy rövid időn belül néhány cukorgyár kapacitása feleslegessé válik, s előbb-utóbb a bezárást sem kerülhetik el. Az 1990-es évek közepére a cukor iránti kereslet 15–20%-kal esett vissza, s az export is veszteségesé vált. Erre a tulajdonosok a kapacitás csökkentésével, gyárak bezárásával és termelésük korlátozásával válaszoltak.

Az első cukorgyárbezárás 1997 decemberében következett be (Ercsi), majd a mezőhegyesi és a selypi üzemekben is befejeződött a termelés. 1999-re a sarkadi és a sárvári gyárakat, majd 2002-re az ácsi üzemet is bezárták. 2003-ban a hatvani üzem termelése is leállt. A mai ismereteink szerint ebben a közgazdasági környezetben hosszabb távon maximum 4–5 cukorgyár lesz képes versenyben maradni. Jelenleg 4 (petőházi, kaposvári, szolnoki, szerencsi) cukorgyár működik hazánkban. Ezzel a kapacitással előállítható az ország szükségletét kielégítő cukormennyiség és egy kis felesleg is marad.

A privatizáció eredményeként a magyar cukoripar teljesen külföldi irányítás alá került, ami nem jelent előnyt az ország számára. Bár ezek a tőkeerős cégek tudtak fejlesztéseket végrehajtani összességében mégsem lehetünk mindig elégedettek döntéseikkel, ugyanis azok legfőbb motiválója mégis a profitszerzés.

A cukorrépa termesztése és területi alakulása

Cukorgyáraink 1972. évi nyersanyagellátását szemlélteti az 1. ábra. A kartodiagram a településsoros cukorrépa szállítmányok aggregált értékeit

1. ábra. A cukoripar nyersanyagellátási területei 1972-ben (szerk.: ABONYINÉ PALOTÁS J. 1974).
 – MVGY = mátravidéki gyárak. Forrás: saját felmérés

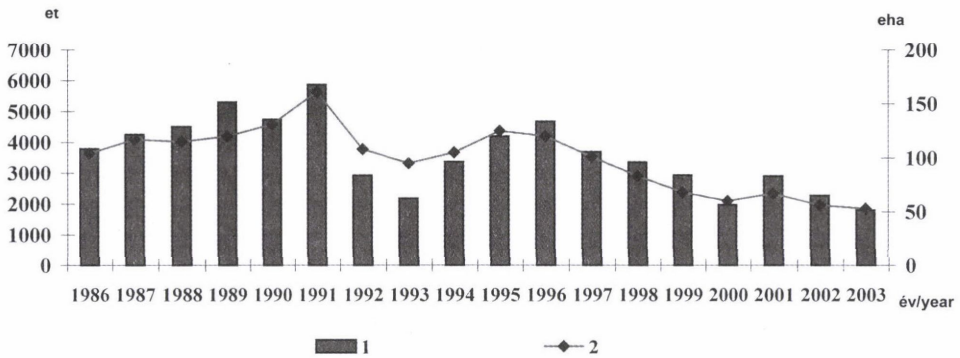
Raw material supply of the sugar industry in 1972 (ed. by. ABONYI-PALOTÁS, J. 1974). –
 MVGY = factories in the Matra Region. Source: own survey

mutatja be, amelyekből kirajzolódnak az egyes cukorfeldolgozó gócek nyersanyagellátó területei. Az 1972. évi szállításokat reprezentáló ábráról leolvasható, hogy pl. Hajdúszoboszló környékéről nagy távolságra szállították a cukorrépat. Ez a nagymennyiségű, kis hatósugarú körzetben fel nem dolgozható répafelesleg motiválta később a kabai cukorgyár telepítését.

A termésmennyiség időbeni alakulását a vetésterület és a hozamok határozzák meg. A vizsgált időszak alatt a vetésterület 1991-ig emelkedett majd, ezt követően változó ütemű csökkenő tendencia érvényesült. De hasonló tendencia érvényesült a megtermelt cukorrépánál is (2. ábra).

1986-ban 104 ezer ha volt a cukorrépa vetésterülete, ami 1991-re 161 ezerre nőtt (ez 55%-os emelkedésnek felel meg). Az 1990-es évek legkisebb vetésterülete 1993-ban volt (alig 95 ezer ha). 1996-ra a vetésterület 125 ezer ha-ra nőtt, majd ezt követően kisebb hullámzások mellett ismét csökkenés figyelhető meg. 2003-ban 53 ezer ha-on vetettek cukorrépat, 2005-2006-ban pedig enyhe emelkedés, illetve stagnálás volt megfigyelhető.

A termesztett cukorrépa mennyisége 1986-ban 3760 ezer t volt, ami 1991-re 5867 ezer t-ra növekedett, ami egyben a vizsgált időszak legnagyobb cukorrépa termése is volt. Ezt követően kisebb-nagyobb emelkedéstől elte-

2. ábra. A cukorrépa termesztés alakulása 1986–2005 között (szerk. KOMAREK L. 2006). – 1 = összes répatermelés (1000 t); 2 = vetésterület (1000 ha). Forrás: KSH

Sugar beet production between 1986 and 2005 (ed. by KOMAREK, L. 2006). – 1 = beet gross yield (1,000 tons); 2 = sowing area (1000 hectares). Source: Central Statistical Office

kintve csökkenő tendencia érvényesült. 2003-ra a cukorrépa éves termés mennyisége 1802 ezer t-ra esett vissza, ugyanakkor 2004-ben és 2005-ben ismét növekedett a betakarított cukorrépa mennyisége.

További gondot jelentett, hogy a cukorrépa felvásárlási ára az 1990-es évek elejétől kisebb-nagyobb megszakításokkal emelkedett, azonban nem olyan mértékben, hogy igazán ösztönözte volna a termelőket a termőterületek további bővítésére. A cukorrépa felvásárlási ára nem emelkedett olyan mértékben, mint a termelőkre háruló költségek, vagyis az agráröllő nyílása érzékenyen érintette az ágazatot.

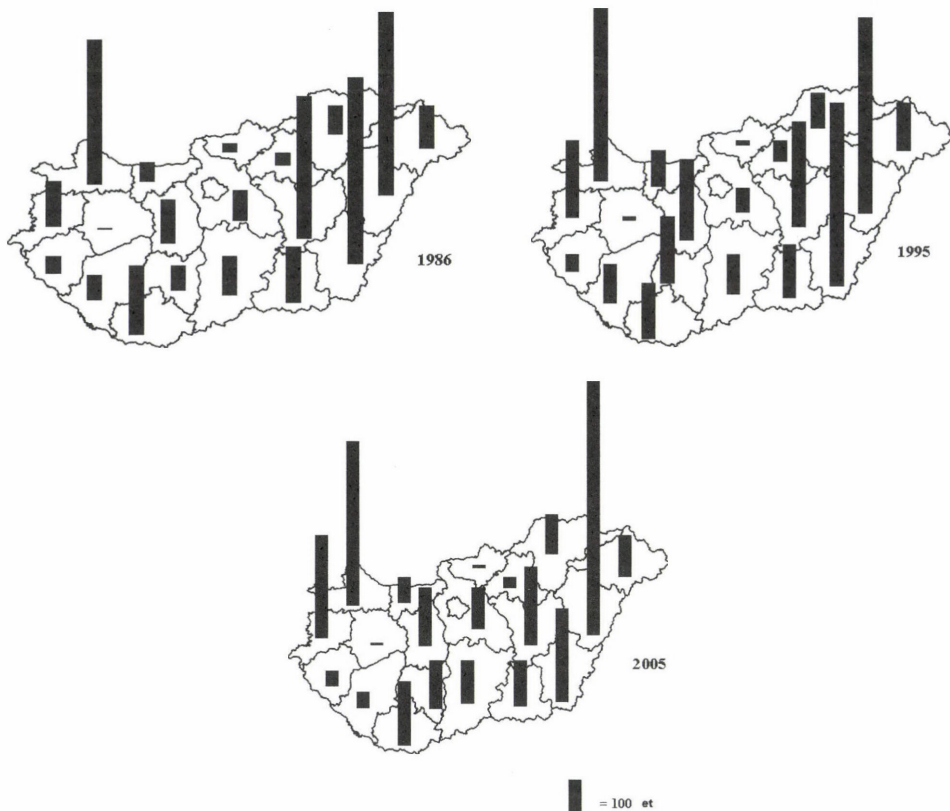
A rendszerváltást követő években a termelősövetkezetek felbomlása a termőterületek felaprózódásához vezetett. Jelentős mennyiségű terület került magánkézbe és ezzel nagymértékben csökkent a koncentrált nagyüzemi répatermesztés is. Ahhoz, hogy a cukorrépa termesztés tovább növekedjen, komoly üzemi beruházásokra lett volna szükség, amit a termelősövetkezetek felbomlása miatt már nem lehetett megvalósítani. Így számos gazdaság kivult a cukorrépa termesztésből. Ezt bizonyítja az 1993-as mélypont is, amikor a cukorrépa vetésterülete 95 ezer ha-ra csökkent.

A termőföld tulajdonosi viszonyainak rendezésével és a cukorgyárak privatizációjával valamelyest az ezt követő években tervezhetőbbé vált a cukorrépa termesztés. 1995 után azonban a cukorgyárak folyamatos bezárásának hatására egyre inkább csökkent a vetésterület is. Csak a nagyobb termést biztosító jó minőségű földeken maradt meg a cukorrépa termesztés. Így a vetésterület napjainkra 53 ezer ha-ra csökkent.

A gyárak bezárásával a cukorrépa területek elsősorban az egykori gyárak környékén csökkentek. Többek között ilyen térségek rajzolódtak ki a

Dél-Alföldön is, ahol a két cukorgyár (Mezőhegyes, Sarkad) bezárásával a cukorrépat sokkal nagyobb távolságra kell szállítani (elsősorban Kabára és Szolnokra). Ehhez azonban jó termő fajtákra van szükség, különben veszteségessé válna a termesztés. A Dunántúlon a répatermesztés elsősorban Petőháza és Kaposvár köré koncentrálódik, mert az osztrák érdekeltségű Agrana a többi üzemet bezárta.

A rendszerváltozás előtti években már felszínre kerültek a cukorrépa termesztést sújtó termelési problémák, amelyek eredményeként a korábbi megyék veszítettek jelentőségükből. 1986-ban elsősorban azokban a megyékben folyt jelentősebb cukorrépa-termesztés, ahol a cukorgyárak működtek. Közülük is kiemelkedett Békés (628 ezer t-ás), Jász-Nagykun-Szolnok (478 ezer t-ás), Hajdú-Bihar (619 ezer t-ás) megye, valamint a Dunántúlon Győr-Moson-Sopron megye (486 ezer t-ás) termelési mennyiségével (3. ábra).

3. ábra. A cukorrépa termelés időbeni változása megyék szerint (1986, 1995, 2005) (szerk.: KOMAREK L. 2006). – A = 100 000 tonna. Forrás: KSH

Temporal change in sugar beet production by counties (1986, 1995, 2005) (ed. by KOMAREK, L. 2006). – A = 100,000 tons. Source: Central Statistical Office

A rendszerváltást követő években a cukorpiac és a mezőgazdaság átalakulása igen érzékenyen érintette a cukorrépa termesztést. Olykor túltermelés, esetenként pedig répahány lépett fel. Ennek egyik oka a piac szabálytalansága volt. 1995-re a cukorrépa termesztés területileg teljesen átrendeződött. Egyes megyékben 1986-hoz képes növekedés tapasztalható. Ilyen megye volt többek között pl.: Fejér, Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron, Somogy és Tolna. Az alföldi megyék közül növekedés következett be Hajdú-Bihar, Bács-Kiskun, és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (3. ábra). (Megjegyzendő, hogy ekkor még mind a 12 cukorgyárunk működött.)

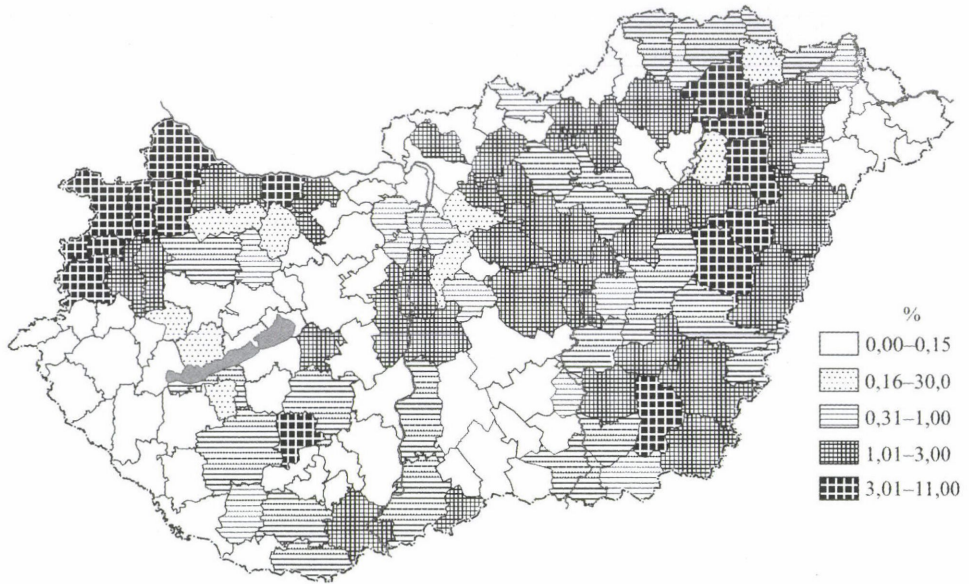
1996-tól a hazai cukorrépa termesztés jelentős mértékben visszaesett és 2003-ban az elmúlt közel 20 év legkisebb terméseredményét érte el. Minden megyében csökkent a megtermelt cukorrépa mennyisége, a legdrasztikusabb visszaesés az alföldi megyékben következett be, ahol időközben elkezdődtek a cukorgyár bezárások. 2004-ben és 2005-ben rekord mennyiségű cukorrépa termett, ami elsősorban a kedvező időjárási tényezőknek is köszönhető, de ugyanakkor a cukorrépa cukortartalma viszonylag alacsony (14–15%) volt (3. ábra).

A cukorrépa termesztés térbeli alakulását legnagyobb részletességgel a 2000. évi mezőgazdasági összeírás adataira támaszkodva tudjuk elemezni. Az adatok aggregációja a kistérségek cukorrépa termesztésében betöltött szerepének alakulását teszi lehetővé. A 4. ábráról leolvasható, hogy a cukorrépa termesztés igen koncentráltan folyik, amelyből kiemelkedik a Tiszántúl és Nyugat-Magyarország.

A Tiszántúlon belüli területi különbségeket jól szemlélteti a térség D-i részének kiemelkedő szerepe (békéscsabai, mezőkovácsházai, orosházai, szarvasi és szentesi kistérségek). Kissé meglepő, hogy a két dél-alföldi cukorgyár bezárása ellenére a termelők, a feldolgozó üzemekkel együtt vállalják a nagyobb szállítási távolságot, mivel a térségben nagyarányban van a cukorrépa termesztésre alkalmas jó minőségű talaj, a termelésnek tradíciója van, rendelkeznek termelési ismeretekkel, gépekkel, stb. ami a nagyobb hozamok elérését biztosítja.

Jelentős cukorrépa termelési koncentráció jellemzi a kabai és a szerencsi cukorgyár környékét. Ebből a térségből elsősorban a balmazújvárosi, hajdúböszörményi, hajdúszoboszlói, püspökladányi, tiszavasvári kistérségek emelkednek ki. Ez a terület kedvező helyzetben van, mert itt működött az ország legfiatalabb, legfejlettebb és legnagyobb kapacitású cukorgyára (Kaba), amelyet 2006-ban bezártak.

Az Alföld többi részén egyébként csak az a két kistérség emelkedik ki, amelyben a cukorgyárak működnek (szolnoki, hatvani). (A hatvani cukorgyár 2003-ban leállt.) Azonban ez nem jelent problémát, mert a Dél-Alföldről is szállítanak cukorrépát a szolnoki cukorgyárba. Később ez az üzem lesz az alföld másik legmodernebb cukorgyára a kabai mellett. Jelentős beruházások folynak napjainkban is (pl. 2002-ben cukorsiló építésére került sor).

4. ábra. A cukorrépa %-os részesedése a szántóföldi vetésszerkezetből kistérségi bontásban, 2000. (szerk.: KOMAREK L. 2004). Forrás: AMÖ 2000

Share of sugar beet (%) within the sowing area of ploughland by microregions, 2000 (ed. by KOMAREK, L. 2004). Source: AMÖ 2000

Nyugat-Magyarországon elsősorban Petőháza környéke, a csornai, a győri, a kapuvári, a kőszegi, a mosonmagyaróvári, és a soproni kistérségek a kiemelkedők. Itt is egy jelentős koncentrálttság figyelhető meg a cukorgyár közvetlen közelében. 2000-ben még az ácsi cukorgyár is működött, igaz itt csak a komáromi kistérségben jelentősebb a cukorrépa vetés területének részaránya.

A Dél-Dunántúlon működő cukorgyár esetében koncentrálttságról nem beszélhetünk. Itt elsősorban a távolabbi területekről szállítják ide a cukorrépát. Ezen a vidéken a dombóvári kistérség emelkedik ki 3,9%-os részarányával.

Összességében megállapítható, hogy a fejlettebb, nagyobb kapacitásokkal rendelkező cukorgyárak esetében a cukorrépa termesztés koncentráltan folyik a feldolgozás közvetlen közelében, mind a gazdasági szervezetek, mind pedig az egyéni gazdaságok esetében. Vannak azonban az országnak olyan cukorgyárjai is, amelyek körül nem alakult ki intenzív termelés, ezért relatíve nagyobb átlagos távolságból történik a cukorrépa szállítása. A répa termesztés alakulására rányomta bélyegét a rendszerváltozás utáni problémák tömege (pl. a termelősövetkezetek hirtelen felszámolása, a gyors privatizáció, a gazdaságok elaprózottsága). A műszaki fejlesztések elmaradtak, egyre korszerűtlenebbé vált a technika, a technológia, elavult volt az eszközállomány, amely tovább rontotta a cukorrépa termesztés helyzetét.

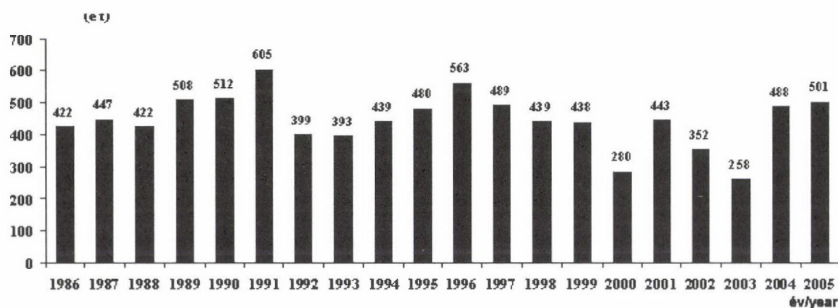
A jelenlegi termőterületek – megfelelő hozamok mellett – a még megfigyelhető anomáliák ellenére a körzetek többségében megnyugtató nyersanyagellátást tesznek lehetővé.

A cukortermelés mennyiségi változása

A cukortermelés gyáranként, országosan eltérő módon és eltérő dinamikával változott. Sem a termelés növekedése, sem annak csökkenése nem volt egyenletes. A vizsgált időszakban érvényesülő tendencia háromszor változott. A 1980-as évek második felétől egészen 1991-ig növekedett, ezt követően visszaesett, majd 1996-ig ismét emelkedett, azóta azonban csökkenő tendenciát mutat egészen 2003-ig. 2004-ben és 2005-ben a jó cukorrépatermésnek köszönhetően a cukortermelésünkben viszont újra pozitív tendencia érvényesült (5. ábra).

1986-ban 422 ezer t cukrot állítottak elő és ez a mennyiség 1991-re 605 ezer t-ra növekedett. A rendszerváltozás követő években nem volt megfelelően szabályozott piac, így túltermelés alakult ki. A privatizációt követően egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy csökkenő fogyasztás és export mellett a cukortermelés növekedését nem lehet tovább fokozni. Így 1992-re az előző évhez képest több mint 60%-al esett vissza a cukortermelés, majd ezt követően egy lassú emelkedés figyelhető meg 1996-ig. 1996-ra a privatizáció nehezen túljutottunk, de a cukortermelés ismét csökkenni kezdett egészen 2003-ig. (2001-ben még egy hirtelen növekedés azonban bekövetkezett.)

Az Európai Unióban mintegy 2 millió ha-on termesztenek cukorrépat, ami a teljes szántóföldi vetésterület 2,5%-a. (Magyarországon csupán 53 ezer ha-on, ami a teljes szántóföldi vetésterület 1,2%-a.) A megtermelt 105–110 millió t cukorrépából évente 14,9–17,9 millió t fehér cukrot állítanak elő. Az EU ré-

5. ábra. A hazai cukortermelés alakulása 1986–2005 között, 1000 t-ban (szerk.: KOMAREK L., 2006). Forrás: KSH

The sugar production in Hungary between 1986 and 2005 in 1000 tons (ed. by KOMAREK, L. 2006). Source: Central Statistical Office

szesedése a világ fehércukor-termeléséből igen jelentős (10%-os). Kimagaslóak a hozamszintek is. Az élvonalas Franciaország, ahol országos szinten képesek 18%-os cukortartalmat és 55 t/ha hozamot elérni. Az EU cukorfogyasztása 12,5–12,8 millió t, az önellátottság foka 120–130%.

Az EU szerepe a világ cukorkereskedelmében szintén jelentős, a világ egyik legnagyobb fehér cukor exportőre. Bár saját fogyasztásánál az EU lényegesen több cukrot állít elő, importja mégis jelentős. Különböző kedvezményes kereskedelmi megállapodások keretében az Unió évi mintegy 2 millió t nyerscukrot importál afrikai és egyéb fejlődő országokból. Ezt a nyerscukrot igen magas, a világpiaci árat többszörösen meghaladó árszinten veszi át. Ezen kereskedelmi megállapodások tulajdonképpen közvetett gazdasági segítyt jelentenek az exportáló államok számára.

A cukor világpiaca az elmúlt 40 év során jelentős változásokon ment keresztül. A termelés 90 millióról 130 millió t fölé nőtt, struktúrája úgy változott, hogy a nádcukor részesedése növekedett (az elmúlt 20 évben 57%-ról 75%-ra). Tehát a világ cukortermelésének növekedése a nádcukor növekedéséből fakad. Az exportoldal is hasonló átalakuláson ment keresztül. A vezető exportőrök részesedése továbbra is meglehetősen nagy és volumenben immár jóval számottevőbb. Kuba domináns szerepének 1990-es évek eleji megszűnését követően Brazília és az EU egyenként 20–25%-os részesedéssel uralják a világpiacot, mellettük feltörekvően van Ausztrália és Thaiföld 5–10%-kal.

Magyarország csatlakozási tárgyalásain napirenden volt a cukor kvóta. A tárgyalások eredményeként a cukor esetében 400,5 ezer t „A” és 1230 t „B” kvótát, az izoglükóz esetében pedig 127,6 ezer t „A” és 10 ezer t „B” kvótát kaptunk. Az „A” kvóta a belpiaci fogyasztást hivatott lefedni, a „B” kvóta a termelési ingadozások elnyelésére szolgál. Az utóbbi keretből exportált cukor jelentős támogatásban részesül. A kvóta „szent”, az azon felüli termelésből fakadó további költségek a termelőt terhelik, erre semmilyen támogatást nem kap. Ebből következik, hogy nem érdemes és nem is szabad többet termelni, mint amennyi az adott évre előírt kvóta mennyisége.

A kvóta a tagállam tulajdona, nem képezheti adás-vétel tárgyát sem vállalatok, sem pedig tagállamok között. A kormánynak évente a nemzeti kvóta 10%-nak felülvizsgálatára, esetleges újrafelosztására elvi jogosultsága van. Az EU ugyanakkor nem határoz meg cukorrépa kvótát sem mennyiségi, sem pedig területi alapon.

Gazdasági összefüggések

A magyar cukorvertikum sajátos, földrajzi jellegű problémaként jelenik meg a termesztés térbeli rendjének, területi optimumának kérdése. A természet területi eloszlása ma még messze van az ideálistól. A rendszerváltozás előtti

években Magyarországon függetlenül a nyersanyag-termesztési lehetőségektől, szinte minden nagyobb tájegységben volt cukorgyár. Ez azonban nem volt kedvező, mert a gyárak gyakran nyersanyagellátási, szállítási gondokkal küszködtek. Ma előfordul, hogy nem, vagy alig kifizetődő a répatermesztés.

Az alapkérdés az, hogy a gyárak rá tudják-e venni a legjobb természeti és gazdasági feltételekkel rendelkező, cukorrépát kis volumenben, vagy még egyáltalán nem termelő gazdaságokat a termelés fokozására, vagy egyáltalán a felvállalására, ill. a gazdaságtalanul termelőket a termesztés beszüntetésére.

A szállítási költségeket a termelők és a feldolgozók közösen viselik, a gyárak szomszédságában lévő gazdaságok érdekeltek a gyárakhoz közeli termesztésben. A rövidebb fuvarozási távolság nyújtotta előny a répa átvételi árában nem jelenik meg. A termelők legfontosabb érdeke a minél nagyobb fajlagos jövedelem elérése. Ha úgy ítélik meg, hogy erre a cukorrépa-termesztés nem alkalmas, érthető, hogy nem fognak cukorrépát termeszteni, még ha közel is van a cukorgyár. (Pl. a kabai cukorgyár bezárását követően a gyár közelében a cukorrépa termelők jelentős része átállt a kukorica termesztésére.)

Korábban a termelők nem voltak érdekeltek a beltartalmi érték növelésében. Gyári érdek volt a magasabb cukortartalom, az egységnyi feldolgozott répából való nagyobb cukornyeredék. Napjainkban az átvételi ár jobban honorálja a nagyobb cukortartalmat, mivel a magasabb cukorkategóriában progresszíven nő a felvásárlási ár. Még azonban ez sem kényszerítette ki a magasabb cukortartalmú, minőségi répatermesztést, és továbbra is megoldatlan probléma, hogy a termelő még mindig nem érdekelt abban, hogy a répának a feldolgozás szempontjából oly fontos technológiai értéke (vagy ami ezzel egyenértékű, a cukorgyári sűrűlé tisztasági hányadosa) javuljon. A végső megoldás talán a fehér-cukor-hozam alapján fizetendő termelői ár bevezetése lehet.

Gyakori vitát vált ki az átadás-átvételnél a szennyeződés (föld, gaz stb.), ill. a fejezetlen répa arányának megállapítása. Ez becsléssel történik, tehát nem lehet kizárni a tévedés lehetőségét. Igaz, hogy ha a termelő nem ért egyet az erre kijelölt gyári alkalmazott általi becsléssel, akkor próbatisztítást végez-tethet. Bár a feldolgozást a fejezetlen répa nehezíti, mégis a cukorrépafejben lévő cukor kinyerésével a gyárak ellenszolgáltatás nélkül többletcukorhoz jutnak. A megoldás talán az lehetne, hogy a gyárak által átvett és feldolgozott répamennyiség közötti különbség ellenértékét valamilyen módon és arányban a termelők számára vissza kellene téríteni.

Ellentét szokott kialakulni a termelők és a feldolgozók között az átadás-átvétel időpontjának, a szállítás ütemezésének kérdésében is. A szántóföldi tárolásnál fellépő tömeg- és digestiócsökkenésből eredő anyagi veszteség nagyobb, mint a kapott ütemezési felár. A különbség teljes egészében a termelő vesztesége, mert az átvételre a kitaroláskor kerül sor. Sok közös érdek is hat a termelők és a feldolgozók kapcsolatára. Ilyen az anyagi-műszaki színvonal

emelése, a természeti tényezőket jobban kihasználó termesztési technológiák kidolgozása, új, korszerűbb fajták köztermesztésbe vonása, a termőtáji szakosodás általi hatékonyságnövelés.

A jövedelmezőség javítása érdekében alapvető feladat olyan közgazdasági környezet teremtése, amely a termesztés területi rendszerének fokozatos javulását, optimálisához való közeledését váltja ki. Azaz a cukorrépa-termesztés olyan módon való versenyképessé tételével kell elérni a gyárakhoz közeli jó adottságú területek fokozottabb termesztésbe vonását, hogy kedvezőtlen termőhelyi adottságokkal bíró új termelők ne jelenjenek meg a vertikumban, sőt az eddig veszteségesen működők is kilépjenek a termesztésből. Ehhez a felvásárlási árakat a jelenleginél is differenciáltabban kell kialakítani, azokat a szállítási, területi, répaminőségi szempontokat, gyárkörzeti sajátosságokat kell érvényesíteni.

A termelők és a feldolgozók közötti kapcsolatok elmélyítésének számos lehetőség nyílik. Ilyenek pl. a gyárak általi mezőgazdasági gépbeszerzés és azok a termelőkhez való kihelyezése; a termelő- és feldolgozóüzemek által létrehozandó közös fejlesztési alap; a termelőkkel hosszú távú kölcsönösen előnyös termeltetési szerződések megkötése; bizonyos szempontok (szállítás, répaminőség stb.) szerinti differenciált felárfizetés; a nagy hatékonyságú, az egyéni kistermelők gondosságára alapozó szakcsoportos répatermesztés támogatása a cukorgyárak által; a kutatási programok közös finanszírozása stb. Ezzel párhuzamosan fel kell oldani a termelők és a gyárak közötti ellentéteket.

Harmonikus kapcsolatot hosszú távon csak kölcsönös anyagi érdekeltségen nyugvó korrekt partneri viszony hozhat. A vállalati magatartásban megvalósítandó feladat a veszteség- és költségcsökkentés, a jobb szervezés, a gépek, berendezések ésszerűbb kihasználása, az új tudományos eredmények gyors adaptálása, a szemléletben pedig a hosszú távú jövedelemérdekeltségre való törekvés.

A cukorvertikum fejlesztésének lehetőségei, perspektívái

A cukorvertikum fejlesztésének szükségességét és lehetőségeinek megítélését illetően abból indulhatunk ki, hogy figyelembe véve termelési adottságainkat, a tradíciót, kultúránkat, valamint a cukoripar változásait, a hazai fogyasztást hosszú távon is célszerű saját termelésre alapozni.

A vertikum továbbfejlesztése az alapanyag termelésben, a feldolgozásban, a melléktermékek hasznosításában, az integrációs kapcsolatok területén szükséges és lehetséges. Cukorrépa termesztésünk az utóbbi 10 évben sokat fejlődött, általában nőttek a hozamok, sokat javult a répa cukortartalma. Eredményeink ennek ellenére elmaradnak a nyugat-európai országokétól.

A cukorrépa feldolgozásában a hatékonyság javítása a cukorkinyerés növelésével, ebből adódóan a feldolgozási költségek csökkentésével lehetséges. Cukorgyáraink kb. 80–90 napos feldolgozási kampányban képesek a répatermést feldolgozni. A termesztésben jelentős a gyári feldolgozás során keletkező melléktermék. A megtermelt melasznak mintegy 80%-át a szeszipar és más élelmiszeripari szakágazat használja fel, 20% pedig takarmányozásra kerül.

A termelési integrációs kapcsolatok azzal összegezhetők, hogy a kívánt termelési színvonalban és a minőségi termelésben az utóbbi 10 évben a várt eredmények csak részben valósultak meg. Elsődleges feladat a termelés mennyiségének, minőségének és költségeinek a javítása. Ezzel lényegesen javulhatna az ágazat gazdasági pozíciója, jövedelmezősége.

A magyar cukoripari vertikum, fejlődési lehetőségei adottak. Egyre fejlettebb technikát-technológiát, jobb üzem és munkaszervezést kell alkalmazni a termelés és feldolgozás területén is. A meglévő cukorrépa-feldolgozó üzemek fejlesztésével egyre versenyképesebbek vagyunk az Európai Unióban. Azonban fontos figyelni arra is, hogy a cukorrépa-feldolgozó üzemek külföldi tulajdonban vannak, ami némi bizonytalanságot jelenthet számunkra. Igaz, hogy a magyar cukorrépa és az abból előállított cukor nagyon jó minőségű, de nem kizárt, hogy a gyárak számát tovább csökkentik. Előfordulhat, hogy a külföldi cégek esetleg az otthon előállított cukrut szeretnék beszállítani Magyarországra, ami kedvezőtlenül hatna a cukorrépa termesztésünkre és az egész cukoripari vertikumra, esetleg a fogyasztásra is. A fogyasztói árak még magasabbra emelkednének, mert az EU-ban magasabb áron tudják előállítani a cukrot, mint itthon. Az azonban bekövetkezhet, hogy saját otthoni piacukon kialakult túltermelésüket csökkenteni tudják.

A cukorrépából előállított cukor iránti kereslet megfelelő piaci viszonyok esetén növekedhet. Az izocukor iránti kereslet növelésére nincs további lehetőség, mert nem olyan jó az élettani hatása és az élvezeti értéke. Elsősorban olyan élelmiszerekben használják fel, amelynek viszonylag rövid a szavatossága, mert az izocukor is rövid ideig tartható el. (Azaz nem korlátlan a szavatossági ideje, mint a répacukornak.)

Annak érdekében, hogy a lehető legtöbb cukrot lehessen kinyerni a répából, csökkenteni kell a cukorrépa „légzése” során fellépő cukorvesztéséget, vagyis az átrakódások számát és ezzel a répa törését is minimálisra kell csökkenteni. Ahhoz pedig, hogy alacsony gyári répakészlet is elegendő legyen, biztosítani kell a gyár folyamatos ellátását. Ebben már a logisztikának is szerepe kell hogy legyen, mert az a jó, ha a nyersanyag a meghatározott időben, meghatározott helyen megfelelő mennyiségben rendelkezésre áll. Ezt a jobb logisztikai szervezéssel el lehet érni.

Az agrotechnikai eszközök fejlesztésével hatékonyabb lehetne a cukorrépa termesztés is. Szükség lenne arra, hogy a cukorgyárak a cukorrépa termelőkért kezességet vállaljanak a fejlesztési célok elérése érdekében. Ehhez

azonban ki kell alakuljon közöttük a megfelelő partneri és gazdasági kapcsolatok. Ne csak haszonorientált legyen a cukorrépa termelés és feldolgozás. Közösen jelentős eredményeket tudnának elérni.

Összefoglalás

A mintegy 150 éves múltra visszatekintő magyar cukorgazdaság története során számos fellendülési és válságperióduson ment át. Ilyen periódusok az utóbbi években is megfigyelhetők. A cukorgyárak száma a rendszerváltozást követő privatizáció során folyamatosan csökkent, amely elsősorban a cukoripar versenyképességének visszaesése, a cukor fogyasztásának mérséklődése és az export veszteségessé válásának tudható be. (1990-ben 12 cukorgyár működött, napjainkban pedig 4.)

Az élelmiszeriparon belül a privatizáció folyamata a cukoriparban az elsők között kezdődött el, amelynek eredményeként az 1990-es évek végére a teljes cukoripari vertikum külföldi irányítás alá került. Ennek oka az volt, hogy a rendszerváltozáskor a magyar cukorgyárak gazdaságilag a csőd szélén álltak, és nem volt olyan magyar tőkeerős befektető, aki a több milliárd forintos tőkeemelését megvalósította volna.

A répatermő területek nagysága 1986–2005 között változó volt. A cukorgyárak bezárása is negatívan érintette a cukorrépa termesztés alakulását. Csak azokban a körzetekben maradt meg a cukorrépa termesztés, ahol nagyobb termést biztosító jó minőségű földek álltak rendelkezésre. A legkedvezőtlenebb helyzetbe a Dél-Alföld került, ahol két cukorgyárat (Mezőhegyes, Sarkad) is bezártak.

Sajnos a cukorrépa termesztés nem eléggé jövedelmező. A termésátlagok a vizsgált években nagy ingadozást mutattak. Ez elsősorban az időjárási tényezőkre, másrészt a termesztés színvonalbeli eltéréseivel magyarázható. A 17 év alatt a répa átvételi cukortartalma szerény mértékben, de nőtt. Az egyes körzetekben termelt nyersanyag beltartalmi értékei között azonban különbségek vannak. Ezek kihatnak a gyári feldolgozás eredményességére is. A termésátlagok növelése mellett a cukortartalom emelése is lényegesen javítaná a termesztés területi hatékonyságát.

A cukorrépa feldolgozás nemzetközi relációban túl költséges. Okai: nagy a szállítási távolság, hosszú a cukorrépa tárolási ideje, az optimális alatt van a cukorgyárak egyenkénti kapacitása. A cukorgyárak a szállítás szempontjából is nagyon eltérő helyzetűek. A legjobb helyzetben a kabai, szolnoki, és kaposvári üzemek vannak. Mivel a szállítás egyre nagyobb költségtényező, fontos feladat a répatermesztés gyárhoz való közelebb vitele, ill. csak olyan távoli területeken való megtartása, ahonnan magas cukortartalmú, jó alapanyag remélhető.

Hazánkban a kisebb feldolgozó-kapacitások miatt a termés kb. felét tartósan tárolni kell. A szabad ég alatti tárolás kényszermegoldás, amelynek végén a cukorvesztés már igen nagy. A veszteségek csökkentéséhez korszerű, szellőztethető tárolók építésére lenne még szükség.

A feldolgozó-kapacitás az utóbbi években országos viszonylatban növekedett. Ez elsősorban a műszaki-technikai fejlesztéseknek volt köszönhető. A növekedést leginkább a kabai, szerencsi, szolnoki üzemek fejlődése eredményezte. Jelenleg egy magyar üzem átlagos napi teljesítménye kb. 6230 t/nap. Az előbb említett üzemeket is a továbbiakban fejleszteni kell, hogy az Európai Unión belül ezen üzemek versenyképesek maradjanak. Az EU-ban ugyanis csak azok a cukorgyárak működnek gazdaságosan, ahol az évi kapacitáskihasználtság 100 ezer t évente.

A cukortermelés országosan a 17 év során ingadozva változott. A rendszerváltozást követően túltermelés alakult ki. Ennek oka, hogy nem volt megfelelően szabályozott piac. Az 1990-es évek második felében csökkenés volt jellemző.

A cukorvertikum fejlesztésének szükségességét és lehetőségeinek megítélését illetően abból indulhatunk ki, hogy figyelembe véve termelési adottságainkat, kultúránkat, valamint a cukoripar változásait, a hazai fogyasztást hosszú távon is célszerű saját termelésre alapozni. A vertikum továbbfejlesztése az alapanyag termelésben, a feldolgozásban, a melléktermékek hasznosításában, az integrációs kapcsolatok területén szükséges és lehetséges. Cukorrépa-termesztésünk az utóbbi 10 évben sokat fejlődött, nőttek a hozamok, sokat javult a répa cukortartalma. Eredményeink ennek ellenére elmaradnak a nyugat-európai országokétól, emiatt az ágazat fejlesztése a figyelem középpontjában kell, hogy álljon. Ha azt akarjuk, hogy a mintegy 150 éves múltra visszatekintő cukorvertikumunk jövedelmező és versenyképes legyen, nélkülözhetetlen a termésátlagok és a répa cukortartalmának növelése.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALMI FORRÁSANYAGOK

- ABONYINÉ PALOTÁS J. 1974a. A cukoripar nyersanyagszállítása. – Figyelő. pp. 9–10.
- ABONYINÉ PALOTÁS J. 1974b. A Dél-Alföld élelmiszeripari nyersanyagainak körzeten belüli áramlása. – *Ipargazdaság*. 1. pp. 28–30.
- ABONYINÉ PALOTÁS J. 1975. Élelmiszeriparunk felszabadulás utáni fejlődésének főbb vonásai és fejlettségi szintjének területi differenciáltsága. – Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- BÉLTEKI B. 1985. A cukorvertikum gazdaságossága. pp. 7–144.
- BOROS I. 2000. A cukorrépa minőségének hatása a cukorgyárak környezetvédelmi helyzetére. – *Cukoripar* 2. pp. 56–58.
- Cukoripari Terméktanács 2002. Hosszú távra szóló szállítási jogokat kaptak a cukorrépa-termesztők. – *Cukoripar* 2. pp. 47–48.
- FISCHER B. 2002. A cukorvertikum helyzete a cukorpiaci rendtartás bevezetését megelőzően. – *Cukoripar* 2. pp. 43–44.

- FÓRIÁN Z. 2002. A jövő cukorszektora – a cukorszektor jövője. – Cukoripar 2. pp. 53–55.
- GURZÓ I. 1989. A magyar cukorgazdaság földrajzi szempontú vizsgálata. pp. 1–113.
- HAJDÚ I.-né-LAKNER Z. 1999. Az élelmiszeripar gazdaságtana. – Mezőgazd. Kiadó, Bp., 552 p.1
- HAMAR J. 1995. A magyar ipar versenyképessége nemzetközi összehasonlításban: a termelékenység főbb tényezői, növelésének lehetőségei és korlátai. pp. 5–65.
- HARASZTI T. 2002. A Sárvári Cukorgyár. – Cukoripar 2. pp. 67–74.
- JUHÁSZ G. 2002. A Mezőhegyesi Cukorgyár. – Cukoripar 1. pp. 33–38.
- KOCZKA Z. 2002. Világpiaci kihívások és az EU cukorrendtartása. – Cukoripar 2. pp. 49–56.
- KOMAREK L. 2004a. Egy ágazat mozgalmas évei. – Magyar Mezőgazdaság 9. pp. 26–27.
- KOMAREK L. 2004b. A hazai cukorvertikum kialakulása és fejlődése, különös tekintettel a rendszerváltozás utáni időszakra. – A Földrajz Tanítása 12. 2. pp. 3–8.
- KOMAREK L. 2005. A Dél-Alföld élelmiszergazdasági árualap-változásának sajátosságai a rendszerváltozás óta. – MTA SZAB Szeged, Kézirat, 56 p.
- KOVÁCS G. 2002. Kihívások a cukorral szemben. – Cukoripar 1. pp. 15–19.
- Magyar Statisztikai évkönyvek. KSH, Bp.
- Megyei Statisztikai Évkönyvek. KSH, Bp.
- MOLNÁR T. 2002. A Sarkadi Cukorgyár. – Cukoripar 2. pp. 63–66.
- OLÁH T. 2000. CIE Marketing Szeminárium. – Cukoripar 3. pp. 93–94.
- RASKÓ Gy. 1999. Az élelmiszeripar privatizációja Magyarországon. pp. 51–54.
- SÍKI J.–TÓTH ZSIGA I. 1997. A magyar élelmiszeripar története. pp. 54–57, 181–215.
- SZABÓ R.–TÓTH F. 2002. *Volt egyszer a Selypi Cukorgyár.* – Cukoripar 3. pp. 115–120.
- ZSIGMOND A.–BÁDONYI Gy.–BOROS I.–HORVÁTH E. 1996. Az 1995. évi kampány értékelése. – Cukoripar 3. pp. 89–100.
- ZSIGMOND A. 2000. Az 1999. évi kampány értékelése. – Cukoripar 3. pp. 83–92.
- ZSUGYELIK G. 2000. Magyarország EU csatlakozás a cukortermelők és a felhasználók szempontjából. –Cukoripar 2. pp. 45–53.

A helyközi autóbusz-közlekedés aktuális problémái

SZABÓ SZABOLCS¹

Abstract

Current issues of coach lines in Hungary

At present almost all Hungarian settlements are accessible by coach services, however, operation of this transport network may cause difficulties, first of all in peripheral regions with small villages. Accordingly, the idea has arisen that coach traffic should be rationalized in a way similar to the railway service. These peripheral regions are located typically in most underdeveloped parts of Hungary, for that reason number of personal cars per 1000 inhabitants of these settlements is rather low; and public transport facilities are deficient here as well. The spatial mobility of population of these regions are highly limited due to poor accessibility by public transport facilities, which hinders commuting to work and in some cases adversely influences shopping habits of the local people. The quality of life of the local residents is also being deteriorated. This case study focuses on the problems caused by alteration of coach line schedules in a backward region (in the neighbourhood of Dombóvár).

Bevezetés

Magyarországon a helyközi közúti tömegközlekedés hálózata² csaknem egy évszázaddal később épült ki, mint a vasúthálózat. A szilárd burkolatú főutak, majd alsórendű utak hálózatának létrejöttét követően a közúti tömegközlekedés (távolsági és helyközi autóbusz-közlekedés) egyre nagyobb szerepet játszottak a településközi kapcsolatok fenntartásában, majd a tömegközlekedésnek ez a területe a vasúthálózat racionalizálásával egyes térségekben át is vette a vasút szerepét. Ma már a települések döntő többsége elérhető menetrend szerint közlekedő autóbuszjáratokkal.

Az utóbbi évtizedekben azonban, elsősorban a periférikus helyzetű aprófalvas térségekben, egyre nagyobb nehézségekkel lehet csak működtetni e hálózatot, ezért a helyközi autóbusz-közlekedésben is felmerült – a vasúthálózathoz hasonlóan – a hálózat

¹ ELTE TTK, Általános Gazdaságföldrajzi Tanszék. Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a. szabosz@ludens.elte.hu

² A tömegközlekedés és a közforgalmú közlekedés kifejezéseket jelen esetben szinonimaként alkalmazzuk, bár a tömegközlekedés szűkebb fogalom (BERCZIK A. 2003).

racionalizálásának gondolata. Mivel e területek jellemzően az ország legelmaradottabb térségei, a lakosság közlekedési lehetőségeinek beszűkülését figyelhetjük meg, mivel az egyéni közlekedés magasabb fajlagos költségei miatt a személygépjárművel való ellátottság jóval alacsonyabb az országos átlagnál.

Az utazási igényeknek nem megfelelő közlekedési lehetőségek korlátozzák az érintett térségek lakosságának térbeli mozgását, ami munkavállalási és vásárlási szokásaikat is befolyásolja, de az alapvető szolgáltatásokat sem tudják kielégítő módon elérni. Mindez értelemszerűen hatással van az ott élők életminőségére is. Kérdés az, hogy a jövőben milyen változások várhatóak a jövőben, és hogyan lehet megoldani e problémákat.

Előzmények

A hazai személyszállítás szerkezete az utóbbi másfél évszázadban többször is átalakult. A magyar vasúthálózat kiépülése (bár kezdetben kétségtelenül az áruszállítási igények kielégítése volt a fontosabb) a közlekedési szokásokat alapvetően megváltoztatta, az aktivitási hatótávolság³ megnövekedése révén. A közutak ekkor elsősorban a rövid távú utazások terén játszottak jelentős szerepet. A közúti közlekedést akadályozta a földutak időszakos járhatatlansága is.

A szilárd burkolatú közúthálózat alapjait csak a 19. sz. végén, ill. a 20. sz. elején fektették le. A pormentesített úthálózat a falvakat összekötő földutak fejlesztésével kezdett kiépülni, vagyis történelmi nyomvonalon haladt, és így kezdetben az infrastruktúra hiányos térségek kimaradtak a fejlesztésből (FRISNYÁK S. 1999). Az első világháborút megelőző évben azonban már 28 000 km közút⁴ volt Magyarországon, aminek csupán 4%-a volt pormentesített (kő-, aszfalt-, és keramit-burkolatú), 54%-a makadámút és 42%-a földút. A kőzúzalékkal épített utak azonban ekkorra már elavultnak számítottak, mert az egyre növekvő számú személygépjárművek, a szekerekkel ellentétben, már nem tömörítették, hanem tönkretették a makadám és földutakat (FRISNYÁK S. 1999). Országos viszonylatban a korszerű pormentes burkolattal rendelkező utak az 1970-es években már többségben voltak. Mára már a kb. 30 000 km hosszú úthálózat több mint 95%-a ilyen borítású.

A folyamatosan kiépülő burkolattal ellátott úthálózat adta lehetőségek kihasználásával az 1910-es években sorra indultak a távolsági járatok, a posta szervezésében (1910: Károlyváros – Plitvicei tavak, Szabadság-hegy – János-hegy, Soroksár – Alsónémedi; 1911: Kassa, Igló és Bártfa környéke). Ezek azonban részben idényjellegűek voltak, másrészt nem alkottak összefüggő hálózatot.

A szervezett, menetrendszerű helyközi autóbusz-közlekedés 1927-ben indult el Magyarországon, a Magyar Kir. Államvasutak Autóközlekedési Rt.

³ „A kiindulópont és a cél közötti különbség a térbeli mozgás során...” (BERÉNYI I. 1997. 108 p.)

⁴ Ebben nincsenek benne a községi utak java részét képező dűlőutak, amelyek hossza ekkor kb. 45 000 km volt (FRISNYÁK S. 1999).

szervezésében (MAVART, majd később MÁVAUT – Magyar Államvasutak Autóbusz Üzeme néven)⁵. A MAVART már az első évben 20 vonalból álló, összesen 1138 km hosszú hálózatot alakított ki. Természetesen az autóbusz-közlekedésnek azon térségekben volt jelentősége, ahol nem volt rentábilis az előregedett vasútvonalak felújítása. 1933-ban együttműködési szerződést írtak alá a Magyar Posta Autóbusz Üzemével, majd a MATEOSZ-szal (Magyar Teherfuvarozók Országos Szövetsége), így gazdaságosabban lehetett szervezni a személyszállítást és árufuvarozást az egész ország területén. Az autóbusz-közlekedés személyforgalmon belüli részesedésének növekedéséhez a vasúti szárnyvonalak felszámolása is hozzájárult. 1959–1982 között kb. 700 km normál nyomközű, és kb. 1200 km keskeny nyomközű vasúti szárnyvonalat számoltak fel, a forgalmat pedig közútra terelték. Bár az átterelés kapcsán a menetjegyek ára növekedett, de az autóbusz-megállók kedvezőbb fekvése miatt a ez az utazási forma részben komfortosabbnak bizonyult (A kisforgalmú... 1977).

A helyközi tömegközlekedés szervezésében fontos változás volt, amikor a már említett MÁVAUT 1961-ben egyesült az 1949-ben létrehozott Teherautó Fuvarozási Nemzeti Vállalattal (TEFU), így létrejött az Autóbusz-közlekedési Vállalat (AKÖV), majd még ebben az évben elkezdődött a megyei AKÖV-ök szervezése. 1968-ban újabb átszervezés következett, ekkor alakult meg az Autóbusz-közlekedési Tröszt, és így a megyei és fővárosi leányvállalatok közös irányítás alá kerültek. A vállalat 1970-ben vette fel a mai napig is használatos „Volán” nevet. 1984-ben önállósodtak a megyei Volán vállalatok, majd egyes megyei vállalatok tovább darabolódtak (pl. a Mátra Volán Vállalatból jött létre az Agria, a Hatvani, és a Mátra Volán Vállalat, de hasonlóként járt a Veszprém megyei társaság is, ahol jelenleg a Balaton, a Bakony és a Somló Volán működik). A Volán Tröszt nevét 1989-ben Volán Egyesülésre változtatták, majd az ezt követő években az egyes tagszervezetek részvénytársaságokká alakultak. Jelenleg 58 Volán társaság létezik, bár ezek között találunk személyszállítással (24 közszolgáltatási feladatként⁶ helyközi személyszállítást végző társaság és 4 helyi tömegközlekedési társaság) és áruszállítással foglalkozó cégeket is (pl. a Közép-Európa legnagyobb és legmodernebb flottájával rendelkező Waberer's Holding Rt. is a Volán Egyesülés tagja) (Volán Évkönyv, 2004).

A Volán társaságokon kívül természetesen van még néhány önkormányzati, ill. magántulajdonban lévő közlekedésszervező⁷, de ezek országos viszonylatban nem meghatározóak.

⁵ A MAVART, a Magyar Postával ellentétben, nem csak személyszállítással, hanem áruszállítással is foglalkozott.

⁶ 62./1996. sz. Országgyűlési határozat alapján.

⁷ BKV Rt, 4 db többségében, és 20 db teljes mértékben települési önkormányzati tulajdonú részvénytársaság, 6 db helyközi koncessziós magántársaság (JÁMBORNÉ A.E. 2004).

A Volán Egyesülés szerepe napjaink helyközi tömegközlekedésében

A Volán Egyesülés napjainkban fontos, és megkerülhetetlen szereplője a helyközi tömegközlekedési piacnak. 3132 települést érintenek a tagszervezetek járatai, és ezek majd' kétharmadában nincs vasútállomás. Összességében a tömegközlekedésen belül az utasszám alapján 69,2%-os (egyéb autóbusz társaságok⁸ további 9,2%), az utaskilométer alapján pedig 42,7%-os (egyéb autóbusz társaságok további 11,3%) részesedéssel bír, de az egy utas által átlagosan megtett távolság jóval elmarad a vasúthoz képest.

A Volán társaságok teljesítménye helyközi viszonylatban, éves szinten hozzávetőlegesen 0,5 milliárd utas és 9 milliárd utaskilométer volt az utóbbi években (1. táblázat). A helyközi személyszállítás a Volán társaságok teljes személyszállítási teljesítményének 34,7%-a, a megtett utaskilométernek pedig a 65,1%-a. A teljes autóbusz-állomány 73,6%-a vesz részt a helyközi személyszállításban, vagyis ennek ellátása az elsődleges feladatuk. Helyzetüket alapvetően meghatározza az a tény, hogy a személyközlekedésen belül a közforgalmú közlekedés aránya az utóbbi évtizedekben folyamatosan csökkent (2. táblázat). Különösen jelentős ezen belül az autóbusz-közlekedés folyamatos visszaszorulása, bár nemzetközi viszonylatban Magyarországon még mindig magas az autóbusszal megtett utaskilométer egy főre jutó értéke (ERDŐSI F. 2000). Mint látható, a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium (továbbiakban GKM) várakozásai szerint a közforgalmú közlekedés visszaszorulása a jövőben is folytatódik. Mindez több okra vezethető vissza:

A személygépjárművek száma folyamatosan növekszik, mára már meghaladja a 2,8 milliót, és ennek megfelelően egyre többen választják ezt a kényelmesebb és rugalmasabb közlekedési módot. Mivel az ezer főre jutó személygépjárművek számát tekintve még jelentősen le vagyunk maradva a nyugat-európai országoktól⁹, a jövőben az egyéni közlekedés további térnyerése prognosztizálható.

A Volán társaságok járműállománya rossz állapotban van, ami az utasok komfort-érzetét rontja, és ez további utasszám-csökkenéshez vezet. A menetrend hiányosságai miatt egyre többen fordulnak el kényszerűségből a buszközlekedéstől.

Ez utóbbi két problémakör alapvetően a Volán társaságok kedvezőtlen gazdasági helyzetével magyarázható. A gazdaságossági kényszer a közlekedésszervezőt arra ösztönzi, hogy a meglévő járműállományt a lehető legjobban kihasználja, vagyis csak akkor és ott közlekedjenek, ahol és amikor megfelelő számban van utas, és így a férőhely kihasználtság magas. A társaságok több

⁸ Ezen túlmenően 16 országba közlekednek nemzetközi járatok, de ez nem tárgya a vizsgálatnak.

⁹ Nyugat-Európában jellemzően 400–500 szgk/1000 lakos.

1. táblázat. A menetrend szerint helyi és helyközi személyszállítást végző Volán társaságok legfontosabb adatai, 2003*

Társaság neve	Központja	Fontosabb teljesítmény- és állománymutatók			
		Szállított utasok száma, millió fő	Helyi és helyközi utaskilométer, millió ukm	Helyközi forgalomban közlekedő autóbuszok száma, db	Foglalkoztatottak száma, fő
Agria Volán Rt.	Eger	43,5	401,2	199	712
Alba Volán Rt.	Székesfehérvár	86,0	766,0	364	1324
Bakony Volán Rt.	Pápa	21,4	270,7	149	545
Balaton Volán Rt.	Veszprém	37,0	338,6	176	651
Bács Volán Rt.	Baja	10,0	156,1	97	330
Borsod Volán Rt.	Miskolc	70,7	885,1	503	1989
Gemenc Volán Rt.	Szekszárd	37,0	468	254	926
Hajdú Volán Rt.	Debrecen	131,0	789,2	356	1296
Hatvani Volán Rt.	Hatvan	6,0	102,0	65	181
Jászkun Volán Rt.	Szolnok	53,3	450,7	242	630
Kapos Volán Rt.	Kaposvár	25,7	373,8	230	815
Kisalföld Volán Rt.	Győr	100,6	1092,8	-	1811
Körös Volán Rt.	Békéscsaba	37,9	435,6	223	813
Kunság Volán Rt.	Kecskemét	45,2	429,4	239	639
Mátra Volán Rt.	Gyöngyös	14,0	297,5	151	391
Nógrád Volán Rt.	Salgótarján	40,6	349,4	225	799
Pannon Volán Rt.	Pécs	36,3	530,3	332	1166
Somló Volán Rt.	Ajka	18,5	254,4	147	515
Szabolcs Volán Rt.	Nyíregyháza	67,1	527,2	315	1179
Tisza Volán Rt.	Szeged	86,6	477,7	405	1486
Vasi Volán Rt.	Szombathely	38,5	408,8	227	835
Vértés Volán Rt.	Tatabánya	60,9	657,8	325	1064
Volánbusz Rt.	Budapest	102,0	2104,0	986	3436
Zala Volán Rt.	Zalaegerszeg	64,9	596,1	321	1167
<i>Összesen:</i>	-	1234,7	13162,4	6531	24700
<i>ebből helyközi</i>	-	509,0	9181,0	5116	-
Csak helyi közlekedéssel foglalkozó társaságok ¹	Kaposvár	19,7	67,1	43	117
	Miskolc	108,2 ²	417,8 ¹⁰	203	1238
	Pécs	95,3	346,2	165	474
	Szeged	0 ¹⁶	0 ¹⁶	0 ¹⁶	316

*A Volán Évkönyv 2004. adatai alapján szerk.: SZABÓ SZ. 2005.

¹ Kaposvári, Miskolci, Pécsi, és Szegedi Közlekedési Rt.

² Csak az autóbusszal szállított utasokat számolva.

2. táblázat. A személyszállítás szerkezetének változása Magyarországon, 2003 (%)
(utaskilométer alapján)

Közlekedési eszköz	1980	1990	2000	2015*
személygépjármű	40	58	60	64–70
autóbusz	45	27	26	16–20
vasút	14	13	11	8–12
repülő	1	2	3	6–8

*a GKM által elkészített különböző forgatókönyvek legalacsonyabb és legmagasabb értékei.

Forrás: GKM 2003

település esetében, főleg a kisfalvakban, csak a GKM által előírt minimális közlekedési ellátást igyekeznek érvényesíteni menetrendjükben¹⁰. A közlekedésszervezők gazdálkodását korlátozza az a tény is, hogy a GKM az árhatóság szerepét is betölti, vagyis nem szabadáras szolgáltatásról beszélünk. Az árak megállapításáról szóló 1990. évi LXXXVII. Tv. úgy rendelkezik, hogy a tevékenység nyeresége biztosított legyen, ez valójában az antiinflációs és szociális törekvések miatt nem valósul meg. Problémát okoz az is (a vasúthoz hasonlóan), hogy a kedvezményes menetjeggyel, ill. díjmentesen utazók után járó menetdíj-kiegészítést (2004. évi XXXIII. Tv.) nem a valós utazások után, hanem a fizető utasok után országosan egységes átlagkulcs alapján kapják (JÁMBORNÉ A.E. 2004).

A közeljövő nagy kérdése, hogyan valósul meg a Volán társaságok privatizációja? Ennek többféle változata is elképzelhető:

a) Amennyiben magántulajdonba kerülnének, valószínűleg csak akkor maradhatnának meg a gazdaságtalanul üzemeltethető járatok, ha az állam teljes mértékben rendezné a menetdíj-kedvezmények után járó árkiegészítést, vagyis az eladásból származó egyszeri nagy bevételt az állam növekvő kiadásai követnék. Az előnyök közé sorolható azonban a járműpark megújítása, amire a gazdaságos üzemeltetés kényszere fogja rábírní az új tulajdonost.

b) Amennyiben a Volán társaság által kiszolgált települések önkormányzatai vennék meg a társaságokat (feltehetően jelképes összegért), akkor a már meglévő járatok mindenképpen megmaradnának, de a járműpark felújítására nem lenne elegendő forrásuk. Valószínűsíthető az is, hogy a sokszereplős tulajdonosi szerkezet miatt folyamatos viták kísérik a társaságok működését.

c) Ha azon települések kapnák meg a társaságokat (feltehetően szintén jelképes összegért), amelyekben a társaságok központja fekszik, akkor várható

¹⁰ A 2004. évi XXXIII. Tv. szerint a helyközi autóbusz közlekedés biztosítása állami feladat, így a menetrendet véső soron a minisztérium fogadja el, de a minisztérium kénytelen alkalmazkodni a közlekedésszervező igényeihez.

a gazdaságtalan helyközi járatok számának csökkentése, és a helyi közlekedés biztosításának előtérbe kerülése.

A sok bizonytalanság miatt egyelőre nincs napirenden a privatizáció, a legfrissebb hírek szerint 2006-ig biztosan nem kerül rá sor. Ezt bizonyítja az is, hogy 2004 végén az ÁPV Rt. a Volán társaságok 6 MdFt-os tőkeemeléséről döntött, amelynek nagyobb része új járművek beszerzését szolgálja.

Esettanulmány

Az előzőekben vázolt problémák megvilágítása érdekében érdemes megvizsgálni egy konkrét esetet is. A Tolna megyei Gemenc Volán Rt. a 2004 december 12-én életbe lépett új menetrendjében¹¹ módosította a Dombóvár és Várong között közlekedő buszjáratok menetrendjét. Az intézkedés Alsóhetény (közigazgatásilag Kapospula része), Lápafő, Nak és Várong községek lakosságát érintette érzékenyen, mivel az érintett útszakaszon átmenő forgalom gyakorlatilag nincs, és a környékbeli városok közül csak Dombóvár érhető el közvetlen járáttal. Az elmúlt években az egyes önkormányzatok felvetették közvetlen kaposvári járatok indításának a lehetősége is, de a Kapos Volán Rt. különböző közlekedéstechnikai és szervezési okokra hivatkozva ezt nem tartotta kivitelezhetőnek.

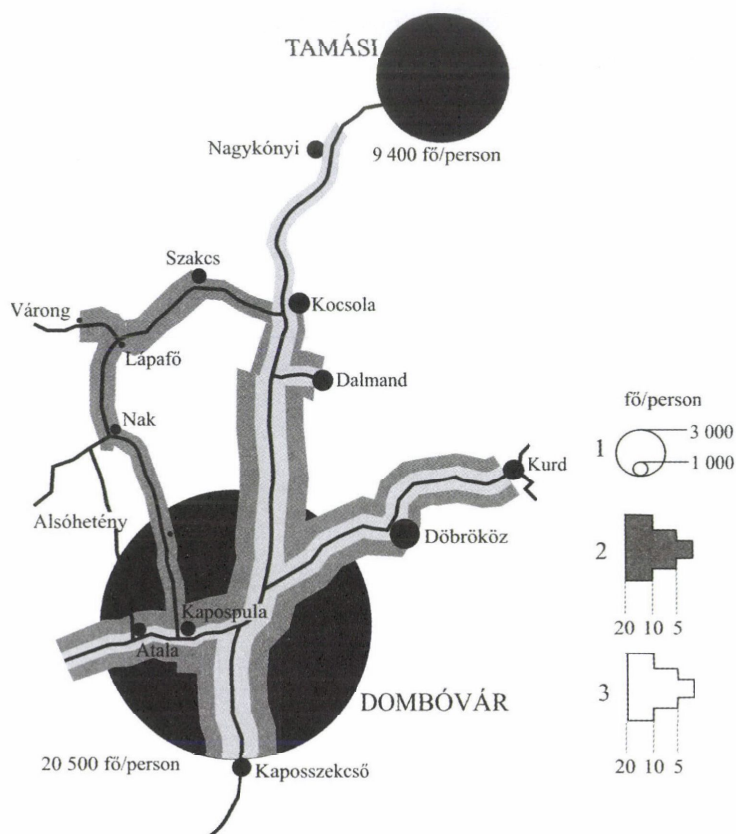
A menetrend megváltoztatása azért váltott ki ellenérzést az érintett lakosság, a civil szervezetek és az önkormányzatok körében, mert az új menetrendben már nem szerepelt a korábban szabadnapokon Dombóvárról, valamint Várongról induló 2-2 járat. Ezen kívül a hétfégi járatok nem a szokásos útvonalon (Várong–Nak–Alsóhetény–Kapospula–Dombóvár), hanem Szakcs és Dalmand felé járnak, ami időben is sokkal hosszabb, és a menetjegy is drágább (kb. 50 Ft-tal). Ez az új útvonal különösen Alsóhetény lakosságát sújtja, mert így hétfvégén Alsóhetényből nem indulnak buszok Dombóvárra (1. ábra).

Mindez érzékenyen érintette az említett települések lakosságát, mivel három műszakban és hétfvégén is dolgozók munkába járása tömegközlekedéssel szinte lehetetlenné vált¹², valamint a hétfvégén a Dombóvárra utazni szándékozók (piacra, kórházba stb.) közlekedési lehetőségei is romlottak.

A Gemenc Volán arra hivatkozik, hogy az utasszámlálások szerint nincs igény a kérdéses járatokra, a gazdaságos üzemeltetéshez pedig legalább 50%-os kihasználtság szükséges (3. táblázat). A helyi civil szervezet azonban ezt kétségbe vonja, szerintük az ingyen utazó nyugdíjasokat nem veszik figyelem-

¹¹ A Gemenc Volán Rt. a módosítás előtt tájékoztatta az érintett polgármestereket, de azok azt nem értették meg, így a változásokkal csak 2005. dec. 12-én szembesültek. (Kovácsné Grúber Marianna szóbeli közlése alapján.)

¹² Kb. 10 emberről lehet szó (Kovácsné Grúber Marianna szóbeli közlése alapján.)

1. ábra. Hétköznapi és vasárnapi autóbusszjárat gyakoriság az említett viszonylatokban, mindkét irányban. – 1 = népszámszám; 2 = hétköznapi; 3 = vasárnapi járatgyakoriság (A 2004. évi Volán menetrend és a 2001. évi Népszámlálás alapján szerk.: SZABÓ SZ. 2005)

Frequency of scheduled bus services on workdays and Sundays in both directions in relations mentioned – 1 = population; 2 = frequencies on workdays; 3 = on Sundays (On the basis of Volán time tables 2004 and National Census 2001 ed. by SZABÓ, SZ. 2005)

be a kimutatásaikban¹³. A szolgáltató azonban ragaszkodik a gazdaságossági elvekhez, amely alapján a menetrend változtatás lehetőséget teremtett arra, hogy a hétvégi menetrendet a korábbi 2 helyett 1 busszal tudja kiszolgálni.

A helyiek a kihasználtság növelése érdekében kisebb méretű autóbusszok vásárlását ajánlják. Ezt azonban a szolgáltató elutasítja, mert bár a kisebb jármű beszerzési ára és üzemanyag fogyasztása alacsonyabb, de az üzemeltetés bérköltégei ugyanakkorak. Ezen kívül a hétköznapi járatok kihasználtsága általában meghaladja egy kis méretű autóbussz befogadóképességét, vagyis

¹³ Kovács Lajosné szóbeli közlése alapján.

3. táblázat. A 2004. december 12-én életbe lépett új menetrendben már nem szereplő járatok utasforgalmi adatai (fő)

	Dombóvár 7 ²⁵	Dombóvár 16 ⁰⁰	Várong 5 ⁴⁰	Várong 17 ⁴⁵
2004. 9. 18	13	–	17	–
2004. 9. 19	–	–	20 (az első utas Szakcsnál jelentkezett)	–
2004. 10. 16	8	–	14	–
2004. 11. 06	17	8	14	12
2004. 11. 07	–	–	10 (az első utas Szakcsnál jelentkezett)	–

Forrás: Gemenc Volán Rt.

az adott vonalakon vegyesen kellene a kis és nagy járműveket közlekedtetni, ami a szolgáltató szerint szintén gazdaságtalan lenne.

A fokozódó lakossági és önkormányzati tiltakozás hatására 2005. jan. 27-én Kapospulán egyeztető értekezletet tartottak az érintett önkormányzatok és a Gemenc Volán képviselőinek részvételével, de megegyezés nem született. Abban megállapodtak, hogy közösen a GKM-hez fordulnak, hogy mint a szolgáltatás megrendelője kérje a megszüntetett járatok visszaállítását. A korábbiakban már említett 2004. évi XXXIII. Tv. szerint ugyanis a szolgáltatás megrendelője ez esetben a GKM, és így a veszteséges járatok önkormányzati támogatásának lehetősége is megszűnt. Korábban ezen az útvonalon a Gemenc Volán 3 járat esetében kért támogatást a járatok működtetéséhez, bár ez mindösszesen évi 70 eFt bevételt jelentett. Az önkormányzatok furcsállják azt is, hogy nemrég nyertek pályázati pénzt a Kapospula–Nak–Lápafő útvonal felújítására (nagyjából 600 mFt-ot), amelynek pont a közlekedési lehetőségek javítása volt a fő célja.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy az alapvetően hátrányos helyzetű térséget igen kedvezőtlenül érintette a járatsűrűség csökkentése, hiszen az új menetrend a személygépkocsival nem rendelkezők hétfégi mozgását nehezíti, és néhány esetben akár a munkavállalási lehetőségeket is befolyásolja. Az ingázási adatokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy mindhárom településen magas arányban élnek ingázók, különösen magas az arányuk Lápafőn (73,8 %), de Nakon is a munkavállalók kb. harmada (28%) ingázó (2001. évi Népszámlálás... 2002). Ráadásul a térség igen magas munkanélküliségi rátával jellemezhető. A Dombóvári kistérségben a regisztrált munkanélküliek aránya eléri a 14%-ot (Tájékoztató... 2004), de a kistérség É-i részén fekvő településeken még ennél is magasabb. A kistérség hátrányos helyzetét mutatja, hogy a 91/2001. (VI. 15) sz. Kormányrendelet a területfejlesztés kedvezményezett térségei közé sorolta (társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott kistérségként), és a 64/2004. (IV. 15) sz. Kormányrendeletben is ebben a kategóriában található.

Ez utóbbi rendelet szerint a kistérség ugyan nem tartozik a területfejlesztés szempontjából leghátrányosabb helyzetű 48 kistérség közé, de Lápafő, Nak és Várong is a 235 leghátrányosabb helyzetű település közé lett besorolva. Tehát ezek a települések halmozottan hátrányos helyzetűek, társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradottak, ill. magas munkanélküliségi rátával jellemezhetőek.

Fontos megjegyezni azonban azt is, hogy egy nagyon jól szervezett, és nagy járatsűrűséget biztosító menetrend is legfeljebb csak a jelenlegi fejlettségi színvonal szinten tartását biztosíthatná. Az életminőség javításában azonban jelentős szerepet játszhat a környező települések, és így az egyes szolgáltatások elérhetősége. Erre utal az is, hogy még a civil szervezetek is megelégednének a megszüntetett járatok visszaállításával, vagyis voltaképpen kevés pénzből megoldható problémáról van szó, bár kétségtelen, hogy országos viszonylatban már jelentős összeget tenne ki a hasonló helyzetben lévő települések problémáinak a kezelése. Emellett fontos kérdés az, hogy ha a jövőben megvalósul a privatizáció, akkor e veszteséges szolgáltatások az új tulajdonos hogyan, és milyen formában fogja biztosítani.

Alternatív közlekedési módok alkalmazásának lehetőségei a helyközi tömegközlekedésben

Hosszabb távon mindenképpen el kell gondolkodni az alternatív közlekedési rendszereket kiépítésén, mert a jelenlegi rendszer jól láthatóan nem képes kezelni a problémákat.

A hátrányos helyzetű térségek közlekedési lehetőségeinek javítására megoldást kínálhat az iránytaxi. Ennek lényege az, hogy egy diszpécserközpont összegyűjti az igényeket, és megszervezi a járművek útvonalat, valamint érkezési és indulási idejét. Működhet vállalkozási alapon, amikor is a szolgáltatás szervező vállalkozó a rendelkezésére álló járművekkel szervezi meg a személyszállítást. Ám mindez civil szervezetek szervezésében is megvalósulhat, amely szervezetek egyéb (jellemzően szociális) tevékenységgel is foglalkozhatnak.

Ennek sok országban már jelentős hagyományai vannak, mint pl. a Skóciában működő VABS (Voluntary Action Badenoch & Strathpey). Ebben az esetben a szolgáltatást otthonról szervezik a diszpécserok, maga a szolgáltatás pedig önköltségi áron vehető igénybe. A szolgáltatónak egy adatbázist kell kialakítani, ahol a személygépkocsival vagy mikrobusszal rendelkező, és személyszállítást vállaló lakosok adatait tárolják, majd az igényeknek megfelelően szervezik a személyszállítást. Ez a megoldás skót viszonylatban gazdaságosabbnak bizonyult, mint a vasúti szárnyvonalak üzemeltetése (CSANÁDY D. et. al. 2003). Ez a szociális alapú személyszállítás elsősorban az elmaradott

(rurális, határmenti) térségek közlekedésében lehet fontos. Lehetőséget biztosít az iskolások, az idősek, az ingázó munkavállalók, a gyermeket nevelő háziasszonyok, de akár a turisták közlekedésének javítására is (DEVECSERI G.–NYÍRI Sz. 2000). Persze kérdéses az, hogy magyarországi viszonyok között működtethető-e ez a rendszer, figyelembe véve az emberek hozzáállását. Ez utóbbi azonban véleményem szerint megfelelő felkészítéssel alakítható.

Magyarországi viszonylatban a falugondnoki rendszer rendelkezik jelenleg ehhez a szolgáltatáshoz szükséges infrastruktúrával és humán erőforrással. A falugondnoki program keretében támogatják az alacsony lélekszámú (500 fő alatt) települések mikrobusz beszerzését, és azok üzemeltetését a falu igényeinek megfelelően (a falugondnokokról az 1993. évi III. Tv. rendelkezik). Ezeket a járműveket nem csak szociális célra lehet használni, hanem egyéb (piaci alapú) személyszállításra is bérbe lehet venni. Napjainkban 800 településen van falugondnok, és az utóbbi években kialakult a tanyagondnoki rendszer is. (SZANYI É.–KEMÉNY B. 2003). Hasonlóként szolgálja a hátrányos helyzetű tanyasi térségek ellátásának javítását a 2002-ben indított tanyavédelmi program, amelynek keretében mobiltelefont kaptak a Kecskemét környéki tanyákon élő rászorultak, és így a telefon segítségével elérhetővé vált számukra a mezőőr vagy a tanyagondnok, akik így segíthetnek a tanyán élők ellátásában. A falugondnoki hálózat fontosságát mutatja, hogy a fejlesztéséhez PHARE támogatásokat is sikerült igénybe venni.

Magyarországon az iránytaxi lehetőséget nyújthat a vasúti szárnyvonalak, ill. szervezett menetrendszerű autóbuszjáratok felszámolásával és/vagy ritkításával részben vagy egészen ellátás nélkül maradó térségek közlekedési helyzetének javítására. Ehhez, mint az ír példa is mutatja, állami, ill. akár uniós forrásokat¹⁴ is igénybe lehet venni, amihez azonban a Nemzeti Fejlesztési Tervbe (NFT 2007–2013) szerepeltetni kellene a hazai „rural lift” programot, valamint komplex programot kellene indítani a lakosság tájékoztatására.

IRODALOM

- A kislevegalmú vasútvonalak megszűntetésének és körzetesítésének eredményei. – Jelentés, MÁV Budapest, 1977.
- A magyar közlekedéspolitika (2003–2015). A parlament elé benyújtott koncepció. – GKM, Budapest, 2003
- BERCZIK A. 2003. Néhány szaknyelvi ajánlás. – Városi Közlekedés, 40. 3.
- BERÉNYI I. 1997. A szociálgeográfia értelmezése. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- CSANÁDY D.–GOSZTONYI G.–NAUMANN L. 2003. Partnerség a helyi önkormányzatok és a civil szervezetek között. – Grafit Public Kiadó, Budapest.
- DEVECSERI G.–NYÍRI Sz. 2000. A mobilitás menedzsment alkalmazási lehetőségei Magyarországon. – TDK Konferencia. BMGE, Budapest.

¹⁴ Ireland’s National Development Plan (NDP). NDP funds give a lift to Cavan. www.ndp.ie

- ERDŐSI F. 2000. Európa közlekedése és a regionális fejlődés. – Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- FRISNYÁK S. 1999. Magyarország történeti földrajza. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- JÁMBORNÉ A.E. 2004. Az autóbusz-közlekedés piaci pozícióinak értékelése Magyarországon. – Fiala Regionalisták IV. Országos Találkozója, Győr. <http://rs1.szif.hu/~pmark/publikacio/Netware/jamborn.doc>
- SZANYI É.–KEMÉNY B. 2003. A falugondnoki és tanyagondnoki szolgáltatás rendszere Magyarországon. Szakmai útmutató. – Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Tájékoztató a munkaerő-piaci helyzet alakulásáról. – Állami Foglalkoztatási Szolgálat (ÁFSZ). Tolna megyei Munkaügyi Központ, Szekszárd, 2004.
- Volán Évkönyv 2004. http://www.volant.hu/evkonyv/start_magyar.htm
2001. évi Népszámlálás. Részletes ingázási adatok. KSH, Budapest, 2002.
- Adatközlők, interjúalanyok:
- Kovácsné Grúber Marianna, polgármester, Nak.
- Kovács Lajosné, Naki Faluszépítő Egyesület, Hagyományőrző és Nyugdíjas Klub, Nak.
- Miszler Miklós igazgató, Gemenc Volán Rt. Személyforgalmi és Marketing Üzletág, Szekszárd.

A turizmusföldrajz rendszertani helye és főbb kérdései a földrajztudományban¹

A turizmusföldrajz elméleti alapjaihoz

AUBERT ANTAL²

Abstract

Contribution to the theoretical foundations of geography of tourism

The main aim of the study is to clarify the place of tourism in the system of the science of geography and the review of the main methodical instruments/methods and spatial categories.

The study thoroughly deals with the relation system of geography and tourism with the review of international and domestic research history. It ascertains that tourism as a phenomena can only be approached in a complex way and highlights the importance/role of geography out of the disciplines. This science history research though draws the attention on that the science of geography could not achieve or keep its prestige adequately so far in the „competition of disciplines.” The German geography made it to the furthest in this respect where tourism was defined as an interdisciplinary science de facto they acknowledged tourism with the social sciences as a discipline. This process could not come along neither in the French nor in the English speaking areas and it is also similar in Hungary. The importance of the domestic geography of tourism within geography in respect of taxonomy and scientific representation can also be found in the periphery.

The study schematically reviews the methods and spatial aspects of tourism research. Due to the size limits it primarily draws the attention to the geographical explanation and to the linking points of research with maps and flowcharts. The accession cycle modell of tourism regions and its contradictions lead to the problematics of globalisation-regionality-locality of which representative/carrier is tourism. In the competition of destinations the geographical approach, analyses are the stronghold of our discipline deriving from the complexity of the phenomena, of which competent validation of perspective belongs to the recent tasks.

¹ A tanulmány a T 038282 számú OTKA pályázat támogatásával készült.

² Tanszékvezető egyetemi docens, PTE TTK Földrajzi Intézet 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

A geográfia helye és szerepe a turizmus kutatásában

A turizmus fejlődéstörténete a 19–20. sz. fordulóján ráirányította egyes kutatók és tudományterületek figyelmét e jelenségre. A földrajztudomány már ekkor elkülönítette a turizmust mint kutatási területet (HETTNER, A. 1902). Napvilágot látnak az első utazási kézikönyvek és kalauzok. Valójában az 1930-as évtizedben jelennek meg azok a földrajz- és a közgazdaságtudományi elemzések, amelyekhez később egyre több társtudomány is csatlakozott.

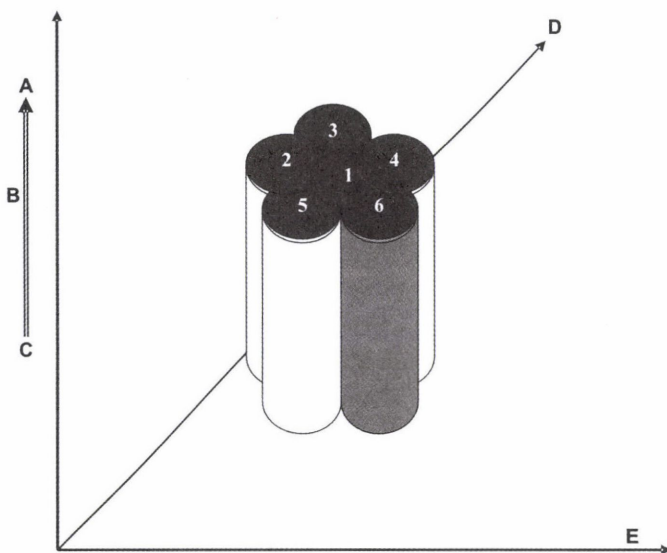
Az egyik legismertebb szakmai folyóirat, az *Annals of Tourism Research* elemezte az 1974–1986 között a folyóiratban megjelent 229 tanulmány tudományterületi gyakoriság szerinti rangsorát. Ennek alapján a tanulmányok között 53 volt földrajzi, 45 antropológiai, 33 közgazdaságtani, 16 szociológiai, 12 pszichológiai jellegű, a többi tudomány ennél csekélyebb arányban képviseltette magát a folyóiratban.

A német geográfia viszonyulása a turizmus jelenségéhez

A turizmusföldrajz rendszertani helyét a földrajztudományon belül POSER, H. (1939) különítette el először, majd CHRISTALLER, W. (1955) ágazati földrajzként besorolta a többi gazdaságföldrajzi ágazat közé. A földrajz sok impulzust kapott a berni, a sankt galleni és a bécsi közgazdasági iskoláktól, amelyek ma is a turizmus kutatásának jelentős bázisai (HUNZIKER, W.–KRAPP, K. 1942; BERNECKER, P. 1955; KRIPPENDORF, D. 1975; KASPAR, C. 1982). A közlekedési földrajzhoz erősen kötött turizmusföldrajz szemléleti megközelítésére nagy hatással volt a müncheni iskola (RUPPERT, K.–SCHAFFER, F. 1969; RUPPERT, K.–MAIER, J. 1970; RUPPERT, K. 1975; GRÄF, P. 1981, MAIER, J. 1982), amely kutatási irányzat a szociálgeográfián belül értelmezte a turizmust mint rekreációs alapfunkciót (1. ábra). E kutatások a szabadidő-aktivitás földrajzi tereinek kialakulására, azok struktúrájára, a településhálózaton belüli értelmezésére terjedtek ki.

A fogadóterületek elemzését hangsúlyozza OESTREICH, H. (1977), a szociológia bevonásának szükségességét KEMPER, F.-J. (1978). A kutatásokban megjelenő részdiszciplínák egyre bővültek, egy felosztás szerint a következő tudományterületek az érintettek (JURCZEK, P. 1981):

- pedagógia (a turizmus tanításának szükségessége, animátorképzés),
- közgazdaságtudomány (költség-haszon elemzés, marketing...),
- pszichológia (motivációkutatás, reklámhatékonyság, a turisták kiszolgálásának pszichikai felkészítése...),
- orvostudomány (a különböző szabadidő-aktivitások hatásai az emberi szervezetre),
- politikatudomány (belső stabilitás, külpolitikai image),

1. ábra. Alapfunkciók a földrajzi térben (KAMINSKE, 1981. alapján). – 1 = lakni, élni valahol; 2 = dolgozni valahol; 3 = közösségben élés és átörökítés; 4 = önmaga ellátása; 5 = önképzés; 6 = rekreálódás. A = turisztikai település, B = utazás, C = települési szint, D = alapvető életfunkciók, E = belső motiváció

Basic functions in the geographical space. (after KAMINSKE, 1981). – 1 = living; 2 = working; 3 = community and inheritance; 4 = services; 5 = education and training; 6 = recreation. A = settlement designated to tourism; B = travel; C = settlement level; D = basic life functions; E = internal motivation

- jogi tudományok (normatív paraméterek az utazás, a tartózkodás idejére),
- kultúraantropológia (identitáskutatás és tudat),
- vallástudomány (eltérő vallások és szokásrendszerek ismerete, hatása),
- nyelvtudományok (kommunikáció, speciális kiadványok a turisták számára),
- sporttudományok (szabadidő-aktivitások szakszerű ismerete és alkalmazása a turizmus területén),
- területi tervezés, urbanisztika (terület- és településfejlesztés, szabadidőterek és létesítmények).

A földrajzi és az említett tudományterületek kutatási irányzatainak összefonódása az 1980-as évtizedben felerősödik, a turizmusföldrajzon belül megjelennek a klasszikus természetföldrajzi szociálgeográfiai és közlekedésföldrajzi orientáltságú alapművek mellett a társadalmi struktúra-analízisek mind a

küldő, mind a fogadó területek szempontjából, a közösségi elvárások elemzése a szabadidőterek térdimenzióit illetően, a területfejlesztés és a turizmus kapcsolódási pontjainak vizsgálata (BECKER, CHR. 1982; STEINECKE, A. 1983).

A földrajz jelentőségét láttatja a turizmus rendszerének definiálása kapcsán LEIPER (1981): „A turizmus egy öt elemből álló és a szélesebb környezettel kölcsönhatásban lévő nyílt rendszer, amelyeknek elemei a következők: a turisták adják a dinamikus elemet; a kibocsátó terület, a tranzit út és a fogadóterület adják a három földrajzi elemet; végül a turizmus szektor a gazdaságit. Mind az öt elem funkcionálisan és térbelileg rendezett és kölcsönhatásban van fizikai, technológiai, társadalmi, kulturális és politikai tényezőkkel. A dinamikus elemet az utazó személyek képezik, akiknek az utazása bizonyos mértékig szabadidőn alapul és otthonuktól távoli, időleges, legalább egyéjszakás tartózkodással jár.”

A tömegturizmus rohamos térbeli terjedése, a fejlettség- és kultúra szempontjából merőben eltérő régiók kapcsolódása a turizmuson keresztül a kutatásokat is determinálta. Előtérbe kerültek a turizmus környezeti hatásait elemző (DREYER 1996; KÖHN 1997), az ökoturizmussal és a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos (KERN, M. 1995) kutatások, amely témákat a turizmus világszervezetei (WTO, WTTC) szintén központi kérdésnek kezelnek. Az ökológiailag erősen érintett térségek nagy része a harmadik világban található (DOUGLAS, J.E.; DENZLER 1995; GRÜNDLING, L. 1997), vagy a fejlett világ tengerpartjait és hegyvidékeit (GRENON, M.–BATISSE, M. 1991; LORCH 1995) érinti. A turizmus társadalmi hatásainak vizsgálata a turisták motivációkutatásán keresztül (MILL, R.–MORRISON, A. 1985; OPASCHOWSKI, H.W. 1988) a fogadóterületek kulturális identitástudatának érintettségéig (THIEM, M. 1994; PÖTTLER, B. 1994) terjednek.

A francia geográfia és a turizmusföldrajz

Franciaország súlya a világ és Európa turizmusában közismert, jelentőségéhez képest a francia geográfia mégis későn definiálta mint részdiszciplínát. A kezdetek az 1930-as évekre nyúlnak vissza, amikor Le LANNON és CHOLLEY visszanyúlva VIDALig a turizmust a regionális földrajzhoz köti. CAPOT-REY, M. (1947) a turizmust a városi civilizációk reakciójaként értelmezi, CHABOT, G. (1957) a város-vidék turisztikai kapcsolatrendszerét tematizálja.

Az 1960-as években fordul intenzívebben a geográfia a turizmus felé, 1990-ig mintegy 20 disszertáció fémjelzi ezt az időszakot. Témaválasztásuk a gyógyturizmustól a nemzeti parkokon keresztül a vidéki turizmusig, a tengerparti és magashegységi régiókig terjed. Az 1990-es tovább bővül a szociálgeográfiai aspektusok (MATTEUDI, E. 1992) bevonásával a fogadóterületek elemzése. A tengerparti (ASTRUC, J. 1995), a vidéki (DELIGNERES, V. 1997) a magashegységi turizmus továbbra is kiemelten szerepel a kutatásokban. Megindult más országok és régiók vizsgálata, előtérben a harmadik világgal. Megjelentek az első

modellek a turisztikai régiók életciklusáról (MROSSEC, J.-M. 1996), a geográfia és a turizmus kapcsolatrendszeréről (CAZES, G. 1992; DEWAILLY, J.-M.–FLAMENT, E. 1993). A kutatási témák tovább differenciálódnak, középpontban a harmadik világgal, a környezeti kérdésekkel (BESAANCENOT, 1990), a közlekedéssel (WACKERMANN 1993) és a területfejlesztéssel (DEWAILLY, J. 1990).

A kutatások gazdagodásával a diszciplína újragondolása is szükségessé vált, KNAFOU, R. (2001) három tisztázandó kérdéskört vet fel:

1. Hogyan válik egy település turisztikai céltelepüléssé?

– A tradicionális elemzések a földrajzi vonzerőket hangsúlyozzák,

– Az előző állásponttal szemben a szociokulturális szempontokat emelik ki, amelyek képesek a vonzerőket aktivizálni.

– Az előző két felfogást integrálja, hangsúlyozza az érintett szereplők együttműködését a vállalkozók-helyi önkormányzat, civil szerveződések-állam között.

2. A turizmus hatásainak vizsgálata a szabadidő-terekre

Korán megjelent a francia geográfiában a fejlődő országok kapcsán. Kritikus publikációk egész sora született a globalizációs folyamat hordozójaként definiált turizmus és a tradicionális társadalmak szembeállításával. Ehhez járultak a környezeti problémák (ESCOURON 1993; MICHAUD 1992). A hatásvizsgálatok átnyúlnak a szociológia területére is a helyi társadalom átalakulásának elemzésekor (CAZES, G. 1992; DEWAILLY, J.-M.–FLAMENT, E. 1993).

A francia geográfia számára továbbra is probléma a turizmus mint jelenség (fenomén) megragadása, elemzése, meghatározása a maga – térben és időben dinamikusan változó – valóságában. Bármely definícióból is indul ki, eljut a különböző, tematizált célterületig, elnevezésük is igazodik ehhez (vallási turizmus, sportturizmus). Más szerzők a tércategóriákból indulnak ki, így álláspontjuk szerint a turizmus elsősorban városi (POITER-CAZES 1996, 1998), vagy vidéki (BETEILLE 1996) terekre tagolódnak. Az előzőeket kritizálva sokan úgy látják, hogy a turizmus „átmetsz” több diszciplínát, így azok kutatási módszerei sem nélkülözhetők, középpontba állítva a primer kutatásokat (LAZZAROTTI, O. 2000).

A fentiek jól mutatják a geográfia helyzetét, a turizmus egy specifikus földrajzi jelenség, amelyet specifikus vizsgálati módszerekkel lehet „tetten érni”. Ha ezt nem tesszük, figyelmeztet KNAFOU, R. (1997), előfordulhat, hogy a turizmus leszakad a geográfiáról, és egy tágabban értelmezett, a területi kutatásokkal foglalkozó új diszciplínában találja magát.

Az angolszász geográfia és a turizmusföldrajz

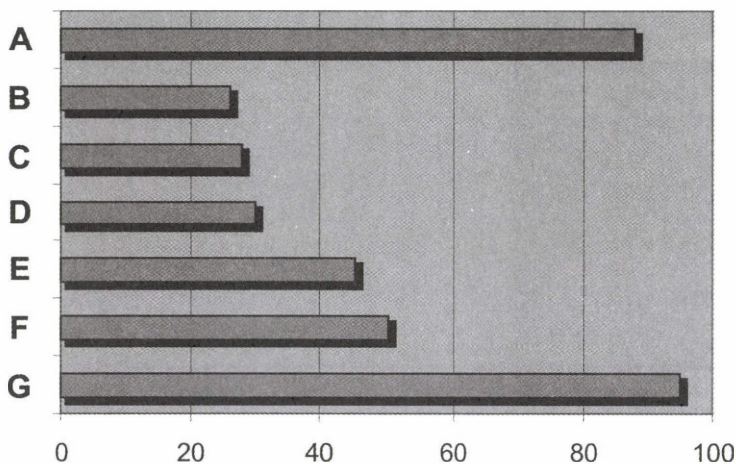
Az angol-amerikai turizmuskutatás erősen piacorientált, ökonómiai/szociológiai szemléletű, jelentős képviselőinek turizmusföldrajzi művei is

ezt tükrözik (ASHWORTH, G.–HAAN, T.Z. 1986, 1988; LUNDBERG, D.E.–LUNDBERG C.B. 1993).

A turizmusföldrajz a kutatási területeken önállóan szerényen van jelen, a geográfiai szempontok többnyire az ökonómiai elemzésekbe épülnek be, főként a szerkezetváltással összefüggő térbeni konzekvenciák levonásakor. Újabban a térinformatikai szempontok előretörésével a különböző monitoring-rendszerek alkalmazásával (Kanadában a TSA) a WTO érdeklődését is felkeltették.

Ha megvizsgáljuk a tudományos disszertációk témaköreit (2. ábra), a szűken értelmezett földrajzi dolgozatok száma a 375 disszertációból összesen 50. A főbb témakörök betekintést nyújtanak a vizsgált területekre, amelyek az alábbiak:

- örökség turizmus,
- turizmus a periférikus régiókban,
- a desztinációk kínálat- és keresletelemzése,
- fenntartható fejlődés, különös tekintettel a harmadik világra,
- a kereslet térbeni eloszlásának sajátosságai (hely-idő analízis),
- a desztinációk imázskutatása (mental maps),
- a regionális tervezéshez kapcsolódó tanulmányok (1. táblázat).

2. ábra. Disszertációk a turizmus témaköréből (USA és Kanada) 1987–2000 között, db. (MEYER-ARENDT, 2001 alapján). – A = egyéb diszciplínák; B = közgazdasági; C = történelmi; D = üzleti; E = antropológia; F = földrajz; G = rekreáció

Doctoral theses related to tourism prepared in the USA and Canada between 1987 and 2000 (pieces, after MEYER-ARENDT, 2001). – A = other disciplines; B = economy; C = history; D = business; E = anthropology; F = geography; G = recreation

1. táblázat. A turizmusföldrajz kutatási területei Észak-Amerikában

Kutatási területek	Módszer, leírás
Az észlelhető szabadidő-források kutatása	A társadalmi csoportok szabadidő-eltöltésének elemzése
Részvétel a szabadidő-eltöltésben és az üdülésben	Azon hatótényezők vizsgálata, amelyek motiválják az utazási döntést, aktivitást, ill. azok, amelyek egy részét elvetik
Városi turizmus	A szabadidő analizálása és a motivációs hierarchia kutatása; magatartás/viselkedéskutatás a turizmus centrumtelepülésein
Szabadidő-terek kutatása	Környezetorientált típus vizsgálatok a turizmus célterületein
Turizmusfejlesztés	Turizmusfejlesztés, mint a regionális gazdaságfejlesztés egyik eszköze különböző fejlettségű gazdasági terekben
A fogadó/célterületek fejlődési dinamikájának elemzése	A fogadóterületek turizmusa változásának szabályszerű életciklus-görbéje, ill. annak befolyásolási lehetősége
A turizmus közlekedés-földrajza	A helyi tényezők sokoldalú térbeli vizsgálata a belső-, és a nemzetközi turizmusban
A turizmus hatásai	Felmérések a vendégfogadó-vendéghelyi társadalom viszonyrendszerében, úgy mint a szociokulturális hatások vizsgálata a küldő-és fogadó-országokban
Turizmustervezés	Tervezésorientált vizsgálatok a rekreációs-, és turisztikai terek elemzéséhez a helyi, regionális és országos szinten
Sport és egyéb aktív turizmus	A sportaktivitások térbeli vizsgálata, illetve azok kiterjesztésének/korlátozásának lehetőségei

Forrás: HARTMANN, 1989.

A turizmusföldrajzot ma az alkalmazott geográfia részének tekintik, elismertsége azonban nem éri el a többi részdiszciplínáét. Jelenleg a legerősebben az oktatásban érhető tetten tankönyvek, jegyzetek formájában, míg a kutatásokban az ökonómiai szempontok átvételével elvesztette karakterét (FREYER, W. 1997).

A hazai turizmusföldrajz kutatástörténeti áttekintése

Az 1960-as évek második felében fordul a hazai geográfia az idegenforgalmi kutatások felé, a III. Idegenforgalmi Kollokviumon határozták meg az idegenforgalmi földrajz tárgyát és vizsgálati területeit. Pécsi M. (1967) a természeti adottságok, mint vonzásadottságok felől közelít, KÓRÓDI, J.–SOMOGYI, S. (1968) a természeti és társadalmi tényezők hatásait komplexen vizsgálja és körzeti szintre lebontva elemzi az idegenforgalmi mozgások irányát.

Az 1970-es években a Balaton és a Dunakanyar, valamint a gyógyturizmus üdülési feltételeinek vizsgálata állt a kutatások középpontjában. A turizmus nemzetközi és hazai területi struktúrájával foglalkozó kandidátusi disszertáció (SZIGETI E. 1974) a hazai geográfia jelentős szintetizáló munkája. Forrásértékű irodalom SOMOGYI S. (1981, 1987) természeti adottságaink idegenforgalmi szempontú értékelései, valamint a szociálgeográfia településszintű, a helyi társadalom vizsgálatával foglalkozó tanulmányai (BERÉNYI I. 1981, 1986). A kistérség fontosságát MARTONNÉ ERDŐS K. (1996) hangsúlyozza. Újabb irányzata a szociálgeográfiának a turizmus városi terekben érvényesülő hatásainak elemzése (MICHALKÓ G. 1999). A turizmus interdiszciplináris felfogása jelenik meg a földrajz, a szociológia és a közgazdaságtan közös empirikus kutatásaiban, valamint az idegenforgalmi termék komplex értelmezésében (LENGYEL M. 1994).

A 1990-es években a falusi turizmus kutatásával (AUBERT A.–SZABÓ G. 1992; CSORDÁS L.–SZABÓ G. 1993) a turizmus mint vidékfejlesztő faktor (KOLLARIK A. 1991) térszerkezeti és területfejlesztési hatásainak kutatása kerül előtérbe. A települési-kistérségi folyamatok elemzésén túl megjelenik a regionális fejlesztés és a turizmus tervezése összefüggéseinek feltárása (AUBERT A.–MISZLER M.–SZABÓ G. 2000), valamint a határmenti együttműködés eurorégiós formáinak vizsgálata a turizmus területén (AUBERT A.–MISZLER M. 2000).

A kutatások rövid történeti áttekintéséből is látható, hogy a turizmus bonyolult kapcsolati rendszereit egy-egy tudomány nem sajátíthatja ki, interdiszciplináris megközelítésekre van szükség. A földrajz – mint tértudomány – a turizmus területén is a *folyamat- és struktúra-analízissel* tűnhet ki, ahol az erőforrások elemzése (természeti, humán) lokális, regionális, nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt fő feladata. A térbeli (küldő és fogadóterületek, tranzit utak) aspektusok mellett az időbeli dimenzió (idősoros, keresztmetszet/ állapotvizsgálat) lehet a folyamat elemzések alapja. A hazai kutatási felfogásokat összegezve látható a turizmusföldrajz sokszínűsége, de a koncepcionális gyengesége is (MICHALKÓ G. 2005) (2. táblázat).

A magyarországi turizmusföldrajz elismertségét elsősorban a felsőoktatási-és az akadémiai szférában kell elérni, amelynek egyik lehetősége napjainkban a bolognai folyamatként ismert kétciklusú képzésre való áttérés. Mára bizonyossá vált, hogy a közgazdaságtudományhoz besorolt és akkreditált szakok között megőrizte pozícióját a turizmus Bachelor (BSC, BA) szinten „Turizmus-vendéglátás” szak elnevezéssel. Az alapidiploma 3 év elméleti és 1 félév gyakorlat teljesítésével adható ki. Új hozadéka a rendszernek, hogy a földtudományokhoz tartozó Földrajz-BSC képzés is akkreditálta a turizmust szakirányként. Stratégiai kérdés tehát a Master szint (MSC) tervezése mindkét tudományterületen, hiszen a kimenet egyetemi diploma, amelyre eddig esélye sem volt a szakmának.

A további lépést illetően az alábbi scenáriók állíthatók fel:

2. táblázat. A magyarországi turizmusföldrajz irányzatainak ismérvei

Tradicionális	Konvencionális	Modern
<p>A vizsgálati terület idegenforgalmi vonzerőinek, infra- és szuprastrukturájának bemutatására, leírására koncentrálnak.</p> <p>„Országismereti” tudást közvetít.</p> <p>Különösebb elemzés, értékelés nélkül adja közre a vendégforgalmi adatokat a vizsgált területekre vonatkozóan.</p> <p>Tudományosan értelmezhető, érdemi kutatás nem történik.</p>	<p>A vizsgált területre vonatkozóan hosszabb és különböző idegenforgalmi statisztikai idősorok összehasonlító elemzését végzi el.</p> <p>Egy vagy több turisztikai termékre koncentrálnak, értékelik a vizsgált terület turisztikai potenciálját, az abban rejlő lehetőségeket.</p> <p>Elsősorban a turizmus gazdasági vetületeire összpontosít.</p> <p>Kutatási módszereiben a „desk” jelleg dominál.</p>	<p>Területfejlesztési szempontú, az elemzés során holisztikus, az életminőséget is hangsúlyozó megközelítést alkalmaz.</p> <p>Szociálgeográfiai szemléletű, a turizmusban résztvevőket csoportspecifikusan elemzi.</p> <p>Humánökológiai szemléletű, a természet, a társadalom és az ember harmóniájára koncentrálnak.</p> <p>Problémaorientált, kritikai hangvételű, multidiszciplináris megközelítésű.</p> <p>Empirikus kutatási módszereket alkalmaz.</p>

Forrás: MICHALKÓ G. 2005.

– az eddigi merev akadémiai besorolások érvényesülnek továbbra is, ebben az esetben a Master-képzések a közgazdasági vonalon futhatnak ki turizmusból (ha megalapítják és indítják),

– rugalmasabb rendszer esetén (ami a bolognai folyamat lényege) a geográfusok is alapíthatnak „M”-szakot turizmusból,

– a két diszciplína kihasználva egymás erőforrásait interdiszciplináris szakként alapítja meg a turizmus „M”-szakot.

Mindkét tudományterület szakirányként építi be saját Master képzéseibe. Ennek felelőssége nem hárítható át, az érdekelt egyetemek, főiskolák szövetsége szükséges ahhoz, hogy a turizmusföldrajz és a turizmus valódi helyét újrapozícionáljuk és megerősítsük az új felsőoktatási rendszerben.

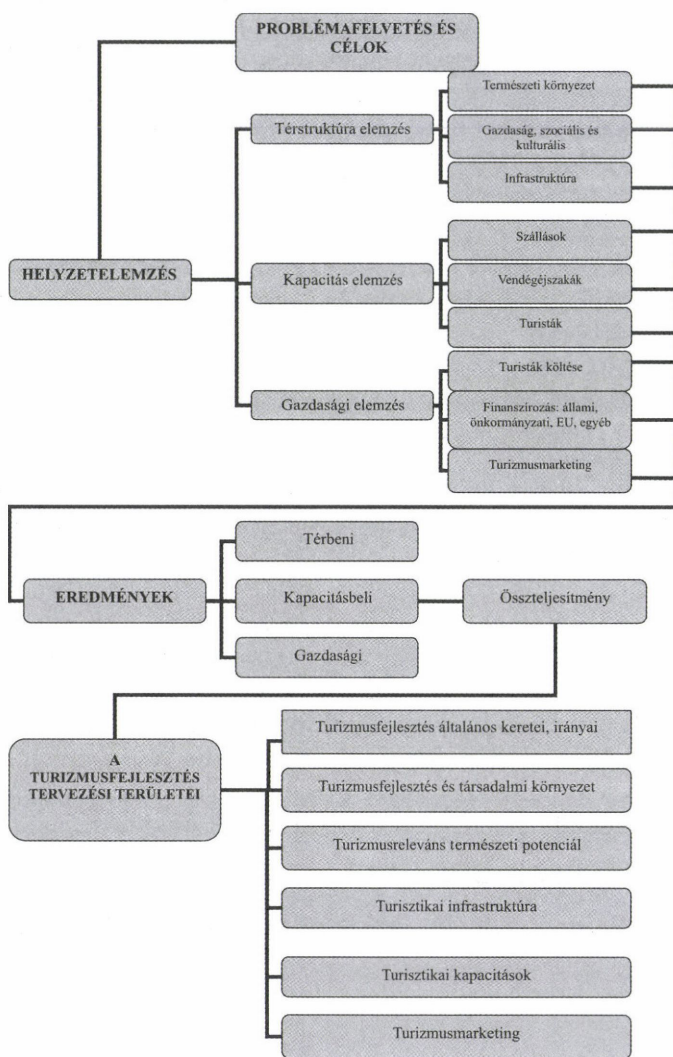
A turizmusföldrajz kutatásának módszertani és térbeli dimenziói

Módszertani súlypontok a diszciplína kutatásában

A földrajztudomány és a turizmus kapcsolatrendszerének történeti áttekintése egyben rámutat és jelzi azokat a fő hangsúlyokat, amelyeket a kutatómódszertan oldaláról is összefoglalhatunk. A leíró jellegű földrajzi munkák fontos szerepet töltenek be az ismeretterjesztésben, majd a közlekedésföldrajzi súlypontok kerültek előtérbe. A szociálgeográfia alkalmazott kutatási módszerei alkalmasak voltak a szabadidő-tér

elemzésére is. A turizmus *vidékfejlesztő* szerepének kimutatását a fogadóterületek komplex elemzésén keresztül lehetett bizonyítani, amely kiterjedt a vonzerők térbeli elhelyezkedésének, a népesség- és településföldrajzi szempontok, a környezet minőségének értékelésén át az infrastruktúra és a termelősféra elemzéséig.

Klasszikus kutatómódszertani folyamatábrának tekinthető JURCZEK, P. (1983) felfogása, amely a mai területfejlesztési dokumentációkban is visszaköszön (3. ábra).

3. ábra. A turizmusföldrajz kutatási módszerei és folyamata. (JURCZEK, P. 1983 alapján szerk. AUBERT, A. 2005)

Research methods and process of the geography of tourism. (ed. by AUBERT, A. 2005 after JURCZEK, P. 1983). For explanation see the text

A külföldi és a hazai szakirodalmak alapján a kiemelhető és elterjedt kutatási eszköztárt a turizmusföldrajzban az alábbiak szerint összegezhetjük:

- a turizmus trendjeinek és struktúrájának kutatása nemzetközi szakirodalmak és adatbázisok alapján;
- a fogadóterületek vonzerő-adottságainak értékelése, tipizálása és grafikai ábrázolása (a térségi szemlélet megjelenítése);
- a turizmus statisztikai adatbázisából mind a kínálati-, mind a keresleti oldal jellemzése;
- ismertek a turizmus statisztikai mérésének hiányosságai, ezért nélkülözhetetlenek az empirikus felmérések (vendégmegkérdezés, önkormányzatok, vállalkozók, vendéglátók, utazásszervezők...);
- hatásvizsgálatok, amelyek kiterjedhetnek a környezetre, a társadalomra és a gazdaságra;
- társadalmi rétegződés vizsgálat, amely érintheti a turizmus fogadó- és küldő területét egyaránt;
- motivációkutatás, amely (a vendégek megkérdezésével) a turisták belső szükségleteinek feltárására irányul;
- a területfejlesztés módszertani eszköztára, amely meghatározza a kutatás algoritmusát, de egyben a kutató szabadságát is korlátozza.

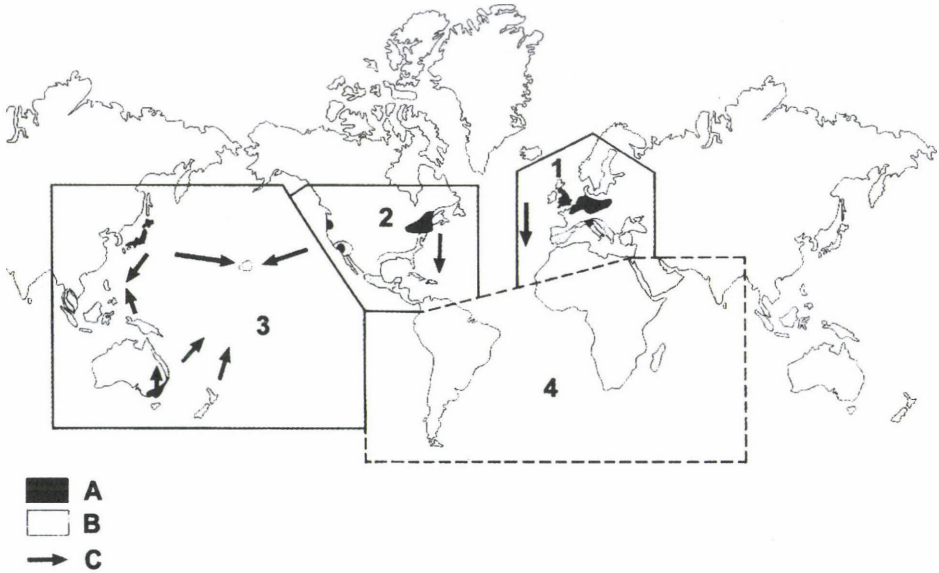
A turizmus oldaláról megközelítve alapvető módszertani eljárás a *kettős integráció elvének* érvényesítése, amely szerint a turizmust a külső környezetével és belső rendszerével együtt lehet csak ok-okozati összefüggésében vizsgálni és feltárni. Felfogásunk szerint a földrajztudomány és az egyre önállóbbá váló turizmus (tudomány) kapcsolódási pontjainak a definiálása is csak e rendszer alapján értelmezhető.

A turizmus kutatásának térbeli aspektusai

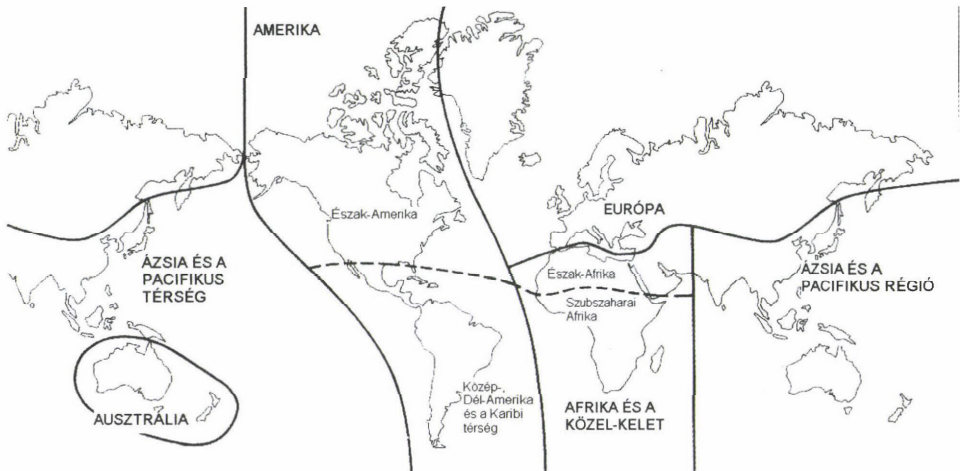
A turizmus erőforrásainak területi elhelyezkedésének vizsgálatában a földrajzi szempontú megközelítés nélkülözhetetlen. A *földrajzi tér* a kereslet számára vonzerőt és desztinációs terméket jelent. Mivel a turizmus időbeli és térbeli természetű folyamatokból áll, hozzájárult egy küldő és fogadó terekből álló turizmus földrajz kialakulásához, amely sajátos jegyein keresztül az adott terek társadalmi-gazdasági és környezeti jellemzőit is magában hordozza (4., 5., 6. ábra).

A turizmus egyedisége abban rejlik, hogy a termelés és fogyasztás egy időben történik (l. a turisztikai termék jellemzőit), és hogy a terméket helyben fogyasztják el (nem a termék, hanem a kereslet változtat helyet). A turisztikai terméknek e specifikuma a teret sajátos funkcióval ruházza fel, a földrajzi tér erőforrásai (a vonzerők) az adott hely társadalomfejlesztési tényezői is egyben (7. ábra).

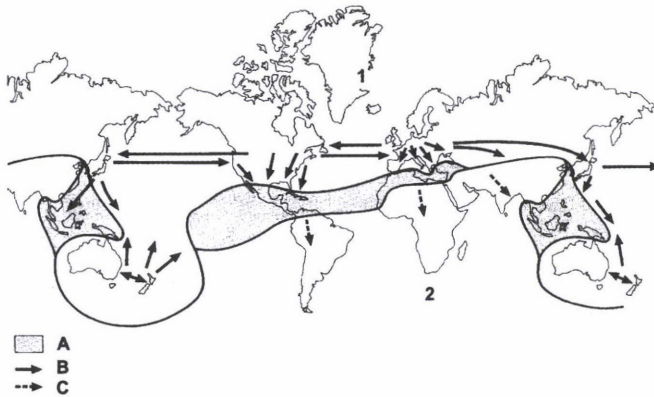
Ugyanakkor az adott desztinációs tér fejlődése erősen függ a társadalmi-gazdasági és környezeti komponensektől, amelyek jellemzik, annak

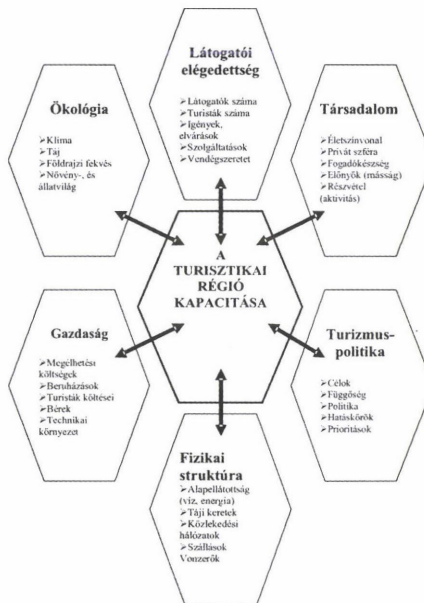
4. ábra. A világ legnagyobb turistaküldő régiói. (ROSEMARY, B. 1995 alapján). – 1 = Európa; 2 = Észak-Amerika; 3 = csendes-óceáni térség; 4 = periféria. A = fő turizmus generáló régiók; B = fő turisztikai desztinációk, C = a turisták utazásának domináns irányai
 The major tourist sending regions of the world. (after ROSEMARY, B. 1995). – 1 = Europe; 2 = North-America; 3 = Pacific Region; 4 = periphery. A = main tourism generating regions, B = main destinations, C = dominant routes of tourists

5. ábra. Az Idegenforgalmi Világszervezet (WTO) által kialakított turisztikai nagyrégiók. (ROSEMARY, B. 1995. alapján)
 Major tourism regions of the world delimited by the World Tourism Organization (UNWTO). (after ROSEMARY, B. 1995)

6. ábra. A világ centrum-periféria modellen alapuló turisztikai nagyrégiói (ROSEMARY, B. 1995. alapján). – 1 = magterület; 2 = periféria. A = a gazdasági periféria átmeneti zónája (turizmus desztinációs zóna); B = fő turista utazások; C = alacsonyabb rendű turista utazások 'Core-periphery' macroregions of tourism of the world (after ROSEMARY, B. 1995). – 1 = core area; 2 = periphery. A = transition zone of economic periphery (tourism destination zone); B = main tourist routes; C = secondary tourist routes

7. ábra. Egy turisztikai desztináció fogadóképességének összetevői (kapacitás-háló). (FREYER, W. 1998 alapján szerk. AUBERT, A. 2005)
Components of receiving capacities of a tourism destination (capacity net). (ed. by AUBERT, A. 2005 after FREYER, W. 1998)

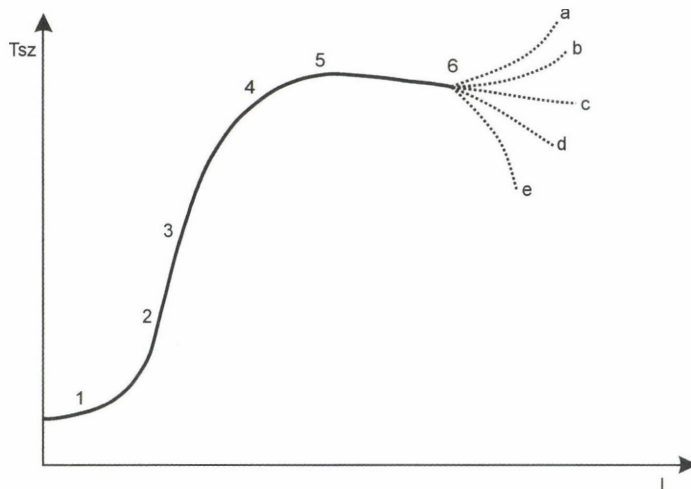
a régióknak a milliójéértől, amelyben elhelyezkedik. A turisztikai régiók, mint desztinációs terek teherbíró képessége, életútja tehát sajátos jegyein keresztül írható le, ill. modellezhető.

A turisztikai régiók növekedési ciklusmodellje

A turisztikai kutatások a termékciklus-modellek analógiájára több kísérlet után jutottak el a desztinációk életgörbéjének modellezéséhez, amely BUTTLER, R.W. (1980) szerint hat fázisból áll (8. ábra):

1. *Alapozó fázis:* Ebben a fázisban a turisták egy része fedezi fel a régiót természeti és kulturális attrakcióin keresztül. A turisztikai infrastruktúra még gyengén kiépített, ill. a régió megközelíthetősége nehéz.

2. *Felzárkózási fázis:* A turisztikai kereslet növekedésével megjelennek az első szolgáltatók, vállalkozók a turisztikai infra-, és szuprastruktúra szerényebb kiépítésére (ők többnyire régióon belüli, ill. hazai vállalkozók) a bővülő piac reményében. Többségében egyszerű szállásadók, családi panziók, hétvégi házak, kempingek, felkeltve a megindult fejlődés kapcsán a nagy

8. ábra. A turisztikai régiók növekedési ciklusmodellje (BUTTLER, R.W. 1980 alapján). – A = idő; B = turisták száma; 1 = megismerés, felderítés; 2 = felzárkózás; 3 = fejlődés; 4 = konszolidáció; 5 = stagnálás; 6 = megújulás vagy visszaesés: a = gyors megújulás; b = korlátozott növekedés; c = stabilizáció; d = visszaesés; e = azonnali visszaesés

Butler's model of resort development. (after BUTTLER, R.W. 1980). – A = time factor; B = volume of tourists; 1 = cognition, discovery; 2 = closing up; 3 = development; 4 = consolidation; 5 = stagnation; 6 = revival or decline: fast revival; b = limited growth; c = stabilization; d = decline; sudden decline

szakmai befektetők érdeklődését. A regionális politikában megjelenik a turizmus kiépítésének az ösztönzése, valamint megteremtik ennek intézményi-és menedzsment feltételeit.

3. *Fejlődési fázis*: A turisztikai kereslet tovább növekszik, a tömegturizmus méreteit ölti, amelyhez párosul a szállodaláncok, utazásszervezők jelenléte és kontrollja a turizmusgazdaságban. A standardizált kínálat a várakozásoknak megfelelően biztosítja azokat a normákat, színvonalat, amelyek kielégítik a tömegturizmus igényét. A turisztikai régió kiépítettsége, erőforrásainak hasznosítása lépésről-lépésre növekszik, a szolgáltatások sokasodnak és differenciált kínálat alakul ki.

4. *Konzolidációs fázis*: Annak ellenére, hogy a kereslet tovább növekszik, ennek hozadéka már csökkenő trendbe fordul át. A régió a hazai és nemzetközi turisztikai piacon stabilizálta magát, konkurens régiók sem veszélyeztetik.

5. *Stagnálási fázis*: A kereslet növekedése megáll, a vendégéjszakák számának stagnálása vagy csökkenése figyelmeztető jel. Változik a vendégkör összetétele, a visszatérő vendégek száma csökken és egyre több a környezeti problémákra nem olyan érzékeny, kevésbé fizetőképes vendégek aránya.

6. *A megújulás vagy a visszaesés fázisa*: A turisztikai régióknak akkor van esélye a megújulásra, ha a kínálati struktúra változtatásával reagál az új impulzusokra, az új vagy más motivációjú turista-típusokra. Ha ez nem sikerül, a hanyatlás bekövetkezik, a turisztikai régióknak más gazdasági súlypontokat is kell keresnie.

A klasszikus „modernizációs stratégiákhoz” hasonlóan tehát a „take-off” fázist a turizmusban is „kívülről”, a nagy szakmai befektetők megjelenésével lehet értelmezni. A turisztikai infrastruktúra és a közlekedési rendszerek integrálásával a régiót a világturizmus részévé teszik, annak minden következményével együtt. Ez utóbbi különösen a fejlődő országokban érhető tetten, ahol viszont a „*dependencia-teória*” hívei szerint a BUTTLER-modell nem érvényesül tipikusan, mivel a befektetők kivonják a profitot a „magországokba” és ezzel torzítják a régió fejlődési pályáját, kiélezzik a környezeti-társadalmi problémákat. Számos szakirodalom foglalkozik ezzel a problémával, amely a ciklus-elmélethez további adalékkal szolgál (PRIDEUX, B. 2000; CONCEICAO, V. 1997; ROOQE ÁGUAS, P. M. 1997) (3. táblázat).

Globalizációs trendek és a turizmus kutatásának további irányai

A globalizációs folyamatok térbeli terjedését egyrészt a közlekedés és a telekommunikáció forradalma teszi lehetővé, másrészt a társadalmi-politikai környezet változása, amely a piacturizmus terjedésének feltétele. A liberalizáció, a határok átjárhatósága, a deregularizáció nagy térségeket integrál a világgazdaságba. Kétségtelen, hogy ennek a folyamatnak egyik haszonélvezője

Állapotok és indikátorok

Megismerés, felderítés

- Kevés vagy semmilyen turisztikai infrastruktúra
- Természeti és kulturális erőforrások

Bevonás

- Helyi befektetés
- A desztináció első reklámozása
- Közbefektetések az infrastruktúrában
- Megjelenő turisztikai tér
- Turisztikai szezon megjelenése

Fejlődés

- A turisták számának gyors növekedése
- A turisták száma túllépi a helyi lakosok számát
- Jól körülírt turisztikai terek
- Nagy mértékű reklámozás
- Külső befektetők
- Ember alkotta vonzerő-fejlesztés

Konzolidáció

- Alacsonyodó növekedési értékek
- Reklámozás új piacok elérése és a szezonális csökkentése érdekében
- A helybeliek helyeslik a turizmus tevékenységi köreit

Stagnálás/Stabilizáció

- A látogatók maximumának elérése
- A kapacitás limit elérése
- A turisztikai imázs elválnak a környezettől
- A terület nem divatos többé
- Nagybani függés a visszatérő turistáktól
- Alacsony vendégágy kihasználtság
- Gyakori tulajdonosváltás

Megújulás

- Az attrakció teljes megújulása

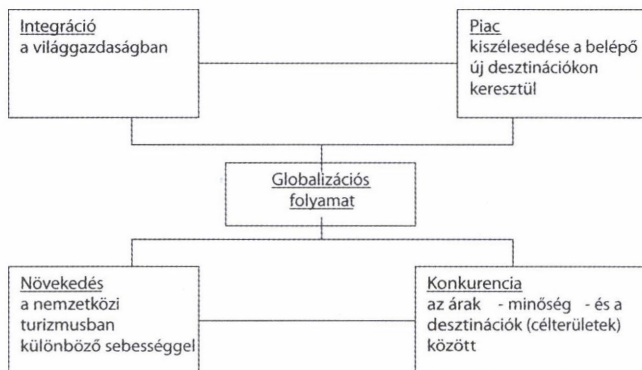
Visszaesés

- A piac csökkenése
- A turizmus aktivitásának felhagyása
- A turizmus infrastruktúráját felváltják az egyéb infrastruktúra típusok

Forrás: ROQUE, Á.P.M. 1997.

a turisztikai szektor, a kérdés az, hogy a turizmus szempontjából milyen azonosságokat, és milyen különbözőségeket fogalmazhatunk meg a globalizáció mint megatrend viszonylatában. Ezt egy folyamatára segítségével szemléltethetjük (9. ábra).

A folyamatára rámutat arra is, hogy a globalizációs folyamatok egyeduralma nem egyértelmű tendencia: sok múlik a jövőben a saját szolgáltatóipar belső fejlődésén. A fejlett országokban a turisztikai szektor 2/3-a kisvállalkozás

9. ábra. Globalizáció a turisztikai piacon. (szerk. AUBERT, A. 2005)

Globalisation on the tourism market (ed. by AUBERT, A. 2005). For explanation see the text.

keretében működik, és ez megfelel a turizmus erősen személyekhez kötött szolgáltató jellegének. A minőség a turisztikai termékek eladhatóságának meghatározó kritériuma lesz, a belső turizmus nagyságrendjét a turisztikai termék komplexitása, ára és minősége dönti el.

Az utóbbi 10 évben a nemzetközi turizmus robbanásszerű terjedésének, új célpiacok belépésének lehettünk tanúi. A belépő új konkurensok mögött nagyon eltérő fejlettségű régiók állnak a háttérben, és ez számos társadalmi – kulturális – gazdasági hatást vált ki pozitív és negatív értelemben egyaránt. *A globális trendeket a nagy turisztikai vállalkozások erősítik fel* (légitársaságok, utazásszervező cégek, hotellancok, autókölcsönző cégek), ők a legnagyobb haszonélvezői a globalizációnak. Természetesen ennek a folyamatnak megvan a *maga korlátai a globális problémák oldaláról* nézve is, de a szűkebb szakmai oldalról is: nem minden régiója a Földnek válik célterületté, a *vonzerők földrajzi kiterjedtsége korlátozott*. A magántőke befektetések 90%-a koncentrálódik ma a kelet-ázsiai, latin-amerikai, a kínai és az indiai piacokra. Ugyanitt mutatja az expanzióját a turizmus is.

A turizmusnak a globalizációs folyamatokhoz való viszonyulása tehát *kétarcú jelenség*: egyrészt az egyik legfőbb támogatója, részese és haszonélvezője e folyamatoknak, másrészt a turizmus jövőjét továbbra is az egyediség, a változatoság jelenti, ami ellene hat az uralkodó globalizációnak. A környezeti terhelés

mértéke ma már minőségi kritérium, a lokális-kulturális identitástudat megőrzése a fenntartható turizmus fejlődésének egyetlen lehetséges útja (10. ábra).

A turizmus jövőbeli trendjeit tehát a jellemzett kettősség szorítása határozza meg, konkrétabban:

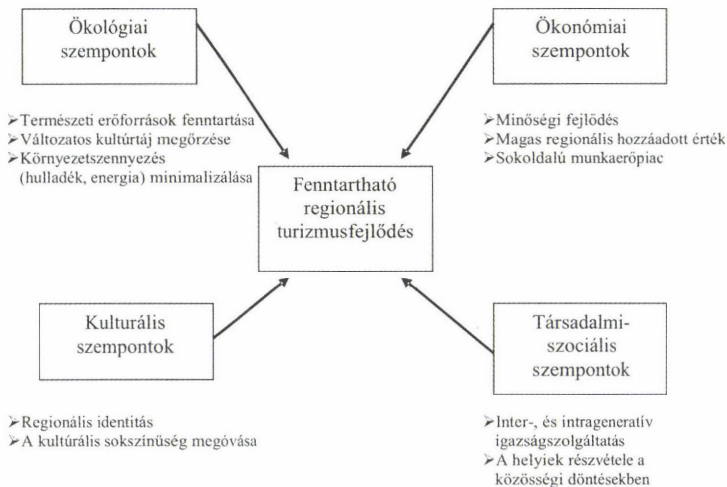
– A bázis-szolgáltatásokkal szembeni azonos minőségi kritériumok, ugyanakkor az utazási célterületek egyedi arculatának megőrzése.

– A hagyományos célterületeken erősek a környezeti korlátok, csak változatos programokkal és aktivitásokkal tudnak versenyben maradni. Egyre jobban polarizálódnak a tömegturisztikai piacot kiszolgáló régiók és a szelektívebb megközelítésű turizmust célzó régiók.

– A szabadságok ideje diverzifikálódik: a rövid idejű, többszöri utazások száma növekszik, ami egyre nagyobb követelményeket támaszt a közlekedési infrastruktúrával szemben (és egyben nagyobb esélyt is biztosít a belső turizmusnak).

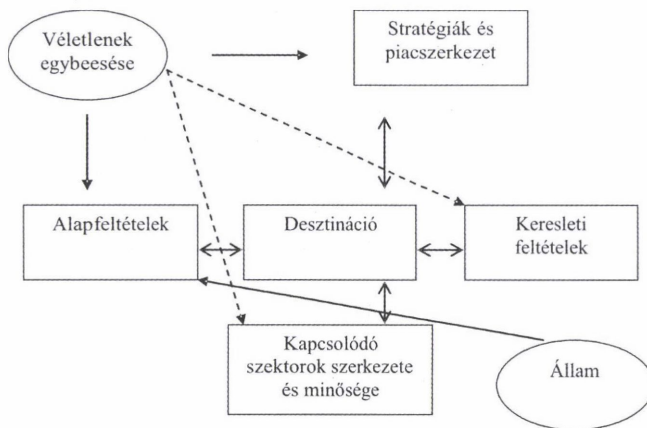
– A kereslet specializálódik: a tengerparti turizmus elsőbbsége ugyan megmarad, de erősen növekszik a természet-közeli/szelíd/zöld/puha turizmus és a kulturális turizmus aránya.

– A fogadóterületek között az erős árverseny fokozódni fog, ami rákényszeríti őket az együttműködésre, a kistérségi vagy regionális komplex turisztikai termék környezetbarát kínálatára.

10. ábra. A fenntartható turizmusfejlődés dimenziói. (WOLF, K. 1996 alapján szerk. AUBERT, A. 2005)

Dimensions of sustainable tourism development (ed. by AUBERT, A. 2005 after WOLF, K. 1996) For explanation see the text

11. ábra. Egy idegenforgalmi desztináció versenyelőnyei. (a PORTER-modell 1990 alapján szerk. AUBERT, A. 2005)
 Competition advantages of a tourism destination. (ed. by AUBERT, A. 2005 after the PORTER-model 1990) For explanation see the text

– Növekszik az incentiv és a konferenciaturizmus aránya, valamint az igény ezzel együtt az élményszerzésre/attraktivitásra.

Egy idegenforgalmi desztináció versenyképességét tehát csak egy komplex rendszerben értelmezhetjük, a különböző modellek közül a geográfiai szempontokat talán a legnagyobb mértékben figyelembevevő PORTER-modell turizmusra vonatkozó alkalmazhatóságára hívnánk fel a figyelmet (11. ábra).

A fenti összefüggésrendszer fontos támpont a turizmusföldrajz kutatási területeinek meghatározásakor, irányadóak a térbeli folyamatok és struktúrák nemzetközi és regionális elemzésénél.

Összefoglalás

A tanulmány fő célja a turizmusföldrajz helyének tisztázása a földrajztudomány rendszerében, valamint a főbb módszertani eszköztárának/eljárásainak és tércategóriáinak áttekintése.

A tanulmány részletesen foglalkozik a geográfia és a turizmus viszonyrendszerével, nemzetközi és hazai kutatástörténeti háttérrel. Megállapítja, hogy a turizmushoz, mint jelenséghez (fenomén) csak komplex módon lehet

közelíteni és kiemelni a tudományterületek közül a geográfia szerepét/fontosságát. Ugyanakkor e kutatástörténeti áttekintés arra is felhívja a figyelmet, hogy a földrajztudománynak nem sikerült ez idáig a „tudományterületi versenyben” kellő súllyal és érdemben presztízsét kivívni, ill. megtartani. Legmesszebb a német geográfia jutott e tekintetben, ahol mint interdiszciplináris tudományterület definiálták a turizmust, de facto elismerték/elismertették a társtudományokkal a turizmustudományt, mint diszciplinát. Ez a folyamat nem futott végig sem a francia, sem az angolszász területeken és hasonló a helyzet Magyarországon is. A hazai turizmusföldrajz súlya ma a geográfián belül rendszertani és tudományos reprezentáció tekintetében is a periférián található.

A tanulmány vázlatosan áttekinti a turizmus kutatásának módszertani eljárásait és térbeli aspektusait. A terjedelmi korlátok miatt elsősorban térképekkel és folyamatábrákkal hívja fel a figyelmet a turizmus földrajzi értelmezésére, ill. a kutatási kapcsolódási pontokra. A turisztikai régiók növekedési ciklus-modellje, ill. annak ellentmondásai elvezetnek a globalizáció-regionális-lokális problémáikhoz, amelynek eklatáns képviselője/hordozója a turizmus. A desztinációk versenyében a geográfiai megközelítések, elemzések a jelenség komplexitásából fakadóan tudományterületünk egyik erőssége, amely látásmód kellő érvényesítése napjaink feladatai közé tartozik.

IRODALOM

- ASHWORTH, G.–HAAN, T.Z. 1986. Uses and users of the tourist – historic city. – *Field Studies* 10. Faculty of Spatial Sciences, Groningen.
- ASHWORTH, G. 1988. Marketing the historic city for tourism. – In: GOODALL, B.–ASHWORTH, G. (eds.): *Marketing in the Tourism Industry*, Croom Helm, London.
- ASTRUC, J. 1995. *L’impact du tourisme: Critères d’évaluation et gestion locale*. – Exemple de la cote du Roussillon, Paris.
- AUBERT A. 1999. Az ökoturisztikai területfejlesztés szükségessége és modellje Magyarországon. – In: TÓTH, J.–WILHELM, Z. (szerk.): *Változó környezetünk*. MTA RKK DTI–PTE TTK FI, Pécs, pp. 74–82.
- AUBERT A.–MISZLER M.–SZABÓ G. 2000. A regionális területfejlesztés és a turizmus tervezés összefüggései a Dél-Dunántúlon. – *Turizmus Bulletin* 1. pp. 33–37.
- AUBERT A.–MISZLER M. 2000. A Duna-Dráva-Száva Eurorégió turizmusának fejlesztési lehetőségei. – *Turizmus Bulletin* 2. pp. 36–40.
- AUBERT A.–SZABÓ G. 1992. A falusi turizmus újraindításának és fejlesztésének lehetőségei Baranya megye két eltérő adottságú településcsoportjában. – MTA RKK DTI, Pécs, 59 p.
- AUBERT A.–SZABÓ G. 1999. Differenciált turizmusfejlesztés Baranya megye példáján. – *Turizmus Bulletin* 1. pp. 25–30.
- AUBERT A. 1996. A turizmus Magyarország határmenti térségeiben. – In: PÁL Á.–SZÓNOKYKÉ ANCSIN.G. (szerk.): *Határon innen – határon túl*. JATE, Szeged, pp. 336–345.
- BECKER, CHR. 1982. *Aktionsräumliches Verhalten von Urlaubern im Mittelgebirge*. – *Materialien zur Fremdenverkehrsgeographie*, H. 9. Trier.
- BENTHIEM, B. 1997. *Geographie der Erholung und der Tourismus*. – Gotha.

- BERÉNYI I. 1981. Az üdülőterületek felhasználásának kérdései Szentendre példáján. – Területi kutatások 4. Budapest. pp. 109–118.
- BERÉNYI I. 1986. A települések természeti környezetének értékelése az idegenforgalom szempontjából. – Idegenforgalmi közlemények 3. Budapest. pp. 3–9.
- BERNECKER, P. 1955. Der moderne Fremdenverkehr. – Wien.
- CAPOT-REY, M. 1947. Géographie de la circulation sur les continents. – Coll. Géographie humaine, n. 20. Paris.
- CAZES, G. 1992. Fondaments pour une géographie du tourisme et des loisirs. – Paris.
- CHABOT, G. 1957. L'évasion urbaine. – La Vie Urbaine, avril-juin, Paris, pp. 108–116.
- CHRISTALLER, W. 1955. Beiträge zu einer Geographie des Fremdenverkehrs. – Erdkunde, H1, Bonn, pp. 1–19.
- CSORDÁS L.–SZABÓ G. 1993. A falusi-tanyai turizmus szervezésének és fejlesztésének feltételei az Alföldön. – Alföldi Tanulmányok, 15. Békéscsaba, pp. 137–163.
- DELIGNERES, V. 1997. Structures, dynamiques et fonctionnement du tourisme en escape rural. – Approche a' deux échelles: France et Auxois-Morvan. Université de Bourgogne.
- DEWAILLY, J.-M.–FLAMENT, E. 1993. Géographie du tourisme et des loisirs. – Paris.
- DOUGLAS, J.E. 1992. Ecotourism- The Future for the Caribbean? – UNEP.
- GRÄF, P. 1981. Freizeitwohnsitze und Kommunalpolitik. – Archiv für Kommunalwissenschaften, 1. Hjbd, Stuttgart pp. 86–100.
- GRENON, M.–BATISSE, M. 1991. Futures for the Mediterranean Basin: The Blue Plan. – Oxford University Press, Oxford, UK.
- GRÜNDLING, L. 1997. Biodiversität und Tourismus Hrsg. – Bundesamt für Naturschutz, Springer.
- HETTNER, A. 1902. Die wirtschaftlichen Typen der Ansiedlungen. – Geographische Zeitschrift, Wiesbaden, pp. 92–100.
- HUNZIKER, W.–KRAPE, K. 1942. Grundriß der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre. – Zürich.
- JURCZEK, P. 1981. Freizeit, Fremdenverkehr und Naherholung. – In: Praxis Geographie, H. 2. Braunschweig, pp. 45–49.
- KASPAR, C. 1982. Die Fremdenverkehrslehre im Grundriß. – St. Gallen Beiträge zum Fremdenverkehr und zur Verkehrswirtschaft. Reihe Fremdenverkehr, Bd 1, Bern/Stuttgart
- KEMPER, F.-J. 1978. Probleme der Geographie der Freizeit. – Bonner Geographische Abhandlungen. H. 59, Bonn.
- KERN, M. 1995. Ansätze zu einer nachhaltigen Tourismuspolitik des Bundes und Länder. Band 31. Trier.
- KNAFOU, R. 1997. Atlas du tourisme. – Encyclopédie de géographie, Economica, pp. 893–906.
- KÖHN, J. 1997. Tourismus und Umwelt. -- Analytica., Berlin
- KOLLARIK A. 1991. Az idegenforgalom nemzetközi tendenciái, Magyarország idegenforgalmi adottságai. – Aula, Budapest, 3.
- KOLLARIK A. 1991. Területfejlesztés, környezetvédelem és az idegenforgalom. – BKE-AULA, Budapest, 187 p.
- KÓRÓDI, J.–SOMOGYI, S. 1968. Idegenforgalmi Földrajz I–II. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 619 p.
- KRIPPENDORF, D. 1975. Die Landschaftsfresser. – Bern–Stuttgart.
- LAZZAROTTI, O. 2000. Tourisme et géographie: Entre pensée et discipline scientifique, texte inédit. – Paris. pays en développement dans l' espace touristique international, Thèse d' Etat. Tours.

- LENGYEL M. 1994. A turizmus általános elmélete. – KIT Budapest, 212 p.
- LUNDBERG, D.E.–LUNDBERG C.B. 1993. International Travel and Tourism. – John Wiley & Sons, Inc. New York–Toronto.
- MAIER, J. 1982. Geographie der Freizeitstandorte und des Freizeitverhaltens. – In: Sozial- und Wirtschaftsgeographie Harms Handbuch der Geographie. München, pp. 160–273.
- MARTONNÉ ERDŐS K. 1996. Az idegenforgalom adottságai a fejlesztés lehetőségei. – In: SÜLI-ZAKAR I. (szerk.): Az erdőpuszták térség terület- és településfejlesztésének stratégiai alapjai. MTA RKK Debrecen, pp. 127–149.
- MATTEUDI, E. 1992. L' enfance de la montagne. Structures familiales, capacité d'entreprendre et développement touristique. – Grenoble.
- MICHALKÓ G. 1999. A városi turizmus elmélete és gyakorlata. – MTA FKI Budapest, 168 p.
- MILL, R.–MORRISON, A. 1985. The Tourism System Prencite – Hall, Inc., New Jersey.
- MIOSSEC, J-M. 1996. Le Tourisme en Tunisie. Un pays en développement dans l'espace touristique international, Thèse d'Etat. Tours.
- OESTREICH, H. 1977. Anmerkungen zu einer „Geographie des Freizeitverhaltens.“ – Geographische Rundschau, H. 3. Braunschweig, pp. 80–83..
- OPASCHOWSKI, H.W. 1988. Psychologie und Sociologie der Freizeit. – Opladen.
- PÉCSI M. 1967. III. Idegenforgalmi Kollokvium. 1966. – Panoráma, Budapest, 364 p.
- POSER, H. 1939. Geographische Studien über den Fremdenverkehr im Riesengebirge. – Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, H. 20. Göttingen.
- PÖTTLER, B. 1994. Tourismus und Regionalkultur. – Wien.
- ROSEMARY, B. 2000. Travel Geography. (2nd edition). – Longman. 514 p.
- RUPPERT, K.–SCHAFFER, F. 1969. Zur Konzeption der Socialgeographie. – Geographische Rundschau, H 6. Braunschweig. pp. 205–214.
- RUPPERT, K.–MAIER, J. 1970. Zum Standort der Fremdenverkehrsgeographie. – Zur Geographie der Freizeitverhaltens. Müncher Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie, Bd. 6. Kallmünz pp. 9–36..
- RUPPERT, K. 1975. Zur Stellung und Gliederung einer allgemeinen Geographie des Freizeitverhaltens. – In: Geographische Rundschau, H 1. Braunschweig, pp. 1–6.
- SOMOGYI S. 1981. Magyarország természeti adottságai az országos üdülőtérületi terv szempontjából. – MTA FKI, Budapest, 164 p.
- SOMOGYI S. 1987. Magyarország természeti adottságainak idegenforgalmi szempontú értékelése. – Elmélet, módszer, gyakorlat. MTA FKI, Budapest, 151 p.
- STEINECKE, A. 1983. Gesellschaftliche Grundlagen der Fremdenverkehrentwicklung. – In: HAEDRICH, G. u.a. (Hrg.): Tourismus-Management, Berlin–New York, pp. 37–55.
- SZIGETI E. 1974. A nemzetközi és a magyar idegenforgalom területi struktúrája és vizsgálatának módszerei. – Kandidátusi értekezés. MTA FKI könyvtára, 215 p.
- THIEM, M. 1994. Tourismus und Kulturelle Identität. – Bern–Hamburg.
- WOLF, K.–JURCEK, P. 1986. Geographie der Freizeit und des Tourismus. – Stuttgart.

Az egészségturizmus fogalmi rendszerének és keresletének változásai Magyarországon

HEGEDÜS VERONIKA¹

Abstract

Changes in the conceptual system of and demands on health tourism in Hungary

Tourism in general, and health tourism in particular are among the most important factors in the regional development of Hungary. Realising the possibilities and capacities of the branch, a special attention was devoted to health tourism both during the socialist era and after the change of regime.

The process of social and economic transition generated changes also in the sphere of tourism. Due to the changed social needs the demand side of the sector changed significantly, a new conceptual approach was adopted, financial support and capital investment have grown, thus strengthening the competitiveness and revenue generating capabilities of health tourism.

After an overview of the renewed nomenclature the paper allows an insight into the characteristic features of health tourism before and after the change of regime, with a special reference to up-to-date actualities (appearance of clusters, outlining the anticipated development trends, 'rationalized' future building).

Bevezető

Magyarországon bő másfél évtizede kezdődött meg a gazdaság és a társadalom átalakulásának folyamata, amelynek során a rendszert alkotó elemek mindegyike jelentős változásokon ment keresztül (RECHNITZER J. 1998). A folyamat az ország térszerkezetére is mély hatással volt, a változások következményei főként területi és települési szinten voltak látványosak, ezért jutott kiemelt szerephez a területi politika és a területfejlesztés.

Az idegenforgalom, azon belül is az egészségturizmus a regionális területfejlesztés egyik jelentős tényezője. Az ágazatban rejlő lehetőségeket és adottságokat felismerve

¹ PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. E-mail: hegevera@freemail.hu

és kihasználva az egészségturizmus tudatos átalakítása figyelhető meg. Az elmúlt másfél évtized szerkezeti változásainak egyik jelentős területi következménye volt, hogy nőtt a támogatási és a beruházási kedv, erősítve ezzel az egészségturizmus versenyképességét és jövedelemteremtő képességét (LENGYEL I.–RECHNITZER J. 2002; LENGYEL I. 2005).

Az egészségturizmus trendjei és súlya Magyarország turizmusában

Az *egészségturizmus* napjainkban az idegenforgalom folyamatosan növekedő és erősödő területe. Az ágazat fejlődése dinamikus és várhatóan a jövőben is a nemzetgazdaság átlagát meghaladó ütemű lesz. Jelenleg az egészségturizmusban minden 100 Ft bevétel további 167 Ft pótlólagos termelést generál, és minden 100 munkahely 214 új munkahelyet teremt a nemzetgazdaságban.

A gazdasági mutatókon túl az egészségturizmus sikerességét magyarázza a társadalmi szemlélet megváltozása is, valamint az ebből adódó életmódbeli változások. Napjaink rohanó világában az emberek számára egyre fontosabbá válik egészségük megőrzése vagy javítása. A hazai prognózisok szerint a lakosság egyre növekvő hányada ismeri fel, hogy a megfelelő egészségi állapot az alapja a munkatermelékenységnek, az emocionális, intellektuális és fizikális fejlődésnek (Kocsiszký Gy. 2004).

Az egészségturizmus európai trendjeit figyelembe véve is igazolódni látszik a fenti állítás. Az összes európai kiutazásból (270 millió) a 2003-as évben 30 millió volt egészségturisztikai célzatú. Ennek a 30%-a kifejezetten gyógyutazásnak minősült, 70%-a pedig wellness utazásnak. A vendégek a felkeresett helyeken átlagosan 6 éjszakát töltenek el, ami az ESPA (Európai Fürdőszövetség) becslései szerint éves szinten eléri a 120 millió vendégéjszakát. Az előző évekhez képest ezek a számok már növekedést mutatnak, a következő néhány évben pedig további emelkedés várható. A jövőbeni növekedés magyarázataként említhető a konferencia- és az egészségturizmus közeledése, valamint a termékkínálat szélesedése (spa és golf, spa és sí) (www.itthon.hu).

Statisztikai adatok szerint a hazai GDP 10,5%-át a turizmus, ennek 20%-át pedig a gyógyturizmus termeli meg. 2004 végére ez az arány tovább növekedett a statisztikai rendszerben bekövetkezett változások miatt. (2004-től a Központi Statisztikai Hivatal nyilvántartásában a wellness turizmus önálló kategóriaként jelenik meg.) Az egészségturizmus így hozzávetőlegesen 30%-kal részesedik idegenforgalmunkból, az összes megtermelt GDP-hez kb. 3%-kal járul hozzá. A forgalom növekedését a kereskedelmi szálláshelyek, ezen belül a gyógyszállodák vendégforgalmának növekedése is igazolja.

Az adottságainkat és lehetőségeinket felismerve került az egészségturizmus a magyar idegenforgalmi fejlesztések középpontjába (Széchenyi Terv, Nemzeti Fejlesztési Terv I., Tíz éves Egészségturisztikai Fejlesztési Terv, Nemzeti Fejlesztési Terv II. Stb.).

A kutatás módszertana

A tanulmány készítésekor arra törekedtem, hogy képet adjak a magyarországi egészségturizmus (korábban a gyógy- és termálturizmus) átalakulásáról, amelyeken az elmúlt közel 50 évben keresztül ment. Kiemelt figyelmet fordítottam a nevezéktani változásokra. A „fogalmi változások” c. fejezet feldolgozása során a rendelkezésre álló szekunder források feldolgozására helyzetem a hangsúlyt. Ezeket figyelembe véve foglaltam össze a napjainkban is problémásnak tekinthető gyógy- és termálturizmus, valamint az egészségturizmus fogalmi különbözőségeit.

A változásokat igazolandó röviden összegeztem a gyógy- és termálturizmus, valamint az egészségturizmus jellemző folyamatait. A leírtakat a rendelkezésre álló statisztikai adatbázis feldolgozásával támasztom alá.

Napjaink egészségturizmusában egyre nagyobb szerephez jutnak a klaszterek mint a regionális fejlesztés és versenyképesség eszközei. A hazai klaszter-alapítások és az együttműködési kezdemények számának alakulása mutatja ennek az újszerű gazdasági koncepciónak a köztudatba való bekerülését. Problémát jelent, hogy a hálózatosodásban rejlő lehetőségek megfelelő fokú kihasználása még várat magára, továbbá, hogy a kezdeményezések jelentős területi koncentrációt mutatnak.

Az egészségturizmus valamelyest kivételnek tekinthető, hiszen annak hazai viszonylatában korán megjelentek az említett ágazati együttműködések és területileg is kiegyensúlyozott képet mutatnak. Természetesen az egyes térségek versenyképessége differenciált képet mutat. A tanulmány a nemzetközi kitekinést követően elemzi a hazai egészségturisztikai klaszterek létjogosultságát.

A fogalmi változások

A gazdaság és a társadalom említett átalakulási folyamatainak köszönhetően a vizsgált idegenforgalmi ágazat fogalomköre jelentős változásokon ment keresztül. Teljesen eltérő képet mutatnak az 1990-es évekig és az utána megjelent szakirodalmak fogalom-magyarázatai.

Régebben a vizsgált terméktípust *termál- és gyógyturizmus*nak nevezték, és az aktív turizmus termékcsalád része volt. A *termálturizmus* definíciója a következőkben adható meg: „A termálvíz melletti üdülés a turizmusnak olyan, a természeti adottságokra épülő formája, amely amellet, hogy önálló program, főként a körutazó és tranzitturizmus, valamint a városlátogató idegenforgalom, a sport- és kiránduló-turizmus lehetőségét bővítheti, palettáját színesíti” (VAJDA R.–VADAS V. 1990).

A *gyógy-idegenforgalom* a termálturizmus kisebb szegmensét képezte. „A turizmus azon részeként értelmezték, amely a bel- és külföldi vendég

számára gyógyászati ellátást is nyújt, a természeti adottságokat gyógykezelés céljából hasznosítja, ill. a betegség megelőzés és regenerálódás céljából igénybe veszi. Továbbá a turizmus speciális ága, amely magába foglalja az igényelt kórházi, szanatóriumi vagy gyógyüdülőben történő ellátást is” (VAJDA R.–VADAS V. 1990).

Napjainkra a termál- és gyógyturizmus besorolása megváltozott. Ma az egészségturizmus fő termékcsalád részeként értelmezendő. Az *egészségturizmus* olyan turizmusforma, ahol a turista utazásának legfőbb motivációja egészségi állapotának javítása vagy megőrzése (<http://hungarytourism.hu>). A termékcsaládon belül Magyarországon megkülönböztetnek hagyományos gyógyüdüléseket, valamint wellness jellegű utazásokat. A gyógyüdülések elsődleges célja a megromlott egészségi állapot javítása, míg a wellness utazások legfőbb inspirációja az egészség megőrzése. Ebből következőleg az elsőt inkább az idősebb korosztály képviselői, a másodikat a fiatalabbak veszik igénybe.

A gyógyturizmus tartalmi elemei a fenti definícióhoz képest csupán kis mértékben formálódtak át (főként a keresleti igényekhez igazodva). A gyógyturizmus gyógyüdülőhelyen, ill. gyógyászati létesítményben való tartózkodás, amelynek célja, hogy orvosi gyógymódok alkalmazásával meglévő betegséget gyógyítsanak (RÁTZ T. 2004).

A *wellness* a szó eredetét tekintve angol, 1654-ben találkozhattunk vele először. A szó eredeti alakja: wealnesse, jelentése pedig „jó egészség”. A fogalommal a 20. sz.-ban egyre gyakrabban találkozhattunk, és bár jelentős késéssel ugyan, de az 1990-es évek közepétől megjelent a magyar nevezéktanban.

Napjainkban a wellness kifejezés számtalan értelmezésével találkozunk, a teljesség igénye nélkül ezek közül néhány említése szükségeszerű. RÁTZ T. (2004) megfogalmazásában a wellness „egészséget jelent a szó holisztikus értelmében, a fizikai, szellemi és értelmi képességek harmonikus egyensúlyát.” A Magyar Wellness Társaság (2006) meghatározásában a wellness életforma, „amelynek gyakorlója a civilizáció okozta bántalmakat a test, a lélek, szellem együttes kényeztetésével, odafigyeléssel, tudatos életvitellel igyekeznek megelőzni”. A wellness a tudatfejlesztésnek és az életstílus változtatásának egy aktív folyamata, amely az egészség és a személyes jó közérzet magasabb színvonalához vezet, a folyamat szó arra utal, hogy itt egy állandóságról van szó, amely az ösztönző erejét a személyes elkötelezettség iránti képességből és az életminőség tartós biztosítása iránti felelősségből meríti (HEGEDÜS V. 2004).

A wellnesshez szorosan kapcsolódik *spa* fogalma, vagyis az egészségturizmust kiszolgáló létesítmények összessége, ami már nem csupán a szó eredeti jelentését, a hagyományos értelemben vett *gyógyfürdő* fogalmat jelöli, hanem olyan létesítményeket, amelyek szolgáltatásaikkal nyugtatják, felélik, gyógyítják, egészségesebbé, kiegyensúlyozottabbá teszik a vendéget. Legfőbb jellemzőjük, a wellness állapotának biztosítására való törekvés, fizikai, szellemi és érzelmi szükségletek kielégítésével (RÁTZ T. 2004).

A Magyar Turizmus Zrt. (2003) a *gyógyturizmust* a következőképpen határozta meg: „Olyan turizmusforma, ami gyógyászati szolgáltatóhelyen, ill. gyógyüdülőhelyen, általában meghatározott minimális tartózkodási idő mellett rendelkezésre álló szolgáltatások igénybevételét jelenti, jellemzően konkrét betegségek gyógyítása érdekében” (www.itthon.hu). Ez abban különbözik a *termálturizmustól*, hogy utóbbi csupán az adott földrajzi terület évi középhőmérsékleténél magasabb hőfokú vízre alapozott, a turisták igényeinek kielégítését biztosító szolgáltatásokat takar. A két terméktípust a gyakorlati életben gyakran összekeverik, annak ellenére, hogy a gyógy- és a termálturizmus vonzerői egyértelműen elkülönülnek egymástól. (Bár a motiváció oldalán találunk hasonló elemeket.)

A gyógyidegenforgalom alapját minden esetben valamilyen (minősített) gyógyvíz², gyógyhely, gyógyklíma szolgáltatja, amelyekhez a kínálati oldalról gyógykezelésekkel foglalkozó intézmények társulnak. A termálturizmus esetében a vonzerő a melegvíz, amihez a kínálat oldaláról a kikapcsolódást és a pihenést megcélzó intézményrendszer társul. Az előző megállapítások alapján természetesen a két termék vendégkörét is egyértelműen elkülönítik egymástól (HEGEDÜS V. 2004).

A termál- és gyógyturizmus fejlesztésének főbb jellemzői az 1990-es évek közepéig

A vizsgált turisztikai ágazat fogalmi változásai, bár időben közeliek a társadalmi-gazdasági átalakulás folyamatához, mégsem értelmezhetők a rendszerváltás szinonimájaként. Az egészségturizmus mint fogalom csak az 1990-es évek közepén jelent meg, ezt megelőzően gyógy- és termálturizmusról beszéltünk. Ebből adódóan célszerű a kronológiai áttekintést is két egységre bontva tárgyalni.

Magyarországon a termál- és gyógyvízre alapozva számtalanszor virágzott fürdő kultúra (pl.: római kor, török idők, reformkor, Osztrák-Magyar Monarchia időszaka), aminek alakulására kedvező hidrológiai adottságaink (a Kárpát-medence termálvízben való gazdagsága) a régmúlt időktől egészen napjainkig nagy hatást gyakorolnak. Az 1960-as évektől több tucat fürdő nyitotta meg kapuit a már jól ismert Hévíz, Harkány és Budapest mellett.

Az 1968-as gazdasági reformok hatására, a társadalom életszínvonalának növekedésével elértük azt a fejlettségi szintet, amelynek feltételei közepette jelentőssé vált idegenforgalmi keresletünk (BENKE R. 1981). Az említett keresleti növekedést jelentősen befolyásolta továbbá, hogy a politikai rendszer

² A gyógyvíz nem csupán fürdözést jelent, hanem gyógyszer helyettesítő egészségügyi szolgáltatást (VAJDA R.–VADAS V. 1990).

Nyugat felé megvalósuló fokozatos „nyitása” új távlatokat teremtett a beutazó turizmus számára. Szerepünk a világ turizmusában sokkal nagyobb volt, mint ahogy azt országunk területének vagy lakosságának mérete indokolta volna. Kiemelkedő jelentőségű értékeink között Budapestet, a Balatont, valamint termál- és gyógyvízkincsünket tarthatjuk számon. Az utóbbit az 1960-as évektől kezdődően Magyarország legjelentősebb természeti értékének tartották, amely világviszonylatban is kiemelkedő. E természeti erőforrás az évtizedek során egyre fontosabb gazdasági tényezővé vált, mivel folyamatosan növekvő szerepe lett a szezonálitásból fakadó idegenforgalmi anomáliák, valamint a lakossági és települési jövedelmek terén megnyilvánuló területi egyenlőtlenségek enyhítésében, a devizabevételek növelésében, nem beszélve arról, hogy az ágazat fejlesztése társadalmi érdek is volt egyben (CZEGLÉDI J.–IMRE J. 1989).

A turizmus hosszú távú ágazati és területfejlesztési koncepciója fő fejlesztési irányként jelölte meg a termál- és gyógyturizmust. A tervben alapelveként kezelték a már meglévő (tradicionális) gyógykapacitások minőségi és mennyiségi fejlesztését. Továbbá hosszú távon a termál- és gyógyvizekkel rendelkező települések fejlesztését. A külföldiek gyógykezelése céljából szükségszerűnek ítélték önálló gyógyintézetek, kórházi részlegek létrehozását. A termálturizmus fejlesztésével a hazai lakosság igényeinek kielégítésre helyezték a hangsúlyt, továbbá az idegenforgalmilag frekvenciált területek tehermentesítését tartották szem előtt. A megvalósítás érdekében a meglévők mellé további termálfürdők megnyitását tűzték ki célul, főként az alföldi és az észak-magyarországi területeken.

A fentiek ellenére mégis azt kell mondani, hogy a szoros értelemben vett gyógyturizmus hazánkban az 1970-es években kezdett kialakulni. A szocialista országokhoz hasonlóan Magyarország is teljesen térítésmentesen biztosította lakosai számára a gyógyfürdőkezeléseket, ezért az ágazat piacát elsősorban nem a hazai lakosság biztosította, hanem a nyugati vendégkör.

A legjelentősebb gyógyturisztikai fejlesztések az 1978–1980-as években indultak meg. A hazai gyógyüdülő-szállodák ezt megelőzően 2000 férőhellyel rendelkeztek, gyógyászati részlegeiken megjelent a nyugaton is alkalmazott technológia, mégis azt kell mondani, hogy a létesítmények színvonala sok esetben nem elégítette ki a velük szemben támasztott elvárásokat. Átütő sikereket az osztrák tőkéből finanszírozott kapacitásfejlesztés eredményezett. A Danubius gyógyszálloda-lánc komplexumainak kiépülését követően, datálható a szó szoros értelmében vett „gyógyszálloda” fogalom megjelenése (LENGYEL M. 2004).

A folyamatos fejlesztések hatására a gyógyszállodák forgalmi mutatói más szállodákkal összevetve lényegesen javultak. Évente 20 ezer vendég, 250 ezer vendégejszakát töltött el. Az átlagos tartózkodási idő 12–14 napra nőtt, a vendégek fajlagos költsége 1988-ban elérte a napi 2500 Ft-ot, a gyógyszállodák éves árbevétele pedig a 16 millió USD-t. Az egész éven keresztül üzemelő fürdők mellett jelentős forgalmat bonyolítottak le a nyílt üzemeltetésű (szezonális)

gyógyfürdők is. Ezeket az intézményeket évente 6,5 millió vendég kereste fel, bár a magas vendégszám ellenére ezek az intézmények nem realizáltak jelentős jövedelmeket.

A folyamatos minőségi és mennyiségi változások ellenére azt mondhatjuk, hogy a magyar gyógy- és termálturizmus a nemzetközi összehasonlításban csekély szereppel rendelkezett. A szocialista országok között Csehország és Románia is megelőzte, míg a nyugat-európai országokhoz képest jelentősége nem volt számottevő. Lemaradásunkat a következő okokkal magyarázhatjuk (CZEGLÉDI J.–IMRE J. 1989):

– A gyógyfürdők a magas üzemeltetési költségek és a központilag szabályozott árak miatt egyre nagyobb fenntartási és fejlesztési gondokkal küzdöttek.

– Hiányzott a nemzetközi igényeket is kielégítő fogadóbázisunk. A kapacitások kiépítése még gyermekcipőben járt.

– A szolgáltatások fejlesztése anyagi eszközök hiányában csak kismértékű volt.

– A fejlesztések nem koordináltan zajlottak.

– A szakemberek képzése messze elmaradt az elvárásoktól.

Miközben itthon igyekeztek orvosolni a fenti problémákat, az egészségturizmus nemzetközi szinten az 1990-es évekre jelentősen megváltozott. A pihenni, üdülni vágyók már nem csupán a hagyományos termál- és gyógyturizmusban vettek részt, hanem megjelent a wellness, a fitness és az egészséges életmód iránti igény, amit a hagyományos szolgáltatáskör már nem tudott kielégíteni. Mindez új kihívások és feladatok elé állította a hazai egészségturizmust.

Az egészségturizmus napjainkban

Az 1990-es évek második felétől az addig hagyományosnak számító termál- és gyógyturizmus új tartalommal töltődött fel. Megindult a regionális szintű egészségturizmus fejlesztése és menedzselése, nagy mértékű növekedést mutattak az ágazatot érintő fejlesztési koncepciók és a támogatási források is. Olyan új fogalmak kerültek az idegenforgalom szótárába, mint a *wellness*, *fitness*, *spa* stb., más irányba mutató fejlődési lehetőségeket és távlatokat teremtve ezzel a hazai idegenforgalom számára.

Adottságaink és lehetőségeink ellenére a hazai egészségturizmusban számos hiányosság éreztette negatív hatását (pl.: szezonáltság, alacsony színvonal, szakember hiány, minőségi szálláshelyek hiánya stb.). A hiátusok és a nemzetközi tapasztalatok tükrében a kormányzat egyre növekvő figyelmet fordított az egészségturizmusra, mint a regionális területfejlesztés egyik faktorára. Ezt igazolják azok a fejlesztési tervek (Széchenyi Terv, Az

Egészségturizmus 10 éves Fejlesztési Programja, Nemzeti Fejlesztési Terv I–II., Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia), amelyek a turizmusfejlesztési prioritáson belül kiemelten kezelik az egészségturizmusban rejlő lehetőségeket (AUBERT A.–MISZLER M. 2004).

Kétségtelen, hogy a felsoroltak közül a leglátványosabb változásokat a Széchenyi Terv gyógy- és termálturizmus fejlesztési alprogramja eredményezte (Fürdőfejlesztési pályázat TU-1, Kistérségi jellegű fürdők fejlesztésének pályázata TU-21, Egészségügyi intézmények, egészségturisztikai szolgáltatásainak fejlesztése pályázat TU-23). A programnak köszönhetően 100 egészségturisztikai projektet támogatott az állam (92 fürdő- és gyógyintézmény, 8 szálloda) 30,9 MdFt összeggel. A megvalósult beruházások teljes összege elérte a 81,4 MdFt-ot. Az odaítélt támogatások regionális megoszlását az 1. táblázat mutatja.

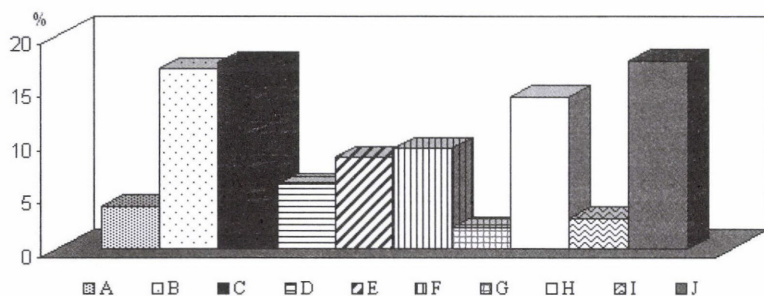
1. táblázat. A Széchenyi Tervben támogatott egészségturisztikai projektek regionális megoszlásában

Statisztikai régió	Támogatott projekt, db	Támogatás összege MFt	Fejlesztés összege MFt	Új munkahelyek száma, db
Közép-Dunántúl	7	2693	7401	232
Budapest-Közép-Dunavidék	10	4408	11767	361
Dél-Dunántúl	10	2628	6819	230
Észak-Magyarország	12	2282	6447	175
Dél-Alföld	14	3997	8675	185
Észak-Alföld	19	4447	10710	302
Nyugat-Dunántúl	28	10469	29640	930
Összesen:	100	30934	81458	2415

Forrás: GELLAI I. (2004) adatai alapján.

A pályázati lehetőségeknek köszönhetően 2001 és 2003 között a fürdők befogadóképessége 75%-kal (37,2 millió főről 64,9 millió főre), a medencék száma 62%-kal (363-ról 588-ra), a tervezett éves vendégforgalom, pedig 46%-kal (15 millió főről 22 millió főre) emelkedett. A fejlesztések javították a termék ár-érték arányt. A látogatottsági és bevételi statisztikák is egyértelműen bizonyítják a beruházások eredményességét.

2000–2001-ben a termál- és gyógyturizmus piacát hozzávetőlegesen 23 millió vendég jelentette. Az ország egyes területeinek piaci részesedését az 1. ábra szemlélteti. Ennek alapján megállapítható, hogy a legnagyobb forgalmat az alföldi régiók, a Balaton és a főváros realizálta. (A legnagyobb részesedése a fővárosnak volt, ami a teljes piac 17%-át tudhatta magáénak.) A tradicionális fürdőkkel rendelkező Nyugat- és Dél-Dunántúl a középmezőnyben helyezkedett el. A két régió közül a nyugat-dunántúli lényegesen kedvezőbb helyzetűnek mondható. Kedvező közlekedés földrajzi adottságainak köszönhetően a nyugatról jövő forgalom jelentős

1. ábra. Az egészségturisztikai piac %-os megoszlása, 2003. (GKM adatok alapján saját szerk. 2003).
 – A = Tisza-tó; B = Dél-Alföld; C = Észak-Alföld; D = Észak-Magyarország; E = Dél-Dunántúl;
 F = Nyugat-Dunántúl; G = Közép-Dunántúl; H = Balaton; I = Közép-Dunavidék; J = Budapest

Percentage share of the market of health tourism, 2003. (Ed. by the author from the database of the Ministry of Economy, 2003). – A = Lake Tisza; B = South Great Plain; C = North Great Plain; D = North Hungary; E = South Transdanubia; F = West Transdanubia; G = Central Transdanubia; H = Lake Balaton Region; I = Central Danube Region; J = Budapest

részét képes felszívni, valamint a fejlesztési elképzelések során egyértelműen prioritást élvezett/élvez más régiókkal szemben (1. táblázat). Lehetőségeit és piaci érdekeit korán felismerve ebben a régióban jött létre Magyarország első számú egészség-klasztere is. Az előzőekből adódóan a régió piaci részesedése napjainkra jelentősen növekedett.

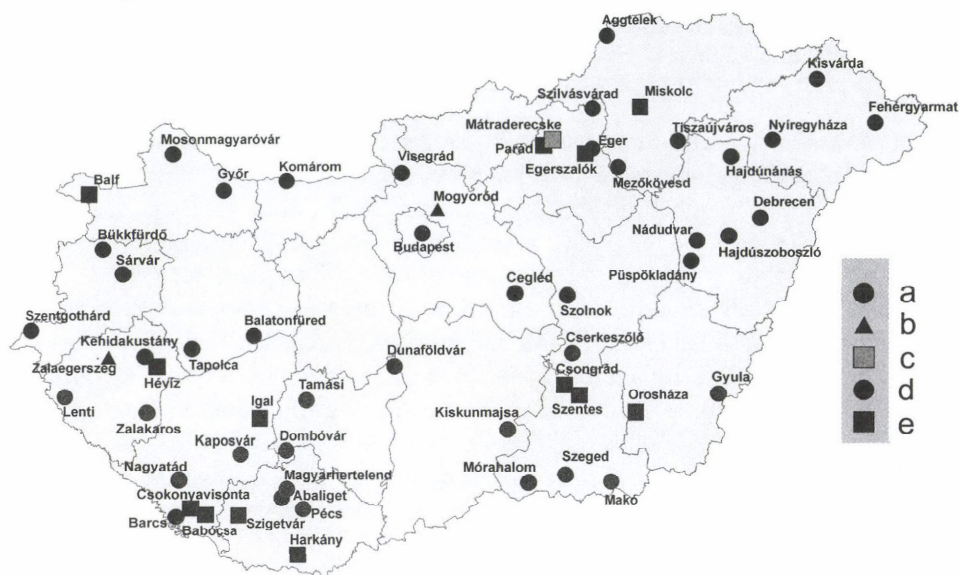
A Dél-Dunántúl helyzete koránt sem ilyen kedvező. Az 1990-es évek délszláv konfliktusa jelentősen átalakította a régió keresletét. A korábban a balkáni államokból érkező turisták folyamatosan elmaradtak, a nyugati országokból érkezők pedig a háborús helyzet miatt kedvezőtlennek ítélték meg a területet, így inkább a könnyebben elérhető nyugati riválist választották. A fejlesztési források is kisebb mértékben értek el a Dél-Dunántúlra. További problémát jelentett, hogy a megítélt fürdőfejlesztési támogatásokat több fürdő között kellett megosztani (2. táblázat), így a változtatások korántsem voltak átütő erejűek (AUBERT A.–MISZLER M. 2004).

2. táblázat. A Széchenyi Teroben támogatott egészségturisztikai beruházások a Dél-Dunántúlon

Kód	Település	Támogatás, eFt)	Bekerülési érték, eFt	Új munkahelyek száma, db
TU-1	Barcs	200 000	120 000	31
TU-1	Gunaras	250 000	340 494	6
TU-1	Harkány	750 000	1 509 000	25
TU-23	Harkány	26 000	49 086	–
TU-1	Hőgyész	200 000	542 000	52
TU-1	Marcali	362 812	800 533	30
TU-1	Nagybajom	153 577	309 577	30
TU-21	Sellye	66 031	141 375	5
TU-1	Szigetvár	200 000	794 878	19
TU-1	Sikonda	429 350	1 130 000	32

Forrás: <http://epa.oszk.hu> (2005)

A magyarországi egészségturisztikai fejlesztések pozitív hatása megkérdőjelezhetetlen. Megállapítható, hogy 2000 óta a hazai fürdők egyszerre növelték a szolgáltatásaik árait és a látogatószámokat. A támogatásokat elnyert fürdők pedig a hazai átlagot is meghaladó mértékű eredményességgel működtek. Azonban meg kell jegyezni, hogy az államilag finanszírozott fürdőfejlesztések szegmentálták az intézményeket. A már korábban is nemzetközi hírnevű fürdők (Hévíz, Zalakaros, Hajdúszoboszló stb.) tovább növelték versenyelőnyüket. Létrejöttek teljesen megújult szolgáltatáskörű, wellness- és élményelemekkel gazdagított (vegyes profilú) korszerű komplexumok (Kehidakustány, Marcali, Zalaegerszeg stb.) (2. ábra). Ezzel szemben a támogatásokat csak kisebb mértékben élvező fürdők több ciklusban megvalósuló fejlesztéseket visznek véghez, így válaszolva a hazai és a nemzetközi kihívásokra (minimális sikeresség mellett) (AUBERT A.–MISZLER M. 2004).

2. ábra. Az egészségturisztikai létesítmények tipizálása. (A Magyar Turizmus Zrt. 2005. évi adatai alapján szerk. PIRKHOFER E.–HEGEDÜS V.). – a = vegyes profil; b = élményfürdő; c = szárazfürdő; d = gyógybarlang; e = gyógyfürdő; b–e = egyprofilú intézmények. (Budapest esetén a létesítmények sokrétűsége miatt a vegyes jelölést alkalmaztuk, azonban az intézmények közül a Király, a Gellért, a Rudas és a Lukács Gyógyfürdők, valamint a Szemlőhegyi-barlang az egyprofilúak csoportjába sorolható

Typology of health tourism establishments. (Ed. by PIRKHOFER, E. and HEGEDÜS, V. from the database of Hungarian Tourism Ltd. 2005). – a = mixed function; b = aquapark; c = dry spa; d = medical cave; e = spa; b–e = institutions with single function. (Due to the multiplicity of the establishments in Budapest composite marking was used, but the spas of Király, Gellért, Rudas, Lukács and the Szemlőhegyi Cave belong to the group with a single profile.)

Feltételezve, hogy a hazai, ill. a nemzetközi versenyképességet befolyásoló gazdasági, társadalmi stb. tényezők nem változnak jelentősen a közeljövőben, úgy reális elvárás egészségturizmusunk versenyképességének jövőbeli fenntartása (GELLAI I. 2004).

A fejlesztések eredményességét igazolja a kereskedelmi szálláshelykínálat, azon belül a gyógy- és wellness-szállodák számának és kapacitásának növekedése is. A KSH adatai szerint 2001-ben a kereskedelmi szálláshelyek száma csaknem elérte az 1600-at, a szobák száma pedig az 51 ezret, a férőhelyeké a 135 ezret. Ehhez képest 2004-ben a kereskedelmi szálláshelyek száma 3001 volt, hozzávetőleg 85 ezer kiadható szobával és 336 ezer férőhellyel. A működő egységekből 2001-ben 23 volt kifejezetten gyógyszálló, összesen 8 ezer férőhellyel. 2004-re a gyógyszállodák száma elérte az 56-ot és közel 7 ezer kiadható szobával állt a vendégek rendelkezésére (EÖRY E.–HEGEDÜS V. 2006).

Az egészségturisztikai piacon 2004-től újonnan megjelenő kereskedelmi szálláshely kategória volt a wellness-szálloda. 2004-ben az összes szállodai működő egységből 15 volt kifejezetten wellness-szálloda, 2634 férőhellyel. 2005. közepén már 31 ilyen létesítmény üzemelt, azonban a wellness-szállodák tekintetében a Magyar Turizmus Zrt. adatbázisában megközelítőleg 50 (főként 4 és 5 csillagos) wellness-szállodai kritériumnak megfelelő kereskedelmi szálláshely található.

2005-ben a magyarországi gyógyszállodák 727 ezer vendéget fogadtak, az általuk eltöltött vendégéjszakák száma 2,7 millió volt (3. táblázat). A gyógyszállodák jelentőségét igazolja, hogy az összes kereskedelmi szálláshely vendégeinek tizedét, a vendégéjszakák 14%-át regisztrálták az említett szálláskategóriában. Az előző évekhez képest, mind a vendégek, mind a vendégéjszakák számának alakulását dinamikus növekedés jellemezte. Mindkét esetben körülbelül 10%-os növekedésről beszélhetünk a 2004-es évhez képest.

3. táblázat. Az egészségturizmus szálláshely típusainak vendégforgalma

Szállástípus	Vendégek száma, 1000 fő		Vendégéjszakák száma, 1000 db		Átlagos tartózkodási idő, vendégéj	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Szálloda összesen	6617	5018	18899	13599	2,8	2,6
ebből gyógyszálló	654	727	2497	2721	3,8	3,7
Wellness szálló	155	283	413	701	3,2	3,0

Forrás: Idegenforgalmi statisztikai évkönyvek, 2004–2005. KSH Bp.

A 2005-ös évben a gyógyszállodák vendégeinek közel fele érkezett külföldről. A vendégéjszakák számából a külföldi vendégek által eltöltött éjszakák aránya elérte a 60%-ot. Az előző évhez képest ez az eredmény közel tíz százalékos növekedést jelent. A belföldi vendégforgalmat dinamikusabb növekedés jellemezte: 13,1%.

Más kereskedelmi szálláshelyekhez képest az egészségturizmus szálláshelyeinek előnye, a magasabb tartózkodási idő. 2005-ben a gyógyszállodákban regisztrált átlagos tartózkodási idő, az országos átlaghoz (2,8 éjszaka) képest magasabb volt. A vendégek átlagosan 3,7 vendégéjszakát tölthettek el.

Amint azt a 4. táblázat is mutatja a gyógyszállodák 2005-ben 61,1%-os szobakihasználtság mellett működtek, ami jelentősen meghaladta a szállodák átlagos foglaltsági mutatóit (48,1%).

4. táblázat. A szállodák és a gyógyszállodák átlagos szobafoglaltsága

Év	A szállodák átlagos foglaltsága, %	A gyógyszállók átlagos foglaltsága, %
1999	45,5	65,5
2000	47,1	62,0
2001	47,0	63,4
2002	45,4	61,9
2003	44,1	57,7
2004	46,4	60,0
2005	48,1	61,1

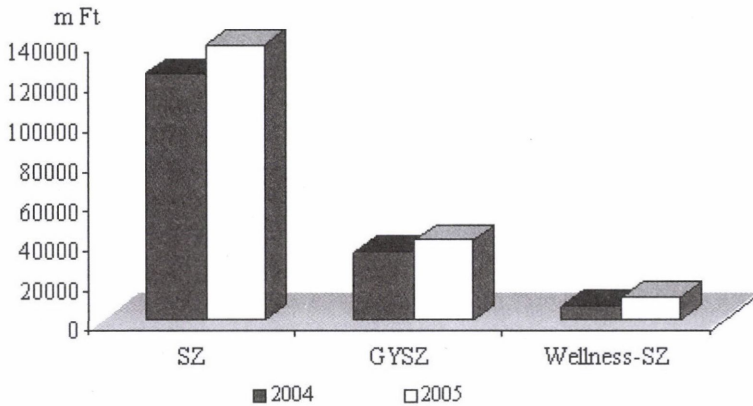
Forrás: Idegenforgalmi statisztikai évkönyvek, 1999–2005

A gyógyszállodák összes bevétele (3. ábra) 2005-ben 39,5 MdFt volt, ami 15%-kal haladta meg az előző évi adatokat. A szállásdíjak kétharmada – a vendégéjszakákhoz hasonlóan – a külföldi vendégektől származott.

A wellness-szállodák statisztikai adatait megvizsgálva hasonlóan pozitív eredményeket kapunk. 2005-ben a hazai wellness-szállodákban 283 ezer vendéget és több. Mint 700 ezer vendégéjszakát regisztráltak. Ezek az eredmények az előző évhez képest jelentős növekedést jelentenek. A vendégkör összetételét megvizsgálva azt kell mondani, hogy a belföldi vendégforgalom ezekben az intézményekben jelentősebb. Az átlagos tartózkodási idő (3 nap) a gyógyszállókéhoz képest alacsonyabb, az országos átlagot azonban meghaladja.

A wellness-szállodák bevételei 2004-hez képest csaknem megduplázódtak, amelyhez nagyban hozzájárult, létesítmények számának növekedése is. Az előző évek fejlesztéseinek hatásai összességében pozitívnak tekinthetők, azonban a korszerű szolgáltatások és az új komplexumok a minőségi változások mellett jelentős többlet-kapacitásokat generáltak. A kapacitások megkötése céljából már nem elegendő a meglévő vendégkör megtartása (és ösztönzése az egyre nagyobb arányú költésre), szükséges a vendégkör folyamatos bővítése mind belföldi, mind a külföldi piacokon.

A regionális versenyben is érdekes helyzetet teremtettek az elmúlt évek változásai. Egyértelműen vezető szerepet tölt be a főváros, mint tradicionális fürdőváros, valamint a Nyugat-Dunántúl. Itt a fejlesztési források pozitív gazdasági, társadalmi és infrastrukturális adottságokkal párosultak, így egészségturizmusuk divatossá és a vonzóvá vált mind a belföldi, mind a külföldi vendégkör számára.

3. ábra. A hazai szállodák bevételei, 2004–2005, mFt. – SZ = szálloda; GYSZ = gyógy-szálló; Wellness-Sz = Wellness szálloda. (Forrás: Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyv, 2004–2005)

Income of Hungarian hotels in 2004 and 2005, million HUF. – SZ = hotel; GYSZ = hotel with spa; Wellness SZ = Wellness hotel. (Source: Statistical Yearbook of Tourism, 2004–2005)

A többi régióban a fejlesztések nem vezettek átütő sikerhez, csupán néhány település emelhető ki, amelyek felvehetik a versenyt a fent említett területekkel. A többi fürdő azonban a belföldi, sőt főként a helyi igények kielégítésére tudott berendezkedni (AUBERT A.–MISZLER M. 2004). A várt eredmények elérését segítheti elő a versenyhátrányban lévő régiók esetén a hálózatosodás, mellyel megvalósulhat egy összehangolt turizmusfejlesztés.

Egészségturisztikai klaszterek mint a regionális fejlesztés eszközei

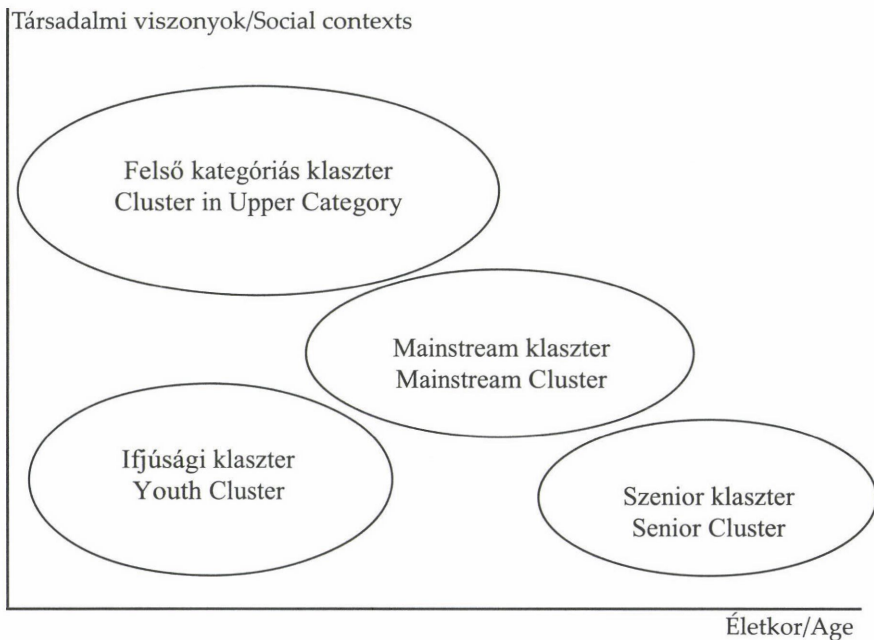
Nemzetközi kitekintés

A klaszter-fogalom kb. 40 éve jelent meg, de értelmezésében napjainkban is eltérések mutatkoznak. PORTER, M.E. (1998) definícióját követve azonban elfogadott, hogy a *klaszter* egy adott értéklánc mentén felépülő, területileg koncentrált, földrajzilag jól lehatárolható, egymással szoros kapcsolatban álló szervezetek (kis- és középvállalatok) tömörödése.

A hálózatokba tömörült vállalatok és a hálózatosodott térségek gazdasági potenciálja, a javuló foglalkoztatottság és a növekvő versenyképesség hatására jelentősen nő. A klaszterek előnyei tehát megkérdőjelezhetetlenek. Ezeket a pozitív tényezőket bármely iparágban tevékenykedő vállaltok kihasználhatják.

Az idegenforgalomban elsőként az egészségturizmusban jöttek létre klaszterek. A nyugat-európai országokban már ideje korán felismerték az egészségügyi/egészségturisztikai klaszterek fontosságát. A vonatkozó szakirodalmak az életkorhoz, a jövedelmi- és iskolázottsági viszonyokhoz, valamint a specializálódott szolgáltatási körhöz igazodva 4 klasztercsoportot (ifjúsági, felső kategóriás, ún. „mainstream”, valamint szenior klasztercsoportot) definiálnak (KOCZISZKY Gy. 2004). Az Ifjúsági klaszterba tartozik a testépítés, a divat, valamint a szabadidő orientált egészségturizmus; a Felső kategóriás klaszterba a gyógy-, a wellness- és a kultúrturizmus; a Mainstream klaszterba az egészségmegőrzés, valamint a családi egészségturizmus; végül a Szenior klaszterba a gyógy- és fürdőszolgáltatások (4. ábra).

Európában az egészségügyi/egészségturisztikai klaszterek száma folyamatosan nő. Ennek legfőbb oka, hogy a fejlettebb országok legdinamikusabb ágazata az egészséggazdaság. GRÖNEMEYER, D.H.W. (2001) 12 nyugat-európai országra kiterjedő vizsgálata alapján megállapítható, hogy az egészségügyi szolgáltatások iránti kereslet 1990–2001 között megduplázódott. A növekedést a következő tényezők indokolták: az öregedő társadalmak, a szabadidő növekedése, a javuló életkörülmények.

4. ábra. Az egészségügyi és az egészségturisztikai klaszterek tipizálása a társadalmi viszonyok függvényében. Forrás: KOCZISZKY Gy. 2004

Typology of health care and health tourism clusters in terms of social relations. Source: KOCZISZKY Gy. 2004

A felmérés szerint az egészségmegőrzéshez és gyógyuláshoz kapcsolódó szolgáltatásokat 2001-ben megközelítőleg 16 millió ember vette igénybe. A nyugat-európaiak utazásainak 10%-a (23 millió nap/év) volt egészségturisztikai jellegű. 2002-ben mintegy 2000 új gyógyászati készítmény és szabadalom jelent meg a piacon, ami hozzávetőlegesen 200 milliárd USD forgalmat generált.

Európában az egészség-klaszterek modellje alapján a svájci, osztrák és a német piacok aktivizálódtak. Az említett országokban az 1990-es évek elejétől kezdve jöttek létre ilyen klaszterek. Ausztriában a belföldi turizmus fejlesztése kapcsán jutottak kiemelt szerephez. Az osztrákok egészségturisztikai célzatú útjainak kb. 60%-a belföldön realizálódik. A változásoknak köszönhetően a résztvevők aránya 164%-kal nőtt az elmúlt másfél évtizedben. A fejlesztések hatására az érintett szereplők 96%-a klaszterekbe tömörült.

Németország esetén az újraegyesítést követően főleg a kelet-német területek szorgalmazták a hálózatosodást. Svájc esetében a tartományi kormányok gazdaságpolitikai lépései segítették elő a klaszterek létesítését, azok hozzáadott értékteremtő képességét hangsúlyozva (Kocziszky Gy. 2004).

Hazai példák

Magyarországon az első klaszter kezdemények a jelentősen megkésve, az 1990-es években alakultak. Az időbeli csúszás elsődleges oka a hazai nagyipar kései szétesése volt. A hazai hálózatosodás alapját jelentő kis- és középvállalkozások csak a privatizációs folyamatok kezdetével alakultak meg. További problémát jelentett (és ma is jelent) a vállalatok egymás iránti bizalmatlansága, a szükséges párbeszéd elmaradása. Az együttműködés fontosságát napjainkban sem igazán ismerik fel a szereplők.

Ahogy az egészségturizmus fejlődésének, a klaszterek szerveződésének is a Széchenyi Terv gazdaságfejlesztési elképzelései adtak új lendületet. A program befejeztével (a támogatások megszűnésével) a hálózati kezdemények kezdeti lendülete visszaesett (Kocziszky Gy. 2004).

Hazánkban a klaszterek képződésében – ellentétesen az Európai Unióban látható példákkal – jelentősebb a politikai befolyás, a felülről történő kezdeményezések szerepe.

Jelenleg körülbelül 40 azoknak a társulásoknak a száma, amelyek viselik a klaszter nevet. Ez a szám jelentősen csökken, ha a ténylegesen működő társulásokat vesszük számba. Hazánkban elsősorban az iparban (autógyártás, elektronika, faipar, élelmiszeripar, építőipar, textilipar) és a turizmusban figyelhetők meg ilyen kezdeményezések. A kialakult klaszterek regionális megoszlását illetően egyértelmű a Dunántúl fölénye (Sass M. et al. 2006).

A hagyományosnak számító iparágakkal szemben a magyar egészségturizmuson belül jelentős klaszteresedési kedv 2000 óta figyelhető meg, annak

ellenére is, hogy az ágazat az elmúlt években dinamikus fejlődést mutatott. Az egészségügyi/egészségturisztikai társulások létrehozása több okból indokolt. A lakosság körében egyre nagyobb igény mutatkozik az egészségmegőrzés iránt. Ezzel párhuzamosan a szolgáltatásokat igénybe vevők egyre komplexebb termékeket igényelnek. Hazánkban egyre többen ismerik fel, hogy az egzisztenciális és intellektuális biztonság alapja a megfelelő egészségi állapot.

Az egészségügyi/egészségturisztikai klaszterek kialakításával megvalósulhat a stratégiai pozicionálás, amelynek segítségével a tagok a piaci igények felismerése mellett differenciálhatják termékeiket, így megszűnhet az „ad hoc” jellegű és indokolatlan fejlesztések sora. Jelenleg problémát jelent, hogy a kialakult egészségturisztikai-klaszterek – más iparági klaszterekhez hasonlóan – a hálózatosodásból származó előnyök töredékét használják ki, és a klasztertagok közötti együttműködések is felületesek (5. ábra).

5. ábra. A magyarországi egészség-klaszterek (szerk.: Kovács G.–HEGEDÜS V. 2005). – 1 = Pannon Termál Klaszter; 2 = Dél-Dunántúli Gyógy- és Termálturisztikai Klaszter; 3 = Dél-alföldi Termál Klaszter; 4 = Észak-alföldi Termál Klaszter Egyesület; 5 = Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Termálklaszter; 6 = Észak-Magyarországi Egészségturisztikai Klaszter (megalakulóban) (A klaszterek adatainak feldolgozása folyamatos.)

Hungarian health clusters. (Ed. by Kovács, G and HEGEDÜS, V. 2005). – 1 = Pannonian Thermal Cluster; 2 = South Transdanubian Spa and Thermal Touristic Cluster; 3 = South Great Plain Thermal Cluster; 4 = North Great Plain Thermal Cluster; 5 = Thermal Cluster of Jász-Nagykun-Szolnok County; 6 = North Hungarian Health Tourism Cluster (under organization). (The process of the data of clusters is continuous.)

A kialakult hálózatok legjelentősebb outputjai közé a vállalatok közötti kapcsolatok erősítése, ehhez szükséges fórum biztosítása, konferenciák szervezése, honlapokon való közös megjelenés, minőségbiztosítási rendszerek közös kialakítása, összehangolt munkaerő képzés-oktatás, pályázatfigyelés, forrásszerzés sorolható. Hiányzik a klasztertagok által összehangolt, mégis differenciált termékfejlesztés, valamint az ehhez szükséges marketingtevékenység, ami a nemzetközi tapasztalatokat is figyelembe véve a klaszterek legfontosabb tevékenysége. A klaszterek nagy lehetőséget jelentenek a jövőre nézve. Integrálják a helyi szolgáltatásokat, racionalizálhatják a beszerzéseket, erősíthetik a területfejlesztési irányokat, tovább erősítve a koncepciókat, azonban a megvalósulás teljes fokához lényegesen nagyobb kooperációra lenne szükség, mint az jelenleg ismeretes.

Magyarországon jelenleg 6 egészségügyi/egészségturisztikai klaszter működik, amelyek szerkezetük alapján beilleszthetők az egészség-klaszterek versenyképességének modelljébe. A klaszteresedési kedv fokozódása bizakodásra ad okot, hiszen a hálózatok kialakulásának több feltétele is van, amelyek közül kiemelhetjük a kooperációra való igényt, a szakértelem fokozódását és azt a gondolkodásmódbeli változást, amelynek segítségével kinyílnak az együttműködés új perspektívái. Különösen biztató az a tény a jövőre nézve, hogy a hazai turizmuson belül – súlyánál fogva – az egészségturizmusban jelent meg elsőként a klaszterképződés, a térszerveződésnek ez a speciális formája.

Összefoglalás

Magyarországon közel két évtizede vette kezdetét a gazdaság és a társadalom átalakulásának folyamata, amelynek során a rendszert alkotó elemek mindegyike jelentősen megváltozott. A változások főként területi szinten produkáltak látványos eredményeket, kiemelt szerephez juttatva ezzel a területfejlesztést és a területi politikákat.

Az idegenforgalom, azon belül is az egészségturizmus a regionális területfejlesztés egyik jelentős faktora. Az ágazatban rejlő lehetőségeket és adottságokat felismerve és kihasználva az egészségturizmus tudatos (át)alakítása figyelhető meg.

Az említett folyamatok hatására hazánk egészségturizmusa is jelentősen átformálódott. Kínálata már nem tudta kielégíteni a keresleti igényeket, így szükségessé vált újragondolni az ágazat előtt álló feladatokat és elvárásokat.

Az első változtatásokat az addigi nevezéktanban volt szükséges megtenni. Definálni kellett, a nálunk addig ismeretlen fogalmakat, mint a wellness vagy a spa.

Az új fogalomrendszer bevezetése után kezdődhetett meg egy szerkezeti átalakítás, amelyet a Széchenyi Terv elindulásától datálhatunk. Az egészségturizmus ekkor új impulzusokkal töltődött, megnőtt a beruházási kedv és eddig még soha nem látott állami támogatásokat ítéltek oda az érintett intézményeknek.

A hatások rövid időn belül mérhetővé váltak a kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalmi statisztikái, valamint a fürdők forgalmi statisztikái által. Az eredményességet igazolta továbbá, hogy 2004-ben új szálláshely típus került bevezetésre a KSH statisztikai adatbázisába, ez volt a wellness-szálloda. A szálláshelyi statisztikákat vizsgálva, az említett szálláshelyek eredményessége megkérdőjelezhetetlen.

A növekvő támogatási- és a beruházási kedv, erősítve az egészség-turizmus versenyképességét és jövedelemteremtő képességét, területileg és funkcionálisan differenciálta a szereplőket. Bár a régiók előnyei és hátrányai (szálláshely és termék alapon is) statisztikailag vizsgálhatók, azonban hiba volna győzteseket, ill. veszteseket hirdetni az eddigi fejlesztések eredményei alapján.

A területi differenciálódás negatívan befolyásolhatja az egyes térségek versenyképességét, azonban új távlatokat is teremt, hiszen összefogásra, együttműködésre készíti a földrajzilag koncentráltan elhelyezkedő ágazati szereplőket és életre hívja a gazdasági térszerveződések egy formáját, a regionális klasztereket.

IRODALOM

- AUBERT, A.–MISZLER, M. 2004. A regionális szintű termékfejlesztés és -menedzselés elméleti keretei a gyógy- és termálturizmusban. – In: AUBERT A.–CSAPÓ J. (szerk.): Egészségturizmus. Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 3–29.
- Az egészségturizmus marketingkonceptiója – Magyar Turizmus Zrt. Turizmus Bulletin. 2002/2. pp. 3–24.
- BENKE R. 1981. Belső turizmusunk. – Kossuth Kiadó, Bp., 100 p.
- CZEGLÉDI J.–IMRE J. 1989. Turizmus itthon és külföldön. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 376 p.
- EÓRY E.–HEGEDÜS V. 2006. Az egészségturizmus Magyarországon. – In: AUBERT A. (szerk.): Magyarország idegenforgalmi atlasza. Cartographia Kiadó, Bp. 64 p.
- GELLA I. 2004. Az egészségturizmus szerepe – nagyságrendje Magyarország turizmusában. – Kézirat, Bp. 44 p.
- GRÖNEMEYER, D. H.W. 2001. Med in Deutschland. – Standort mit Zukunft. Leipzig.
- HEGEDÜS V. 2004. Egy regionális termál- és gyógyfürdő fejlesztési dilemmái Igal példáján. – Szakdolgozat, PTE, Pécs, 96 p.
- HEGEDÜS V. 2005. A magyar egészségturisztikai fejlesztések és azok hatása a keresletre és kínálatra. – In: TÓTH J.–BARANYAI G. (szerk.): Földrajzi Tanulmányok a Pécsi Doktoriskolából V. Rotari Nyomda, Komló, pp. 60–75.
- Idegenforgalmi statisztikai évkönyvek 1999–2005. – KSH, Bp.
- KOCSISZKY GY. 2004. Egészségügyi klaszter(ek) kialakításának lehetőségei az Észak-Magyarországi Régióban. – Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, 1/2. pp. 3–32.
- LENGYEL I. 2005. A regionális versenyképesség értelmezése és piramismodellje. – Területi Statisztika 46. 2. pp. 131–147.

- LENGYEL I.–RECHNITZER J. 2002. A hazai építőipar versenyképességének javítása: klaszterek szerepe a gazdaságfejlesztésben. – Régió Art Kiadó, Győr, pp. 99–125.
- LENGYEL M. 2004. A turizmus általános elmélete. – Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája, Bp. 525 p.
- PORTER, M.E. 1998. Clusters and the New Economics of Competition. – Harvard Business Review, pp. 77–90.
- RÁTZ T. 2004. Zennis és Lomi Lomi, avagy új trendek az egészségturizmusban. – In: AUBERT A.–CSAPÓ J. (szerk.): Egészségturizmus. PTE Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 46–65.
- RECHNITZER J. 1998. A területi stratégiák. – Dialóg Campus Kiadó, Bp–Pécs, 348 p.
- Regionális klaszterek és a létesítésükre, működtetésükre vonatkozó politikák az Európai Unióban és Magyarországon, 2003. – Szakmai vitaanyag. SEED Kisvállalkozás-fejlesztési Alapítvány, Bp.
- SASS M. et al. 2006. A beszállító programoktól a klaszter-támogatásig: nemzetközi tapasztalatok, hazai lehetőségek. – ICEG EC Munkafüzet 18.
- VAJDA R.–VADAS V. 1990. Magyarország gyógy-idegenforgalma. – ALFAPRINT Nyomdaipari Kiszövetkezet, Bp., 167 p.
- <http://epa.oszk.hu/00800/00890/00002/data/17.pdf>
- http://nkomftp.hungary.com/palyazatok/eger_nyitva.pdf
- <http://www.digitalcity.hu/digitalcity/entity/entityNews.jsp?dom=AAAABIOO&egd>
- http://www.onkorkep.hu/15_04/8_15.htm

Kertész Ádám: Tájökológia. Holnap Kiadó - Budapest 2003. 166 p.

A környezetvédelmi, ökológiai diszciplínák által felvetett, kutatott témák a szűkebb szakma mellett egyre inkább a közéleti érdeklődés fókuszába kerülnek. Ezzel párhuzamosan szélesebb teret kapnak a felsőoktatás palettáján a tájökológiával kapcsolatos ismeretek. Örvendetes tény, hogy a hallgatók, geográfus szakemberek, és a rokontudományok képviselői egyre bővülő magyar nyelvű szakirodalomból válogathatnak a témával való ismerkedés kapcsán. **Kertész Ádám** könyve a Tájökológia, Geoökológia, a főként elméleti, és kisebb részben gyakorlati kérdéseit taglaló kötetek sorát gazdagítja, mikor hasonlóan **Csorba Péter** azonos címmel kiadott, 1997-ben megjelent munkájához, e tudományterület fogalmaival, főbb kutatási irányjaival ismerteti meg az érdeklődő olvasót.

A könyv akár a „Bevezetés a Tájökológiába” címet is viselhetné, hiszen szerzője – mint ahogyan ezt bevezetőjében is említi – széles olvasóközönségnek szánja. És valóban, a kötet olvasmányos stílusban, közérthetően tárgyalja a tudományterület alapfogalmait, sokszor utalva az egyes fogalmak kialakulásának tudománytörténeti útjára, néhol kutatóműhelyenként eltérő értelmezési lehetőségeire is. Emellett, a könyvben számos helyen „elvarratlan szálakat” is találunk, melyek továbbgondolásra az egyes részkérdések, és gyakorlati alkalmazások irodalmában való további búvárkodásra ösztönzik az olvasót.

Az első fejezet „A Tájökológia kialakulása” címet viseli, de képet kapunk belőle e tudományág legfontosabb, néha még a szakemberek által is hibásan használt alapfogalmait (geoökológia, tájökológia, táj, környezet stb.) közötti hasonlóságokról, különbségekről. Bizony nem könnyű eligazodni a külföldi szakirodalom nevezéktanában, és emellett nagyon fontos a magyar megnevezések, (pl. tájsejt) meghonosítása, terjesztése is. Szintén ebben a fejezetben esik szó a természeti környezetpotenciál fogalmáról, meghatározásának lehetséges módzatairól. A szerző itt többféle módszert ismertet, hangsúlyozva azok jelentőségét a gyakorlati alkalmazás területén.

A táji ökoszisztémákkal, és térbeli alapegységeik jellemző tulajdonságaival foglalkozó második fejezetben végig nyomon követhető a rendszerelvű megközelítés, és az, hogy a tájökológiában az elmélet és a gyakorlat szerves egységet alkot, nehezen választható szét egymástól. A szerző többször is nagyon helyesen hangsúlyozza az egyes ökológiai térszerkezeti egységek, ill. azok vizsgálata esetében is a méretarány (dimenzió) jelentőségét. A nagyon szemléletes, tájökológiai modelleket bemutató ábrák mellett esetleg érdemes lett volna a szerzőnek bemutatnia itt a gyakorlati tájtervezést nagyban elősegítő tájökológiai térképeket is.

A tájalkotó tényezőkről szóló harmadik fejezet főként a nem geográfus olvasók számára ad rövid áttekintést a felszín közeli kőzet, a domborzat, a talaj, a vízrajz, és az élővilág tájformáló szerepéről. KERTÉSZ Á. e fejezetben a tájalkotó tényezők gyakorlat-orientált bemutatására törekszik. Szó esik például a geomorfológiai térképezés elvéről, módszertanáról, jelkulsáról, a domborzat és mikroklíma kapcsolatáról, az éghajlati adatok interpolálhatóságának problémáiról, a talajtani mintavétel módozatairól. Az egész könyvben végig követhető a terepvizsgálatra épülő gyakorlati szemléletmód, ám ez különösen igaz erre a fejezetre, hiszen itt a nem geográfus olvasó is sok útmutatást kaphat terepmunkája megtervezéséhez.

A következő, tájtipológiával, tájbeosztással foglalkozó fejezetben olvashatunk a tájbeosztás és a tájrend közötti különbségről, megismerhetjük a tájbeosztás deduktív, és induktív módszerét. A szerző keresztmetszetet ad a magyar tájbeosztás és tájtipológia történetéről, bemutatja Magyarország tájbeosztását, és tájtipusait.

Az ökológiai stabilitás kérdését taglaló fejezet a napjainkban „slágertémának” számító fenntarthatóság kérdésköréhez nyújt hasznos elméleti háttérrel.

A kötet utolsó fejezetében az olvasó izelítőt kap a Tájökológia néhány gyakorlati alkalmazási lehetőségéről. A tájvédelemmel, természetvédelemmel, városökológiával, és mezőgazdasági szempontú tájökológiai kutatásokról képet adó alfejezeteket haszonnal fogják olvasni a természetvédelmi szakemberek éppúgy, mint az agrár vagy kertészmerenőkök.

KERTÉSZ Ádám könyve világos stílusával, gazdag, jól követhető ábraanyagával, bőséges irodalmi hivatkozásaival remek kiindulópontot jelent mindazok számára, akik megszeretnék ismerni e fiatal, és rohamosan fejlődő tudományág tárgyát, rendszerét, vizsgálati módszereit. Fontos, hogy a jelenlegi és jövőbeli döntéshozók, gyakorlati szakemberek minél szélesebb köre olvassa ezt a könyvet, és általa bővítse tájökológiai ismereteit, hiszen ha e tudományterület kérdéseit nem csak megfogalmazni, a táj ökológiai állapotát nem csak leírni, hanem a felhalmozott tudást alkalmazni is tudjuk talán közelebb juthatunk ahhoz, hogy ökológiai alapú „élhetőbb” világot teremtsünk magunknak.

SZILASSI PÉTER

A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában

KARÁCSONYI DÁVID¹

Abstract

Origin of social division, spatial structures and characteristic features of the regions in Ukraine

The east-west structure of Ukraine means not only a political difference between the two, but also provides a very interesting geographic question from the social perspective. Ukraine is on the border of forest and steppe zones, between the territory of Middle- and Eastern Europe and between Russian and Polish influence. The Uman'-Harkiv line serves as a border between two regions with different histories and societies. There are not only two regions, but four macro regions: West-, Middle west-, East- and South-Ukraine, which have different urbanisation levels and different social, demographic, and ethnic situations. West-Ukraine was part of Russian sphere of interest since the 1939, while Middle west-Ukraine since the 1790s. In these regions nowadays, agriculture is also of great importance. East-Ukraine is the highly industrialized region of the country, and the former Soviet based power of this region. Although South-Ukraine has a high level of urbanisation, population density is very low. After independence in 1991, regional differences and structures became stronger. The gap between east and west deepens and was seen in the 2004 Orange Revolution. These differences are deep and can only be solved over time.

Bevezetés

„Távolról” nézve Ukrajna – első pillantásra – egyveretű tájaival homogén országnak tűnhet a szemlélődő számára. Ennek ellenére az ukrán társadalom megosztottsága a „Narancsos Forradalom” időszakában (2004) mindenki számára világosan megmutatkozott. Az országon belüli kettősség nem csak érdekes politikai, társadalmi kérdés, hanem térségi vetülete miatt a geográfia feladata is ennek a problémának a vizsgálata. Az ország megosztottsága ugyanis nem csak elméleti, csupán a társadalom belső tereiben létező választóvonalak mentén jelentkezik, hanem a konkrét földrajzi térben is. Ukrajna törté-

¹ ELTE TTK, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c. e-mail: karacsonyi_david@yahoo.de

neti-földrajzi tájait tekintve is rendkívül heterogén. Arra a kérdésre keresi e tanulmány a választ, hogy milyen okai lehetnek ennek a megosztottságnak, ill. a földrajzi térben miért és hol jelentkezik a fő választóvonalak.

Ukrajna régióival a magyar szakirodalomban legtöbbször HAJDÚ-MOHAROS József foglalkozott leíró jelleggel (HAJDÚ-MOHAROS J. 1988, 1995). Bemutatta az ország történeti régióit, azok eredetét. A német nyelvű szakirodalomban FRIEDLEIN, G. (1993, 1998, 2000) foglalkozott ugyan ezzel a kérdéssel, ő azonban régiótípusokat is elkülönített (természet-földrajzi régiók, történeti-társadalmi régiók, gazdasági körzetek). BASSA L. (2006) a klasszikus szovjet gazdaságföldrajzi körzetekből kiindulva foglalta össze a fontosabb térségi kérdéseket kitérve a transzformáció következtében létrejött új gazdasági szerkezetre, térformáló erőkre is.

A leíró tanulmányok mellett számos ok-okozati fejtegetés is született, amelyek közül néhány a tagoltság okainak egy-egy szegmensét vizsgálja. Gazdaságpolitikai szempontból HARAN, A. (2002a) és ÅSLUND, A. (2005), társadalomföldrajzi szempontból pedig VAN ZON, H. et al. (1998, 2001) munkái foglalkoznak ezzel az országgal. Ide sorolandó MENDŐL T. (1946) munkája Kelet-Európa természeti és társadalmi viszonyokból, „rétegekből” eredő tagoló tényezőiről.

MRINSKA, O. (2003a, 2003b) ezzel szemben a területfejlesztés és a kvantitatív regionális elemzések szempontjából közelíti meg az egész kérdést. MAKSYMENKO, S. (2000) is foglalkozik a regionális egyenlőtlenségekkel az ukrán regionális politika kérdései kapcsán.

Az országot megosztó választóvonalak természeti-társadalmi eredetéről, háttéréről

Egy „leMBERGI” azt hallván, hogy Ukrajna Kelet-Európa szerves része, felháborodva vág vissza: Ukrajna Európa kellős közepe, hiszen Kárpátalján van kontinensünk földrajzi középpontja, tehát az országnak semmi köze sincs Kelet-Európához! Ugyanerről a kérdésről viszont egy „donecki” ingerülten így vélekedik: Nem értem, mit akarnak azok a nyugatukránok (zapadnyikok), hisz Ukrajna mindig is Oroszország-anyácska szerves része volt!

Kinek van tehát igaza? A helyzet furcsasága az, hogy mindkettőnek. Ukrajna Ny-i – Lviv (Lemberg) környéki – térségei Lengyelországhoz, ill. a Habsburg Birodalomhoz tartoztak, és csupán 1945 után váltak Kelet-Európa részévé. A vallásban is inkább a görögkatolicizmus, mintsem az ortodoxia volt a jellemző. A Kelet viszont régebb óta volt az Orosz Birodalom része, sőt Ukrajna területe az első keleti-szláv birodalom, a Kijevi Rusz magva, és Kijev (Kiiv) a K-i ortodox vallás egyik központja.

Az ország megosztottsága tehát nem véletlen, hiszen a két nagy európai térség – Közép- és Kelet-Európa – határán fekszik. Maga az ország neve – *ukrajina* – is 'határvidéken, peremvidéken' jelentésű (HAJDÚ-MOHAROS J. 1995). Valójában Közép- és Kelet-Európa határáról van-e itt szó? Ha a klasszikus – Dnyeper (Dnipro) mentén történő – felosztást, Jobbparti- (Pravoberezsja) és Balparti-Ukrajnát (Livoberezsja) vesszük figyelembe, akkor lehetséges (1. ábra).

1. ábra. Ukrajna regionális tagozódása és fontosabb tájegységei. – 1 = Kelet-Ukrajna; 2 = Dél-Ukrajna; 3 = Középnugat-Ukrajna; 4 = Nyugat-Ukrajna; 5 = Umany-Harkiv vonal
 Regional structure and major landscapes of Ukraine. – 1 = East Ukraine; 2 = South Ukraine; 3 = Middle-west Ukraine; 4 = West Ukraine; 5 = Uman'-Kharkiv line

Véleményem szerint azonban a mai viszonyokra sokszor hibásan vetítik ki ezt a térbeli tagozódást. A Jobb- és Balparti-Ukrajna elnevezés csak a 17. és 18. sz.-ra volt igaz – és helyes – amikor a terjeszkedő moszkvai Orosz Birodalom fokozatosan szerezte meg az addig lengyel fennhatóság alá tartozó kelet-európai területeket. A folyamat 1795-ben Lengyelország teljes felosztásával fejeződött be. Jobb- és Balparti-Ukrajna tehát legfeljebb csak 200 évig létezett, sem előtte, sem utána nem volt ilyen, nyomai azonban máig fönmaradtak.

Ha meg szeretnénk érteni Ukrajna mai megosztottságát, akkor ennél mélyebben kell az okokat keresni, és a történelem mellett a földrajzot kell segítségül hívni. Le kell ásnunk egészen a MENDÖL T. (1946) által „természeti alaprétegnak” nevezett szintig. MENDÖL arról ír, hogy az ember által sűrűbben belakott Kelet-Európa természetes táji arculata alapvetően kettős.² Az É-i részen terül el a lombos és vegyes erdők, míg D-en a sztyep övezete. Az óceántól való távolodás, így a csapadékmennyiségek csökkenése miatt az erdőövezet a térség Ny-i részén a legszélesebb, ahol a Finn-öböltől a Kárpátokig

² A vegyes erdők övezetétől É-ra elterülő tajga és tundra társadalomföldrajzi és népességi súlyát tekintve kisebb jelentőségű.

húzódik, az Urálnál azonban már csak egy vékony sávban van jelen. Ezzel szemben a sztyepövezet épp K-en a legszélesebb, az Ural D-i lábától egészen a Kaukázusig tart, míg Ny-on a Budzsák területén szűnik meg. A két nagy táj MENDÖL szerint két nagy, csúcsával egymással szemben álló egyenlő szárú háromszögre hasonlít, amelyeket ő „lomboserdő-háromszögnek”, ill. „sztyep-háromszögnek” nevezett.

A két térséget tehát az a vonal választja el egymástól, amely a Kárpátok K-i kanyarulatától (Bodzafordulótól) egészen az Ural D-i részéig (Ufa térségéig) húzódik. A két terület közötti természeti különbség nagyban befolyásolta Kelet-Európa társadalmi fejlődését. A lomboserdő-háromszög – a Bug és a Dnyeper közti terület – volt a földművelő szlávok – *antok* – őshazája, akik sokáig csak az erdőterületeket lakták be. Itt alakult ki a Kijevi (keleti szláv) Birodalom, majd Moszkóvia is. A szlávok faluközösségekbe – „*mir*”-be – rendeződve hozták létre az erdőkben irtásföldjeiket, amelyeken mezőgazdasági tevékenységet folytattak.

Ezzel szemben a D-ebbre lévő sztyepövezet a nomádok hazája volt, amely hol egy nagy birodalommá egyesült Közép-Ázsiától a Kárpát-medencéig – Szkítia, Hun Birodalom, Arany Horda –, hol pedig a nomád népek „országúttjává” vált. A nagy nomád birodalmak hosszabb-rövidebb időre ugyan ki tudták terjeszteni hatalmukat az erdőövezetben élő szlávokra, de tartósan nem tudták uralni az erdőket. A szlávok pedig ekkor még nem voltak annyira erősek, hogy el tudják foglalni a sztyepet.

Ez az egyensúlyi folyamat nagyjából a 16–17. sz.-ig tartott, amikor a megerősödő, Moszkva központú Orosz Birodalom (Moszkóvia) fokozatosan meghódította a sztyepet. Ennek a hódításnak alapvető feltétele és eszköze volt, hogy a keleti szlávok között kialakuljon egy lovas katonai réteg, a kozákság, amely képes uralni a végtelen füves pusztát. Az Orosz Birodalom a 18. sz. végére „legyőzte” a sztyepet és kijutott a Fekete-tengerhez, amely terjeszkedésének stratégiai célja volt. A kozáksággal pedig kezdetét vette az ukrán nép kialakulása. Az újonnan megszerzett sztyepterületeket gyakran nevezték „Új-Oroszországnak” (Novorosszia) is (HAJDÚ-MOHAROS J. 1995) (1. ábra).

Miért lényeges ez a folyamat Ukrajna tagoltságának megértése szempontjából? A sztyep és az erdő között húzódó határvonal kettészeli Ukrajna mai területét. A lengyel fennhatóság sosem lépte át ezt a vonalat, mindvégig megmaradt az erdőövezetben, így a lengyel-orosz vetélkedés fő színtere is az erdőövezet volt. Ezzel egy időben került szláv fennhatóság alá a tatár uralom alatt elnéptelenedett sztyepterület is, amelyet ezután a keleti szláv katonaparaszti réteg, a kozákság népesített be. Tehát míg az erdőövezetre igaz a Jobb- és Balparti Ukrajna elnevezés, addig a sztyepre ez értelmezhetetlen.

Hol húzódik tehát Ukrajnában Kelet és Nyugat határa, ha nem a Dnyepernél? Ez a határ Ukrajnában nem más, mint az erdő és a sztyep határa, azaz a Kárpátok K-i csücskétől az Ural D-i részéig húzódó vonal Ukrajnára

eső szakasza, amit (Kisinyov)-Umany-Harkiv vonalnak is lehet nevezni (1. ábra). Az erdő és a sztyepövezet határát nem egy éles határvonalként, hanem inkább egy önálló átmeneti övezetként lehet értelmezni, amely az erdős sztyep övének felel meg.

A korábbi lengyel uralom erősen rányomta bélyegét a mai Ukrajna területén lévő erdőövezet társadalmára, amely csak az utóbbi 300 évben – 18. sz. vége a 20. sz. közepe között – került orosz befolyás alá. Ebben a térségben alakult ki az ukrán nyelv is, amely valahol a lengyel és az orosz között áll. A sztyepvidéken ezzel szemben a 16–17. sz.-ig nem élt számottevő szláv lakosság, és később főként oroszok népesítették be.

Az ukrán nép a lengyelek, az oroszok és a sztyepterületek népei által lakott területek határvidékén alakult ki. Egysége éppúgy, mint megosztottsága a peremvidéki létből ered. Megosztott, mert nem volt ezen a területen hosszú időszakot átölő azonos társadalmi fejlődés, és egységes, mert a birodalmak közötti hatalmi űrben, tehát azonos körülmények között jött létre. Az ukrán nép megosztottsága tehát kialakulásával egyidős.

A 20. sz. során Ukrajna területén végbement immár egységes társadalmi fejlődés mégsem az egységesülés, hanem inkább a tagolódás irányába hatott, amelynek következtében nem mosódott el, sőt erősödött az „erdő és a sztyep”, azaz a Nyugat és Kelet közötti különbség. Ez részben ugyancsak természeti adottságok következménye.

Ukrajna földje bővelkedik ásványkincsekben, azonban ezen előfordulások térbeli eloszlása az országon belül egyenlőtlen. A Donec-medence szene és kősója, Krivij Rih és Kerics vasérce, Nikopol mangánérce, azaz minden olyan ásványkincs előfordulás, amelyre számottevő ipari bázis települhet, a K-i országrészben található. Ny-on csupán a Kárpátok vidéki kősó, kálisó és szénhidrogéntelepek, ill. a volhíniai barnaszénmező említhető, ez azonban a K-i országrészhez képest nem jelentős.

Az ásványvagyon kiaknázása már a 19. sz. második felében megindult, ám a 20. sz.-ban érte el a tetőpontját. Az iparosítás teljesen átalakította Kelet-Ukrajna kultúrtáji, társadalmi és gazdasági arculatát. A korábban gyéren lakott sztyepén az egymás után létrejövő bányák, kohászati üzemek környékén először kisebb majd egyre nagyobb munkás-lakónegyedek nőttek ki a földből, és a 20. sz. közepére kialakultak a Donec-medence, Krivij Rih, Dnyipropetrovszk és Zaporizzsja iparvárosi agglomerációi, amelyek a K-i térség lakosságának zömét magukba szívták. A kelet-ukrajnai parasztság rohamtempóban formálódott át városlakó munkásréteggé. Az átformálódás könnyű volt, hiszen itt nem voltak korábról örökölt tradíciók, nem voltak nagy múltú polgárosodott városok, sőt a népesség zöme távolabbi vidékek falvaiból érkezett, és gyökereit hamar elveszítette.

Ezzel szemben Nyugat-Ukrajnát nem érintette nagymértékben az iparosítás, hisz itt híján voltak olyan ásványkincseknek, amelyre számottevő

ipart lehetett volna építeni. Ezen kívül a térség iparosítása, infrastrukturális fejlesztése stratégiai okok – a határ közelsége – miatt is háttérbe szorult. Itt a legutóbbi időkig fenn tudott maradni a tradicionális ukrán falusi (rurális) társadalom. A Podóliai-hátság, ill. a galíciai vásárvonal piachelyeiből kinőtt kisebb-nagyobb városok (Lemberg /Lviv/, Sztanyiszlav /Ivano-Frankivszk/, Ternopil, Proszkuriv /Hmelnickij/) pedig az ukrán polgárosodás bölcsői lettek, ahonnan az ukrán kultúra nem egy nagy képviselője származott. Nyugat-Ukrajnához hasonlóan Dél-Ukrajna is kimaradt az iparosításból, mivel itt sem volt számottevő ásványkincs-előfordulás.

Ukrajna Ny-i felét tehát egyfajta polgárosodó, de alapvetően vidékies, a tradíciókat őrző, vallásos társadalom jellemzi, amely erőteljes közép-európai tudattal rendelkezik. Az ország K-i felén ezzel szemben a városlakó munkásproletár társadalom erősen „szovjet tudatú”. Az itt élő emberek kohéziós és „tradícióteremtő” ereje, a szocialista állam tulajdonában lévő gyár, ill. a Szovjetunió szuperhatalmi imázsa, a függetlenné válás után „elveszett”. A kelet-ukrán társadalom jelenleg is identitási válságát éli. Ukránnak vallja magát, de oroszul beszél, és az ország jövőjét sem tudja Oroszország legszorosabb szövetsége nélkül elképzelni.

Ezek az ellentétek feszültek egymásnak a „Narancsos Forradalom” idején is, amelyek akkor kis híján az ország tényleges kettészakadásához vezettek. Ha Ukrajna kettősségéről beszélünk, akkor az nem csak annyit jelent, hogy K-en így, Ny-on meg úgy gondolkodnak az emberek. A társadalom jellegéből fakadóan az ország két fele eltérő demográfiai, urbanizációs és gazdasági arculattal rendelkezik.

Ukrajna területi tagolódásáról, régióiról

Az előzőekben leírtak alapján Ukrajna legmarkánsabb társadalmi választóvonalala az erdő és a sztyep határa, az Umany és Harkiv között húzódó vonal, amely a sztyep- és az erdőövezet, ill. az orosz-lengyel vetélkedés választóvonalainak eredője. Egy ilyen hatalmas ország – amely Európában Oroszország után a második legnagyobb területtel rendelkezik – azonban jóval bonyolultabb konglomeráció annál, mintsem hogy csak két nagy részre lehessen osztani.

Ukrajna természeti viszonyait tekintve sem egyszerűsíthető le erdő és sztyepe kettősségére. A Poleszje (*Polisszja*) mocsárvidéke és a Kárpátok hegyvidéke a Ny-i országrészben mindig is ritkábban lakott volt, így kevésbé válhatott a társadalmi fejlődés színterévé, mint Podólia (*Podillja*), Galícia (*Halicsina*) vagy Bukovina dombvidéke és erdői. D-en a Krím sajátos szubmediterrán klímája tette lehetővé, hogy megtelepedjenek ott az ehhez szokott görög vagy genovai kereskedők (1. ábra).

Ukrajna a történelem során sosem volt egységes, így területén hol nagyobb birodalmak, hol a birodalmak hűbéres, szövetséges államalakulatai, fejedelemségei osztoztak. Ezen államalakulatok, térségek nevei máig fennmaradtak az egyes országrészekben, ahol a helyi társadalom lokális tudatának alapját képezik. Tauria (*Tavrija*), a Krím ősi neve, ahol az ókorban görög gyarmatosítók vetették meg lábukat (Feodoszia, Pantikapaion). Később genovai kereskedők hoztak létre itt városokat (Kaffa/Szudak), amelyeket a 13. sz.-ban betörő tatárok pusztítottak el. A tatár-török uralomnak végül az orosz hódítás vetett véget a 18. sz.-ban (HAJDÚ-MOHAROS J. 1995). A Krímbe költöző orosz telepesek lassan túlsúlyba kerültek a tatárokkal szemben, így alakítva ki a félsziget sajátos tatár-iszlám alapokra ráakódott orosz kulturális rétegét, amely teljes mértékben elkülönül Ukrajna más területeinek társadalmától. Végül 1944-ben a tatárok a sztálini kitelepítés áldozatául estek. Azon kívül, hogy 1954-ben a Krímet formálisan Ukrajnához csatolták, gyakorlatilag semmilyen történelmi kapcsolata sincs azzal.

A Szlobozsanscsinát („szabad föld”) az erdő és a sztyep határán a mai Szumi és Harkiv megyék, ill. a velük szomszédos orosz területek alkotják (1. ábra). Ukrajnának erre a területére a lengyel fennhatóság sosem terjedt ki. Moszkóvia is csak 17. sz.-ban terjesztette ki a hatalmát a tatárjárás után elnéptelenedett térségre. A 15–16. sz.-ban nagy számban érkeztek ide a kialakuló Orosz Birodalomból, ill. a lengyel fennhatóság alatt álló Podóliából a jobbágyi kötöttségek elől menekülő parasztok, akik az ún. „szlobodi”-k, azaz szabad falvak megalapítói voltak (FRIEDLEIN, G. 1993).

A Szlobozsanscsinától D-re, a sztyep volt a 16. sz.-tól a kozákság – immár nem szabadparaszi, hanem katonaparaszi társadalom – kialakulásának területe. A kozákok települései már nem a szabadparasztok apró szlobidiai, hanem a védelmi szempontokat figyelembe vevő sakktablás alaprajzú nagyobb helyőrség-falvai, az ún. „sztanyicák” voltak (HAJDÚ-MOHAROS J. 1995). A Dnyeper kanyarulatában, a ’zúgók mögött’ (*za porogi*) kezdődött a zaporizzsjai Szics, amely a sztyepvidéki kozákok egyik központja volt a 16–18. sz.-ban. A sztyepen élő kozákság azonban korántsem alkotott homogén társadalmat, ill. homogén régiót. A 17. sz.-tól a mai Ukrajna területétől K-re eső sztyepet is elkezdték benépesíteni a kozákok, így jött létre a zaporizzsjai mellett a doni sztyepen (*Donscsina*) a doni, a Kaukázus É-i előterének pusztáin (*Kubanscsina*) pedig a kubányi kozákság. A doni és kubányi kozákok azonban ma már aligha rendelkeznek ukrán öntudattal. Ezt igazolja az is, hogy Ukrajnában a luhanszki terület, amely tradicionálisan a doni kozákság településterületéhez tartozik, etnikai összetételét tekintve orosz többségű.

A fokozatosan belakott Kelet-Ukrajna térségeivel szemben, Nyugat-Ukrajna területén mindig is a szláv népesség és kultúra volt a meghatározó. A Kijevi Rusz bukása után a két fejedelemség, Halics (Galics – Galícia) és Lodoméria (Volodimir – Volhínia), majd fél évezredig lengyel–litván uralom,

és közép-európai kulturális befolyás alatt ált. Lengyelország felosztása után Podólia és Volhínia orosz fennhatóság alá került, míg Galícia egészen a 20. sz. közepéig a Habsburg uralom alatt állt, majd az első világháború után a lengyel államba tagozódva a közép-európai fejlődési utat járta.

A Kijevi Rusz bukása után, a tatár uralom következtében indult meg Kárpátalja irányába egy lassú keleti szláv bevándorlás, ahol 200–300 év alatt lassan többségbe kerültek a ruszinok (FRIEDLEIN, G. 1993). Ekkortájt alakult ki itt a Galiciától is elkülönülő helyi ruszin (*rutén*) öntudat.

A közigazgatás a 20. sz. során a centralizált Szovjetunióban aligha lehetett a lokális identitás erősítője. A helyi kezdeményezések és a centrumtól való függetlenedési törekvései sokszor csak a közigazgatás határok mentén tudtak jelentkezni.

Ukrajna hivatalos területi tagozódását tekintve, jelenleg háromszintű felosztás létezik, amelyek közül a legnagyobb egység a régió, ez után következik az oblaszty – megye –, a legalacsonyabb szint pedig a rajon – járás, kerület. A cári időkben létező kormányzóságokat először 1928-ban kisebb körzetek (*okrug*) váltották föl, amelyek a magyar megyékhez voltak hasonló méretűek. 1932-ben az okrugokat a mainál kétszer-háromszor nagyobb *oblaszty*okba vonták össze, amelyeket a háború előestéjén, 1940-ben végül a mai racionálisabb méretekre darabolták szét. A közigazgatás alapját képező oblaszty- és rajonszintű beosztás azóta alig változott (2. ábra).

Annál többször szabták át a régiókat, aminek oka az volt, hogy azokat mindig az aktuális gazdaságpolitikai célok alapján határozták meg. Kialakításuk Ukrajna heterogén területi mivoltából fakadóan mindig is viták tárgya volt.

A szovjet időkben Ukrajnát 3 nagy gazdasági körzetre (Délnyugati, Donyec-Dnyeper, valamint Déli Gazdasági Körzetre) osztották. Ezeket a korábbi 7 gazdasági-adminisztrációs körzetről hozták létre, amelyek a Szovjetunió méreteihez képest kicsinek bizonyultak. A 3 körzet 1961 és 1991 között létezett (FRIEDLEIN, G. 1998). Közülük a Délnyugati Gazdasági Körzet a Szovjetunió belül Moszkvához viszonyítva ugyan DNy-on volt, de valójában ez volt a tényleges Nyugat-Ukrajna. A második nagy régió, a Donec-Dnyeper Gazdasági Körzet magában foglalta Ukrajna legnagyobb ipari agglomerációit. A Déli Gazdasági Körzet volt a legkisebb, amelyet a Fekete-tenger partján lévő oblasztyok alkottak. A 3 nagy gazdasági körzet – ha nem is pontosan követve – jól példázta az ország eltérő múltú térségeit. A Délnyugati gyakorlatilag az erdőövezetnek felelt meg (bár kimaradt belőle a Szumi és a Poltavai oblaszty). A Donec-Dnyeper Gazdasági Körzet az iparosodott sztyepterület, míg a Déli körzet a Tengeremlékre, az egykori „Új-Oroszországra” terjedt ki (2. ábra).

A függetlenné válás után a 3 körzet túlméretezettnek bizonyult, sőt már 1990-ben javaslatok születtek kisebb régiók létrehozására (FRIEDLEIN, G. 1998). Az ország új geopolitikai orientációja, és az Európai Unióhoz való

2. ábra. Ukrajna oblaszty- és régiószintű tagozódásának változása (FRIEDLEIN, G. 1998 és Atlasz Geografija Ukrajini 2000 alapján). 1991 óta nyolc régió: – 1 = Doneck; 2 = Kelet; 3 = Dnyeper-mente; 4 = Dél; 5 = Poliszja; 6 = Központi; 7 = Podólia; 8 = Kárpátok; 9 = az 1961–1991 közötti három gazdasági körzet határa

Changing of oblast and regional levels in Ukraine (After FRIEDLEIN, G. 1998 and Atlas Geografija Ukrajini 2000). – after 1991 eight regions: – 1 = Doneck; 2 = East; 3 = Pridniprovski; 4 = South; 5 = Polissia; 6 = Central; 7 = Podillia; 8 = Carpathian; 9 = border of the three economic regions between 1961 and 1991

közeledés is szükségessé tette a regionális beosztás újragondolását. Végül 8 régiót hoztak létre, amelyek közül a legnagyobb, a D-i régió megfelelt a korábbi Déli Gazdasági Körzetnek. A Donec-Dnyeper Gazdasági Körzetben visszaállították az 1961 előtti regionális beosztást. A legnagyobb változások a Ny-i országgrészben történtek, ahol a központi régió mellett létrehoztak még három régiót (2. ábra).

Miután Ukrajna kivált a Szovjetunióból, meglazult a központosított struktúra, és az egyes térségek a közigazgatás választóvonalai mentén próbáltak függetlenedni a kijevi központi kormányzattól. Már ebben az időben felmerült, hogy a függetlenné váló Ukrajna egy Németországhoz hasonló szövetségi állammá váljon (HARAN, A. 2002a), azonban a centralista hagyományok ezt nem tették lehetővé. A Krím elszakadási törekvései majdnem háborúba torkolltak, végül az ország rész széleskörű autonómiát kapott, és Ukrajnán belül az egyetlen autonóm köztársaság lett. Hasonló törekvések zajlottak K-en a Donecki

és a Luhanszki oblasztyokban, Dél-Ukrajnában, ill. Kárpátalján is (HARAN, A. 2002a). A luhanszki terület egy részére még az Oroszországban élő doni kozákok is igényt tartottak. 1991-ben „Új-Oroszország Demokratikus Uniója” Novorosszija újraélesztését, és Ukrajnától való függetlenedését tűzte zászlajára (HARAN, A. 2002a). Doneck, Odesza és Lviv éppúgy, mint Szimferopol a központi kormányzat mellett regionális centrumokká váltak.

A függetlenné válás után Ukrajna területi struktúrájának sajátos elemei lettek az ún. oligarchák által irányított regionális „klánok”, vagy gazdasági érdekcsoportok (HARAN, A. 2002a; ÅSLUND, A. 2005), amelyek a privatizációs folyamat során teremtették meg gazdasági és politikai befolyásukat. A gazdasági érdekcsoportok befolyással vannak az egyes régiók politikai életére – képviselőket juttatnak a helyi igazgatásba, vagy akár a központi parlamentbe (*Verkhovnaja Rada*) vagy éppen „elmozdítják” azokat. Uralják a térség fehér, szürke és fekete gazdaságát. Ilyen csoport áll a Donec-medence „élén”, éppúgy mint Dnyipropetrovszkban vagy Kijevben. A 3 legerősebb csoport mellett a harkivi, odeszai és lvivi csupán kisebb jelentőségű (ÅSLUND, A. 2005). A regionális csoportoknak elemi érdeke a központi irányítástól való függetlenedés, így gyakran állnak a helyi autonómia törekvések élére, amelyre a legjobb példát a Donec-medence szolgáltatja.

Az egymást néhol átfedő, egymással néhol megegyező történelmi, természetföldrajzi és tervezési-gazdasági régiókat összevetve Ukrajna alapvetően 4 makrorégióra tagolható, amelyek az égtájak alapján a következők: *Nyugat, Középanyugat (Centrum), Kelet és Dél (1. ábra)*.

Közülük *Nyugat* vált legkésőbb Szovjet-Ukrajna részévé, ahol a legerősebb a közép-európai öntudat. A térség magába foglalja Kárpátalját, Galíciát, Volhíniát, Bukovinát. Gazdasági és kulturális centruma Lviv. A térségben előforduló ásványkincsekre számottevő ipar települt, a domborzati viszonyok miatt viszont a mezőgazdaság számára kedvezőtlenek a feltételek.

Középanyugat már több mint két évszázada orosz érdekszféra, ahol a közép-európai tradíciók a középkori Kijevi Rusz kulturális örökségére rakódtak rá. Ez Ukrajna leggyengébben iparosított térsége, az ország igazi agrárszíve, amely a Poleszjére, Podóliára, és az erdős sztyep övezetére terjed ki. A térség központja, Kijev mellett csupán néhány – Ukrajnában – közepesnek mondható város, mint Vinnicja, Zsitomir, Csernyihiv és Poltava emelkedik ki.

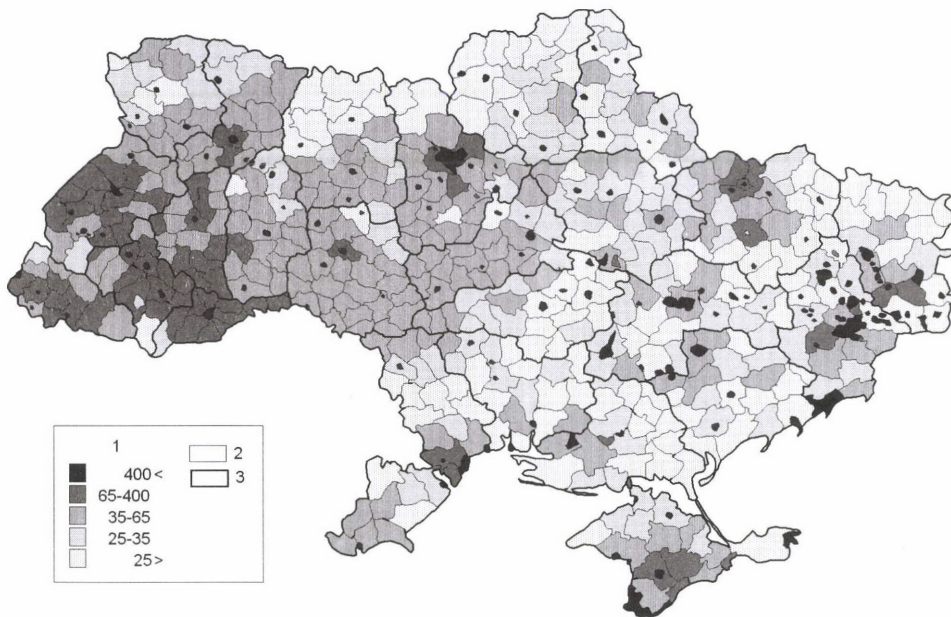
Kelet a későn betelepült sztyep övezetre terjed ki, s csak a 20. sz. során vált az ország ipari fellegettevé. A térségnek 3 nagy centrumtelepülése van: Harkiv, Dnyipropetrovszk és Doneck, amelyek mellett Krivij Rih, Zaporizzsja és Luhanszk kisebb jelentőségű.

Dél („Új-Oroszország”) fejlődése a 20. sz. elejéig megegyezett Keletével, ám itt nem következett be erőteljes iparosítás. A területet az alacsony népsűrűség jellemzi, ahol csak a tengerparti kikötők (Mikolajiv, Szevasztopol és Kercs) tudtak nagyvárossá fejlődni. A térség központja Odesza.

Ukrajna társadalomföldrajzi arculatának regionális eltéréseiről

Ukrajnában az egyes térségek egyedi társadalmi-gazdasági jellege az eltérő természeti viszonyok és az eltérő történeti fejlődésment eredménye. A természeti adottságok következtében az országon belül jelentős népsűrűségi különbségek vannak. A vidéki – vagy agrár – népsűrűség a Kárpátok galíciái és bukovinai előterében a legnagyobb. A népsűrűség K felé csökken, de a leg-ritkábban lakott területek É-on és D-en a Poleszje mocsárvidékén, ill. a sztyep D-i részén vannak. A Donec-medence térségében rendkívül alacsony a vidéki népsűrűség, csupán a városok képviselik hatalmas népsűrűségi góccokat, ezért megyei átlagban itt találjuk a legmagasabb értékeket (3. ábra).

Ukrajna népessége az 1989. évi népszámlálásig (51 millió fő) növekedett, azóta viszont csökken. A 2001. évi népszámláláskor már csupán 48 millió fő lakott az országban. A népességszám csökkenése különböző mértékben sújtotta az egyes régiókat, sőt markáns különbségek mutatkoznak a tekintetben is, hogy az adott régió városairól, vagy falvairól van-e szó.

3. ábra. A népsűrűség alakulása Ukrajna rajonjaiban (a 2001. évi népszámlálás adatai alapján /ukrcensus.gov.ua/). – 1 = népsűrűség (fő/km²); 2 = rajonhatár; 3 = oblaszhatár

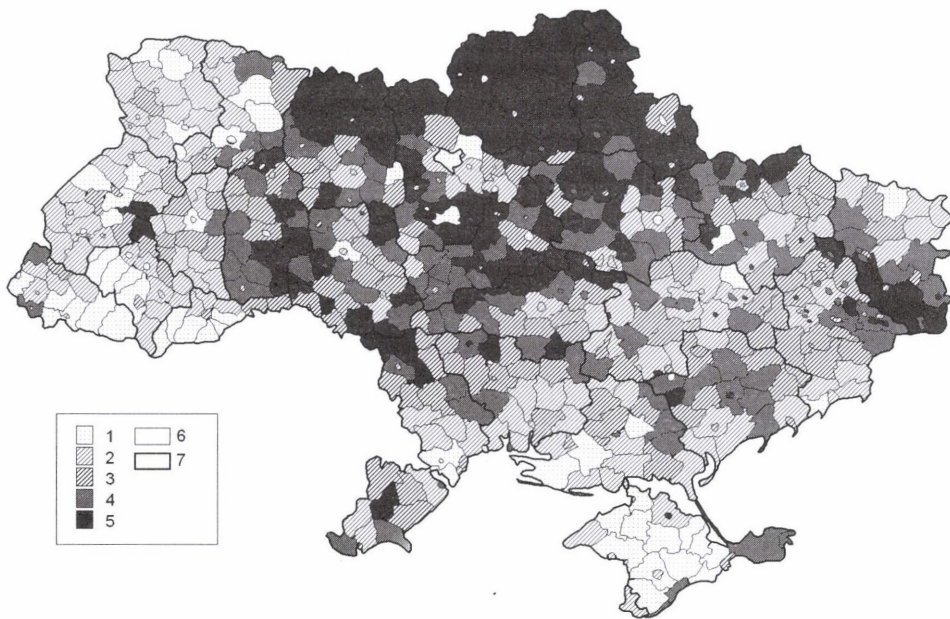
Population density of Ukrainian rayons (districts) (Source: census in Ukraine 2001. /ukrcensus.gov.ua/). – 1 = population density (person per sq. km); 2 = border of rayon (district); 3 = border of oblast

A városban lakók száma – a migrációs nyereségnek köszönhetően – Nyugaton és Középnjugaton általában növekedett. A Kárpátok vidékén a falvak sem veszítettek jelentős számú népességet. Középnjugat-Ukrajna vidéki térségeit, amelyek a mezőgazdaság válsága miatt nehéz helyzetbe kerültek, ezzel szemben nagyarányú lakosságcsökkenés jellemezte az utóbbi időben, ahol az elvándorlás a környező közép- és nagyvárosok lélekszámát növelte.

A középnjugati falvakból főként a fiatalok vándoroltak el, ezért akut problémát jelent a lakosság elöregedése. A városok Középnjugaton részben megtartották korábbi népességüket, sőt Kijev és Hmelnickij megyék városi lakosság száma emelkedett is. Az ország K-i részén abszolút értékben a városokban jóval nagyobb számú lakosságcsökkenés volt, mint vidéken. A K-i területek nagy ipari zónáiban – főként a Donec-medencében – levő városok népessége a nagyipar leépülése és a munkanélküliség miatt kivándorolt a környező vidéki térségekbe. Külön esetként említhető a városok lélekszámának drasztikus csökkenése, és a vidéki térségek népességnövekedése Kárpátalján, Csernyivci megyében és a Krími Autonóm Köztársaságban (4. ábra).

A természetes szaporulat az ország Ny-i felében jóval magasabb, mint K-en. Megyei szinten Doneck és Luhanszk megyékben a legalacsonyabb, míg Ny-on a legmagasabb a születési arányszám. A gyermekhalandóság is K-en magasabb. A népességszám változása csak részben írható a természetes szaporulat számlájára, mivel jelentős szerepe van abban a migrációnak is. A kijevi agglomeráció népességnövekedése jelentős mértékben a belső vándorlásnak köszönhető, míg a Krím népességszám változásában nagy szerepet játszott a nemzetközi migráció, a megmaradt krími tatárok töredékének hazatelepülése (HARAN, A. 2002a). A Ny-i megyékben, főként Kárpátalján és Rivnében a migrációnak és a természetes szaporulatnak egyaránt döntő szerepe volt a népességszám változásában. A Ny-i térségek aránylag kedvezőbb munkalehetőségei miatt sokan érkeztek ide Középnjugat-Ukrajna vidéki térségeiből vagy Kelet-Ukrajna ipari agglomerációiból. Hasonló okok miatt nem veszített nagyobb népességet a Dnyipropetrovszk-Zaporizzsja agglomeráció sem (4. ábra).

Az egyes régiók közötti különbségek jól megragadhatók az urbanizáció szintjében és a településhálózat eltérő jellegében is. A K-i és a Ny-i országrész urbanizációs helyzetét tekintve gyökeresen eltér egymástól. Ny-on egy alapvetően rurális jellegű, míg K-en egy urbánus Ukrajna rajzolódik ki. A vidéki népesség 65%-a a Ny-i országrészhez tartozik, ahol a vidéken élők aránya 44%, ez meghaladja az országos átlagot. Még árnyaltabb a kép, ha nem vesszük bele a vizsgálatba Kijev 2,6 milliós lakosságát. Ebben az esetben a Ny-i országrész népességének csupán a fele városi lakos. Ny-on annak ellenére, hogy Középnjugat-Ukrajnához képest magasabb a vidéki népsűrűség, a vidéki lakosság aránya a jelentős számú kis- és középváros miatt nem magasabb. Itt hosszú időn át a közép-európai, főként a lengyelhez hasonló városfejlődés ment végbe.

4. ábra. A népességszám változása Ukrajna rajonjaiban 1989 és 2001 között (az 1989. és a 2001. évi népszámlálás adatai alapján /ukrcensus.gov.ua/). – 1 = növekedés (0%<); 2 = „felértékelődés” (0%– -6%); 3 = „stagnálás” (-6%– -9%); 4 = csökkenés (-9%– -12%); 5 = extrém csökkenés (-12%<); 6 = rajonhatár; 7 = oblastzhatár. A „felértékelődés” esetében a népességszám csökkenés az országos átlag-nál kisebb, a „stagnálás” esetében pedig azzal nagyjából megegyező mértékű volt

Population change by rayons (districts) of Ukraine between 1989 and 2001 (Source: census in Ukraine 1989 and 2001 /ukrcensus.gov.ua/). – 1 = increase (0%<); 2 = „upgrading” (0%– -6%); 3 = „stagnation” (-6%– -9%); 4 = decrease (-9% – -12%); 5 = extreme decrease (-12%<); 6 = border of rayon; 7 = border of oblast. „Upgrading” means population decrease to a lesser extent than the national average. „Stagnation” means population change by and large equal to national average

Az ország K-i részén a lakosság 88%-a él városokban, amelyhez hasonló arányokat pl. Nagy-Britanniában találunk. A magas arány főként a nagy ipari centrumokra (Donec-medence, Zaporizzsja és Dnyipropetrovszk térsége) jellemző. Itt a sztyep késői benépesedése miatt rendkívül alacsony a vidéken élők száma, amely mellett nagy népességet tömörítő városhálózat van.

A városok átlagmérete K felé növekszik, az ország Ny-i felén az átlagos városméret csupán 50 ezer fő, míg K-en majdnem 80 ezer fő. A legkisebb az átlagos városméret (20–40 ezer fő) a Kárpátok vidékén és Galíciában. Minél K-ebbre haladunk, annál több 100 ezer főnél népesebb várost találunk Ukrajnában. Amíg Ny-on csupán a megyeközpontok számítanak nagyvárosnak, addig K-en egy megyén belül akár 4–7 nagyváros is lehet. Ezzel együtt

K-en hiányoznak a városhálózatból a Galíciára annyira jellemző kis- és középvárosok, ami a 20. sz.-i erőteljes iparosítás következtében fellépő városrobbanás következménye. A kialakuló iparvárosok hamar „kinőtték” ezt a kategóriát.

A városok méretének tendenciáihoz képest a falvak átlagméretei azzal pont ellentétesen, K felé csökkennek. A falvak mérete a Kárpátok térségében a legnagyobb, mivel ott rendkívül magas az agrárnépsűrűség. Kárpátalján, Ivano-Frankivszk és Csernyivci megyékben az 1000 főt meghaladó átlagos lakosságszámú falvak jellemzőek. Északkelet-Ukrajnában nem éri el, K-en pedig éppen csak meghaladja az átlagos faluméret a 400 főt, amely már aprófalvas térséget jelent. Ez a szlobozsanscsina elaprózott szabadparaszti falvainak következménye.

A településhálózat méretbeli összetételén túl nagy különbségek mutatkoznak az országon belül a térbeli eloszlást illetően. A településhálózat az ország középanyugati és Ny-i térségeiben, ill. a Donec-medencében jóval sűrűbb, mint a D-i részeken. A városhálózat a Kárpátok előterében, Kijev térségében és a Donec medencében a legsűrűbb.

Ukrajna egyes térségeiben eltérő a településhálózat térbeli eloszlása, mivel az agrártérségekben az inkább egyenletes, míg az iparosodott területeken koncentrált eloszlást mutat. A városhálózat térbeli rendjét a legközelebbi szomszéd indexszel megvizsgálva Ukrajna 200 legnagyobb városára $L=1,03$ érték adódik. A legközelebbi szomszéd index 0,9 és 1,3 közötti L értéke esetén a ponteloszlás (település-eloszlás) véletlenszerű, ennél magasabb érték a szabályos elrendeződés, míg ennél alacsonyabb a térbeli koncentráltság irányába mutat (NEMES-NAGY J. 1998). Csak a Ny-i országrészre értelmezve a legközelebbi szomszéd indexet, az már inkább az egyenletesség irányába hajlik ($L=1,18$). Leszűkítve a kört a főként mezőgazdaság jellemezte középanyugati Rivne, Ternopil, Zsitormir, Hmelnickij és Vinnicja megyékre a településhálózat eloszlása még inkább az egyenletesség jeleit mutatja ($L=1,21$). A településhálózat szabályosabb jellegű eloszlása a mezőgazdasági termelés következménye, ahol a homogénnek felfogható térben a piachelyek (városok) egymástól egyenlő távolságban való elhelyezkedésre „törekszenek”.

Ukrajna lakosságának csupán 78%-a ukrán nemzetiségű. Általánosságban elmondható, hogy minden városban jelen van egy számottevő, a Ny-i országrészben 5–8%-os, míg K-en 25–40%-os orosz kisebbség. Az oroszok főként az ország iparosodott térségeiben élnek (HARAN, A. 2002a). A Donec-medencében, a Krímben és a Duna-delta vidékén a városban lakók több mint fele orosz. A vidéki térségekben csupán a sztyepövezetben vannak oroszok, ahol arányuk az egyes rajonokban átlagosan 20–30%, ami Luhanszk megyében, Szumitól É-ra, és a Krímben az 50–70%-ot is meghaladja. Az orosz kisebbség aránya részben az asszimilációnak, részben a hazatelepülésnek köszönhetően 1989 és 2001 között 22%-ról 17%-ra csökkent. Az orosz-ukrán etnikai határ kevésbé jelölhető ki pontosan, igazából az mondható el, hogy DK

felől ÉNy felé csökken az orosz kisebbség aránya, amely az Umany-Harkiv vonaltól Ny-ra gyakorlatilag megszűnik a vidéki térségekben.

Az etnikai arányokhoz képest jóval magasabb az orosz nyelvet beszélők aránya és a nyelvi határ is élesebben rajzolódik ki. Az Umany-Harkiv vonaltól K-re a lakosság fele, sőt a Donec-medence, Harkiv és a tengerparti kikötővárosok lakosságának 80–90%-a orosz ajkú, azaz sok olyan ukrán is él ott, aki nem beszéli anyanyelvét. Az ország Ny-i felében viszont csak az oroszok beszélik az oroszot, azaz az etnikai arányok megegyeznek a nyelvi arányokkal.

Az orosz kisebbség mellett az egyéb etnikumok nem jelentősek, csupán érdekes színfoltjai az országnak. Az ország Ny-i felén korábban élt lengyel kisebbség a második világháborút követő népességmozgások (lakosságcsere, kényszer-áttelepítés) következtében ma már csak Szambir környékén, a lengyel határ mellett számottevő. Ezzel együtt főként Ternopil, Hmelnickij, Vinnicja és Zsitomir megyék területén elszórtan még ma is megtalálható. Hasonló a helyzet a moldávokkal is, akik a Budzsák területén, ill. a Déli-Bug térségében alkotnak szórványos kisebbséget. Bukovinában a román, Kárpátalján a magyar, míg a budzsáki sztyepén a bolgár és gagauz, ill. az észak-krími sztyepén a tatár kisebbség említésre méltó.

A függetlenné válás után, 1990 és 2004 között a vallásos népesség száma megháromszorozódott. Ukrajna Ny-i fele jóval vallásosabb a K-i országrésznél. Emellett a korábbi kisebbségek, amelyek mára már beolvadtak, jól őrzik vallási tradícióikat. Galiciában pl. a vallásos népesség több mint fele a Ny-i keresztény egyházhoz tartozik, míg a Krím vallásos lakosságának több mint harmada muzulmán.

A nyelvileg és etnikailag megosztott népesség politikai aktivitása, pártállása is erősen determinált Ukrajnában. HARAN, A. (2002a) szerint a Nyugat-Ukrajna lakossága rendelkezik a legerősebb nemzettudattal, ennek következtében politikailag igen aktív. Középnnyugat-Ukrajna lakosságát – habár a városokban és vidéken egyaránt abszolút többségben vannak az ukránok – már inkább a politikai passzivitás jellemzi. K-en az orosz lakosság – főként Luhanszk területén – meglehetősen erős politikai aktivitással rendelkezik. D-en az orosz városi lakosság mellett a vidéket inkább az ukrán népesség jellemzi, amely politikailag kevésbé vállal szerepet.

A fenti különbségeknek megfelelően alakultak a 2004. évi decemberi választások is, amikor a Ny-i országrész lakossága Juscsenkóra, a Nyugattal szövetséget kereső elnökjelöltre szavazott. Galiciában a szavazók több mint 90%-a Juscsenkót és „Narancsos Forradalmát” támogatta, míg Középnnyugaton ez az arány már csak 70% körül mozgott. Dél- és Kelet-Ukrajnában – a Krím és a Donec-medence kivételével – a lakosság 60%-a az oroszbarát Janukovicsra szavazott. A Krímben, ill. Doneck és Luhanszk megyékben a szavazatok 90%-át az oroszbarát oldal kapta meg (ÅSLUND, A. 2005).

Az 1990-es évek során az ország fokozatosan közelített a 2004. évi választásokon megmutatkozó megosztottság felé. Az orosz lakosság mindig is a „baloldal”, míg a nyugat-ukrán lakosság a „jobboldal” támasza volt. Egy felmérés szerint (HARAN, A. 2002b p. 272) Ukrajna lakosságának harmada, míg Kelet-Ukrajna lakosságának fele szeretné, hogy az ország Oroszországgal egyesüljön. Egy másik felmérés szerint (HRYZAK, J. 2002 p. 45), amelyet Lvivben és Doneckben végeztek 2000-ben, a lvivi lakosság 78%-a elsősorban ukránnak tartja magát. A Doneckben a megkérdezettek 45%-a szovjet-polgárnak vallotta magát, és csupán 23%-a orosznek és 26%-a ukránnak.

Összegzés

Ukrajna az erdő- és a sztyepövezet, Közép- és Kelet-Európa, ill. az orosz és lengyel befolyás határán fekszik. Az ország két eltérő társadalmi-gazdasági múltú fele – amelyet az Umanj-Harkiv vonal választ el egymástól – mellett az országban alapvetően négy nagy makrorégió különböztethető meg, amelyek tovább differenciálják az ország regionális arculatát.

A két országrész népszerűségének nem csak a politikai beállítottsága, hanem demográfiai, etnikai, urbanizációs viszonyai is erősen különböznek. A Ny-i országrész vidéki jellegű – de a polgárosodás útján előrehaladott – nemzeti öntudatos társadalmával ellentétben áll a K-i országrész ipari-munkás városodott társadalmával. Az ország két fele közötti különbség a Szovjetunió felbomlása és a centralista hatalom meggyengülése után fölerősödött, ami 2004-ben majdnem az ország széteséséhez vezetett. A nyugat-ukrán, galíciai ukrán nemzettudat újra teret nyert, megerősödött. Kelet-Ukrajna ipari „fellegráiban” a lakosság szovjet identitása válságba került így kialakította magának a jellegzetes lokális Doneci öntudatot. Az ország érdeke az ellentétek ellenére is az együttélés, hiszen a K-i lakosság is ukránnak vallja magát, csak ukránságát másként ítéli meg. A különbségek viszont annyira mélyek, hogy megszűnésük hosszú távon sem valószínűsíthető.

IRODALOM

- ÅSLUND, A. 2005. The Economic Policy of Ukraine after the Orange Revolution. – Eurasian Geography and Economics, 46 5. pp. 327–353.
- Atlasz Geografija Ukrajini 2000. – DNVP Kartografija, Kijev, 47 p.
- Atlasz Ukrajini 2005. – DNVP Kartografija, Kijev 95 p.
- BASSA L. 2006. Övezetek, régiók, körzetek Ukrajnában – Harmadik Magyar Földrajzi Konferencia, Konferencia CD, MTA FKI, Budapest 16 p.
- FRIEDLEIN, G. 1993. Regionen in der Ukraine – Europa Regional 1. 1. Institut für Länderkunde, Leipzig, pp. 25–30.

- FRIEDLEIN, G. 1998. Zentrensysteme und Raumentwicklung in der westlichen Ukraine. – In: BRANDE, I.–DIETER, F. (Hsg.): Städteysteme und Regionalentwicklung in Mittel- und Osteuropa. Beiträge zur Regionalen Geographie, Institut für Länderkunde, Leipzig, pp. 75–125.
- FRIEDLEIN, G. 2000. Grundzüge der Raumstruktur der Ukraine – Österreichische Osthefte, 42. 3–4. Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, Wien, pp. 11–42.
- HAJDÚ-MOHAROS J. 1995. Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 173 p.
- HARAN, A. 2002a. Der regionale Faktor in der ukrainischen Politik. – In: SIMON G. (Hsg.): Die neue Ukraine. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, pp. 99–126.
- HARAN, A. 2002b. Innenpolitische Bestimmungsfaktoren der Außenpolitik – In: SIMON G. (Hsg.): Die neue Ukraine. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, pp. 267–296.
- HRYZAK, J. 2002. Die kommunistische Vergangenheit in der Gegenwart – In: SIMON G. (Hsg.): Die neue Ukraine. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, pp. 29–50.
- Isztoricsnij Atlasz Ukrajini 2001. – Mapa Kijiv, Kijev
- MAKSYMENKO, S. 2000. Ukrajna regionális politikája: az átmenet kihívásai. – In: HORVÁTH GY. (szerk.): A régiók szerepe a bővülő Európában. MTA RKK Pécs, pp. 119–129.
- MENDÖL T. 1946. A kultúrtáj képe a Szovjetunióban. – In: BOLGÁR E. (szerk.): A Szovjetunió I. köt. Athenaeum, 567 p.
- MRINSKA, O. 2003a. Regional disparities in Ukraine – consequences of transitional period. – National Taras Shevchenko University, Kijev, 18 p.
- MRINSKA, O. 2003b. Traditional industrial regions of Ukraine. – Paper for RSA International Conference, Pisa, 16 p.
- NEMES-NAGY J. 1998. A tér a társadalomkutatásban. – Hirscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 260 p.
- VAN ZON, H. 2001. The Political Economy of Independent Ukraine. – University of Sunderland, England, 236 p.
- VAN ZON, H.–BATAKO, A.–KLESLAVSKA, A. 1998. Social and Economic Change in Eastern Ukraine. – Ashgate, Adlershot–Brookfield–Singapore–Sydney, 182 p.

Katona András (főszerk.): Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények. – Közlekedési Múzeum, Budapest, 2003. 198 p.

Közlekedéstörténészeink lelkes csapata 2002-ben tartottá legutóbbi tudományos konferenciáját a Közlekedési Múzeumban. A Közlekedéstudományi Egyesület Közlekedéstörténeti Szakosztályával közös rendezvényen a szakterületen született legújabb kutatási eredményekről számoltak be a kutatók. Ezek közzétételére vállalkozott a Közlekedési Múzeum Katona András főigazgatónak, a tanulmánykötet főszerkesztőjének irányításával, s bátran kijelenthetjük: értékes adalékkal gazdagodott a hazai közlekedéstudomány szakirodalmá.

Az olvasónak az izléses borítójú könyv első végiglapozása után három dolog keltheti fel rögtön a témakör iránti érdeklődését: a szerteágazó tartalom, az adatgazdagság és a szakcikknek lényegre törő tömörsége, mely sajátosságok máris olvasásra ösztönöznek. Jelen ismertetőben nem is térnénk ki az egyes tanulmányok részletes tartalmára, csupán

arra vállalkozunk, hogy ízelítőt nyújtsunk belőlük, főként önmagukért beszélő címeiket alapul véve...

Az 5 tematikus részből és 20 tanulmányból felépülő kötet *első* blokkja térkép-történeti munkával kezdődik, amelyben DEÁK Antal András a világ első kereskedelmi térképének tudománytörténeti jelentőségét méltatja, ezt követően TÖRÖK Enikő ismerteti meg Mikoviny Sámuel térképeinek sajátos útábrázolásaival. T. MÉREY Klára a napóleoni háborúk korának dél-dunántúli útviszonyait írja le, végül OLTER László a 18-19. sz. fordulójának magyarországi úti élményeiből, és a korabeli szállások minőségéből ad ízelítőt delizsánszal közlekedő brit utazók tapasztalatai alapján.

„A tradicionális közlekedésről” címet viselő *második* részben az észak-dunántúli falvak parasztjai által használt járműfajtákat mutatja be KEMECSEI Lajos archív fotókkal illusztrált tanulmányában, majd SZULOVSKY János a járműkészítéssel foglalkozó 19. sz.-i iparosokról, mint speciális foglalkozási csoportról nyújt plasztikus képet az Olvasónak. Az ismert közlekedéstörténész, FRISNYÁK Zsuzsa módszertani tartalmú munkájában a 19. sz.-i járműszámlálások forráselemzési gyakorlatát veszi górcső alá, majd a lovas nemzetek számító magyarság életében igen csak fontos szerepet játszó nyerges osztályozását végzi el, és a különböző nyergelési fajták néprajzi szerepét hangsúlyozza cikkében GRÁFIK Imre. A szárazföldi közlekedés technikai alapját jelentő kerék, mint szimbólum sajátosságaival, és a közgondolkodásban való megjelenésével foglalkozik a blokk MOLNÁR Erzsébet által írt záró tanulmánya.

Gazdasági és hadügyi kérdéseket tárgyal a könyv *harmadik* része, amelynek *első* cikkében ERERJESI László a fiemei kikötő nemzetgazdasági szerepét értékeli a ki- és beáramló forgalmak változásai alapján. KALOCSAI Péter dualizmus kori vidéki vasútjainknak a hazai urbanizáció fejlődésében betöltött szerepét méltatja. NAGY Miklós Mihály a tapasztalt katonaföldrajzos szemével nézi és értékeli a Monarchia hadiflottájának tudományos eredményekben és izgalmakban bővelkedő expedícióit, végül KRÁMLI Mihály a korszerű osztrák-magyar hadiflotta létrehozatalának technikai feltételeivel ismerteti meg az Olvasót.

A „sebesség” a tárgya, és az annak növeléséért tett erőfeszítések bemutatása a célja a csupán 3 tanulmányból álló *negyedik* blokknak. Ebben elsőként az utazási sebesség növelésének a 19. sz.-ban rendelkezésre álló műszaki lehetőségeit tekinti át MISZLAY Zsolt, majd SZABÓ Attila a különféle repülőgép típusok fejlesztésével kapcsolatban boncolgatja a sebesség emelésére irányuló műszaki törekvések eredményeit. A különböző gépjárműkonstrukciókra vonatkozóan teszi ugyanezt HÍDVÉGI János a kötet rész lezárásaként.

Szintén 3 tanulmányt tartalmaz a könyv *ötödik* része, amelyben előbb JUSZTIN Márta két világháború közötti idegenforgalmunk fontosabb közlekedési vonatkozásait tárja az Olvasó elé, majd BARÁTH Magdolna az 1950-es évek „hídverő” miniszterének, Gerő Ernőnek a portréját rajzolja meg, történészként értékelve a politikusi szerepét közlekedési hálózatunk második világháború utáni újjáépítésében. Valószínűleg a közlekedési vonatkozásokat alig érintő tartalma miatt került a blokk – és így a könyv – végére MISÓCZKI Lajos „Turizmus a Rákosi rendszerben” c. tanulmánya.

A nagy számú, gondosan válogatott korabeli fényképpel, grafikával illusztrált, az egyes szócikkek mondanivalóját alátámasztó gazdag térképanyaggal és táblázatokkal kiegészített tanulmánykötetet egyaránt haszonnal forgathatják a hazai közlekedés fejlődésének egyes történeti vonatkozásaival hivatásszerűen foglalkozó közlekedési és építészmérnökök, gazdaság- és hadtörténészek, múzeumi szakemberek vagy a téma iránt csak egyszerűen érdeklődő laikusok is.

TINER TIBOR

A Hármas-Körös hullámterének feltöltődése a folyószabályozások óta

BABÁK KRISZTINA¹

Abstract

Silting up of the flood plain of Hármas Körös since river regulation measures

Flood hazard has been and still is a serious threat for the settlements along Körösök (rivers). This risk could not be eliminated by building embankments. Sedimentation of vast alluvial deposits over flood plains were not taken into account when plans of flood control and river regulation were elaborated in the 19th century. Tisza and its tributaries used to have a significant capacity to transport fluvial sediments. This process was changed when accelerated urbanization had given impetus to excessive deforestation in the watershed area. The alluvial deposits of flood plains have accumulated during the past 150 years. The present paper reports about the measurement of the rate of sedimentation over the flood plain. The first Hungarian sampling occurred in Takács-zug by the bank of Körös River. The result of examination was intriguing. The alluvium was deposited in a thickness of 150–180 cm during the period of river control.

Problémafelvetés

Hazánk a Kárpát-medence Ny-i és középső területén, annak egyik legmélyebb részén helyezkedik el. Az árvízi veszélyeztetettség szempontjából, Magyarország a területének több, mint 20%-át kitevő folyóvölgyi és a 10%-át megközelítő kisvízfolyások menti árterületével a jelentős árvízi gondokkal küzdő országok közé tartozik (SZLÁVIK L. 2002). A települések nagy veszedelme volt az évről-évre visszatérő árvíz, amely a folyók gátak közé szorításával ritkább lett, de nem szűnt meg. Az árvízvédelmi töltések közötti hullámtér szélessége már Vásárhelyi Pál és Pietro Paleocapa által is vitatott volt, s ma is viták forrásául szolgál.

¹ PhD hallgató, PTE TTK Földrajzi Intézet. 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. E-mail: krisztinababak@hotmail.com, Témavezető: SCHWEITZER FERENC

A szabályozások előtt és után

A Körösök a Tisza vízrendszeréhez tartoznak. A Tisza a felsőpleisztocénban és az óholocén elején még az Ér-völgyön keresztül folyt, majd szerkezeti mozgások következtében helyeződött át a mai Bodroghöz térségébe, s az újholocénre foglalta el jelenlegi helyét (SOMOGYI S. 1961, 1967, 2000). Az ősi Tisza és mellékfolyói óriási területeket árasztottak el az Alföldön, a Tiszának szinte alig volt állandó medre (1. ábra).

Az áradások alkalmával a víz hatalmas ártereken terült szét és az ártéri növényzet közé rakta le termékeny iszapját. A partokon lapos emelkedések, övzátonyok (parti hátak) alakultak ki, míg az ártér távolabbi részein a magas ártereken a felszín magasságát a lepelhomok vagy a parti dűnék emelték meg (SOMLYÓDY L. 2000). A Nagy-Körös, vagy Egyesült-Körös² a Fekete- és Fehér-Körös békési egyesülésétől csongrádi torkolatáig a szabályozás előtti állapotában mint rendkívül kanyargó folyó nem alkotott mocsarakat, hanem a felülről érkező nagy mennyiségű iszapot terítette szét partjai mentén (IHRIG D. 1973).

A folyók szabályozásának első törvényi kerete II. Mátyás 1613. évi XXVII. törvénycikke³ volt, amely a Tisza és más folyók menti védtöltések létesítését az érdekelt folyómenti vármegyék feladatává tette. I. Ferenc 1807. évi XVII. törvénycikke⁴ teremtette meg a vízrendező, ill. a vízszabályozó a társulatok működésének jogi alapjait. Az uralkodó „a magánosok költségén létesítendő vízműveket szabályozza” oly módon, hogy a folyók árталmas áradásainak elhárítására vízművek építését határozta meg az érdekelt költségén, ill. többségének beleegyezésével (FEJÉR L.–KOLTAY J. 1992; BABÁK K. 2004). V. Ferdinánd az 1836. évi XXXVI. törvénycikkben⁵ „az egyesek költségein készítenő vízimunkálatoknak előmozdítását” írta elő, amelynek segítségével az 1807. évi XVII. törvénycikk könnyebben végrehajtható lett.

1815-ben alakult meg az Országos Építési Igazgatóság (OÉI), amelynek feladata a szabályozásra kerülő folyók felvétele és vízrajzi tanulmányozása volt. A szervezet első vezetője Huszár Mátyás volt. Az 1816. évi nagy árvíz miatt a térképezés a Körös–Berettyó környékén indult meg. Az 1818–1820 közötti felvételek alapján készítette el Huszár Mátyás a Körösök szabályozási tervét, amely külön-külön foglalkozik az egyes folyóknál végzendő munkákkal, megadva a szükséges medermélységet, fenékszélességet, az építendő árvédelmi töltések távolságát és méreteit. A terv a hullámtér szélességét is meghatározta: a Hármaskörös-nél 379 m-ben, a Kettős-Körös-nél 246 m-ben, a Sebes-Körös-nél 246 m-ben, s Fekete-Körös-nél 190 m-ben, a Fehér-Körös-nél 114 m-ben (KORBÉLY J. 1916; BABOS Z.–MAYER L. 1939; NAGY Gy. 1960; IHRIG D. 1973; DÓKA K. 1997).

Az erdőirtásokra már 1846-ban Széchenyi István is felhívta a figyelmet: „Sokan a Tisza-völgy mindinkább elaljasodását legfőképp az erdők általános elpusztításának tulajdonítják, amelyhez képest a meztelen hegyekről leszakadó föld és porond mind erősebben betöltené a lapályban folyó és alig hömpölygő vizek medreit.” SOMLYÓDY L. (2000) szerint feltehetően a Tisza vízgyűjtő területén bekövetkezett erdőirtás, legeltetés, földművelés

² A szabályozás előtt nem a Hármaskörös, hanem a Nagy-Körös elnevezést használták; ezen a Csongrádtól Békésig (a Fehér- és a Fekete-Körös találkozásáig) terjedő folyószakaszt értették.

³ 1613. évi XXVII. törvénycikk, hogy a Tisza és más folyók kiöntése ellen töltéseket készítsenek.

⁴ 1807. évi XVII. törvénycikk a magánosok költségén létesítendő vízművekről.

⁵ 1836. évi XXXVI. törvénycikk az egyesek költségein készítenő vízi munkálatoknak előmozdításáról

1. ábra. Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítés és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt (FM Vízrajzi Oszt. Kiadása, 1938). – 1 = állandóan vízzel borított terület; 2 = időszakosan vízzel borított terület

Waterlogged areas and flood plains in Hungary before flood control (Ministry of Agriculture, Department of Hydrography, 1938). – 1 = permanently waterlogged area; 2 = periodically waterlogged area

hatására a lefolyás mértéke, és az árvízszintek megnövekedtek, a települések veszélyeztetetté váltak.

1846-ban alakult meg a Tisza-völgyi Társulat, amely a helyi társulatok működését hangolta össze. Ennek a szervezetnek a részeként alakult meg a Körösszabályozó Társulat. A Körösök szabályozási tervét Kecskés Károly véleményezte, aki átdolgozta a Huszár-Bodoky tervet. A Körös-Berettyó szabályozási tervét 1853-ban fogadta el a cs. kir. kereskedelmi minisztérium. A szabályozási munkálatok 1855–1895 között zajlottak (IHRIG D. 1973; DÓKA K. 1997).

A Hármaskörös négy kisebb folyó egyesüléséből jön létre. A szabályozások eredményeként a Fehér-Körösön 65 átvágást történt, így az eredetileg 118 km hosszú folyó 78,8 km-re rövidült. A Fekete-Körösön 59 átmetszést végeztek, ezáltal a 136,4 km-es folyó hossza 74 km-re csökkent. A Sebes-Körösön 22 átvágást hajtottak végre, amelynek következményeként annak hossza 162,2 km-ről 86 km-re esett vissza. A Kettős-Körösön 14 átmetszést valósítottak meg, így az egykor 84 km hosszú szakasz csupán 37,2 km lett. A Hármaskörösön 39 átvágás létesült, amelyekkel a folyó 234 km-es hosszúságáról 91,8 km-re rövidült (KVASSAY J. 1902; KORBÉLY J. 1916; SOMOGYI S. 1967; DÓKA K. 1997).

A Duna és a Tisza mellékfolyóinak megépített gátrendszere, mesterséges mederszakaszok megépítése, a meander-kanyarulatok átvágása, az alföldi mocsárvilág csatorna-

hálózati kiépítésével történő lecsapolása a 19. sz.-i Európa legjelentősebb természetátalakító tevékenysége volt. A beavatkozások akkoriban megfelelték a velük szemben támasztott társadalmi és gazdasági követelményeknek (BABÁK K. 2001).

A Hármaskörös Takács-zugi feltárása

A vízfolyások hordalékszállításából történő nagy mértékű hullámtéri feliszapolással nem számoltak a 19. sz.-i folyószabályozások során. A Tisza és mellékfolyóinak hordalékszallító képessége mindig is nagy volt. Az ármentesítések előtti alacsony árterei szintekből szigetszerűen kiemelkedő ártereken a legősibb települések is azért kerültek olykor-olykor árvízi elöntés alá, mert a környezetükben lévő alacsonyabb árterek feliszapolódtak. A vízgyűjtő területeken bekövetkezett robbanásszerű urbanizációs változások ezt a természetes hordalékszallítást valószínűleg még jobban megnövelték, az árvíz elleni védekezés 150 éve alatt bizonyos szakaszokon a hullámterek feliszapolódása jelentősen megnövekedett, a hullámtér felszínfejlődése felgyorsult (SCHWEITZER F. 2001; NAGY I.–SCHWEITZER F.–ALFÖLDI L. 2001).

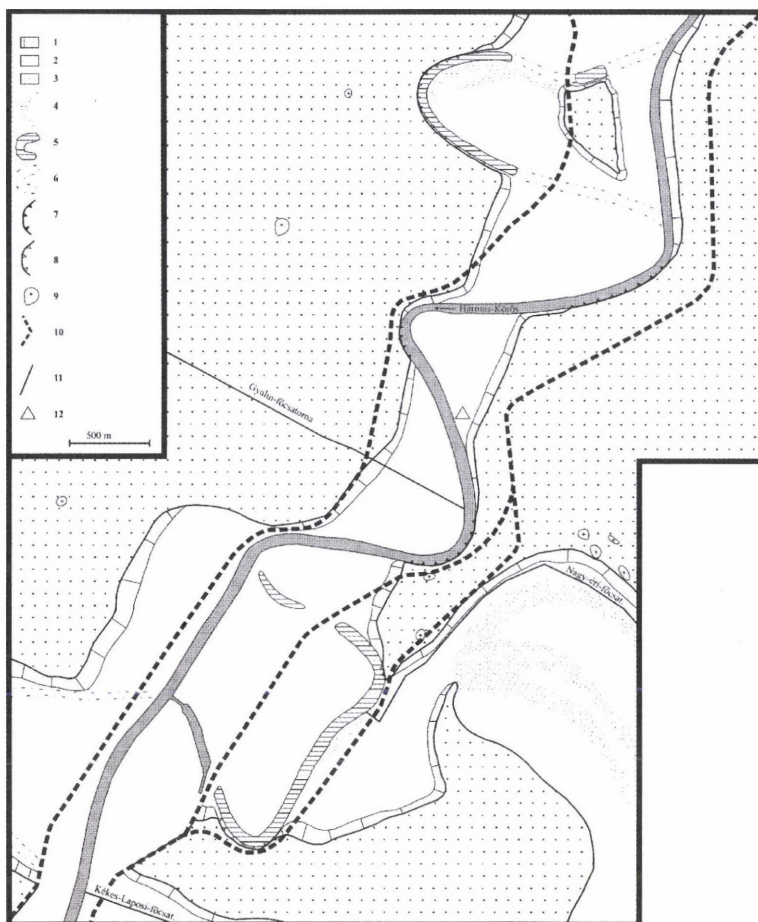
Mintaterületünk a Hármaskörös Öcsöd–Kunszentmárton közötti térsége volt. A vizsgálat célja volt, hogy a folyószabályozás óta eltelt 150 évben a hullámterek feltöltődésének mértékét meghatározzuk. A 47–411 Kunszentmárton és a 47–413 Öcsöd sz., 1:10 000 ma. térképlapokról készített geomorfológiai térképvázlat (2. ábra) segítségével a folyómedrek burkolóvonalai alapján több, egykori vízrendszer-maradványt mutattunk ki. Ezek ma, árvizek esetén kommunikációt jelentenek a hullámtérben kialakult ár- és ármentesített területek belvizei között és egyben a buzgárok megjelenésének fő színterei (BABÁK K. 2001).

A térképezett terület nagy részét kitevő magasárterei szintbe lejtős, magas – kb. 3–5 m-es ugrómagasságú – peremmel alacsonyárterei szint mélyül, ami feltételezhetően egy korábbi, nagyobb folyó elhagyott meder-maradványa. Ezen az alacsonyárterei szinten a határoló peremek közt meanderezve, azokat részben elrombolva hozta létre a Körös saját árterét. A töltéshez során az említett magasárterei peremeket részben mint természetes védvonalat felhasználták, részben átalakították. Ez a jelenség jól megfigyelhető a Papp-gáti gátórháznál, Kunszentmártontól kb. 1 km-re É-ra.

A mintavétel alapján a Hármaskörös mentén a hullámtéri feliszapolódás vastagsága kb. 150–180 cm-ben mutatható ki, amely nem kubikgödör, és nem is övzátóny. A 20. sz. utolsó éve egy-egy árvízének 5–10–13 cm vastag üledékei is jól felismerhetők voltak (3. ábra). Az egyes mintákban tiszta homokot, iszapos homokot, agyagot, iszapos agyagot, iszapos finomhomokot, hidromorf talajkezdeményt és infúziós löszet találtunk (BABÁK K. 2001; SCHWEITZER F. 2001).

A szabályozások óta folyamatosan emelik a Tisza mentén töltéseket, de ennek ellenére többször előfordult, hogy a kialakult magas árhullámok elérték vagy meghaladták a gátak koronamagasságát. Az eredetileg 50 évenkénti előfordulási valószínűséggel számolt egyszerű nagy árvizek kivédésére épített töltéseket a hullámtér további feliszapolódása következtében újra és újra magasítani kell, ami egyre nagyobb költségekkel jár. Ennek elkerülésére érdemes feltenni a kérdést: Miért nem használjuk inkább a folyók természet adta védvonalát az árvizek elleni védekezésre? Annak megértéséhez, hogy ez mit jelent tulajdonképpen, tanulmányozni kell a vizsgált terület felszíni viszonyait.

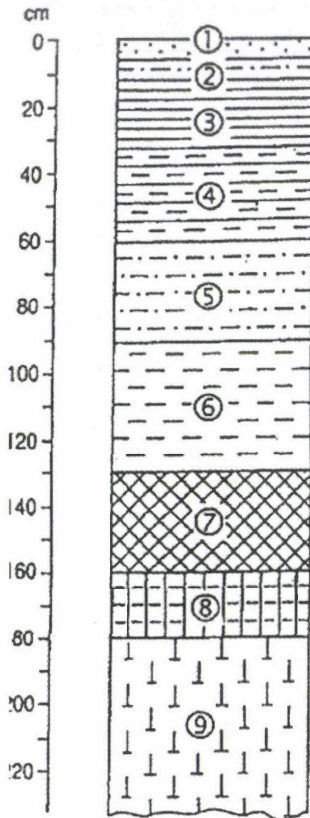
Az általunk készített geomorfológiai térképvázlaton (2. ábra) jól látható, hogy egyes helyeken a gátakat hol a magas, hol az alacsony ártereken építették ki, ezáltal megakadályozva, hogy a folyók áradásukhoz természetes területeket vegyenek igénybe. Az általunk

2. ábra. A Hármas-Körös Öcsöd és Kunszentmárton közötti szakaszának geomorfológiai térképvázlata (szerk. BABÁK K. 2005) – 1 = lejtő; 2 = alacsony ártér; 3 = magas ártér; 4 = övzátony; 5 = hajdani meander vízzel; 6 = hajdani meander feltöltődve; 7 = aktív meredek alacsony folyópart; 8 = inaktív meredek alacsony folyópart; 9 = kunhalom; 10 = gát; 11 = csatorna; 12 = mintavétel helye

Simplified geomorphological map of the reach of Hármas-Körös between Öcsöd and Kunszentmárton (ed. by BABÁK, K. 2005). – 1 = slope; 2 = low floodplain; 3 = high floodplain; 4 = point bar; 5 = oxbow lake; 6 = fossil meander; 7 = active precipitous low riverbank; 8 = inactive precipitous low riverbank; 9 = kurgan; 10 = embankment; 11 = channel; 12 = sampling point

természetes védvonalnak nevezett fogalom nem más, mint az alacsony és a magas ártér közötti szintkülönbség kihasználása a magas ártér javára, vagyis a hatékony árvédelem céljából a gátakat a magas ártéren kell megépíteni (BABÁK K. 2001).

Az ár- és belvízvédelmi problémák megoldása nehéz és összetett feladat, de megoldást kell találni rá, mert az ország lakosságának egynegyedét érinti, közel 2,5 millió ember létbiztonsága, élettere függ tőle.

3. ábra. Körös menti hullámtér feltöltődés szelvénye (szerk. SCHWEITZER F. 2001) – 1 = szürke csillámos homok; 2 = szürke iszapos homok; 3 = sötétbarna agyag; 4 = rétegzett iszapos agyag; 5 = szürke iszapos finomhomok; 6 = szürke finomhomokos iszap; 7 = szürkésbarna hidromorf talaj; 8 = ármentesítések előtti hidromorf talaj; 9 = infúziós lösz

Sedimentological profile of the Körös floodplain (Ed. by SCHWEITZER, F. 2001). 1 = mica rich; grey sand; 2 = grey muddy sand; 3 = brown clay; 4 = stratified muddy clay; 5 = grey fine muddy sand; 6 = grey fine muddy clay; 7 = greyish-brown hydromorphous soil; 8 = hydromorphous soil before flood control; 9 = infusion loess

IRODALOM

- BABÁK K. 2001. A hullámterek feltöltődése és kapcsolata a gátak koronamagasságával: ár- és belvizek. – Diplomamunka, PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 52 p.
- BABÁK K. 2004. A magyar vízügyi törvények a kezdetektől napjainkig. – Geográfus Doktoranduszok VIII. Országos Konferenciája, 2004. szept. 4–5. CD-ROM.
- BABOS Z.–MAYER L. 1939. Az ármentesítések, belvízrendszerek és lecsapolások fejlődése Magyarországon. – *Vízügyi Közlemények* 21. 1. pp. 32–91.
- DÓKA K. 1997. A Körös és a Berettyó szabályozása a 18–19. században. (Egy táj átalakulása.). – *Közlemények Békés megye és környéke történetéből* 7. Gyula, 343 p.
- FEJÉR L.–KOLTAY J. 1992. Gróf Széchenyi Istvánra emlékezve. A vízgazdálkodási társulatok múltja és jelene. (I. rész) – *Vízügyi Közlemények*, 74. 1. pp. 9–27.
- IHRIG D. (szerk.) 1973. A magyar vízszabályozás története. – Budapest, pp. 334–355.
- KORBÉLY J. 1916. A Körösök és a Berettyó szabályozása és vízjárása (I. rész). – *Vízügyi Közlemények* 6. pp. 173–223.
- KVASSAY J. 1902. A szabályozások hatása a folyók vízjárására Magyarországon. – *Vízügyi Közlemények* 15. pp. 7–27.

- NAGY Gy. 1960. A Körösök vízrendszere és szabályozása. – Földr. Közl. 84. (8.) 1. pp. 89–93.
- NAGY I.–SCHWEITZER F.–ALFÖLDI L. 2001. A hullámtéri hordalék-lerakódás (övezény). Vízügyi Közlemények, 83. 4. pp. 539–564.
- SCHWEITZER F.–NAGY I.–ALFÖLDI L. 2002. Jelenkori „övezény”, parti gát-képződés és hullámtéri lerakódás a Közép-Tisza térségében. – Földr. Ért. 51. 1–4. pp. 257–278.
- SCHWEITZER F. 2001. A magyarországi folyószabályozások geomorfológiai vonatkozásai. Folyóink hullámtereinek fejlődése, kapcsolatuk az árvizekkel és az árvízvédelmi töltésekkel. – Földr. Ért. 50. 1–4. pp. 63–72.
- SOMLYÓDY L. (szerk.) 2000. A hazai vízgazdálkodás stratégiai kérdései. – MTA Vízgazdálkodási Tudományos Kutatócsoportja, Budapest, pp. 52–60.
- SOMOGYI S. 1961. Hazánk folyóhálózatának fejlődéstörténeti vázlata. – Földr. Közl. 85. (9.) 1. pp. 25–50.
- SOMOGYI S. 1967. Az ármentesítések és folyószabályozások (vázlatos) földrajzi hatásai hazánkban. – Földr. Közl. 91. (15.) 2. pp. 145–158.
- SOMOGYI S. (szerk.) 2000. (A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon. – MTA Földrajztud. Kutatóintézet, Budapest, pp. 57–80.
- SZÉCHENYI I. 1846. Eszmetöredékek, különösen a Tisza-völgy rendezését illetőleg. – Pest, 73 p.
- SZLÁVIK L. 2002. Árvízvédelem. – In: SOMLYÓDY L. (szerk.): A hazai vízgazdálkodás stratégiai kérdései. Budapest, MTA, pp. 205–244.

PROBÁLD FERENC: Amerika regionális földrajza. Egyetemi és főiskolai tankönyv, Trefort Kiadó, Budapest, 2004. 360 o.

Alig múlt fél évezrede, hogy az Újvilág, az amerikai kontinens, az európai felfedezők, majd hódítók (és főként megbízóik) érdeklődésének homlokterébe került. A két – egyesek szerint három – részre tagolható kontinensen létrejött országok különböző fejlődési pályán haladtak, különböző fejlettségi szintre jutottak. Közülük az Észak-Amerika országai – az Angol-Amerika – (USA, Kanada) a legfejlettebbek közé emelkedtek, az USA pedig nemcsak a világ vezető gazdasági hatalmává nőtte ki magát, hanem erre építve – mai egypólusú világunkban – politikai és katonai téren is domináns tényezővé vált. A kontinens másik felén Latin-Amerikában pedig közepesen és gyengén fejlett országok sorjáznak az USA periférikus tereiként, sajátos szerepkörökben. Mindezek elegendőek ahhoz, hogy felkeltsek az érdeklődők figyelmét az Amerika regionális földrajza c. tankönyv iránt.

A munka egy jelentős tankönyvsorozat tagjának tekintendő (I. Európa regionális földrajza; Ázsia, Ausztrália és Óceánia földrajza; Afrika és a Közel-Kelet földrajza). A sorozat kezdeményezője, szellemi atyja, a kötetek tartalmi frissítésének ösztönzője PROBÁLD professzor újított-e az újabb kötet szerkezetén, szakmai vonalvezetésén a korábbi kötetekhez képest? A kérdésre a válasz egy határozott igen.

A korábbihoz viszonyítva határozott változást jelent, hogy a kontinens és a rajta ülő országok természeti földrajzának bemutatása elmarad. Ezt nem pótolhatja HORVÁTH GERGELY remekül összeállított 6 oldalas összefoglalója a kontinensről, ill. néhány ország esetében az összefüggések megértése érdekében közreadott tömör természetföldrajzi ismeretanyag. E változás negatívumként és pozitívumként is értékelhető. Egyrészt hiányzik a fentebb említett kötetekben megszokott szűkebb vagy tágabb terjedelmű természetföldrajzi ismeretanyag, másrészt megítélhető úgy is, hogy a kötet karakteresebbé, homogénizálttá vált a csak társadalomföldrajzi ismeretanyaga miatt.

Jelentős szerkesztői, szerzői döntésnek tekinthető az ismeretanyag területi korlátainak meghatározása is. A kötet terjedelmének 1/3-a ugyanis az Amerikai Egyesült Államokkal, mintegy 1/4-e négy országgal – Kanada, Mexikó, Argentína, Brazília – foglalkozik, és kevesebb mint fele terjedelem marad az általános ismeretanyagra és 25 ország bemutatására. Figyelemre méltó szerkesztői döntésnek tűnik, az ún. „egypercesek” (pl. Belize, Guatemala, Nicaragua, Salvador) közlése. Ezek terjedelme jórészt nem több egy lexikon-szócikkénél, de tartalmuk kiválóan jellemzi az adott „törpe” sajátosságait.

Végül a változásokkal kapcsolatban megemlítem azt is, hogy a gazdag és jól válogatott irodalom mellett először jelennek meg fontos nemzetközi szervezetek, intézmények internetcímei, amelyek gazdag, és frissített információkat adnak az amerikai kontinensről és országairól.

A tankönyv tartalmának szakmai mélységét, az információk szelekcióját és logikai rendbe illesztését PROBÁLD F. Amerikai Egyesült Államokról készült munkája alapozza, egyben mintázza szerzőtársainak is. A több mint 100 oldalas írás szakmailag alapos, pontos, lényegre törő. A népesedési folyamatokról, a lakosság összetételének változási tendenciáiról, a multikulturális hatásokról, a szegregációról, a települések fejlődéséről, sajátosságairól szerezhetünk korszerű szakmai ismereteket.

Jó összefoglalót kapunk a három szektorú gazdaságról, fejlődési sajátosságairól, jelentőségéről. E helyen azonban meg kell jegyezni, hogy az egyes szektorokkal nem a nemzetgazdasági jelentőségüknek megfelelő terjedelemben foglalkozik. Így pl. a mezőgazdaság és az ipar közel azonos terjedelmet „érdemelt” (összesen 36 oldalt), viszont a hazai össztermék előállításában kiemelkedően a legjelentősebb tercier szektorra mindössze 11 oldal jut (és ebből is 4 és fél oldal táblázat és ábra). Az USA regionális földrajza c. fejezet kiválóan sikerült, szakmai szemléletmódját, a szelektált információk rendezését és leírásának kiérlettségét külön is tanítani lehetne. E minősítést még a Baillytól és szerzőtársaitól átvett ábra sem tudja megváltoztatni.

PROBÁLD professzor (és a már említett HORVÁTH Gergelyen) kívül rövidebb területű könyvrészletek elkészítésében még négyen működtek közre, és mindannyian latin-amerikai országok bemutatásában jeleskedtek. Közülük SZEGEDI NÁNDOR (31 oldal) PROBÁLD F. kortársa, míg JENEY LÁSZLÓ (30 oldal), JUHÁSZ KRISZTA (19 oldal) és SZABÓ PÁL (65 oldal) a szerkesztő tanítványai. Munkájuk részben a kiforrott szakírói tapasztalatokat, részben a tehetséges fiatalok és az igényes szerkesztő együttműködésének eredményeit demonstrálják.

Külön kell szólni arról, hogy a munka a tankönyvekkel szemben támasztott követelményeknek megfelel-e? A kérdésre itt is határozott igennel válaszolhatunk. Nemcsak a kötetet jegyző szerző-szerkesztő, hanem a fentebb felsorolt társszerzők által készített könyvrészletek tartalmának szelekciója, logikai vonalvezetése és az ok-okozati összefüggések bemutatása egyaránt jó minősítést érdemel. A könyv szakmai erényei mellett kiemelendő olvasmányossága is, ami a tanulhatóságot is megkönnyíti. A leírtak értelmezését, az egyes jelenségek térbeliségét, a szöveg jobb megértését 28 táblázat és 73 szépen kivitelezett ábra, ill. térképanyag segíti.

Úgy gondolom, hogy szakmánk nevében gratulálhatok PROBÁLD professzornak és szerzőtársainak nemcsak az Amerika regionális földrajza c. kötethez, hanem ahhoz is, hogy ezzel teljessé vált a regionális (társadalom)földrajzzal foglalkozó sorozat. E nagy és igényes munka szakmánk irodalmának megbecsült kötetei már ma is. Bizonyos, hogy sokan fognak belőle tanulni, a földrajz iránt érdeklődők pedig új ismereteket szerezni.

PERCZEL GYÖRGY

Influence of geographical factors on urban land valuation

YURIY PALEKHA¹

One of the most relevant terms in present-day economic geography is 'land value'. It is a resource, influencing territorial development and physical planning in both short and long term perspective. Value formation for agricultural land, woodland and urban area is subject to various geographical factors. For farmland valuation the most important factors are soil fertility, type of terrain, specific climatic conditions, i.e. those more closely related to physical geography. The case of woodland valuation is similar. Unlikely, the area value in urban settlements is determined by rather economic geographical than physical geographical factors.

This paper intends to explore the influence of economic geography factors on valuation of urban territories, and consequently – on their land value for the purpose of large-scale evaluation.

This problem is still underexplored in Ukraine, since the term «area (land plot) value» is attributable to the market economy and did not have any practical relevance in a system of socialist economic planning. At present Ukraine is in transition to market economy, and therefore the term «area value» has become very meaningful in the process of developing various methodologies for land valuation within the urban settlements.

Our understanding of the value of urban territory is based on the generation of surplus value within the territory due to the advantages in geographical location and provision of infrastructure. Advantage in geographical location results in the formation of differential rent 1 within the urban settlement, which had been studied in-depth by numerous economists starting with Karl Marx. The level of infrastructure development, in turn, provides a source for the formation of differential rent 2. Geographers seem to consider important to perform studies on the disparities of differential rent 1 within the urban settlements, which would rather represent the geographical component of the differential rent.

Let us review the quantitative difference in area value per unit (sq. meter) of the cities, varying in population, geographical location, economic structure (function) and administrative status. This variation undoubtedly exists, which can be proven by the difference in market value of real estate (land plots, floor space of apartments and shopping centers etc.). Such difference originates from exercising the geographical component of the differential rent at the regional level.

Geographical location is one of the most prominent factors, influencing the value of urban territory. At the stage of land market development the influence of geographical location on the value of urban land is mainly manifested by the presence of urban settlements in certain regions of Ukraine, which create favorable or unfavorable conditions for the formation of geographical component of the differential rent. Location of urban settlements in the following places is considered as the decisive factor:

¹ The Ukrainian State Scientific Research Institute of Urban Design "Dipromisto", Kyiv, Ukraine. E-mail: palekha@dipromisto.gov.ua

- Resort areas on the seaside;
- Resort areas in mountains (Carpathians);
- Other resort areas;
- Border zone;
- Zones of radioactive contamination as aftermath of the Chernobyl accident;
- Zones of environmental pollution, natural or man-induced hazard;
- Suburban areas of big cities.

Whereas location of an urban settlement in the resort, border or suburban areas tends to increase its rent potential, its location in the Chernobyl zone or in areas of environmental pollution and natural or man-induced risk has a negative effect on it.

Population size is also an important factor which controls the average value of urban territories to a high extent. It is evident, because population size of cities and towns shows a close correlation with the overall scope of investment into urban infrastructure and with social and economic development level of the cities.

An examination of average values of urban land in the settlements of different size makes it clear that, as a rule, this value tends to grow with the increase in population size (*Table 1*).

Table 1. Average value of urban territory in the settlements of different size as of 1/01/ 2005

Population size, thousand inhabitants	Average value, € per m ²
Over 2000	30
1000 to 2000	21
500 to 1000	18
250 to 500	11
100 to 250	10
50 to 100	7
under 50	4

Administrative status though plays quite an important but not the decisive role in the formation of urban territory value. The Ukrainian urban settlements fall into the following categories by administrative status: capital of the state, city of Kyiv; city of Sevastopol of republican subordination and city of Simferopol, capital of the Autonomous Republic of Crimea; regional centers; district centers; cities of regional subordination; towns of district subordination; villages; and other settlements.

Similar to population size, one can find here a direct relationship between the level of the urban territory value and prominence in administrative status. For example, average land value in Kyiv could be 100-fold of that in the rural settlements.

Economic functions of urban settlements along with the population size and geographical location exert a major impact upon the geographical component of differential rent.

At present in economic geography there are several classifications and typologies of urban settlements, with respect to their economical structure or functions.

A typology of urban settlements was performed taking into account their economic functions as a factor affecting the formation of urban land value. The following settlement types were distinguished: multifunctional centers, old industrial centers, new industrial centers, rail junctions, ports, agricultural centers and resort & recreation centers.

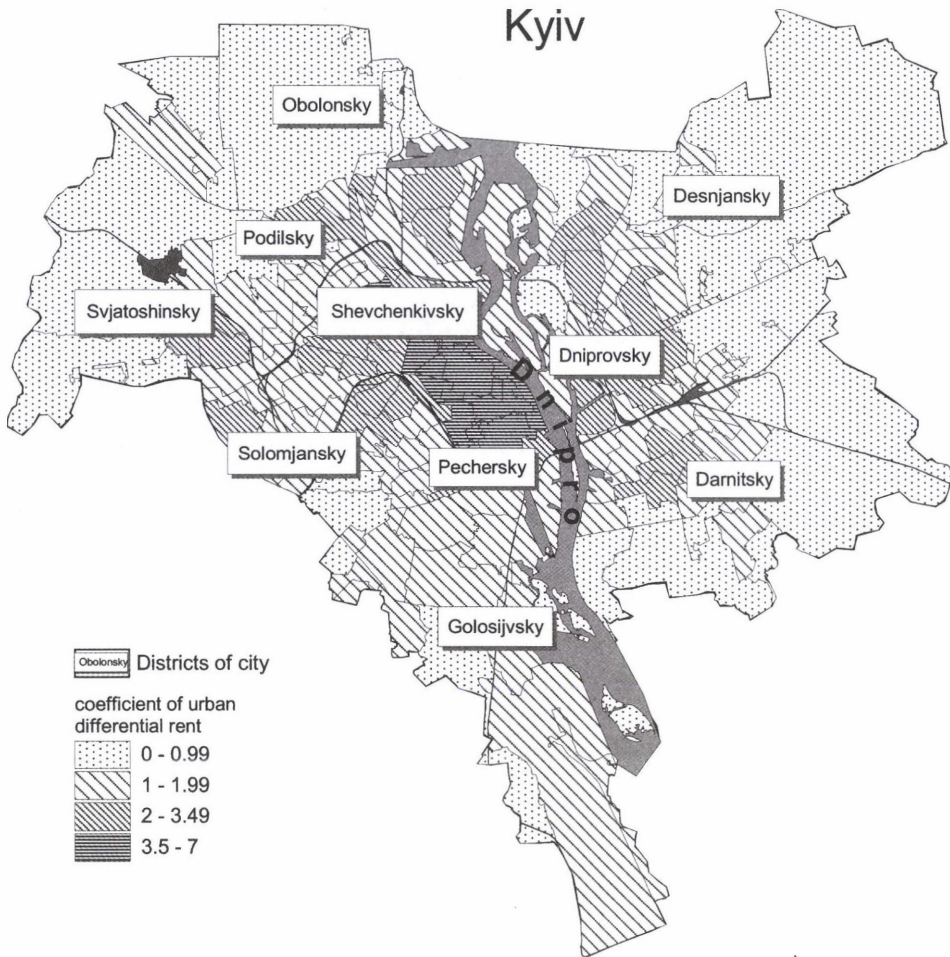

Fig. 1. Urban land valuation in the City of Kyiv

The highest average value of urban territories is basically similar for the *multifunctional centers* with well-branched system of industries, developed market infrastructure and high indicators of social and town planning attractiveness. They include 31 Ukrainian cities; of them Kyiv, Kharkiv, Dnipropetrovsk, Donetsk, Odesa, Lviv, and Zaporizhzhya are the largest.

Old industrial centres are featuring relatively low average values of urban land, since social, economical and town planning processes run counter their attractiveness and thus predestined reduction of differential rent. In Ukraine altogether 82 such industrial centers were selected, including: Kryvyi Rih, Dniprodzerzhinsk, Makiivka, Lysychansk, Krasnyi Luch, Horlivka. A high number of settlements of urban type in Donetsk, Luhansk and other regions also belong to this type.

Unlike the old industrial places, *the new industrial centers* provide favorable conditions for increasing the differential rent due to development of industries attractive

for investment (electrical engineering, oil processing, and certain branches of chemical industry). Among the total number of new industrial centers (44 cities and towns) one can distinguish townships near to nuclear power plants (Kuznetsovsk, Netishyn, Energodar, Yuzhnoukrainsk), centers of oil processing (Lysychansk, Kremenchuk, Nadvorna, Borystlav) and pulp-and-paper industry (Malyn).

Nowadays easy and comfortable transport accessibility pushes up the value of urban territories. Land value has increased remarkably in the urban settlements being *rail junctions* (Lozovaya, Fastiv, Kovel, Zhmerynka etc.), sea and river *ports* (Yuzhnoe, Illichyvs, Ochakov etc.). As a total 55 towns with rail junction function and 9 ports were selected in Ukraine. A majority of the settlements of urban type also fall in this category.

A distinct place in typology belongs to settlements being *resort & recreation centers*. First of all it is Yalta, Alushta, Alupka, Saky, Truskavets, Svaliava and Myrhorod. The number of resorts and recreational centers is 26. Part of the townships also fall in this type.

The most numerous category of the urban settlements in Ukraine is that of *agricultural centers*. Manufacturing capacities in these settlements are primarily represented by agrifood industry and manufacturing of consumer goods, which in the present situation as a rule do not stimulate the growth of differential rent. The total number of agricultural centers amounts to 200.

Complex influence of spatial factors on the geographical component of the differential rent can be characterized by an averaged indicator (coefficient). The weight of various factors influencing the rent value can be approached by expert evaluation based on the analysis of market value of urban land (*Fig.1*).

Studies on the influence of geographical factors upon the formation and behavior of the urban land value has significant theoretical and practical implications and should be continued in future town planning and geographical studies.

A földrajztudomány szerepe a paksi atomerőmű életében

SCHWEITZER FERENC¹–TINER TIBOR²

A Paksi Atomerőmű (PAE) a hazai energiatermelő rendszer kiemelkedő jelentőségű üzeme, amely működésének megindulása (1984) óta a magyar gazdaság energetikai szektorának szignifikáns tényezőjévé vált, miközben szűkebb és tágabb környezetével bonyolult kölcsönhatásokkal jellemzett viszonyba került, ami az üzemeltetés természetes következménye.

A természeti és társadalom–földrajzi kutatások már az alapok lerakásától folyamatosan vizsgálják azokat a változásokat, kölcsönhatásokat, amelyeket az atomerőmű üzemeltetése okoz a Duna menti táj fejlődésében és az ott élő emberek életében. Az eddig végrehajtott sokoldalú természetföldrajzi vizsgálatok kiterjedtek az erőmű szűkebb és tágabb környezetének földtani szerkezeti és geológiai sajátosságaira, a domborzati viszonyok rövid- és hosszú távú alakulására, a vízföldrajzi jellemzők számbavételére, az erőművet magában foglaló természetföldrajzi tájegység éghajlati, időjárás- és talajföldrajzi sajátosságaira, továbbá – a természetvédelmi szempontok figyelembe vételével – a térség biogeográfiai (növény- és állatföldrajzi) tényezőire.

A társadalom- és gazdaságföldrajzi tényezőkkel kapcsolatos vizsgálatokban kiemelt figyelmet kaptak a PAE térségének népességi viszonyai, településhálózati jellemzői, a térség gazdasági életének regionális és lokális vonásai, az erőművet magában foglaló terület vonal- és települési infrastruktúrája, továbbá a helyi társadalmak viszonya az erőmű működéséhez különös tekintettel a lakosság biztonságérzetére, amely az esetleges káros környezeti hatásokkal kapcsolatos aggodalmakban (pl. sugárzásveszély) ölt testet.

Az atomerőműhöz kapcsolódó természetföldrajzi kutatások főbb eredményei

Az elmúlt évtizedekben számos tanulmány és tematikus mérnök-geomorfológiai, geoökológiai, domborzatminősítő térkép készült az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetben, amelyek a domborzati formák és morfometriai paraméterek alapján értelmezik a Paksi Atomerőmű biztonságos működését természeti földrajzi adottságaival összevetve.

¹ MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Bp., Budaörsi út 45. E-mail: schweittf@helka.iif.hu

² MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Bp., Budaörsi út 45. E-mail: tinertibor@t-online.hu

Évtizedek kutatómunkája alapján készült el a Kutatóintézetben Schweitzer Ferenc igazgató, témavezető irányításával, Marosi Sándor és Meskó Attila akadémikusok szerkesztésében *A Paksi Atomerőmű földrengésbiztonsága c.* szakkönyv, amely tanulmányok bemutatásával bizonyítja, hogy a szerteágazó földtudományi kutatások földrengés szempontjából biztonságosnak ítélik meg az atomerőmű működését.

A geomorfológiai kutatások szűkítették azokat a neotektonikai eseményeket, amelyekből – a mindenkori felszíni és a domborzati sajátosságokból kiindulva – különböző vizsgálatokkal rekonstruálhatók a korábbi folyamatok, az e folyamatokat létrehozó okok, s ezek tendenciájának ismeretében prognosztizálták az atomerőmű földrengésbiztonságát.

A PAE környezetében feltárt atektonikus törések értelmezésével, földcsuszamlások, roskadások, omlások, fagydeformációk keletkezésének magyarázatával nagymértékben csökkentek a felszínformáló folyamatok tektonikus eredetét bizonyító tudományos elképzelések, amelyeket nemzetközi vélemények is alátámasztanak. Ennek következményeként lekerült a napirendről az atomerőmű korábban gyakran emlegetett földrengéskockázata. Ezeket az eredményeket a földtudományok területén 1993-ban a Kutatóintézet publikálta elsőként az Akadémia által kiadott fenti szakkönyvben, egyben a tudományos felelősséget is felvállalva az atomerőmű földrengésbiztonságát illetően.

Az 1990-es évektől kutatások folytak a radioizotópok földfelszíni mozgását meghatározó folyamatok és az izotópdúsulási lehetőségek témakörben. Ezek a vizsgálatok az erőmű normál üzemi légköri kibocsátásából eredő radionuklidok, radioezüst stb. környezeti viselkedése és a lakossági sugárterhelés-járulék meghatározására vonatkoztak. Környezet-geomorfológiai jellemzők alapján olyan domborzati formákat vizsgáltunk és térképeztünk, amelyek egy lehetséges radioaktív szennyeződés hatása után pontosítják a földfelszíni izotópdúsulások helyeit. Az alacsony és magas ártéri területeken vizsgáltuk a hidegvíz- és melegvíz-csatorna környezetét, valamint az erőműtől D-re található halastavak fenékviszonyait, a feliszapolódás szempontjából, szedimentológiai, pedológiai, talajfizikai és kémiai laboratóriumi vizsgálatokat végeztünk az ártéri területek talajaiból.

A Paksi Atomerőmű környezetében lemélyített több száz fúrás értékelésével olyan ősföldrajzi térképet készítettünk, amellyel az eltemetett völgyek futásirányait rekonstruáltuk. Erre azért volt szükség, mert az említett eltemetett völgyek határozzák meg a felszín alatti vizek áramlási viszonyait. Vizsgálataink eredményeként lehetőség nyílt a trícium mozgásának nyomon követésére.

Megfigyeléseink kiterjedtek az atomerőmű környezetében a futóhomokkal fedett magas teraszfelszíneken a szélérozóiós formák vizsgálatára. A jelenkori felszínfejlődés kutatása keretében kutattuk a por- és homokviharok hatását a létesítményre.

A domborzati tényezőkön túl a radionuklidok esetleges száraz és nedves ülepedése szempontján kívül alapvető fontosságú tényezőként szerepel a vegetáció minősége. Ennek meghatározása céljából az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet kutatói széles körű növényzeti felvételezéseket végeztek, amelyek révén lehetővé vált az atomerőmű környezetében található növényzeti (élőhely) típusok meghatározására és beazonosítására.

E munkához szervesen kapcsolódott – fontos kiegészítésként – az erőmű környezetére vonatkozó növényzeti magasságtérkép elkészítése. A térkép a különböző vegetációs periódusokhoz kapcsoltn adta meg a különböző növényzeti egységek magasságát, valamint azok felszínborítási és fitomassza értékeit. E munka alapul szolgálhat a jövőben elkészítendő, a növényzeti típusok fajlagos felületét ábrázoló térképnek.

A PAE hatásterületén végzett geoökológiai vizsgálatok célja a vizsgált területek anyagforgalmának geográfiai szempontú értékelése volt. E témakörön belül elkészült Paks

környezetének geoökológiai alaptérképe, amely az anyagforgalom tekintetében homogénnek tekinthető téregységeket határolt le.

A jövőbeli kutatások elsősorban a lehatárolt geoökológiai területegységek (ökotópok) belső anyagforgalmának vizsgálatát célozzák. Az anyagforgalom vizsgálata egyúttal ökotóponkénti bontásban foglalja magában az esetlegesen kiülepedő radionuklidok sorsának (felvethetőség és oldékonyság) megismerését, valamint segítheti további alappontok helyének kijelölését környezeti monitoring céljaira.

A PAE térségében végzett társadalom- és gazdaságföldrajzi vizsgálatok eredmények

Az atomerőmű társadalmi–gazdasági környezetre gyakorolt hatásainak feltárását célzó vizsgálatok csaknem negyedszázada folynak a Földrajztudományi Kutatóintézetben. Ezek keretében került sor többek között Paks és környéke településhálózati jellemzőinek feltárására, a térség népesedési viszonyainak értékelésére, továbbá a politikai–gazdasági rendszerváltás térségi következményeinek elemzésére.

Az eddigi kutatómunkában kiemelt feladatként szerepeltek az atomerőmű 10–30 km-es körzetében elhelyezkedő települések mezőgazdasági földhasznosításának, vízügyi infrastruktúrájának és vízhasználati jellemzőinek értékelő elemzései, továbbá a lakosság gazdasági tevékenységének és táplálkozási szokásainak felmérése is.

Széles körű kutatások folytak a térség közlekedési infrastruktúrájának kiépíttségére és állapotára vonatkozóan, különös tekintettel az atomerőműből kikerülő kis és közepes radioaktivitású hulladékok mint veszélyes anyagok közúti és vasúti szállításának baleseti kockázatára.

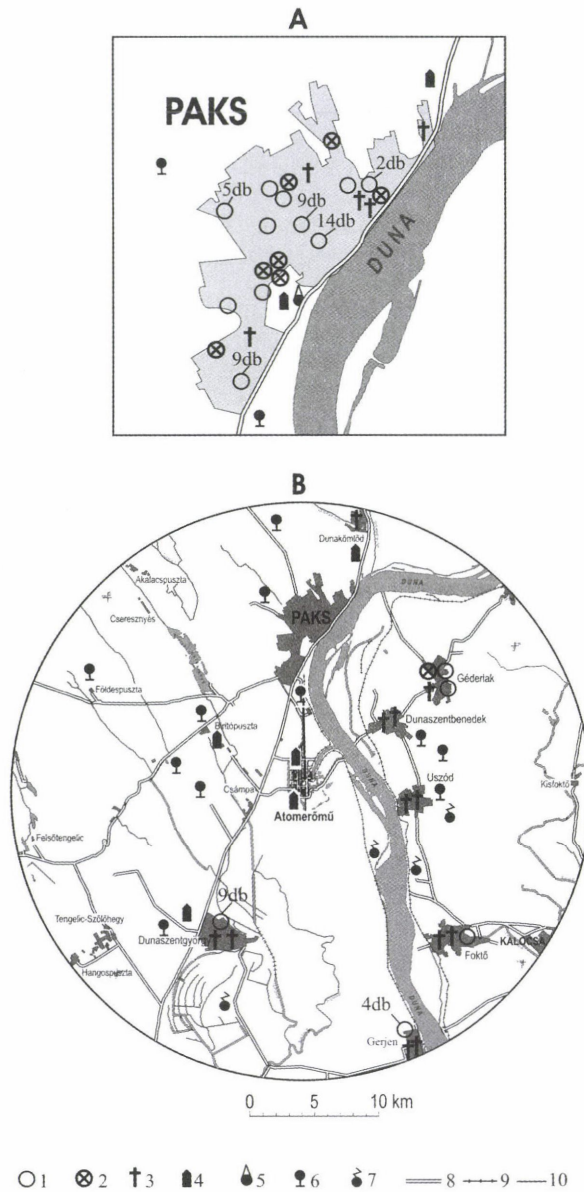
Ez utóbbi vizsgálat keretében egyrészt a PAE környéki vasútvonalak, első- és másodrendű főutak, valamint alsórendű közutak teher- és személygépjármű-forgalmi viszonyainak feltárásával, az e téren eddig bekövetkezett változások elemzésével és a várható tendenciák felvázolásával tettek javaslatot a geográfus szakemberek az atomerőműből kikerülő kis és közepes radioaktivitású anyagok szállításának optimális útvonalára és időintervallumaira.

Másrészt a kutatási program keretében több éves baleseti idősorok részletes elemzésére is sor került, amelynek során külön-külön megvizsgálták a közúti és vasúti balesetek valamennyi jellemzőjét (időpont, helyszín, a balesetben résztvevő járművek, a bekövetkezett személy-, gépjármű-, pálya-, rakomány-, ill. környezeti károsodás jellege és mértéke stb.) különös tekintettel azokra az atomerőmű közelében bekövetkezett balesetekre, amelyek veszélyes anyagok szállításával hozhatók összefüggésbe.

Ugyancsak az erőmű működési biztonságának fokozását szolgálták a Paks környéki légitérhasználat sajátosságait feltáró kutatások. Az ilyen célú elemzések egyaránt kiterjedtek az atomerőmű meghatározott körzetében működő nyilvános és nem nyilvános polgári légitikötőkre, a mezőgazdasági repülőterekre, a sport és egyéb célú repülőterekre, valamint a katonai repülőterek működési és forgalmi jellemzőire. (Az atomerőmű 5 km-es körzetén belüli légtérben teljes körű repülési tilalom van érvényben.)

A kutatási program keretében részletes vizsgálatok történtek az erőmű tágabb környezetében történő repülési gyakoriságra, az e célra használt légi jármű fajtákra, a légtérhasználat jellegére stb. vonatkozóan is. A térség légi forgalmában az elmúlt másfél évtizedben bekövetkezett változásokat a szakemberek külön értékelték az atomerőmű légibaleset okozta esetleges károsodási kockázata szempontjából is.

Hasonló céllal került sor az atomerőmű környezetében elhelyezkedő magas építmények, épületek feltérképezésére is. A közel 8000 építményre kiterjedő vizsgálat során az intézet munkatársai elvégezték a 10 m-nél magasabb építmények magasság szerinti kategorizálását, földrajzi helyük azonosítását, funkcióik meghatározását (pl. templomtorony, víztorony, hidroglóbusz, kémény, antenna, 10 m-t meghaladó magasságú lakóház, középület vagy gazdasági üzemi épület, elektromos távvezeték tartóoszlopa, transzformátor stb.), felderítették használati sajátosságait és fizikai állapotukat. A területen elvégzett mérésekkel és helyszíni terepbejárások során kapott vizsgálati eredményeket tematikus térképeken is megjelenítették (1. ábra).

kel és helyszíni terepbejárások során kapott vizsgálati eredményeket tematikus térképeken is megjelenítették (1. ábra).

Kiemelkedő módon vesz részt a Kutatóintézet a térség jövőjére vonatkozó fejlődési alternatíva felvázolásában is. E kutatás alapját egyrészt az intézeti szakemberei által az energia-termelő nagylétesítmény társadalmi-gazdasági hatásterületére vonatkozóan már a korábbiakban elvégzett részvizsgálati eredmények képezik, másrészt a kutatók széleskörűen felhasználták a rendelkezésre álló statisztikai és egyéb szakmai adatbázisokat, tematikus munkaanyagokat.

A vizsgálat eredményei között – a szöveges elemzéseken kívül – jelentős helyet foglalnak el az idő- és térbeni folyamatok összehasonlítását elősegítő táblázatok, diagramok és tematikus térképsorozatok, amelyek település szintű bontásban ábrázolják a kistérség társadalmi-gazdasági viszonyaira az eltelt három és fél évtized-

1. ábra. A 10 méternél magasabb építmények elhelyezkedése Pakson (A) és az atomerőmű 25 km-es körzetében (B).
 – 1 = 10–15 m magas épület;
 2 = 15 m-nél magasabb épület;
 3 = templom; 4 = kémény;
 5 = víztorony; 6 = hidroglóbusz,
 7 = transzformátor; 8 = közút;
 9 = vasúti sín; 10 = vízfolyás

ben jellemző sajátosságokat, továbbá a legfontosabb társadalmi-gazdasági mutatók alapján kategorizálják a mikrorégió településeit. Mindezek az eredmények felhívják a figyelmet a vizsgált területen lejátszódó pozitív és negatív térfolyamatokra, hozzájárulva ezzel a PAE jövőjére vonatkozó döntések előkészítésének hatékony tudományos megalapozásához.

A gondosan lehatárolt hatásterületre vonatkozóan elvégzett vizsgálatok arra irányultak, hogy áttekintést adjanak az adott kistérségi társadalmi és gazdasági viszonyainak legfontosabb területi sajátosságairól több időbeni keresztmetszetben: a PAE beruházás előtti időszakra (1975-ig), a beruházás kivitelezési időszakára (1975–1985), továbbá az üzemeltetési időszakra (1985–2005) vonatkozóan. További feladat a PAE üzemidejének végéig (2015-ig) várható mikroregionális gazdasági-társadalmi folyamatok főbb sajátosságainak előrebecslése, csakúgy, mint az élettartam-hosszabbítás (2015–2035) feltételezhető hatásainak minőségi értékelése.

A mikrorégió méretű területen a fenti négy időszakra vonatkozóan elvégzett társadalom- és gazdaságföldrajzi vizsgálatok az alábbiakat foglalták magukban:

- a demográfiai térszerkezet változásainak értékelése,
- a települési és humán infrastruktúrában bekövetkezett fejlesztések jellemzése
- a gazdaság ágazati térszerkezetében végbement lényegi változások főbb sajátosságainak elemzése,
- a foglalkozási szerkezetben bekövetkezett átalakulás és a munkanélküliség áttekintése,
- az idegenforgalmi adottságok (üdülés, turizmus, vadászat stb.) értékelése,
- a regionális kapcsolatok alakulásának értékelő elemzése.

A PAE környezetében folyó széleskörű kutatási tevékenységbe a Kutatóintézet szakemberei változatos szakmai feladatokkal kapcsolódnak be. Felelősségteljes kutatómunkájuk során arra is választ igyekeznek találni, hogy az objektum tervezett bővítésének a közvetlen hatásokon túl milyen jövőbeni közvetett – pozitív és negatív – hatásai lehetnek a térség természeti, gazdasági és társadalmi viszonyaira, különös tekintettel a város és környéke lakosságának életkörülményeire és biztonságérzetére. Utóbbi megőrzése az objektum hosszú távú működésének legfontosabb feltétele.

A cím szerény, a teljesség igénye nélküliséget sugallja. Ennek manapság egyébként nehéz is lenne eleget tenni. Húsz évvel ezelőtt talán könnyebb lett volna: akkor négy állam osztozott a területen, most pedig – Szerbia és Montenegró szétválásával – már kilenc. Ezalatt sok minden történt, és ki tudja, hogy az osztdóási folyamat véget ért-e már? A koszovói kérdés még rendezésre vár, de az Ahtisaari finn diplomata nevével fémjelzett ENSZ-tevékenység és a felkínált „útiterv” sem a szerbeket, sem pedig az albánokat nem elégítette ki. Mégsem tartható fönn sokáig, hogy a *de jure* állapot (Koszovó Szerbia része) és a *de facto* helyzet (több mint 1,3 millió albán alig 100 ezer szerb ellenében 1999-ben) ennyire ellentmondásban álljon, ráadásul a terület státusa ENSZ protektorátus. (Adatok a könyvből, a kommentár saját.)

A kiadványra visszatérve: a gondok Délkelet-Európával rögtön a régió lehatárolásával megkezdődnek (ám ha a vélemények meg is oszlanak, távolról sem annyira, mint Kelet-Közép-Európa esetében). A fogalom időbeni változásáról röviden szó esik (9–10 old.). Balkán vagy Délkelet-Európa? Előbbi már a 19. sz. elején felbukkant, és akkor azokra a területekre értették, amelyek a karlócai békét követően az Oszmán Birodalmon belül maradtak. Délkelet-Európa fogalma viszont a 19. sz. végén keletkezett, É-i határát akkor a Kupa–Száva–Duna (vagy az Isonzo–Száva–Duna) vonala jelölte ki. D-en nem tart a Földközi-tengerig, csupán a görög, ill. török határig. A könyv tehát az egykori Jugoszláviát, Albániát, Romániát, Bulgáriát magában foglaló területre terjed ki. Az utóbbi időben – főleg a két utóbbi ország EU csatlakozása tükrében – az első kettő térsége Nyugat-Balkán (Western Balkan) néven híresült el.

A természeti viszonyok (11–25. old.) kulcsszerepet játszanak a településszerkezet kialakulásában, a gazdálkodás, a földhasználat változásában, a közlekedési és szállítási hálózatok kifejlődésében, a turizmus alakulásában. A kiadványban a földtani-domborzati viszonyok, az éghajlati feltételek, élővizek, talajok, ásványi anyagok rövid ismertetését a természet- és környezetvédelem problémái követik.

Délkelet-Európa mint régió mégis leginkább etnikai sokszínűségéről ismert, mégpedig a népvándorlás óta. Arra is bizonyítékul szolgál, hogy különböző korok birodalmi (római, frank birodalom), mintegy természetes létformát biztosítva már korábban is keretül szolgáltak a kisebb népek számára. Az itteni államalakulatok a középkorban a Bizánci Császárság vazallusai lettek, de virágzó, független korszakokat a bolgár, szerb, horvát stb. történelem egyaránt képes felmutatni. Később (15–16. sz.) szinte az egész régió az oszmán törökök fennhatósága alá került, és ez a helyenként fél évezredre kiterjedő uralom erősen visszavetette a társadalmi-gazdasági fejlődést. A Monarchia által anektált Szandzsák és Törökország között még a 20. sz. elején is határ húzódott. A balkáni felszabadító mozgalmak viszont nem fejlődhetek volna az Orosz Birodalom hathatós támogatása nélkül – a 19. sz. kezdetétől. A régió történelméről szóló fejezet (26–36. old.) éppen a második évezred történéseit századokra lebontó tiz bélyegterképes mozaik jóvoltából válik élővé és érthetővé, de főleg térben is pontosan elhelyezhetővé.

A humánföldrajz rokontudományainak művelői számára nyilván az etnikai és vallási térszerkezetet, valamint az ezekkel szorosan összefüggő 20. sz.-i vándorlási, többnyire kényszeremigrációs folyamatokat bemutató fejezet (37–64. old.) szolgálhat forrásanyagul. A két oldalas térképeken a többségi etnikum területi foltokkal került ábrázolásra (1910, 1991, 2001). A táblázatok közül a legterjedelmesebb országoként és régióként mutatja

be az etnikai megoszlást két időintervallumra: az 1920 körüli és a mostani ezredfordulós népszámlálási adatok alapján. Koszovó, a Vajdaság, Erdély és Bosznia-Hercegovina „problémás” térségeinek tarka nemzetiségi megoszlását az átlagosan tízévenként ismétlődő népszámlálási adatokat tartalmazó táblák ismertetik. Külön táblázat foglalkozik a vallási megoszlással, hiszen a régió a nyugati kereszténység és az ortodoxia, valamint az iszlám ütközőzónájaként ismert. A nemzetközi és régiók közötti vándorlást a legmozgalmasabb időszakok (1918–1923, 1938–1944, 1944–1951, 1989–2002) migrációit ábrázoló karto-diagrammok ábrázolják.

A településföldrajzi fejezetből (65–74. old.) az olvasó elképzelést nyerhet arról, hogy a régió eredendően paraszti társadalmában a kapitalista fejlődés során hogyan indult meg lassan az urbanizáció, majd miként gyorsult fel a szocialista korszakban. A városiasodás – mostanra erős lecsengést mutató – folyamatát oszlopdiaagram mutatja be. Táblázat szól a nagyvárosok népességszám szerinti sorrendjének átrendeződéséről az 1950-es évektől a millenniumig.

Röpke néhány oldal (75–78. old.) vezet át a gazdasági fejezetekhez, ez mégis fontos, mivel GDP adatokkal (és térképekkel) ábrázolja Délkelet-Európa leszakadását a kontinens többi részétől, és felzárkózási erőfeszítéseinek eredményeit (1913, 1938, 1973 évi adatok). A belső regionális különbségeket is sikerült érzékeltetni.

Az ipari termeléssel foglalkozó fejezet (79–88. old.) elején komoly hangsúlyt kap a régió periférikus helyzetének, a szektor megkésett fejlődésének érzékeltetése, amelyet az ásványi erőforrások viszonylagos bősége ellenére végül is külső tényezők (háborús erőfeszítések, gazdasági elszigeteltség, ill. integráció) kényszerítettek ki. Jelentőségéhez képest talán aránytalanul kevés helyet kap a szocialista fejlődés, igaz, ábra sem igen akad, amit magyarázni kellene. Annál több térkép (részeseledés a hazai termékből, közvetlen külföldi beruházások) és diagram mutatja az 1990. évek eleji politikai változásokat követően a gazdasági ágon belül kibontakozott folyamatokat (a termelés volumene 1993-ra a korábbi felére vagy még az alá süllyedt, az ipari foglalkoztatottak aránya 40–80%-ra csökkent). A korábbi szervezeti keretek szétesésével – a többi egykori szocialista országhoz hasonlóan –DK-Európában is kereslet-csökkenés, piacvesztés következett be, a stabilitás hiánya, helyi háborúk bizonytalanságot okoztak, dezindusztrializációs mozgásokat indítottak el. A fejezetet országokénti áttekintés zárja; a heterogén jelleget mutatja, hogy végül az ipar fellendülésével a 2005. évi ipari termelés éves növekedése 1,7% és 7% közötti értékeket mutatott országoként.

Az energiaszektor külön fejezetet kapott (89–96. old.), ami jelentőségét mintegy kiemeli. Szó esik itt Románia gazdagságáról és a többi ország szegénységéről a hazai energiaforrások területén, az igen változó energetikai szerkezetről (a széntől a megújuló energiaforrásokig), a hálózatok szétszabdaltságáról, az atomerőművekkel kapcsolatos kérdésekről, a hatékonysági problémákról, az EU csatlakozást követő liberalizációról stb. Az olaj-, földgáz- és villamos távvezetékek hálózatát ábrázoló térképeken a működő és tervezett vezetékek is feltüntetésre kerülnek.

A mezőgazdaság (97–106. old.) fejezet elejére táblázat került, az ágazatot jellemző mutatók (részeseledés a GNP-ből, foglalkoztatottak aránya, külkereskedelem) értékeinek országokénti bemutatásával. A fejezet lehetőséget nyújt a földhasználat kategóriák szerinti megoszlás ill. elterjedés alapján történő térképes bemutatására. A topográfiai és kultúrák szerinti rész után a külkereskedelmi kapcsolatok leírása következik. Az ágazat mélyreható szervezeti átalakuláson ment keresztül a legtöbb országban; a folyamat a birtokszervezetre is jelentős hatással volt.

A közlekedési hálózat (107–125. old.) fejlesztése és modernizálása, fejlett logisztikai rendszerek kialakítása a régió Európához történő felzárkóztatásának egyik alapköve.

A közlekedési ágak (vasúti, közúti, légi és vízi) szerinti leírást a hálózatot ábrázoló, ill. a forgalmat bemutató kétoldalas térképek kísérik. Említésre kerülnek a fejlesztés alatt álló európai hálózatok, ill. a délkelet-európai útvonalak csatlakozási lehetőségei. A piacgazdasági verseny, a globalizációs kihívások, és az EU piacának most zajló és távlati bővítése rakodóhelyek, tárolóterületek folyamatos bővítését, gépek beállítását, terminálok és irodák létesítését igényli az adriai-tengeri (Rijeka, Koper, Split) és Constanța melletti kikötőkben. A feladat roppant nagy, de a fejlesztésekhez az EU hajlamos támogatást nyújtani, mert azok napokkal rövidítik le a szállítási időt.

A könyv utolsó fejezete az idegenforgalommal foglalkozik (126–130. old.). A vonzó tényezők (pl. 31 Unesco Világörökséghez tartozó objektum) és a fogadó kapacitások bemutatása után a régiót látogatók száma szerepel egy térképen. Délkelet-Európa lehetőségei a turizmus területén még távolról sincsenek kihasználva.

A Délkelet-Európa térképekben c. könyv azt nyújtja, amit címében ígér. A regionális földrajzi tudásanyagot bőségesen illusztrálja; így teszi mondandóját könnyen emészthetővé az olvasó számára. A régió jelenlegi állapotát igyekszik hűen ábrázolni, de itt-ott az előzményekre és okokra is rávilágít, annyira, amennyire azt a terjedelem lehetővé teszi.

A könyv (magyarul és angolul 2005-ben megjelentetett) első kiadásának szerzői 2006-ban Akadémiai Díjban részesültek.

BASSA LÁSZLÓ

Digitális kartográfia a földrajztudomány szolgálatában

KOVÁCS ANIKÓ¹

A földrajzi kutatások során általában kijelölhető a vizsgálandó vonatkozási fe-
lülete, ezért a térkép a legtöbb esetben kiindulási alapot jelent a földrajzi helyhez kötődő
folyamatok, jelenségek megismerésében. A kutatási eredményekről szóló tanulmányoknak,
beszámoló jelentéseknek, publikációknak szintén fontos elemei a térképek. A kartográfia
jelentős szerepet tölt be a Földrajztudományi Kutatóintézet tevékenységi körében.

A számítástechnika fejlődésének hatására az utóbbi évtizedben a hazai kartográfiá-
ban olyan mértékű változások történtek, amelyek merőben átfomálták, új alapokra helyezték
a térképkészítés folyamatát. A hagyományos technológiát mára teljes egészében felváltotta
a számítógépes kartográfia, ezen belül főként a digitális asztali térképszerkesztés (desktop
mapping), és ez a változás lezajlott a Kutatóintézet kartográfiai tevékenységeiben is.

A térképészet egyik társtudománya, a térinformatika (GIS) is egyre nagyobb sze-
rephez jut, mert adatközpontú szemlélete miatt kiválóan alkalmas a társadalom-, és gaz-
daságföldrajzi témákban végzett kutatások eredményeként keletkező nagy mennyiségű és
sokféle adat együttes kezelésére.

A kutatóintézet profiljához tartozik, hogy évente több folyóiratot, könyvet jelentet
meg, ezért a számítógépes kiadványszerkesztés (desktop publishing) és a számítástechniká-
ból önálló szakterületté fejlődő digitális grafika az itt folyó munkák szerves részét képezi.

Digitális asztali térképszerkesztés

A korszerű hardvereszközök beszerzése lehetővé tette, hogy az intézetben a
térképszerkesztés teljes munkafolyamata megvalósuljon az adatbeviteltől a kész térkép
kinyomtatásáig, ill. nagyobb példányszám estén a digitális állomány nyomdai előkészíté-
séséig. Input oldalon jelenleg kb. 1 m széles, tetszőleges hosszúságú anyag szkennelésére
van lehetőség. Output oldalon, a nyomtatás során szintén ez a méretkorlát érvényes. A
számítógépes naprakész verziójú általános célú grafikus szoftverek teszik lehetővé a
térképészeti adatok bevitelét, szerkesztését és tárolását. A digitális kartográfiában elterjedt
vektorgrafikus programok közül a CorelDraw használata a legjellemzőbb, de ritkábban az
AutoCAD, ill. AutoDesk Map alkalmazása is előfordul.

A szűkebb értelemben vett tudományos kutatási célt szolgáló térképek mellett az
intézet részt vesz a szélesebb olvasóközönség számára készülő kiadványokban található
térképek előállításában is. Az MTA Társadalomkutató Központja *Magyar tudománytár* cím-
mel hétközetes könyvsorozat megjelentetését tűzte ki célul Magyarország ezredfordulós
arculatának bemutatására (GLATZ, F. 2002). A sorozatból 2005 végéig öt kötet látott nap-

¹ MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Bp., Budaörsi út 45. E-mail: kovacs@sparc.core.hu

világot. A könyvekben megjelenő – többségében tematikus – térképek, ábrák, diagramok szerkesztése és magas színvonalú, egységes grafikai kivitelezése a Földrajztudományi Kutatóintézetben történt.

A sorozat első tagja az ország természeti és gazdasági adottságait mutatja be (MÉSZÁROS E.–SCHWEITZER F. 2002). A kutatóintézet nemcsak az ábrák és térképek elkészítésében vett részt, hanem több fejezet szerzői az intézet kutatói voltak.

A második kötet a magyar társadalom térbeli kereteit ismerteti, átfogó képet adva az ország természetes tájairól, a településekről mint a társadalom épített környezetéről, valamint a gazdaság és az igazgatás regionális szerveződéséről (ENYEDI Gy.–HORVÁTH Gy. 2002). A sorozat harmadik tagja áttekinti az ország teljes élővilágát, a természetes élőhelyeket, a hazai talajokat és termőfajákat, valamint a természetvédelem helyzetét (LÁNG, I.–BEDŐ, Z.–CSETE, L. 2003). A negyedik kötet leírást nyújt a 20. sz. utolsó évtizedében az országban végbement gyökeres társadalmi-politikai változásokról, bemutatja a jelenlegi társadalmi, politikai viszonyokat, és a jogrend formálódását (KULCSÁR K.–BAYER J. 2003).

A sorozat keretei között olyan nagy számban jelentek meg különféle térképek, hogy könnyen elvégezhető módosításokkal, vagy a tematikai tartalom megváltoztatásával egyéb célokra is gyorsan átalakíthatók. Ezáltal sok esetben lényegesen egyszerűbbé válik a tudományos cikkekhez kapcsolódó ábrák elkészítése.

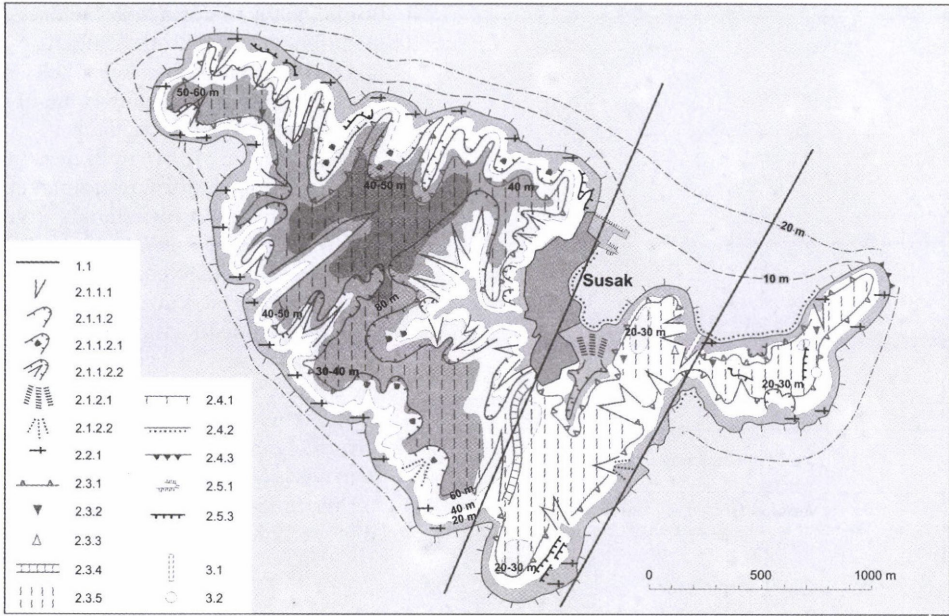
Az intézet Kartográfiai Osztályán a konkrét térképszerkesztési munkálatok mellett módszertani kutatások is folynak. A digitális kartográfia rendkívül sok előnnyel rendelkezik a hagyományos térképészettel szemben, ugyanakkor létezik néhány olyan különleges eset, olyan grafikai probléma, amelynek megoldása nehezebb a számítógép segítségével, mint a kézi rajzolás során. A speciális jelkulccsal rendelkező geomorfológiai térképek digitális úton történő előállításakor a számítógépes felhasználó sokszor ütközik olyan korlátokba, amelyek átlépése nem is olyan egyszerű feladat. Általános a tapasztalat, hogy a térképszerkesztési munkák sokrétűségének következtében csak több grafikus program kombinált alkalmazása hozza meg a kívánt eredményt.

A kartográfia túl kis piacot jelent a szoftvergyártók számára, ezért a speciális térképészeti szoftverek készlete meglehetősen szűkös, a digitális kartográfiában használt programok közül az OCAD az egyetlen, amely kifejezetten térképészeti céllal készült (ZENTAI L. 2000). A program egyik előnye, hogy rendkívül sokféle pontszerű, vonalas és felületi jel előállítását támogatja, azonban a szoftver további, a térképszerkesztéshez egyébként elengedhetetlen funkciói messze elmaradnak az általános célú grafikus programok esetében megszokottaktól, ezért még a geomorfológiai térképek esetében is célszerűbbnek bizonyult a CorelDraw használata (1. ábra).

Mivel az intézet Természetföldrajzi Osztályán folytatott kutatási tevékenységekhez kapcsolódóan szükség van geomorfológiai térképekre, a továbbiakban egy olyan számítógépes eljárás kidolgozása várható, amelynek segítségével az ilyen térkép digitalizálása is gyorsabbá és egyszerűbbé válik.

Szintén kihívásként említhető a raszteres állomány-formátumok automatikus vektorizálása, amely a kívánt minőségben és megbízhatósággal a mai napig egyetlen grafikus programban sincs megoldva. Az előkészületben lévő, Aquincum római kori domborzat rekonstrukcióját célul kitűző és a régészek által feltárt objektumokat bemutató kiadvány térképmellékleteinek készítése során lehetőség nyílt a raszteres és vektoros állomány-formátumok automatikus átalakítási lehetőségeinek tanulmányozására (2. ábra).

A nagy méretarányú, többségében vonalas elemeket tartalmazó térképek vektorizálása mind az Adobe Streamline vektorizáló program, mind a hasonló lehetőséget kínáló CorelTrace szoftver alkalmazásával megtörtént. A két program eredményeinek összehasonlítása nem mutatott nagymértékű eltérést. Sajnos mindkét esetben meglehetősen sok utólagos javításra volt szükség.

1. ábra. Egy adriai-tengeri sziget, Susak geomorfológiai térképe . (A. BOGNAR 1999).
 – 1 = Endogén domborzat; 1.1. = törésvonalak; 2 = Exogén domborzat; 2.1. = lejtőformák;
 2.1.1. = derázios formák; 2.1.1.1. = vízmosások; 2.1.1.2. = derázios völgyek; 2.1.1.2.1. = csuszamlásos eredetű derázios völgyek; 2.1.1.2.2. = vízmosásokból kialakult derázios völgyek;
 2.1.2. = akkumulációs formák; 2.1.2.1. = proluviális hordalékkúpok; 2.1.2.2. = kolluviális hordalékkúpok;
 2.2. karsztos felszínformák; 2.2.1. = fedetlen karszt; 2.3. = szuffóziós formák; 2.3.1. = lösz magaspart; 2.3.2. = löszkút; 2.3.3. = gaps; 2.3.4. = löszpiramis; 2.3.5. = antropogén löszös árok;
 2.3.6. = löszfennsík; 2.4. = tengerparti formák; 2.4.1. = mészkőből felépült sekély part; 2.4.2. = iszapos sekély part; 2.4.3. = hegyfok; 2.5. = antropogén formák; 2.5.1. = móló; 2.5.2. = település; 2.5.3. = terasz; 3.1. = Susak 1997 profil helye; 3.2 = Paleolit tűzhely

A tudományos kutatások háttérében

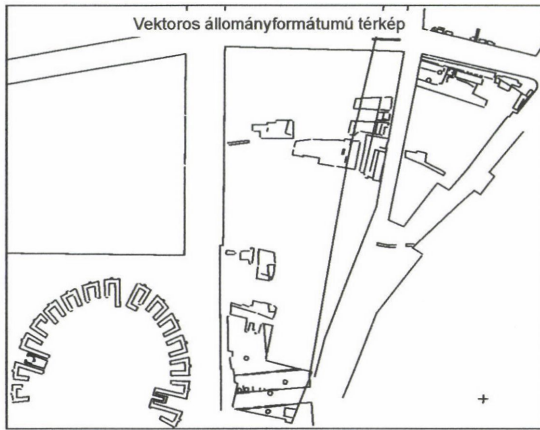
A kutatóintézet Természetföldrajzi Osztálya megbízásos munkák keretében számos olyan kutatással foglalkozik, amelyek elvégzéséhez nagy szükség van a megfelelő térképi háttérre, ill. az eredmények összegzése is térképekkel egészül ki (BASSA, L.–FARKAS, Z.–KERESZTESI, Z. 2001).

Érdekes megemlíteni a Paksi Atomerőmű üzembiztonságával foglalkozó vizsgálatokat, amelyek közül a földrengésbiztonságról szóló tanulmányok – térképekkel illusztrálva – egy kötetben kerültek kiadásra (MAROSI S.–MESKÓ A. 1997).

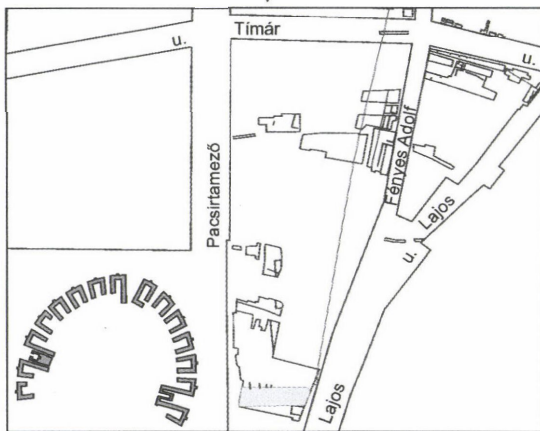
Ugyancsak kiemelésre kívánkozik a Bátaapáti mellett található Nagymórágyi-völgy vízgyűjtőjének kutatása és a Hilda-völgy részvízgyűjtőterületén létesítendő flekk-deponia helyének részletes geomorfológiai és geoökológiai vizsgálata. A munka során a Nagymórágyi-völgyről 1: 5 000-es, a Hilda-völgyről 1: 2 000-es méretarányú geomorfo-

Automatikus raszter-vektor konverzió

Grafikus szofverrel végzett manuális javítások, további kiegészítések

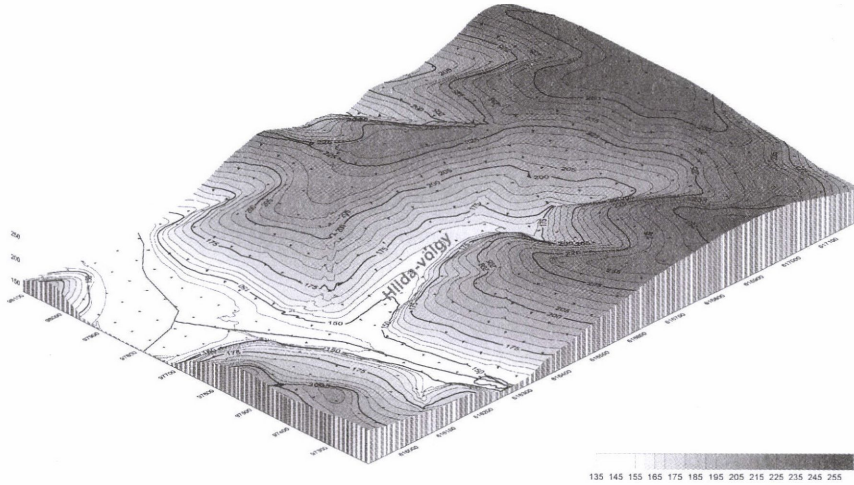
lógiai, lejtőkategória, lejtőkitettség, reliefenergia, területhasználati és geoökológiai térképek készültek. A vizsgált területről digitális domborzatmodell is készült (3. ábra).

Az utóbbi években a Földrajztudományi Kutatóintézet egyik legjelentősebb feladata volt a püspökszilágyi radioaktív-hulladék lerakó (RHFT) geomorfológiai és geoökológiai kutatása, amelynek eredményeit *A püspökszilágyi RHFT környezet- és sugárbiztonsága* c. könyv tartalmazza. A könyv mellékletként a hulladéklerakó 7 km-es tágabb, és 1,5 km-es szűkebb környezetéről készültek tematikus térképek (SCHWEITZER F.-TINER T.-BÉRCI K. 2003).

Térinformatika

A földrajzi információs rendszerekben a digitális térképek adatbázisokkal történő összekapcsolása lehetővé teszi a térbeli adatok elemzését és lekérdezését. A térinformatikai alkalmazások különösen akkor hatékonyak, ha konkrét helyhez kötődő, nagy tömegű adat kezelésére és tematikus térképek formájában történő megjelenítésére van szükség. Az intézet Társadalomföldrajzi Osztályának kutatásai során többnyire ezeknek a kívánalmaknak kell megfelelni. Az így előállított tematikus térképek további elemzések alapját is képezhetik. Ennek következtében általánossá vált a különböző GIS szoftverek: ArcView, MapInfo használata.

Az 1990-es évek közepén – teljes egészében térinformatikai – 2. ábra. A többségében vonalas elemeket tartalmazó térképek digitalizálásának folyamata

3. ábra. A Hilda-völgy digitális domborzatmodellje

alapokon – megindult a Kárpát-medence etnikai térképsorozatának elkészítése. A térképek bemutatják a térség elmúlt 500 évben lezajlott etnikai átalakulását és megjelenítik a mai állapotot. Az ArcInFoban létrehozott adatbázis biztosítja a térképi objektumok és a népességi adatok összekapcsolását és tárolását. A program ezután előállítja a különböző időpontokra vonatkozó tematikus térképeket.

A térképsorozat első tagja Erdély, a második Szlovákia, a harmadik Kárpátalja mai területének etnikai összetételét jelenítette meg (Kocsis K. 1997, 2000, 2001), ezután következett Horvátország pannon területének (Kocsis K.–Bognár A. 2003), majd a Vajdaság etnikai arculatának jellemzése (Kocsis K. 2004).

A GIS szoftverek természetföldrajzi folyamatok modellezésére is kiválóan alkalmasak. Az intézetben – nemzetközi együttműködés keretében – térinformatikai alapokon nyugvó talajerózió-modellezés zajlik. A mintaterületeken a becslési modell (MEDRUSH) segítségével kiszámítható a talajvesztés, valamint megjósolhatók a természetes és kultúrvegetációt érintő változások (Kertész, Á.–Huszár, T.–Tóth, A. 2000).

Kiadványszerkesztés, számítógépes grafika

A földrajzi jelenségek, folyamatok vizsgálati eredményeinek bemutatása, publikálása a tudományos célok mellett mára a geográfia „eladhatóságának” szempontjából is rendkívül fontossá vált. Az intézetben rendszeresen megjelenő szakfolyóirat (Földrajzi Értesítő) mellett olyan kiadványok is születnek, amelyek nem csak a szűkebb szakmai köröket célozzák meg, hanem tudományos jellegüket megtartva szélesebb olvasóközönséghez szólnak.

Ennek megfelelően a tartalom mellett a grafikai megjelenés színvonala sem másodrendű kérdés. Az asztali kiadványszerkesztés (DTP) az Adobe cég PageMaker szoftverével történik. A könyvek elkészítéséhez számos egyéb számítógépes grafikai művelet kapcsol-

lódik, amely megköveteli a különféle képszerkesztő (pl. Adobe Photoshop), és képfeldolgozó programok széleskörű alkalmazását. A kiadványokban található fényképek kiváló minősége ugyanúgy követelmény, mint az ábrák, térképek egységes grafikai elkészítése, vagy a szöveg tördelésének igényes, hibátlan kivitelezése. Ezeknek az elvárásoknak is messzenemőig eleget téve jelentek meg a horvátországi Susak sziget környezeti változásait (BOGNAR, A.–SCHWEITZER, F.–SZŐÖR, Gy. 2003) és Magyarország negyedkori növénytakaróját (JÁRAI-KOMLÓDI, M. 2003) bemutató kötetek.

A kartográfától kissé távolabb álló szakterület, a számítógépes grafika alkalmazása sem maradhat ki a kiadványszerkesztési folyamatból. A könyvek borítójának megtervezése és a tudományos konferenciákra készülő poszterek elkészítése egyaránt színesíti az intézet kiadványszerkesztői tevékenységének palettáját (SCHWEITZER F.–BOGNAR A.–KIS É. 2003).

A kiadványok megjelenítéséhez elvégzendő feladatok egyik nagyon lényeges eleme a sokszorosításra szánt számítógépes dokumentumok nyomdai előkészítése. A nyomdai filmek előállítására a digitális állomány levilágításával történik. A levilágítás előtt a 4 színre (Cyan, Magenta, Yellow, Black) történő színbontást a grafikus szoftverben kell elvégezni. Könyvek esetében általában elegendő a betördelt, kész dokumentumból színbontás után egy ún. Postscript file-t létrehozni, amelyből a levilágítással készítik el a nyomdai filmeket. Önálló térképkiadványok esetében célszerű a levilágítást külön elkészíttetni és a négy színt egyenként tartalmazó filmeket egymásra helyezve a térképi elemek színhelyességét ellenőrizni.

Összegzés

Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetében végzett térképészeti munkálatok szorosan kapcsolódnak a tudományos kutatási tevékenységekhez. A kiadói feladatok ellátása a digitális technika korszerű lehetőségeinek felhasználásával történik. A kartográfiai tevékenység gerincét jelenleg a digitális asztali térképszerkesztés alkotja, de a térinformatikai alkalmazások egyre nagyobb teret nyernek, ezért a későbbiekben a hangsúly várhatóan eltolódik a GIS szoftverek használata felé. A jövőbeli feladatok közül a minél szélesebb körű digitális alap-, és tematikus térképi adatbázisok létrehozása a legfontosabb, amely elengedhetetlen a szakterület további fejlődéséhez.

IRODALOM

- BASSA L.–FARKAS Z.–KERESZTESI Z. 2001. Kartográfiai munkálatok az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetben az 1990-es években. – Földr. Ért. 50. 3–4. pp. 361–372.
- BOGNAR, A.–SCHWEITZER, F.–SZŐÖR, Gy. 2003. Susak. Environmental reconstruction of a loess island in the Adriatic. – Geographical Research Institute, Bp. 142 p.
- GLATZ, F. (főszerk.) Magyar tudománytár. -- MTA Társadalomkutató Központ-Kossuth Kiadó, Bp.
- I kötet MÉSZÁROS E.–SCHWEITZER F. (szerk.) 2002. Föld, víz, levegő. 512 p.
- II. kötet ENYEDI Gy.–HORVÁTH Gy. (szerk.) 2002. Táj, település, régió. 510 p.
- III. kötet LÁNG I.–BEDŐ Z.–CSETE L. (szerk.) 2003. Növény, állat, élőhely. 592 p.
- IV. kötet KULCSÁR K.–BAYER J. (szerk.) 2003. Társadalom, politika, jogrend. 624 p.
- JÁRAI-KOMLÓDI, M. 2003. Quaternary vegetation history in Hungary. – Geographical Research Institute, Bp. 76 p.

- KERTÉSZ, Á.–HUSZÁR, T.–TÓTH, A. 2000. Soil Erosion Assessment and Modelling. – In: KERTÉSZ, Á. and SCHWEITZER, F. (eds): Physico-geographical Research in Hungary. Studies in Geography in Hungary 32. pp 63–74.
- KOCSIS K. (szerk.) 1997. Erdély területének etnikai térképe. – MTA FKI, Bp.
- KOCSIS K. (szerk.) 2000. Szlovákia mai területének etnikai térképe. – MTA FKI, Bp.
- KOCSIS K. (szerk.) 2001. Kárpátalja mai területének etnikai térképe. – MTA FKI, Bp.
- KOCSIS K.–BOGNÁR A. (szerk.) 2003. Horvátország pannon területének etnikai térképe. – MTA FKI, Bp.
- KOCSIS K. (szerk.) 2004. A Vajdaság mai területének etnikai térképe. – MTA FKI, Bp.
- MAROSI S.–MESKÓ A. (szerk.) 1997. A Paksi atomerőmű földrendéssége. – Akadémiai Kiadó, Bp. 178 p.
- SCHWEITZER, F.–BOGNAR, A.–KIS, É. 2003. Northern Adriatic sequences interpreted according to the Mediterranean and Alpine chronology - (poster)
- SCHWEITZER, F.–BOGNAR, A.–KIS, É. 2003. Relationship between floods and silting up the flood plains - (poster)
- SCHWEITZER F.–TINER T.–BÉRCI K. 2003. A püspökszilágyi RHFT környezet- és sugárbiztonsága. – MTA FKI, Bp. 258 p.
- ZENTAI L. 2000. Számítógépes térképészet. – ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 248 p.

Izsák, É –Schulz, M. (Hrsg): Cityfunktionen im Wandel: Berlin–Budapest. Berliner Geographische Arbeiten. Heft 104. Geographisches Institut der Humboldt-Universität zu Berlin. Berlin, 2006. 203 p.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem és a berlini Humboldt Egyetem közös kutatási projektjének eredményeként megjelent tanulmánykötet a magyar és a német főváros központjának öt legjellegzetesebb szerepkörét hasonlítja össze egymással, egyben történeti visszapillantást is adva a cityfunkciók változásának jobb szemléltetéséhez.

A belső kerületek térstruktúrájának sajátosságait a szerzők alapvetően a lakófunkció, a kiskereskedelmi funkció, a pénzügyi szektor, a kultúra, valamint a kormányzati funkció összességének egyedi, csak a belvárosokra jellemző megjelenési formáival magyarázzák. A 9 kutató által írt könyv külön-külön fejezetben mutatja be az egyes cityfunkciókat Berlin és Budapest példáján, amit az adott szakasz lezárásaként az egyes szerepkörök összehasonlító elemzése követ.

Már az első átlapozáskor szembeütünk, hogy a kötet eléggé szokatlan módon „többnyelvű”; a zömében német nyelven íródott tanulmányok mellett angol, sőt magyar (!) fejezetrészek, fordítások „színesítik” a képet. Előljáróban leszögezhető, hogy a kiadvány szerkezetileg logikusan felépített, bár a nem egységes nyelvhasználat mellett kisebb mértékben ugyan, de a folyamatos számozásból adódó, három, négy, ill. öt tagból álló „alfejezet-számokódok” is zavarják az áttekinthetőséget.

A bevezető részben a szerkesztők azokat a központi területeket (city-k) határolják le, amelyekre a funkció vizsgálatok kiterjednek. Budapest központjaként a Nyugati teret, a Moszkva teret, a Móricz Zsigmond körteret, a lágymányosi új egyetemi negyedet, valamint a Millenniumi Városközpontot összekötő útvonalak által körbezárt térrész szerepelt. A magyar fővárosban a gyűrűs-sugaras városszerkezet miatt a lehatárolás könnyebb volt, ugyanakkor Berlin helyzete merőben más. A történelmi okok következtében kettős központú német főváros city-je mértani pontossággal nehezen jelölhető ki, ezért a könyvben szereplő tanulmányok az 1999-ben a várospolitikai által meghatározott, „Planwerk

Innenstadt” nevű, 30 km²-es belvárosi térrészt vették mintaterületnek. Már a bevezetést olvasva érezhető, hogy a berlini cityfunkciók vizsgálata Budapesthez képest bonyolultabb feladat, hiszen a közel fél évszázadon át eltérő politikai-gazdasági keretek között fejlődő Nyugat- és Kelet-Berlin két, kapitalista, ill. szocialista városfejlődést tükröző belvárosa mind a mai napig jól kimutathatóan eltérő sajátosságokkal rendelkezik.

A bevezetés, a kutatási koncepciók felvázolása, és a két város történelmének rövid áttekintése után következik a tanulmánykötet lényegi része, az egyes cityfunkciók tárgyalása. Ezek közül elsőként a belvárosi *lakófunkcióról*, a lakások és a népesség számának alakulásáról olvashatunk. Marlies SCHULZ írása a történelmi visszapillantást követően az egykori Nyugat- és Kelet-Berlin központjának eltérő fejlődését mutatja be. Míg Kelet-Berlinben az NDK-éra alatt döntően a belvárosi lakótelep-építkezések miatt növekedett a lakófunkció jelentősége, addig a nyugat-berlini városközpontban ezzel ellentétes folyamatok játszódtak le, összhangban a 20. sz. kapitalista városfejlődésével. 1990 után azonban az egykori Nyugat-Berlin területén több új, nagy lakónegyed épült (részben a rendelkezésre álló szabad területeknek köszönhetően), és ezzel párhuzamosan elkezdődött a dzsentifikáció is. Az egykori Kelet-Berlinben ugyanakkor az újraegyesülés után megindult az elvándorlás a belső kerületekből, csökkent a lakófunkció jelentősége.

Első látásra a kelet-berlinihez hasonló folyamatok játszódnak le Budapesten is, amit Izsák Éva vázol fel a tanulmányában. A két város lakófunkció-változásait összefoglaló alfejezet azonban hangsúlyozza a markáns különbségeket: Budapesten a megüresedő lakások helyét szinte azonnal magas szintű szolgáltatások, irodák foglalták el, tovább növelve ezzel a belvárosi ingatlanok értékét. Ezzel ellentétben Kelet-Berlin egykori városközpontjának lakásai elértéktelenedtek, a belvárosi panelek nem vonzóak, és sok az üresen álló lakás is. A szerzők helyesen állapítják meg, hogy a lakófunkciónak mindkét főváros központjában mind a mai napig fontos szerepe van, ellentétben a legtöbb nyugat-európai és amerikai nagyvárossal.

A következőkben tárgyalt cityfunkció a *kiskereskedelem*, amely valóban leginkább a nagyvárosok belső kerületeiben összpontosul. Elmar KULKE rámutat arra, hogy a 2. világháborúig Berlin belvárosában a kiskereskedelem a nyugat-európai mintát követve fejlődött, ugyanakkor már jóval a város kettéosztása előtt, az 1930-as években két kereskedelmi központ alakult ki, az egyik a Kurfürstendamm, a másik a Friedrichstraße környékén. 1945 után jórészt ezek a kiskereskedelmi magterületek képezték a két külön ország két külön városának kereskedelmi központját. Kelet-Berlinben aztán a Friedrichstraße helyett lassan a szimbolikus főtérré fejlesztett Alexanderplatz vette át a vezető szerepet a kiskereskedelem terén. 1990 után a kereskedelem térszerkezete kissé átalakult, az egykori K-i és Ny-i központokat mintegy összekötve létrejött egy kiskereskedelmi központ a Potsdamer Platz környékén is.

Berlinnel ellentétben a magyar főváros esetében nem beszélhetünk ilyen markáns térbeli tagolódásról, de Budapestre is jellemző a kiskereskedelem folyamatos „térváltoztatása”. UZZOLI Annamária kiválóan szemlélteti, hogy Budapest kiskereskedelmi központja 1945-ig egyértelműen a történelmi belváros volt, amihez 1945 és 1990 között csatlakozott a Rákóczi út és a Nagykörút; utóbbiak szerepe aztán a rendszerváltozás után lassanként csökkent. A külső kerületekben, ill. a city határain megépült nagy áruházak és „plázák” miatt a klasszikus belvárosi kiskereskedelmi funkció meggyengült, de nem tűnt el teljesen. Az összefoglaló tanulmány aláhúzza, hogy a német fővárosban a kiskereskedelem korábbi térbeli megosztottsága az újraegyesülés után gyorsan elmosódott. Ezzel szemben Budapest központjában elsősorban a MOM Park, a Mammút 1-2, a WestEnd City Center és a Skála „térfeosztó hatása” miatt, lassabban ugyan, de polarizálódás indult meg. Mindemellett megállapítható, hogy inkább a berlini city-re jellemző a nagy alapterületű üzletek térnyerése, Budapest belvárosában mindmáig a kisebb kiskereskedelmi egységek dominálnak.

A kötet által harmadikként tárgyalt belvárosi funkció a *penzügyi szektor*. Széles körben ismert tény, hogy a bankok és az egyéb pénzügyi szolgáltatások nagymértékben kötődnek a belvároshoz. Sebastian KINDER írása jól összefoglalja a berlini pénzintézetek térbeli átalakulásának mozgatórugóit. A szerző kiemeli, hogy a második világháború előtt a német nagyipari tőke bankközpontjának számító Berlin pénzügyi szerepe 1945 után marginalizálódott. Nyugat-Berlinben a bankszektor elvesztette jelentőségét, Kelet-Berlin pénzintézeteit államosították. Az újraegyesítés után a várakozásokkal és a politikai törekvésekkel ellentétben Berlin nem nyerte vissza 1945 előtti vezető pénzügyi szerepét, ráadásul a belvárosban megőrződött a pénzügyi szektor térbeli megosztottsága is. VÁRADY Zsuzsanna munkájában rámutat arra, hogy Budapest Berlinnel szemben a történelem folytán mindvégig országa gazdasági-pénzügyi központja maradt, és a city szerepe nem csökkent az üzleti életben. Helyes a fejezetet lezáró összefoglaló megállapítás, miszerint napjainkban Budapest regionális pénzügyi szerepe fontosabb Berlinnél.

Negyedik jellemző cityfunkcióként a *kultúra* szerepét tárgyalja a könyv. Katja ADELHOF nagyívű munkája alapján pontos képet kaphatunk arról, hogy milyen tényezők miatt tekinthető Berlin Európa egyik kulturális fővárosának. A színházakról, múzeumokról és egyéb kultúrintézményekről részletes adatokat közlő szerző a kutatásai alapján megállapítja, hogy már a második világháború előtt egyfajta Ny–K-i megosztottság jellemezte a belváros „kulturális terét”; a kultúrfunkció a későbbi Nyugat- és Kelet-Berlin központjainak számító utcák, terek környékre összpontosult. A city K-i részén telepedtek meg a „hagyományos” kulturális intézmények, így a nagy múzeumok is (pl. Museuminsel), Ny-abbra viszont jellemzőbb volt pl. a „kávéházi kultúra”, az önképző szintársulatok jelenléte. Természetesen ez a széttagoltság 1945 után még markánsabbá vált. A „kultúra terének” kétosztatúsága még a 21. sz. elején is kimutatható, de a két egykori városközpont között, a Potsdamer Platz környékén már kezd kialakulni egy köztes kultúrcentrum.

Budapest esetében is megfigyelhető az, hogy a kultúra által frekvenciált területek időben jelentősen változnak. NIKITSCHER Péter tanulmányában helyesen állapítja meg, hogy a kultúrfunkció alapvetően az egész budapesti belvárosban jelen van. Mindemellett az utóbbi évtizedekben a budai vár határozottan felértékelődött a kultúra számára, párhuzamosan az ottani lakó- és kormányzati funkció szerepének csökkenésével. A két újonnan kialakuló budapesti kultúrcentrumnak, a Ráday utcának és az Andrássy út belváros felé eső szakaszának pedig igen jelentős kisugárzó hatása van a környező mellékutcák irányába is.

Ötödik cityfunkcióként a két város központjának *kormányzati* (és diplomáciai) szerepéről szóló tanulmányokat találunk a kötetben. Heike PETHE Berlinről szóló elemzéséből kitűnik, hogy a történelem fordulatai legerősebben az igazgatási funkció térszerkezetére hatottak és hatnak ma is. A 20. sz. elejére a német fővárosban önálló kormányzati negyed alakult ki a Wilhelmstraße környékén, és ezen a területen akart a hitleri Németország is új kormányzati központot kiépíteni. A sors fintora, hogy éppen ennek a negyednek a szomszédságában húzódott később Kelet- és Nyugat-Berlin határa, aminek hatására gyorsan megszűnt az itteni igazgatási centrum vezető szerepe. Az NDK-ban nem terveztek egységes kormányzati központot kiépíteni, de a Wilhelmstraße környékéről tervszerűen helyezték át a központi igazgatás épületeit az Alexanderplatz irányába. 1945 után a nagykövetségek a „csendes zsákutcává vált” Unter den Linden-en sorakoztak, jelentős területi koncentrációt mutatva. Nyugat-Berlinben természetesen nem létezett önálló kormányzati negyed. Az 1990 után egységessé vált Berlinben a minisztériumok továbbra is nagyobb területen szóródnak, de a Bundestag és környéke központi szerepe vitathatatlan.

A budapesti belváros kormányzati funkcióinak változását IZSÁK Éva és NIKITSCHER Péter tárgyalja. A két szerző rámutat arra, hogy a kormányzati funkciók manapság csaknem kizárólag a főváros V. kerületében tömörülnek, a budai vár elvesztette egykori jelentőségét.

A Budapesten működő külképviseletek térbeli megoszlása a rendszerváltozás után kismértékben változott: az Andrásy út, valamint a Thököly út környéke mellett a reprezentatív budai hegyoldalokon is egyre több nagykövetség létesült.

A tanulmányok kiválóan bizonyítják azt a tételt, hogy a német fővárossal ellentétben a budapesti belváros funkcióinak területi megoszlása egyszerűbben leírható. A magyar főváros cityfunkcióinak minőségi és térbeli jellemzői szerves fejlődés útján, lassabban, jól nyomon követhető módon változtak, az egységesült belváros a központi szerepköreit – kisebb területi átrendeződéseket leszámítva – mind a szocializmusban, mind a kapitalista fejlődési szakaszokban szilárdan őrizte. Berlin belvárosi funkcióinak térbeli jellemzőire azonban a történelem alaposan rányomta a bélyegét. A német birodalmi fővárost 1945 után a city területén is végighúzódnó határ, majd fal vágta ketté, teljesen megszakítva a korábbi városközpont-fejlődési folyamatokat. Az újraegyesülés után a két városból ismét az egységes Németország fővárosa, az Európai Unió legerősebb gazdasággal rendelkező tagállamának a központja lett, ami a city életében ismét földcsuszamlás-szerű átrendeződést hozott. Nem mellékes, de kevésbé ismert tény ugyanakkor az, hogy egy nyugati és egy keleti központ kialakulása már jóval a második világháború után elkezdődött; erre világosan rámutatnak a kiskereskedelmi és a kulturális funkciót bemutató tanulmányok.

A könyv különös „többnyelvűségét”, ill. a némileg kaotikus fejezetszámozást a tartalom színvonala még könnyen feledtetné, de sajnos, az egyes tanulmányok sok kisebb-nagyobb helyesírási hibát, és tárgyi tévedést tartalmaznak. Ezek némelyike olyan súlyos, ami a tördelés előtti átolvasás részleges elmaradásáról árulkodik. Alapos korrektúrázás esetén aligha fordulhatott volna elő olyan eset, hogy félig német, félig magyar nyelvű mondat maradjon a szövegben.

A következetes elírás ellenére valószínű, hogy az egyes szerzők előtt is jól ismert a két világháború között Magyarországon regnáló kormányzó nevének helyesírása, mint ahogyan az is, hogy Budát nem 1868-ban, a Kiegyezés után egy évvel foglalták vissza a törököktől. Az egyik tanulmány állításával ellentétben Európa első földalatti vasútvonala nem Budapesten, hanem Londonban épült; a magyar Tanácsköztársaság 1919-ben volt (nem pedig 1918-19-ben). Hibásan leírt földrajzi és személynevekkel, törvény-hivatkozásokkal is több helyen találkozhatunk, és különösen szembetűnő, hogy a tanulmánygyűjtemény magyar társszerkesztőjének nevét már az egyik belső címlaldalon is elírták. A könyv végén szereplő magyar nyelvű összefoglaló pedig sejtetően az előtte levő német szöveg magyartalan és pontatlan „tükörfordítása”, amely ráadásul még értelmetlen mondatokat is tartalmaz. Nem célom a hibák további felsorolása, mert igazából a kötet egészének tartalmát számottevően nem rontja, de az igényesebb olvasók joggal kifogásolhatják az elírásokat, rossz fordításokat. Mindemellett a könyv egészének formai pozitívumaként kell megemlítenem a jelentős számú, jól áttekinthető ábrát, melyek segítségével kiválóan sikerült illusztrálni az egyes cityfunkciók idő- és térbeli átalakulását.

A német és a magyar településföldrajzban egyre inkább elterjedő „transzformáció-kutatások” egyik állomásaként megszületett tanulmánykötet ajánlható a városföldrajz művelői, ill. a két város belső tereinek gazdasági-társadalmi folyamatai iránt érdeklődő közönség számára egyaránt, legyenek ez utóbbiak geográfusok, településfejlesztők vagy akár várospolitikusok. A könyv egészéből értékes tudás meríthető, nagyobb tartalmi és formai hibái pedig mindenkit az alapos, többszöri korrektúra szükségességére figyelmeztetnek.

KONDOR ATTILA CSABA

A 80 éves Somogyi Sándort köszöntöttük

Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete a Magyar Tudomány Napjához kapcsolódó akadémiai rendezvénysorozat keretében 2005. november 15-én „Vizeink vallatója, titkaik tudója” címmel ünnepi tudományos konferenciát rendezett SOMOGYI SÁNDOR nyugalmazott tudományos tanácsadó tiszteletére, aki 2006 januárjában töltötte be 80. életévét.

Az Akadémia Budaörsi úti kutatóházának konferenciatermében egybegyűlt nagy számú kolléga, pályatárs, tisztelő és tanítvány előtt SCHWEITZER FERENC intézeti igazgató nyitotta meg a tanácskozást. Meleg szavakkal méltatta az Intézetnél több mint fél évszázadot magas színvonalú, kemény kutatómunkával eltöltő, a hazai természetföldrajz hazai polihisztoraként tisztelt SOMOGYI professzor tudományos eredményekben rendkívül gazdag életpályáját, felelevenítve annak legfontosabb állomásait. Közülük az első az 1961-ben, még fiatal kutatóként nagy sikerrel megvédett, a hazai folyóhálózat kialakulásáról szóló kandidátusi értekezés. Ezt olyan kiemelkedő teljesítmények követték, mint Magyarország tájföldrajzi monográfia-sorozatában a nagy- és középtájak hidrogeográfiai viszonyainak átfogó értékelése; Magyarország kistájainak kataszterében 230 hazai kistájunk vízföldrajzi jellemzése és értékelése; a Duna vízrendszere fejlődéstörténetének elkészítése; és nem utolsósorban a Velencei-tó vízrajzi atlaszának, valamint a Kárpát-Balkán térség vízföldtani atlaszának elkészítésében való tevékeny részvétel.

SOMOGYI SÁNDOR szakmai működésében a következő mérföldkö „A XIX. századi ármentesítések és folyószabályozások földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon” c. hidrogeográfiai alapmű volt, amelynek szerzőjeként-szerkesztőjeként szerzett magas szakmai elismerést. A vízföldrajzon túl kiemelkedő eredményességgel műveli a geomorfológiát, a klimatológiát, valamint a táj- és a talajföldrajzot is. Ezt fémjelzi 1984-ben megvédett akadémiai doktori disszertációja, amely „A magyar nép vándorlásának és honfoglalásának földrajzi környezete” címet viselte, továbbá számos későbbi, szintézis igényű geográfiai műnek tekinthető tudományos munkája (pl. Magyarország természeti adottságai az idegenforgalom szempontjából, Magyarország földrajzi áttekintése).

Az igazgatói köszöntő után a visszaemlékezés adta a mottóját ALFÖLDI LÁSZLÓ nyugalmazott tudományos tanácsadó (MTA Hidrológiai Bizottság) előadásának, amelyben a neves hidrológus az ünnepelttel számos közös vonást mutató pályakezdetük kihívásokban bővelkedő időszakát elevenítette fel a hallgatóság előtt.

SZESZTAY KÁROLY, a VITUKI nyugalmazott tudományos tanácsadója „A víz szerepe a társadalom életében” c. előadással készült az ünnepi alkalomra, ám sorait – betegsége miatt – DÖVÉNYI ZOLTÁN intézeti igazgatóhelyettes olvasta fel a publikum előtt. Következő előadóként Vágás István, a szegedi ATIVIZIG szakembere vízügyeink eredményekben és kudarcokban bővelkedő történetét tekintette át az elmúlt évszázadtól napjainkig.

Negyedikként JUHÁSZ ÁGOSTON, az FKI tudományos főmunkatársa tartott szakmai előadást „Duna menti ártéri területek geoökológiai vizsgálata váratlan szennyezőanyag-kibocsátás szempontjából” címmel. Az előadó hangsúlyozta, hogy a folyók vízminőségvédelme a 20. sz. második felétől egyre jobban felértékelődött, amelynek biztosítása a jövőben egyre fontosabb feladat marad, akárcsak az árterek szennyeződésektől való fokozott megóvása.

Észak-magyarországi morfológiai példákkal illusztrálta előadásában SZABÓ JÓZSEF egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) azokat a természeti értékeket, ill. veszélyeket, amelyek a felszíni vízfolyások alakítanak, ill. váltanak ki, s amelyek következményeire eddig a szakma nem fordított kellő figyelmet. GÁBRIS GYULA egyetemi tanár és MARI LÁSZLÓ egyetemi docens (ELTE) közös előadásukban a Zala kaptúrájának kialakulását mutatta be, rámutatva a folyamatnak a felszínfejlődést alapjaiban érintő hatásaira.

Utolsó előadóként a Hernád-völgy történeti földrajzából adott ízelítőt FRISNYÁK SÁNDOR egyetemi tanár (Nyíregyházi Főiskola), kiemelve a Hernádnak mint a Tisza egyik legfontosabb mellékfolyójának szerepét a térség gazdasági életének alakításában.

Az ünnepi esemény záró szónoka MAROSI SÁNDOR akadémikus volt, aki régi jó barátként, az intézetben eltöltött évtizedekre emlékezve emelte ki a tudományszervezést, az oktatást és a tudományos ismeretterjesztést egyaránt magas szinten művelő SOMOGYI SÁNDOR érdemeit, méltatva a nyugdíjasként is töretlen energiával, munkakedvvel alkotó tudós szerepét tudományágunk eredményességének folyamatos növelésében, valamennyi résztvevő nevében kívánva neki további erőt, és jó egészséget alkotómunkája folytatásához, jövőbeni terveinek megvalósításához. Minderre emeltük poharunkat az ünnepi ülést követő fogadáson, ahol a Földrajzi Értesítő szerkesztősége nevében e sorok írója is gratulált a magyar földrajztudomány doyenjének.

(-)

A kiadásért felel az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet igazgatója
A kiadvány előállítását az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet végezte

Felélős vezető: SCHWEITZER FERENC

Budapest, 2006

Főszerkesztő: TINER TIBOR

Technikai munkatársak: MOLNÁR MARGIT, POÓR ISTVÁN, TÁRKÁNYI LÁSZLÓNÉ

Fedélterv: REDL ANNA

HU ISSN 0015-5403

Terjeszti az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet

Előfizethető az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetnél (1112 Budapest, Budaörsi út 45.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással az MNB 232-90171-7341 számlaszámon. Példányonként megvásárolható az Intézet Könyvtárában a fenti címen.